Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken

Középkori Templomok Útja

http://templomut.hu/
www.temple-tour.eu

KÖZÉPKORI TEMPLOMOK ÚTJA

Két ország, egy cél, közös siker!

Magyarország-Románia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken

KÖZÉPKORI TEMPLOMOK ÚTJA

Harmadik kötet

Szerkesztette:
Kollár Tibor

A szerkesztő munkatársai:
Ament Gellért
Bardoly István

Fényképezte:
Mudrák Attila

Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Nagyvárad

SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és
Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Nyíregyháza

2014

A tanulmánykötet finanszírozásának forrása: Magyarország-Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013, 2 prioritása: Társadalmi és gazdasági kohézió erősítése a határmenti térségben, 2.1. beavatkozási területe: Határon átnyúló üzleti együttműködés támogatása és 2.1.3 tevékenységi területe: Turizmusfejlesztés, projekt kódja HURO/1101/149/2.1.3.

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.
www.huro-cbc.eu • www.hungary-romania-cbc.eu

A kötet tudományos előkészítését támogatta: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ

FORSTER
KÖZPONT

Lektorálta: Lővei Pál

A kötetet tervezte:
Lengyel János

Nyomdai előkészítés:
Frank and Nobel Kft.

Képfeldolgozás:
Ámент Gellért

Angol fordítás:
Bara Adrián

Angol anyanyelvi lektorálás:
Lara Strong

Román fordítás:
Jankó Szép Ildikó fordítóiroda

Köszönetnyilvánítás:

Dr. Bölcskei Gusztáv, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke
Csűry István, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke
Seszták Oszkár, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés elnöke
Baracsi Endre, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés alelnöke
Szabó János, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki titkára
Farkas Zsolt, közigazgatási tanácsos, Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Salánki Lóránt, gazdasági igazgató, Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Kovács Sándor, országgyűlési képviselő
Dr. Tilki Attila, országgyűlési képviselő
Géczy Csaba, a Tiszántúli Református Egyházkerület műemléki tanácsosa
Varga Péter Benedekné, a Tiszántúli Református Egyházkerület turisztikai szakértője
Bartha Gyula, a Szatmári Református Egyházmegye esperese
Diószegi László, a Teleki László Alapítvány igazgatója
Liptákné Juhász Anikó, turisztikai szakértő
Szatmári István, műemléki szakértő
Nagy Tibor, Szabolcs-Szatmár- Bereg Megyei Kormányhivatal Nyíregyházi Járási Hivatal, Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal műemléki felügyelője
Demeter Zsuzsa, az SZSZBMFÜ Nonprofit Kft. programmenedzsere
Hagymási János, az SZSZBMFÜ Nonprofit Kft. projektmenedzsere
Matúz Zsolt, projektmenedzser, Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Bartók Dávid, az SZSZBMFÜ Nonprofit Kft. projektmenedzsere

Ambrus Orsolya, Bakó Zsuzsanna, Firea, Ciprian, Dr., Csokmai József, Csortán Ferenc, Kopeczny Zsuzsanna, Kovács István, Lászlóné Laár Erika, Matuz Gabriella, Mayer Elga, Mihálka Nándor, Musinka, Mikulas, Néző István, Romát Sándor, Sütő-Udvari Magda, Syrokhman, Mykhailo, Szakálos Éva, Dr. Szőcs Péter Levente, Tóth Tibor

© SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Felelős kiadó:
Oláh István – ügyvezető igazgató

ISBN 978-963-12-0439-1

Nyomás, kötés:
Color Pack Nyomdaipari és Csomagolóanyag gyártó Zrt. – Nyíregyháza

A borítón: zárókő a vámosoroszi református templom szentélyében (Csutkai Csaba felvétele), a hátsó borítón: Szent Lászlót (?) ábrázoló konzol a tiszabezdédi református templomban (Mudrák Attila felvétele), a belső címlappal szemben: a berei református templom Köpenyes Mária falképének részlete (Ámент Gellért felvétele).

TARTALOM

Előszó – Csűry István – Oláh István 7

Új szemlélet a középkori templomok bemutatásában – Balogh András – Deák Attila 8

Három érdekszféra határán… – Ulrich Attila 20

Felső-Magyarország és Erdély közt: gótikus egyházi építészet a Magyar Királyság
északkeleti szögletében – Papp Szilárd 26

Középkori falfestészet a Felső-Tisza-vidéken – Jékely Zsombor 50

A protestáns templomfestés emlékei – Lángi József 65

A Debreceni Református Kollégium Múzeumának egyházművészeti értékei, különös tekintettel
a Szent András-templom tárgyi örökségére – Gáborjáni Szabó Botond 76

Milota két XVIII. századi famennyezete és családjaik – Gaylhoffer-Kovács Gábor 82

Berekböszörmény református temploma – M. Nepper Ibolya – Szakács Béla Zsolt 88

A tiszabezdédi református templom konzolai – Papp Szilárd 114

Régészeti megfigyelések a tiszabezdédi református templomon – Jakab Attila 130

Adalékok a debreceni Szent András-templom építéstörténetéhez – Módy Péter – Szőke Balázs . . 137

A nyírbátori Szent György-templom felülről – fedélszerkezet és
dendrokronológia – Grynaeus András – Papp Szilárd – Sarkadi Márton – Tóth Boglárka 153

Adatok a kállósemjéni görögkatolikus templom történetéhez – Jakab Attila – Terdik Szilveszter . . 166
Kőfaragvány-katalógus – Papp Szilárd 174

Középkori templomok görögkatolikus használatban
Északkelet-Magyarországon – Terdik Szilveszter 178

„…a mostani falutól keletre ma is látható a régi Byr helye…” – régészeti kutatás
Biri elpusztult középkori templomának helyén – Jakab Attila – Jankovics Norbert 189

A zajtai római katolikus templom 2012. évi kutatása – Juan Cabello – Pintér Attila 201
A zajtai római katolikus templom középkori
falképtöredéke – B. Juhász Györgyi – Lángi József 214

A kölcsei református templom építéstörténete – Juan Cabello – Németh Péter – Pintér Attila . . 216

Vámosoroszi, református templom – Juan Cabello – Németh Péter 226
A vámosoroszi református templomban végzett
falkép-restaurátori vizsgálat eredményei – Pintér Attila 232
Adalékok a vámosoroszi református templom falképeinek kutatástörténetéhez – Bardoly István . . 235

A szamosújlaki református templom kutatása – Szekér György 238

A nagyszekeresi református templom boltozatának elméleti rekonstrukciója – Szekér György .. . 246

A 2014. ÉVI ÉPÜLETKUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Gótikus kőfaragványok Gacsály második középkori templomából – Papp Szilárd 254

Gótikus kőfaragványok a kölcsei református templomból – Papp Szilárd 264

Sárköz egykori református templomáról – Szőcs Péter Levente 267

Bere középkori templomának kutatása és
elméleti rekonstrukciója – Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente 274

Csomaköz református templomáról – Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente 283

Krasznacégény református templomáról – Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente 295

Észrevételek a vetési református templom helyreállítása kapcsán – Emődi Tamás 301

Bibliográfia 311

Angol nyelvű összefoglaló / Abstract 324

ELŐSZÓ

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat és a Szatmár Megyei Tanács nyertes Európai Uniós pályázata tette lehetővé a Középkori egyházi építészet Szatmárban című tanulmánykötet megjelentetését, amely nyitányát jelentette a Középkori Templomok Útja elnevezésű turisztikai programnak. A kezdet sikeresnek bizonyult, az SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. és a Kárpátaljai Megyei Tanács együttműködése a templomút kiterjesztését eredményezte északkelet felé, az újabb tanulmánykötet Középkori templomok a Kárpátoktól a Tiszáig címmel jelent meg 2013-ban.

Jelen tanulmánykötet a sorozat egyfajta zárása, ahol Szabolcs-Szatmár-Bereg, Szatmár és Hajdú-Bihar megyei templomok szerepelnek. A bevezető dolgozat bemutatja a program harmadik elemének részleteit. A kötet egyrészt tárgyalja a vidék művészetének már a reformációhoz köthető periódusát, valamint beszámol a korábban végzett és a jelen projekthez kapcsolódó épületkutatásokról és helyreállításokról.

A történeti bevezető után átfogó tanulmányokat olvashatunk a régió gótikus építészetéről, a protestáns falfestésekről, Milota kapcsán a famennyezetekről, a debreceni Református Kollégium Múzeumának kincseiről, a berekböszörményi református templom építéstörténetéről és a régió kiemelkedő építményéről, a már nem létező debreceni Szent András-templomról. Bemutatjuk a tiszabezdédi református templom különleges szobrászati díszét, nagy jelentőségű a nyírbátori Szent György-templom fedélszékének dendrokronológiai vizsgálata, amelynek eredménye segít a templom építési idejének meghatározásában. Több görögkatolikus templom újabb kutatási eredményeit is közöljük.

Régészeti ásatások hozták felszínre Biri és Sárköz templomainak maradványait. A projekt jelen üteméhez kapcsolódóan templomkutatások történtek Kölcsén, Vámosoroszban, Gacsályon, Berében, Csomaközben, Krasznacégényben, amelyeket helyreállítások követtek, az eredményeket részletesen tárgyaljuk. Ide kapcsolódnak a vetési református és a zajtai római katolikus templomokról szóló írások. Két korábbi, már-már legendás helyreállítás folyamatát mutatja be a tervező építész Szamosújlak és Nagyszekeres kapcsán. A kötetet bibliográfia és angol nyelvű összefoglalás zárja.

Az első két könyv a középkori templomépítészetre és falfestészetre fókuszált, a záró kötet történeti és művészeti szempontból is illusztrálja a régiónak a reformáció kialakulásában és terjesztésében játszott szerepét. Természetesen korántsem merítettük ki a témát, bízunk abban, hogy folytatás következhet, addig is szolgáljanak útravalóul a könyvek, brosúrák Tündérmező építészeti emlékeinek meglátogatásakor!

Csűry István
püspök
Királyhágómelléki Református Egyházkerület

Oláh István
ügyvezető igazgató
SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.

Balogh András – Deák Attila

Új szemlélet a középkori templomok bemutatásában

A Középkori Templomok Útja – mint tematikus útvonal – öt évvel ezelőtt indult el azzal a céllal, hogy a Kárpát-medencében egyedülálló vallási és kulturális örökséggel ismertesse meg az érdeklődőket. Azzal a középkori egyházi örökséggel, amely a valaha egy történeti régiót alkotó Felső-Tisza-vidéken, Kárpátalján és a Partium északi részén található. A Középkori Templomok Útja – köszönhetően az elmúlt évek rendkívül dinamikus fejlődésének – mára fontos mérföldkőhöz érkezett. A kitűzött célnak megfelelően az egyik legjelentősebb fejlődési potenciállal bíró turisztikai terméke lett a térségnek. Megvalósultak azok a fejlesztések, amelyek indokolják/indokolhatják a nagyobb turistafogalom generálódását. Különösen a 2012–2014 között megvalósuló fejlesztési periódus hozott látható eredményeket: templomok újultak meg és váltak látogatóbaráttá.

A látogatóbarát templomokba érkező turistáknak az eddigiekhez képest valami egészen új és más élményben lesz részük. A templomok bemutatását örökségkalauzok, vagyis háromdimenziós animációkkal és rekonstrukciókkal készült filmek, interaktív és egyéb installációs eszközök segítik. A tizennyolc helyszíni kiállítás szinte mozaikszerűen ér össze, a túra végére megismerjük és megértjük a reformáció örökségét, a térség történelmét és ezeknek a páratlan középkori templomoknak a művészettörténeti jelentőségét. A látogatóbarát templomok magukat mutatják be, úgy mint soha azelőtt, és úgy, ahogy még soha nem láthattuk. Biztos sokakban felmerül a kérdés, miért van erre szükség? A tanulmány célja, hogy megválaszoljuk ezt a kérdést, bemutatva azokat a kihívásokat, amelyekre megpróbáltunk válaszokat adni.

A kulturális látnivalók iránti kereslet fokozódása

Mivel a Középkori Templomok Útja a kulturális örökség bemutatását szolgálja, megvizsgáltuk, hogy milyen nemzetközi trendek jellemzik a kulturális turizmust. Mivel a kulturális turizmus egyik meghatározó szegmense a vallási motivációjú utazás is, ezért leginkább ennek az ágazatnak a trendjeit vettük figyelembe a termékfejlesztési folyamat során.

Talán az egyik legfontosabb tendencia, hogy nemzetközi felmérések alapján egyre inkább érzékelhető a kulturális élmények iránti kereslet fokozódása, a kulturális látnivalók egyre szélesebb rétegeket vonzanak. A tudástársadalom kibontakozásával, az iskolai végzettség szintjének általános emelkedésével felértékelődik a kultúra, a művészetek, a történelem jelentősége az utazási motivációk között. Ebből eredően nő a kulturális turizmus iránti kereslet. A nemzetközi trendek figyelembevétele alapján a tengerpartok varázsa folyamatosan kopik, így a kultúra jelentheti az utazással együtt járó szabadidős igények kielégítésének egyik alternatíváját. [1] A turizmusban, a desztinációk kiválasztásában a kulturális kínálat jelentős szerepet játszik, még akkor is, ha nem kifejezetten kulturális céllal történik az utazás. A kulturális turizmus önmagában is megjelenik vonzerőként, az utazási motiváció egyik fő eleme az adott helyszín kulturális adottsága. Számos nemzetközi kutatás szerint az általános környezeti adottságok után leginkább a kulturális örökség befolyásolja az utazók választását. A főutazások motivációi között csak hátrébb szerepel a rangsorban a kultúra vagy a vallás, de a belföldi utazások egyik fő motivációja maradt. A kulturális céllal utazók többségsége az épített örökség felkeresését részesíti előnybe utazásai során.[2]

Nagyon lényeges szegmens, hogy a kulturális célú utazások kevésbé szezonálisak, a kulturális attrakciók egész évben látogathatók, ebből adódóan a turizmus szezonalitásának mérséklésére alkalmas eszközül szolgálnak. Ez különösen lényeges szempont Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Partium vonatkozásában, mivel a turisztikai szezon a május-augusztus közötti időszakra korlátozódik. Ennek a desztinációnak nagy szükséges van olyan vonzerőkre, amelyek némileg tágítják a szezonalitást. Meglátásunk szerint a Középkori Templomok Útja alkalmas lenne bizonyos célcsoportok esetében áprilisi és októberi keresletélénkítést generálni: április, mint előszezon a Húsvét miatt, október pedig a reformáció évfordulója

≺ 1. Krisztus-fejes zárókő a vámosoroszi református templom szentélyében

miatt (mindkét esemény lehetőséget adhat marketing kampányok indítására).

A kulturális turizmus fejlődését befolyásoló nemzetközi trendek között kitüntetetett szerepe van a globalizációnak, amely hatást gyakorol többek között a kultúra jelenségének átalakulására, a kulturális fogyasztás gyakorlatára, illetve a turisztikai kereslet és kínálat fejlődésére.[3] A globalizációval ugyanis egyre jobban felértékelődik a lokalizmus, vagyis a helyi értékek szerepe megnő. Részben ezzel magyarázható a turisztikai kereslet átstrukturálódása, a kulturális és történelmi örökség jelentőségének globális felértékelődése, hiszen a kulturális turizmus a lokális értékek bemutatását célozza. Mivel fokozatosan növekszik a kereslet az olyan speciális turisztikai kínálat iránt, amely képes az egyéni igényeket kielégíteni, egyre erősebbé válik a kulturális értékek motiváló szerepe.[4]

Összességében a kulturális örökség felértékelődése, a kultúra iránti érdeklődés, mint motivációs erő erősödése kedvező jelenségként hat a Középkori Templomok Útja számára. De ebben a gyorsan változó világban, változó turistaigényeknek kell megfelelnie a kulturális örökségeknek is, amennyiben turisztikai vonzerőként tekintünk rájuk.

Változó turistaigények

Figyelembe véve a turisztikai trendeket, elmondható, hogy napjainkra jelentősen megváltoztak a turista igények. Röviden összefoglalva: minél kevesebb idő alatt minél több élményre vágynak az emberek. Ezt fokozza, hogy a szabadon elkölthető magas jövedelem viszonylag kevés szabadidővel párosul, így a turista gyorsan átélhető, intenzív élményeket keres. Hangsúlyozzuk: élményeket. Egyrészt olyan komplex termékajánlatokat szeretnének, amelyek élményeket nyújtanak nekik, és szeretnék, ha megérné nekik ez az élmény. Egyrészt azok a desztinációk lehetnek sikeresek, amelyek szélesebb programkínálattal rendelkeznek, ahol a legtöbb kínálat jelenik meg egy helyen, másrészt a minőségi fejlesztések mellett, ár-érték arányban is kifizethetők ezek az élmények.[5]

Talán még fontos az a jelenség is, hogy napjainkban a kulturális turizmus területén is egyre erősebben jelennek meg a piaci elvárások. A látogatók a kulturális vonzerők felkeresése során is elsősorban élményeket és emlékeket keresnek, kiállított tárgyak önmagukban kevésbé vonzzák őket. Gondoljunk arra, hogy a hosszú munkaidőből és a mindennapi rutinból való kilépés vágya mindnyájunkban egyre erősebben munkál. A látogatók szeretnének elfeledkezni a „hétköznapi életükről", így a kulturális attrakcióktól is elvárják a kikapcsolódást, szórakoztatást[6].

A Középkori Templomok Útja termékfejlesztési folyamatában figyelembe kellett és kell vennünk a jövőben is, hogy akár a középkori templomokkal szemben is megfogalmazódhatnak a látogatók magasabb szintű elvárásai. Ha maradandó nyomokat akarunk hagyni vagy növelni szeretnénk a látogatók számát, igazodnunk kell ezekhez a változó elvárásokhoz, ki kell szolgálnunk a megnövekedett igényeket. A legfőbb üzenet számunkra az volt, hogy egy élményorientált termékfejlesztés irányába szükséges elmozdulni. Ehhez azonban komplex termékajánlatokra és élményszerű interpretációra van szükség.

A Középkori Templomok Útja, mint komplex termékajánlat

A tematikus utak rendkívül dinamikusan fejlődő ágazata a turizmusnak. Jelentőségük elsősorban abban áll, hogy a meglévő vonzerőket alakítják át egy komplexebb turisztikai termékké, amely alkalmas a vonzerő és a látogatottság növelésére. Másrészt fontos szerepet játszanak a tartózkodási idő növelésében és a rurális térségek turizmusba történő bekapcsolásában. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Kárpátalja és Szatmár megye vonatkozásában ez különösen lényeges, hiszen egyik megyére sem jellemző a városi turizmus dominanciája, a vonzerők jelentős része a falusi térségekben koncentrálódik. Ezeknek a vonzerőknek a turisztikai kínálatba integrálása kiemelt feladat. A térség turisztikai kínálatából hiányoznak azok a vonzerők, amelyek nemzetközi jelentőségűek lennének (pl. világörökségi helyszínek). Lényegében a térség egyetlen vonzereje sem alkalmas arra, hogy önmagában megfelelő létszámú keresletet generáljon és hosszú tartózkodási időt biztosítson, vagyis a regionális turizmus katalizátora legyen. Azonban mindhárom terület esetében vannak olyan vonzerők, amelyeket egybekapcsolva létrejöhet egy nemzetközileg is versenyképes vonzerő hálózat. Ezek a vonzerők elsősorban a kulturális turizmus területén koncentrálódnak. A Középkori Templomok Útja által érintett mindhárom vidék komparatív előnyei az örökségturisztikai kínálatában vannak. Kárpátalján a természeti adottságokban is rejlenek még versenyelőnyök. A három megye közül egyértelműen Kárpátalja a leggazdagabb kulturális értékekben (a várak, a történelmi városok és az emlékhelyek emelkednek ki, de emellett kiemelkedő értéket képvisel az ortodox egyházi örökség is). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kulturális örökségében vitathatatlan fölénnyel rendelkeznek az egyházi műemlékek (több történeti emlékhelyként is fontos). A jelentősebb kulturális vonzerők másik csoportját néhány nagyobb kastély alkotja, de Szabolcs-Szatmár-Bereg megye még korántsem rendelkezik ezen a területen meghatározó kínálattal. Versenyelőnyök még a népi építészeti örökségben van-

nak. A romániai Szatmár megye esetében egyetlen örökségturisztikai terület sem kimagasló, azonban van néhány jelentős épített örökségi elem, amely meghatározó attrakciója a Partium kulturális turizmusának.

A tematikus utak napjainkban egyre népszerűbbek a turisták körében. A világon szinte bárhol találhatunk útvonalakat, amely a lineáris attrakciók egyik példája. A tematikus utak szerepe az attrakciók kijelölése és összekötése. Az útvonalak tekintetében közös pont, hogy mindig valamilyen téma köré szerveződnek. A tematikus utak már létező attrakciókat csomagolnak új köntösbe, melynek alapvetően az a célja, hogy növeljék a látogatottságot az új megközelítéssel. A tematikus utak összegyűjtik a látogatókat és bőséges információval elégítik ki őket. A látnivalók összessége vonzóbb a látogatók számára, akik tovább maradnak és többet költenek tematikus utak esetén, ez pedig elősegítheti a rurális térségek fejlesztését. A tematikus utak turisztikai attrakcióvá történő fejlesztése az utóbbi években előkelő helyre lépett a turizmusfejlesztésben, mivel kiváló lehetőséget jelentenek a kevésbé fejlett és kevéssé felfedezett területek helyzetének javításához, valamint a helyi fejlesztési együttműködések kialakításához.[7]

A fenti okok generálták a Kárpát-medence északkeleti része kulturális örökségének hálózatba szerevezését. A valódi kihívást az élménygazdaságba történő átmenet jelenti a térségnek, vagyis a kínálati oldal jellegének megváltoztatása, élményközpontúvá tétele. Ennek érdekében az egyik lehetséges alternatíva az aktív turizmus, elsősorban a kerékpáros turizmus bevonása a termékfejlesztésbe. Az aktív turizmus szintén rendkívül dinamikusan fejlődő területe a turizmusnak. A Középkori Templomok Útja esetében a kulturális turizmus és az aktív turizmus ötvözését próbálja előmozdítani a termékfejlesztési folyamat. Mi ennek az alapja?

Egyelőre kevéssé ismert, de az Alföld északkeleti szeglete, a Felső-Tisza-vidék kifejezetten különleges túrázási hely. Sűrű településhálózat, változatos vízrajzi körülmények, hosszan elnyúló kerékpárutak, alacsony közúti forgalom, rengeteg látnivaló és falusi szálláshelyek

2. A helyreállított krasznacégényi református templom

sora várja a túrázókat. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén számos kerékpárút épült az elmúlt években, amely elsősorban árvízvédelmi okokra vezethető vissza. Ebből a szempontból kétségkívül Magyarország egyik legkülönlegesebb vidéke a Felső-Tisza-vidék, amelyet behálóznak a töltéseken futó kerékpárutak, elképesztő élményeket nyújtva az idelátogatóknak. Csodálatos panoráma tárul elénk, hiszen magasabban vagyunk fent a töltéseken, amelyről belátni az egész vidéket, a háborgó Tiszát vagy a Szamos folyót, belátni a természetvédelmi oltalom alatt álló területeket. Ilyen hosszúságban, töltésen emelt kerékpárutak egész Magyarországon csak itt találhatók. Külön élmény, hogy karnyújtásnyira vagyunk a Szatmár-beregi vidék gyümölcsültetvényeihez, ahol szinte erdőnyi területeken terem az alma és a szilva az ápolt és gondozott földeken. Kőhajításnyira sorakoznak a mesébe illő táj látnivalói. A középkori templomok, a népi építészet legszebb emlékei, az irodalmi emlékhelyek egymást érik. Az Alföldön sehol máshol nincs ilyen sűrű településhálózat, amely valljuk be, nem mindegy, ha két keréken túrázunk.

A kerékpáros turizmusra szintén pozitív trendek jellemzők. Általánosságban elmondható, hogy nő az ökoturizmus és a természeti turizmus iránti kereslet, amely azzal van összefüggésben, hogy növekszik a turisták egészségtudatossága. A nemzetközi tendenciák tükrében a kerékpáros turizmus tekintetében a jövőben is folyamatos lesz a növekedés, ráadásul a kerékpározás Európában és hazánkban is elmozdult a magas minőségű turizmus irányába, tehát egyre több magasabb jövedelmű turista vesz benne részt. Másrészt szükséges elmondani, hogy a rövidebb, de gyakoribb kerékpártúrák válnak népszerűvé, hiszen az emberek szabadideje csökken. Tény, hogy a kerékpáros turisták egyre fontosabb célcsoportot képviselnek a fentiekből eredően. Ez érzékelhető abból is, hogy a desztinációk között is fokozódó verseny érezhető a kerékpárosoknak nyújtott program- és termékcsomagok között. A Középkori Templomok Útja szempontjából kiemelendő, hogy nő az érdeklődés a határokon átívelő kerékpáros útvonalak és a tematikus utak iránt.[8]

A Középkori Templomok Útja esetében potenciális célcsoportnak tekinthetőek a hívő, vallásos emberek, azonban itt nem zarándokokról beszélünk. Ez a célcsoport definiálható vallási alapon, de a vallásturizmusnak nem a klasszikus szegmensét alkotják. A vallás az egyik legjelentősebb motivációs erő a turizmusban. Mivel a Középkori Templomok Útja szoros kapcsolatban van az egyházzal és az egyházi örökséggel, ez egy lényeges szegmens, de nem a hagyományos felfogásban. A Középkori Templomok Útját alkotó templomok többsége református, vagyis elsősorban református vagy protestáns vallásúakat vonzanak. A református templomok esetében nincs zarándoklat, búcsú, hiszen már a reformáció idején az első eltörlendő intézkedések közé éppen ez tartozott. A fentiekből eredően Európára jellemző módon elmondható, hogy nem alakultak ki a protestáns területeken zarándokutak. Ez az oka, hogy Magyarországon sem létesült eddig egy koncepcionális vallásturisztikai stratégia a reformáció köré, hiszen irrelevánsnak tartották a kérdést. Azonban a protestáns vallásúak esetében is van vallási indíttatású utazás, de nem spirituális, hanem kulturális jellegű. A protestánsok nem bűnbocsánatot, megtisztulást várnak az úttól, hanem egyszerűen kulturális fogyasztási igényüket szeretnék kielégíteni, illetve megismerni vallási gyökereiket (ez az identitás szempontjából lényeges). Ez a nagyon komoly potenciál kiaknázatlan Magyarországon és kiemelten Északkelet-Magyarországon. 2017-ben lesz 500 éves a reformáció, amely a legnagyobb eseménye a református világnak. Közeledve az évfordulóhoz felértékelődik a protestantizmushoz kötődő szellemi örökség. Összességében számolni lehet és számolni kell ezzel a motivációval és célcsoporttal. Meglátásunk szerint a protestáns hívek pillanatnyilag egy piaci rést jelentenek.

A fentiek alapján elmondható, hogy a Középkori Templomok Útja egy komplex turisztikai termék, amely egyszerre ötvözi a kulturális turizmust, a vallásturizmust. A termék kiemelt része továbbá az aktív turizmus, amely az útvonalon belüli közlekedési lehetőségekre nyújt alternatívákat (kerékpáros közlekedés). Ez a látszólag kiegészítő aktív turisztikai termékszegmens ugyanolyan meghatározó eleme a Középkori Templomok Útja turisztikai terméknek, mint a kulturális vagy a vallásturisztikai szegmens. Kiegészítő jelleggel megjelenik a szenior és az ifjúsági turizmus, mint célcsoport orientált termékfejlesztés is. További két ágazati terméktípus fejlesztésében érintett a Középkori Templomok Útja program, a falusi turizmus és a gasztronómiai turizmus fejlesztésében. Mindkét ágazat a termék egyediségét, élményorientáltságát hivatott erősíteni.

A Középkori Templomok Útja öt év alatt egy 62 templomból álló tematikus úttá fejlődött, azonban egyértelműen látszott, hogy 62 templom értelmezhetetlen egy turistának. Újra kellett gondolni ezt a kérdést. Megoldásként az úgynevezett örökségtúrák bevezetése kínálkozott. Az örökségtúra kifejezetten a Középkori Templomok Útjához kapcsolódó fogalom, más helyen nem találkoztunk a kifejezéssel. Az örökségtúrák célja lebontani a 62 templom koncepcióját, és strukturáltan, élményorientáltan bemutatni az épületeket. Az örökségtúrák bevezetésével történt meg a „nem csak templom” gondolatának adaptálása, az örökségtúrák ugyanis a térség legjelentősebb kulturális és természeti örökségét integrálják a Középkori Templomok Útjába, ezáltal sokrétűbbé és látványosabbá válik az út. Másrészt az örökségtúrák egy-egy, a turisták

számára figyelemfelkeltő, érdekes témák mögé szervezve mutatják a templomút bizonyos szakaszait. A Szent László örökségtúra azokat az emlékhelyeket köti össze, amelyeknek kötődése van a magyar történelem egyik leghíresebb uralkodójához. A Történelmi emlékhelyek örökségtúra a történelmi emlékhely ranggal rendelkező vonzerőket fűzi fel elsődlegesen. A Reformáció útja örökségtúra a reformáció szempontjából kiemelkedő helyszíneket köti össze, olyan emlékeket, amelyek vallástörténeti, egyházi és művészettörténeti szempontból kiemelkedőek. A Partiumi örökségtúra a Partium északi részének felfedezését célozza. Az örökségtúrák esetében erőteljes területi szemlélet érvényesül. Kifejezetten a templomút egyes szakaszaira fókuszál, ezért olyan tematikákat kellett meghatározni, amelyek egyszerre területi fókuszúak és figyelemfelkeltőek. A Szent László örökségtúra a Nyíri Mezőségre és Rétközre terjed ki (Tiszadob–Szabolcs–Baktalórántháza–Vaja–Laskod–Anarcs–Kisvárda), a Történelmi emlékhelyek örökségtúra a Dél-Nyírséget érinti (Nyíregyháza–Máriapócs–Nyírbátor-Bátorliget–Nagykároly), a Reformáció útja örökségtúra Szatmár-Bereget fűzi fel (Lónya–Csaroda–Tarpa–Szatmárcseke–Sonkád–Fehérgyarmat–Gyügye–Csenger), a Partiumi örökségtúra pedig a történeti Szatmárt. Továbbá az örökségtúrák különböző hosszúságúak, kialakításuknál az időtartam is meghatározó szempont volt. A Történelmi emlékhelyek örökségtúra 1–2 napos, a Szent László örökségtúra és a Partiumi örökségtúra 2–3 napos, a Reformáció útja örökségtúra 3–4 napos. Az örökségtúrák tehát olyan túraútvonalak, amelyek segítséget nyújtanak a természet és az ember által teremtett káprázatos szépségű értékek felfedezéséhez a Kárpát-medence északkeleti részén. Bejárásukat autóval, busszal, de leginkább kerékpárral ajánljuk.

Célcsoport specifikus marketing kommunikáció

A megváltozott szokásokhoz való alkalmazkodás az elsődleges feladatunk a termékfejlesztések során és a marketing kommunikációban. A célcsoportok pontos meghatározása, a célcsoportok igényeinek és elvárásainak pontos ismerete meghatározó jelentőségű a turisztikai csomagok, utazási ajánlatok létrehozásában. Az eddigi tapasztalatok tükrében elmondható, hogy a térség turizmusában az egyik legnagyobb problémát az adja, hogy nem készültek célcsoport specifikált turisztikai ajánlatok, amelyeket célzottan próbáltak volna eljuttatni az érintettekhez. A Középkori Templomok Útja rövidtávú marketing stratégiájának szükséges része ilyen típusú ajánlatok létrehozása és piacra vezetése. Összességében az alábbi öt célcsoportra szeretnénk a jövőben fókuszálni:

1. kulturális turisták, örökségturisták,
2. vallási, egyházi turisták,
3. kerékpáros turisták,
4. ifjúsági korcsoport,
5. szenior korcsoport.

Mind az öt célcsoport esetében eltérő marketing kommunikációt szükséges alkalmazni, differenciálni kell az utazási ajánlatokat, túraterveket, illetve a termékfejlesztés során figyelembe kell venni ezeknek a célcsoportoknak a speciális elvárásait, igényeit. Mind az öt célcsoport esetében különböző marketing mixet szükséges kidolgozni, ez tekinthető a célcsoport vizsgálat egyik legfontosabb tanulságának. Az eddigi primer vizsgálatok részben alátámasztják a fő kibocsátó-területekkel kapcsolatos elképzeléseket. Ez alapján Magyarország fővárosa, nagyvárosai tekinthetők a legfontosabb kibocsátó területeknek, de markánsan kimutatható több erdélyi nagyváros erőteljes érdeklődése is a program iránt.

Erősödő verseny

Szintén nemzetközi tendencia, hogy a verseny egyre jobban erősödik a desztinációk között, mind a kínált turisztikai termékek, az ár/minőség, mind az alkalmazott marketingeszközök terén. Ennek egyik motorja, hogy folyamatosan emelkedik a „tapasztalt turisták" száma, akik sokféle élményt átéltek már, ezáltal képesek összehasonlítani az egymással versenyző kulturális programokat, létesítményeket és desztinációkat. Így turisztikai döntéseikben igényesek. A tapasztaltabb fogyasztók száma egyre jobban nő, egyre tájékozottabbak és egyre magasabb igényeket támasztanak a desztinációkkal szemben. Azonban az is nagyon fontos, hogy a tapasztaltabb turisták egyre kritikusabbá válnak a mesterségesen kialakított kínálattal szemben. Egyre inkább előnyben részesítik az autentikus kínálatot. Az üzenetekkel telített piacon jól felismerhető, hiteles, etikus és fenntartható desztináció márkákra van szükség. Különösen az érzelmi elégedettség értékelődik fel.[9]

A verseny felerősödésének egy másik oka, hogy egyre jobban csökken a desztinációk iránti lojalitás, a turisták folyamatosan új területeket kívánnak felfedezni. Csökken a visszatérő vendégek aránya. Részben ezzel magyarázható, hogy rövidebb a főszezonon belüli utazás, és több a kisebb, sokszor szezonon kívüli utazás. Megfigyelhető a tartózkodási idő csökkenése is, amely szintét ezzel a tendenciával van összefüggésben.

Azok a területek, vonzerők, szolgáltatók, termékek kerülnek versenyelőnybe, akik képesek új termékeket,

koncepciókat, szolgáltatást létrehozni, amelyeket a hozzáadott értékük különbözteti meg a versenytársaiktól. Ez a tendencia egyértelmű üzenet a Középkori Templomok Útja számára, valamit másképpen kell tennünk, mint ahogy mások csinálják. De ehhez meg kellett ismernünk, hogy hogyan teszik mások. Ennek érdekében egy átfogó versenytárs-elemzést végeztünk el. Célunk feltérképezni azokat a potenciális versenytársakat a Kárpát-medencében, akik a Középkori Templomok Útja riválisai lehetnek. A versenytárs-elemzést igyekeztünk az egész Kárpát-medencére kiterjeszteni, de elsősorban a magyarországi versenytársakat tudtuk azonosítani, illetve azokat a tematikus utakat, amelyek Magyarországot is érintik. Kizárólag a vallás és kulturális alapú tematikus hálózatok vizsgálata volt a része az elemzésnek, hiszen a Középkori Templomom Útja ezen a területen érintett. A versenytársak értékelése során vizsgáltuk az adott tematikus út által érintett területet, a tematikus út létrehozásának körülményeit, a tematikus út mentén megvalósuló jelentősebb fejlesztéseket, illetve elemeztük a marketing kommunikációját az adott tematikus útnak. Jelen tanulmány keretében csak a fontosabb megállapításait közöljük a versenytárs-elemzésnek.

A vizsgált tematikus utak túlnyomó többsége 2005–2010 között alakult. Az első tematikus utak a gasztronómiai utak voltak, amelyek a bor utak mintájára szerveződtek. Mára egyértelműen látszik, hogy a gasztronómiai utak esetében (ezek alól néhány bor út kivétel) elfogyott a lendület. A vallásturisztikai célból megalakuló zarándokutak kialakításának valóságos dömpingje volt a 2009-es és a 2010-es év. A legrégebbi zarándokutak a Szent Márton útja és a Gyöngyök útja, de ezeknek az alapítási ideje sem haladja meg a tíz évet. Az elmúlt néhány évben rendkívül dinamikusan fejlődtek a zarándokutak, azonban szinte sematizálódott a kialakításuk, kommunikációs eszköztáruk. A kulturális, örökségturisztikai útvonal egy része már korábban létrejött, azonban az elmúlt években a klaszter pályázati felhívások hatására jelentős részük meg tudott újulni. A versenytárselemzés egyértelműen kimutatta, hogy a tematikus utak létrehozását nagyrészt az állami támogatások generálták, erre ékes bizonyíték, hogy a határ menti pályázati forrás „teremtő ereje” rendkívül erős volt. Részben ezeknek a forrásoknak köszönhető, hogy a legtöbb tematikus út határ menti kontextusú. Kifejezetten nemzetközi tematikus utak a Szent Márton útja és a Szent Jakab út. Meglepően alacsony volt azoknak az utaknak száma, amelynek nincs határ menti vagy nemzetközi kontextusa, az országos hatókörű utak közé a Magyar Zarándok út és a Gyöngyök útja tartozik, ezek több megyére terjednek ki, jelentős területeket lefedve. Tisztán regionális típusú tematikus út az Északi várak útja és a Kastélyút, amely Észak-Magyarország várait és kastélyait szervezi egy útvonalba. Lokális, kizárólag megyén belüli pozíciókkal mindössze a Torma út rendelkezik, azonban itt meg kell jegyezni, hogy a tematikus utak többségére is eredetileg a megyei hatókör volt a jellemző, azonban a határ menti források megjelenésével határ menti kontextusúvá váltak (Szilvaút, Palóc út). Erős lokalitást mutatnak a bor utak is.

A legtöbb tematikus útvonalat/versenytársat valamilyen civil szervezet működteti, amelyet kifejezetten ezért hoztak létre. A másik típusa, amikor valamilyen nagyobb szervezet, általában a közszféra intézménye vagy az egyházi szektor működteti, tehát nincs önálló üzemeltető szervezete. Ebben a tekintetben a legkorszerűbb szervezeti formának a klaszterek tekinthetők, amelyek többségükben ágazat specifikusak és horizontálisan szerveződnek. A klaszterek létrehozását szintén állami támogatási rendszerek gerjesztették (Északi várak útja, Palóc út). Az elmúlt évek során a Középkori Templomok Útja fejlesztése és működtetése érdekében egy széleskörű partnerségi hálózat alakult ki. Ennek az együttműködési rendszernek a létrehozásában és az útvonal működtetésében ki-

3. A csomaközi református templom nyugati kapuja

emelt feladata és szerepe volt a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökségnek.

A következő lényeges szempont a tematikus utak forrás abszorpciós képessége, vagyis mennyire képesek fejlesztésük, fejlődésük érdekében támogatásokat, forrásokat vonzani, megszerezni. Itt erőteljes differenciálódás figyelhető meg. Az első szint, amikor nem szereznek állami támogatást a tematikus utak, inkább társadalmi munka, önkéntesség, a költségek elosztásával kis léptékű projekteket valósítanak meg (Torma út, Szent Jakab út, Gyöngyök útja). A második szint, amikor a tematikus út kezeléséhez tartozó vonzerők, szolgáltatások jutnak forráshoz, de nem maga a tematikus út, ezt nevezhetjük közvetett forrásszerzésnek. A harmadik szint, amikor kizárólag az útvonal létrehozására sikerül forrásokhoz jutni, vagyis a tematikus út egy projekt (Szatmári Legendák útja, Kárpátok turisztikai útvonal). A negyedik szintként azonosítható, amikor egy tematikus út folyamatosan képes forrásokat szerezni a működésére és a fejlesztésére (Mária út, Szent Márton út, Palóc út, Szilva út). Ennél nagyobb volumenűnek csak az tekinthető, amikor egy tematikus út eljut a kiemelt projekt státusra, amely nagyobb kormányzati figyelmet és támogatásokat eredményez (Magyar Zarándokút, Gótikus út).

A tematikus utak fontos szerepet töltenek be egy adott térség vagy adott vonzerő népszerűsítésében, pozicionálásában, vagyis kiemelt tevékenységük a kommunikáció. Erőteljes differenciálódás figyelhető meg a kommunikáció gyakoriságát illetően. Bizonyos tematikus utakra a rendszeres kommunikáció jellemző, egyszerre vannak jelen a nyomtatott sajtóban, a rádióban (ez utóbbi különösen a zarándokútvonalra igaz, ugyanis számos egyházi rádió tűzi folyamatosan napirendre), és egyszerre erős az online kommunikációjuk is. Ez utóbbi kapcsán értékeltük minden tematikus útvonalnak a facebook aktivitását. A tematikus utak nagy része alkalmazza a facebookot kommunikációs célra, többségük rendszeresen hírt ad, de általánosságban megfigyelhető, hogy alacsony a követőik száma. Több ezres rajongói számmal kevés tematikus út rendelkezik. A tematikus utak fejlesztése során kiemelt szerepet kapnak a kommunikációs csatornák, felületek létrehozása. Ebben a tekintetben is igen differenciált a helyzet. Bizonyos tematikus utak a totális kommunikáció teljes eszközrendszerét létrehozták már, de vannak olyan tematikus utak, amelyeknél csak néhány elavult, nem frissülő kommunikációs csatorna van nyitva. Megfigyelhető, hogy vannak sztenderd eszközök, amelyek szinte minden tematikus út esetében megtalálhatók. Az egyik leggyakrabban használt eszköz a honlap, amely minden tematikus útról elérhető, a facebook profil, a kiadványok vagy információs táblák. Jellemző például a zarándokutakra a turistajelzéssel ellátott túraútvonal. Ritkább azonban olyan csomag ajánlatoknak a megléte, amely a turisták számára nyújt komplett túrajánlatot, szolgáltatásokkal ellátva, ritka a letölthető GPS vagy a webshop. Egyáltalán nem találkoztunk pocket guide/tour guide és egyéb mobil alkalmazásokkal.

A versenytárs elemzés konklúziója, hogy a Középkori Templomok Útja összességében kedvező versenypozíciókkal rendelkezik, azonban nem szabad túlbecsülni bizonyos alapadottságait. Önmagában a határmenti jelleg nem jelent növumot, hiszen ez egy általános tendencia lett a tematikus utak szervezésében. A tematikus utak, különösen a zarándokutak az elmúlt évben szinte egymás után alakultak, sőt már kialakult egyfajta túlkínálat is, különösen, ha hozzávesszük, hogy a kínálatukban erőteljes párhuzamok vannak. A tematikus utak számának bővülése 2014–2020 között tovább várható, és szinte biztos, hogy helyzeti előnyből indulnak azok, akik már lefektették az alapjait útvonaluknak. Az egyik fő tanulsága a Középkori Templomok Útjára nézve a versenytárselemzésnek, hogy nem a vallásturisztikai karaktert kell erőltetni, hanem az örökségturisztikai karaktereket, ugyanis a gótikus út az egyetlen, ahol ezek a jegyek dominálnak. A zarándokutak esetében nem maga az örökség a vonzerő, hanem a lelkiség (ezt amúgy is nehezen képes biztosítani egy főként református templomokból álló tematikus útvonal). A spiritualitás tekintetében erőteljes a sematizálódás a zarándokutak között, azonban erős versenypozícióik vannak abban a tekintetben, hogy kivétel nélkül kiemelt helyen kezelik a természetjárást vagy a kerékpáros turizmust (lényegében alap alkotóelemük). Összességében a Középkori Templomok Útja számára a Gótikus út szolgáltatja a legjobb példát, és egyben a Gótikus út lehet az egyik legfőbb versenytárs is. Egymástól teljesen függetlenül is hasonló tendenciák zajlanak le a két tematikus út szervezésében, ráadásul a Középkori Templomok Útja útvonal kiterjesztési elképzelésében szerepel ennek a térségnek a bekapcsolása (Kassa megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

A látogatóbarát templomok

A tudástársadalom, a tudás alapú gazdaság korában a technológiai fejlődés rohamléptekkel halad, amely jelentősen kisugároz a gazdaság és a társadalom minden területére. A tudásalapú gazdaság valójában az információs társadalom kora, olyan társadalmi fejlődési korszak, amely az új technológiák, azon belül elsősorban az információs és kommunikációs technológiák széles körű elterjedésén és hasznosításán alapul. A globalizáció már évszázadok óta jelen van a társadalomban, az utóbbi évtizedben fel-

gyorsultak a technika, technológia területén bekövetkezett változások, az informatikai robbanás miatt.[10] A turizmusra közvetlenül az infokommunikációs technológiák hihetetlen gyorsaságú fejlődése van közvetlen hatással. Az internethez való hozzáférés növekedése, az internet szerepe a turizmusban egyre fontosabb. A desztinációkra vonatkozó turisztikai információk könnyű elérhetősége és az információk összehasonlítása leegyszerűsödött, az információk fogyaszthatósága az egyik igen lényeges versenytényezővé vált. A tapasztalt turisták az internet segítségével egyre inkább maguk állítják össze a programjukat. A marketing kommunikációban az egyik legfontosabb terület az internet lett mára.[11] A fogyasztókat az internet és egyéb médiafelületek folyamatosan „bombázzák" utazási ajánlatokkal, így a döntést megkönnyítő információkra egyre nagyobb szükségük van.

Másrészt a kapott élményekkel kapcsolatban egyre jelentősebb elvárás az interaktivitás, a fogyasztó aktív bevonása a szolgáltatási – ismeretátadási, szórakoztatási – folyamatba, főként a modern technológia eszközeinek alkalmazása révén. Folyamatosan növekszik a hiperrealitás, a virtuális világ, a virtuális közösségek szerepe, amelyekben a fiatalabb látogatók otthon érzik magukat. Az új kommunikációs technológiák (például okostelefonok), illetve a technológia újszerű használata (például web 2.0, web 3.0) a turisztikai vonzerők, vállalkozások és marketingszervezetek részéről is alkalmazkodást igényel. Hatékonyabb és kreatívabb kommunikációra van szükség egyre inkább.[12] A web 2.0 technológiák lehetővé teszik a felhasználóknak a személyes élményeik megosztását (ez mára az egyéni imázs alakítás fontos fokmérője), amely egyfajta marketing lehetőséget ad a turisztikai vonzerőknek és szolgáltatóknak. Ami a lényeges, hogy a közösség gyorsan mond értékítéletet a megélt élményei alapján, és így könnyen válhat a bizalomépítés eszközévé, vagy ellenkezőleg, a bizalom leépítésének eszközévé a közösségi média. Másrészt az infokommunikációs technológiai és a felhasználói szokások változásának hatására folyamatosabb, hatékonyabb és kreatívabb kommunikációra van egyre inkább szükség.

A Középkori Templomok Útja marketing kommunikációja és vonzerőfejlesztése során folyamatosan figyelembe vettük ezeket a trendeket, és igyekeztünk korszerű és innovatív megoldásokat, eszközöket alkalmazni. A látogatóbarát templomok fejlesztéseinél már közvetlenül alkalmazásra kerültek ezek a turisztikai innovációk. Itt minden bizonnyal felmerülhet a kérdés, hogyan lehet egy templom látogatóbarát? Egyáltalán miért van erre szükség?

Az elmúlt években fokozatosan megszűntek azok az állami támogatások, amelyek önmagukban műemléki helyreállításokat támogattak. Helyette a turizmusfejlesztés alá integrálódtak be a műemlékvédelemmel összefüggő feladatok, amely egy fenntarthatóbb rendszer irányába mutat, de egy piac és keresletorientált szemléletet tesz szükségessé. Ez a paradigmaváltás különösen problematikus, ambivalens a templomok esetében. A templom ugyanis elsődlegesen a hitélet gyakorlásának színtere, másodsorban műemlék és csak ezt követően beszélhetünk róluk, mint turisztikai vonzerőkről. Ennek a problémának a feloldására ad választ a Középkori Templomok Útjának egyik innovációja, a látogatóbarát templom modellje. A modell innovatív szemléletet hordoz, az adott templom művészettörténeti, vallástörténeti, szellemi értékét próbálja kiemelni, a turisták fókuszába helyezni a templomon belüli terek felhasználásával, illetve interpretációs felületek nyitásával. Az alapprobléma, hogy egy-egy templomról rengeteg érdekes információt lehet megtudni, egy-egy templom kimagasló művészettörténeti értékekkel rendelkezik. Azonban hiányoznak azok a csatornák, amelyek az információkat közvetíthetik. Ennek az az oka, hogy a templomok elsődlegesen a hitélet gyakorlásának helyszínei. A művészettörténész szakma számos olyan kutatással, információval rendelkezik, amely turisztikai célú hasznosítás esetén és turistabarát megfogalmazásban rendkívül érdekes lehet. Szükségesek olyan eszközök, csatornák, felületek, amelyeken átadhatóvá válnak ezek az információk. A látogatóbarát templomok esetében az alapkoncepció az volt, hogy elsődlegesen olyan területekre történik meg a kiállítások és egyéb információhordozó eszközök telepítése, amelyet nem vesz igénybe a gyülekezet, a szakrális élet gyakorlását tehát nem akadályozza. Legnagyobb meglepetésünkre ezen a koncepción módosítani kellett, hiszen az egyház és az adott egyházközség rendkívül szívesen fogadta ezeket az eszközöket, és beengedték azokat a templom belső tereibe is. Ez lehetővé tette, hogy még látványosabban be tudjuk mutatni a templom értékeit. A templomok ilyen értelmű turisztikai célú fejlesztése egyedülálló, eddigi kutatásunk szerint nincs máshol hasonló logika mentén működő fejlesztés.[13]

2013-ban indult el a legnagyobb volumenű fejlesztés a Középkori Templomok Útján. 2013–2014 folyamán az útvonal Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyei szakaszán zajlott le a templomok látogatóbarát fejlesztése, amelyek mintegy 18 templomot érintettek.

A látogatóbarát templomok kialakítása az alábbi hullámokban zajlott le két év alatt:

- munkacsoport felállítása: történész, régész, műemlékvédelmi szakember, építész, művészettörténész, idegenforgalmi szakember részvételével;
- kiállítási koncepció és terv elkészítése;
- kiállítási tartalom elkészítése: A munkacsoport feladata a kiállítási tartalmak szövegeinek előállítása;
- múzeuminformatikai fejlesztések: a kiállítási tartalmak múzeuminformatikai eszközökre történő adaptációja;

– múzeuminformatikai fejlesztéseket megjelenítő hardverek beszerzése;
– statikus kiállítási eszközök, kiállítási installációk beszerzése és a kiállítási tartalmak adaptálása;
– mobil applikáció fejlesztése.

A kiállítások kivitelezése során az alábbi szempontokat vettük figyelembe:

Üzenetek: Rövidített tömör üzenetekre van szükség. Az eddig ismert tapasztalatok/trendek alapján kimondható, hogy az emberek nem töltenek el sok időt egy-egy kiállított tabló, installáció előtt. Ebből adódóan nagyon válogatott tartalmakra van szükség.

Vizualitás: A kiállítások kialakítása során szempont volt, hogy erős legyen a vizualitás, de ez attól sokban függött, hogy mit lehetett megjeleníteni. Erős vizualitással kell ráerősíteni a szöveges tartalmakra.

Továbbajánlás rendszere: A többi templom, más látványosságok kiajánlását biztosítani kell az egyes templomokban kialakítandó kiállítások során. Ennek célja, hogy tudatosan generáljuk a tematikus útvonalon belül a turistaforgalmat. Fel kell keltenünk más látványosságok iránt is a figyelmet.

A tartalom interpretálásának szintjei: A tartalom interpretálásának több szintje alakult ki, mivel különböző eszközökön keresztül történik az információ elérése. A tartalmakat szinkronizálni kellett az interpretációs felületekkel. Itt alapvetően meg kell különböztetni azokat a felületeket, amelyeket a látogató kizárólag a templomban ér el, illetve azokat, amelyeket máshol is elérhet. Az interpretáció szintjei és eszközei a következők voltak: tabló, tárló, örökség kalauzuk, információs pultok, mobiltelefon alkalmazás, kiadvány, honlap. Mindegyik interpretá-

4. A berekböszörményi református templom nyugati kapujának részlete

ciós eszközre különböző terjedelmű és tartalmú tartalom került. Lényeges, hogy eltérők az adott interpretációs eszközök tartalombefogadó korlátai. Prioritás volt, hogy a látogató helyben, az autentikus környezetben kapja meg az információkat, így egyszerre érik az impulzusok és információk.

A helyi gyülekezet megszólítása: Nagyon lényeges szempont volt a kiállítások tartalomkialakításánál, hogy az adott település lakosságára is célcsoportként tekintsünk. Ezek a kiállítások a helyiek számára is fontosak, erős hatással van identitásukra, érzelmi kötődésükre. Ebből eredően a kiállításnak hozzájuk is kell szólnia.

Tematikusság: A kiállításokra erőteljes tematikusság jellemző, amivel párosult, hogy a tematikus út lehetőséget nyújt lineáris tartalomvezetésre. A látogató fokozatosan kap információkat bizonyos tematikus egységekről, az útvonal bejárása végén áll össze a teljes kép. Ez érdekes lehetőségnek bizonyult, de óriási kihívás is volt. A kiállítások egyaránt tartalmaznak lokális kötődésű, az adott településhez és templomhoz kötődő információkat és globális jelentőségű témákat.

A látogatóbarát templomokban a legfontosabb kiállítási témák a következők:

– a történeti folyamatok bemutatása a térségben;
– a középkori egyház bemutatása: nagy templomépítő családok, kegyurak, liturgia, egyházszervezés;
– a reformáció: vallástörténeti folyamatok bemutatása, a térség szerepe a reformációban, a protestáns hitelvek megismertetése, református egyházszervezés, szokások, a reformáció művészettörténetének/művészeti értékeinek bemutatása (tekintve, hogy a látogatóbarát templomfejlesztések a reformáció útja örökségtúrát érintették ebben a fázisban, itt ez a tematika tudott a legszebben kibontakozni);
– művészettörténeti korszakok jellemzőinek bemutatása és azok helyi analógiáinak ismertetése, a térség szakrális építészetének művészettörténeti sajátosságai;
– a műemlékvédelem helyi eredményei, az épülethely-reállítási folyamatok bemutatása.

Végül a látogatóbarát templomok kialakításának folyamatát mutatjuk be és azt, hogyan is néz ki egy látogatóbarát templom.

Informatikai és tartalomfejlesztési szempontból is fontos tényező volt, hogy a kiválasztott helyszínek régi templomok, melyek ma is elsődlegesen a hitélet gyakorlásának színterei, másodsorban műemlékek, és csak ezt követően gondolhatunk rájuk, mint turisztikai vonzerőkre és informatikai fejlesztési színhelyekre. Ezekben a terekben számtalan szempontot kellett alaposan átgondolni ahhoz, hogy az adott térbe jól illeszkedő fejlesztés születhessen. Éppen ezért már a projekt legelső fázisában is nagy hangsúlyt fektettünk az előzetes helyszíni bejárásokra, a folyamatos szakmai egyeztetésekre és az adott témák adta lehetőségek pontos feltérképezésére, csoportosítására. A témacsoportok után pontosan meg kellett határozni azoknak a hardver és szoftver eszközöknek a tárházát, amelyek a kiválasztott tartalmakat a leghatékonyabban képesek bemutatni az adott térbe illeszkedve.

A projekt kezdetekor minden érintett templomban megtörtént az adott terek helyszíni bejárása és pontos, több feltételt is vizsgáló feltérképezése. Ezek a szempontrendszerek részünkről elsősorban informatikai (hardveres és szoftveres) kritériumok szerint lettek összeállítva, természetesen kiemelten szem előtt tartva a tér vallási, műemléki, valamint történelmi jellegét. Minden helyszín esetében pontosan rögzítésre került az elektromos hálózat állapota, a bemutatható és kiemelhető tartalmak szintjei, valamint azok technológiailag bemutatható változatai, a fennálló internet elérések száma és jelerőssége, a hőmérsékleti változások és a páratartalom, a vagyonbiztonsági szempontok, a meglévő informatikai eszközök és fejlesztések szintjei (hiszen már több projektet is érintettek az adott helyszínek), a kialakításra kerülő újítások lehetséges helyszíneinek meghatározása.

A fejlesztés legkorábbi fázisában minden helyszínről sok nézőpontos virtuális gömbpanoráma fotósorozat készült. A felvételek a későbbiek során nagy előnyt jelentettek a különböző munkafolyamatokban, hiszen segítségükkel több kérdést a helyszín újralátogatása nélkül is pontosítani lehetett. Az elkészült virtuális túrákat a kiállítások kivitelezésében részt vevő kutatók is folyamatosan elérték, számukra is segítséget jelentett a tervezési és megvalósítási szakaszban. Természetesen az elkészült alkalmazás legfontosabb hasznosulása a projektben részt vevő helyszínek látványos, interaktív bemutatása és azok kiajánlása, hiszen a térben elhelyezett eszközökön vagy a projekt weboldalán ezek a tartalmak bárki számára könnyen elérhetők (akár offline, akár online környezetről beszélünk). A gömbpanoráma felvételek a régi terek, kiállító helyiségek archiválására is kiválóan alkalmasak, hiszen több helyszínen jelentős fejlesztés is történt. A túrákon helyérzékeny információs pontok is elhelyezésre kerültek, ahol mind hang, mind olvasott szöveges formában is bővebb információhoz juthatnak a látogatók, mintha egy virtuális idegenvezető közvetítené a tartalmakat. A terek bizonyos részleteiről rendkívül nagy felbontású (több száz gigapixeles) képek is készültek, melyeket az információs pultokon elhelyezett interaktív oktatóanyagokban használtunk fel. A felvételek segítségével a látogatók a hagyományos fényképezőkkel készíthető felvételeknél jóval nagyobb felbontású képeket láthatnak, melyekben a legapróbb részletek megtekintése mellett az adott érzékeny területre elhelyezett hasznos

információkon keresztül további fontos adatokat ismerhetnek meg.

A robotrepülők nyújtotta egyedi látványvilágot kihasználva minden helyszínről speciális légi felvételek és videók is készültek, így a látogatók egy olyan szemszögből is megismerhetik ezeket a templomokat, amelyekből eddig még sohasem láthatták őket. Az adott helyszínekről forgatott Örökség Útikalauz kisfilmeket ezek az egyedi felvételek tovább színesítették, gazdagították.

A fejlesztés során fontosnak tartottuk, hogy minden helyszín esetében készüljön egy Örökség Útikalauz kisfilm, mely 5–8 perc időtartamban, látványos és egyedi képek segítségével mutatja be az adott templom történetét, valamint a hozzá kapcsolódó kitekintéseket. A filmkészítést megelőző, minden területre kiterjedő szakmai előkészítés során a szövegkönyvek és forgatókönyvek megalkotása mellett a témában fellelhető szakmai anyagok összegyűjtése is megtörtént. Minden esetben bemutatjuk az adott templom építéstörténetét látványos 3D animációs jelenetek segítségével. A szakmai előkészítő munka során minden helyszín esetében elkészültek az építési periódusokat meghatározó alaprajzok, melyek alapját képezték a virtuális térben elkészített modelleknek. A modellek körbeforgásával és korszakonkénti átalakulásával a látogató pontos képet kaphat a különböző korszakokhoz tartozó fázisokról. A templomok építési periódusaihoz elkészült 3D modelleket – kihasználva a 3D nyomtatás technológiájának gyors ütemű fejlődését és kedvezőbb ár/érték arányát – makettek készítésénél is hasznosítottuk. Az innovatív technológia segítségével több helyszínen fizikai formájukban is bemutathatók a rekonstruálható fázisok. A periódusokat egy közös tárolóra helyeztük el, így az ezeken látható alaprajzok és 3D nyomtatott modellek segítségével bárki végigkövetheti az adott épület teljes építéstörténetét.

Az elkészült filmek minden esetben az adott templomban nézhetők meg. A filmeket megjelenítő információs terminálok és lejátszók tervezése során is fontos szempont volt, hogy azok könnyen, hosszú távon, stabilan üzemeltethetők legyenek, és a kialakításuknál törekedtünk a környezetbe illő elhelyezésükről is.

Kiemelt szerepet kapott a fejlesztésben a látogatók saját eszközein is alkalmazható mobil applikáció fejlesztése. Már a helyszíni bejárások során pontosan kiderült, hogy az adott helyszíneken nincs, vagy csak nagyon alacsony szintű a mobil internet elérés, és a helyi hálózatokat sem lehet használni. Ezért a kialakítandó alkalmazás egyik fontos feltétele volt, hogy előre telepíthető, a használat során internet elérés nélkül is jól működő alkalmazás legyen, melyben nagy szerepet kapott az adott templom bemutatása mellett a környék látnivalóinak az ismertetése is.

Az információs pultok fejlesztése során is figyelembe kellett venni a fix internet elérés nélküli „offline" állapotot. Így a kialakítandó rendszereknek különösen stabilaknak, egyszerűen működtethetőnek kellett lennie, melyek tartalmi frissítése – sajnos – nehézkesen oldható meg. A helyszíni bejárások során megfigyelhető volt, hogy a hitéletet segítő hardver eszközök már elérték ezeket a tereket is, sok esetben azonban ezeknek a megfelelő elhelyezéséről nem gondoskodtak. Ezeket a tapasztalatokat figyelembe véve törekedtünk arra, hogy a kihelyezésre kerülő új eszközök minél észrevétlenebbül húzódjanak meg a háttérben. Ennek érdekében egyedi tervezésű, kialakítású, és egyedi, akár helyszínenként is eltérő színvilággal rendelkező, több funkciót is betöltő eszközöket helyeztünk el.

Aki most megy el a Felső-Tisza-vidék 11 látogatóbarát temploma (a csengeri, a gacsályi, a gyügyei, a kisszekeresi, a nagyszekeresi, a kölcsei, a sonkádi, a szamosújlaki, a túristvándi, a túrricsei és a vámosoroszi református templom), illetve a Partium 7 temploma (az ákosi, a berei, a csomaközi, az egri, a krasznacégényi, a sárközújlaki és a vetési református templom) valamelyikébe, már „kézzel fogható" történeti áttekintést kap. A hitéletet nem zavaró eszközök, tablók, tárlók és információs terminálok kaptak helyet a templomokban. A látogatók akár játékos formában is hozzájuthatnak olyan ismeretekhez, melyek nem csak a régmúltba vezetnek vissza, nem csak a régi korok tudását ismertetik, hanem például a feltárások munkafolyamatát – mely során sokszor érdekes és értékes történetek születtek. Ezt a tudást, ezt a történelmi örökséget úgy kell megmutatni a mai kor emberének, hogy értse, érezze, mit jelent a múlt, miről beszélnek a falak és a kövek.

A képeket Ament Gellért (1–3) és Mudrák Attila (4) készítették.

Jegyzetek

[1] Michalkó 2012. 184–186.
[2] *Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013.*
[3] Puczkó–Rátz 2011. 48–72.
[4] Michalkó 2012. 184–186.
[5] *Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013.*
[6] Michalkó 2011. 184–186.
[7] Puczkó–Rátz 2011. 48–42.
[8] *Kerékpáros turizmus fejlesztési stratégiája 2010–2015.*
[9] Piskóti 2012. 237–249.
[10] Dőry 2005. 257.
[11] Piskóti 2012. 237–249.
[12] *Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014.*
[13] Deák 2013. 8–17.

Ulrich Attila

Három érdekszféra határán. Szabolcs és Szatmár vármegyék a Hódoltság korában[1]

A két történeti vármegye, Szabolcs és Szatmár geopolitikai helyzete gyökeresen megváltozott a mohácsi csata után. A vármegyék az 1526 és 1581 közötti időben egyszer csak határ vármegyék lettek, három érdekszféra határán. A XVI–XVII. században ezután a Hódoltság, az Erdélyi fejedelemség és a Magyar Királyság hatalmi harca alakította a két vármegye történetét. Megélték azt is az itt lakók, hogy Szabolcs megye egy része hódoltsági terület lett, sőt 1581-től a megalakuló Szepesi Kamarai Adminisztráció déli peremét alkották. Egyedi a magyar történelemben az, hogy ez a kereskedelmi, gazdasági, hadügyi szempontból is fontos két megye három hatalom „marakodását" volt kénytelen elszenvedi, ugyanis elvben mindhárom igényt tartott rá. Ez a hatalmi igény oda vezetett, hogy a korszak végére Szabolcs és Szatmár megtépázva, jelentő emberveszteséget szenvedve, egykori fényétől megfosztva keveredett ki a magyar történelem eme időszakából. Nem is beszélve arról, hogy e régió, de főleg Szatmár, és Bihar központja, Debrecen az 1517-től bámulatos gyorsasággal terjedő reformáció hazai központjai is voltak.

Török hódítás és reformáció a XVI. században

Szabolcs vármegyében nagyobb török hódítás először az 1552-es hadjárat idején volt, ekkor ugyanis 237 elpusztult portát jegyeztek fel a dicatorok, de az első, tényleges megjelenése a hódolt településeknek az 1555-ös felmérésben érhető tetten, akkor ugyanis 353 volt a hódolt porták száma.[2] Így 1566 és 1570 között alaposan megváltozott a szabad és a hódolt porták viszonya, ami azt jelenti, hogy a megye jelentős része török uralom alá került.[3] A század többi részében, az 1580-as évek elejéig ez az arány fennmaradt, és a század történetének másik vonásaként a megye néptelenedésének lehetünk tanúi.

A török hódoltság kiterjedése csak a tizenöt éves háború idején változott meg. 1601-ben ugyan még 966 hódolt portát írtak össze a 644 szabad mellett, de 1602-ben a megye egy részén ez az arány már csak 55 hódolt és 525 szabad porta volt. A török hódítási törekvését több esemény is szűkítette a XVI. század végén. Megépült Kállón a palánkvár, Ibrány kis erőssége, így már összefüggő végvárrendszer biztosította a terület védelmét. A Tokajból „induló" erősségek Ibrány, Kálló, Kisvárda, Ecsed, Pocsaj, Szatmár, Nagyvárad vonalban védték a területre betörni igyekvő ellenséggel szemben Szabolcs vármegyét. Igaz ugyan, hogy a végvárak előtti – egyébként nem elhanyagolható terület – védelem nélkül maradt, természetes határával egybeolvadva a szomszédos hódoltsági országrésszel.

Visszatérve a 15 éves háború pusztításaihoz, 1596-ban mindössze 178 1/4 szabad portát írtak össze, a többi a török pusztítás következményeit heverte ki. Az 1600-ban keletkezett dicalis összeírás[4] szerint a török által feldúlt „házak" (*porták*) száma 841, az adózók száma ezzel szemben 95 porta volt. Kijelenthetjük, hogy a török hódoltsági terület a 15 éves háború végére jelentősen lecsökkent, sőt a háborút lezáró zsitvatoroki béke új jogi helyzetet teremtett. Tény, hogy a zsitvatoroki békével megváltozott helyzet sok vitára adott alkalmat a hatalmak között, mivel *a török a magyar és a török hódoltság megkülönböztetését elvben elismerte, de a magyar részről kijelölt határokat nem ismerte el.*[5]

Szatmár vármegye területi elhelyezkedése, valamint a váradi, szatmári várak és kisebb erősségek védelme miatt kevesebbet szenvedett a török zaklatásoktól. Hódolt falu a megyében nem is volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy már a XVI. században kisebb-nagyobb török portyák, vagy az erdélyi állam megalakulása körüli politikai csatározások miatt császári zsoldosok ne dúlták, fosztogatták volna a vármegyét. 1562-ben a törökök a szatmári várat és Rozsály erődített kastélyát is ostromolták.[6] 1594-ben és négy évvel később, 1598-ban a tatárok dúltak és fosztogattak megyeszerte, akik nem kíméltek a szomszédos területeket sem.[7] 1605-ben Basta császári generális és zsoldosai kíméletlen eszközökkel a Hegyaljától a Partiumig minden útjukba eső települést megsarcoltak, többet fel is égettek.[8] Az utolsó nagy pusztítás a kuruc bujdosó mozgalom hadmozdulatai előtt, 1657-ben érte Szatmár vármegyét, mikor a lengyel hadak II. Rákóczi

György lengyelországi hadmozdulatát bosszulták meg Máramaros és Szatmár megyék lakosain.[9]

Szabolcs és Szatmár vármegyék története azonban nemcsak a török hódoltság szempontjából érdekes. Ez a terület gazdasági szempontból a XVI–XVII. században igen fontos szerepet kapott a történelem színpadán. Fontos kereskedelmi utak vezettek át a térségen, amelyek a *Tündérkertet* (Erdélyi Fejedelemség) kötötték össze a szepességi szabad királyi városokkal és Lengyelországgal. E két vármegye szomszédos volt a kor egyik legfejlettebb és legtőkeerősebb régiójával, Tokaj-Hegyaljával, amelynek élvezte is az emberek életére gyakorolt pozitív hatásait a rendszeres pénz- és munkalehetőséggel. Ennek tudatában egyáltalán nem megdöbbentő az a tény, hogy ez a gazdaságilag és szellemileg is olyan gazdag régió a reformáció bölcsője lett Magyarországon.

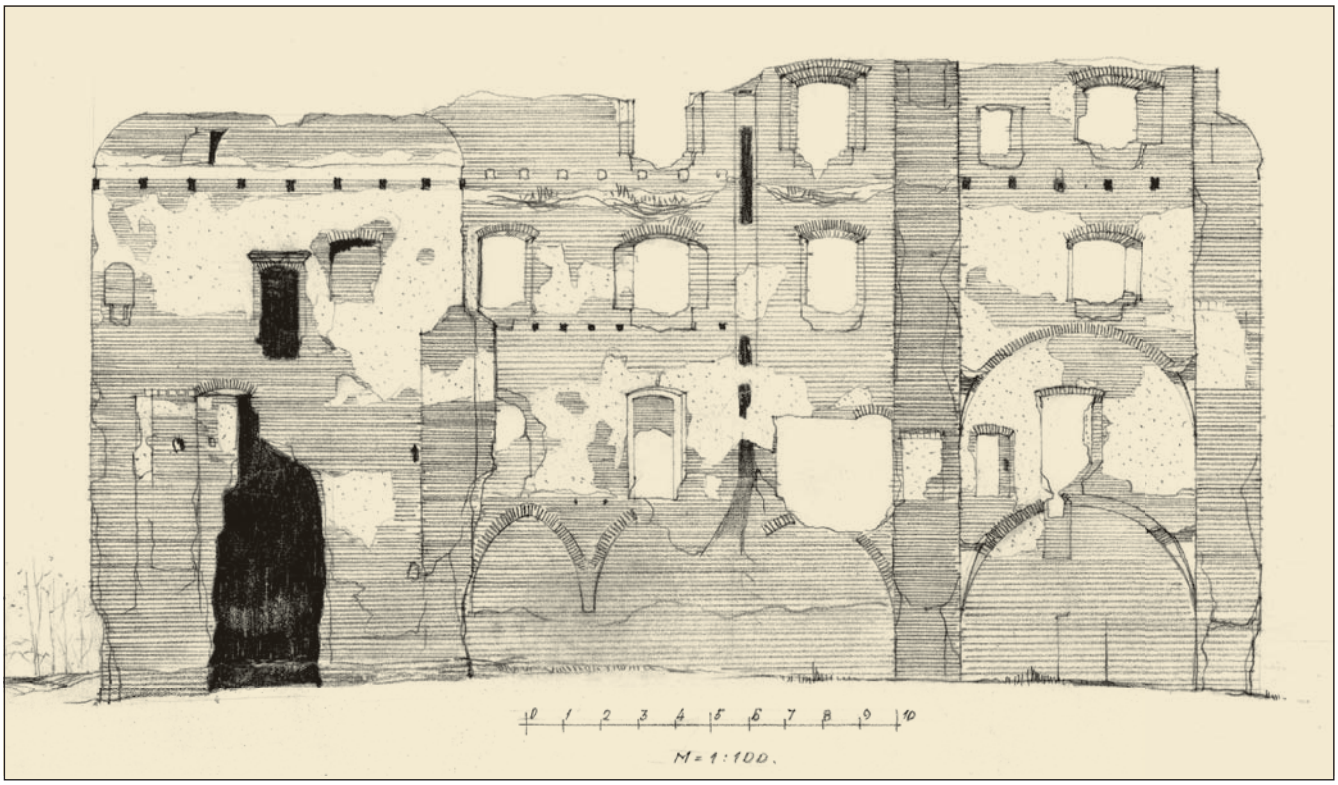
1517. október 31-e után a lutheri reformáció bámulatos gyorsasággal terjedt el Európa-szerte. A Magyar Királyságban már az 1523–1525-ös rendi gyűléseken is hoztak protestánsellenes törvényeket, de már 1520-tól kezdve működtek Szatmár vármegyében református prédikátorok.[10] Az sem meglepő ennek fényében, hogy Szatmár vármegye élen járt a reformáció terjesztésében, és ezt részben Drágffy Gáspárnak köszönhette, aki talán az első volt a főurak közül, aki udvarában teret engedett az új hit terjesztésének. Az sem véletlen, hogy pont Erdőd, Drágffy egyik birtokközpontja lett az egyik fontos helyszíne a református zsinatoknak.[11] A reformáció korai szakaszának olyan jelentős alakjai bukkantak fel Erdődön, mint Derecskei Demeter, a Szilágyság reformátora és Batizi András, a kátészerző neves reformátor.[12] A futótűzként terjedő reformáció kapcsán a Szepességben Honterus János és Stöckel János[13] szerepe megkérdőjelezhetetlen, míg környékünkön (a Hegyaljától egészen Dél-Biharig és Máramarosig) Kálmáncsehi Sánta Márton (lutheránus) és Melius Juhász Péter (helvét – kálvinista) térítette az embereket a reformáció különböző ágaira. Szabolcs vármegye sem maradt le szomszédjaitól, hiszen 1547-ben már jelentős számú református papot és templomot találunk itt, például Oroson, Keresztúron (ma Kótaj), Kállóban, Encsencsen, Gáván, Létán, Pálcán. Az 1567-es debreceni zsinatra pedig már külön testületként hívták meg a nyírségi (*betuliai*) református egyházkerületet. Az 1520-as évek közepétől 1605-ig terjedő időszakban a katolikus egyház elszenvedte egyik legnagyobb vereségét, ugyanis alig akadt már katolikus pap Szabolcsban, és a korszak végén, 1699-ben, az egykori középkori 84 településen lévő plébániákból csupán kettőben maradt katolikus pap: Kisvárdán és Nagykállón.[14] Az új református hitnek és irányzatainak (lutheri, kálvini, unitárius stb.) a terjesztésében nemcsak a prédikátorok játszottak fontos szerepet, hanem a vármegyei nemesség is, amely tőkét, politikai támogatást és ha kellett, katonai védelmet is biztosított azért, hogy új vallásukat „tűzzel-vassal" védelmezzék. Szabolcs vármegyében az enyingi Török, Várday, ecsedi Báthory, Nyáry családok, Szatmár vármegyében a már említett Drágffy család mellett a somlyai Báthori, Bagossy, Becsky, Gyulaffy, Kállay, Kölcsey, Kende, Szirmay, Újfalussy, Lónyay stb. családok, tehát a vármegyei elit vette fel legkorábban a református hitet.[15] Eme családok legtöbbjének sarjait pedig ott találjuk a magyar történelem egyik legnagyobb és döntően református nemesi felkelésében: a kuruc mozgalomban.[16] A reformáció hihetetlenül gyors térnyerése reagálásra kényszerítette a katolikus egyházat, amely nemcsak híveitől, hanem a törvény szerint az egyházi tizedről, tehát hatalmas bevételről is kénytelen volt lemondani. A megyei és országos szintű politikai csatározások, a külföldi véres katolikus–protestáns háborúk a Magyar Királyság kebelén belül is létrehívták az ellenreformációt. Ezzel egy sokszor kegyetlen, módszeres politikai harc indult meg a két egyház hívei között, amely a XVII. században bontakozott ki igazán.

A KÜLÖNLEGES XVII. SZÁZAD, AZ ELLENREFORMÁCIÓ KORSZAKA

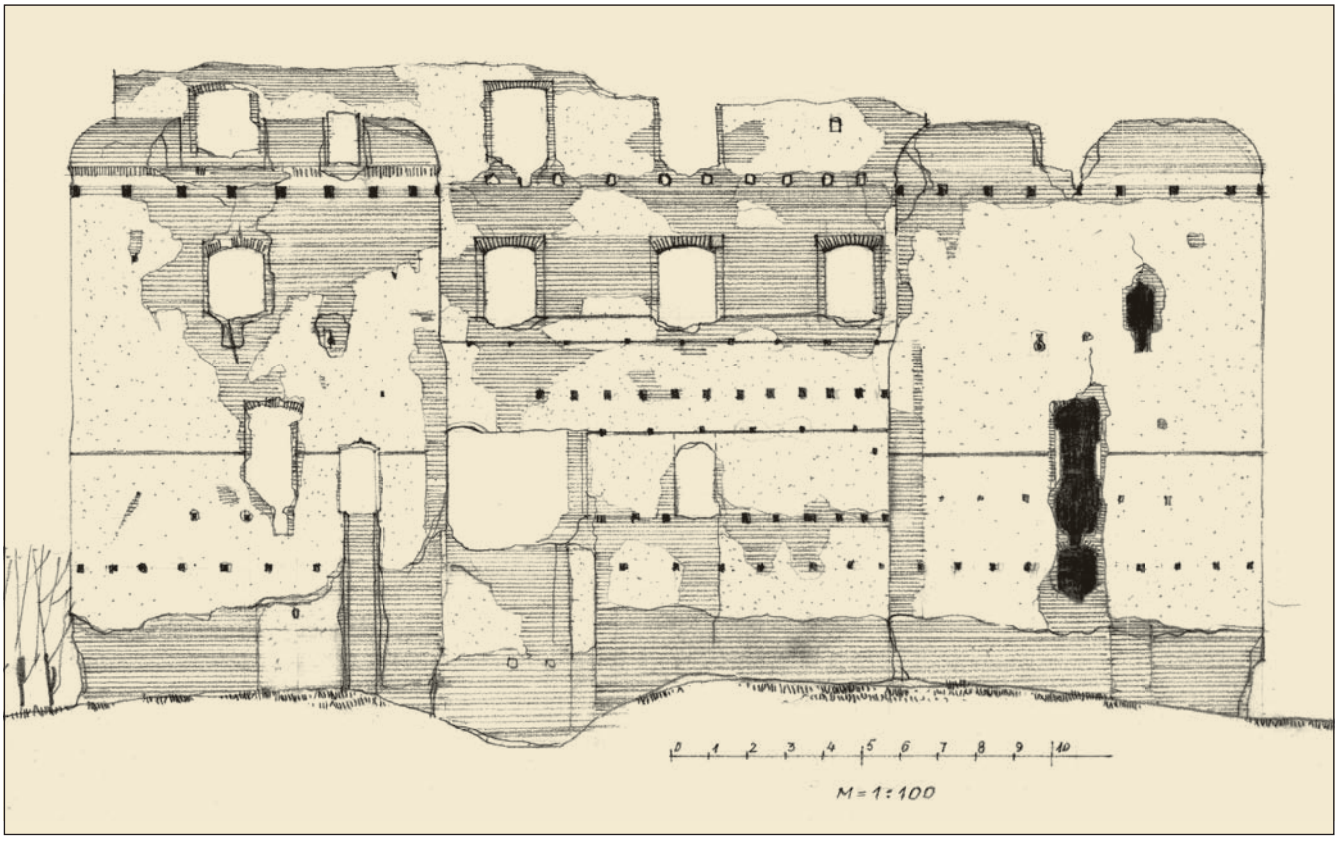
A zsitvatoroki béke utáni „békeidők" nem hoztak megnyugvást a terület életében, habár mind a vármegyék, mind pedig az országos vezetés a megkötött „frigy" pontos betartására szólított fel. Tették ezt annak ellenére, hogy a török zaklatások állandóak voltak az ország területén.[17] Amint a kortársak írták: *nemcsak Magyar Országnak de az egész Kereszténységnek is romlására igyekezik*.[18] Az ebből a létbizonytalanságból adódó félelem sokszor kirívó tehetetlenséget szült, és egyik oka volt annak, hogy a török olyan régióban is adót szedhetett, amelynek környékén magyar végvárak voltak, és jelentős katona népesség élt.[19]

1. A kisvárdai vár az 1960-as években

2. A kisvárdai vár északi homlokzatának felmérési rajza

3. A kisvárdai vár déli homlokzatának felmérési rajza

Az 1608–1636 közötti dicajegyzékek ismételten kimutatták a béke pontjainak ellenére is a török hódoltatást a tiltott szabolcsi területen.[20] A jegyzékekből kiderült, hogy Szabolcs vármegye déli és keleti része volt kitéve a török állandó zaklatásainak, hiszen Gyula térségéből, Szolnokról, sőt még Egerből is gyorsan elérhető volt e térség. Az adóztatás annak ellenére is folytatódott Szabolcs területén, hogy a megye lényegében 1621-től az Erdélyi Fejedelemség része volt. 1628-ban, a nádor körlevelében követelte meg a megyéktől, hogy a töröknek hódoló falvakat írják össze. Az összesen 59 faluról készült felmérés a megye nyugati, tehát a Hódoltsághoz közel eső részét térképezte fel. A megkérdezés időpontjában mindössze 8 település – Szentmihály, Lök, Buly, Dob, Dada, Kenéz, Prügy, Eszlár – hódolt a töröknek.[21] A vallomások alapján azonban kiderült az, hogy a XVI. század utolsó harmadában, főleg a kállói vár felépítése után sok település felszabadult a hódoltság alól.[22] Szintén jelentős területek szabadultak fel a füleki vár felszabadítása után is.[23]

Az 1650-es években megújuló és felbátorodó török külpolitika – a súlyosbodó gazdasági válság ellenére – alapvetően új helyzetet teremtett. 1658–1660-ig az oszmán birodalom saját belpolitikai válságával (janicsárlázadások), illetve keleti területeinek megtartásával és újabb hódításokkal foglalkozott. II. Rákóczi György politikája a lengyel trón megszerzése érdekében – amelyben apja politikai végrendeletének megvalósítását kereshetjük – végzetes következménnyel járt az eddig fénykorát élő Erdélyre, és az azzal szomszédos területekére is. A török politikai aktivitása Rákóczi engedetlensége miatt jelentősen megerősödött, sőt a padisah haragjában rászabadította a tatárokat Erdélyre (ne felejtsük el, hogy ekkor Szabolcs és Szatmár vármegye is a fejedelemség része volt). 1660-ban, megtorló akció keretében, Szejdi Ahmed pasa a gyűlölt hajdúvárosok ellen vezette török-tatár csapatát, ahol elrettentésül nagy pusztítást vitt véghez, mint azt a korabeli szemtanú írta: *a környék eget verő füste, tüze belátszott Debrecenbe*.[24] Szejdi úgy tervezte, hogy ekkor lerohanják Szabolcs vármegyét is, de utóhadát Pocsajnál május 8-án megverték, mire katonáit visszarendelte, és az egész falut levágta.[25] 1660-ban azonban csak a megye déli peremvidéke pusztult jelentősebben, ez főleg a hajdúvárosokat és környéküket jelentette. Parlag, Ohat, Szoboszló, Tétetlen, Szentmiklós, Püspökladány, Nádudvar mind elpusztult, de a török miatt rossz állapotban volt Gelse, Adony, Acsád, Béltek, Dob, Gáva, Bogdány, Buly is.[26] Annak ellenére, hogy a lakosok megszokhatták az oszmánok fenyegető és hódoltságra szólító leveleit, most az ellenség közvetlen közelsége és észrevehető agresszivitása meghatározta a falvak adózását. Ezen felül a török végvárak katonasága egymással szövetkezve járta és pusztította a megyéket, mint 1668-ban is, amikor a szemtanú szerint a Földesnél járó ellenség katonái között *mind Budai, Egri s Szolnoki, Tömösvári, Gyulai, Váradi, Lippai* várakból voltak.[27] 1658-ban a hajdúvárosok határában lévő csordák ellen intéztek nagyobb támadást. Szoboszlóról *marhát mind egy fótig*, Böszörmény 900 állatát, a nánási és polgári csordát *azon szerént* elhajtották.[28]

1664-ben Várad vára is elesett; ez pedig súlyos következményekkel járt: Erdély elveszette területének negyedét, az itt vezető nemzetközi kereskedelmi utak forgalma lecsökkent, és átterelődött a békésebb, de nehezen járható Kárpátok keleti oldalára. A török bosszúja félelmetes volt: a fejedelemséget először 500, majd a források tanúsága szerint 700 ezer tallér váltságdíj megfizetésére kötelezték. Ez hihetetlenül nagy összeg volt, hiszen az eddigi 40 000 arany (80 000 tallér) évi adót sem tudták mindig kifizetni.[29] Az 1664 után újonnan szerveződő váradi beglerbégség három náhijét, a nagykállóit, a debrecenit és a nagyváradit foglalta magába, amelyeket a szolnoki szandzsáktól és egri vilajettől csatoltak el.[30]

A korabeli közállapotok a terület gazdasági kirablását is jelentősen megkönnyítették. Úgy tűnik ugyanis, hogy kialakultak a hajdúság (vagy annak nevezett) rétegein belül olyan csoportok, amelyek szervezetten hajtották át a (lopott) marhákat török területre, ott megszabadulva terhes áruiktól. *Ugyan azon varosokon lakozó Hajduságh most ezt is tselekzy [sic!], hogy Buzat, Barmot, Tulkot Lovakot el orozvan szekereket szereznek […] feleségestül az Török közzé viszik, és ugy kereskednek afféle dult és orzot marhákkal ugytaplalljak az mi elleseginket*. Ugyanezen vármegyei instrukció tartalmazza azt is, hogy bizonyos hajdú települések nem a magyar király, hanem az erdélyi fejedelem részére szolgáltatják be adójukat, holott azok területileg királyi fennhatóság alá esnének.[31]

Az 1670-es években a törökök Rozsály, Veresmart, Kékcse, Kanyár, Ontelek, Dombrád vonalban[32] rohanták le a megyét, egy másik alakulat a Varsány, Ramocsaháza, Jákó, Dobos, Gelse, Pócs, Gyulaj, Apagy, Lórántháza, Ófehértó területen tevékenykedett.[33] A Hódoltság felszámolása körüli időben utoljára újra megélénkült a török adószedő kedve, ekkor Bogdány, Nagyhalász, Bercel, Besenyő, Penészlek területéről szedték be újra a *császár adaját*.[34]

Reformáció és ellenreformáció a XVII. században

A XVII. században a vallási küzdelmek tovább folytatódtak, és Pázmány Péter fellépésével immár utat is mutattak a katolikus hit minél erőteljesebb terjesztésére. Ahogy egy évszázaddal korábban, így az 1600-as években is meglehetősen durva eszközökkel terjesztették a hitet, a minél

4. A kisvárdai vár az 1930-as években

nagyobb számú áttérések elérésére. A harmincéves háború, vallási jellege mellett, átmenetileg a protestáns egyházak erősödését hozta, Erdély szerepének növekedésével régiónkban politikai jelentősége is nőtt a reformált vallásoknak. A mélyben azonban már munkálkodtak azok az erők, amelyek több helyen sikerrel hódították vissza a katolikusok számára egykor elveszett területeket. Érdekes módon a korszak végére például Szabolcs vármegyében nem lett több a katolikus papok száma, azonban egyre több nemesi család tért vissza hajdani vallására. A középkori, kora újkori uralkodó osztály vallási hite és annak képviselete elsődlegesen fontos volt a vármegyei ülések és a rendi gyűlések alkalmával megfogalmazott panaszok miatt. A vallási csata egyre nagyobb, sokszor kegyetlen eszközökkel folyt az egész régióban.[35] A vallási sérelmek fokozódása az 1662. évi rendi gyűlésen érte el a tetőfokát. Az 1664-es szentgotthárdi keresztény győzelem utáni vasvári béke megkötése azonban már nemcsak a protestáns, hanem a katolikus nemesség körében is szélesebb körű elégedetlenséget váltott ki. Az 1663–1664-es török hadmozdulattal az oszmán állam kezébe került erősségek (mint pl. Érsekújvár és Várad) muzulmán kézen hagyása a magyar rendek arcul csapása volt. Az ezután kibontakozó Wesselényi-féle összeesküvés, amely később a kuruc mozgalomban teljesedett ki, alkalmat adott I. Lipótnak és az osztrák államvezetésnek a magyar rendekkel és a protestáns nemességgel való leszámolásra is. A felkelés bukása után közel 500 nemest és polgárt vontak eljárás alá, és legalább ugyannyi protestáns prédikátort ítéltek gályarabságra. A felkelésbe belekeveredett protestáns nemesség sok tagja súlyos börtönbüntetést kapott, legtöbbjük vagyonelkobzás után, csak vallása váltásával, vagyis rekatolizációval kerülhette el a kínzásokat és az életfogytig tartó börtönt.[36] A bujdosásra kényszerültek közül sokan nem térek vissza lakóhelyükre. Vagy a császári-királyi börtön foglyaként vesztették életüket, vagy a bujdosó mozgalom váltakozó kimenetelű harcaiban; vagy pedig a száműzetést választották vezetőjükkel, Thököly Imrével együtt. Így kobozták el birtokait és tették földönfutóvá családjával együtt Apagyi Mihályt, az ecsedi vár egykori gyalogos alkapitányát, Thody György dobosi nemest Szabolcsból, Csomaközi Zsigmond és rátóti Gyulaffy László egykori Szatmár vármegyei alispánokat, Kemény János erdélyi fejedelem özvegyét, Lónyai Annát és annak első házasságából való fiát, Wesselényi Pált. A magyarországi vallási ellentétek csúcsának is tekinthetjük ezt az időszakot, egészen Thököly Imre államának 1685-ös bukásáig. Ez a korszak a katolicizmus megerősödését hozta ugyan, de ahogy írtuk, ez lokális egyházi (templomi, papi) szinten még nem jelentett totális győzelmet a római katolikus egyház számára.

'Beh szomorú idő fordult a magyarra!
Egyik fél erre húz, a másik meg arra;
Nem érti meg egymást, nem érti meg sehogy;
S a huzalkodásban erejéből kifogy!
Törökkel, tatárral eleget küzködtünk;
De ha egyetértés lakozott közöttünk:
Csak megvoltunk lassan; most egy idő óta,
A csókának szemét vájja ki a csóka!
(Részlet Tompa Mihály: *Szuhay Mátyás* című verséből)

Jegyzetek

[1] Szabolcs és Szatmár vármegyék török kori történetét a rendelkezésünkre álló terjedelemben megírni lehetetlen vállalkozás lett volna. Éppen ezért úgy gondoltuk, hogy a két vármegye és némiképpen a szomszédos területek 150 éves eseményeinek vázát a törökkel való viszonyra és a reformáció társadalmi és vallási hatásaira építjük. Úgy véljük ugyanis, hogy történeti szempontból ez segítheti leginkább elő a projekt célkitűzését: a templomkutatások mind szélesebb körben való megismertetését, bemutatva a vidék és templomai pusztulásának okait, a reformáció e régióra gyakorolt igen jelentő hatását.

[2] Borovszky 1900. 439.

[3] Borovszky 1900. 439.: 1566-ban 1334 szabad 196 hódolt; 1567-ben 872 szabad 921 hódolt; 1570-ben pedig 6471/2 szabad és 1580 hódolt portát jegyeztek le!

[4] SzSzBML, Filmtár, 84. doboz.

[5] Angyal 1898. 464.

[6] Szirmay 1809/1810. I.: 51.

[7] Borovszky 1908. 451., illetve: Szirmay 1809/1810. I.: 160.

[8] Szirmay 1809/1810. I.: 161.

[9] Uo., 163.

[10] Baráth 2008. 26–52.

[11] Erdődi Első Zsinat: http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_ZSIN.HTM. 1545 az első erdődi zsinaton Drágffy halála miatt felesége, Báthory Anna a fővédnök. A Drágffy birtokon 1542-től már református iskola működött, amelynek vezetője Kopácsi István volt.

[12] Batizi András életrajzára ld. pl.: MAMÜL I.: 304–305.

[13] A reformáció rövid áttekintését ld. pl: mek.oszk.hu/01800/01885/html/index5.html. vagy Gergely–Kardos–Rottler 1997.

[14] Soós 1985. 38.

[15] Soós 1985. 38.; Borovszky 1908. 444.

[16] Ulrich 2011.

[17] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 31. No 21. 1613. Thurzó György nádor levelében tudósította a vármegyét az országos politikai helyzetről és döntésekről. *Annak fölötte, minthogy az Török szintén itt hazánkban is a frigy ellen naponkint* nem cselekszik.

[18] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 31. No 22. 1613.

[19] Így eshetett az meg, hogy az egri török többször feldúlta Tarcalt (közelében Tokaj, Szerencs vára) – sőt 1678-ban szinte az egész várost felégette. A katonai tehetetlenség nagyszerű példája 1660-ban, a Szejdi-járás idején figyelhető meg, mikor a királyi hadak Rakamaznál tétlenül nézték a török fosztogatását.

[20] Az összeállítás a SzSzBML, Filmtár, 84. doboz, valamint a IV.A.1. Fasc. 40. No 13 1622, és Fasc. 41. No 25. 1623 alapján készült.

[21] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 46. No 13. 1628. Szentmihály 7 vég karasiát és 4 borjús tehenet, Lök 1500 Ft-ot, Buly 50 Ft-ot, Dob 200 Ft-ot, Dada 300 Ft-ot, Kenéz 100 Ft-ot, Prügy 50 Ft-ot, Eszlár 50 Ft-ot adott hódoltsági adó fejében a töröknek.

[22] Ugyanezen forrás szerint Nyíregyháza, Balkány, Guth, Adony, Acsád, Gelse, Szakoly, Piricse, Apagy, Bogát, Kállósemjén, Petneháza, Ábrányfalva, Petri szabadult fel Kálló építése után, ebből az utolsó két település a szolnoki szandzsákhoz tartozott.

[23] Mihályfalva, Lugos, Kisléta, Kenéz, Fülöp, Béltek – az utolsó három a szolnoki szandzsákhoz adózott. Régen szintén hódolt volt Királytelek, Parlag, Napkor, Balsa, Kemecse is. Sőt Sima falu határperében (1614) szintén azt vallották, hogy *az pénzt a falu Egészlőben [sic!] fizette az török adajában* avagy császár adajában, és amikor a falu elpusztult, a lakosok Kállóba menekültek. SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 32. No 2. 1614.

[24] Acsády 1898. 93.; Poór 1973. 306. Rápóti Papp Mihály 1663–1670 között írt naplója megemlékezett a Szejdi-járásról is: *az pogánység iszonyú dúlságot, prédálást tett.*

[25] Acsády 1898. 94.

[26] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 79. No 9. 1661. Portális összeírás.

[27] Nyakas 1987. 48. vagy SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 120. No 31. év nélkül: *Az Egri, Szolnoki és Váradi törökök pusztítják, égetik e földet.*

[28] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 77. No 13. 1659.

[29] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 78. No 58. 1660. *holott az meg nevezet és megfizethetetlen öt száz ezer tallér adó is nemhogy apadot volna, sőt már annyira duplásodott, hogy mostan egyszers mind csak nem hét száz ezer tallér kívánták.*

[30] Sugár 1987. 11.

[31] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 31. No 3. 1613. Ezek a helységek Nádudvar, Újváros, Hort, Polgárdi, Szentmargita, Csege, Ohat, Egyek, Zám, Püspökladány, Kaba, Sáp, Földes, Tétetlen, Szoboszló és Hegyes voltak.

[32] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 120. No 1. év nélkül.

[33] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 119. No 109. év nélkül (1676 körül).

[34] SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 103. No 79. 1685.

[35] Olajos 1991. 85. 1686-ban a protestánsokat eltiltották a katolikus templom használatától. Hubay 1901. 138. 1687-ben *elfoglalták Tarczal városának puszta Templomát az evangélikus lakosoktul*, pedig már fát is vettek az újjáépítésre. Uo., 253. 1690-ben pedig *a református lelkészt Ladányi Albertet kihányattatván méltatlan számkivetésre kényszerítették.* Meg is jegyezte keserűen Babocsay: *kevés a katolikus Tarcalon, mégis az lett az úr.* Uo., 254. Matolai 1899. 292. 1671-ben Gyöngyössy András és Tasnády István helvét hitvallású lelkészeket kiűzték templomból, és azt a katolikusok számára visszafoglalták. Uő., 326. 1681-ben a Munkácsról portyázó hajdúk kirabolták a várost. Gyöngyössi István lelkészt kifosztották, a *felesége is mindenből kimellyeztetvén hajadon fővel, csak egy Tatár ingben hagyatik, a közepső lesnek kára nélkül.* [sic!]

[36] Ulrich 2011.

A fényképek Néző István gyűjteményéből származnak, az archív rajzokat a Forster Központ Tervtára őrzi, ltsz.: 2958, 2959.

Papp Szilárd

Felső-Magyarország és Erdély közt: gótikus egyházi építészet a Magyar Királyság északkeleti szögletében

Soha nem látott divatja van manapság Magyarországon (is) a regionális művészettörténet-írásnak.[1] A kezdetben inkább központibb fekvésű területek feldolgozása mellett ma már a peremvidékek, tranzitrégiók is gyakran témájául szolgálnak e kutatásoknak. Az egykori összképhez ezek emlékanyaga ugyanúgy hozzátartozik, mint a főbb központoké, ráadásul utóbbiak működésének a megértéséhez nem lényegtelen a „provinciák" jellegzetességeinek, kulturális mechanizmusainak az ismerete sem. A fokozódó érdeklődés mára tehát kevésbé azzal a XIX. században felmerült, számos kérdést felvető tézissel magyarázható, amely szerint elpusztult központjaink művészetének visszfényét az esetenként jobban fennmaradt vidéki művekben lelhetjük fel.[2]

Legnagyobb intenzitással a középkori művészet kutatásában folynak ma Magyarországon regionális jellegű munkálatok. Az 1990-es évek első felétől kezdődően számos, különböző műfajhoz tartozó kiadvány – monográfia, kiállítási katalógus, tanulmánykötet – jelent meg a témában.[3] E nézőpontnak a politikai fordulattól aligha független népszerűsége idehaza persze nem feltétlenül (csak) a nemzetközi művészettörténet trendjeinek a követéséből táplálkozik. Alapvető hajtóereje az az igény, hogy a középkori magyar királyság emlékanyagának a mai országhatárokon kívül található, igen jelentős része is kerüljön részletesebb feldolgozásra, hogy aztán beépülhessen az összképbe. E kívánalom hátterének nem elhanyagolható tényezője, hogy a szóban forgó emlékanyagot jelenlegi tulajdonosainak egy része – elsősorban az állami szintet értve ez alatt – különböző politikai, nemzeti, felekezeti megfontolások miatt sajnos kevésbé érzi a saját történelmi örökségéhez is tartozónak.

A fent említett kiadványok egy részének az elsődleges célja természetes módon főként a kiválasztott régiók emlékeinek az alapkutatása volt. S noha e területek jellegzetességei, határaik alakulása, vagy szomszédos, de akár távolabbi területekkel való viszonyuk valamelyest kiolvasható az egyes emlékek tárgyalásából is, belső kapcsolatrendszerük feltérképezésére, a nagyobb, országos, esetleg azon is túlmutató összefüggésekbe való beágyazásukra – ami persze elképzelhetetlen az alapfeldolgozások nélkül – az esetek egy részében még nem került sor. Ilyen hiátust igyekszik pótolni e tanulmány is, amely nagyjából a mai Kárpátalja területének gótikus egyházi építészetét próbálja meg áttekinteni. Következtetései és megállapításai jórészt annak a feltáró munkának az eredményeire támaszkodnak – sőt, néha ismétlik, vagy éppen korrigálják is azokat –, melyek a Középkori templomok útja című projekt keretében, Kollár Tibor szerkesztésében kiadott *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig* című könyvben jelentek meg 2013-ban.[4]

A regionális szemléletű történeti feldolgozások mindenhol, de a középkori Kárpát-medencében különösen nagy körültekintést igényelnek. Azzal a jól ismert ténnyel is terhelve, hogy emlékanyaga csekély mértékben maradt csak fent, az alapvetően megváltozott későbbi politikai, egyházi, közigazgatási vagy nemzeti viszonyokat könnyű visszavetíteni a múltba. Az összefüggések irányának és intenzitásának térben és időben is folyamatos változásai pedig mindenkor óvatosságra intenek a még megragadható jellegzetességek általánosítását illetően.

A középkor általunk vizsgált időszakában, azaz nagyjából a XIV–XVI. században a mai Kárpátalja területét jobbára négy vármegye alkotta: Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa.[5] Ezeknek ugyan egyike sem esett teljes egészében a mai régióba, de Bereg és Máramaros túlnyomóan, illetve Ung és Ugocsa is majd kétharmad részben itt helyezkedett el.[6] Egyházszervezetileg a két északi megye (Ung, Bereg) az egri püspökséghez tartozott, s bár a legkisebb méretű Ugocsa, továbbá Máramaros státusa ingadozott a korszakban az erdélyi és az egri egyházmegye között, gyakrabban számolták őket az utóbbihoz.[7] Fontos még megjegyezni, hogy a középkori építészeti emlékekkel kapcsolatban a négy megyének csupán a délnyugatra eső harmadáról, egy nagyjából 25–30 km széles, 50–60 km hosszú, a Tisza és az Északkeleti-Kárpátok közé eső síkvidéki sávjáról beszélünk. A maradék, erdős hegységek által borított rész a középkorban ugyanis jobbára lakatlan volt.[8] Mindezek alapján a jelenlegi Kárpátalja területe legalábbis mostani szempontunkból nagyjából azonosíthatónak tűnik a négy egykori vármegyéével.[9] E megállapítás után kézenfekvő felten-

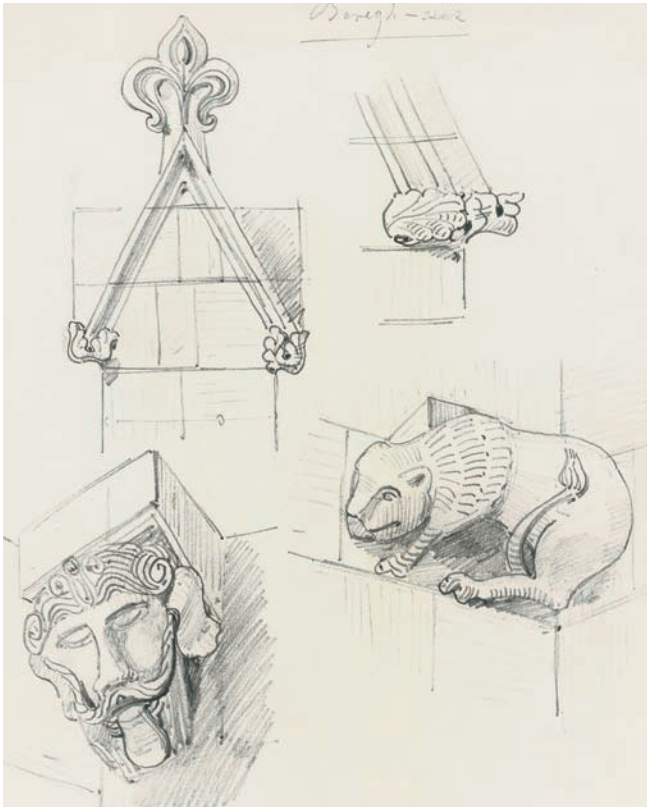
≺ 1. Az egykori Kismuzsaly plébániatemplomának nyugati kapuja

nünk a kérdést: a gótikus építészet szemszögéből hol helyezkedtek el ezek az északkeleti megyék[10] a középkori magyar királyság művészetföldrajzi térképén, és lehet-e e területet valamelyest egységként kezelni jelenlegi nézőpontunkból?[11]

Ami a terület kutatástörténetét illeti – s itt most főként a gótikus építészetéről lesz szó –, a nagypolitikának köszönhetően a XX. század elejétől jórészt elkülönülő egységként kezelhető.[12] A régió iránti történeti, helytörténeti vizsgálatok a kezdeteknél azonban még nagyjából úgy indultak, ahogy Magyarország többi, kevésbé központi területén is. Bél Mátyás az említett megyékről is készített jórészt azóta is kéziratban maradt leírást, melyekben bizonyos épületek már említésre kerültek, főként persze (intézmény)történeti szemszögből.[13] Ugocsának kivételesen korán, a XIX. század legelején megjelent a monográfiája Szirmay Antal helytörténésztől, de a század első feléből ismertek már kifejezetten építészettörténeti jellegű dokumentumok is egyes emlékekkel kapcsolatban.[14] Szempontunkból Tischler Albin (1810–1884) kéziratos rajzai és leírásai a legfontosabbak a beregszászi plébániatemplomról, mivel azok az épületnek az 1837–1846-os renovációja előtti állapotát dokumentálják, viszonylag aprólékos módon.[15] Jelentős lökést adott a mai szemszögű műemlékvédelmi kutatások beindulásának egy jogász végzettségű, félig amatőr történész és régész, Lehoczky Tivadar, továbbá Haas Mihály szatmári püspök munkássága már a század második felében. Lehoczky adta ki Bereg megye három kötetes monográfiáját, melyben kifejezett affinitást tanúsított az építészeti emlékek iránt is.[16] Autodidakta, de annál lelkesebb épületleírásai, sőt, a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes, majd Országos Bizottságának (MOB) megküldött, *kissé gyarló*[17] rajzai számos, ha gyakran nehezen is értelmezhető információt őriztek meg a számunkra[18] *(2. kép)*. A másik személy, Haas, mint a bécsi műemléki szervezet, a Central-Comission[19] konzervátora, fontos figurája volt a hazai

2. A viski református templom északnyugatról, Lehoczky Tivadar, 1865

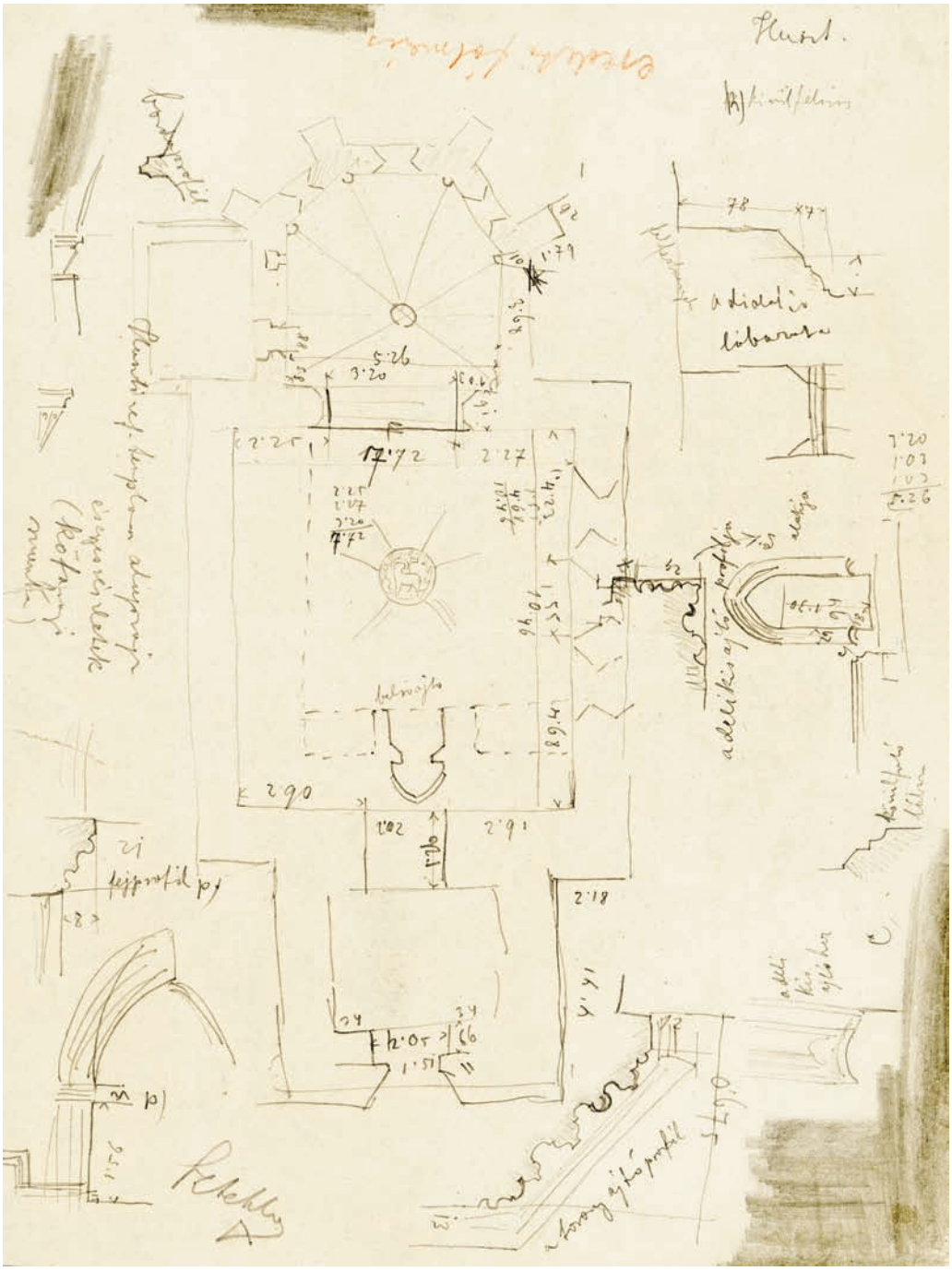
3. A beregszászi plébániatemplom részletei, Schulcz Ferenc, 1864

műemlékvédelem kezdeteinek, s rendszeresen küldött anyagokat a terület középkori építményeiről a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottságának.[20] Majdnem biztos, hogy az ő unszolására került sor 1864-ben a hazai régész-művészettörténész szakma két alapítójának, Henszlmann Imrének és Rómer Flórisnak itteni tanulmányútjára, melyen ugyan elsősorban szatmári, de mellettük jó néhány beregi, ugocsai és máramarosi középkori templomot is felkerestek.[21] Henszlmannt és Rómert ráadásul elkísérte a Bécsben Friedrich Schmidtnél tanult építész, Schulcz Ferenc is, így a két előbbi feljegyzései, továbbá Henszlmannak az *Archaeologiai Közlemények*-ben még az évben megjelent beszámolója mellett egy korai, profinak nevezhető rajzsorozattal is rendelkezünk a terület bizonyos emlékeiről[22] *(3. kép)*.

A századforduló környékén a MOB kötelékében dolgozó Sztehlo Ottó végzett rendszeresen felméréseket, kutatásokat a területen az épületek helyreállításához kapcsolódóan, így Munkácson, Nagyszőlősön, Huszton és Szőlősvégardón[23] *(4. kép)*. A hivatal a Gerecze Péter által összeállítandó műemlékjegyzékkel kapcsolatban az önként ajánlkozó Myskovszky Viktort bízta meg, hogy a terület két fő emlékéről, a beregszászi, illetve a nagyszőlősi plébániatemplomról adatlapot és felméréseket készítsen[24] *(5. kép)*. Myskovszky, akinek az elvi/esztétikai (esetleg

anyagi?) szempontok ezeken a rajzain is rendre felülírták a pontosságra való törekvést, az útjai során látottakról 1901-ben az *Archaeologiai Értesítő*-ben adott számot.[25] Szélesebb látókörével és nagyobb tapasztalatával azonban nem egy, a korábbi helytörténészektől származó, alapvető tévedést korrigált. Az 1906-ban megjelent műemlékjegyzék, amely máig az egyik fő kiindulási forrás a terület emlékállományával foglalkozók számára, e korai munkálatok összegzéseként értékelhető.[26]

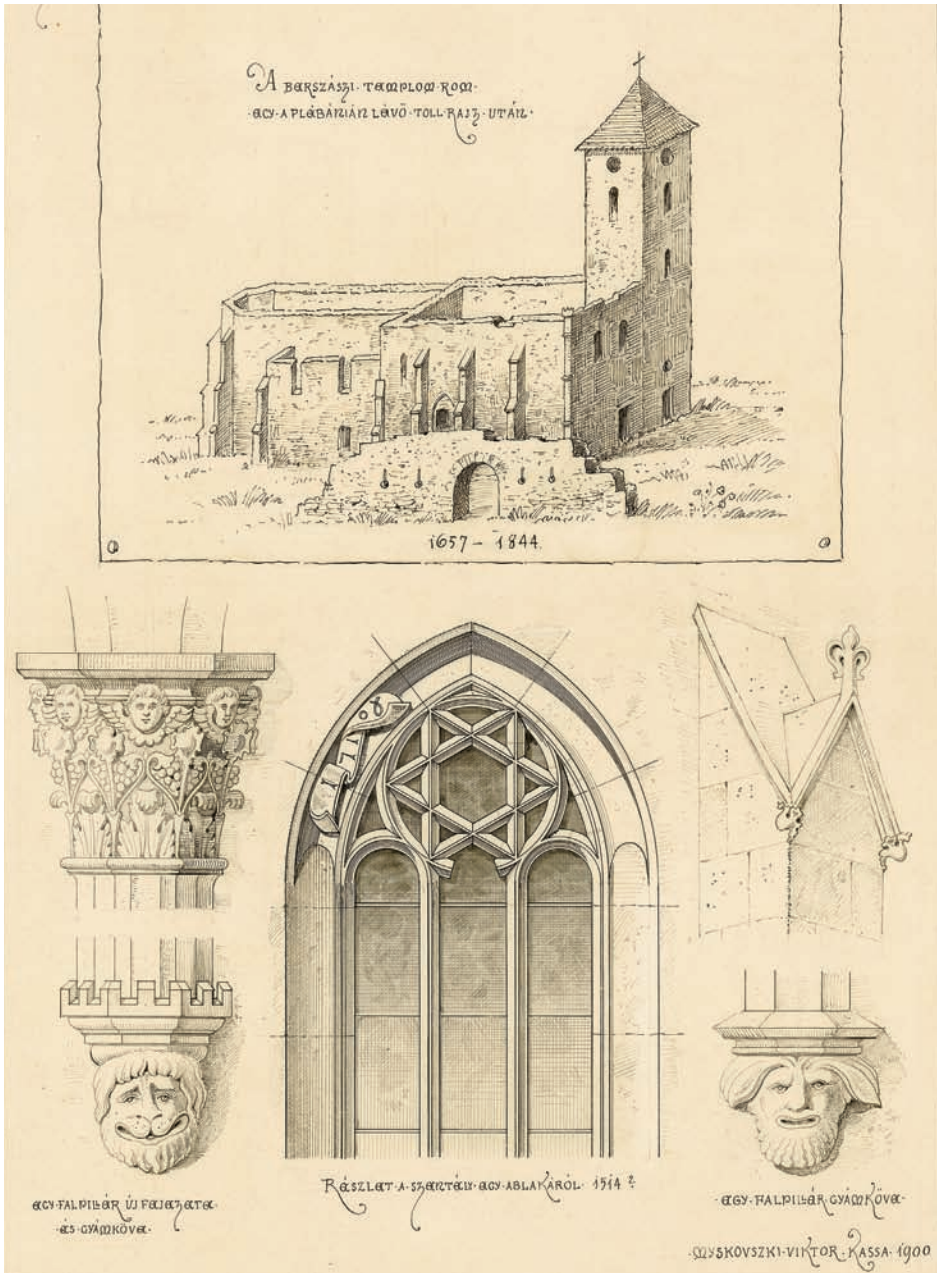
Az országhatárok trianoni átszabása két évtizedre megszakította e lassan felfelé ívelő, az országos átlagba nagyjából belesimuló munkát. Az ekkor majdnem teljes egészében Csehszlovákiához került terület középkori épületeiről született ugyan több tanulmány is, kutatásokról, a funkcionális tatarozásokon túlmutató műemlékvédelmi tevékenységről azonban nincs tudomásunk.[27] Az első bécsi döntés nyomán visszakerült Kárpátalján főként Gerevich Tibor iniciatívájára a MOB munkatársai

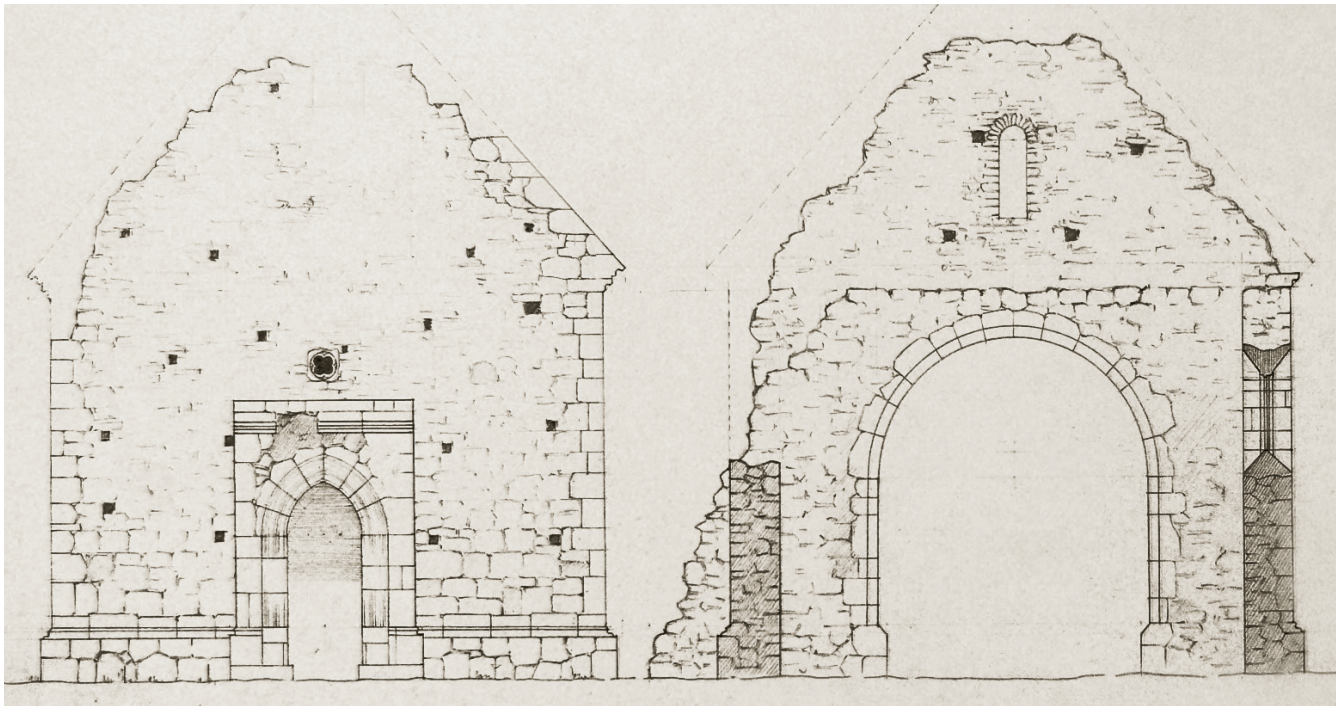
4. A huszti református templom részletei, Sztehlo Ottó, 1888

és a Műegyetem tanárai és hallgatói végeztek újabb, máig nem elavult, jól használható felméréseket, például Munkácson, Kismuzsalyon, Nagymuzsalyon, Akliban és Szőlősgyulán[28] *(6. kép)*.

Az 1945 után túlnyomóan a Szovjetunióhoz került területen politikai és ideológiai okok miatt gyakorlatilag mindenfajta kutatás és műemlékvédelem megszűnt.[29] Ha emlékeiről idehaza olykor szó is esett, az legtöbbször – az autopszia hiánya miatt – jelentős bizonytalanságokkal történt, aminek korszakunkból szemléletes példája a középkori eredetű beregszászi plébániatemplom gótizáló újjáépítésének a bemutatása.[30] A területről származó magyar szakemberek, úgy tűnik, az 1980-as években kezdtek el szisztematikus munkálatokat folytatni. A Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédelmi szakmérnök-képzésének keretében Janotti Judit állította össze Kárpátalja középkori műemlékeinek topográfiáját, amely sajnos közöletlen maradt.[31] A Gerecze-jegyzék melletti másik hiánypótló összefoglalása a terület történeti építészetének, Deschmann Alajos *Kárpátalja műemlékei* című kötete azonban 1990-ben, közvetlenül a fordulat után megjelent.[32] Noha Deschmann munkája csak részben támaszkodik tudományos alapokra, és rengeteg adata megkérdőjelezhető vagy éppen téves, nagy mennyiségű, rendsze-

5. A beregszászi plébániatemplom részletei, Myskovszky Viktor, 1900

6. Az egykori Kismuzsaly plébániatemploma, nyugati homlokzat és a hajó keleti fala nyugatról, Dénesi Ödön

rezett és legalábbis kiindulásként jól használható információt tartalmaz. Hibái ellenére is megengedhető talán az a kijelentés, hogy nem egy régiója a történeti Magyarországnak „boldog lenne", ha műemlékállományáról ilyen összefoglaló feldolgozással rendelkezne.

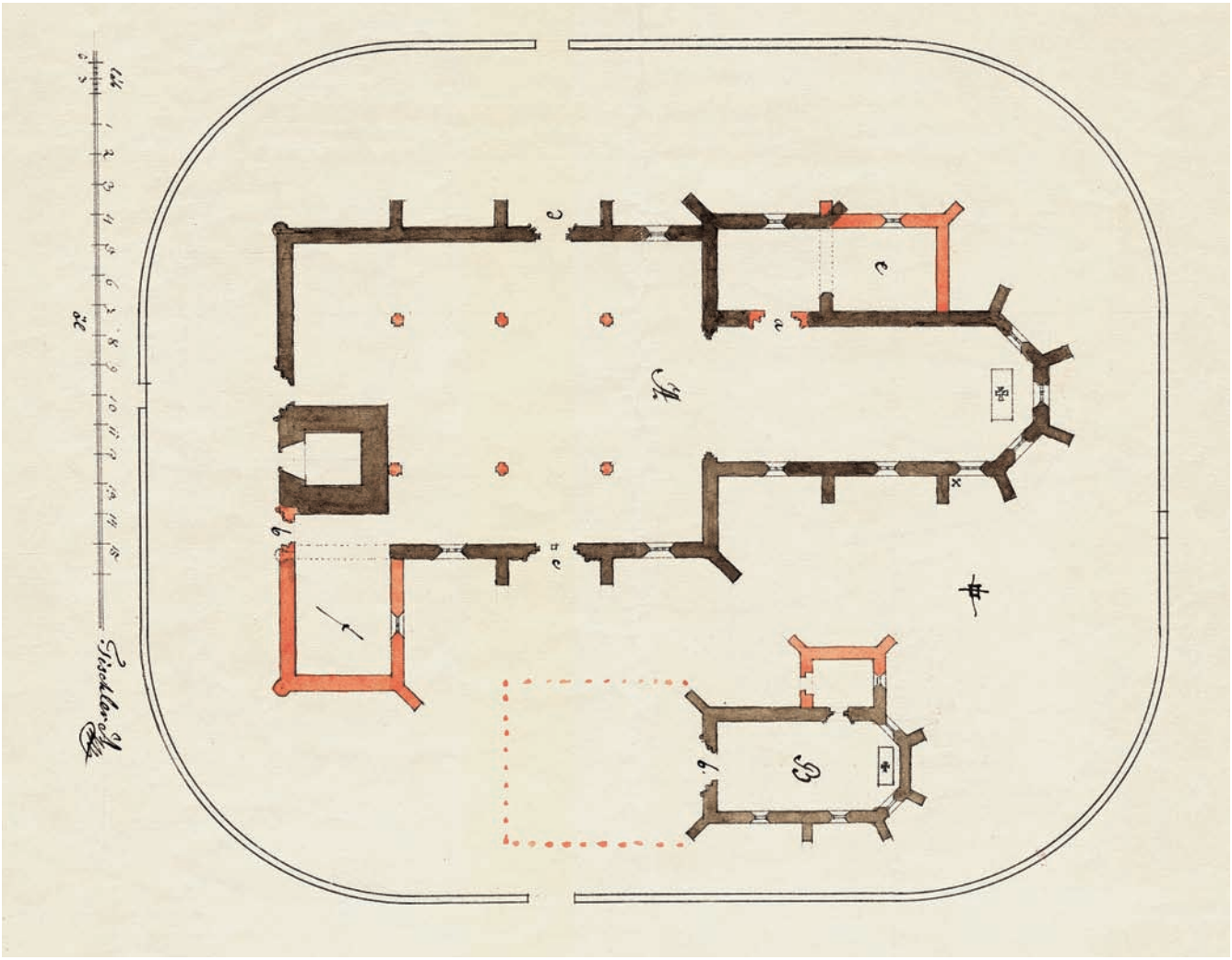
Deschmann művét az 1990-es politikai átalakulás, illetve a területet magába foglaló, független Ukrajna 1991-es megalakulása után több, jellegében hasonló, de alapvetően nemzeti szemszögből született munka is követte – összehasonlíthatatlanul alacsonyabb tudományos igénnyel.[33] A fordulat azonban természetes módon kezdte el felébreszteni majd háromnegyed évszázados Csipkerózsika-álmukból a szakmai kutatásokat is. Az 1990-es évek végétől OTKA-támogatás keretében a határainkon túli református egyházak inventarizálására és a hatalmas anyag tizenhárom kötetes közlésére került sor (ebből hét kötet foglalkozik az általunk tárgyalt területtel), a dolog természetéből adódóan a középkori épületekre vonatkozóan viszonylag kevés információval.[34] Műemléki felújítások is elkezdődtek, főként a Teleki László Alapítvány szervezésében, melyek az elmúlt években bekövetkezett szünet után, a korábbi, nem mindig kifogástalan munkálatok tapasztalatain is okulva, mostanában szerencsére újraindulhattak.[35]

Az alábbiakban a terület gótikus egyházi épületeinek olyan megoldásairól lesz szó, amelyek segítségével a régió építészetének, s azon keresztül esetleg egyéb vonatkozásainak is a külső kapcsolatrendszere és belső viszonyai valamelyest kitapinthatónak tűnnek. Elsőként a terület három fennmaradt, kiemelkedő középkori templomának a megyéken túlmutató, tágabb összefüggései kerülnek bemutatásra, majd a hasonló esetekre csak ritkán példát nyújtó, „vidéki" épületekről lesz szó, melyek az előzőekkel együtt a régió belső „kapcsolati hálójáról" szolgálhatnak bővebb felvilágosítással.

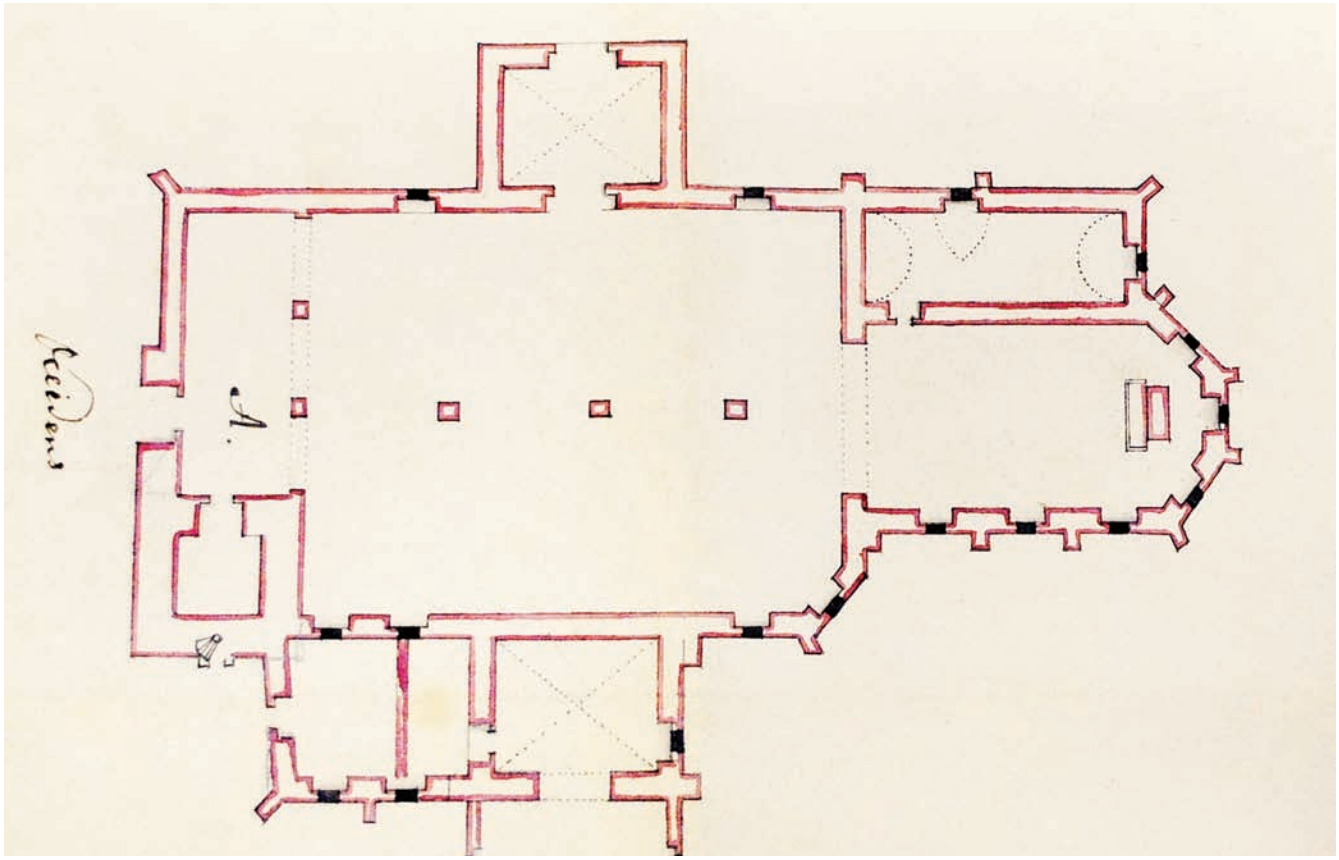
A legfontosabb településnek a középkorban Beregszász tekinthető.[36] A város e kiemelkedő helyzetét jól tükrözi plébániatemplomának mérete is (alapterülete kb. 44×18 méter), mellyel a régió legnagyobb egyházi építményének számított a középkorban.[37] Háromhajós csarnokhosszházú, nyújtott szentélyű alaprajzi elrendezése inkább a szerzetesrendek, illetve egyházi testületek építészetéből ismert (pl. Sopron, ferences templom; Buda, Szent Zsigmond-prépostság; Lőcse, minorita templom).[38] Előfordul azonban főként azoknak a nagyobb városi plébániatemplomoknak a körében is, melyekhez jelentősebb számú egyházi testület kötődött (pl. Pozsony, Szent Márton-dóm).[39] Arányai, boltszakaszainak száma, valamint tornyának és kapuinak elhelyezkedése alapján a beregszászi leginkább a szatmári Nagybányának nagyjából a XIV. század harmadik negyedében felépült, egykori Szent István-plébániatemplomával vethető össze *(7–8. kép)*.[40] A köztük lévő, nem túl nagy távolság miatt is elképzelhető, hogy alapelrendezését tekintve ez utóbbi szolgált előképként a beregszászi építkezésnél, ahol legalábbis a hajót a formái alapján nagyjából a XV. század első felében,

második negyedében emelték.[41] E stíluskritikai alapú datálást egy újabban előkerült forrás is megerősíti. A templom építésének idejével kapcsolatban a XIX. század első fele óta ismert egy 1418-as évszám, melynek az eredete eddig teljesen bizonytalan volt.[42] A számra, amely állítólag valamely, nyilván a templomban egykor látható feliratból származik, az épület 1778-as canonica visitatiójában hivatkoznak, mint a templom felépültének időpontjára.[43]

XIX. századi, neogótikus újjáépítése ellenére a beregi templom – eltekintve nyugati homlokzatától – megtartotta középkori alapformáját, elrendezését és számos részletét is. Közülük feltűnő északi kapuépítménye, amely fent egyenes lezárással ugrik ki a falsíkból, gazdagon profilozott, fejezetsor nélküli, csúcsíves keret mélyül belé, és sima felületű timpanonja alatt nyílása szemöldökgyámmal záródik *(19. kép)*. Egy további ilyen szerkezetű kapu található jelenleg a templomban, a szentélyből a sekrestyébe nyíló, amely eredetileg az épület mellett egykor állt Szent Mihály-kápolna főbejárata volt *(9. kép)*.[44] Könnyen elképzelhető, hogy e kaputípus annak a jól ismert román kori megoldásnak a szerves folytatása, melynek különösen Szatmárban, főként a XIV. század első feléből számos példája maradt fenn.[45] A lépcsős bélletű, félkör- vagy csúcsíves záradékú, jobbára fejezetsáv nélküli kapuk jórészt ugyan sátortetős lezárású falkiugrásokban helyezkednek el, de található köztük fent egyenesen záródó is. A román szerkezet kontinuitására két, már teljesen gótikus részletformákkal kialakított, hasonló kapu is utalhat a területről, melyeket legalábbis a kutatások a beregszásziaknál korábbra, a XIV. század első felére datálnak. A várostól nyugatra, néhány kilométerre fekvő Beregsurányban a fent egyenesen záródó falkiugrásban körtetaggal profilozott, csúcsíves keretű, a szintén közeli Vámosatyán pedig szemöldökgyámos lezárású ajtó látható *(10. kép)*.[46] A későbbi gótikus változat azonban jellemzően Erdélyben volt elterjedt – bár a lőcsei plébániatemplom északi kapuival van szepességi „leágazása" is –, s főként szász településeken találhatók a példái, nagyjából a XIV. század

7. A beregszászi plébániatemplom alaprajza, részlet Tischler Albin rajzáról, 1865

8. A nagybányai plébániatemplom alaprajza, részlet Johan Caspar Husel rajzáról, 1770 után

második, illetve a következő század első feléből. A szerkezet forrásaként a kerci templom és a gyulafehérvári székesegyház nyugati kapuja került szóba, de újabban felmerült a nagybányai Szent István-templom részben fennmaradt főbejárata is.[47] Beregszász vonatkozásában még akkor is nehéz az erdélyi emlékeket figyelmen kívül hagyni, ha tőlük egyetlen, jellegzetes megoldásban a két kárpátaljai kapu eltér: a román kori példák jó részéhez hasonlóan bélletükön ugyanis nem húzódik fejezetsáv, amint az az összes erdélyi emléken feltűnik.[48]

A felvethető erdélyi viszonyulást a beregszászi hosszház egy másik szerkezet-típusa is támogatja. A hajóboltozatot alátámasztó falpillérekről van szó, melyek három részre tagolódnak *(11. kép)*. Legalul figurális vagy címerpajzsos konzol látható, ebből nő ki egy rövidebb falpillértörzs, amelynek a tetejére nagyobb méretű gyám ül, s e felett indulnak ma a gótizáló bordák. A szerkezetek alsó két eleme középkori eredetű, de a fölső, minden esetben XIX. századi gyámoknak is volt középkori előzménye.[49] A boltozatot alátámasztó szerkezetek e hármas vagy akár többszörös tagolása, sokszor szintén figurális ábrázolásokkal, rendre megjelenik a beregi kapukkal kapcsolatban említhető erdélyi épületeknél is *(12. kép)*.[50] Hogy itt a korstíluson túlmutató összefüggés is felmerülhet, azt egy további, az erdélyi csoporttal együtt emlegetett emlék támaszthatja alá. A fenti szerkezeteknek megfelelő, hármas tagolású falpillérek hordják a Brassó melletti Földvár plébániatemplomának 1400 körüli szentélyében a boltozatot.[51] A kivételesen gazdag figurális ciklusokkal ellátott felső gyámok egyikén szimmetrikusan elrendezett, szembeforduló állatpár látható, nyakukban ugyanolyan redőzött, „előkeszerű" lepellel, mint amilyen a beregszászi hosszház déli oldalának középső konzolján a szintén tükörképesen elhelyezkedő meselények felsőtestét borítja *(13–14. kép)*.

E párhuzamoknál jóval egyértelműbb és ugyancsak Erdély irányába mutató összefüggésre a beregszászi templom hosszházának egyedi kialakítású déli kapuja nyújt példát *(15. kép)*. Kettős osztású, szemöldökgyámos nyílásával és timpanonjának többször megtört vonalú, szokatlan ívével, azaz alapszerkezetével, de homorlatokkal összekötött pálca- és körtetagokat mutató bélletprofiljával is egyértelműen a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapuját ismétli *(16. kép)*.[52] A jobbára az 1440-es években, többszörös tervmódosítással készült, s ennek következtében számos esetlenséget mutató erdélyi kapu előképszerepe még akkor is nyilvánvaló, ha a beregszászi datálása nem egyértelmű.[53] Teljesen nem zárható ki, hogy

9. A beregszászi plébániatemplom szentélyének északi, belső kapuja

közvetlenül a kolozsvári után készült, vagy annak terveit ismerve akár még vele azonos időben is, ez ugyanis megfelelne a hosszház nagyjából körvonalazható építési idejének. A rajta látható – mai alakjában persze minden bizonnyal a XIX. századi gótizáló felújításból származó –,

10. A beregsurányi református templom déli kapuja

1522-es évszám alapján mégis valószínűbbnek tűnik, hogy a XVI. század első felében, utólagosan helyezték be a hajó déli falába. A templom ezen részének átalakítása, melyre a szentély egyik déli ablakán látható 1504-es évszám is utal, összefüggehetett egy topográfiai változással. Az intézményhez kötődő egyházi közösség ingatlanállománya 1500 körül ugyanis egyre inkább az épület déli oldalánál, a plébániaháznak is helyet adó Mindenszentek utcában koncentrálódott. A jóval korábbi kapu beregszászi másolása ebben az esetben is nyugodtan magyarázható lenne pusztán Kolozsvárnak és templomának az ország

11. Falpillér a beregszászi plébániatemplom hosszházában

keleti felében betöltött, kiemelt szerepével.[54] Ha azonban igaz a portál XVI. századi készülte, ennél konkrétabb, személyes összefüggés is felvethető. A kapun olvasható évben, 1522-ben a beregszászi egyházat már legkevesebb három-négy éve Szalaházi Tamás vezette. A Mohács utáni évtized egyik legbefolyásosabb magyarországi politikai szereplője pedig, aki később veszprémi és egri püspök, királyi kancellár és helytartó is lett, Kolozs megyei nemes

családban született. Az 1520-as évek második felében tervei közt még hangsúlyosan szerepelt az ország ezen északkeleti–keleti része, ebben az időben igyekezett ugyanis megszerezni magának a jelentős szatmárnémeti és fogarasi uradalmat, sőt, a Mohácsot követő zavarosban halászva, okirathamisítás útján az erdélyi püspöki széket is.[55] A templom átalakítására okot adhatott az is, hogy a pápa 1519-ben az egyházat plébániából *Archipresbyteratus*-i rangra emelte, s Szalaházit plébánosból *Archipresbyter*-ré nevezte ki.[56] A későbbi főpap talán származásánál fogva jelölte ki tehát a kolozsi épületet, mint követendő emléket. Hogy miért éppen a nyugati kapu lett kiválasztva előképként a Kolozsváron látható négy monumentális portál közül, nem tudhatjuk, de talán az egyedül ezen látható, hangsúlyos heraldikai díszítés állt a döntés mögött. Nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen összeállításban eredetileg a beregszászi timpanonban is címerek utaltak a kapu létrejöttének körülményeire, miután a mező jelenlegi vakmérműve formai alapon nagy valószínűséggel a XIX. századi gótizálás eredménye. A fenti feltételezések közt ugyan sok a bizonytalanság, a közvetlen kolozsvári építészeti kapcsolat azonban teljesen világos.

Noha fő építési periódusa ugyancsak a Zsigmond kor második felére esett, ezzel éppen ellentétes irányú összefüggések tapinthatók ki a régió második legnagyobb gótikus templomának, a nagyszőlősi plébániatemplomnak az esetében.[57] A korábbi épületet nagyjából a XV. század első harmadában, esetleg második negyedében jelentősen átalakították, s ezt az új fázist ma leginkább az egységesnek tűnő szentély képviseli. Fennmaradt középkori kőszerkezeteinek – déli kapu, diadalív a lettnermaradvánnyal, ülőfülke, szentségház, sekrestyeajtó – teljesen megegyező a stílusa, amelynek feltűnő sajátsága a vaskos, nem túl részletező kidolgozás, illetve a félköríveknek és a visszafogott tagozat-átmetsződéseknek a konzekvens használata. Noha találunk köztük ekkor még kifejezetten ritkaságszámba menő megoldást is, többségük szélesebb körben is kimutatható az ország egykorú építészetében.[58] A szőlősi részletekhez túlnyomóan nyugati–északnyugati irányból tudunk párhuzamokat hozni, aminek az ülőfülke a legszemléletesebb példája.[59] A hármas osztású, félköríves záródásokkal kialakított szerkezet a sarkok tagozat-átmetsződéseivel a kassai egykori ferences templom gazdagabban kialakított – és nyilván előképként használt – ülőfülkéjével áll kétségtelen összefüggésben.[60] Egy régóta ismert, XV. század elejei forrás is arról tanúskodik, hogy Nagyszőlős ebben az időben leginkább Kassa művészetének a vonzáskörzetébe tartozhatott. János szőlősi plébános a kassai Gáspár festőt bízta meg, hogy temploma számára a szatmári egyházban lévő valamely táblakép alapján készítsen egy hasonlót.[61] A két település

12. Faloszlop a darlaci evangélikus templom szentélyében

közti középkori viszonynak akár a folytatásaként is értékelhető, hogy a szőlősi templom felújításának 1880-as tervezésekor a nagyrészt lebontott lettner újraépítésével kapcsolatban Steindl Imre azzal számolt, hogy a faragott kőanyagot Kassáról kell majd odaszállítani, mivel nem érdemes egy új műhelyt berendezni Szőlősön.[62] Az újkori adat persze nem ad okot arra, hogy az ugocsai templom középkori építkezéseinél kizárjuk a helyben végzett kőfaragómunkát, ami azért is valószínűnek tűnik, mert a szentély említett, egységes kőanyagú szerkezetei alighanem a városszéli vulkanikus Fekete-hegy tufájából (?) lettek kifaragva. Mindenesetre az épület stílusának fenti irányultsága mögé ebben az esetben is vonható személyes kapcsolat. A templom Zsigmond kori, jelentősebb kibővítésének iniciatíváját bizonyosan Perényi Péter (†1423) ugocsai főispánhoz (1397–1401, 1407–1409) lehet kötni. Perényi 1399-ben kapta meg a települést az uralkodótól, plébániájának kegyúri jogaival együtt, majd Nyaláb vára mellett fokozatosan e várost emelte ugocsai uradalmi központjává. A família ún. bárói ágát „felvirágoztató” Péter a Zsigmond kor egyik igen jelentős sze-

13. Konzol a földvári plébániatemplom szentélyében

mélyisége volt. Az ugocsain kívül kifejezetten az ország ezen északkeleti részében majd tucatnyi további vármegye ispánságát tudhatta magáénak különböző időszakokra, de volt macsói bán, élete utolsó kilenc évében pedig országbíró is. Az uralkodó szűkebb környezetéhez való tartozását az is jelzi, hogy 1408-ban alapító tagja volt a Sárkányrendnek. Az ugocsai mellett a másik uradalma abban az Abaúj megyében feküdt, ahonnan a Perényiek eredetileg származtak, s ennek központját 1406-tól a Kassa városával szomszédos Nagyidán, egy vár emelésével alakította ki.[63]

Mind a kassai, de esetleg az erdélyi orientáció is felmerülhet a harmadik, külön tárgyalandó emlékkel, Nagybereg középkori plébániatemplomával kapcsolatban.[64] A települést, az egykori beregi, királyi erdőispánság központját korszakunk nagy részében mezővárosként említik, s jobbára az uralkodói család birtokában volt.[65] Szentélye egyik zárókövének 1405-ös évszámát kézenfekvőnek tűnne összefüggésbe hozni azzal, hogy egy évvel korábban Zsigmond eladományozta a települést rokonának, Koriatovics Tódornak. A podóliai herceg nyilván mint beregi ispán (1395–1401?, 1402–1415) jutott a birtokhoz.[66] Az évszám és az épület viszonya kutatás nélkül azonban nem teljesen egyértelmű, és az egyik zárókövön megjelenő, ökörfejes településcímer a hercegnek mint (kizárólagos) építtetőnek a személyét is kétségessé teszi.[67] A szentély alaprajzi formája nem a szokásos, hanem tengelytámpilléres elrendezésű, azaz záradékában a hossztengelyére falsarok esik. E megoldás magyarországi példái többnyire a XIV. század második feléből és a XV. századból származnak, s mai tudásunk alapján köztük legnagyobb számban erdélyi emlékek vannak.[68] Nem kizárt azonban, hogy Beregre a másik irányból, Kassáról érkezett ez az elrendezés. A Szent Erzsébet-templomnak az átlós kápolnái ugyanis szintén tengelytámosak, és két további részlet is kapcsolatot mutat Kassa és Nagybereg között. Általánosabb jellegű a már említett évszámos zárókő csúcsokkal bővített négykaréjos formája, amely Kassán az északi toronyalj boltozatán tűnik fel.[69] Jóval szorosabb összefüggést feltételez viszont a beregi szentély egyes faloszlopainak az alján látható, könyökszerűen megtörő hajlatoknak a megoldása *(17. kép)*. E kialakítás szoborkonzolok alján jelent meg, s eredendően Bécsnek és környékének az építészetére volt jellemző nagyjából a XIV. század utolsó és a XV. század első harmadában.[70] Elterjedése során azonban egyéb architektonikus összefüggésekben is feltűnt, amit a beregi falpillérek is jól példáznak. A Kárpát-medencében a kassai műhely formakincse közt jelent meg, használták ugyanis a plébániatemplom északi kapujának fiáléinál, illetve a karzat szoborkonzoljainál.[71] Műhelykapcsolatok útján juthatott el aztán a kolozsvári Szent Mihály-templom északnyugati, vagy a brassói Szűz Mária-templom nyugati kapujáig is *(18. kép)*.[72] A fenti összefüggéseken túl a távolsági tényezőket is figyelembe véve Nagyberegen kevésbé erdélyi származású, mint inkább kassai ismeretű mester működése feltételezhető.[73]

Ami a négy megye gótikus építészetének belső viszonyait illeti, a fenti épületek közül Beregszász templomának mutatható ki markánsabban is a mintaképszerepe a régióban. Speciális esete ennek az egykor a város tőszomszédságában fekvő Kismuzsaly romosan fennmaradt plébániatemploma.[74] Az ismert történeti adatok, de neve alapján is csekély jelentőségű, a XVII. században felhagyott falunak feltűnő a teljesen kőből épített, igen jó minőségű architektonikus szerkezetekkel ellátott egykori temploma. Nyugati kapuja, felette „fektetett” négykaréjt mutató körablaka, illetve valószínűleg diadalívének félköríves záródása is a beregszászi templom egy-egy szerkezetének szinte kicsinyített mása *(1, 9, 19, 20. kép)*.[75] A fentiek alapján nehezen lehet másra gondolni, minthogy a templomot a beregszászi építésénél működő mester tervezte, faragott szerkezeteit a néhány kilométerre lévő városi műhelyből készen szállították a faluba, ahol leginkább egy városi mester vezetésével állították őket össze. Azaz nyilván a beregszászi templomot – elsősorban a hajóját – a XV. század második negyedének a környékén felépítő műhelyt bízták meg Kismuzsalyon is egy nagyságrendekkel kisebb munka elvégzésére. E felvetést a Rómer által az utóbbin még látott (14)40-es évszám is alátámasztja.[76]

Érdemes itt egy kis kitérőt tennünk. A fentiek alapján ugyanis az az építésszervezési és -technikai jelenség, ame-

lyet Szatmárban csak az 1500 körüli időszakban lehetett kimutatni, valamilyen formában már a XV. század közepén is jelen volt az ország északkeleti részén.[77] Kismuzsalyon a kőműves- és a kőfaragómunka helyszíne tehát nyilván eltért egymástól, de valószínűnek tűnik az is, hogy a falak emelését nem kellett teljesen összehangolni a faragott szerkezetek elkészültével. A nyugati kapu és a szentély boltindításai, de részben talán az ablakok körüli törtkő falazat szövetének feltűnő és hirtelen megváltozása, a tendenciózusan kisebb méretű falazókövek megjelenése alapján is komolyan felmerül, hogy a kőből faragott szerkezeteket, legalábbis részben, utólagosan illesztették bele a falakba.

A Kismuzsaly jelentősége és a templom minősége között fennálló ellentét magyarázatát nem ismerjük. A település harmadát 1417-től a Kusalyi Jakcsok bírták, akik Zsigmond uralkodása alatt, de főleg az 1420–1440-es években, azaz éppen a templom építése környékén országos tisztségeikkel az arisztokráciához tartoztak. Elképzelhető, hogy ők tartották fontosnak a hatalmukat a minőségi építkezéssel is reprezentálni a faluban – amennyiben persze volt itt kegyúri joguk –, miután azt a település többi, kisnemesi birtokosa nem akarta elfogadni.[78] Az építészeti összefüggések miatt azonban az is felmerülhet, hogy a beregszászi templomhoz kötődő egyháziaknak volt valamilyen formában érdekeltsége a szomszédos Kismuzsalyon.[79]

Aligha műhelyösszefüggésről, inkább csak formai átvételről árulkodik a következő morfológiai kapcsolat. A Beregszásszal nyugatról szomszédos Beregdaróc temp-

14. Konzol a beregszászi plébániatemplom hosszházában

lomában másodlagos beépítésből került elő két, felül pártázattal záródó konzoltöredék, melyeket csücsköstalpú címerpajzs díszít *(21. kép)*. A rossz arányú, vaskos megformálású faragványok bizonyosan a beregszászi hosszház címeres konzolait másolták *(22. kép)*. E formai kapcsolat alapján valószínűleg a XV. század középső évtizedeiből származnak, a templomnak tehát nyilvánvalóan ahhoz az 1465 körüli építkezéséhez köthetők – a teljes boltozattal, sőt, az egész szentéllyel és a hajó nagy részével együtt –, melyről egy Daróc és Beregdéda közt született egyezség tudósít.[80]

Hipotetikusabb a következő felvetés, amely a beregszászi szentély mára elpusztult középkori boltozatához két környékbeli templomlefedést köt. A város mellett, tőle délkeletre fekvő Nagymuzsalyon a templomhajó felett látható egy rombuszformát és rajta átmetsződő, átlós bordákat mutató, ritka boltozatforma, amely legalábbis alaprajzi értelemben az ugocsai Akli református templomában köszön vissza, a szentély poligonális záródásához igazítva.[81] A két, egyéb formáikat tekintve teljesen eltérő boltozat nem feltétlenül származik azonos korszakból, azaz közvetlen kapcsolatuk helyett inkább közös előképük lehetősége merül fel. Ha megnézzük a beregszászi szentély XIX. századi, gótizáló boltozatát, annak szintén a rombuszformák és további, ezekbe írt bordaszakaszok adják az alapsémáját. Nem tudjuk, hogy az újkori felújítást tervező Tischler Albin honnan választotta ki éppen e megoldást – a középkorinak ugyanis már csak az indításait láthatta –, mindenesetre nem teljesen kizárt, hogy a muzsalyi és az akli építők a boltozatokat illetően, egymástól függetlenül, a régió legfontosabb egyházi épülete felé orientálódtak.[82]

Nagymuzsalyon van még egy megoldás, amely származhat Beregszászról, hacsak nem egy korábbi épület részlete: a diadalív záradékának félköríve. Noha ezt Beregszászon nem tudjuk minden kétséget kizáróan visszavezetni a középkorig, eredetiségére a Kismuzsalyon is feltűnő megoldás érdemi támponttal szolgál.[83] Mindenesetre már

15. A beregszászi plébániatemplom déli kapuja, Myskovszky Viktor, 1900

16. A kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapuja

e részben bizonytalan példák alapján is úgy tűnik, a félkörív használata a régió XV. századi építészetében egyéb területekhez képest elterjedtebb volt, amiben a nagyszőlősi templom játszhatott (még) fontos előképszerepet.[84]

Szintén nem lehet teljesen kizárni, hogy a beregszászi hosszház nyugati sarkain látható, a romantikus építészetre emlékeztető, de bizonyosan középkori, hengeres sarokoszlopok is követőkre találtak a terület gótikus építészetében.[85] Az ország más részéből nem ismert, párkányokkal tagolt és fent pártázattal záródó, sajátos megoldás némileg módosított formában, de ugyanabban a pozícióban jelent meg egykor a szatmári Csegöld középkori eredetű görögkatolikus templomán, esetleg még a XV. századból. A szerkezet talán a középkori emlékek hatására terjedt el aztán nagyobb körben is a környék XIX. századi építészetében.[86]

A négy vármegye területén és az őket övező vidékeken is feltűnik még egy-két további olyan megoldás, amely tipikusabbnak mondható, mint máshol. Nem pusztán azért, mert több példájuk is ismert egy bizonyos korszakból, hanem mert a gótika időszaka alatt gyakorlatilag végig közkedveltek voltak. Egyfajta konzervativizmusról, talán mintaképek követéséről van szó, arról, hogy az újonnan feltűnő formák mellett továbbra is használták a megszokott, hagyományos megoldásokat. Az egyszer hornyolt profilú és az ún. ékborda – melynél a profil rézsűbe metszett homorlatból áll – bizonyosan megjelent a XIV. században, talán már az elején. Előfordulnak azonban még 1500 körül is, s mintha kiszorították volna a máshol oly gyakori, körtetagos típust.[87] Szűkebb időintervallumban, nagyjából a XV. századra és a következő elejére korlátozódva, de érvényes ez az ún. visszametszett bordaindításra is, melynél a falról vagy a faloszlopról a bordák, illetve profilrészük rövid, homorú kiugrással indul – gyakorta épp a fenti profilokkal *(21, 27, 28. kép)*.[88] Szintén elterjedt volt a csepp vagy mandula alakú mérmű, melyet a Zsigmond korban már ismertek, de még 1500 körül is alkalmaztak *(23. kép)*.[89] Mindez persze azt is jelenti, hogy e formákkal önmagukban szinte lehetetlenség keltezni a régió egy-egy épületét vagy épületrészét, és összetartozó emlékcsoportokat sem lehet pusztán ezek alapján a megoldások alapján kijelölni.

Noha a vizsgált északkeleti megyékben a gótikus templomoknak nem találjuk azt a sűrű hálózatát, mint Szatmárban vagy Szabolcsban – ami részben persze a kutatások jóval alacsonyabb fokának is lehet a következménye –, egy-két emlékcsoportot itt is körvonalazni lehet. Korszakunk legelején, a XIV. század első felében, a viski református templom bizonyos szemszögből magányosan áll a környezetében *(24. kép)*.[90] Késő román formáinak ugyan szoros összefüggései vannak a terület, illetve részben a többi máramarosi koronaváros építészetével, gótikus szerkezetei azonban, amennyiben szintén a XIV. századnak nagyjából a második negyedéből származnak, máshonnan még nem ismertek.[91] Olyan megoldások tűnnek ugyanis itt fel – széles, csúcsíves ablakok; körte- és pálcataggal sűrűn tagolt, illetve rézsűbe metszett homorlattal alakított keretprofilok; poligonális szentélyalaprajz[92] –, melyek Kárpátalja újabban Árpád-kori jellegűnek nevezett, részben már a XIV. század első harmadából származó és gótikus elemeket is jócskán felvonultató építészetében még egyáltalán nem jelentek meg.[93] A települést, amely a máramarosi koronavárosok közt a legfontosabb szerepet töltötte be, az uralkodó a saját kezében tartotta ebben az időben, nyilván a sóbányászattal összefüggésben.[94] Minden bizonnyal ez magyarázza templomának a környék többi egyházi épületéhez képest kiemelkedő méreteit és a kiugróan modern formákat is. A királyi tulajdonosra persze ugyanúgy utalhatnak nyugati kapujának feltűnően régies kockaoszlopfői, melyeknek szorosabb analógiái nem a környékről, hanem a XII–XIII. századi Esztergomból és Visegrádról ismertek.[95]

17. Konzol a nagyberegi református templom szentélyében

Markánsabb emlékcsoport a XIV. századnak a további szakaszából sem rajzolódik ki Kárpátalja területén. Részben annak lehet ez a következménye, hogy az 1300 körüli, jelentős építkezési hullám hosszabb időre kielégítette az egyházi igényeket, telítette a plébániahálózatot megfelelő épületállománnyal.[96] Valamelyest azonban szerepet

18. Konzol a kolozsvári Szent Mihály-templom északnyugati kapuján

játszhat ebben az is, hogy bizonyos templomok, illetve egyes részeik egyszerű és kortalan, vagy éppen csak kis mértékben ismert formakincse alapján datálásuk nem dönthető el nagyobb vonalakban sem, tehát akár ebből az időszakból is származhatnak.[97] Tulajdonképpen csak egyetlen olyan elem tűnik fel a régióban két esetben, és nem minden probléma nélkül (Huszt, szentély; Munkács, szentély), melyet elég határozottan a XIV. század vége felé, 1400 körülire szokás keltezni: a vakmérműves oldaldíszű, poligonális konzol *(25. kép)*.[98] Az itt feltételesen felsorolt emlékek éppen jellegüknél fogva persze aligha lehettek meghatározóak, azaz az Anjou-kor elejét leszámítva egészen Zsigmond uralkodásának a középső szakaszáig jelentősebb építészeti tevékenységgel nemigen számolhatunk a területen.[99]

Az egyházi építkezések újabb, egyértelmű sűrűsödésére a XV. század első felében került sor. A régió három legjelentősebb, fennmaradt plébániatemplomának – Beregszász, Nagyszőlős, Nagybereg – fő építési fázisa mind a Zsigmond kor középső szakaszára és második felére, végére esett. Óhatatlanul felmerül ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy ez az intenzív építőtevékenység nem arról tanúskodik-e, hogy a terület politikai, gazdasági jelentősége – részben talán az itt birtokos családok felemelkedése

és fontosabb, „külsős" famíliák birtokszerzése, másrészt esetleg a só-, illetve a borkereskedelem megélénkülése miatt – nagyjából ebben az időszakban megnövekedett. Ahogy láttuk, a három fő épület kisebb-nagyobb mértékben, de világosan hozzákapcsolható az országos szintű építészeti történésekhez, és hosszabb-rövidebb ideig valamelyest hatással volt a helyi fejleményekre is. Ami az utóbbit illeti, a kisebb jelentőségű településeken inkább már a XV. század középső harmadában érzékelhető az építőtevékenység megélénkülése, amit feltételesen a főbb építkezések folyományaként értékelhetünk. A datálási bizonytalanságokat persze itt sem lehet figyelmen kívül hagyni. A Beregszásszal kapcsolatban már említettek közül Kismuzsaly és Beregdaróc mellett valószínűnek tűnik, hogy Nagymuzsaly plébániatemplomának átépítésére is ebben az időszakban került sor, noha formái a század végi keltezést sem zárják ki teljesen.[100] Talán ide sorolható még Szőlősgyula a későbbi időszakokra kevésbé jellemző, hegyes végű halhólyagokat is mutató mérműveivel, valamint szentélyében a nagyszőlősit távolabbról az emlékezetünkbe idéző, a falból rézsűs oldalakkal kiugró, vaskos sarokáthatásokat mutató ülőfülkéjével *(26. kép)*; továbbá az egykor szintén Ugocsához tartozó Halmi templomának szentélyboltozata.[101] A Kárpátalját övező környékről ebből a korszakból származik Nagybánya 1437-ben alapított, egykori obszerváns temploma, az 1457 körül épült szatmári Sárközújlak plébániatemploma, és építéstechnikai egyezés alapján újabban a szabolcsi Kisvárda templomát is az időszak végéből származtatják.[102]

Ami a felsorolt emlékekkel kapcsolatban azonnal feltűnik, hogy nem sok hasonlóságot mutatnak egymással. Ennek megfelelően eltérő irányúak azon részleteik stíluskötődései is, melyek ebből a szemszögből értékelhetők. A beregi épületek (Kismuzsaly, Nagymuzsaly, Beregdaróc) leginkább Beregszászhoz kapcsolhatók, de mint láttuk, jobbára eltérő módon. Az ugocsai Szőlősgyula ülőfülkéje a megyeközpont Nagyszőlős plébániatemplomának megfelelő szerkezetét idézi.[103] Az egykor még e megyében, de tőle délebbre fekvő Halmiban már a nagybányai Szent István-templom kinyújtott nyelvű torzfeje köszön vissza. Nehéz bárhova is kötni a nagybányai obszerváns templom első fázisát, bár meglepő, hogy a Beregszászon és Kismuzsalyon alkalmazott félkörös diadalív-lezárás és „fektetett", négykaréjos mérmű itt is megjelenik.[104] A még inkább „kakukktojás" Sárközújlak konzolos, címerpajzsos boltindításainak legközelebbi analógiái a Máramarosszigettől nyugatra lévő Remete pálos templomában tűnnek fel – ha azonos periódusból valók, mérművei alapján egyértelműen későbbi időszakból *(27–28. kép)*.[105] A kisvárdai figurális konzoloknak pedig sehonnan sem ismerjük a stíluspárhuzamait.[106] Ebből a látszólagos összevisszaságból legalább két, persze nem túl meglepő, s részben már a korábbiak alapján is gyanítható következtetés mindenesetre levonhatónak tűnik. Egyrészt a megyeszékhelyek vagy legalábbis a megyék legjelentősebb településeinek plébániatemploma sokszor szolgált példaként a környező, kisebb volumenű építkezések számára. A nem kis részben társtalan emlékekből összeálló sokszínűség pedig nyilván annak a más irányból is jól ismert körülménynek a kifejeződése, hogy a fennmaradt épületállomány csak a töredéke az egykorinak.[107]

A következő időszakban, az 1500 körüli négy-öt évtizedben országos, sőt (közép)-európai szinten is robbanásszerű mennyiségi felfutása érzékelhető a műalkotásoknak, beleértve az egyházi építészetet is. A Szatmárban szintén világosan kimutatható jelenség a vizsgált négy megye területén azonban csak kis mértékben fogható meg.[108] Lehet ez az állomány véletlenszerű pusztulásának, illetve az épületkutatások hiányának is a következménye, de azzal is számolhatunk, hogy a korábbi időszaknak a szatmárihoz képest jóval élénkebb építőtevékenysége miatt itt már kevésbé volt szükség új épületekre.[109] A régióban ugyanis csak két falusi templom származik látszólag teljes egészében ebből a periódusból, amihez nagyságrendje miatt érdemes még hozzászámolni a feltételezésünk szerint a XVI. század elején átalakított beregszászi hosszház déli oldalát, illetve valamilyen mértékben a szentélyét is. A két kisméretű

19. A beregszászi plébániatemplom hosszházának északi kapuja

20. Az egykori Kismuzsaly plébániatemplomának nyugati homlokzata

templom az ugocsai Akli és a tőle nyolc kilométerre északra fekvő Csepe plébániája.[110] Az épületeknek nem csak a méretei, arányai, nyílásrendszere vagy támpilléreinek elhelyezkedése azonos majdnem teljesen, de részben a részletformáik is szó szerint ismétlik egymást. Tagozatszétválást és -átmetsződést mutató, szamárhátívvel záródó keretű nyugati kapujuk megegyező, ahogy ablakaikban az orrtagokkal díszített szamárhátív és a csepp alakot mutató mérmű, de az összeboruló, illetve körbe szerkesztett kettős halhólyag is ugyanannak a témának a variációi. Szentélyboltozatuk ugyan eltérő – a csepeié egyszerű keresztboltozat, Aklin a már említett háló látható –, de ennyi alapján is nyugodtan felvethető, hogy a két templom tervezésén és kivitelezésén legalábbis részben azonos mestergárda dolgozott. Az Ugocsában felvonuló formakincs valamelyest kötődik egy-két szatmári emlékhez is. A tizenöt kilométerre délre fekvő Egri plébániatemplomának hasonló jellege, méretei és szentélyének a csomópontokban bordaáthatást is mutató csillagboltozata még nem feltétlenül utal azonos szereplőkre, inkább csak a nagyjából megegyező időszakra.[111] Közvetlenebb azonban a kapcsolat az ettől nyugatra eső Nagyszekeressel, ahol hasonló kialakítású, csak csúcsíves a nyugati kapu, és meghatározóak a szamárhátíves, illetve az összeboruló, kettős halhólyagokat mutató mér-

21. Konzol a beregdaróci református templom szentélyében

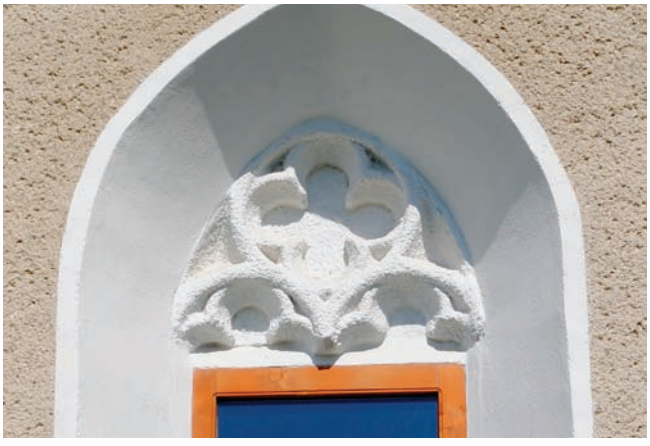
művek. Szentélyében ezeken túl olyan, baldachinszerű konzol látható, amelyhez hasonló valószínűleg az akli szentély északnyugati sarkában töredékesen maradt fenn, boltindításainál pedig azok a függőleges és csavarodó kannelurával díszített faloszlop-szakaszok tűnnek fel, melyek Csepén is láthatók, provinciálisabbnak tűnő változatban *(29–30. kép)*.[112]

A fentiek mellett persze számos helyen jelennek még meg Kárpátalján olyan formák, melyek viszonylag egyértelműen az 1500 körüli évtizedekre utalnak, s kisebb átalakításokból, kiegészítésekből származhatnak.[113] Az egykor ugocsai Halmi déli kapujának vállánál az a fent említett profilszétválás jelenik meg, amely az 1480-as évektől terjedt el az országban – bár mint éppen a nagyszőlősi példa mutatja, számolnunk kell korábbi felbukkanásával is.[114] Nem származhatnak a Mátyás kornál, de inkább a XV. század utolsó harmadánál-negyedénél korábbi időszakból azok a szerkezetek, melyek egyes profiltagjai csavart kannelurás, illetve gyémántmetszéses lábazati dobból nőnek ki, mint a barabási templom toronyalján kapuján, Szőlősgyula egykori nyugati kapuján és

22. Konzol a beregszászi plébániatemplom hosszházában

a nagyszőlősi hajó déli bejáratán *(32. kép)*.[115] Az 1500 körüli időszak jellegzetessége volt az orrtagos díszítés teljes elmaradása a mérművekről, ami a beregszászi és a feketeardói templom szentélyének, illetve a makkosjánosi, a munkácsi és a nagymuzsalyi templom hajójának egyes ablakain látható *(31. kép)*.[116] Pusztán stílusuk alapján reneszánsz formákat is sorolhatnánk ehhez a korszakhoz, ilyenek azonban a területről, meglepő módon, nem ismertek.[117] Aligha valamiféle elvi ellenvetésről, de talán nem is egyfajta provincializmusról lehet szó ezzel kapcsolatban. A hiányért ebben az esetben is inkább a korszak pangó építőtevékenysége lehet a felelős.

23. Ablakmérmű a csepei református templom szentélyén

24. A viski református templom belseje kelet felé

A középkori magyar királyságnak jól ismert az a jelentős, levantei árukat is közvetítő kereskedelmi tranzitútja, amely Havasalföld felől Brassónál érte el az országot, majd Kolozsváron, Váradon és Debrecenen keresztül jutott Kassára, hogy onnantól észak felé, Krakkón keresztülfutva kösse össze a Fekete-tengert a messzi Északival.[118] Ennek az útnak volt egy kevéssé ismert, északkeleti leágazása is, amely a belső kereskedelem számára volt fontos, részben a helyi bor és a máramarosi só szállításában játszva szerepet. Ez az út Kolozsvárnál ágazott le észak felé, és nyugatabbra a Meszesi-kapun, keletebbre pedig Nagybányán keresztül ért Szatmárra, majd onnan ugocsai területre, hogy aztán Beregen és Ungon át, Beregszász, Nagybereg (?), Munkács és Ungvár érintése után nyugatnak fordulva Kassánál érje el újra a tranzitutat – azaz Erdélyt a szóban forgó északkeleti régión keresztül kötötte össze Felső-Magyarországgal.[119] Nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a kereskedelmi út és a régió építészetének fentebb tárgyalt, hasonló irányokba mutató, tágabb kapcsolatrendszere közt ne lett volna semmilyen összefüggés. Persze konkrét adatok hiányában az sem állítható, hogy a templomok építészeti kötődései kizárólagosan vagy akár csak jórészt e kereskedelmi útnak köszönhetik a létrejöttüket. Abban ugyanis, ahogy az Beregszász és Nagyszőlős esetében gyanítható, kegyuraik, egyházi vezetőik családi-, személyes- vagy birtokviszonyai, de akár a települések különféle gazdasági érdekeltségei is szerepet játszhattak. Ráadásul nem szabad elfelejteni, hogy a terület nyugati, az ország belseje felé mutató esetleges kapcsolatai az ottani emlékanyag nagyobb fokú pusztulása miatt nehezebben tűnnek megfoghatónak. Mindenesetre a fenti út jól szemlélteti a régió egyik meghatározó viszonyrendszerét a középkorban, és legalábbis feltűnő, hogy a példaként felhozott, egyházas települések többsége ezen az úton vagy annak közvetlen környezetében található. A terület jelentősebb gótikus emlékeinek építészeti összefüggései tehát hol Felső-Magyarország, hol Erdély felé, de olykor mindkét irányba mutatnak, összességében kiegyensúlyozott képet adva a határterület alapvetően kétirányú kötődéséről, köztes jellegéről.

Ahogy láttuk, e művészeti „áruforgalomban” a terület jobbára fogadó fél volt. A beregszászi templom déli kapuja vagy a nagyberegi könyök-konzolok azonban arra is utalnak, hogy a követett mintaképeket a régióban kritikai szemlélettel, a helyi lehetőségekhez és elképzelésekhez formálva is tudták adaptálni. Fő emlékei, elsősorban Beregszász és Nagyszőlős, e néha sajátosan átalakított, olykor provinciális ízű megoldásaikkal pedig helyben kifejezetten példaadó szerepben tűntek fel. Részben ez járulhatott hozzá ahhoz, hogy a terület gótikus építészetének valamelyest sajátos, a környező vidékektől némileg eltérő színezete alakulhasson ki. Művészetföldrajzi értelemben a régió szélei természetesen nem jelölhetők ki olyan határozottan, mint a szóban forgó vármegyék közigazgatási határai. Ungnak, valamint Máramaros déli részének a korszakból gyakorlatilag nem ismert emléke, azaz eldönthetetlen, hogy szerves részét alkották-e a régiónak. Szatmár és Szabolcs megyékkel viszont nyilvánvalók az

25. Konzol a munkácsi templom szentélyének záradékrészén

27. Boltindítás a sárközújlaki református templom szentélyében

29. Faloszlop részlete a nagyszekeresi református templom szentélyében

26. Ülőfülke a szőlősgyulai református templom szentélyében

28. Boltindítás a remetei egykori pálos templomban

30. Faloszlop részlete a csepei református templom szentélyében

31. Ablakmérmű a feketeardói plébániatemplom apszisán

összefonódások – ahogy persze a különbségek is. Mindeme bizonytalanságok ellenére annyi mégis kijelenthetőnek tűnik, hogy a magyar királyságnak ezen északkeleti, négy vármegye alkotta szegletét a gótikus építészet szemszögéből tekinthetjük önálló régiónak. E megállapítás pedig akkor sem fog talán nagyobb mértékben módosulni, ha a területet övező, még kevéssé feldolgozott vidékek emlékanyaga – például a történeti Zempléné vagy a Szilágyságé – szintén jobban ismertté válik.

32. Kapulábazat részlete a barabási református templom toronyaljában

Jegyzetek

[1] A jelenségről legutóbb: Marosi 2007. 135–143.; Marosi 2009a. 14–19. Aligha véletlen, hogy a Comité International d'Histoire de l'Art (CIHA) 2007. november 21–25. közötti, a magyar fél által szervezett budapesti konferenciájának témája (How to write Art History – National, Regional or Global?) szintén ebben az összefüggésben lett meghatározva. A konferencia anyagának közlését ld.: *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 11–374.

[2] Az elgondolásról: Marosi 1995c. 173–184.

[3] Ld. pl. *Pannonia regia* 1994.; Entz G. 1994.; Entz G. 1996.; Kollár 2000.; Lángi–Mihály 2002/2006.; Jékely–Kiss L. 2008.; Jékely–Lángi–Marosi 2009.; Kollár 2010.; Kollár 2011.; Kollár 2013a.; Kollár 2013b.; German 2014.

[4] Kollár 2013a.

[5] A vármegyékre és kialakulásukra összefoglalóan: Kristó 1988. 415–416., 424–427., 492–497.; KMTL 1994. 97–98., 442., 696., 700. A területre még Szabolcs megye északkeleti csücske is átnyúlt minimális mértékben: Deschmann 1990. 12–13. és IV–V. ábra.

[6] Uo.

[7] Kovács B. 1987. 57–58., 61.

[8] A korszak második felére a folyóvölgyekben már feljebb is megtelepülhetett némi, alapvetően rutén és vlach lakosság. E vidékeken azonban az egyházi épületek esetében legfeljebb csak faépítészettel számolhatunk, melynek az emlékei ráadásul legkorábban a XVII. századból maradtak csak fenn, ld.: Zaloziecky 1926.; Deschmann 1990. 27–29., 194–209.

[9] A fentieken túl e kijelentés azért is tűnik a számomra elfogadhatónak, mivel Ungnak és Máramarosnak a Kárpátalján kívül rekedt részén gyakorlatilag nem maradt fenn emlék a korszakunkból, nem is beszélve arról, hogy az egykori vármegyék határai sem voltak feltétlenül relevánsak művészetföldrajzi szempontból.

[10] Az egyszerűbb fogalmazás kedvéért a fentiek miatt a Kárpátalja elnevezést is használni fogom az alábbiakban, ha a szóban forgó négy középkori vármegye együttes területére szeretnék utalni.

[11] Egy jóval nagyobb, a mai Kárpátalját is magába foglaló, s a keleti kereszténység felől értelmezett egységre, a kárpáti régió fogalmára ld.: Puskás 2010. 141–156.

[12] A régió művészetének hazai kutatástörténetéről néhány éve Kerny Terézia adott áttekintést: Kerny 2011. 16–31.; a román kor emlékeinek szemszögéből ld. még Szakács 2013a. 33–34. – Az alábbi, vázlatos áttekintéssel kapcsolatban fontos hangsúlyozni azt, amire Kerny Terézia is felhívta a figyelmet, hogy a terület részletes tudománytörténeti feldolgozása nem nélkülözheti majd a helyszíni kutatásokat, és a magyarországi mellett az utódállamok „nézőpontját" sem!

[13] Közülük egyedül Bereg megyéé lett kiadva, magyar fordításban: Bél 1985. 9–71.; Bél *Notitia*-jának kéziratait és sorsukra legutóbb: Tóth G. 2007; illetve a kéziratok újonnan indult kiadása elé írt bevezetőt: Bél 2011. 9–17.

[14] Szirmay 1805.; Kerny 2011. 17.

[15] Tischler anyagára és annak keletkezési körülményeire: Papp Sz. 2013a. 151., 171–172.: 32. jegyzet és 2–3. kép.

[16] Személyére: Kerny 2011. 20–21. Említett műve: Lehoczky 1881/1882. Ebben az időszakban készült el Ung és Máramaros leírása is, mindkettő jóval kevesebb érdeklődést mutatva a műemlékekkel kapcsolatban: Horváth J. 1872.; Szilágyi I. 1876.

[17] E minősítést magától Lehoczkytól. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1877/14.

[18] A négy vármegye gótikus emlékeivel kapcsolatos publikációi: Lehoczky 1863. 88.; Lehoczky 1866. 561.; Lehoczky 1878. 90–93.; Lehoczky 1907.; Lehoczky 1911. 261–263. Rajzai a Forster Központ Tervtárában találhatók.

[19] Kaiserliche und königliche Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.

[20] Személyére: Galambos 1999. 81–113. és Galambos 2001. 32–51.; műemlékvédelmi tevékenységéről: Szentesi 1992. 69.; D. Mezey–Szentesi 1996. 54.; Szentesi 2006. 239., 241., 242.; Kerny 2011. 18–19.

[21] Útjukról és az általuk készített anyagokról röviden, szatmári szemszögből: Terdik 2007. 177–178.; Papp Sz. 2011a. 119–120.

[22] Schulcz rajzai két helyen maradtak fenn, túlnyomóan a Forster Központ Tervtárában és Tudományos Irattárában (ld. az egyes helységek alatt), de egy-kettő az MTA Könyvtár Kézirattárában (RAL, K 1219/56) is található.

[23] Forster Központ, Tervtár, illetve Tudományos Irattár (ld. a helységek alatt).

[24] Forster Központ, Tervtár, Beregszász, illetve Nagyszőlős alatt.

[25] Myskovszky 1901. 385–403.

[26] Gerecze 1906.

[27] Ld. elsősorban Wladimir Zaloziecky (Sas-Zaloziecky) és Vasilij Gadzega történeti-művészettörténeti írásait az 1920-ban Ungváron megalakult ukranofil kultúregyesület, a Просвита [Felvilágosodás] folyóiratában: Науковый Зборник Товариства Просвита [Tudományos Gyűjtemény] 1–12. 1921–1938. A toronyaljában lévő tábla szerint 1934-ben készült a benei református templomban az eredeti kazettás mennyezet helyére egy dongaszerű, modern falefedés, és teljes berendezését is ekkor cserélték le (az információt Káldi Gyulának köszönöm).

[28] Lux G. –Kiss T. 1939. 290–295., 329–334.; Csányi–Lux G. 1943. 227–232.; további felmérések: Forster Központ, Tervtár (az egyes helységek alatt). Ld. továbbá Kerny 2011. 22–23.; Bozóki 1996. 181.; Bardoly 2013. 209–214.

[29] Kerny 2011. 23.

[30] A szerző szövegéből egyértelmű, hogy az emléket csak archív anyagokból ismerhette, ld.: Komárik 1978. 279–286. A templom még az 1987-ben megjelent, „gótikus" kézikönyvben sem került említésre (MM 1987.).

[31] Janotti 1988. – egy részlete: Janotti 1997. 183–187.

[32] Deschmann 1990.

[33] Ld. pl.: Horváth Z. Gy. – Kovács S. 2002.; Kovács S. 2007.; Kovács S. 2008.

[34] MREJT 1999/2009.

[35] Pl. Benén, Beregszentmiklóson, Huszton, Mezőgecsén, Palágykomorócon, Visken. Ld.: *Közös tér* 2013. 192–209. és Kollár 2011. illetve jelen kötet ezzel kapcsolatos tanulmányait.

[36] Németh 2013. 19–20.

[37] Az épületre részletesebben, az alábbi adatok egy részével ld.: Papp Sz. 2013a. 148–173.

[38] Sopronra: Nemes 2011.; Budára, ahol, a hosszház csarnokrendszere nem teljesen egyértelmű: Feld 1999. 35–50. és Végh A. 1999. 25–34.; Lőcsére: *Gotika* 2003. 628–629. (Pomfyová, Bibiana).

[39] *Gotika* 2013. 223–236. (Žáry, Juraj).

[40] A XIX. század közepén elbontott, jelenleg feltárás alatt lévő (régészek: Szőcs Péter Levente, Dan Pop) nagybányai templomra a korábbi irodalommal: Papp Sz. 2011b. 181–207.

[41] A szentéllyel kapcsolatban nem lehet kizárni, hogy mai alakjában csak a XVI. század elején épült fel: Papp Sz. 2013a. 170.

[42] Uo., 155–156., 168.

[43] *Anno 1418., ut inscriptio docet, aedificata* – Beregszász, Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára, Canonica Vistatio, 1778. Megjegyzendő, hogy a fenti mondatrész egy áthúzott, és valamely plébániai iratra hivatkozó, az évszámot az építkezés befejezésének időpontjaként megadó szakasz fölé van eltérő kézírással betoldva: *Anno adhuc 1418. Sub Sigismundo Rege Hungariae, ut Acta Parochiae referunt, aedificata*. A canonica visitatio ismeretét és másolatát Terdik Szilveszternek köszönöm.

[44] Papp Sz. 2013a. 158–159.

[45] Szakács 2011a. 20.

[46] A templomokra, e részleteikre és főként a beregsurányival kapcsolatban kérdéseket is felvető datálásukra: Simon 2013. 307–313.; Cabello 2013. 278–284. Véleményem szerint építészeti formái –

nyugati kapu, déli körablak – alapján nem lehet kizárni, hogy a surányi templom későbbről, akár a XV. századból származik.

[47] Entz G. A. 1982. 182–190.; Papp Sz. 2011b. 196–197.

[48] Az emlékkörhöz sorolható kapuk egyes megoldásainak megléte vagy hiánya egy adott példánál nem feltétlenül utal szorosabb vagy lazább stíluskapcsolatra. Ezek az elemek jórészt nyilván variábilisak voltak, aminek szemléletes példáját nyújtják a beregszászi kapuk részben egymástól is eltérő megoldásai.

[49] Egy helyen a falkutatás feltárta, hogy a falpillér tetején párkány futott körbe, melyről megvastagodva indult tovább a feltehetően fejezetként szolgált pillér. Arra nézve nincsen információnk, hogy a bordák hogyan csatlakoztak e fölső részhez. Papp Sz. 2013a. 164–165. és 34. kép; Kiss L. 2013a. 174–186., főleg 174.

[50] Pl. Küküllőkőrös, szentély; Szászbogács, szentély; Darlac, szentély.

[51] Entz G. 1996. 91–92.

[52] Az összefüggés említését: Juckes 2011. 203.

[53] A kolozsvári kapu tárgyalását Lupescu 2012. 177–214. A beregszászi keltezésének kérdéseire és az alább felmerülő lehetőségek egy részére részletesebben Papp Sz. 2013a. 163–164., 168–170.

[54] Architektonikus részletek idézésének különféle indítékairól a középkorban újabban: Freigang 2010. 15–36. és Schurr 2010. 37–49.

[55] Szalaházira az említett adatokkal: Fazekas 2007.; a családra Csánki V.: 635–636.

[56] Az oklevelet: *Schematismus* 1864. 111–113. – megjegyzendő, hogy az új, mindenképpen jelentősebb titulusok értelme nem igazán világos.

[57] A templomra a korábbi irodalommal: Papp Sz. 2013b. 131–147.

[58] A templom diadalívének a vállánál a profil egyik pálcatagja szétválik, és egyrészt tovább fut az ívet követve, másrészt függőlegesen felfelé szalad, beleolvadva a keretező homorlatba. E megoldás a Mátyás kornál korábbról eddig nem volt ismert, Papp Sz. 2005. 85., 89.

[59] Az analógiákra: Papp Sz. 2013b. 142–143.

[60] A kassai ferences templomra: *Gotika* 2003. 639–641. (Pomfyová, Bibiana); *Sigismundus rex et imperator* 2006. 566–567. (Tóth Sándor). Ld. még Kassán az ülőfülke melletti, félköríves lezárású nyílással kialakított szentségfülkét is, amely a nagyszőlősi szerkezetekhez hasonlóan tagolatlan, nehézkes formákat mutat.

[61] Fejérpataky 1880.

[62] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1880/53.

[63] A család bárói ágára, Perényi Péterre, illetve uradalmaira: Engel 1987. 438–439.; Tringli 1992. 177.; Engel 1996. I.: 371., 377–378. II.: 190. Péter feltehető, utódai által a XV. század második felében készíttetett, nemrég fellelt abaújvári sírkövére: Héczey-Markó–Rácz 2012.

[64] Az épületre: Papp Sz. 2013d. 314–318. (Nagybereg).

[65] Németh 2013. 20.

[66] Engel 1996. I.: 110., II.: 170.

[67] A címerpajzs háromszögű formája mindenesetre összeegyeztethető az évszám idejével. A templom diadalívének összetett, középen körtetagból, kétoldalt egy-egy félkörtéből álló profilja a nagyszőlősivel teljesen azonos megoldás, ami szintén Zsigmond uralkodásának XV. századi periódusa felé mutat.

[68] Dankó–Szekér 1994. 367–370.; Bencze–Szekér 1999. 107–120. A régióban már a XIV. század harmadik évtizede körül megjelent a tengelytámos szentélytípus. A csengeri református templom alatt tárták fel egy ilyen szentélyzáródás alapjait, amely azonban, ha egyáltalán elkészült, csak igen rövid ideig, maximum egy-két évtizedig állhatott fenn (legutóbb a korábbi irodalommal: Papp Sz. 2011c. 275–277. és 2. kép). A beregi szentélyhez arányait és méreteit illetően leginkább a Nagyvárad és Szatmárnémeti közt fekvő Székelyhíd plébániatemploma említhető párhuzamként, ld. Emődi 1999. 188–213.

[69] Juckes 2011. 138. és 127. kép. Számos hasonló formájú zárókő, illetve címerpajzs-keretelés látható a kolozsvári Szent Mihály-templom hosszházának boltozatain és nyugati kapuján is, de már a XV. század középső időszakából: Salontai 2004. 255–256. és 4. kép; Lupescu 2012. 183–185. és 15–16., 19., 24–25. kép.

[70] Hassmann 2002. 341–342., 389.

[71] Frodl-Kraft 1978. 414–420. és 12–14. kép.

[72] Kolozsvárra: MM 1987. II.: 1097. kép; Brassóra: Bálint 2009. 16. és 13. kép.

[73] A régióban a fentieken túl még három olyan nagyságrendű település volt a középkorban, melyek plébániatemplomáról elvileg feltételezhető, hogy Kárpátalján túlmutató építészeti összefüggésekkel is rendelkeztek. Ungváron nem ismert, hogy az újkori templom tartalmaz-e esetleg még középkori részleteket (Németh 2013. 24., 30.: 75. jegyzet; vö. még: Terdik 2013b. 202–203.); Munkácson csak a szentélye maradt meg a középkori plébániatemplomnak, melynek ellentmondásos datálású részletei ilyen kapcsolatok feltárására nemigen alkalmasak (Papp Sz. 2013d. 382–393. – Munkács); Máramarossziget középkori eredetű plébániatemplomát nyugati részétől eltekintve az 1860-as években elbontották, de a róla fennmaradt, többnyire sommás rajzok alapján hosszháza román kori volt, s csak szentélye származott a gótikából, illetve nyugati homlokzatának fennmaradt nyílásai: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 214–215., 218–226. A terület rendi emlékeinek építészetéről gyakorlatilag semmit sem tudni, vö. Németh 2013.

[74] Az épületre részletesebben Papp Sz. 2013d. 359–368. (Kismuzsaly).

[75] Uo., 365–366. Kismuzsalyon a nyugati kapunak eredetileg szintén volt timpanonja (uo., 359–360. és 13. kép). Beregszászon a diadalív jelenlegi, félköríves lezárása csak valószínűsíthetően származik a középkorból (Papp Sz. 2013a. 157., 172.: 47. jegyzet).

[76] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, Rómer jegyzőkönyvek, XVI. 17–18.

[77] Szatmárra: Papp Sz. 2011a. 136.

[78] A Jakcsokra és tisztségeikre: Engel 1996. I.: 112.; Emődi 1996. 57–59.; kismuzsalyi birtoklásukra: Németh 2013. 27.

[79] Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a kismuzsalyi templom nyugati oromzatán egykor látható körablak mérműformájában kevésbé szalagfonatos-, mint inkább szvasztika-motívumot kell látnunk, vö.: Papp Sz. 2013d. 366. és 1., 3., 14. kép. (Kismuzsaly).

[80] A daróci templomra az 1465-ös adattal és a beregszászi kötődés felvetésével ld. Balázsik 2000a. 207–225.; illetve jóval korábbi datálással: Szekér 2013. 327–337. A konzolok keltezését illetően lényeges a csücsköstalpú pajzsforma, melyre biztosan keltezhető emléket a XV. század második-harmadik évtizedénél korábbról jelenleg nem ismerünk. Erre: Papp Sz. 2013d. 376.: 25. jegyzet (Nagyszekeres). A nagyszekeresi templom szentélyboltozatának rekonstrukciójával kapcsolatban korábban azt írtam, hogy meglehetősen szokatlan a zárókövén látható címerpajzsának pozíciója a jelenlegi elhelyezésben, miután az a tér semelyik tengelyéhez nem igazodik, Papp Sz. 2011c. 351., 355.: 20. jegyzet és 10–11. kép. A beregdaróci templom szintén utólag visszaépített, de jóval egyszerűbb keresztboltozatán az egyik címerpajzs azonban hitelesen helyezkedik el a tér tengelyeitől eltérő pozícióban, ami erősítheti a nagyszekeresi rekonstrukciót: Szekér 2013. 329. és 4., 14. kép.

[81] A templomokra boltozataikkal együtt ld. Papp Sz. 2013d. 369–376., 394–399. (Nagymuzsaly, Akli.)

[82] Természetesen nem szabad teljesen azt a lehetőséget sem elfelejteni, hogy a mondottakhoz képest éppen fordítva, a szomszédos Nagymuzsaly, esetleg a távolabbi Akli szolgált kiindulásként Tischler számára, amikor beregszászi szentélyboltozatát tervezte.

[83] A beregszászira: Papp Sz. 2013a. 157., 172.: 47. jegyzet.

[84] Ld. még Nagymuzsalyon a nyugati kaput, illetve a barabási református templom toronyaljának kapukeretét (Papp Sz. 2013d. 15. és 9. kép), amely gyémántmetszéses lábazati dobja miatt nem származhat korábbról a Mátyás kornál. Szatmárban az 1437-ben

alapított, egykori nagybányai obszerváns templomban tűnik fel, szintén a diadalíven: Emődi 2011a. 232. és 7. kép.

[85] Az oszlopokat ld.: Papp Sz. 2013a. 160. és 2., 4., 23. kép.

[86] Csegöldre: Terdik 2007. 181.; Papp Sz. 2011c. 281. és 6., 8. kép (Csegöld); az újkori példákra: *Szatmár egyházi építészete* 2007. 17., 25., 50., 99. (Terdik Szilveszter).

[87] Az egyszer hornyolt profil nehezen datálható, de korai emlékeire: Szakács 2013a. 44. Késői, 1465 körüli példája a beregdaróci templom szentélyében (ld. fent), 1500 körüli vagy utáni pedig a szatmári Nagyszekeresen látható (Papp Sz. 2011c. 354. és 10. kép); ld. továbbá a tárgyalt vármegyékben Beregsurányban, Kismuzsalyban, Nagyberegen, Nagybégányban, Nagyszőlősön, Ungváron, Vámosatyán, a környékről pedig pl. Nagygécen és Tasnádon (mindezekre, és az alábbi jegyzetekben felsorolt emlékekre is ld.: Kollár 2011. és Kollár 2013a. megfelelő épületleírásait). Az ékborda korai példája az esetleg már a XIV. század elejéről származó beregardói szentélyboltozaton látható (Szakács 2013a. 37. – tévesen, egyszer hornyolt profilként említve), de megjelenik a beregi Sárosorosziban is, kifejezetten a Jagellókorban használatos címerpajzsformával együtt (képét: Kollár 2013a. 14.: 8. kép). A négy vármegyében ld. továbbá Bátfán, Csepén, Halmiban, Huszton, Nagymuzsalyon és Szőlősvégardón, a környéken pedig pl. Egriben, Kölcsén, Sárközújlakon, Tasnádon és Vámosorosziban. Körtetagos borda Kárpátaljáról nem, csak a szatmári Vetésről és Giródtótfaluból ismert.

[88] A négy vármegyében ld. Bátfán, Beregdarócon, Beregsurányban, Halmin, Nagymuzsalyon, Remetén, a környéken pedig pl. Kölcsén, Nagyszekeresen, Sárközújlakon, Tasnádon.

[89] Ld. Akliban, Beregszászon, Csepén, Munkácson, Szőlősgyulán, a környékről pedig pl. Giródtótfaluban, Jánkmajtison, Szamosbecsen, Tasnádon, Tiszaszentmártonon és Túristvándiban.

[90] A templomról: Papp Sz. 2013c. 95–101.

[91] A román stílusú részletek összefüggéseire: Papp Sz. 2013c. 99.; Szakács 2013a. 47.

[92] Máramarossziget középkori plébániatemplomának kissé nyújtott poligonális záródású szentélye ablakainak méretarányaival együtt emlékeztet ugyan a viski szentélyre, de a ma már csak rajzokból ismert épületrész datálása ennyi alapján lehetetlen (Jékely–Lángi–Marosi 2009. 218., 220., 224., 225.). A poligonális szentélyzáródással kapcsolatban megjegyzendő, hogy Szatmárban már ismert volt a viski templom építésének az idején (Szakács 2011a. 17–18).

[93] Papp Sz. 2013c. 99–100.

[94] A település történetére az irodalmával uo., 95.

[95] Uo., 99., 101.: 29. jegyzet és 5. kép.

[96] A XIII. század végének, XIV. század elejének virágzó, látszólag „egynyári" építészetére a régióban: Szakács 2013a. főleg: 47–49.

[97] Ld. pl. a bátfai református templomnak (Deschmann 1990. 65); a feketeardói katolikus templomnak (Lángi 2013d. főleg 290–290., 296–297.); az egykori szőlősvégardói templomnak (Terdik 2013a. 187–195); vagy az ungvári vártemplomnak (Terdik 2013b. főleg 201–202) bizonyos részeit.

[98] A forma néhány példáját ld.: Tóth S. 1963. 127–129. és 129. kép; Lángi 2013c. 123–124. A huszti templomban a jelenlegi szentélyboltozatot tartó konzolok között tűnik fel a megoldás. A boltozat bizonyosan nem a tér eredeti, vagy eredetileg tervezett lefedéséhez tartozik, amint azt az alatta lévő, megszakadó, hengeres faloszlopok mutatják (uo., 123. és 30. kép). Munkácson e konzolok egy olyan hálóboltozatot tartanak, amely a XV. század középső harmada előtt nem valószínű e vidéken (Papp Sz. 2013d. 389–390. és 17–18. kép).

[99] Ugyanezt a jelenséget a korszakban Szatmárral kapcsolatban: Papp Sz. 2011a. 120, 124–125.

[100] Papp Sz. 2013d. 369–376., főleg: 374. (Nagymuzsaly).

[101] Szőlősgyulára: Deschmann 1990. 154–156.; Bardoly 2013. 211–214. és 4–15. kép (a templom csavart lábazati dobokkal díszített, egykori nyugati ajtaja azonban nem képzelhető el a Mátyás-kornál korábban); Halmira: Papp Sz. 2011c. 302–303.; Papp Sz. 2011a. 129. és 19. kép.

[102] Az obszerváns templomra: Emődi 2011a. 231–237.; Sárközújlakra: Papp Sz. 2011c. 305–310.; Kisvárdára: Németh–Cabello 2013. 350–358.

[103] Körbe szerkesztett, csúcsos halhólyagokat mutató egyik mérműve Beregsurány templomának hajóján látható még körablakban (képüket ld. Bardoly 2013. 214.: 14. kép; Simon 2013. 310.: 7. kép).

[104] E részleteket ld.: Emődi 2011a. 232. és 5., 7. kép.

[105] Remetére ld. Terdik Szilveszter leírását a jelen kötetben.

[106] Németh–Cabello 2013. 351–352. és 5–10. kép.

[107] A középkori Szatmár megyében a XIV. század közepén a nagyjából 350 településnek már a felén állt valamilyen, persze nem feltétlenül maradandó anyagból emelt egyházi építmény: Németh 1999. 102.

[108] Szatmárra ld.: Papp Sz. 2011a. 132.

[109] Jól tükrözi a fáziseltolódást az épületdíszítő címerpajzsok feltűnése. Szatmárban az 1457-es évszámú sárközújlaki templommal jelennek meg, s a századvég, illetve a következő század összes épületén láthatók (uo., 130–132.és 69. jegyzet). A négy északkeleti megyében a legkorábbi példája a talán még XIV. századi vámosatyai, de egytől (Akli) eltekintve a többi előfordulása is a XV. század első felére, második harmadára tehető (Beregdaróc, Beregszász, Munkács [?], Nagybereg, Nagymuzsaly, ld. az egyes példákra: Kollár 2013a.).

[110] Előbbire: Papp Sz. 2013d. 394–399., utóbbira uo., 398. és 12–13. kép (Akli), illetve Deschmann 1990. 151–152.

[111] Papp Sz. 2011c. 376–379.

[112] Papp Sz. 2011c. 348–355.

[113] Természetesen érdemes óvatosan kezelni az ilyen munkálatok kiterjedését, hisz mondjuk egy új kapukerettel kapcsolatban egész épületrészeket is átépíthettek anélkül, hogy azt ma egyéb szerkezet, illetve falkutatás hiányában érzékelnénk.

[114] Halmi: Papp Sz. 2011c. 302. és 2. kép – vö. Papp Sz. 2005. 85., 89.

[115] Barabás: Kollár 2013a. 15.: 9. kép; Szőlősgyula: Bardoly 2013. 212.: 9. kép; Nagyszőlős: Papp Sz. 2013b. 135. és 10. kép.

[116] Beregszász: Papp Sz. 2013a. 156. és 14., 20. kép; Feketeardó: Bardoly 2013. 209.: 3. kép; Makkosjánosi: Szakács 2013a. 38–39. és 13. kép; Munkács: Papp Sz. 2013d. 387. és 14. kép; Nagymuzsaly: Papp Sz. 2013d. 372. és 3. kép. E megoldás példáinál mindenesetre óvatosságra int, hogy az orrtagokat, esetleg sérülésük miatt, egy későbbi átalakítás során könnyen eltávolíthatták a szerkezetekről.

[117] Egyedül a huszti templom körítőfalának két kaputornyán láthatók reneszánsz profilú kapunyílások, melyek azonban nyugodtan származhatnak már a 16. század második feléből, vagy akár későbbről is.

[118] Pach 1975. főleg 9–10., 31.; Pach 1978. főleg: 1029–1036.

[119] Az útnak, melyre Németh Péter hívta fel a figyelmemet, történelmi irodalma gyakorlatilag nincsen. Beregi szakaszára ld.: Lehoczky 1881/1882. II.: 278–279. (a szerző szerint az utat a mellette álló, XV. századi kőtemplomok is kijelölik!); Györffy 1963. 524.; ld. továbbá térképen feltüntetve: Kubinyi 2000. (kihajtható térképmelléklet).

A fényképeket Mudrák Attila (1., 11., 19., 20., 21., 24., 27., 29., 30., 32.), Papp Szilárd (9., 10., 16., 17., 18., 23., 25., 26., 28., 31.), Gaylhoffer-Kovács Gábor (12.), Kollár Tibor (13.) és Kiss Lóránd (14., 22.) készítette; a felmérések őrzési helye Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 8220 (2.), K 13220 (3.), K 2938 (4.), K 13551 (5.), K 6098 (6.), K 13455 (7.) és Máramaros Megyei Történeti és Régészeti Múzeum, Nagybánya, Schönherr-hagyaték, ltsz. 21. (8.).

Jékely Zsombor

Középkori falfestészet a Felső-Tisza-vidéken

Annak ellenére, hogy a középkori Magyar Királyság északkeleti régiója már a legkorábbi hazai falképes szakirodalomban is összefüggő egységként szerepelt, a legutóbbi évtizedekig egy-két kiemelkedő emléktől eltekintve valójában alig tudtunk valamit a terület középkori falfestészetéről. A Henszlmann Imre, majd Rómer Flóris által leírt ún. *Észak-keleti csoport* emlékei, első leírásuk után hamarosan teljesen hozzáférhetetlenné váltak a kutatás számára: Máramarossziget középkori plébániatemploma már Rómer monográfiájának megjelenése idején sem állt, Feketeardó és Szőlősvégardó, valamint Bene falképei pedig az első leírásukat követő időszaktól kezdve nem voltak láthatók.[1] Szimptomatikus, hogy a legtöbb korai tanulmány egy olyan emlékről – Máramarossziget templomának a régióban elsőként ismertté vált falképeiről – szólt, amelyet pusztulása miatt mindenki csak többékevésbé hitelesnek tekinthető másolatokból ismert.[2] Az első világháború után Csehszlovákiához, majd a második után a Szovjetunióhoz került kárpátaljai régióban a kutatás legelemibb feltételei sem voltak adottak, és az emlékek fennmaradása sem mindig volt biztosított – Szőlősvégardó már a XIX. században is romos templomát például lebontották.[3] Hírmondónak egyetlen emlék maradt: a gerényi rotunda igen magas színvonalú, 1900-ban feltárt falképegyüttese. Ezen túl a régió középkori falfestészetéről csak a határ magyarországi oldalán feltárt emlékek segítségével alkothattunk képet. Hosszú ideig itt is nagyjából csak a csarodai szentély még Huszka József által 1902-ben feltárt gótikus kifestése volt ismert.[4] A helyzet csak az 1970-es évektől változott: ekkor, elsőként, előkerültek a csarodai templom hajójában a térség legkorábbi ismert falképei, majd templomrestaurálások kapcsán ismertté váltak Ófehértó, Tarpa és Nagyar freskói.[5] Az 1990-es évek elején újból feltárásra és restaurálásra kerültek Nyíracsád és Nyírbéltek a XX. század elején egyszer már feltárt falképei.[6]

Az érdemi áttörés azonban egyértelműen a rendszerváltás utáni időszakban történt meg, amikor a magyar állam által szervezett és finanszírozott kutatások a határon túli területre is kiterjedtek.[7] A 2001-es nagy tiszai árvíz után szükségessé vált helyreállítások során számos falkép került elő, köztük Lónya kiemelkedő jelentőségű falképciklusai. Hirtelen megsokasodott a terület középkori falfestészetéről ismert információk száma: komplex ikonográfiájú ciklusok bukkantak elő, érdekes feliratok segítették az értelmezést, és festői műhelyek is elkezdtek körvonalazódni. A térség egykor ismert emlékeiről készült akvarellmásolatok bevonásával már korábban nem sejtett összefüggések is kibontakozni látszanak, és minden adottnak látszik ahhoz, hogy a terület falfestészetének összefoglalását – Rómer óta először – megírja valaki. A korábban sokszor csak restaurátori dokumentációkból ismert emlékanyag közreadása is megtörtént: 2009-ben Kollár Tibor szerkesztésében megjelent a *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből* című kötet, Marosi Ernő bevezetőjével, amely a terület fennmaradt emlékeit kiváló illusztrációs anyag kíséretében mutatta be, Kárpátalja kivételével.[8] A Kárpátalján előkerült falképeket – amelyek közül Deschmann Alajos 1990-ben megjelent kötetében csak Gerény szerepelt[9] – jelen könyvsorozat második darabja, a *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig* című kötet ismertette elsőként (Feketeardó, Huszt, Visk, Nagybégány falképei).[10] Az alábbiakban az így ismertté vált emlékek összefüggéseit kíséreljük meg felvázolni, a középkori Szabolcs, Szatmár és Máramaros, valamint Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék emlékanyagának alapján.

A területet a Kárpátokból eredő, számos kanyar után az Alföldet átszelő Tisza felső folyása köti össze. A folyóvölgy mentén, a hegyvidék és az Alföld találkozásánál fekvő régió betelepülése a honfoglalás után korán megtörtént: a fejedelemség kori törzsszövetség egyik központi szállásterülete ezen a vidéken volt.[11] A városias fejlődés azonban csak később indult meg, elsősorban a bányaművelés kapcsán. A kora Árpád-kori centrumok, köztük a szabolcsi ispánság központja, a tatárjárás után elvesztették korábbi jelentőségüket, és ezután a hegyekhez közelebbi városok indultak fejlődésnek. Szabad királyi város a területen nem volt, így a térség legfontosabb városa a Szatmár megyei Nagybánya lett, amely a középkori pénzverés egyik központjává vált.[12] Rangban ezt követték a megyeszékhelyek és a máramarosi koronavárosok. Egy-

≺ 1. Feketegyarmat, Nagy Szent Család.
Kallós Kálmán akvarellmásolata, 1890

2. Csaroda, Szent János evangélista, Szent Kozma és Damján falképei az északi hajófalon

házjogilag a térség az egri püspökséghez tartozott, a XIV. század nagy részében beleértve még Máramaros területét is (amely korábban és később is az erdélyi püspök joghatósága alá esett). A korai esperesi központok elenyészett egyházai mellett a térség legkorábbi egyházi épületeit a ma csak részben álló, nagyméretű kolostortemplomok – Sárvármonostora, Kaplony, Ákos – jelentik.[13] Falképet azonban ezekből az épületekből nem ismerünk, sőt, egyáltalán semmilyen Árpád-kori falfestészeti emlék nem maradt fenn a régióból. A gótika századaiban emelt nagyméretű városi plébániatemplomok – Nagybánya, Beregszász, Nagyszőlős és Nyírbátor templomai – szintén alig valamit őriztek meg egykori kifestésükből. A középkori falfestészet történetét tehát itt is – mint a középkori Magyarországon általában –, elsősorban a késő középkori falusi plébániatemplomokban fennmaradt emlékanyag alapján tudjuk rekonstruálni. Egy-két szerencsés kivételtől eltekintve ezekben a templomokban is csak az egykori

3. Laskod, a Lefejezés jelenete a Szent László-legendából a hajó déli falán

gazdag kifestés kicsiny, töredékes maradványai maradtak korunkra. Az újabb időszak feltárásainak köszönhetően azonban – még az itt vázolt töredékes fennmaradás ellenére is – érzékelni tudjuk egyes festői műhelyek tevékenységét, fel tudjuk mérni hatókörüket és az általuk alkalmazott képtípusok változatosságát.

A legkorábbi ismert falképek azonnal egy virágzó műhely alkotásai, a XIV. század első évtizedeiből. Ez a falképfestő műhely a csarodai templomban elsőként feltárt együttesből vált ismertté *(2. kép)*. Amikor ezek a festmények az 1970-es évek elején előkerültek, a kutatók elég egyöntetűen a XIII. század utolsó harmadára keltezték őket, egybehangzóan az épület Entz Géza által kidolgozott datálásával.[14] Egyedül Tóth Melinda volt óvatosabb, aki az 1290-es éveknél korábbi megfestést nem tudott elképzelni.[15] Neki lett igaza: az emlékkör további feltárt emlékei számos olyan ikonográfiai sémát alkalmaznak, amelyek a XIV. század előtt nem voltak ismertek Közép-Európában. Ide tartozik a Lónyán feltárt Köpenyes Mária ábrázolás,[16] valamint a laskodi templom déli falán és a palágykomoróci templom karzatán feltárt Szent László-legenda *(3. kép)*.[17] Amint arra a falképek ikonográfiai

4. Palágykomoróc, Krisztus a pokol tornácán jelenet a hajó déli falán

jellegzetességeit vizsgáló Szakács Béla Zsolt felhívta a figyelmet, a Csarodán ábrázolt Nagy Szent Család is egy újabb képtípus, amely csak az Árpád-kor után terjedt el.[18] A műhely ezeket az új képtípusokat többnyire szentek álló alakos ábrázolásával vegyítette. A szentek között

5. Kakaslomnic, a Lefejezés jelenete a Szent László-legendából

kiemelt szerepet kapott Szent György, akit Lónyán és Gerényben is jelenetes formában, a sárkányölés közben ábrázoltak.

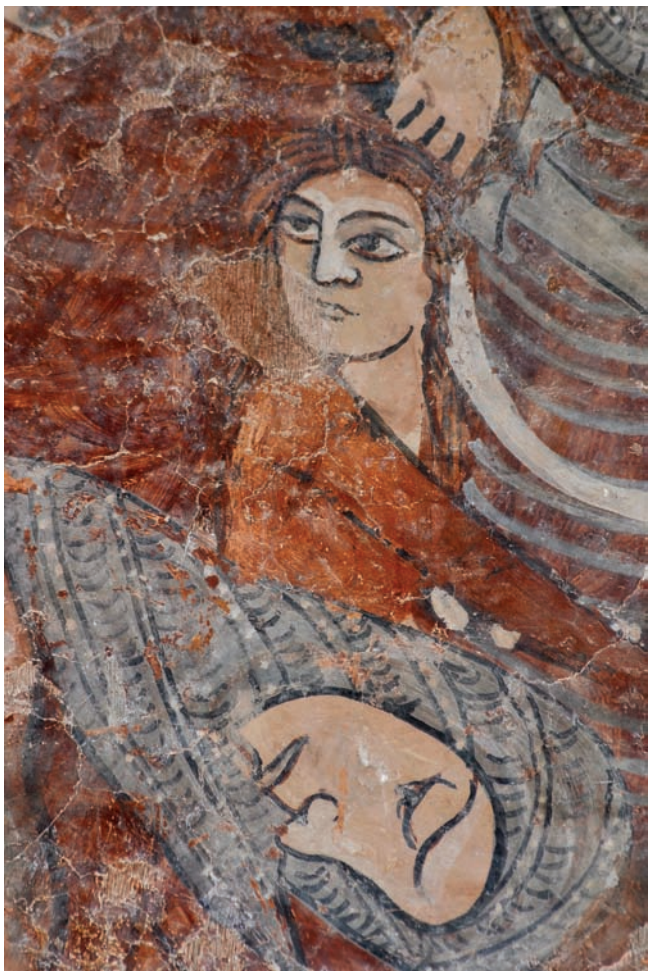
A műhely alkotásait ma Csaroda mellett még négy templomban ismerjük: a lónyai templom hajójában, a gerényi rotunda északnyugati karéjában, a Csarodához nagyon hasonló palágykomoróci (palágyi) templom karzatmellvédjén, valamint a hajó falain *(4. kép)*, illetve Laskodon, ahol műhelykapcsolatról beszélhetünk, de az előbbiekkel azonos festőről feltehetően nem.[19] Minden templomban azonos technikai jellemzőkkel készített falképeket találunk, amelyeket szinte közvetlenül a téglafa-

6. Kakaslomnic, a Lány alakja a Szent László-legendából

lakra, nagyon vékony vakolatrétegre festettek, hangsúlyos keretezések nélkül. A festőműhelyre a gyors, biztos kezű alkotás jellemző. A képek elhelyezése valamennyire esetleges, nem találunk őket szigorú rendszerbe foglaló, bonyolult keretformákat. A falképek kronológiai helyét jól jelzi a Marosi Ernő által megemlített analógia, Cserkút 1335-ös falképei.[20] Stílusát tekintve ez az emlékkör a késői klasszikus lineáris gótika stílusához kapcsolódik, amely bizánci elemektől sem volt mentes, és amely jelentős mértékben meghatározta az I. Károly (Károly Róbert) kori konszolidáció időszakára tehető falképek stílusát. A Szent László-legenda legelső fennmaradt emlékei – Kakaslomnic *(5–6. kép)*, Ócsa, Türje, de az erdélyi Bögöz is *(7. kép)* – mind ebben a stílusban készültek, a magasabb színvonal és a rajtuk megfigyelhető számos változatosság ellenére.[21] Laskod és Palágykomoróc Szent László-ciklusai ezekkel együtt azt igazolják, hogy ez az ikonográfiai újítás országszerte széles körben és hamar elterjedt Károly Róbert uralkodásának első évtizedeiben. Minden jel arra mutat tehát, hogy a Bereg vidékén aktív műhely tevékenysége legkorábban csak a XIV. század első harmadában képzelhető el, és a festők ezekben az évtizedekben rendkívül modernnek tekinthető képtípusokat alkalmaztak, nagy változatossággal. Ezek a falképek minden templomban a legkorábbi festett réteghez tartoztak. Bár az épületek elkészülte és a falképek megfestése között elvileg bármilyen hosszú idő is eltelhetett, a vakolással és kifestéssel feltehetően nem vártak sokáig. Így a falképek datálása az emlékcsoporthoz tartozó épületek – köztük elsősorban az egyenes záródású, boltozott szentéllyel épült templomok (Csaroda, Lónya, de mellettük még Márokpapi és Vámosatya is) – építési korára nézve is támpontul szolgál: az épületek, boltozott szentélyükkel együtt, feltehetően a XIV. század első évtizedeiben épültek, és az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék adatai minden bizonnyal már a ma is álló templomépületekre vonatkoztathatók.[22]

A gyorsan elkészült, nagyvonalú falképekkel csak a templomok hajóiban találkozunk, ahol azok nem alkottak teljes, összefüggő rendszereket. A diadalívek hajó felőli oldalára festett képekről elképzelhető, hogy mellékoltárokhoz tartoztak – a többi kép összefüggései nem világosak. Látszik, hogy a Szent László-legenda később

7. Bögöz, részlet a Szent László-legenda csatajelenetéből

8. Gerény, részlet a rotunda falképeiből: Maiestas Domini a keleti apszis boltozatán

általános elrendezési módja (az északi fal felső sávjában) sem volt még jellemző rájuk. Nem tudjuk, hogy a festőműhely készített-e dekorációkat templomszentélyek számára: ilyen mindenesetre nem maradt fenn. Ha voltak is ilyenek, azokat mára felváltotta egy későbbi, gótikus réteg (Lónya, Csaroda). Ennek indokai között szerepelhetett a képek, képsorok igen laza szerkesztésmódja: a szentek alakjai látható összefüggések nélkül kerültek a falakra, a nagyobb jelenetek keretek nélkül, az alapvakolat színével egyező háttérre kerültek megfestésre. A szentélyek dekorációja ennél kötöttebb programot kívánt, amelynek a XIV. század végén és azután alkotó festőműhelyek komolyabb erőfeszítés nélkül meg tudtak felelni. Ebből az időszakból ilyen komplex programok szerinti kifestést több templomból is ismerünk, amelyek a régió leglátványosabb emlékei közé tartoznak.

A legmagasabb színvonalú egységes szentélydekorációt Gerényben találjuk.[23] Itt a festőknek egy speciális helyzethez kellett alkalmazkodniuk: a templom szentélyét ugyanis a korábbi rotunda alkotja, amelynek három keleti falfülkéje a szokásosnál bonyolultabb ikonográfiai programot követelt meg. A három félköríves fülkébe egy félalakos Madonna-kompozíció, a Maiestas Domini *(8. kép)*, valamint a Kegyelem trónja ábrázolása került, a rotunda íves falait pedig két sávban Krisztus gyermekségének és Passiójának jelenetei töltik ki *(9. kép)*. Külön feladatot jelentett a rotunda központi tere fölé emelkedő 'kupola' dekorációja, ahová az apszisok falán szokásos apostolgaléria került. A ma igen rossz állapotban lévő falképciklus a régió legmagasabb színvonalú alkotása, amelyet minden bizonnyal a Drugeth család által idehozott, észak-itáliai tanultságú mester készített az 1370-es években.[24] Ennyire erősen az itáliai trecento festészethez köthető emléket nem ismerünk még egyet a Felső-Tisza-vidéken; párhuzamaként egész Északkelet-Magyarországon csak a petőszinyei töredékes Utolsó ítélet-kompozíció említhető, amely a giottói hagyományok közép-európai továbbélésének szép példája.[25] A közvetlen olaszos vonalat ezen kívül csak néhány kisebb töredék képviseli, köztük az Ópályiban és Zajtán előkerült falképtöredékek, valamint a huszti diadalív dekorációja.[26]

Szintén a régióban egyedi emléknek tűnik Visk plébániatemploma is, ahol a szentély falképeit a közelmúltban (2012-ben) tárta fel Lángi József.[27] Egyelőre annyit lehet róluk megállapítani, hogy a szentély alsó sávjában álló szentek – kiemelten vértanú szüzek – sorakoznak, fölötte

9. Gerény, részlet a rotunda falképeiből: Királyok imádása az északkeleti karéj falán

pedig több sávban a Passió képciklusa kapott helyet. A feltárt részletek alapján néhány kép azonosítható: az Utolsó vacsora, illetve Krisztus elfogatása *(10. kép)*. Az erős színekkel megfestett, expresszív képek közép-európai („csehes") igazodásúak: analógiáik között a Kassa közelében található Torna falképei említhetők *(11. kép)*.[28] A stílusnak a Felső-Tisza-vidéken párhuzamait nem ismerjük. Mint a fentebb említett Gerény esetében, úgy itt is felmerülhetnek az ország középpontja, a királyi udvar felé mutató kapcsolatok. Biztosabbat akkor lehet majd mondani, ha az igen nagy jelentőségű feltárások a közeljövőben folytatódhatnak.

A régióban az 1400 körüli egységes szentélydekoráció szép és környezetére teljesen jellemző példája Lónya kifestése: a kicsiny szentély falain apostolok és egyéb szentek – köztük az Árpád-házi szent királyok – álló alakjai sorakoznak.[29] A szentek alatti sávban négykaréjos keretekbe foglalva az ószövetségi próféták mellképeit festették meg, a legalul körbefutó, geometrikus elemekből álló, kék–vörös–fehér–sárga színű díszítés fölött. A boltozat középkori kifestését elfedi a szentély reformáció után (minden bizonnyal 1631-ben) készült dekorációja.[30] Egy töredékes évszám alapján a kifestés 1413-ban készült el. Gyengébb színvonalon és más műhelytől, de hasonló rendszerű kifestéssel találkozunk Csarodán is.[31] Egyezik a két templomban az a megoldás is, hogy a keleti ablak fölött a sírládából kiemelkedő Vir Dolorum ábrázolását találjuk.

Ebből az időszakból ismét meg tudjuk ragadni egy huzamosabb ideig működő festőműhely tevékenységét. Ezt a műhelyt már Henszlmann és Rómer is leírta a XIX. század második felében, de a műveket magukat egészen a legutolsó évekig nem ismertük. Amit ma a műhely tevékenységéből meg tudunk ragadni, az alátámasztja Rómer megfigyeléseit.[32] Ő Szőlősvégardó és Feketeardó falképeit tekintette ugyanazon műhely alkotásainak, és hozzájuk kapcsolta Máramarossziget falképeit is. Henszlmann 1864-ben ezekhez közel állónak mondta Bene falképeit is (Pietà), amelyeket ma nem ismerünk.[33] Úgy tűnik tehát, hogy egy Ugocsa vármegye területén működő festőcso-

portról van szó, amely jellegzetes képtípusokat és formai megoldásokat alkalmazott. A műhely tevékenysége azonban kiterjedtebb lehetett: kelet felé Huszton, nyugatra tekintve pedig a baktai templomban is felfedezzük alkotásaikat.[34] Ugyanazok a kompozíciók térnek vissza több templomban: Feketeardón és Szőlősvégardón a Nagy Szent Család kompozíciója volt megfestve, középpont-

10. Visk, Krisztus elfogatása jelenet a szentély falán

ban Szent Anna monumentális alakjával. Az előbbi töredékesen fennmaradt, teljes állapota pedig egy szép másolatról ismert, míg a már akkor is töredékes szőlősvégardói képet csak Rómer leírásából ismerjük – ő azonban kiemelte, hogy kompozíciója és részletei megegyeznek a feketeardói képével (érdemes megjegyezni, hogy ugyanebből a korszakból hasonló jellegű kompozíciót ismerünk az Arad megyei Feketegyarmatról is) (*1. kép*).[35] Feketeardón, baloldalt, mellette, Szent Ilona álló, a megtalált igazi keresztet tartó alakja volt látható (ebből a hajó északi falán csak Ilona feje és a kereszt teteje maradt fenn) *(12. kép)*.

11. Torna, Krisztus elfogatása jelenet a szentély falán

Ugyanilyen Szent Ilona-ábrázolás került napvilágra nemrég a nagybégányi templomban *(13. kép)*.[36] A kép részletekbe menően egyezik a feketeardói másolatról ismert kompozícióval. Egy harmadik, visszatérő képtípus viszonylag ritka a középkori Magyarországon: Szent Lászlónak Szűz Mária általi koronázását ábrázolja.[37] A képet Feketeardóról ismerjük, sajnos nagyon töredékesen (a teljes alkotást egy XIX. századi másolat őrizte meg számunkra). Nagyon hasonló képet tárt fel a kutatás nemrég a baktai templom hajójának északi falán is: azzal a különbséggel, hogy míg Baktán a Mária ölében tartott kis Jézus teszi Szent László fejére a koronát, addig Feketeardón egy angyal hozza azt. Szőlősvégardón, egykor a betegeket ápoló Szent Erzsébet képe is meg volt festve: ez szintén egy olyan ábrázolás, amely a régióban gyakran előfordul (Bakta, Ófehértó).[38] Az elpusztult emléket Henszlmann Imre rajza őrizte meg számunkra, amelynek jelenleg csak az *Egyházművészeti Lap*ban megjelent változatát ismerjük.[39]

12. Feketeardó, a falképek jelenlegi állapota a hajó északi falán

13. Nagybégány, részlet a Szent Ilonát ábrázoló falképről

A részletek megfigyelése szintén egymáshoz fűzi ezeket a falképeket, és lehetővé teszi, hogy további alkotásokkal bővítsük a kört. A szent nőalakok viselete nagyon hasonló a képeken: Mária és Szent Ilona hermelinbélésű, galléros palástja, valamint a fejüket és nyakukat is beburkoló főkötő azonos megformálású Nagybégányban és Baktán, és akvarellmásolatának tanúsága szerint hasonló volt Feketeardón is. Egy másik részlet, a glóriák megformálása köti a csoporthoz a Huszton feltárt Árpád-házi szent királyok alakját: a királyok glóriája teljesen egyezik a baktai Szűz Mária és az előtte térdeplő Szent László alakjával. Még egy érdekes technikai részletet is megfigyelhetünk mindkét képen: a lenyomatokból ítélve a huszti szent királyoknak és Máriának Baktán egyaránt valamilyen nemesebb anyagból, a falképre rátéttel kialakított koronája volt.[40] A háromágú, liliomos korona (amelyet festett formában Baktán Szent László fején láthatunk) Feketeardón is megjelenik. Itt egy páncélos alakot is megfigyelhetünk, akinek megformálása teljesen egyezett a huszti szent királyokkal. A feltehetően Szent Lajos királyt ábrázoló képből csak az alak feje maradt fenn, fején háromágú koronával.[41] A Römer által közölt metszet, és egy jóval pontosabb rajz (Römer megjegyzése szerint feltehetően maga Henszlmann rajza) alapján tudjuk, hogy az alak tetőtől talpig páncélba volt öltözve, bal kezét lába mellé támasztott pajzsán nyugtatta, jobbjában pedig jogart tartott. Kardját és tőrét ugyanolyan lánc csatolta mellvértjéhez, mint amilyent a huszti falképen ma is megfigyelhetünk. Az erősen restaurált töredéken ezeket a részleteket ma alig lehet megfigyelni – a 150 éves rajz azonban kellő támpontokat nyújt az emlékek egymáshoz kapcsolásához. Van még egy apró elem, amely összeköti az emlékcsoportot: a jeleneteket körbefogó keretek megformálása. Az egyik jellegzetes motívum az a perspektivikusan megformált cikk-cakk vonalból álló keret, amely ép állapotban Nagybégányban tanulmányozható. Ilyen, de sematikusabban megformált keret található Feketeardón, és a ceruzarajzok szerint ilyen volt egykor Szőlősvégardón is.[42] Megtaláljuk a keretezést a baktai Szent László-kép körül is, de a keretmotívum alapján feltételesen Márokpapi hajójának kifestése is idekapcsolható.[43] Önmagában ez a motívum nem sokat jelent, azonban az említett egyéb párhuzamosságokkal együtt ez is a műhelykapcsolatot igazolja.

Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy itt egy Nagyszőlős környékén, Ugocsa megyében működött

műhelyről lehet szó (Szőlősvégardó, Feketeardó, Nagybégány), amely azonban viszonylag szélesebb körben is dolgozott megrendelés esetén – hasonlóképpen, ahogy azt a XIV. század első harmadában aktív csarodai műhely kapcsán is tapasztaltuk. Az ardói műhely tevékenységét, falképeinek stílusát ma alig tudjuk megítélni. Az emlékek egy része elpusztult, más részük töredékesen, esetenként erősen restaurálva maradt fenn. Az egykori festői kvalitást ma egyedül a nagybégányi Szent Ilona-kép alapján lehet megítélni, csak itt maradt fenn a falkép annak minden részletével, egykori frissességével együtt. A templomhoz fűzött reményeink nagyon nagyok tehát: jó esély van rá, hogy itt még további, többé-kevésbé ép falképek kerülhetnek egyszer elő.

Kérdés még, hogy a Rómer által szintén ehhez a körhöz kapcsolt Máramarossziget esetében a kapcsolatot igazolni tudjuk-e? Az elpusztult máramarosszigeti falképek újonnan azonosított másolatanyagában azonban nem találunk sem motivikus, sem viseletbeli, sem egyéb megfigyelhető részletben megjelenő azonosságot ezzel az ugocsai körrel.[44] A párhuzam általánosabb – azonos korszak alkotásairól lehet szó, de műhelyazonosságnak nyoma nincsen. A falfestmények készítési korának meghatározásában más analógia lehet segítségünkre: a lónyai szentély kifestése.[45] Bár itt nyilvánvalóan egy másik műhely működött, a lónyai Szent Imre és Szent István alakja jól összevethető a huszti lovagfigurákkal és a hasonló – nagyrészt elpusztult – feketeardói páncélos szenttel. A köpenybe burkolt lónyai alakok valamivel elegánsabbak, „udvari" jellegűek, kifinomultak. Más hasonlóságokat is megfigyelhetünk: a lónyai apostolok némelyikén egy, a köpenyükre festett (a köpeny redőitől függetlenül, síkban felfestett) mustra figyelhető meg, amelyhez hasonlót Nagybégányban láthatunk Szent Ilona köpenyén. Lángi József megfigyelése szerint hasonló motívum található a huszti templom diadalívének hajó felőli északi oldalán is, egy töredékes jelenethez tartozó alak köpenyén. A lónyai ablakok bélletében megfigyelhető forgórózsás díszítőmotívumhoz hasonló volt egykor Szőlősvégardón is (rajzmásolatból ismert).[46] Az ugocsai falképcsoport keletkezési idejére tehát a lónyai falképek 1413-as dátuma irányadónak tekinthető: ezek a falképek is a XV. század elején, a század első évtizedeiben készülhettek. Egy olyan időszakban tehát, amikor számos hasonló, regionális hatókörű műhely emlékeit is ismerjük, például a gömöri régióból, vagy Erdélyben, Kolozsvár környékén (Bádok, Szék, valamint a valamivel távolabbi Marosszentanna), illetve a Székelyföldön (székelyderzsi műhely).[47] A középkori Magyarország legjobban ismert festőműhelye, Johannes Aquila műhelyének tevékenysége is hasonló méretű területet fedett le: a regedei (radkersburgi) központtal működő műhely a város mintegy 50 kilométeres körzetében alkotott, műveit jelenleg egy, mintegy harminc éves időszakból öt helyen ismerjük.[48] A kelet-magyarországi műhelyek esetében nem rendelkezünk ennyi adattal: nem csak a vezető mester neve ismeretlen, de a falképek között évszámos emlék sincs, és még azt sem tudjuk, hogy hol lehetett a műhelyek működésének központja. Az ugocsai falképek esetében feltételezhetjük, hogy a központ Nagyszőlős lehetett – de éppen innen semmilyen falképet nem ismerünk.[49]

Egyetlen adatunk van ebből az időszakból, amely valamennyire rávilágít a festőmesterek és műhelyek működésének módjára. Egy Gáspár nevezetű kassai festőtől fennmaradt egy levél a XV. század elejéről (pontos dátuma nem ismert), amelyet a nagyszőlősi plébánosnak írt, és amely arról szól, hogy a festő készen áll eszközeivel együtt megjelenni, és elkészíteni a kívánt oltárképet, amelyet a szatmári templomban álló hasonló mű mintájára fog megcsinálni.[50] Látszik tehát, hogy speciális tudást igénylő munkákra (oltárképek festése) viszonylag nagyobb távolságról, az országrész legjelentősebb városi központjából hívtak festőt, aki a kellő színvonalon, más településen található művekkel versenyre kelve állt készen a feladat elvégzésre. A falképfestők a jelek szerint általában szűkebb körben működtek: hatókörük egy-egy vidéki város tágabb környezetére terjedt ki, falusi körülmények között

14. Szentsimon, Szűz Mária alakja a Királyok imádása jelenet töredékéből

időnként hullámzó színvonalon.[51] Ebből a vidéki környezetből egy-egy alkotás – régiónkban pl. Gerény – szigetszerűen emelkedik ki, környezetére viszonylag csekély közvetlen hatást kifejtve. Ezekhez az emlékekhez magasabb rangú megbízóik feltehetően országos vagy regionális központokból hoztak festőket – hasonlóan, ahogy a nagyszőlősi plébános is Kassáról hozatott oltárkép festőt.

Ugyanebben az időszakban a vizsgálatunk tárgyát képező régió nyugati részén található freskók – így pl. Ragály – sokkal erősebben a tőlük északnyugatra fekvő rimavölgyi, gömöri régióhoz kapcsolódnak.[52] A heraldikai megfontolások alapján 1421 utánra datálható rimabányai falképek, valamint a szentsimoni falképek 1423-as évszáma iránymutató ennek a körnek a datálása szempontjából *(14. kép)*.[53] A szentsimoni alkotás és dátuma irányadó a terület néhány másik, egymáshoz lazábban kötődő, mégis rokon műve szempontjából. Ide tartozik az ófehértói északi hajófal és diadalív töredékesen fennmaradt kifestése, a máriapócsi Köpenyes Mária ábrázolás, de rokon ezekkel a gerényi templomhajó napjainkra erősen kiegészített dekorációja is.[54] Mindhárom helyen a képet egyszerű és kettős megtört szalagokból álló keretdísz veszi körül. Nem kizárt, hogy ezeken a helyeken ugyanaz a festőműhely működött az 1420 körüli években, amire az első két hely esetén magyarázatot a közös kegyúri család, a Bátoriak szerepe adhat. Erőteljesebb, vidékiesebb formákkal ehhez a körhöz köthető a tarpai templom fennmaradt három falképe is, amely szintén a Bátoriak kegyuraságához köthető.[55] Talán ezzel magyarázható a család körében igen kedvelt sárkányölő Szent György hangsúlyos szerepeltetése is a falképeken, nem csak Tarpán, de Ófehértón is, ahol egykor ez a jelenet uralta az északi falat. A kissé nehézkes, provinciális tarpai képpel szemben a csak töredékesen fennmaradt, de nagyszabású ófehértói falkép inkább a lendületes szentsimoni ábrázoláshoz hasonlíthatott.[56]

A Zsigmond kor alatti országos felvirágzást jelző, megsokasodott emlékanyagot a következő évtizedekből, a XV. század közepéről jóval kevesebb falkép követi. A nagyrészt töredékes, nehezen értelmezhető maradványok közül egy kisebb emlékcsoport emelkedik ki: Nyíracsád és Nyírbéltek falképekkel díszített szentélyei.[57] Ezeknek az eredetileg dongaboltozatos, egyenes záródású szentélyeknek a keleti falán a Keresztrefeszítés monumentális kompozíciója kapott helyet. A két szentély kifestését azonos műhely készítette. A kompozíciók az ablakokkal megnyitott falakon kaptak helyet: rajtuk a Kálvária jelenetét a három kereszttel és sok figurával ábrázolták a festők. Nyírbélteken nem csak a kereszt lábánál álló Mária-csoport és Szent János alakja jelenik meg, de a felső sávban, az ablakok fölött lovas alakok, köztük nyilván Longinus. Jellegzetes a képeken még a figurák között elhelyezett, kacskaringós írásszalagok hangsúlyos szerepe, valamint a hátteret elborító ornamentális mustra. A keleti fal ablakai mellett, a két szélen, külön keretben, mindkét templomban egy-egy apostolt láthatunk. Ők, az egykor a déli és északi falakon elhelyezett apostolokkal együtt a teljes apostolgaléria részét képezték. Nyíracsádon a diadalív bélletében még női szenteket is találunk (Szent Katalint és Dorottyát), de sajnos az egykori szentélydekoráció további elemei – így a boltozatok kifestése – nem maradtak fenn. Az eredeti bolto-

15. Nagyar, Krisztus sírbatétele, töredék

16. Barcarozsnyó, Krisztus sírbatétele, részlet

zat mindkét templomban elpusztult. Egy új felfedezés, a baktalórántházi (baktai) templom szentélye némiképp kárpótol az itteni veszteségekért. A dongaboltozatos, egyenes záródású szentély épen maradt korunkra, és a 2012-ben lefolytatott restaurálás eredményeképpen a falak és a boltozat ma pompás freskóegyüttest őriznek.[58] A keleti fal két ablaka között itt is a Keresztrefeszítés kapott helyet, de kevésbé monumentális formában: a keskeny képmezőben csak Krisztus keresztjét, és két oldalán Máriát és Szent János evangélistát ábrázolták. Fent, kétoldalt, külön keretben egy-egy szent jelenik meg, akik nem kapcsolódtak a központi jelenethez. Az alsó sávban egykor feltehetően további Passió-jelenetek voltak. Ugyanezen a falon, a déli oldalon azonban a beteget fürdető Szent Erzsébet ábrázolása is helyet kapott. Az oldalfalak további képei sajnos csak apró töredékekben maradtak fenn – épebb viszont a boltozat kifestése, ahol a keleti oldalon mandorlába foglalva Krisztus, mint Pantokrátor alakja látható, a nyugati szakaszban pedig Szűz Mária a kis Jézussal. A baktai templom szentélyének kifestése az elrendezésbeli hasonlóságokon és a hangsúlyosan, az oltár fölött megfestett Keresztrefeszítés-jeleneten túl nem áll közvetlen kapcsolatban a nyíracsádi–nyírbélteki falképekkel. A szentély kifestése Baktán közel egy időben készülhetett a hajó már elemzett, Szent László megkoronázását ábrázoló képével és további freskóival, vagyis a XV. század első évtizedeiben (az itáliai trecento távoli visszfényét mutató szentélyfreskók akár valamivel korábbiak is lehetnek). Nyíracsád és Nyírbéltek freskói azonban már a lágy stílust követő korszak emlékei, a XV. század második negyedében, a század közepéhez közelebb készülhettek.[59]

17. Barcarozsnyó, Mária Magdolna a Levétel a Keresztről jelenetéből

A késő gótika korszakát a régióban nem sok emlék képviseli: egyedül a nagyari templomban feltárt Passiócziklust említhetjük a XV. század végéről *(15. kép)*. A ciklus két sávban, eredetileg tíz képben ábrázolta Krisztus Passiójának történetét. A töredékesen megmaradt képek kompozíciós típusai jó támpontokat kínálnak. Olyan, németalföldi eredetű kompozíciókról van szó, amelyeket a XV. század végén Közép-Európába elsősorban német metszetek (Israel von Meckenem, 1445 körül – 1503, és mások) közvetítettek. A nagyari képek több ilyen metszettel közvetlenül is összevethetők. Ugyanakkor a két első kép kompozíciója nagyfokú hasonlóságot mutat a hasonló előképekből táplálkozó bécsi Schottenaltar megfelelő képeivel is (Bevonulás Jeruzsálembe és az Utolsó vacsora). A bécsi műhelyben 1469 körül készült főoltár vezető mesterének újabban Hans Siebenbürgert tartja a kutatás, és egyre nagyobb figyelem esik a Schottenaltar erdélyi követőinek munkáira is (medgyesi és berethalmi főoltárok stb.).[60] A nagyari festő számára Israel van Meckenem Nagy Passiója lehetett a legfontosabb előkép. A Nagy Passió 1480 körül készült el, és a metszetek az 1500 körüli évekig töretlen népszerűségnek örvendtek. Hazai hatásukat tekintve a leghíresebb példát a lőcsei főoltár nyolc szárnyképe jelenti (XVI. század eleje). A nagyari falképekkel rokon a szepességi Nagyőr 1500–1510 körül készült Passióciklusa: itt a hajó nyugati falán felül két sávban összesen szintén tíz (felül négy, alul hat) jelenet látható, bár ezek témája a nagyariakkal nem pontosan egyezik.[61] Hasonló metszetelőképeken alapul a Barcarozsnyón előkerült Passióciklus, amely a szentély északi falán található, egy 1500-as évszám társaságában *(16–17. kép)*.[62] Itt a narratíva is jól összevethető: a részben még vakolat alatt rejtőző képek az Utolsó vacsorától a Feltámadásig illusztrálják Krisztus Passióját. A valamennyire összevethető ábrázolások (például a Krisztus sírbatétele) minden apró különbség ellenére is hasonló felfogásról és hasonló előképekről árulkodnak. Figyelemreméltó az is, hogy a barcarozsnyói képeket ugyanolyan, két keretsáv közé fogott apró levelekkel díszített keret választja el egymástól, mint amilyen Nagyaron az egész képsorozat bal szélén fennmaradt. Mindezen analógiák alapján a nagyari falképciklust is 1500 körülire datálhatjuk. Nem kizárt, hogy a magas színvonalon dolgozó mester a Bátoriak kegyuraságának köszönhetően jutott el a Tisza-menti kis faluba.

Tucatnyi egyéb, itt nem elemzett templomból ismerünk még falképeket a Felső Tisza-vidéken.[63] Ezek azonban többnyire kisebb töredékek, kopott maradványok. Jobb esetben néhány egykori ábrázolás témáját meg lehet határozni, más esetekben van valamilyen támpontunk a falképek hozzávetőleges keletkezésének megállapítására. Néhány helyen van még remény arra, hogy a vakolat alól további falképek is előkerüljenek, és lehetnek persze a régióban még eddig teljesen ismeretlen falképek is. A legtöbbször azonban ezek a töredékes emlékek csak arra elegendők, hogy érzékelhessük, egykor milyen gazdagon voltak díszítve még a vidék legkisebb templomai is. A XIV. századtól kezdve a falfestészet egyáltalán nem számított luxusnak: a produktív vidéki műhelyek könnyen mobilizálhatók voltak, és egy-egy nyári szezon alatt akár több templomot is elláthattak falképekkel. Az épületek többnyire megépültük után hamar elnyerték első díszítésüket, amelyeket aztán a következő évtizedekben gyakran újabb és újabb falképek követtek. Az egykori emlékek töredékeiből kirajzolódó kép a középkori templomépületek színessége mellett az egykori országrész gazdagságát, általános kulturáltságát is jelzi.

Jegyzetek

[1] Az előkerült falképek első ismertetései: Henszlmann 1864. 125–157.; Römer 1874. 74–94.

[2] A falképek körül kibontakozott vitát részletesen ismerteti: Jánó 2008. 31–35., 51–52; majd a történetet az időközben előkerült másolatokkal összekapcsolja: Jékely 2013a. 324–339.

[3] A kutatástörténet áttekintése: Kerny 2011. 16–31.

[4] Ennek irodalma követhető: Radocsay 1954. 125. és Prokopp 1983. 145. alapján.

[5] A terület akkor ismert, kevés számú falképét áttekinti: Prokopp 1983. 100–101. – ld. még: MMT X.: 181–206. (Entz Géza).

[6] Radocsay 1954. 191.; Radocsay 1977. 160.; MMT XI.: 152–155. (Hokkyné Sallay Marianne); Jékely–Lángi–Marosi 2009. 274–303. (Lángi József).

[7] Az 1999-ben indult Nemzeti Örökség Program eredményeit bemutatja Sebestyén 2013. Szempontunkból elsősorban a kötet Kárpátalját bemutató része az érdekes (191–209), itt szerepel Huszt, Palágykomoróc és Visk is.

[8] Jékely–Lángi–Marosi 2009.

[9] Deschmann 1990. 56–60.

[10] Kollár 2013a. – a pontos hivatkozásokat ld. lejjebb.

[11] Erről: Révész 1996., illetve a szerző egyéb tanulmányait. Ld. továbbá az egyes megyék középkori történetéről Németh 1997. (Szabolcs); Németh 2008. (Szatmár), illetve Györffy György topográfiájának megfelelő köteteit: Györffy 1963., Györffy 1987a., Györffy 1987b., Györffy1998. Az I. kötetben Bereg, a IV. kötetben Máramaros vármegye adataival. Ugocsa megyéhez ld.: Szabó I. 1937.; Ung megyéhez pedig Engel 1998.

[12] A város jelentőségéről ld.: Papp Sz. 2011b. 181–207. Ld. még az itt szereplő területnél szélesebb országrész városfejlődésének elemzését: Gulyás 2013. 317–346.

[13] A térség bencés monostorainak adatait: Hervay 2001. 535. (Sárvármonostora), 538. (Ákos), 544. (Kaplony). Fennálló épületeikre: Havasi 2011b. 26–59.; Szakács 2011b. 86–91. (ugyanott további tanulmányok Szőcs Péter Levente és Emődi Tamás tollából); Szakács 2011c. 238–248.

[14] Entz G. 1955. 206–215. – vö.: Szakács 2013d. 153–158. Radocsay Dénes 1977-ben még csak a szentély gótikus falképeiről írt: Radocsay 1977. 127. Az új feltárásról: Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984. 299–314.

[15] Tóth M. 1974. 167.: 702. jegyzet – ld. még: Tóth M. 1995. 146.

[16] Ennek a jelenetnek és a falképeknek a korai datálását – Csaroda ekkor elfogadott keltezése alapján – Lángi József még megkísérelte (Lángi 2006. 50–65.), majd nyomában: Gombosi 2008. 20., 130.. A későbbi datálás megfogalmazása, Laskoddal is összevetve: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 186–187. (Jékely Zsombor–Lángi József).

[17] Első elemzései: Sipos 2000. 279–285.; Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.

[18] Szakács 2013e. 209.

[19] Az egyes emlékek leírását és fotóit ld.: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 133–153 (Laskod); 184–213. (Lónya); Szakács 2013c. 229–232. (Laskod); Szakács 2013c. 258–261. (Palágykomoróc); Szakács 2013c. 262–269. (Csaroda); Szakács 2013c. 270–273 (Lónya) – ld. továbbá: Lángi 2013b. 61–73.

[20] Jékely–Lángi–Marosi 2009. 11. (Marosi Ernő).

[21] A korszak egyre több, elsősorban Erdélyből ismert emlékének irodalma is gyarapodik, de korszerű áttekintésük egyelőre hiányzik. Az emlékcsoport jellegzetességeinek megragadására kísérletet tesz: Szabó T. 2009. 89–93. A Szent László-legenda felsorolt emlékeire lásd összefoglalóan: Kerny 2007. 202–257., további irodalommal. Ld. még: Lángi 2013e. 459–474; Kiss L. 2013b. 258–261. További, újonnan feltárt Szent László falképekről: Lángi 2013f. 191–208. Kakaslomnicról: Prokopp 2009. 28–33.

[22] Ezt részletesebben indokolja: Szakács 2013e. 202–211., az épületekre nézve pedig: Szakács 2011a. 8–25. és Szakács 2013a. 32–51. A korábbi elképzelésekre pl.: Németh 2000. 5–12.

[23] Marosi 1974. 296–304.; Lángi 2013b. 61–73.

[24] Marosi 1974. 296–304.; Prokopp 1983. 100–101., 153.

[25] Prokopp 1983. 100., 174; Petőszinye: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 340–375. (Jékely Zsombor).

[26] Jékely–Lángi–Marosi 2009. 334–339 (Lángi József: Ópályi); Cabello–Simon 2011. 174. (Zajta); Lángi 2013c. 108–129.

[27] Lángi 2013a. 102–107.

[28] A falképek megtalálásáról az első beszámolót ld.: Cáp–Gomboš 2005. 43–47. Rövid elemzésük: Jékely 2010. 195–197.; Jékely 2013b. 50–52.

[29] Részletesen: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 184–213., valamint: Szakács 2013c. 270–273.

[30] Ld.: Lángi József: *A protestáns templomfestés emlékei* **c.** tanulmányát e kötetben.

[31] Radocsay 1954. 47., 125.; Radocsay 1977. 127.

[32] Römer 1874. 74–87.

[33] Henszlmann 1864. 138., illetve rá hivatkozva Römer 1874. 100. A templomról: Káldi 2013. 319–326. A leírásokból ismert Pietà-képről másolatot nem ismerünk.

[34] Az egyes emlékek legújabb ismertetése: Gaylhoffer-Kovács 2013. 80–94.; Lángi 2013c. 108–129.; Terdik 2013a. 187–195.; Lángi 2013d. 290–298. és Springer 2013. 299–302.

[35] Römer 1874. 85–87. Feketegyarmat freskóit szintén ő írta le először: Römer 1874. 108. A nemrég újból feltárt falfestményekről: Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 36–37.

[36] Lángi 2013d. 285–289.

[37] A motívumról részletesebben: Kerny 2010. 515–540. vö.: Kerny 2003. 5–30.

[38] Leírása: Römer 1874. 86. Az ófehértói képről: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 310–311., 330. (Jékely Zsombor).

[39] Ipolyi 1881. 100 és 16. ábra.

[40] Ezt a huszti falkép kapcsán részletesen ismerteti: Lángi 2013c. 114.

[41] Egy töredékes felirat alapján így azonosítja Römer, amelyet aztán a későbbi szerzők is átvesznek. Römer 1874. 79.

[42] A rajzot közli, a rajzokat, illetve a templomot ismerteti: Terdik 2013a. 193. 187–195.

[43] A márokpapi templom hajójának északi falán látható, bizonytalanul azonosítható jelenet megmaradt felső keretéről van szó, ld.: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 244–245., 250. (Jékely Zsombor).

[44] A nagyrészt Kollár Tibor által azonosított másolatokat elsőként közli: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 214–239 (Lángi József); részletes elemzésük: Jékely 2013a. 324–339.

[45] Jékely–Lángi–Marosi 2009. 184–213., különösen: 210. (Jékely Zsombor – Lángi József).

[46] Kollár 2013a. 193.

[47] Az erdélyi emlékekre: Jékely 2009. 194–208.; Jékely 2013c. 31–54. Az egyes emlékekre még: Jékely–Kiss 2008. 8–25. (Bádok), 170–183. (Magyarfenes), 214–243. (Marosszentanna). A szintén ide tartozó széki falképek restaurálása nemrég megkezdődött, és a korábban csak másolatokból ismert magyarvistai falképekből is feltárásra került egy kép: Szabó T. 2011. 139–160. – ld. még: Szabó R. 2012. 151–159.

[48] Az emlékanyag legújabb áttekintése: Kerny–Móser 2010. A bőséges korábbi irodalom felsorolásával.

[49] A város plébániatemplomáról: Papp Sz. 2013b. 130–147.

[50] Közli: Fejérpataky 1880. 161–164.

[51] A regionalizmus kérdését elemzi: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 23–24. (Marosi Ernő).

[52] Ragályról ld.: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 380–391. (Lángi József), a gömöri régió falképeinek legújabb irodalma pedig: Plekanec–Haviar 2010. (Rimabányáról különösen: 172–185.). A régió falképeiről ld. még: Prokopp 2002.

[53] Erre Marosi Ernő hívta fel a figyelmet: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 20. (Marosi Ernő).

[54] Máriapócs Köpenyes Mária képéről: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 240–243. (Jékely Zsombor). Gerényről a fentebb már idézett irodalmon kívül: Prokopp 1983. 153.

[55] Tarpa falképeiről: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 412–421. (Lángi József) – ld. még: Lángi 2013d. 338–340.

[56] Ófehértó falképeire: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 310–333. (Jékely Zsombor), a szentsimoni párhuzam említésével. Ennek képe uo., 315.

[57] Leírásuk és fényképeik: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 274–303. (Lángi József).

[58] A frissen feltárt falképeket ismerteti: Gaylhoffer-Kovács 2013. 80–94.

[59] Hasonló, hangsúlyosan megjelenő írásszalagokat tartó apostolokat találunk a Kolozsvártól északra fekvő Bádok templomának szentélyében is, ld. a 47. jegyzetben szereplő irodalmat.

[60] A falképekről: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 252–265. (Jékely Zsombor) és uo., 23. (Marosi Ernő); Jékely 2011. 380–382. A Schottenmeister (Hans Siebenbürger) működéséről és erdélyi követőiről: Suckale 2004. 363–384.; Sarkadi-Nagy 2011. 31–87.; Sarkadi-Nagy 2012. 339–358.

[61] Dvořáková–Krása–Stejskal 1978. 145–146.

[62] Jenei 2007. 116–119.

[63] Gyakorlatilag a teljes ismert emlékanyag megtalálható a fentebb folyamatosan idézett négy kötetben: Jékely–Lángi–Marosi 2009.; Kollár 2011.; Kollár 2013a.; Kollár 2013b.

A fényképeket: Mudrák Attila (3–4, 8–13, 15), Kollár Tibor (6–7, 14, 16–17) és Jékely Zsombor (2) készítette, az archív kép forrása: Forster Központ, Tervtár, FM 544 (1).

Lángi József

A protestáns templomfestés emlékei

Protestáns felekezeteink egyházművészetéről ma már viszonylag gazdag ismeretanyaggal rendelkezünk. A művészettörténet, az egyháztörténet jeles kutatói különösen építészeti emlékeiket és ötvösműveiket vizsgálták.[1] Az utóbbi idők felmérései, kutatásai kiterjedtek az egyházközségeknél nagy számban fennmaradt, de ma már ritkán használt textíliákra is.[2] A mindenki számára látható és viszonylag jól ismert festett famennyezeteket, asztalosmunkákat ugyan számon tartotta a művészettörténet, néprajztudomány és a közérdeklődés is, de e tárgycsoport intenzív kutatása csak az utóbbi évtizedben gyorsult fel.[3] Mivel általában nem tartoznak a „magas művészet" emlékei közé, ezért a művészettörténeti kutatás csupán néhány emlékével foglalkozott.[4] A téma a néprajzkutatás számára is határterületnek bizonyult, így csak az elmúlt évtizedek vizsgálatai és az eredményeket bemutató publikációk, internetes honlapok hívták fel a figyelmet e rendkívül változatos, nagy emlékanyag jelentőségére.[5] Gyakran műemléki helyreállítások kapcsán kerültek az érdeklődés előterébe, így a restaurátori kutatások eredményei is jelentősen gazdagították a megszerzett ismeretanyagot.[6] Az Umling dinasztia alkotásait már kiállításon is bemutatta a Néprajzi Múzeum, illetve ezzel párhuzamosan szülőföldjükön, Erdélyben több helyszínen vándorkiállítással tisztelegtek munkásságuk előtt.[7]

Ezzel ellentétben a templomok falait egykor díszítő, festett dekoráció kutatása, publikálása terén csupán apró eredmények születtek. Sajnos gyakran még a templomokat használó közösségek és lelkipásztoraik is hitetlenkedve fogadják, hogy ezek a gazdag ornamentális, ritkán figurális ábrázolású kifestések az ő kultúrájuk részei.[8] A már korábban megismert, feltárt, illetve az utóbbi évtizedek kutatásai során felszínre került emlékanyag ezen a téren is egyre bővebb. Így felismerhetővé váltak típusok, megfoghatóvá vált a korszakonként eltérő dekorációs rendszer átalakulása, sőt néha még egy-egy szűkebb területen mozgó mester több munkája is azonosíthatóvá vált. Sajnos, még hiányoznak az alapvető levéltári kutatások, melyek a kifestést megrendelő közösség és az alkotók viszonyát tükröznék, illetve a megrendelés körülményeire, időpontjára adnának felvilágosítást. Sok esetben viszont maguk az alkotások beszélnek történetükről!

A tudományos kutatás mindig rendszerezi, csoportosítja vizsgálata tárgyát, melyhez megfelelő számú emlékre, adatra van szükség. Ma még a reformációt követő templomfestések tekintetében viszonylag kis számú a feltárt emlékanyag, de már ez is lehetőséget ad meghatározott szempontok szerinti elkülönítésükre. Mivel az utóbbi két évtizedben egyre több középkori falkép feltárására került sor, így azt is látnunk kell, hogy a hitváltást követően nem történtek azonnal brutális pusztítások. Vidéken a XVI–XVII. század fordulóján még nagyon sok templomban látszottak a freskók, mivel a felületükön gyakori *HIC FUIT* bekarcolások mellett ebből az időszakból származó évszámok tömege fedezhető fel. Ma már az is biztosan állítható, hogy a XVI–XVII. században a protestáns templomok falai inkább színesek voltak, mintsem – a köztudatban élően – fehérre meszeltek.[9] Ez csak a XVIII. század végétől kezd általánossá válni. Ekkor egy puritán irányzat hatására az ornamentikával – néha figurális elemekkel – gazdagon díszített mennyezetek helyét is átvették a kék alapon csillagokkal díszített kazetták. De ez sem jelent folyamatosságot, hiszen a XIX. század közepétől, különösen az északkeleti megyék református templomaiban, újra megjelent egy teátrális, főleg architektúrát idéző díszítőfestés, mely viszont szinte nyomtalanul tűnik el napjainkra egy „kifehérítési" – református hagyományokra hivatkozó – mozgalom hatására. A korai dekorációk megismerését, bemutatását jelentősen korlátozza, hogy állapotuk, megtartásuk sokkal gyengébb, mint a középkori freskóké, mivel többnyire csak egy fehér mészrétegre festették fel őket. Ennek következtében gyakran jobban tapadnak a felettük lévő rétegekhez, mint hordozójukhoz. Mindennek ellenére ma már sok olyan részletet, töredéket és szerencsés esetben teljes kifestést ismerünk, amely alapján néhány csoport, típus elkülöníthetővé vált.

Mielőtt az északkeleti megyékben fennmaradt emlékeket bemutatnánk, előtte célszerű a történeti Magyarország területén található falfestéseket áttekinteni, mivel így az általános jelenségek jobban árnyalhatók.[10] A leggyako-

ribb típus a középkori hagyományokra visszavezethető, ornamentális fríz, amely a templomhajók egykori síkmennyezetei alatt futott körbe. Ennek messze a középkorba visszanyúló előzményei voltak.[11] Néhány esetben, a magyarországi emlékanyagban, még a reformációt megelőző időszakból származó frízek töredékei is kimutathatók egyes padlásterekben. Ilyenre bukkantunk a csíkkozmási római katolikus templom padlásán, ahol a legkorábbi réteg egy ívsoros párkányt imitál, de utána – amikor még síkfödémes volt a hajó – készült egy gazdag ornamentális kifestés is, melynek töredékei a diadalíven kerültek felszínre.[12] Véleményünk szerint ezt a dekorációt ugyanaz a mester festette, aki a csíkmenasági római katolikus templom 1655-re keltezhető dekorációját, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a csíkszentgyörgyi római katolikus templom padlásterében fennmaradt falképeket is ugyanannak a festőnek tulajdonítjuk.[13] Menaságon a templomhajó déli falán töredékesen fennmaradt egy feketével festett fríz, mely egy a jelenleginél alacsonyabb falkorona alatt futott, és minden bizonnyal egy késő középkori mennyezettel volt egykorú. Körzővel szerkesztett, egymásba kapcsolódó mustráit háromnegyed körívekre komponálták, melyek fent mérműszerű motívumokat alkotnak, lent pedig makkokban, esetleg bimbókban végződnek.[14] E késő gótikus és reneszánsz elemeket elegyítő mustrának ismert egy másik fontos emléke is. Székelydálya református templomának hajójában, a falkoronák megmagasítása előtt is készült famennyezet, mely alatt egy vörös színű, makkokban végződő ornamentikájú fríz futott. Itt ugyan nem körzővel, csak szabadkézzel szerkesztették a kúszólevelekben végződő, háromnegyedkörívekre komponált, indás mustrákat, de hasonló a szerkesztési elv. Felül itt is megjelennek a mérműre emlékeztető motívumok, míg legalul egy-egy makk látható.[15] Ez a díszítés korábban nem volt ismert, mivel Huszka József XIX. századi kutatásai során még nem került felszínre, csupán az 1990-es évek elején, a Pál Péter vezette restaurátori kutatások során bukkantak rá. Véleményünk szerint ezek egy időben készültek a szentély címereket körülölelő, zöld lombmustrás kifestésével. Ezt az egyedülálló dekorációt a kutatás, Barlabási Lénárd és II. Ulászló címerei alapján, az 1500-as évek elejére keltezi. Még egy fontos, a reformáció előtt készült töredéket kell megemlítenünk, amely minden bizonnyal a famennyezettel egy időben készült Ádámos unitárius templomában, ahonnan a legkorábbi évszámmal jelölt – 1526-ban készített – famennyezet származik. Kiss Lóránd kutatásainak köszönhetően ismerünk néhány vörös színnel festett, liliomos töredéket, amelyek az egykori mennyezet alatt futó frízben őrződtek meg. Sajnos messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak a visszatakart töredékek, de mivel első rétegként jelennek meg, ezért akár egyidősek is lehetnek a mennyezettel. Liliomos motívum egyébként megjelenik a famennyezet egyes tábláin is.[16] Sajnos a másik késő középkori famennyezetünk származási helyén, Gogánváralján nem maradt fenn a mennyezettel egyidős, ahhoz kapcsolódó falfestés. Viszont a liliomos emlékek között meg kell említenünk a dési református templomot, melynek hajójában az elpusztult középkori boltozat helyett felülről borított famennyezet készült. Gerendáinak fekete alapszínen pikkelyszerűen megjelenő levélmustráival együtt a falakat is festették. Minden gerenda alá, a fehérre meszelt falra, egy-egy precízen megszerkesztett, fekete színű, stilizált liliom került. Minden bizonnyal az 1642-ben bekövetkezett tűzvész utáni helyreállításkor készült, hiszen a XVIII. századi, jóval alacsonyabban elhelyezett famennyezetet elkészítése előtt egyszer megújították, ami azt jelenti, hogy lemeszelték, és sokkal ügyetlenebb kezekkel újrafestették a liliomokat.[17] Liliomos sorminta futott a felsőboldogfalvai református templom 1670-ben készült famennyezete alatt is, melynek kisebb töredéke ma a diadalív felett látható. Itt is több korszakban megújított frízzel kell számolnunk, amelynek XVII. század végi motívumai megegyeznek a famennyezetéivel. Tehát minden bizonnyal ugyanazok a mesterek készítették, mint a mennyezetet.[18] Dályán az a különleges helyzet áll fenn, hogy a hajó falkoronáinak felmagasítása után, 1630-ban új famennyezet készült, amely alatt ugyancsak futott egy festett fríz. E széles, fekete színű motívumsort szimmetrikus hullámvonalra komponált indára szerkesztették, melyben felváltva tulipánok és hatszirmú virágok láthatók. E motívumok az ablakbélletekben is megjelennek. Huszka József, Sepsibesenyő református templomának 1882-ben végzett kutatása, középkori falképeinek feltárása során, 1689-es évszámmal jelölt vázlatán, két, hullámzó indás mustrát ábrázolt, de sajnos egykori elhelyezkedéséről nem közölt információt.[19] Szerintünk ez is egy mennyezet alatt futó fríz lehetett, akárcsak a magyarszentbenedeki unitárius templom 1702-ben készült famennyezete alatt feltárt, véleményünk szerint azzal egy időben festett, fekete színű mustra.[20] Sajnos mindkettő megsemmisült a templomjavítások során.

Hasonló szerkesztési elvet követet a dunántúli Lovászpatona evangélikus templomában dolgozó mester, amikor keskeny sávban, ugyancsak fekete színnel filigrán mustrákat festett a templomhajó famennyezete alá az 1711-ben elvégzett renoválása során.[21] Ennek a hullámzó indára komponált futómustrának létezik egy bonyolultabb változata, amely Erdélyben a XVII. és XVIII. század fordulóján vált rendkívül népszerűvé. Ma már közel egy tucatnyit ismerünk belőlük. Közülük a legjelentősebb a nagyenyedi református templomban maradt fenn. Itt biztosan tudjuk, hogy a hajó boltozatának a Rákóczi-sza-

badságharc idején történt pusztulása miatt volt szükséges famennyezettel fedni a teret. Ekkor a mennyezet alatt több mint egy méter magas frízt festettek, amelynek felső kétharmadán fut a hullámzó indára szerkesztett motívumsor; az indák közti felületet szőlőfürtök és rendkívül változatos virágornamentika tölti ki.[22] Alatta festéssel hangsúlyozott stukkódísz található, az alsó harmadban pedig körzővel szerkesztett, egymásba metsződő ívsor fut, amelyet alul felváltva stilizált tulipánok, illetve makkok vagy bimbók díszítenek. Ezzel szinte teljesen megegyező kiosztású és színezésű a tövisi református templom hajójában, Kiss Lóránd által feltárt mennyezet alatt futó fríz. Itt a diadalíven címerpajzsba foglalva a 92. zsoltár első sorai olvashatók, de ez már egy javítás során készült, mivel alatta is elősejlik egy korábbi címerpajzs kontúrja. Közvetlenül a fríz alatt 1777-es évszám látható. Néhány kilométerre Tövistől, Diód ma már használaton kívüli, pusztulásnak indult református templomában ugyanez a motívumsor fut körbe a második periódusban festett rétegen. Itt is található zsoltárcitátum, de az emlék különlegességét az adja, hogy itt igazolódott első ízben, hogy ugyanazok a mesterek festették a mennyezetet, mint a falakat.[23] Évszámos kazettájának hátoldalán ugyanis ez olvasható:

Asztalos meneges: Mátjás
Csináta Ezen Mnjezetet,
Es falain levő irasokat es virágokat
Egj Sidmond istván nevű
legénnjével Egjut

A kazetta előoldalának koszorúba foglalt donációs feliratát 1779-es évszám keltezi. E számok jellegzetes megformálása teljesen megegyezik a Tövisen látottakkal. Ezek alapján bizonyosnak vehetjük, hogy mindkét helyen ugyanaz a mester dolgozott. Ugyancsak az 1770-es években, de annak az első éveiben készült a bádoki református templom festett berendezése, mennyezete. A minden bizonnyal Umling Jánosnak tulajdonítható mennyezet alatt, a falakon is előkerültek XVIII. századi festéstöredékek. Ezek színvilága, motívumkincse, madárkája megegyezik a mennyezeten láthatókkal, így minden bizonnyal azzal egyidősnek, ugyanattól a mestertől származónak kell tekintenünk.[24] Hasonló, ugyancsak az Umlingoknak tulajdonítható falfestés részlete került elő a magyarlónai református templom 2009. évi kutatásakor.[25] A tövisi és a diódi mennyzetnél fél évszázaddal korábbi, de azok kiosztási rendszerével megegyező motívumokat a tordai református templomokban találtunk. Az *Erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állapotvizsgálata 1997–2002* című program keretében előbb az újtordai, majd az ótordai református templom padlásterében is megtaláltuk a fekete színű, felül indás, alul összemetsződő körívekből álló frízt. Újtordán a padlásdeszkák felbontásával juthattunk be a jelenlegi stukkóval díszített síkfödém nagyívű holkere mögé, ahol a fehérre meszelt falakon láthatóvá vált a mustra.[26] Ótordán a jelenleginél jóval magasabban helyezkedett el a hajó boltozatának pusztulása után épített, XVIII. századi famennyezet. A templom lemeszelt frízén nyitott szondáinkban alig mutatkozik eltérés az újtordaitól.[27] Weisz Attila további kutatásai során került felszínre az a felirat, amely készítésének 1726-os időpontját is megadja. Tordával kapcsolatban meg kell említenünk a katolikus templomot is, amelynek szentélyzáradékában a barokk boltozat felett, a jelenlegi padlástérben, 1714-ben festett, latin nyelvű feliratot tárt fel Kiss Lóránd.[28] Ekkor a templom még az unitárius közösség kezén volt, tőlük csak 1721-ben vették vissza a katolikusok. Ismerünk olyan emlékeket is, ahol a felső, indás ornamentika hiányzik, csak körzővel szerkesztett motívumok jelennek meg a mennyezet alatt. Ilyen az aranyospolyáni korai és a magyarlapádi református templom fríze.[29] Végül e műfaj egy geometrikus, szerkesztett változatát is érdemes megemlíteni. A homlokzatokon gyakori, „futókutyának" nevezett, körzővel szerkesztett motívum korai változatai ismertek a szepesmindszenti, a zalaszentgyörgyi, a csempeszkopácsi, a Vaspör–pusztacsatári római katolikus, az őrszigeti evangélikus, illetve a XVIII. század második feléből az aranyospolyáni református templomból.[30]

A festett frízek mellett egy másik, késő középkori hagyományra visszanyúló csoport, a feliratos emlékeké is számottevő. A késő középkorban megsokasodó feliratok a protestáns vallásra történő áttérés után is hangsúlyos elemei maradtak a templomi dekorációknak.[31] Következetesen protestánst említünk, mivel ma még az evangélikus, a református, az unitárius gyülekezetek templomaiban feltárt szövegek, díszítések között számottevő különbség nem mutatható ki. Markáns eltérés csupán az evangélikus szászok templomaiban jelentkezik, ahol a jelentős kézműiparral rendelkező közösségek céhekre utaló jelvényei is megjelenhetnek a falakon, illetve a korai időszakban több feliratos emlékkel számolhatunk.[32] A magyar vonatkozású feliratos emlékek közül a dálnokit még minden bizonnyal a nagy vallásváltás előtt festették. Ott a református templom latin nyelvű, 1526-ból származó, hatalmas minuszkulákból álló felirata a hajó egykori homlokívei alatt futott körbe.[33] Építési feliratról van szó, amelyhez hasonlót több református templomban is feltártunk.

A famennyezeteken olvasható feliratokkal megegyező módon, a falakon található szövegek is két nagy csoportra oszthatók. Egyik az építéssel, renoválással kapcsolatos, amelyben a gyülekezet megjelölése, tisztviselőinek neve, néha a munka körülményei, oka is olvasható. A másik csoportba azok az alkotások sorolhatók, ahol szentírási

1. Ornamentális festés a márokpapi templomban

részletek, esetleg zsoltárcitátumok jelennek meg.[34] Építkezésre, renoválásra vonatkozó feliratokat ismerünk a huszti református templom nyugati falán, a gogánváraljai református templom szentélyéből, a széki református templom főhajójának északi falán (1703), a beregsurányi református templom diadalívének hajó felőli oldalán (1715), a székelyderzsi unitárius templom karzatán (1726), a bólyai reneszánsz várkastélyhoz tartozó református templom romjaiban (1745 körül), a gyügyei református templom hajójának északi falán (1762), a berei református templom hajójának északi falán (1766). Rómer Flóris bihari útinaplójából ismerjük a hegyközújlaki református templom keleti falára festett szöveget (1775) és Csengerbagos 1803-as feliratát.[35] A siteri református templom diadalívének hajó felőli oldalán, a kőröskisjenői református templom hajójának északi falán, a fugyi református templom hajójának északi falán (1736) és a mezőtelegdi református templom diadalívének bélletében (1742) egyazon kéztől származó szövegek olvashatók.[36]

A második csoportba a falra festett zsoltár és szentírási szövegek tartoznak. Ismerünk egy XVII. századi forrást, amely a bekecsi templom 1625. évi felszentelésére jelent meg.[37] Itt *az Templum falaira és az Székekre feliratott Szent Irásbéli könyörgésec és szép mondásokat* említenek, amelynél meggyőzőbb bizonyítékra nincs is szükség annak igazolására, hogy a falakon és a berendezési tárgyakon egységesen, talán ugyanannak a mesternek a munkáiként jelentek meg a szövegek. Dálnok és Magyarlapád református templomában a nyíláskeretek záródásánál találunk zsoltáridézeteket. Somlyóújlak református templomának utóbb bronzporral átfestett zsoltáridézetét négyszögletes keret övezi, akárcsak az Ormány romos református templomának szentélyében találhatót. Ennek keretét ornamentális elemekkel gazdagították.[38] Homoródkarácsonyfalva unitárius templomának diadalívén olvasható egy korábbi, még a XVII. századból, esetleg a XVIII. századból származó idézet. De készült egy 1790-ben is, melyet stukkókeretbe foglaltak. Sajnos ezeket a somlyóújlakihoz hasonlóan erősen átfestették.[39]

A falfelületeket borító ornamentális terülőmustrák átvezetnek az északkeleti megyék emlékanyagának bemutatásához. Itt elsősorban a csarodai református templomnak a részben már a XX. század elején feltárt falképéről kell szólni.[40] Ez az emlék azért különösen fontos, mivel donátorát, keletkezésének idejét és kiosztásának szinte teljes rendszerét is ismerjük. Jelentőségét növeli, hogy újabban több környékbeli templomban is előkerültek az ugyanezen mesternek tulajdonítható, hasonló szerkesztési elvet követő kifestések. 1901-ben a csarodai falképeket feltáró Gerecze Péter még *ízléstelenül mázolt vörös és kék ornamentumok*-nak írta le azokat.[41] Kultúrtörténeti jelentőségének felismerésére még sokat kellett várni. A Perneszi Gábor anyagi támogatásával 1642-ben készült

2. Vámosatya, tulipános fríz részlete

3. Lónya, a szentélyboltozat kifestésének részlete

kifestés domináns eleme a nagy szabad felületeket kitöltő, függőleges tengelyekre szimmetrikusan szerkesztett, egymástól egyenlő távolságra elhelyezett, hatalmas húsos levelekből álló indás ornamentika. E mustrákat apró pötytyök kísérik. A kissé átalakított középkori ablakokat is hasonló módon szerkesztett motívumok övezik, de az éleket farkasfogas mustrával emelték ki. A templomtérbe húzott torony íves nyílása felett és a karzatpilléreken is megjelennek ezek a teljes felületet kitöltő, indára fűzött húsos levelekből álló motívumok. A festés színvilágát az élénk vörös és a kékes tónusú szürke határozza meg. Ugyanilyen kiosztású és színvilágú reneszánsz festés maradt fenn az ófehértói római katolikus templom északi falán is,[42] ahol az 1641-ben végzett felújítás során készült el a kifestés, amelynek az emlékét megörökítő, kezdetleges feliratok a déli homlokzaton és a hajó északi falán olvashatók.[43] Márokpapi református templomának ornamentális festései az ezredfordulón elvégzett helyreállítás során kerültek felszínre. Sajnos a XX. század elején jelentős átalakításokat végeztek az épületen, melyek eredményeként sok régi vakolat pusztult el. Így ma csak a szentély keleti, illetve a hajó középső ablaka körül fennmaradt töredékek mutatják, hogy egykor a csarodaival megegyező keretezések díszítették a nyílások környezetét. A szentély északi falán maradt fenn egy viszonylag ép állapotú, függőleges tengelyre komponált mustra, illetve a hajó északi falán, magasan fenn található egy négy mustrából álló, önállóan keretezett dísz *(1. kép)*.[44] Márokpapi különlegessége, hogy ugyanannak a mesternek a műveként a déli homlokzat ablakait keretező, de szinte a teljes felületet beborító kifestése is fennmaradt. E rendkívül szerencsés módon megőrződött dekoráció alapján alkothatunk képet a homlokzatok egykori gazdagságról, mely mára szinte nyomtalanul eltűnt.[45] Vámosoroszi református templomának homlokzatán már régóta ismert egy feliratokkal gazdagított, ornamentális és geometrikus elemekből álló homlokzatfestés, de a 2012-ben elvégzett kutatás során a belső térben is ugyanazok a motívumok kerültek felszínre.[46] Végül a Csarodán, Ófehértón és Márokpapiban dolgozó mesternek előkerült egy további munkája is a vámosatyai református templomban. Az ezredforduló tiszai árvízének levonultával felújítási munkák kezdődtek a haranglábon és a templom homlokzatán. Ekkor a hajó északi falán mintegy 1 m^2-es felületen lehullott a vakolat, amely alatt a Csarodán már megismert, függőleges tengelyre szervezett, vörös és szürkéskék színű, húsos

levelekből álló motívum felső része, illetve egy felette futó, tulipános fríz részlete bukkant elő *(2. kép)*. Pöttyökkel kísért ornamentikájuk teljes egyezést mutat a fent leírt három kifestéssel.

Bihar megyében is ismerünk négy református templomot, ahol az 1730–1740-es évekből, egyetlen kéztől származó feliratos emléket sikerült feltárni. A fentebb már említett siteri, kőröskisjenői és mezőtelegdi feliratok esetében az is megállapítható, hogy az igényes, értő kézzel írt szöveg tanult mester munkája.[47] Jellegzetes betűkarakterei miatt az ő alkotásának tartjuk a hódmezővásárhelyi ótemplom 1732-ben készült karzatmellvédjét is.[48] Itt újra igazolhatónak véljük azt a feltételezésünket, miszerint azok a festőasztalosok, vagy műhelyük egyes tagjai, akik a berendezéseket, a mennyezeteket készítették, gyakran a falak festett dekorációinak elkészítésére is vállalkoztak. Tehát sok esetben egységes enteriőr kialakítására törekedtek.

Visszatérve a terülőmustrákra és a teljes felület kitöltését célzó törekvésekre, meg kell emlékeznünk a lónyai református templom szentélyboltozatán és diadalívén fennmaradt, 1631-re keltezhető kifestésről. A szentély boltozatának középkori freskókkal díszített vakolata minden bizonnyal a templom XVII. század elején történt pusztulása során semmisült meg. Feltehetően az 1630-as évek elején újravakolták a boltsüvegeket, és fehér alapszínre vörössel, illetve kékes tónusú szürkével burjánzó indás ornamentikát festettek.[49] A bordákat és a diadalív bélletét egyszerű, robosztus vonalakkal felfestett rombuszmotívumokkal tagolták. A négy boltsüvegen más és más motívumok jelennek meg; közös bennük az, hogy minden esetben visszakanyarodó indákra fűzték a kibomló szegfűket, tulipánokat és nyolcszirmú virágokat *(3. kép)*. Csupán egyetlen madárka bújik meg a nyugati boltsüveg északi sarkában, mintha a *Magyar népmesék* című animációs filmsorozat főcímét idézné *(4. kép)*. Lehetségesnek tartjuk, hogy nem egy kéz alkotása a boltozatfestés, mivel a nyugati és a keleti süveg indái vaskosak, ívei töredezettek, darabosak, viszont a másik kettő indáit csupán egy-egy lendületes vonallal jelenítették meg. A falfelületekre is átfordul az indás díszítés, amelyet az ablakok felső harmadánál állít meg egy-egy nagyméretű rozetta. A szentély ablakait széles vörös sávok közé fogott rombuszmustra keretezi, a bélleteket indás ornamentika díszíti. A hajó déli falán csupán a megnagyobbított ablakok káváira festettek változatos növényi motívumokat, keretezésük viszont más és más geometrikus elemekből állt. Az északi falon címerpár látható, mely minden bizonnyal az északi fal előtt kialakított sírbolttal lehet összefüggésben *(5. kép)*.[50]

4. Lónya, a szentély nyugati boltsüvegének részlete

Lónyán egy a nyugati falon feltárt töredékre különösen fontos felhívni a figyelmet. Torzóként ma már alig értelmezhető, de a református alakos ábrázolások között rendkívül jelentősnek tartjuk. A köztudatban élő protestáns képtilalom közhelyszámba menő hangoztatása itt elgondolkodásra késztet. Festett berendezési tárgyakon és mennyezeteken Mihály Ferenc kutatásainak köszönhetően ismerté vált egy jelentős, figurális ábrázolású emlékcsoport, mely a Johann Gerhard XVII. századi művét a XVIII. század közepén magyarító Inczédy József sok kiadást megért, metszetekkel illusztrált művének (*Liliomok Völgye*) köszönhető.[51] Lónyán csupán egy kitátott szájú, tüzet okádó sátán feje maradt fenn, mivel a XX. század elején nyitott ablak miatt elpusztult a képmező többi része. Feltételezésünk szerint itt a magyarköblösi karzatmellvéd első tábláján és a református templom mennyezetének egy kazettáján is látható, az Inczédy-kötet metszetére visszavezethető ábrázolással állunk szemben. Ott mérleget tartó kar látható az égen, a poklot szimbolizáló, lángoló pofájú Leviatánnal szemben pedig egy szappanbuborékot fújó, ruhátlan gyermek ül.[52] Mivel készítéstechnikájában és színezésében is eltérőnek mutatkozik a XVII. századi rétegtől, illetve akkor még nem jelent meg az előképül szolgáló mű, így feltételezésünk szerint a XVIII. század második felében – talán az Asztalos

Lándor Ferenc által készített berendezéssel egyidejűleg – készülhetett. Inczédy művének egy másik falképen megjelenő adaptációját ma még csak pontos levéltári forrás alapján ismerjük. Visk református templomában az 1867-ben lemeszelt falképekről Géressy László lelkipásztor készített pontos feljegyzést. E leírása alapján rekonstruálható az ábrázolás és annak eredete: *A Nagy Templom északi fal oldalán a legények Karja fölött paizs alakú nagy körben látható: Az Ádám esetét ábrázoló paradicsomi élőfa 17 félpiros nagy almákkal; s a fa derekára tekergőzött csábító s szájába egy szép leveles almát tartó óriási piros verhenyeges Kígyóval. A fa dereka körül négy madár szállong. A fa gyökerénél balra egy Szarvas zöld mezőbe futva – jobbra: egy Sárga oroszlány vértajtékot hányó Sárkánt tapodva. A paizs alsó szögletében egy-egy kis pálmafa – felette két madár. Az egész festési ábrázolat alá a »LILIOMOK VÖLGYE« nevű s Inczédi Josef által Gerhard János munkájából fordított illy czimű szép könyvéből – »Liliomok völgye, melybe a földi gyönyörűségekhez szokott ember talál ugyan sértegető tövisekre, de azonnal akad sebeit gyógyító hasznos füvekre. Ellenben a világi kedvetlenségek között elfáradott elme szedhet kellemetes virágokat s drága illatokkal lelkit meg élesztő Liliomokat. Szeben 1745.« Két sorba ez van írva: »Kárhozatra méltó Voltomat Siratom – Jézus Sebeivel de magam biztatom, Mert a gyilkos Sátán(t) értem megrontotta–Juda oroszlánya Sárkánt megtapodta« […] A paradicsomi nagy fa fölibe ez van írva: » BOLDOG KESERŰSÉG«. A fa két szélén két nagy pelikán madár. A fa leveles gajjai alatt távolról röpködő apró madarak szállonganak.*[53]

Visk falfestéseinek leírását meg kell szakítanunk egy másik hasonló ábrázolás miatt, mely Vámosoroszi református templomának szentélyzáradékában maradt fenn. Ott az olaszkoszorúba foglalt kép középpontjában a paradicsomi almafa áll, melynek törzsére kígyó tekeredik. A fa alatt viszont négy figura áll, melyből a törzshöz közel álló kettő minden bizonnyal Ádámmal és Évával azonosítható. Ők szakítanak a tiltott gyümölcsből.[54] A vörös szín árnyalataival, gyenge rajztudással megfestett ábrázolás közelében latin nyelvű szövegtöredék található, mely Szőnyi Ottó megállapítása szerint Lukács evangéliumából származik. A képet az ő vélekedése szerint 1604-es évszám keltezi, de ez ma már nem látható. E töredékek, illetve a famennyezeteken másutt is fennmaradt alakos ábrázolások alapján ma már teljes bizonyosságunk lehet róla, hogy nem tekinthető egyedülállónak a figurális ábrázolás református templomainkban.

Alakos ábrázolások kapcsán meg kell emlékeznünk két fontos erdélyi emlékről is. Csolnakos 1972-ben összeomlott középkori eredetű templomának falképei nem egy korszak alkotásai, és megrendelőiről sem rendelkezünk biztos adatokkal.[55] A késő reneszánsz stílusú falképeket

5. Lónya, címert ábrázoló festés az északi falon

a falu 1962-ben történt elárasztása előtt leválasztották, és több mint félszáz darabját Vajdahunyad várába szállították. Ezek közül az egyik Hunyadi Jánost, a másik a várat ábrázolta. A hajó északi falán, a homlokívek alatti nagyobb szabad felületeken latin feliratok és ornamentális elemektől övezett újszövetségi jelenetek voltak egykor láthatók. Egyiken az Emmauszi találkozás, a másikon Hitetlen Tamás volt látható, mellette a szentírási helyet is megadó felirattal. Ábrázolták még a feltámadás jelenetét, és feltűntek az evangélisták szimbólumai is. A nyugati oldalon, a félkörívű kapuzat felett magyar nyelvű feliratos táblán a 121. zsoltár nyolcadik versét lehetett olvasni, egy latin nyelvű felirat pedig a Csolnokosi Mihály és felesége, Fejérvizi Ilona által 1649-ben végrehajtott átalakításról tudósított. A falképek keletkezésének körülményei, kora tisztázásra szorulnak, de reneszánsz mustrái alapján inkább a XVII. századi keletkezése tűnik valószínűnek, ekkor viszont református közösség használta a templomot, mely korábban volt katolikus is, és a XVIII. századtól már az ortodoxok kezén volt. A másik alkotást is csupán archív ábrázolásról ismerjük. Étfalvazoltán református templomának falképeiről Huszka József készített akvarellvázlatokat,[56] figurális töredékeit 1887-ben fedezte fel. Mindenütt ornamentális elemek övezik a képmezőt. A bal oldali részen egy töredékesen fennmaradt figurának

6. Újvásár, falképek a szentély északi falán

csupán egyik keze és a benne tartott kés látható, melyet egy angyal fog vissza. A másik részleten lábazati drapériatöredék, egy négyszögletes keretbe foglalt, jobbjában nyílvesszőt tartó csontváz, felette antikva betűs szöveggel, valamint egy ágaskodó oroszlán részlete látható. Az előbbi töredékben Ábrahám áldozatának jelenetét véljük felfedezni, míg a nyílvesszőt tartó csontváz talán a csíkrákosi Cserei-kúria homlokzatát egykor díszítő, XVII. századi falképek között megjelenő nyilazó csontvázzal rokonítható. A kúria falképei elpusztultak, és azt sem tudjuk, hogy a templom falképei megmaradtak-e? A jövő kutatás feladata annak kiderítése, mi módon kerültek ezek az ábrázolások egy református templomba.

Visken, a nagyméretű alakos falképpel egyszerre készült el a különleges – nem kazettás osztású – famennyezet és a részben figurális ábrázolású berendezés is. A szentély 2012-ban elvégzett kutatása során felszínre kerültek a hajó kifestésével azonos korú ornamentális elemek, melyek színvilága, motívumai azonosak a mennyezeten láthatókéval. Géressy feljegyzéséből pontosan tudjuk azt is, hogy a templomnak még mely falait és milyen ábrázolások, feliratok díszítették egykor:

I. A Kis Templomban

a. A Templom szentélyébe, vagy a Kis Templom háttér falán az ablakok fölött ezen deák felírás olvasható nagy betűkkel: RENOVATUM INTABULATO ET DE ALBATO INDUSTRIA AC PICTATE COM MEMBRORUM ECCLESIAE PASTORE C:D: MARTINO HÁNKA, SCOLAE RECTORE VALENTINO KISS, PRAECEPT. JOSEPHO UNGI. EDITUIS: D.MICHAELE ET STEPHANO MEZEI. ANNO 1789.

b. Ugyanazon Kis Templom északi ablaka alatt ez áll: QUI DEVOTE CANIT BIS ORAT.

II. A Nagy Templomban

III.

Ezen képleggel át ellenben a déli bejáró ajtó fölötti falon két fekete sastól tartott vörös keretben e felírás olvasható: A CONSISTORIALIS SZEMÉLYEK NEVEI: PIKOLCZ PÁL curator, HÁNKA MIHÁLY nemesség hadnagya, TÓTH MÁRTON, IMRE JÁNOS, KASSAI MIHÁLY, PIKOLCZ JÁNOS, CZÉBE MIHÁLY, FODOR JÁNOS, LASSU ISTVÁN, SZABÓ MIHÁLY, JÖRÖS TAMÁS, HORVÁTH JÁNOS, BERECZ ISTVÁN. MEZEI MIHÁLY ÉS ISTVÁN Egyházfi. Anno. 1789.

IV.

A nap nyugoti Közép nagy ajtó fölött ez van szinte nagy betűkkel írva: TANÁTSBELI SZEMÉLYEK NEVEI: Fő Biró Bakkai László. TAN(ács) ATTYA Pikolcz Pál. Notar. Szabó József. Esküdtek: Jónás János, Stók János, Lakatos Mihály, Ernyei Mihály, Dömöts János, Lőrincz János, Igyártó Márton Anno 1789.

V.

A Templom mennyezete közepin egy nagy Karika körben az Ausztriai czimer közepén a dísztelen Kétfejű Fekete Sas és Korona, s e felett egy Fél hold, mi megjegyzésre méltó. Nagy betűjű Kör iratban az Ausztriai Császárok Titulussai, melyek mindenütt olvasható lévén ide le nem irattnak – II. József idejéből.

VI.

A mennyezet nyílását fedező táblán ez áll: A MENYEZET AJTAJA, melybe a MAISZTEREK NEVEI: MEZEI MIHÁLY, MEZEI ISTVÁN, IGYÁRTÓ JÁNOS, HÉDER MIHÁLY.

VII.

A nagy Templom hajóját a Kis Templomtól választó, s egyedül meglehetős szép festésű ív nagy Templom felőlli oldala fölött ez van: NOBILIS ANTONIUS VALI de eadem ex Com.Nitriensi aetatis annorum 47. pinxit istum Padimentum et omnia 1789. Mense Augusti finitum.

E gyarló ízléstelen művész hihető Rom.Catholicus volt, mennyibe még a kész betüket sem tudta értelmesen le írni s nyomorult tarka barka madárkákba s ízléstelen cifrázásokba gyönyörködött, a Técsi Templomot valamivel jobban festette.

Géressy lelkész pontos leírásainak köszönhetően, illetve szondázó kutatásaink alapján ma már a templom teljes XVIII. század végi festett dekorációjának rendszere elvben rekonstruálható; bizonyítható a falak és a berendezés díszítésének egyidejű készítése. Ismert az alkotó, a megbízást adó lelkész és gyülekezeti vezetők neve. Így ha a levéltári források ma már nem is vonhatók be a kutatásba, e jelentős mű története mégis rekonstruálható.

A templomok falait egységesen beborító, XVIII. századi kifestések között a térség egyik legjelentősebb alko-

tásaként kell megemlítenünk a sonkádit. A református templom komplex műemléki helyreállítása során kerültek felszínre a vörös színnel festett, geometrikus és ornamentális elemekből álló díszítmények.[57] Az 1717-es tatárjárás pusztításait követő helyreállítás során készülhetett a kifestés, nem feltétlenül a helyreállításkor megtalált, 1766-os kazettás mennyezettel azonos időben. Fent, egy a mennyezettől arasznyi távolságban futó, széles, vörös sáv zárja, melyet alul egyenlő távolságra helyezett apró geometrikus elemek kísérnek. A kis vörös rombuszokból és szürke háromszögekből álló motívum pontos analógiája az akli református templomból ismert.[58] Különbség csupán annyiban mutatkozik, hogy színeit felcserélték. Itt is széles vörös sáv alatt sorakoznak a motívumok, de szerencse, hogy itt megmaradt e sáv felett az egykori díszítés néhány eleme is. Furcsa, torz, négylábú állatokat és madárra emlékeztető lényeket tárt fel Kiss Lóránd, így bizonyosnak véljük, hogy Sonkádon is hasonló ábrázolásokkal kell számolnunk. E torz lények nem csak itt fordulnak elő. Kissé távolabb, de még az északkeleti régióban az egykori Gömör vármegyei Újvásár mára gyülekezetét vesztett, pusztulásnak indult evangélikus templomában ismerünk hasonló madárkákat.[59] Szentélyének északi falán a homlokív alatt gazdag ornamentális elemek mellett stilizált emberalak és építészeti formák – virágmustrából kibomló torony – felett tűnnek fel vörös madárkák. Az emberalaknak csupán arca antropomorf, testét, karjait szimmetrikusan szerkesztett, buja ornamentika alkotja *(6. kép)*. Sonkád diadalívének bélletét nagyméretű vörös rombuszok, míg külső oldalait szürke kváderek díszítik. Az ablakok körül ornamentális és geometrikus mustrák váltják egymást. A szentély északi és déli falán egy-egy nagyméretű, vörössel festett kartus található, de a benne egykor feltételezhető szövegből mára nem maradt semmi *(7. kép)*.

Különleges technikával készült, a nyíláskereteket övező ornamentális festése miatt kell megemlítenünk a túricsei református templomot. Ma még nem tudjuk, hogy az 1792-ből származó mennyezettel egyszerre készült-e, vagy esetleg egy korábbi, 1742-ben elvégzett templomfelújítás emléke, de inkább az utóbbi időpontot tartjuk valószínűnek. Mivel az épületben több alkalommal végeztek nagy kiterjedésű vakolatleverést – legutóbb például az 1980-as évek közepén –, így ma már nem tudhatjuk, hogy a déli falon feltártakon kívül készült-e más falfestés. A hajó ablakait egy a stukkó és a sgraffito technika ötvözetéből kialakított motívumsor övezi *(8. kép)*. A hajó két ablakzáradékánál a még nyers vakolatba bemélyített középső tulipánból indított levélkötegek futnak le a káva két oldalán.[60] A nyugati kaput hullámos, húsos indára komponált, kisméretű tulipánokban végződő motívum keretezi, mely középütt egy, az ablakoknál már leírt, nagyobb tulipánból indul. Hasonló motívumok töredékeit egyébként a homlokzatokon is megtaláltuk, így a fentebb már említett márokpapi homlokzathoz hasonlóan itt is igazolható, hogy ugyanazon mesterek – akik belül dolgoztak–, keze által a homlokzat is gazdagon *virágozódott*.

7. A sonkádi templom szentélyének részlete

8. Túrricse, a déli hajóablak részlete

A felsorolt, jól értelmezhető falfestmények mellett néhány töredék arra mutat, hogy sokkal több ilyen emlékkel kell számolnunk. Rómer Flóris 1874-ben kiadott nagy művében említi, hogy a nagygéci református templom *szentélyének keleti ablaka csúcsából nő ki egy virágcsokor, mely több virágból, bimbóból és levélből van összeszerkesztve, és bizonyosan nem egyedül maga díszesítette az egyház ezen kitűnő részét.*[61] Ópályi református templomának a XX. század végén végzett vakolatleverésekor megsemmisült középkori freskói mellett XVII. századi ornamentális kifestése is elveszett. Kisebb töredékeit csak a karzattól nyugatra találtuk meg, de ezt is vissza kellett takarni.[62] Kiszekeres református templomának keleti kerek ablaka és szentségtartó fülkéje körül maradt némi töredéke a XVII. századi kifestésnek, akárcsak a laskodi református templomban, ahol a hajó középkori ablakát keretezi egy orna-

9. Piricse, rozettát ábrázoló falkép részlete

mentális elemekkel gazdagított architektúrafestés.[63] Ennek különlegessége, hogy faragott reneszánsz kőkeretet imitál.[64] Piricsén két korszakból származó falfestménytöredék került felszínre.[65] A később készült, leveles indákkal övezett, egykor talán feliratot magában foglaló tábla élénk sárga színű. A korábbi részlet körzővel szerkesztett rozetta *(9. kép)*. Hasonló, de sokkal primitívebb rozettákat találtunk a tiszaszentmártoni református templomban. Beregsurányban 1715-ben felirattal örökítették meg az építtető, illetve a templomot javíttató Bay család emlékét. Nyírmihálydiban is ismert egy felirattöredék az északi falon, melynek keretezése sok közös vonást mutat a gyügyei református templomban feltárt szöveg keretével.[66] A nyírmihálydi indák ugyan kicsit darabosabbak, de az átmetsződő indák közti mezők vörös vonalakkal történő kitöltése és a középtengelyben található, kicsúcsosodó mustrák azonos gondolkodásra, kézre vallanak. A XX. századi nagyarányú vakolatcserék miatt a felsorolt töredékek csak halvány visszfényei, hírmondói az egykori gazdagságnak. Erre utal a nyírmihálydi hajó ablaka körüli indás keretmustra is, továbbá a gyügyei felirat, mely annak köszönheti fennmaradását, hogy a karzat padjait nem mozdították el a teljes vakolatcsere során.[67] A Gyügyén feltárt 1762-es évszám alapján a nyírmihálydi kifestést is a XVIII. század közepére, hatvanas éveire kell datálnunk.

Református templomaink XVIII. századi kifestései között egyedülálló a taktabáji. A Patay Sámuel által 1782–1784 között építtetett és Lieb Ferenccel kifestetett templomnak csak Svájcban ismerjük rokon emlékét. A magas műveltségű megbízó olyan művésszel dolgoztatott, kinek munkái katolikus templomokban és kastélyokban maradtak fenn. Taktabájon csak élénk színezésű architektúrafestés, stukkó imitáció és rokokó ornamentika található, csupán a diadalíven tűnik fel egy nagy, félrelebbenő drapéria által övezve a Patay család címere és a településen álló kastélyuk képe.[68] A boltmezőket és a karzat mellvédjét hatalmas, feliratos kartusok díszítik. Verses szövegeinek szerzője – Jávor Anna véleménye szerint – az 1780-as években itt lelkipásztorkodó Bánhorváti János lehetett. Rokokó ornamentális festés nemcsak Taktabájról ismert. Ugyan sokkal szerényebb művészi színvonalon, de a Baranya megyei Peterd református templomának kutatásakor Balázsik Tamás is feltárt egy a kaput övező, márványozással díszített, rokokó keretet.[69]

Jegyzetek

[1] E tárgyban az utóbbi időben megjelent munkák közül csupán néhány jelentősebbet említünk: Takács B. 1986.; Dercsényi B. – Hegyi—Marosi –Takács 1992.; Várady 2004.; *Pius efficit ardor* 2009.; Bibó 2009. 108–114.; Bibó 2011. 197–204.; MREJT 1999/2009.; Buzogány – Ősz –Tóth 2008.; Săşianu 1986.

[2] Lakóné 2004. 124–131.; Horváth Ir. 2011. 139–147.

[3] Voit 1943. 111–138.; Kelemen 1945.; Tombor 1947.; Tombor 1968.; *Festett táblák* 1969.; Vilhelm 1975.; Boros 1982. 120–134.

[4] Mikó–Szentkirályi 1987. 86–118.; Mikó 2008. 32–35.

[5] Csernák 1984. 488–451.; Kiss M. 1999. 267–276.; Lángi–Mihály 2002/2006. I–III.; Mihály 2004. 93–105.; M. Veres 2007. 87–91.; Zentai 2007.; Zentai 2008a.; Zentai 2008b.; Kiss M. 2009. 51–70.; Zentai 2009.; Mihály 2010. 31–48.; Zentai 2010.; Zentai 2012.; Zentai 2013.

[6] Pomozi 1977. 113–126.; H. Vladár 1978. 140–153.; Pomozi 1983. 279–293.; H. Vladár 1988. 57–91.; T. Janó 2003. 47–49. A hatalmas erdélyi emlékanyagot áttekintő, jelentős restaurátori kutatásokat és helyreállításokat Mihály Ferenc végzi, melyek közül csupán a gelenceit, székelydályait, homoródkarácsonyfalvait említjük.

[7] Erdély legismertebb festőasztalos dinasztiájának munkáiból Budapesten a Néprajzi Múzeumban volt kiállítás, melynek katalógusa is megjelent: *„Virágzódott… Anno"* 2008. A sok eredeti műtárgyat felvonultató, 2009-es erdélyi tárlatot a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum indította útjára.

[8] E szemléletnek eset áldozatul az aranyospolyáni református templom famennyezete alatt futó két periódusú fríz. Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 10–11.

[9] Dercsényi B.–Hegyi–Marosi–akács 1992. XXVII–XXX. (Marosi Ernő); Bibó 2009. 112–113.

[10] Sajnos terjedelmi korlátok miatt külföldi emlékek bemutatására most nincs lehetőség, pedig Svájc, Hollandia, Németország és a Britszigetek hasonló jellegű emlékeivel történő összevetés fontos feladat.

[11] Külföldi emlékek közülük csak egyet emelnénk ki, amely a veronai San Fermo Maggiore hajójának 1320–1350 között készült famennyezete alatt fut körbe. Itt is az erdélyi emlékekhez hasonló, hullámzó indára fűzött levélornamentika látható: Marchini 1980. E motívumnak egyébként az antikvitásig visszavezethető előzményei vannak, legszebb hazai párhuzama a szombathelyi mozaikok között található.

[12] Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 14–15.
[13] Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 16–17.; Botár 2009. 71–75.; Lángi–Mihály 2006. III.: 32–34.
[14] E fríz a Kiss Lóránd vezette kutatás során került felszínre, majd restaurálását a Cimbalmos Attila vezette restaurátorcsoport végezte el.
[15] Dávid L. 1981. 262–265.; Mikó–Szentkirályi 1987. 103–107.; Janó 1993. 83–84.; Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 104–105.
[16] Mikó–Szentkirályi 1987. 12. kép.
[17] Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 22–23.
[18] Dávid L. 1981. 119–120.; Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 38-40.
[19] Budapest, Néprajzi Múzeum, Rajzár, ltsz.: NM R 9732.
[20] Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 75–77.
[21] Kozák K. 1964. 151., 160.
[22] Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 78–79.
[23] Lángi–Mihály 2002/2006. III.: 48–49.
[24] A középkori falképek kutatása, feltárása során Kiss Lóránd tárta fel. Lángi–Mihály 2002/2006. III.: 12.
[25] Weisz 2011b. 184.: 2. jegyzet.
[26] Uo., 183–184.
[27] Itt érdemes megjegyezni, hogy a mennyezetek alatt futó indás frízek nem csak egyházi épületek jellemző díszítései, hanem a XVI–XVII. századi kúriák, kastélyok és városi polgárházak festett dekorációjához is szervesen hozzátartoztak.
[28] Weisz 2005. 6–7., 11.
[29] Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 68–70.
[30] Lángi 2001. 265.; Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 10–11.
[31] A késő középkori emlékek közül itt csupán a lőcseit, a nagysinkit, a berethalmit és a segesvári hegyi templomit említjük. Sarkadi-Nagy 2012. 339–341.
[32] Szász közösségek templomaiban hangsúlyosan jelennek meg a berendezési tárgyak között a padokra, fedeles székekre felfestett vagy faragványként felhelyezett céhes jelvények. Az utóbbi időszakban két templom mostoha sorsa miatt megkezdett felújítása során kerültek napvilágra céhes jelvények. A kőhalmi templom déli, nedvességtől felázott falán az átfestések alatt tűnnek elő címerpajzsba foglalt maradványok, míg a besztercei templom egyik északi pillérén kerültek felszínre hasonló céhjelvények, melyek közül az egyiken 1626-os évszám olvasható: Kiss L. 2010. 39.
[33] Benkő 1981. 142.; Lángi–Mihály 2002/2006. III.: 39–42.
[34] Jelen beszámolónk terjedelmi korlátja miatt nincs lehetőség a szövegek közlésére és részletes elemzésére, ez egy nagyobb feldolgozás részeként valósítható csak meg.
[35] Huszthoz: Lángi 2013c. 119–120. Gogánváraljához: Lángi–Mihály 2002/2006. III.: 54–56.; Székhez: Lángi–Mihály 2002/2006. I.: 103.; Beregsurányhoz: MMT X.: 302–303.; Székelyderzs feliratai publikálatlanok, néhány éve a Pál Péter vezette kutatások során kerültek felszínre; Bólyához: Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 14–16.; Gyügyéhez: Lángi 2003a. 46–46.; Beréhez: Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 12–13., Lángi 2004b. 58.; Hegyközújlakhoz: Sz. Máthé 1975. 343. Csengerbagoshoz: Várady 2004. 56., 399.
[36] E négy publikálatlan felirat az elmúlt évek műemléki helyreállításai során, az Emődi Tamással közösen végzett kutatások, helyreállítások során került felszínre.
[37] *Consecratio templi novi* 1625. 161.; Görög 2001. 118.
[38] Lángi–Mihály 2002/2006. III.: 39–42.; Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 68–70.; Zsigmond 1996. 12.; *Veszendő templomaink* 2001. 95–99.
[39] Lángi–Mihály 2008. 14.
[40] Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984. 299–313.
[41] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/377. Gerecze Péter 1901. szeptember 19-én kelt jelentése.
[42] MMT XI.: 235–237. A feliratok pontos közreadása: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 310.
[43] A feliratok pontos közreadása: Jékely–Lángi–Marosi 2009. 310.
[44] A templom kutatásakor Bartos György és Simon Zoltán találtak rá a kifestésre, melyet Pintér Attila restaurált.
[45] A homlokzat kifestését Brutyó Mári, Jeszeniczky Ildikó és Verebes Dóra állította helyre. Lónyán 1996-ban egy nagyon hasonló homlokzatfestés esett áldozatul a szinte teljes vakolatcserével járó tatarozásnak.
[46] A szondázó kutatást, részleges feltárást Pintér Attila végezte.
[47] Ld. a 34. jegyzetet.
[48] Kiss M. 2009. 52., 64–65. A vásárhelyi táblák esetében szerencsére ismert a szerződés, melyet három asztalossal kötöttek. Valószínűsíthető, hogy az ott említett Adoni Ferenc azonos azzal az Asztalos Ferenc nevű mesterrel, aki Nagyváradról vagy környékéről költözött Hódmezővásárhelyre, ahol 1739-ben megházasodott. Barabás 1954. 482. Mezőtelegd elpusztult, ma már csak fotóról ismert Mózes-székének készítője is minden bizonnyal azonos a hódmezővásárhelyi Mózes-szék alkotójával.
[49] Lángi 2004a. 371–372.; Sipos 2010. 136–141.
[50] Bartos–Fülöp 2006. 343–348.
[51] Inczédy 1774.; Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 62–67.; Lángi 2013a. 102–103.
[52] A hozzá tartozó szöveg: *Gyermeki buborék e világi élet – Mérő serpenyővel eljő az Ítélet – Pokol tüze füstye lesz jutalom bére – Akinek nem kell a váltság vére.*
[53] *October 4 kén s több napjain 1867. a Templom ki meszeltetvén, hogy a falain lévő régi fel írások örök feledékenységbe ne menjenek: hitelesen és szóról szóra le másolta azokat a Lelki pásztor GL. Következőleg.* Józan 2004.; Lángi 2013a. 102–103.
[54] MMT X.: 326. Ld. még: Pintér Attila írását jelen kötetben.
[55] A falképeket még eredeti helyükön megörökítő fotókat az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Művészettörténeti Intézetében Kerny Terézia szívességének köszönhetően tanulmányozhattam, Balogh Jolán rendezetlen hagyatékának fényképei között.
[56] Budapest, Néprajzi Múzeum, Rajztár, ltsz.: NM R 10274.
[57] Kutatását G. Horváth Erzsébet, teljes feltárását és restaurálását a Törő Rozália vezette restaurátorcsoport végezte. Szatmáriné 2000. 88–89.
[58] Saját és különösen Kiss Lóránd kutatása alapján részlegesen ismertté vált a középkori mellett a reformációt követő falfestés néhány eleme. Ezek a néhány évvel ezelőtt elvégzett felújításkor sajnálatos módon megsemmisültek, amikor a Szülőföld Alap anyagi támogatásából teljes vakolatcserére került sor.
[59] Középkori falképeit a XIX. század végén Huszka József tárta fel, de a protestáns rétegből sajnos keveset tartott meg. Ekkor még csupán a középkori freskók feltárása élvezett prioritást. Ahogy Csaroda esetében láttuk, ezeket a kifestéseket nem sokra értékelte a tudomány. Azonban tudjuk, hogy freskófeltárásai során több alkalommal figyelt meg felirattöredékeket, virágdíszeket, de ezek dokumentálására nem fordított gondot.
[60] Lángi 2002c. 149–150.; Cabello 2007. 79–86.; M. Veres 2007. 87–89.
[61] Römer 1874. 107. Itt minden bizonnyal nem középkori freskókról, hanem reformációt követő, ornamentális festésről van szó, amely azóta nyomtalanul eltűnt.
[62] Jékely–Lángi–Marosi 2009. 334–339.
[63] Szatmáriné 2000. 76–77.
[64] Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.13–14. (Wehli Tünde).
[65] Jékely–Lángi–Marosi 2009. 376–379.
[66] MMT XI.: 209-210. itt még a nyírmihálydi feliratot XVII. századiként írták le.
[67] Lángi 2003a. 46–47.
[68] Jávor 2000. 177–179.
[69] Balázsik 2000b. 115–116.

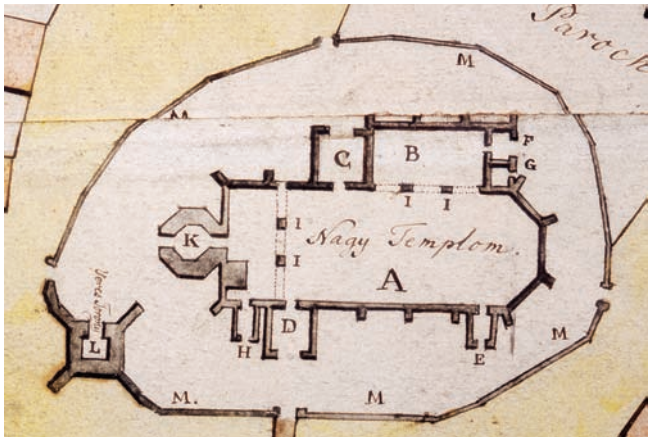
A fényképeket a szerző készítette.

Gáborjáni Szabó Botond

A Debreceni Református Kollégium Múzeumának egyházművészeti értékei, különös tekintettel a Szent András-templom tárgyi örökségére

A Kollégium Múzeumának alapítója szerint nemzedékeken át gyakori szokás volt az iskola több száz kilométerre terjedő vonzáskörében, hogy a felbukkanó régiségeket – legyenek azok értékes dokumentumok, egyházművészeti és természettudományi különlegességek, esetleg bronzkori leletek – a megtaláló vagy végrendelkező egykori iskolájába juttatta.[1] A tudós tanár Kovács János már 1858-ban megnyitott néhány kiállítótermet, évtizedekkel az 1905-ben létrehozott városi múzeum előtt.[2]

Az intézményben napjainkig két fő gyűjtőköri irány kristályosodott ki: egyik az iskolatörténet,[3] a másik az egyházművészet terén. Az egyházművészeti kollekció nagy többségében XX. századi gyűjtés eredménye. Az utóbbi területen komoly lendületet adott a református értékeket tudatosító, 1934-es országos kiállítás, amelyre közel 800 egyházközség küldte el tárgyait.[4] A bemutatott anyag jellege és gazdagsága revelációszerűen hatott a szakmabeliekre és a közönségre egyaránt. Csikesz Sándor az esemény nyomán kezdeményezte egy Országos Református Múzeum debreceni alapítását. Az egyház anyagi és egyéb nehézségei azonban évtizedekre megakadályozták a kibontakozást – ráadásul a világháború után csak 1964-ben született miniszteri engedély –, végül Módis László nagy célokra törő tervei és Takács Béla fáradhatatlan gyűjtőmunkája révén valósulhatott meg az első állandó egyházművészeti kiállítás 1968-ban.[5]

1. A Szent András-templom alaprajza

Debrecenre a legfontosabb településszervező hatást a város belterületének északi részén lévő három falu (Debrecen, Szentlászlófalva és Szentmihály) között, a mai belváros középpontjában épített templom gyakorolhatta, a közelében fekvő plébániával, a mai Kollégium helyén lévő városi iskolával, a földesúr udvarházával és a piactérrel együttesen.[6] Regionális vonatkozásban nem pusztán a Tiszántúl református központjának legfontosabb szakrális épületeként érdemel figyelmet (vagy távoli közösségek egyházi életét is meghatározó nagy döntések színhelyeként), de azért is, mert a fél ország számára lelkészeket és tanárokat képző Kollégiumtól elválaszthatatlanul – gondoljunk a diákság naponkénti temetési és templomi éneklésére –, szellemi és tárgyi vonatkozásban egyaránt mintául szolgált. Egy tatárjárás előtti kis templom[7] helyén épült fel korábbi változata, amelyet 1297 és 1317 között szenteltek föl.[8] A templom körüli ásatásokat végző Módy György az 1360 körüli évekre valószínűsítette a Szent András-templom háromhajós gótikus csarnoktemplommá bővítését.[9] A 12 faragott kőoszlopon nyugvó, 45,5 méter hosszú, 16 méter széles építmény az egész Alföld legnagyobb templomává lett, alapterülete felülmúlta a váradi székesegyházét is. Az épület azonban az 1564-es tűzvész alkalmával végzetes károkat szenvedett. Felépítését csak 1626-ban, feltehetőleg Bethlen Gábor közbenjárására engedélyezték a török hatóságok. Amint Alvinczi Péter kassai prédikátor *solenniter jelenté […] megengedte a pogány ellenség […] hogy az ő régi templomokat megépítsék mely sok számtalan esztendőktől fogva pusztán állott.*[10] (A török rendkívül leleményes volt pénzbehajtás terén: gyakran akadályozta, hatalmas összegek kifizetéséhez kötötte a romladozó templomok javítását, az újak építését, sőt tilalmazta a harangozást és a toronyóra használatát is.)

A kedvezőtlen külső körülmények ellenére már 1570-ben befejeződtek egy imaterem építésének 1566-ban kezdett munkálatai, nagy valószínűséggel a tűzvész után viszonylag épebben maradt északi sekrestye-kápolnából, a templom falain belüli temetőkertben.[11] Mivel 1564-ben a város nagyobb részével együtt leégett a Kollégium is, majd 1565-ben a kastély is megsemmisült, Módy György reális számításokon és régészeti feltárásokon alapuló hi-

2. Zárókő a Szent András-templomból

potézise szerint a Szent András-templom északi sekrestye-kápolnájából kialakított imateremben jöhetett létre a Tiszántúli Református Egyházkerület. A Hajdú-Bihar Megyei Értéktár Bizottság közelmúltbeli döntésével történelmi emlékhelynek minősítette az imaterem ma is látogatható részét. A helyszín teológiai értelemben valóban kivételes jelentőségű: az 1567-es Debreceni Zsinat résztvevői elfogadták és aláírták Bullinger II. Helvét hitvallását – ezzel az egész református magyarság helvét irányban kötelezte el magát –, majd a résztvevők megbízták Melius püspököt latin és magyar hitvallásának, illetve egyházi törvénykönyvének kiadásával.[12] A Debreceni egyházvidék (mai fogalmaink szerint egyházmegye) már 1561-ben, a váradi 1562-ben írta alá a debreceni hitvallást, elismerte Melius püspökségét. A többi egyházvidék a hatvanas évek közepéig, az 1567-es zsinat előtt csatlakozott a Tiszántúli Egyházkerülethez.[13] Melius 1567. február 24-re – nagy valószínűséggel az említett imaterembe – hívta össze a keleti országrész lelkészeit, de a történelmi jelentőségű tanácskozáson a 14 tiszántúli mellett 3 tiszáninneni esperes is megjelent, tehát 17 egyházmegye képviseltette magát.[14]

A debreceni zsinat a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás szellemében szabályozta az egyházművészet (főként a templomok és a klenódiumok) kérdéseit, meghatározta a fejlődés irányát, jellegét és kereteit. Elutasította a „bálványok", azaz kultuszképek készítését és imádását, de egyáltalán nem korlátozta a világi művészeteket. Melius úgy vélekedett, hogy a tízparancsolat *nem tiltja az e világi életnek ékességére formált képeknek, a kupáknak csinálását és az ötvösöknek munkáit, cifráit, históriáknak írását […] A művészek által polgári haszonra készített világi képeket helybenhagyjuk*.[15] Az úrvacsora edényei terén a zsinat minden formai és anyagra vonatkozó előírás nélküli teljes szabadságot engedett, *csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva.*[16] A ránk maradt tárgyak tanúsága szerint korántsem tekintették fényűzésnek, ha a különböző mesterek az Isten házának berendezését, kiváltképpen a sákramentumok kiszolgálásának eszközeit igényesen, legjobb tudásuk szerint készítették el (a hatalmas méretű, aranyozott ezüstből készült ötvösremekekkel kapcsolatban sem merült fel ez a szempont), de a döntés következményeként még a legragyogóbb ötvösmunkákon is érzékelhető bizonyos visszafogottság, szertelenségtől óvakodás. Ebben az értelemben – mint látni fogjuk – az András-templom klenódiumai valóban mintaszerűek voltak, és ez a minta azáltal is hatott, hogy a tiszántúli úrasztali edények mintegy 70%-a debreceni ötvösmesterek munkája lehetett…[17]

A Debreceni Zsinat szabályozta az oktatás felügyeletét is, előírta az egyházlátogató esperesek ellenőrzési feladatait. A folyamat oda vezetett, hogy kb. 200 év elteltével

3. A Szent András-templom rekonstrukciója (Zoltai Lajos)

vel pontosan ugyanannyi református iskola működött a Tiszántúlon, ahány egyházközség. A Debreceni Kollégium 39 megyéből, a történelmi Magyarország csaknem minden szegletéből fogadott hallgatókat. A megyék rangsorában Szabolcs, Szatmár és Bereg megye igen előkelő helyen állott: közvetlenül Bihar után, a Tiszántúl legtöbb tájegységét messze megelőzve. Az 1792 és 1801 közötti szűk évtizedben csupán Szatmárból 73 deák tanult a Kollégium felső tagozatán.[18] Amint a nagykunsági egyházmegye történetírója összegezte a régió oktatásának ügyét, *voltaképpen minden iskolánk a debreceni Kollégium részévé, partikulájává alakult. […] a rektor s préceptor nem is dolgozhatott másként, csak ahogyan maga is megtapasztalta a Kollégiumban.*[19] A kereskedelmi és ipari kapcsolatok, a helyi céhek filiái csaknem annyira behálózták a város vonzáskörét, mint a Kollégiumhoz tartozó iskolák. Az utóbbiak közül 584 partikuláról („fiók iskoláról", azaz rövidebb-hosszabb ideig Debrecenhez kapcsolódó rektóriáról) tudunk,[20] míg a céhes ipari kapcsolatok hasonló részletességű feltárása sajnos még várat magára.

Amint a fentiekből is érzékelhető, Debrecen a XVI. században a Tiszántúl legjelentősebb egyházi, iskolai, kézműipari és kereskedelmi központjává, az adóösszeírások szerint (Buda eleste után) az ország legnépesebb és leggazdagabb településévé vált.[21] Több szempontból is különleges helyzetbe került: az egyetlen egyházigazgatási egységként működött, amelynek fennhatósága a három részre szakadt ország mindhárom részét érintette. A gazdaság (közel két hétig tartó 4–7 országos vására) mellett tehát az egyházi közigazgatás is regionális szerepre, egyes egyháztörténeti periódusokban országos szerepvállalásra késztette a Tiszántúl központját.[22] Sajátos a város helyzete abból a szempontból is, hogy nemcsak püspöki székhely, hanem esperesi székhelye is volt egy 28 egyházközségből álló egyházmegyének, miközben a legnépesebb hazai településként akár önálló egyházmegye is lehetett volna.[23]

A mezővárosok és a reformáció kapcsolatát, társadalomtörténeti összefüggéseit, illetve a református mezővárosok iparművészetének jelentőségét már felismerte, részben fel is tárta a magyar tudomány.[24] 1848-ig harminchat céh és több tucat céhen kívüli mesterség képviselői működtek Debrecenben, így a református egyházművészet szinte minden ágazatának kiemelkedő értékeit tartalmazza az András-templom hagyatéka. Sajnos az asztalosok alkotásai a sorozatos tűzvészek miatt nem szerepelhetnek közöttük, pedig debreceni céhük messze földön ismert volt. A helyi források már 1547 és 1560 között tíz *Asztalgyártó* családnevet említenek. Bár 1633 előttről tárgyi emlékük nem maradt, évtizedekkel korábbi források is szólnak „festett ládácskákról" és az asztalosok 1620-ban kiállított első céhlevelének (majd 1647-es átírásának) díszítésén már a festett bútorok és kazettás templommeny-

4. A Rákóczi család vörös márvány címere

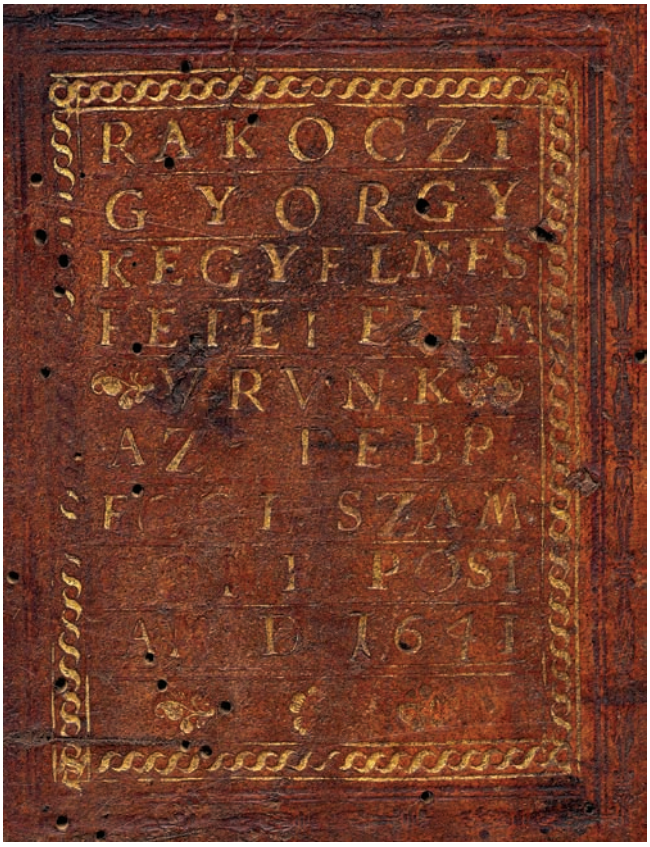

5. A Rákóczi-harang címeres része

nyezetek virágos-indás motívumai hullámzanak.[25] A debreceni asztalos céhnek fénykorában óriási körzetben, 29 helységben voltak filiális tagjai Miskolctól Temesvárig, Ugocsától Békésig, de az itt tanuló legények nagy számára tekintettel is kiemelkedő hatású lehetett.[26] Amikor az András-templom főépületét Bethlen Gábor komoly anyagi hozzájárulásával 1626 és 1628 között helyrehozták, a gótikus kőoszlopok és boltozás helyett 12 téglapillér és sík famennyezet készült. Az idézett szakirodalom alapján is feltételezhető, hogy a kor gyakorlatának megfelelően ezt a mennyezetet festett kazettákkal díszítették.[27] A szószéket török szőnyeg takarta, melyet a Rákóczi-szabadságharc idején császári katonák 1705-ben magukkal vittek. Ugyancsak ők bontották el a város következő „futásakor" (1707-ben) a bírák és prédikátorok padjait, melyek a forrás részletezéséből, és egyes darabjainak külön említéséből ítélve a többi templomi padnál (általános szokás szerint) díszesebbek lehettek: *Templomaink megmocskoltattak, az öregben élést tartottanak, a prédikáló szék tetejét lerontották, oldalait bévagdalták, a székeket kihordták, a bírák, prédikátorok székeit teljességgel elbontották, darabjai sem kerültek elő.*[28]

1626–1628 közötti újjáépítés nyomán kaptak helyet a templomban Bethlen Gábor és Rákóczi György címerei vörös márványból, Debrecen város faragott kőcímere, illetve a keleti „sárkányos" kapu díszes oszlopai és kőfaragványai is. Az I. Rákóczi György által adományozott 50 mázsás harang számára 1640 és 1642 között emelték Ács Kerekes Tamás *architectus* tervei alapján a téglából épült, vakolatlan és ezért „Veres" tornyot, melyre szintén Rákóczi György ajándékozott aranyozott csillagot és különleges órát, amelynek szerkezete 24 óra alatt fordította meg a toronyra helyezett holdat. A templom nyugati homlokzatánál álló vakolt és festett Fehér tornyot mázas cserépfedeléről Cserepes-toronynak is nevezték. A Veres-torony sisakja a XVIII. század második felében kapott a korábbinál nyúlánkabb, karcsú, fiatornyos fedelet.[29]

A közvélekedés szerint háborús időkben az ötvösök munkái viszonylag könnyen menekíthető értéket képviseltek. Az 1660 utáni sarcolások mégis szinte megsemmisítették a civisek tárgyiasult kultúráját, így a debreceni ötvösök teljesítménye elsősorban úrasztali edényeik alapján értékelhető. Szerencsére bőséges választékból, így a kle-

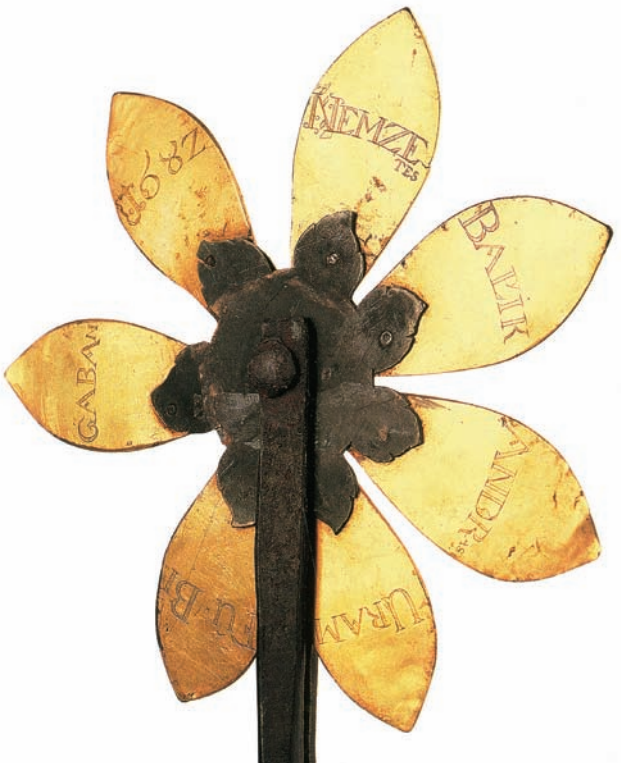

6. Az I. Rákóczi György által ajándékozott *Preconium Evangelicum* című kötet aranyozott bőrkötése

nódiumokat illetően már sokkal több a bizonyosságunk, mint az asztalosok munkái terén. A helyi ötvöscéh a XVI. század derekán emelkedett föl, az 1600-as években virágzott és 1806-ban szűnt meg. A XVII. századból név szerint ismert debreceni mesterek száma megközelíti az ötvenet.[30] Munkáik általános jellegzetessége, hogy a hím-

zőkultúrával ellentétben a debreceni ötvösséget alig érintették török hatások, sokkal inkább erdélyi és felvidéki kapcsolatok, illetve nyugat-európai minták és ösztönzések voltak jellemzők.

A reneszánsz hagyományokat őrző mesterség képviselői rendkívül markáns stílust alkottak, elsősorban az ún. oszlopdíszes kannákkal, illetve a verejtékes és a hólyagos poharakkal.[31] Az oszlopos kannák „születése" ugyanabban az évben, ugyanannak a történelmi eseménynek köszönhető, mint a Rákóczi-harangé: első két példányukat Zólyomi Dávid erdélyi főkapitány rendelte meg 1631-ben Szegedi Ötvös Mártontól, a rakamazi győzelem emlékére, majd a seregeit élelmező civiseknek ajándékozta.[32] A kannák tekintélyes mérete és értéke a Habsburgok fölött aratott protestáns győzelem egyházpolitikai jelentőségét is tükrözi. A levelekkel, virágokkal, madarakkal ékesített, kőkockás padlózatú oszlopcsarnokot ábrázoló kannákból különböző debreceni mesterektől nyolc példány maradt ránk a városban, az utolsót 1765-ben készítette Büttösi István. Bobrovszky Ida bibliai szövegrészek és régi építészeti művek elemzésével kísérelte meg e tárgyak szimbolikájának magyarázatát, majd részletes leírását.[33] Amint megállapítja, a korabeli építészeti szakirodalom szerint (pl. Salomon de Bray Magyarországon is fellelhető [Amszterdam, 1631.] művében) a jeruzsálemi templom csarnokait a debreceni edényeken is látható korinthoszi oszlopok tartották. Az egyetemes teológiai irodalom és „magyar-zsidó sorspárhuzam" bőséges református irodalma alapján egyáltalán nem merész gondolat ezeket az építészeti motívumokat a jeruzsálemi templomra való utalásként értelmezni, azonban éppen a szóba jöhető bibliai és régi magyar irodalmi példák sokasága miatt kissé erőltetetten hat, ha egyetlen bibliai textusban ismerjük föl a konkrét magyarázatot. Az oszlopok egyébként általánosságban a tartóerő jelképei – debreceni főbírókat is szokás volt temetési versekben „oszlop embernek" szólítani –, ráadásul díszítő motívumként optimálisak lehettek nyúlánk, karcsú felületek függőleges tagolására.

7. Vörösréz aranyozott toronycsillag a Szent András-templomból, 1682

8. *A debreceni szabó mesterek céhi számára* 1637-ben csináltatott önkanna a Szent András-templomból és az Erdődi Pál és Ferenc által ajándékozott önkanna

Egy-egy úrasztali terítő készítése valósággal társadalmi eseménynek számított, olyannyira, hogy az elkészült művek átadásakor üdvözlő versek születtek.[34] A református templomok legszebb régi úrasztali terítőinek többsége ún. úrihímzés, amely eredetileg a nemesi udvarházak díszítő művészete volt. Sajátosan magyar motívumkincsét az itáliai reneszánsz és az oszmán-török hímzőkultúra elemeiből alkotta. A XVI–XVIII. században Nyugat-Európában is érvényesültek orientális hatások, a debreceni vásárokban azonban generációkon át közvetlenül voltak jelen török kereskedők és luxusáruk, fegyverek, hímzések, kárpitok. A terítőket a XVI–XVII. században gyakran áttetsző szerbvászonra hímezték változatos árnyalatú selymekkel, a nevével is sokat mondó „tűfestéses" technikával. A XVIII. században már inkább arany és ezüst szállal, skófiummal dolgoztak.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a debreceni András-templom klenódiumai jól reprezentálják a Tiszántúl református egyházművészetének jellegzetességeit. Az összhang, a rokon vonások nem csupán a közös elvi alapokra vezethetők vissza – többek között arra a tényre, hogy a Kollégiumban tanultak a régió gyülekezeteinek „lelki tanítói" –, de köszönhető mindez a város kézműiparának és vásárvárosi szerepének is.

Jegyzetek

[1] Kovács J. 1895. 365.

[2] A jelentős részben természetrajzi és néprajzi kollekciót 1876-tól már négy helyiségben, összesen 283 négyzetméteren mutatták be. Kovács J. 1895. 366–367.

[3] Az iskolatörténeti gyűjtemény alapját a szemléltető oktatás XVIII. századi eszközei szolgáltatták, ezekhez társulnak a híres növendékek, köztük Csokonai, Kölcsey, Arany János, Ady Endre, Móricz Zsigmond és mások tárgyai illetve dokumentumai.

[4] Ld.: *Református történeti kiállítás* 1934. 108.

[5] Takács B. 1988a. 530–531.

[6] Entz G. 1972. 47.; Módy 1993. 5.

[7] Legkorábbi változatáról ma már ellenőrizhetetlen források mindössze annyit árulnak el, hogy *régi iratok szerint* már a XII. században egyszer leégett. A Nagytemplom alapjába falazott (1806-ban keletkezett) emlékirat másolatát ld.: TREK, ltsz.: R 25/3.

[8] Ezt az egyházat XXII. János pápa 1326-os oklevele már a „kiváló" jelzővel illette. A szentély a nyolcszög három oldalával zárult, háromlépcsős támpillérei és háromosztatú csúcsíves ablakai voltak, nyolcszög alaprajzú, vastag falú tornya a nyugati homlokzat közepén emelkedett. Entz Géza szerint a csengeri templom mintájául szolgált, olyannyira, hogy az utóbbi hűségesen őrzi számunkra az András-templom korai formáját. Entz G. 1972. 53.

[9] Módy 1993. 5.; Módy 2006a. 235–236.

[10] Kemény 1904. 366.

[11] Módy 2006b. 185-186.

[12] Az 1567-es Zsinat által szintén elfogadott Debrecen-Egervölgyi Hitvallást – melynek latin és magyar nyelvű kiadása is ismert – már 1562-ben megjelentette Melius. Az új kánon törvénycikkei a református egyház tanaiban, szertartásában, igazgatásában és bírói gyakorlatában is egységet teremtettek.

[13] A Református Egyház már a XVI. században öt részre, a tiszántúli, tiszáninneni, dunamelléki, dunántúli és erdélyi egyházkerületre tagolódott. Rácz I. 1997. 59–60.

[14] A Zsinat résztvevői közül a Tiszántúlhoz tartozott a Békési (nevezték körös-marosközinek, makóinak vagy csongrádinak is), a Beregi, a Bihari (vagy váradi), a Debreceni, az Érmelléki (vagy diószegi), a Középszolnoki (vagy nagykárolyi), a Kunsági (mezőtúri, vagy heves-nagykunsági), a Máramarosi, a Nagybányai, a Szabolcsi (vagy nyíri), a Szatmári, a Szilágyi (vagy krasznai), az Ugocsai, és a Zarándi (borosjenői vagy sármelléki). Ld.: Zoványi 1939. 139.

[15] Makkai 1984. 520.

[16] Kiss Á. 1881. 146., 152. – ld. még: B. Bobrovszky 99–100.

[17] Takács B. 1988b. 14. (A Tiszántúl folyamatban lévő, minden egyes tárgyra kiterjedő egyházművészeti feltárása – 2 egyházmegye több ezer felvétellel dokumentált vizsgálata után – megerősíteni látszik a szerző nagy terepismereten és tapasztalatokon nyugvó becslését, bár a végső pontos eredményt a várostól legtávolabb fekvő egyházmegyék összegzése után ismerhetjük meg.)

[18] Rácz I. 1995. 31–32.

[19] Tóth D. 1942. 243.

[20] Dankó I. 1988. 802.

[21] Szakály 1995. 24.

[22] A kerületet Debreceni Ember Pál összeírása szerint 1709-ben 763, az 1805-ös statisztika szerint 628 egyházközség alkotta, azaz a magyarországi négy szuperintendencia egyházközségeinek csaknem fele (46%-a), és a népesség több mint fele a Tiszántúlhoz tartozott. Ercsei 1814. 118–119.

[23] Rácz I. 1997. 60.

[24] Szakály 1995.; B. Bobrovszky 1980.

[25] Varga Gy. 1990. 93., 96. A XIX. század végéről visszatekintve „kicsiny fehér"-nek képzelt templomokat gyakran színpompás bútorzat és kazettás mennyezet díszítette. Így volt ez a katolikus templomokban is, de a XVIII. századtól a katolikus egyház anyagilag is megengedhette magának egy új stílusú barokk reprezentáció érvényesítését, márványoszlopok alkalmazását, boltozást, falfestmények készíttetését, míg a reformátusoknál a szegénység és a dogmatikai megfontolások is segítették a növényi ornamentika továbbélését.

[26] Varga Gy. 1990. 111.

[27] A debreceni céh csak 1826-ban tiltotta el az egyébként is alsóbb klasszisba sorolt mesterek *virágozását*, amikor *az ákombák festéseknek* eltörléséről határozott. Ami a veszteségeket jelző források hiányát illeti, a Kollégium XVII. századi freskóinak létezéséről kizárólag annak köszönhetően tudunk, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején, a város 1705-ös „futásakor" a képek alá gúnyverseket firkáltak a császáriak, ugyanis a képek egyetlen írásos említése a versek megörökítésére szolgált. Ld.: Weszprémi 1960/1970. 1030–1031.

[28] Szücs I. 1871. III.: 715., 721. Ha a templomi ülések sajátosságaira tekintettel párhuzamként nem is kezelhető, a XVII. századi helyi asztalosok igényességét jól mutatja egy korábban szenátori, újabban főbírói székként említett, keményfából faragott *gondolkodó szék* a Déri Múzeum állományából. Ld.: Zlinszkyné Sternegg 2008. 23.

[29] Módy Gy. 2006b. 172.

[30] Zoltai 1937.; Takács B. 1988b.; P. Szalay 2001. Az utóbbi mű évszázadonként, betűrendben sorolja fel a helyi ötvösöket.

[31] Különös véletlennek tekinthető, hogy az András-templom hagyatékából nem került a Múzeumba az egész Tiszántúlon népszerű és gyakori „verejtékes," pohár. Az Erdélyben „udvari pohár"-ként ismert „talpas" poharakat poncolással, véséssel, rombusz formákkal és verejtékcseppekkel díszítették Debrecenben, mely utóbbi motívumok konkrét bibliai textushoz kötődő üzenetet hordoznak.

[32] *Debrecen története* 1984. 540.

[33] B. Bobrovszky 1973. 433–439.; B. Bobrovszky 1980. 65–69.

[34] *Én egy Istenes kisasszonynak betses remek munkáját/ Éneklem, a ki szereti az Úr Ekklésiáját,/ És szent vallásához való buzgó indulatjából,/ Melyet vett a Szent Léleknek belső indításából,/ A Debreczeni Anya Szent Ekklésia számára,/ Egy oly keszkenőt készített az Úrnak asztalára, / A mely veres bársonyból van, fehér ezüst rojtokkal,/ És több hozzája illendő szép tulajdonságokkal./ Három esztendők tőltek el, míg e munkán fáradott/ A nemes lelkű kisasszony, kit nékünk az Ég adott.* Zámbori Ferenc köszöntő verse. Ld. még: Illyés E. 1944. 109.

Az illusztrációk a szerző, illetve a Debreceni Református Kollégium archívumából származnak.

Gaylhoffer-Kovács Gábor

Milota két XVIII. századi famennyezete és családjaik

A mai Magyarországon mindenképpen, de talán a történelmi haza emlékanyagát tekintve is különleges helyet foglal el a festett famennyezetek között a gyügyei és a csengersimai. Aki egyszer látta, aligha felejti el a bájos együgyűséggel megrajzolt, bojtos farkú krokodilt, vagy a „Nap", a „Hold" és a „Szél" kedvesen mosolygó arcát. A két famennyezet édestestvére egymásnak, és csak mostanában derült ki, hogy az egykor biztosan népesebb család harmadik tagja Milotán volt.

1. Milota, szószékkorona

Az ifjabb milotai famennyezet – a láda titka

A milotai református templom festett faberendezése e felfedezés nélkül is több figyelmet érdemel a tudomány részéről, mint amennyit eddig fordítottak rá. A tiszaháti festett templomberendezések közül, Tákos után, talán a legtöbbet emlegetett a mándi és a hermánszegi. Az előbbi könnyen látogatható voltának köszönheti ismertségét (1976 óta a mándi fatemplom a szentendrei skanzenben áll), az utóbbi pedig különleges építési felirata miatt az egész emlékanyag viszonyítási pontjaként szolgál.[1] Anélkül, hogy jelentőségüket vitatnánk, érdemes megjegyezni, hogy szerencsére léteznek még ezekhez foghatóan teljesen egységes és ugyanolyan gazdag, jó állapotú, festett berendezések. Az utóbbi években ezek közül egyre több esik át restaurálason – jelenleg folyik egy kulcsemlék, a vámosoroszi szószéké –, mely munkák során értékes megfigyelések gazdagíthatják e tárgyakról alkotott képünket. Mivel a legutóbbi tudományos igényű összefoglalások óta maguk a tárgyak is sokat változtak, egyre inkább esedékes az egész emlékanyag szélesebb körű újraértékelése a régió romániai és kárpátaljai részeinek bevonásával.

Milotán a sokat emlegetett hermánszegi és mándi liturgikus berendezés közeli rokonával találkozhatunk. A szakirodalomban eddig a berendezés rövid, topográfiai leírásán[2] kívül Balassa M. Iván említette a karzatot, a famennyezetet és a szószékkoronát, a vámosoroszi szószéket szignáló Vasvári Ódor Gábor művei közé sorolva őket. Az építési felirat alapján Ódor Gábor művének tekintendő hermánszegi berendezés mellett Túrricse és Tarpa mennyezetét, szószékét és karzatát kapcsolta még ide.[3] Az első ránézésre is felismerhető, nagyon szoros hasonlóságot mutató szószékkoronák, karzatok és mennyezetek köre ennél jóval bővebb, de összefüggéseik, a hagyomány és mintakövetés problémája vagy a műhelykérdés közel sem tekinthető megoldottnak. Nincs egységes álláspont abban a lényegi kérdésben sem, hogy a mándi berendezés egyetlen mesterhez kapcsolható-e, vagy több műhely tevékenységének eredménye.[4] Ugyanígy Gilyén Nándor azt sem tartotta valószínűnek, hogy a vámosoroszi szentély karzata a szószék mesterének, Ódor Gábornak

a műve volna.[5] A válaszhoz csak a teljes emlékanyag behatató vizsgálata vihet közelebb, amire jelen keretek között nem vállalkozhatunk, figyelmünket most Milotára összpontosítjuk. Itt azonban megkíséreljük a berendezés minden tárgyának elhelyezését, egymással és a környékbeli templomokkal való kapcsolataik felderítését *(1. kép)*.

A falazott kosár fölött függő, kétszintes szószékkoronáról első ránézésre megállapíthatjuk, hogy a vámosoroszi korona csoportjába tartozik. Legközelebbi párhuzama éppen a mándi, amelynek kapcsán Balassa M. Iván emlí-

2. Milota, nyugati karzat

tette. Mindkét szintjének oromdíszei, S alakú merevítői és a második szintről csüngő fűrészelt díszek Kisszekeressel, Tiszakóróddal és Kölcsével is egyeznek, az utóbbinál még az alsó párkány „frízének" fémveretre emlékeztető motívumai is megegyeznek. A milotai szószékkorona különlegességei az alsó szint pártázatáról kihajló, drótra fűzött virágocskák. Ilyeneket egyetlen Ódor Gábor-féle szószékről sem ismerünk, de sérülékenységük miatt könnyen lehet, hogy egykor mindegyikhez tartoztak ilyen „mozgó" díszek is. (Ma már csak a gyügyei szószékkorona sajátossága ez, mely azonban nem sorolható ebbe a csoportba. Kevésbé sikerült arányai, készítési technikájának eltérései és színvilága miatt inkább követője az Ódor Gábor által előidézett divatnak.)

A nyugati karzat néhány apró részlete arról árulkodik, hogy szoros szálak fűzik a szószékhez *(2. kép)*. A mellvédszakaszok középső, festett díszei az őket körülvevő, keretbetétes szerkezetet imitáló lécek jellegzetes, gyűrűbe hurkolódó motívumát ismétlik bonyolultabb, festett formában. A motívum a szószékkorona pártavégződéseiről lehet ismerős, ott deszkából kifűrészelve, de ugyanúgy festve, mint a karzatmellvéd. Az egymás alá bújó indák térbeliségét jellegzetes módon keresztsraffozásos árnyékolás jelzi. Az így érzékeltetett árnyékok a faragásnál természetes térbeliséget hivatottak pótolni a teljesen sík, deszkából fűrészelt elemeken. Mintha a szószék középen lecsüngő, gránátalma alakú eleme ismétlődne meg a karzatmellvéd „keretbetétének" felső lécén, festett formában. További apró hasonlóság a karzat könyöklőpárkányát a pilaszterek fölött díszítő, fűrészelt konzolok sora. A karzatnak ez a három jellegzetessége Sonkádon ugyanígy megfigyelhető, nem meglepő, hogy ott is egy nagy valószínűséggel Ódor Gábor műhelyéből származó szószékkel szemben. Kisszekeresen a szószékkosarat is fából készítették, mellvédjének betéteire pedig ugyanolyan ciprusfákat festettek, mint amilyenek a milotaiak. Ezen egyezések annyira szorosak Milotán, hogy a nyugati karzat és a szószék készítését csak ugyanabban a műhelyben tudjuk elképzelni. Gilyén Nándor véleményével ellentétben a formai egyezések alapján erre következtethetünk Vá-

3. Milota, a kétféle padelőlap

mosoroszi, Sonkád és Nagyszekeres esetében is. A tipikus szószékek mellett az Ódor-műhely karzattípusával van dolgunk tehát – de nem az egyetlennel.

A szemközti karzat ugyanis szintén az ő műve lehet, ha mellvédjének kialakítása különbözik is a nyugatiétól. Oszlopaik, a rászögezett léckeretek és az esztergált rátétdíszes pilasztertörzsek azonban árulkodóan egyformák. A keretbetéteket itt ezeken belül egyszerű, rokokó pálcákat idéző véséssel imitálták. A pilaszterek fejezeteit jól láthatóan a szószékek oromzatainak szerkesztésében gyakorlott kéz rajzolta, és megfigyelhetők a párkány alatti, fűrészelt konzolok is. A karzat legközelebbi párhuzama Mánd és Túrricse. Milotán tehát a formai egyezések mindkét karzatnál arra utalnak, hogy a szószék műhelyéből származnak.

A templomi berendezések vizsgálatakor általában kevesebb figyelmet kapnak a papi székek, még kevesebbet a padok. Így van ez Milotán is, noha mindegyik jól megragadható jellegzetességeket mutat. A kihasasodó papi szék, a „bárka”[6] ívelt baldachinjának aranyrojtot imitáló vésetei a szószékkorona belsejében jelennek meg – ez állandó motívum Ódor Gábor szószékein. A mellvéd egymásba kunkorodó pálcái eltérnek a karzatok gyűrűs motívumaitól, de ugyanilyen „bárkán” szerepel a kölcsei templomban. Felépítése a kisszekeresi és a fehérgyarmati papi székével egyezik, ha az előbbinél kisebb, az utóbbinál egyszerűbb is.

Milotán két padtípus van, melyek csak előlapjaik kialakításában különböznek *(3. kép)*. Mindkettő keretbetétet imitál, az egyik a karzatoknál megismert, rokokó pálcákkal,[7] a másik négyzetes rajzolatú, szélesebb lécekkel. Az utóbbiak miatt szükséges felidézni a nagyszekeresi padelők közül a díszesebbeket, ezek teszik ugyanis egyértelművé, hogy Milotán a két pad esetében egyazon műhely

4. Milota, a famennyezet „ládája”

termékeiről van szó. Nagyszekeresen ugyanazon a padelőn szerepel a milotai szögletes keretezés és a „rokokó” pad pilasztereinek S alakú levéldísze.

Nézzük végül a famennyezetet *(4. kép)*. A láda restaurált, színes márványfestése a nyugati karzat párkányáéval szinte egyezik, a feliratot keretelő indák árnyékolása is keresztsraffozással készült. Mindez már elég is lenne a műhelyazonosság felvetéséhez, amit megerősít, hogy az Ódor Gábor-féle berendezések részét képezte a ládás (vagy koporsós) deszkamennyezet is, az osztólécek csomópontjaiban a jellegzetes rozettákkal (pl. Hermánszeg).

Milotán tehát a berendezési tárgyak egymás közötti hasonlóságából is nagy valószínűséggel következik, hogy ugyanabból a műhelyből származnak, de ezt megerősítik a külső párhuzamok is. Egyedül a papi szék ide sorolása lehet kérdéses. A karzatok és a mennyezet, de minden bizonnyal a padok és a szószékkorona is 1793-ban, az új templom építésekor készültek. A papi szék tizenegy évvel korábbi, tehát még a régi templomból került át. A stiláris hasonlóságok azonban nem zárják ki, hogy ugyanazon műhely művének tartsuk.

A famennyezet „ládájából” a közelmúltban történt restaurálás alkalmával előkerült irat egészen más megvilágításba helyezi nemcsak a milotai templomberendezést, de azáltal a teljes emlékanyagot is. Mindeddig csak a ládán olvasható feliratból tudtuk, hogy 1793-ban az eklézsia új templomot épített.[8] A ládába rejtett iratból – illetve pontosan száz évvel később készült átiratából – részletesebb adatokat is megtudunk az építkezésről.[9] Eszerint 1788. szeptember 1-jén kezdték meg, és *a mezőn levő puszta templom* anyagából Kőműves Mátyás építette fel. A földesurak és a tanító után név szerint felsorolták a falu összes gazdáját is. A szöveg legvégén következik a minket most leginkább érdeklő mondat*: Az asztalos mester ember N. Szabó István uram fijával Szabó Istvánnal és Kálnoki Mihájjal igen hűségesen és ditséretesen dolgoztak és végezték az 1793-ik esztendőben*. Az alapjaitól újonnan épített templom befejezése a berendezés elkészítése volt, ezért kerültek az asztalosok a szöveg legvégére. Mint láttuk, a szószékkorona, a karzatok és a padok nagyon szoros hasonlóságokat mutatnak, tehát egyszerre készülhettek. (Egyedül a papi szék jelent kivételt, amelyet a korábbi templomból hoztak át, hiszen még egészen új volt.) Minden várakozásunk ellenére azonban Vasvári Ódor Gábor nevének nyoma sincs a hosszú szövegben. Alig képzelhetjük, hogy Szabó Istvánék csak a famennyezetért felelősek, és a többi tárgy készítőjéről nem emlékeztek meg.

Mit tehetünk, ha a források világosan ellentmondanak a stíluskritikai vizsgálatnak? Remélhetőleg nem a megfigyelések hibásak, „csak” a végkövetkeztetés, mely automatikusan Ódor Gábornak tulajdonít minden tárgyat.

Talán túlzottan leegyszerűsítjük a dolgot, amikor egyetlen műhellyel számolunk, holott a valóságban sokkal összetettebbek lehettek a mester- és műhelyviszonyok. Ennek tudatában természetesen újra kell értékelni a megfigyeléseket, a szorosnak tűnő párhuzamokat is.

A milotaihoz hasonlóan a kölcsei famennyezet ládája is tartogat még meglepetéseket. Szabad szemmel is látható, hogy 1894-es évszáma alatt 1768 van, ugyanaz az évszám, amelyet a szöveg is megjelöl.[10] A láda melletti feliratok alatt minden oldalon látszanak a korábbi (1768-os) szöveg betűi. Az 1894-es javítást megörökítő felirat alatt a következő vehető ki: *Ezen Istennek Házát Építette Asztalos Mester N. Kertész Ferentz Jó Istentül Vett Tudománynyal…* és *Asztalos legények voltak: …ba Solt, Szabó István, Balog Mihal.*

Tombor Ilona Kiss Kálmántól tudott az 1768-ban készült mennyezetről, de az átfestett 1894-es évszám miatt elpusztultnak hitte azt.[11] Kölcsén az átmázolt karzatok, padok, egy „bárkás" pad, de legfőképpen a szószékkorona egyértelműen a fent vizsgált emlékcsoportba tartozik.[12] Ha feltételezzük, hogy az egységes stílusú berendezést a mennyezettel egyszerre készítették, a műhely talán legkorábbi munkáinak tarthatjuk, melyek megelőzik Kisszekeres (1771), Nagyszekeres (1773) és Sonkád (1773) datált szószékeit. Reméljük, hogy restaurálásuk alkalmával évszámot is sikerül majd feltárni a kölcsei szószéken és karzatokon. Sajnos a megismert mesternevek sem visznek sokkal közelebb a megoldáshoz, inkább további – bizonyításra váró – következtetésekhez vezetnek. Kertész Ferenc nevét egy nagyvarsányi feljegyzés mint megbízhatatlan mesterembert őrizte meg: 1769-ben egy teljes templomberendezést rendeltek tőle, de *meghazudván magát* végül elesett a munkától.[13] Matolcson *Debreczeni Asztalos Kertész Ferencz* 1767-ben egy karzatot készített, mely nincs már meg.[14] Kölcsei legényei közül Balog Mihály 1785-ben Kisharanglábban már mesterként készítette a mennyezetet (és talán a szószékkoronát is),[15] 1794-ben pedig Szalókán szignált egy teljes berendezést (mennyezet, karzat, szószékkorona). Itt segédje ugyanaz a Kálnoki Mihály volt, aki az előző évben a Milotán már mesterként dolgozó, másik egykori kölcsei segédnek, Szabó Istvánnak volt a legénye.[16] Ha a Kölcsén segéd, Szalókán pedig mester Szabó István nem ugyanaz a személy volt, valószínűleg eltérő nevet használtak volna. (Érdemes megfigyelni, hogy a szalókai mennyezet ornamentikájának formavilága és keresztsraffozásos festése mennyire hasonlít a szószékkoronákéhoz.)

Mindezek fényében nyugodtan mondhatjuk, hogy amennyire könnyen felismerhetőnek tartjuk Vasvári Ódor Gábor munkáit Vámosoroszi alapján, ugyanannyira rejtélyes is marad. Hermánszegen, ahol a forrás alapján sejthetően az egész berendezést ő készítette, csak a korona mutat hasonlóságot a többi emlékkel. Ha rokonságuk nem is tagadható, a berendezés többi tárgyáról mégis hiányoznak a „szóról-szóra" egyezések. Kömörő források alapján neki tulajdonítható[17] berendezése sokkal magasabb kvalitásai miatt egyenesen kilóg az emlékcsoportból. A fűrészelés helyett itt faragást alkalmaztak, és megjelennek a valódi keretbetétek is. Formailag ugyanakkor Hermánszeg mintha ezt utánozná. Ódor Gábor rejtőzködő alakjának és e vidék gyönyörű templomberendezéseinek kérdéseiben tehát az emlékanyag rendszeres feldolgozása, a forráskutatás és a tárgyak aprólékos, egyenkénti vizsgálata vezethet csak megoldáshoz.

5. Milota, a régi famennyezet kiállított töredékei

6. Milota, a „Holló" kazettájának töredékei

A régi milotai famennyezet – a másik család

Milota abban is hasonlít Mándhoz, hogy a jelenlegi berendezés készítésekor egy korábbi famennyezet deszkáit használták fel. A karzatok legutóbbi restaurálása során előkerült deszkák egy részét (17 darabot) megtisztítva, egymás mellé illesztve kiállították a templomban, másik

részüket (21 darabot) a karzaton őrzik. A kazetták téglalap alakúak voltak, a fehér alapon okkersárgát, zöldet, vöröset és fekete kontúrokat használtak. A fekete keretehez a sarkokba mélyített, valódi kazettát imitáló hullámvonalak csatlakoztak. Egyes töredékeken szélesebb, okkersárga keretek is látszanak, melyek alakja talán változatos volt: sarkain kiugratott téglalap, de egyik rövid oldalán félkörívvel záródó formára is vannak nyomok. A figurális töredékek mellett (legalább hat ilyen kazetta volt) találunk átlós és szimmetrikus elrendezésű virágtőket, és biztosan voltak olaszkorsós csokrok is. Valamivel többet mondhatunk a figurális kazettákról. Legteljesebben a *Gója* feliratút lehetett összeállítani *(5. kép)*. Ezen a kicsinyeit kígyóval tápláló madár szinte vonalról vonalra megegyezik a gyügyei mennyezet – fiókák nélkül ábrázolt – gólyájával. A gólya melletti kazetta szárnyas (bojtos farkú?) alakjának kidolgozása, és a hullámvonalakkal kitöltött háttér szintén Gyügyét és Csengersimát juttatja eszünkbe. A *Szarva[s]* kazettája *(5. kép)*

7. Milota, „fejecske” a régi famennyezet töredékén

is csak abban különbözik Csengersimától, hogy az állat kicsinye is megjelenik rajta. Két egymás melletti kazettán hagymakupolás épületek (tornyok?) láthatók, mindkettőn virágtők nőnek ki a tornyok közül, és emelkednek a csillagos ég elé. A gyügyei és csengersimai Noé bárkájához hasonlítanak, de itt valószínűleg mást jelentettek. (Az egyiken mintha félhold is lenne a csúcsdíszen.) Egy szárnyas, hosszú madárfarkú alaknak csak a bal oldala maradt meg. Hosszabb felirat is tartozhatott hozzá, melynek ma már csak néhány szava vehető ki. Ha helyesen illesztjük össze a deszkákat, a *Holló* szó is kiolvasható *(6. kép)*.

A milotai töredékek összefüggését Csengesimával és Gyügyével egy jellegzetes motívum teszi megkérdőjelezhetetlenné: a kazetták sarkaiban megjelenő, apró fejecskék *(7–8. kép)*. A hosszú hajú, mosolygó arcok – talán a barokk szárnyas kerubfejek sajátos változatai – mindig a kazetták sarkaiban jelennek meg, valószínűleg helykitöltő elemként, jelentés nélkül. Csengersimán még csak egy-

8. Milota, a régi famennyezet összeilleszthető deszkái, a kazetták sarkaiban a „fejecskékkel”

szer, egy koszorú körül, alig különbözve a hasonló helyzetű virágoktól. Gyügyén már mind a négy, természeti erőket ábrázoló kazettán ott vannak.

A milotai régi mennyezet stíluskritikai vizsgálata alapján nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy abban a műhelyben készülhetett, amelyikben Csengersima és Gyügye mennyezetei 1761-ben, illetve 1767-ben. Gilyén Nándor megállapítása azonban itt is óvatosságra int, számára ugyanis nem volt egyértelmű e két utóbbi közötti műhelyazonosság, csupán a közös minták használata.[18] Tombor Ilona mindkettőt a magyarcsaholyi elpusztult, de akvarellmásolatokból[19] ismert mennyezet műhelyéhez kapcsolta.[20] Nagyon valószínű azonban, hogy ez utóbbi esetében Mihály Ferencnek van igaza, aki a magyarcsaholyi kazetták rokonságát erősebbnek gondolja Csengerrel (1745) és Técsővel (1748). Csengersimán és Gyügyén – már keletkezési idejük miatt is – inkább Sasku István felsőbányai műhelyének hatását érzékeljük.[21] Ugyanez igaz Milotára is.

Jelen keretek között csak problémák felvillantására volt lehetőségünk, melyek remélhetőleg további kutatásra ösztönöznek. A milotai templomberendezés kapcsán érdemes lenne a teljes emlékcsoport felmérése, a forráskutatások kiterjesztése, nem feledkezve meg arról, hogy a legfontosabb források maguk a tárgyak. A formai hasonlóságokat regisztráló stíluskritikát ki kell egészíteni a tárgyak „mikrofilológiai" vizsgálatával, melyekre a közeli jövőben remélhetőleg egyre több alkalom nyílik a tárgyak restaurálásával párhuzamosan. A régi milotai mennyezet töredékei esetében csupán gyors közlésre törekedtünk, a részletesebb vizsgálat, a deszkák egyenkénti leírása és dokumentálása, a töredékek összeillesztése még folyamatban van, és a pontosabb vizsgálat remélhetőleg hamarosan újabb lépésekkel viheti előbbre a kutatást.

A képeket a szerző készítette.

Jegyzetek

[1] Gilyén 1967. 47–50.; Tombor 1968. 66–67.; Gilyén–Mendele–Tóth 1981. 143.; Gilyén– Horn 1984. 63–77.; MMT X.: 198. (Entz Géza); Balassa M. 1992. 55–72.

[2] MMT XI.: 338.

[3] Balassa M. 1992. 60.

[4] Tombor Ilona szerint a népszerű asztalosműhely legharmonikusabb berendezése a mándi: Tombor 1968. 66., Balassa M. Iván a mennyezetet, a szószékkoronát és a karzatokat egykorúnak és Vasvári Ódor Gábor műveinek tekinti: Balassa M. 1992. 60., míg a Gilyén Nándor szerint több mester művei: Gilyén–Horn 1984. 73.

[5] Gilyén–Horn 1984. 72.

[6] A hátlapján olvasható felirat: *1782. Istenhez való buzgóságábul tsináltatta a milotai reformata sz. eklésiának Juhász Miháj, hites feleségével Kósa Ilonával ezt az prédikátor székit tiszteletes tudós Bakos János úr prédikátorságában.*

[7] A pálcák itt csak visszakunkorodnak, a gyűrű hiányzik. Ugyanilyen megoldást Tarpán ismerünk.

[8] A láda 1893-ban átfestett feliratának szövegét a műemléki topográfia őrizte meg. MMT XI.: 338. Ehelyett ma, a restaurálás után az eredeti felirat látszik: *Ezenn Isten Háza, építtetett a réginek helyére, a Felséges Királyi Consiliumnak engedelmébül, a Nemes Milotai Reformata Sz: Eklesia közönséges költségén, Isten Ditsőségére. Anno 1793. die 23 May.*

[9] Az irat teljes szövegét – amelyet itt terjedelmi okokból nem közölhetünk ld.: Gaylhoffer-Kovács 2014. 252–257. Itt mondok köszönetet Pálinkás Gyula református lelkipásztornak, aki rendelkezésemre bocsátotta az iratokat.

[10] A ládának az építtetőről megemlékező feliratát tehát nem festették át: *Ez Isten házának megavult romlása / Melynek Költseitől volt állíttatása / Tetétől mind talpig való megbontása / Most igazíttatott most van újulása / Istenéhez való buzgó szerelmébül / Költsei György Úrnak saját költségébül / Igaz tökéletes nem kettős szivébül / Mellyért laurussát elnyerie menyegbül / Ezerhétszázhatvannyolznak folyásával / Komáromi Anna élete párjával / Elkezdett czéllyokat egyenlő munkával / Az hatvankilentzben végzettek summával.*

[11] Tombor 1968. 153.

[12] Tombor 1968. 66., 153.

[13] A forrást közli: Tombor 1968. 174.

[14] MMT XI.: 389.

[15] Tombor 1968. 149.

[16] Szalókán az adatokat a mennyezet ládájának és egyik kazettájának felirata őrizte meg.

[17] Gilyén–Mendele–Tóth 1981. 143.

[18] Vo., 139.

[19] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 10328.

[20] Tombor 1968. 64.

[21] Mihály 2010. 43-45.

M. Nepper Ibolya – Szakács Béla Zsolt

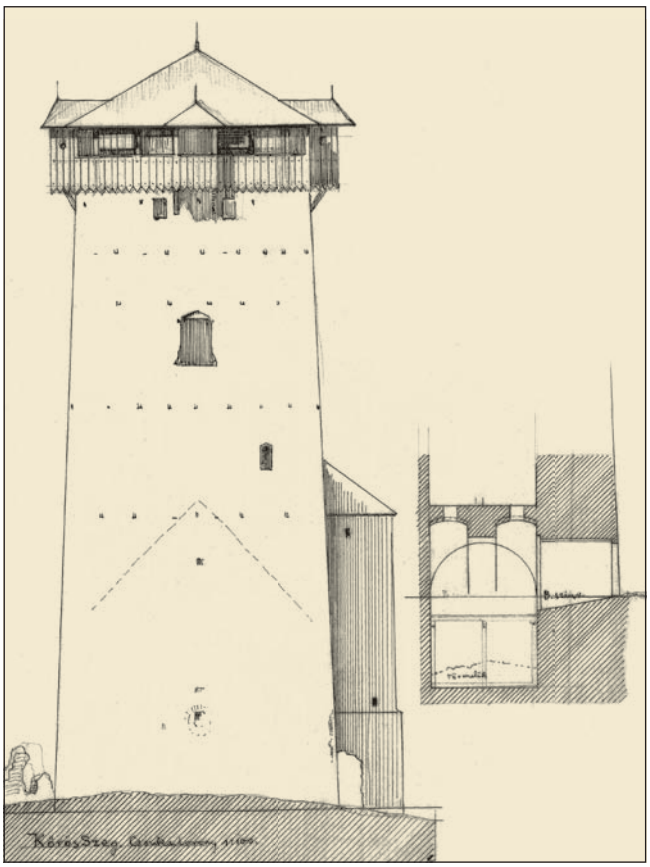
Berekböszörmény református temploma

1290 júliusában drámai események zajlottak a Bihar megyei Körösszeg várának közelében. IV. László király, akit édesanyjáról és főleg a kunok iránti vonzalmáról Kun Lászlóként őriz az emlékezet, az ezt megelőző hónapokat az ország délkeleti részén töltötte.[1] 1289 karácsonyát is Körösszeg melletti táborában ünnepelte, ahonnan híveit magához hívta.[2] A vár a Borsa nemzetség kezén volt, akik ekkor a Kőszegiek szövetségeseinek és a király ellenfeleinek számítottak. Lászlónak ekkorra már alig voltak követői, leginkább kedvelt kunjaiban bízhatott. Volt is nekik egy nemzetségük, az Olás, amelynek szállásterülete Körösszeg környékén terülhetett el.[3] Egyes vélemények szerint azért is vette az útját Körösszegnek, hogy ellenfeleivel, a Borsákkal itt leszámoljon.[4] Erre azonban már nem kerülhetett sor. Július 10-én, éjszaka, három kun előkelő, Árboc, Törtel és Kemence rátört a királyra, és meggyilkolta. A huszonnyolc éves királyt kun szeretőjének, Éduának Miklós nevű testvére védte, akit szintén súlyosan megsebesítettek. Bár a *Budai Krónika* szerint a merényletet a kunok határozták el,[5] a történészek inkább arra hajlanak, hogy a körösszegi vár ura, Borsa Kopasz állhatott a háttérben; erre utal I. Károly (Károly Róbert) egy 1325-ös oklevele is.[6] A király utolsó, nemrég kinevezett nádora, a böszörmény, azaz mohamedán származású, de kikeresztelkedett Mizse, pár nap múlva véres bosszút állt a merénylőkön és hozzátartozóikon.[7]

A tragikus események tanújaként ma is magasan áll az egykori körösszegi vár öregtornya. Ez a magyar–román határ közvetlen közelében, a romániai oldalon emelkedő rom, bár magára hagyott állapotban, egyre inkább kitéve a pusztulásnak, de ma is fennen hirdeti a Borsák egykori erejét *(2. kép)*.[8] A vártól mintegy 2 kilométerre álló szomszéd falu, már a határ magyar oldalán, Berekböszörmény, abban az időben a környék legjelentősebb helysége volt, ráadásul a neve alapján az a kérdés is felvetődik, lehetett-e valamilyen kapcsolata a böszörmény származású Mizse nádorral is. Ma a református gyülekezet által gondozott templomáról pár évvel ezelőtt bizonyosodott be, hogy jelentős középkori részleteket őriz. Joggal merül fel a kérdés: vajon milyen állapotban lehetett ez a templom 1290 táján? Mivel az épület középkori részletei mindeddig teljesen kívül rekedtek a művészettörténeti irodalmon, legfőbb ideje, hogy az emlék beható művészettörténeti elemzésben részesüljön, s ezáltal az Alföld középső vidékének egyik legjelentősebb fennmaradt késő Árpád-kori temploma elfoglalja méltó helyét a köztudatban.

Az Árpád-kori templom felfedezése

A berekböszörményi református templomot régóta jegyzi a műemléki szakirodalom, de hosszú ideig barokk eredetűnek vélték. Gerecze Péter 1906-os jegyzéke rövi-

2. A körösszegi vár tornya Sztehlo Ottó felmérésén, 1916

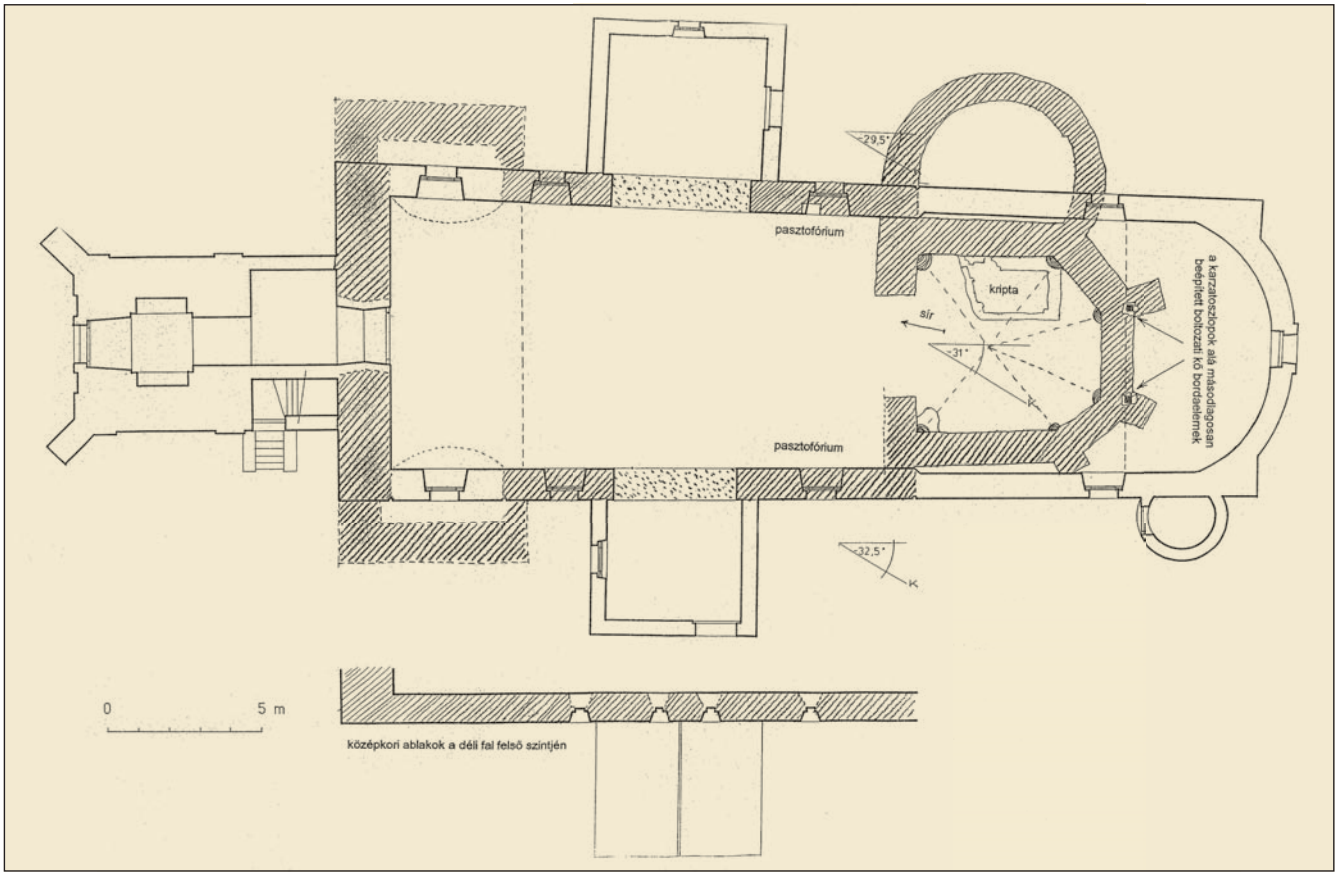
≺ 1. Berekböszörmény, fejezet a nyugati kapu jobb oldali bélletén

den annyit említ, hogy 1678-ban épült, s 1783-ban átépítették.[9] Ezek az adatok a Borovszky-féle vármegye-monográfia Bihar-kötetéből, Vende Aladár leírásából származnak.[10] Lényegben ezt ismétli Genthon István is, azzal a különbséggel, hogy a bővítést 1781-re teszi.[11] Az általa idézett, 1942-es áttekintés a magyar református templomokról annyiban árnyalja a történetet, hogy egy XVI. századi építésről is megemlékezik, mely a török háborúk során elpusztult; ezt követte az 1678-as újjáépítés és az 1781-re tett bővítés.[12]

A templom megismerésében az első fordulatot az 1973-as felújítás hozta. Ekkor a déli falban előkerültek a keskeny, félköríves záródású, rézsűs bélletű ablakok, s megállapították, hogy a templom újjáépítésekor felhasználták a középkori épület hajóját.[13] Alighanem ezen alapult Rácz Zoltán áttekintése is, aki kéziratos munkában dolgozta fel Hajdú-Bihar megye középkori templomait.[14] Ennek kivonatos változata nyomtatásban is megjelent, de ennek szövegébe Berekböszörmény már nem fért bele; szerepel azonban alaprajza a mellékelt térképen, középkorinak jelölve a hajó északi, nyugati és déli falát.[15] Eredetileg román stílusúnak írja Várady József is, összefoglalásában részletesen bemutatva a templom református korszakára vonatkozó adatokat.[16]

Újabb ismeretek a templom 1997-ben elkezdett belső felújítása során keletkeztek. Ekkor a felszedett deszkapadló alatt középkori falalapozások kerültek elő, így a debreceni Déri Múzeum régésze, M. Nepper Ibolya vezetésével ásatások kezdődtek, amelyek 1998-ban is folytatódtak. Az eredményekről a feltáró több rövidebb (német és magyar nyelvű) közleményben számolt be *(3. kép)*,[17] de a részletes régészeti publikáció még várat magára. Ennek oka az lehet, hogy bár az ásatás és a külső falkutatás lezárult, a belsőben még nem fejeződtek be a munkálatok. Ezek évek óta pénz hiányában állnak. Időközben Pintér Attila 2004-ben szondákat nyitott a belső falfelületeken.[18] Ezekről az új eredményekről röviden más fórumokon is hírt adtak;[19] a szerzők közül kiemelendő Módy György, aki a település történetéhez használta fel a régészeti információkat, és a helyreállítást tervező Rácz Zoltán, akinek a templom rövid történetét köszönhetjük.[20]

Az eddigi közlemények és a helyszínen megtekinthető, helyreállított részletek alapján a templom történetéről meglehetősen pontos kép alkotható, és annak művészettörténeti elemzése is elvégezhető. Az alábbiakban mindenekelőtt ezeket a részleteket mutatjuk be, és ezek értékelése alapján igyekszünk művészettörténeti és történeti szempontból értelmezni a látottakat.

3. Berekböszörmény, a templom periodizált feltárási alaprajza M. Nepper Ibolya kutatásai alapján

A templom bemutatása

A község középpontjában álló, keletelt épület a templomkertben, a református paplakkal összeköttetésben helyezkedik el. Amennyire ez régebbi térképek segítségével megállapítható, ez a helyzet legalábbis a kora újkor óta változatlan.[21]

A kert közepén álló épület mindenekelőtt változatos tömbformáival hívja fel magára a figyelmet *(4. kép)*. Ennek skálája a nyugati homlokzaton magasodó toronytól a szinte csak alaprajzi formákat kijelölő, a templom mellett elterülő falmaradványokat jelző felmagasításokig terjed. Ez utóbbiak közé tartozik a szentély északi oldalához csatlakozó félköríves forma, melynek belső felülete kimélyített, alacsony falazatát pedig kő- és téglasorok váltakozása képezi. A körív nyugati csatlakozásánál a felmenő falazat egy sávja vakolatlanul maradt, láttatva az egykori szerkezet felmenő falát, melyet befoglaltak a későbbi falszövetbe; a roncsolt téglafelület érzékelteti, hogy itt az egykori falszövet folytatódott *(5. kép)*.

Hasonló kiegészítések láthatók a hajó nyugati végének északi és déli oldalánál. Itt egy-egy sornyi magasságú téglafelület érzékelteti, hogy a templom egykor szélesebb volt. A kiugrás mindkét oldalon két-két ponton kötött be a hajófalba: ezek helyét itt is vakolatlanul hagyott téglafelületek jelzik. A felület lefaragás nyomait mutatja a karzatablak magasságáig, e fölött a felület kitisztul, és a két falcsonkot szegmensíves áthidalás köti össze.

A ma is álló épületegyüttes nyugati toronyból és nyújtott, egyhajós templomból áll, melynek portikusai kereszt alakban ugranak ki az oldalfalak közepe táján. A torony négyszintes, nyugati sarkait kétlépcsős támpillérek erősítik. A nyugati falon, a földszinten bejáratot, e fölött ovális ablakot, a legfölső szinten tágas, félköríves záródású harangablakot találunk. A tornyot órapárkány zárja, fölötte nyúlánk, zsindellyel fedett sisak és négy fiatorony. A tornyot vele azonos szélességű, a hajónál keskenyebb és alacsonyabb összekötő elem kapcsolja a templom többi részéhez; ennek megvilágítását a karzatszinten a szegmensíves záródású déli ablak biztosítja.

Az összekötő elem legfőbb dísze jelenleg a kibontott és rekonstruált középkori kapu *(6. kép)*. Ez háromlépcsős szerkezetű: a falsarkokba 3–3 háromnegyedoszlop illeszkedik *(7. kép)*, melyeket levéldíszes fejezet és sokszögű fejlemez zár (a fejezet nem válik el az oszloptörzstől). A lábazat egy lefelé szélesedő rézsűvé alakuló erőteljes tóruszból és fölötte két keskenyebb gyűrűből áll. A lábazatok poligonális oszlopszékeken állnak. A félköríves archivolt követi a béllet profilját.

A nyugati falban a kapu fölött két félköríves, rézsűs bélletű, téglából falazott ablakot bontottak ki a külső felületen *(9. kép)*. Ezek nyílása feltűnően keskeny, háromszögű lezárásukat két egymásnak támaszkodó tégla alkotja *(8. kép)*. Az ablakok belső oldala jelenleg még el van falazva, de a falkutatás ezen az oldalon is érzékelte jelenlétüket. Az ablakok alatt, az egykori nyugati homlokza-

4. A berekböszörményi templom déli homlokzatának részlete

5. A berekböszörményi templom északi oldalán feltárt rotunda maradványai

6. Berekböszörmény, a nyugati kapu

7. Berekböszörmény, a nyugati kapu bal béllete

ton, keskeny téglasávok maradtak vakolatlanul (jelenleg az összekötő elem belterében). A kaputól délre újonnan készült falépcső visz az emeletre, mely a hajó karzatának is bejáratául szolgál. A karzat fölött egy harmadik, középkori eredetű résablakot is feltárt a falkutatás.

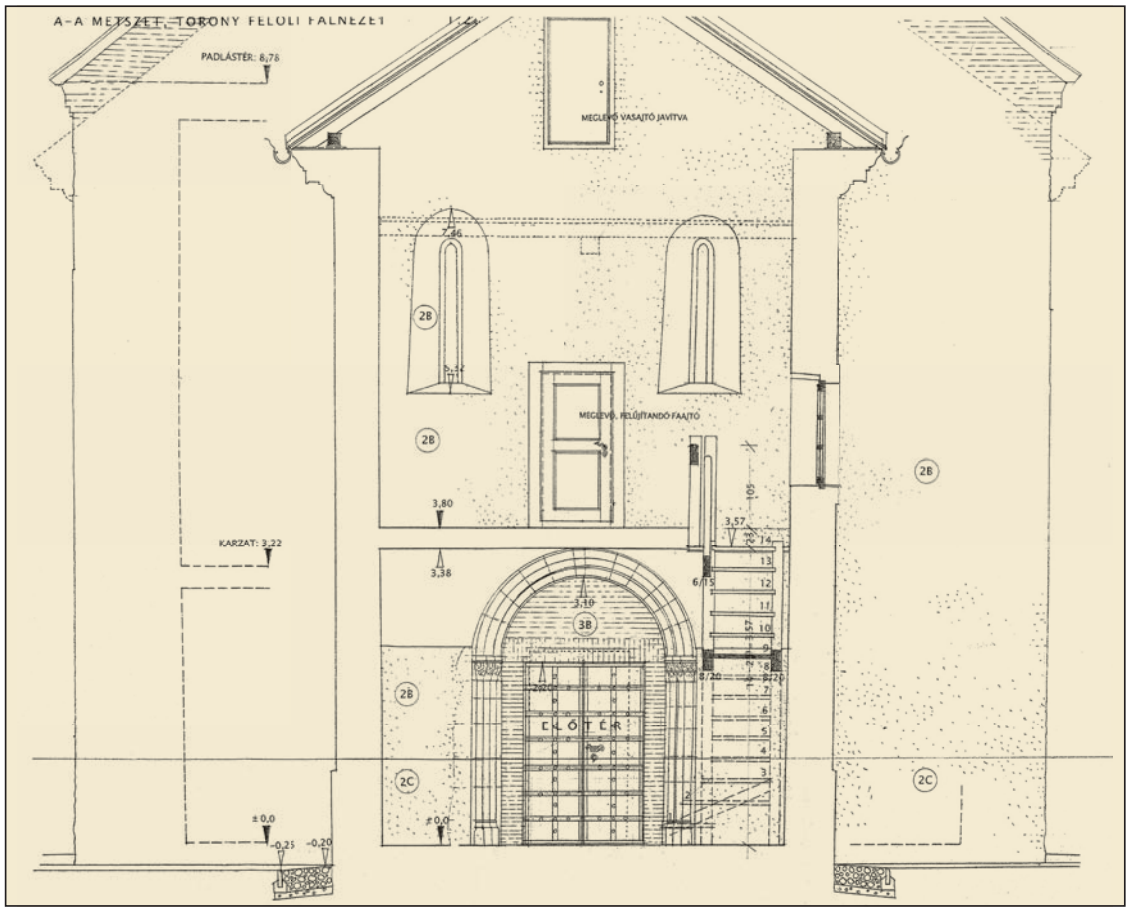
A nyugati kapun belépve, a templom egységes, kelet–nyugati irányú terébe jutunk. Ennek mindkét végén karzat helyezkedik el. A nyugati karzat alját széles, félköríves, magát a karzatot szegmensíves ablakok világítják meg. Ez utóbbiakhoz hasonló, bár magasabb ablakból három-

8. Berekböszörmény, a nyugati homlokzat befalazott emeleti ablaka

három az oldalfalakon is elhelyezésre került. A déli oldalon ezek fölött tártak fel négy, félköríves záródású, rézsűs bélletű ablakot: ezek a nyugati falban lévőknél valamivel szélesebbek. Az oldalfalak belső oldalán, középtájon, mindkét oldalon egy-egy háromszögben záródó, téglából kifalazott falfülke került elő.

A két-két nyugati hajóablak között helyezkednek el a mindkét oldalon kiugró toldaléképületek. Ezek a belsőhöz alacsony, de széles, kosáríves záródású nyílással kapcsolódnak. A délinek a déli oldalon, az északinak a keleti

9. A berekböszörményi templom keresztmetszete az előcsarnokon keresztül, az Árpád-kori kapu és ablakok nézetével

falán nyílik külön bejárata. Homlokzatukat barokkos oromzat zárja.

A templom keleten ívesen záródik, a külsőn az ívet két erőteljesebb falsarok fogja közre. A keleti karzathoz a déli oldalhoz épített kerek lépcsőtorony biztosítja a feljárást. A keleti homlokzat közepén is nyílik egy bejárat, amely a legrövidebb utat biztosítja a paplak felé.

A belső térben, a keleti oldalon, a talajszinten kirakott téglaburkolat hívja fel a figyelmet a mainál korábbi szentélyvégződésre. Ez a mai templomhossz közepétől kissé keletre, diadalívvel kezdődött, majd a mai oldalfalaknál keskenyebb szentélytérben folytatódott. Ennek lezárása a nyolcszög három oldalával, némiképpen szabálytalan alakban történt. A szentély keleti falai nem azonos hosszúságúak, és az általuk bezárt szögek is különbözők. A szentély sarkain támpilléreket jelez a téglapadló. A két keleti támpillér bekötésénél egy-egy középkori kőfaragvány – tompaszögben elhelyezett háromnegyedoszlop rétegköve – szolgál talpként a keleti karzatot tartó gerendáknak.

A középkori szentély alatt jelenleg tágas kripta helyezkedik el *(10. kép)*. Ennek tere a feltárás során keletkezett, és a helyreállításnál úgy döntöttek, megtartják.[22] Északi oldalán falazott kripta maradványa. A sarkokban a szentély egykori háromnegyedoszlopainak kúp alakú alapozása látható. A térben helyezték el a feltáráskor megtalált és a falakból kibontott, középkori kőfaragványokat és idomtéglákat.

További kőfaragványok találhatók a templomkertben a szentélytől délre. Ezeken kívül a debreceni Déri Múzeum raktárában őriznek három töredéket: egy levelekkel

10. Berekböszörmény, a szentély alatt kialakított kőtár

díszített féloszlopfőt és két lemeztagokkal kísért háromnegyedoszlop-töredéket. Mindhárom faragványon többrétegű festés nyomai találhatók. További kőelemek maradtak a falba építve, amelyeket rendre látni enged a vakolat.

A templom későbbi története és az Árpád-kori állapotok rekonstrukciója

Ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, mi az, ami a jelenlegi templomból a középkori fázishoz tartozik, mindenekelőtt meg kell határoznunk a későbbi átalakításokat. Ebben egyrészt a ma látható formák és a helyreállítás finom jelzései, másrészt a református egyházközség feljegyzései lehetnek segítségünkre.[23]

Mindenekelőtt nem tartozik a középkori állapothoz a templom jelenlegi nyugati tornya. A nyugati kapu fölött elhelyezett, kőbe faragott évszám 1783-ra keltezi ennek építését. Előzményeként 1717-ben épült fatorony állt, melyet 1753-ban javítottak. II. József korában a reformátusok is építhettek kőből vagy téglából tornyot, amelyet a berekböszörményiek már 1781-ben kérvényeztek. Az építkezés 1783–1784-ben zajlott, Dobrai Mihály prédikátor idejében. Az eredetileg különálló tornyot csak 1824-ben kötötték össze a hajóval. Mai formáját 1870-ben nyerte.

A másik jelentős újkori átalakítás a templom keleti részét érte. Erre is az 1824-es nagy átalakításkor került sor.[24] Ekkor bontották le a középkori szentélyt, és készült el a keleti toldalék, valamint a két oldaltér. A keskeny kö-

11. Berekböszörmény, faloszlop töredéke a debreceni Déri Múzeumban

12. Berekböszörmény, faloszlop töredéke illesztésjellel a debreceni Déri Múzeumban

zépkori ablakok helyett ekkor vágták a széles, szegmensíves ablakokat a hajó északi és déli oldalán.

Ezek szerint a középkori templom 1824 előtt még nagyrészt megvolt. Állt a szentélye, és eredetiek voltak az ablakai. Valószínű azonban, hogy a nyugati rész kialakítása már nem őrizte középkori alakját. Dobrai Mihály feljegyzéséből tudjuk, hogy a padláson a következő felirat volt olvasható: *Ez templomnak régtől fogva elpusztult megromladozott kőfalait újítani és ezen fa épületeket tsináltatni kezdették 1678-ba, akkorbéli jóemlékezetű Balog István fő bíróságában, végeztetett el 1679 Nagy Mihály bíróságában.*[25] Érdekes, hogy Várad 1660-as elestét követően tartósan török uralom alá került területen még a felszabadulás előtt megtörtént az újjáépítés, s a jelek szerint ez túlélte a Várad ostromaival (1689, 1692) kapcsolatos veszedelmeket is. Csak több mint száz évvel később, 1794-ben kellett az épületet újra javítani.

Ennek az átépítésnek a léptékét nem ismerjük pontosan. Nyilvánvaló, hogy a középkori templom falai magasan álltak, hiszen a szentély lebontásakor még eredeti helyén lehetett legalább az egyik oszlopfő, és a faragott kőablakok is megvoltak, bár a boltozás bizonyára már nem. A hajó falai lényegében ma is eredeti magasságukig állnak. Romossá válhatott azonban a nyugati rész, amely-

nek a mainál összetettebb szerkezete lehetett. Talán ekkor bontották vissza a két oldalon kiugró részeket, és az új falakat a hajófal meghosszabbításával készítették el. Az újonnan épült falszakaszok alapozása természetesen elvált a régiekétől, így annak kockázatát, hogy azok külön mozogjanak, szegmensíves teherhárító ívekkel védték ki. Így tehát a ma látható, a déli oldalon sárgára, az északin fehérre vakolt befalazások és a fölöttük vakolatlanul hagyott ívek alighanem egyidősek, s a megoldást statikai szempontok indokolták.

Ennek alapján a középkori templom a következőképpen rekonstruálható. Mindenekelőtt számolnunk kell az északi oldalon feltárt kör alakú épülettel, amelyet a település legkorábbi templomaként határozhatunk meg. Ennek déli oldalát megsemmisítve, de maradékát (esetleg sekrestye funkcióval) talán megőrizve épült ki a hosszházas templom. Ez az épület, a jelenlegi tudásunk szerint, egyhajós volt. Keleten beugró diadalív választotta el a poligonálisan záródó szentélytől. A szentély délkeleti és északkeleti fala valamivel rövidebb volt a keletinél, ami azt eredményezte, hogy a sokszögzáródás kevésbé mélyül. A különbségek nem egyformák, s ez további szabálytalanságokhoz vezetett; ráadásul a szentély északi és déli fala sem teljesen párhuzamos, hanem nyugat felé távolodnak egymástól.

13. Berekböszörmény, faloszlop rétegköve másodlagos felhasználásban

14. Berekböszörmény, faloszlop rétegköve másodlagos felhasználásban

Amint a feltárt alapozások is jelzik, a szentély sarkaiban háromnegyedoszlopok állhattak. Ezek közül több rétegkő ma is megvan (kettő a Déri Múzeumban *[11–12. kép]*, kettő a keleti karzat gerendái alatt *[13–14. kép]*, további négy a kriptában). A 18 centiméter átmérőjű hengertag két oldalát lemeztag kíséri, a darabok többsége a tompaszögben törő falsíkot is követi, de van olyan is, amelyik valószínűleg a szentély diadalív melletti sarkai valamelyikében állt.

Az egyetlen ismert fejezet egy féloszlopfő, amelynek alsó részén nyaktag fut körbe *(15. kép)*. Az eredetileg hozzá csatlakozó, vésett peremmel kijelölt oszloptörzs átmérője 17 centiméter volt *(16. kép)*. A fejezet kosár alakú tömbjén nyolc, váltakozó irányban elhelyezett, ötujjú

15. Berekböszörmény, faloszlop fejezete a debreceni Déri Múzeumban

levél lebeg. A fejlemez alsó harmadában ék alakú véset szalad. A féloszlopfő kőtömbje (befoglaló méretei: 33 × 33 × 33 centiméter) mindkét oldalon a falba mélyedt, de nem egyforma mélységben: a jobb oldalon a mélység 15 centiméter, míg a balon csak 11,5 centiméter. Ha feltételezzük, hogy a fejezet pontosan a zárókő felé nézett, akkor a szentély szabálytalan alaprajza miatt ez az aszimmetria indokolt: mégpedig a déli oldalon adódik úgy,

16. Berekböszörmény, faloszlop fejezete alulnézetből

hogy a borda bekötési vonalától jobbra kisebb szögben csatlakozik a falsík, mint attól balra. Ez megfelel a fennmaradt fejezetnek, amely leginkább a keleti fal déli sarkában helyezkedhetett el – már ha feltételezzük, hogy a tömb kifaragásánál eleve számoltak ezzel az alaprajzból fakadó aszimmetriával.

A fejezet felső síkján érdekes bekarcolás őrződött meg *(17. kép)*. Kétoldalt a fejlemez mellett párhuzamosan húzódó vonalak kifutnak az elülső síkig, de a sarkokat negyedhomorlat metszi le. Ugyanez a forma az elülső síktől 9,5 centiméterrel beljebb is megismétlődik. Ezek szerint itt a fejezetre szánt borda profilját karcolták be, méghozzá két helyzetben: egy jobban kiülő és egy mélyebb elhelyezéssel. A kő tetején középen bevésett kereszt is látható, ahhoz hasonló, amely megjelenik a háromnegyedoszlopok rétegköveinek illesztőfelületein is. Ennek alapján rekonstruálhatjuk a szentély bordaprofilját, amely 26,5 centiméter széles volt, sarkain viszonylag kis mélységű (az első síktól csak 5 centiméterre benyúló) horonnyal és széles (18,5 centiméter) orral. A jelenleg ismert kőanyagban ennek megfelelő töredék nem ismert, ami arra mutat, hogy a XVII. századi újjáépítés után a boltozatnak már semmilyen részlete nem állhatott fenn. Ennek ellenére nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a szentély négyzetes részét eredetileg keresztboltozat fedte, s a sokszögzáródás két további sarka felől is bordák kötöttek be a zárókőbe.

Valószínűleg szintén a szentélyhez tartozhattak azok a faragott kövek, amelyek rézsűs bélletű ablak rétegköveiként azonosíthatók *(18. kép)*. Ismertek olyan elemek is, amelyek a keret alsó rézsűjét is megőrizték *(19. kép)*. Arról, hogy ezek az ablakok milyen szélesek, magasak vagy milyen záródásúak voltak, nincs adatunk.

17. Berekböszörmény, a fejezet felső síkja a borda körvonalával

18. Berekböszörmény, ablakbéllet rétegköve a kőtárban

19. Berekböszörmény, ablakbéllet töredéke a kőtárban

További faragványok olyan ferde síkkal és alattuk elhelyezett horonnyal rendelkeznek, amely megfelelhet a lépcsős támpillérek csepegtető párkányának.

A szentély mintegy 3,3 méter széles diadalívvel csatlakozott a hajóhoz. A diadalív erősen benyúlt, így a hajó felőli oldalán több mint 2 méter széles falfelület keletkezett. Itt alighanem mellékoltárok elhelyezésére gondolhatunk, annál is inkább, mivel az oldalfalakban, nem messze ettől, a liturgikus felszerelés elhelyezésére szolgáló fülkéket találunk *(20. kép)*.[26]

20. Berekböszörmény, falfülke az északi hajófalban

A mellékhajó oldalfalai, mint fentebb szó esett róla, lényegében a középkori templomból származnak. Az eredeti állapothoz tartozik a déli oldalon feltárt négy, rézsűs ablak. Hogy volt-e déli kapuja a templomnak, ma már nem tudható, mivel a fal középső szakasza elpusztult a portikus építésekor. Faltagoló elem, lizéna vagy párkány nem ismert; az előbbi valószínűleg nem is volt, a párkányt nem zárhatjuk ki, de nem is utal rá semmi.

A templom építészetileg leghangsúlyosabb eleme a nyugati részén magasodott. Itt az ásatás során talált kiszélesedés egyértelműen arra utal, hogy tagolt szerkezet feltételezhető. A belsőben nyitott szondák szerint az oldalfalak a kiszélesedésnél kifordultak, még a befalazások alá forduló meszelt felület is érzékelhető. Ugyanígy a nyugati fal sincs kötésben a mai oldalfalakkal, amelyek a kiszélesedés megszüntetésekor keletkeztek. Nem alaptalan Nepper Ibolya feltételezése, hogy a széles nyugati homlokzat toronypár kialakítására szolgált. Ennek pontosítására az oldalfalak előtti alapozások mélységét kellene ismerni (ti. elbírhatták-e a tornyokat), illetve a hajóban kisebb ásatással lehetne meghatározni a tornyok belső támaszának a helyét (erre eddig nem kerülhetett sor). Az is

feltételezhető, hogy a tornyok első emeletén egy nyugati karzat helyezkedett el. Talán a karzat alátámasztásával függenek össze azok a kőelemek, amelyeket a nyugati kapu belső oldalán, a középkori téglafalban, szemmagasságban fedezett fel a szondázás. Ezek a karzatalj boltozatának indítására szolgálhattak.[27]

A karzat megvilágítását a nyugati falban feltárt két, téglából falazott, magas, de keskeny, rézsűs bélletű ablak biztosította (esetleg oldalsó ablakai is lehettek, de ezek a falak nem maradtak fent). Ezek felett egy harmadik középkori ablakot is felfedezett a kutatás. Ez az ablakcsoport mindenképpen a toronyköz homlokzatát tagolhatta. Arról, hogy az esetleges toronyfalak (melyek nyugati falcsonkjai még megvannak) milyen tagolásúak voltak, s nyíltak-e rajtuk ablakok, egyelőre nem rendelkezünk értesüléssel. Ásatás híján azt sem állíthatjuk határozottan, hogy a toronyaljak nyitottak voltak-e, bár ez igen valószínű. A toronyköz viszont biztosan zárt volt, ennek nyugati fala ugyanis ma is áll, és ennek közepén nyílik a berekböszörményi templom legfőbb ékessége, a bélletes kapuzat.

Művészettörténeti értékelés: A rotunda

A feltárások során két középkori épületre derült fény: egy rotundára és egy hosszházas templomra. A rotunda nagyobbik felének feltárása megtörtént, falait kiegészítve konzerválták. Külső átmérője 7 méter, a belső 4,8 méter, a falvastagság 90–110 centiméter. A kutató publikációiban eltérően jelent meg a falmagasság: a magyar szövegben 1,70–1,90 centiméter [sic!] összmagasságról, a német változatban 1,70–1,90 méter alapozási mélységről olvashatunk.[28] A közölt ásatási fotón látható falmaradványok magassága nem haladja meg a fél métert.[29] Ugyanakkor a rotunda nyugati fala belefut a későbbi templom északi falába, pontosan a középkori hajó északkeleti sarkát alkotva. Ez a felmenő falmaradvány vakolatlanul, csorbázott felülettel ma is látható *(5. kép)*.

A feltáráskor a rotundához csatlakozó vagy annak falába mélyedő szentélyt nem találtak. Így ez az alaprajz a legegyszerűbb, kör alakú körtemplomokéval vethető egybe. Ez a típus néhány álló (pl. Kissikátor, Kisperlász, Szepesmindszent) és több feltárásból ismert[30] példájával a rotundák legnehezebben megragadható csoportját alkotják: formai jellegzetesség híján szinte datálhatatlanok. Ráadásul néha még rendeltetésük is bizonytalan. A Zámoly melletti kerek romot a kutatás általában az elpusztult Kerekszenttamás templomának tartja, melyben a helységnév alapján valóban rotunda állhatott.[31] A romot 1962-ben Fitz Jenő kutatta, a déli kiromlás helyén kaput feltételezett, és feltételesen a XII. századra datálta.[32] Újabban Siklósi Gyula végzett megfigyeléseket a romon.[33] Ezzel szemben a helyi hagyomány török kori őrtoronynak tartja. Jelenlegi állapotában az egyszerű kör alaprajzú, szentély nélküli épületen semmi olyan részletforma nem található, amely akár rendeltetését, akár datálását eldönthetné, ezért további vizsgálatok szükségesek. Még tanulságosabb ebből a szempontból az esztergomi Szent Vid-kápolna esete. A Nagy Emese által a királyi vár Fehér tornya alatt feltárt, 5,75 méter átmérőjű, belülről falpillérekkel tagolt építményt Gervers-Molnár Vera azonosította a titulusa alapján korai alapításúnak vélhető kápolnával.[34] Ezt azonban újabban Horváth István megkérdőjelezte. A kápolnát ugyanis 1284-ben még említették, amikor a kör alakú építmény helyén már a lakótorony állt.[35] Horváth István ehelyett, előbb (1979): a székesegyház egyik kápolnáját, esetleg mellékapszisát, majd (1999): a Várhegy északi gyalogkapuja mellett feltárt egyenes záródású templomot kötötte hozzá.[36] Ennek helyzete megfelel a forrásban említett „hegyfok"-nak. XIV. századi freskórétege alatt korábbi vakolat volt, ami összeegyeztethető azzal, hogy az 1397-es *canonica visitatio* nem említi: valószínűleg még ez előtt hajója leszakadt a hegyoldalból.[37] A Fehér-torony alatti, kör alakú, apszis nélküli építményről pedig valószínűbbnek látszik, hogy utódjához hasonlóan erődítési célokat szolgált.

A jelen esetben a rotunda szakrális rendeltetését valószínűsíti, hogy a későbbi hosszházas templom mellé épült. Ugyanakkor éppen ez a helyzet szokatlan: a rotundákat általában nyugatról (pl. Kolozsnéma, Jánoshegy, Szete), néha keletről (pl. Bagyan, Jalsó) bővítették, vagy egyszerűen a helyére épült az új templom (pl. Isaszeg). Ismert néhány eset, amikor a rotunda közvetlenül a hosszházas székesegyház mellett állt (pl. Eger) vagy azzal egybeépült (Gyulafehérvár), de ezek egymáshoz való viszonya nem tisztázott.[38] Egyértelműen egy centrális templom déli oldalán épült a nyíregyházi Szent György-templom, de az utóbbi a korábbi plébániatemplom helyén emelkedik, s így ennek és a Krisztus teste titulusú rotundának az eredeti viszonya tisztázásra vár.[39] Újabban Miskolctapolcán a bencés templom északi részéhez kapcsolódva tártak fel egy korábbi rotundát.[40] Ugyanakkor arra is van példa, hogy a berekböszörményihez hasonló helyzetű, nem teljes kör alakú tér bővítményként csatlakozzon a templomhoz: így ma is áll Rábaszentmiklóson a kör alakú hajóhoz karéjként kapcsolódó, azzal egykorú sekrestye,[41] míg a Békés megyei Fövenyesen a feltárásból ismert rotundához utólag csatoltak kör alaprajzú épületrészt.[42] Bár erre utaló nyom Berekböszörményen nem ismert, megfontolandó annak lehetősége, hogy a hosszházas templom itt is a legkorábbi épület helyén áll, s a ma ismert köríves fal ennek csak északi bővítménye volt.

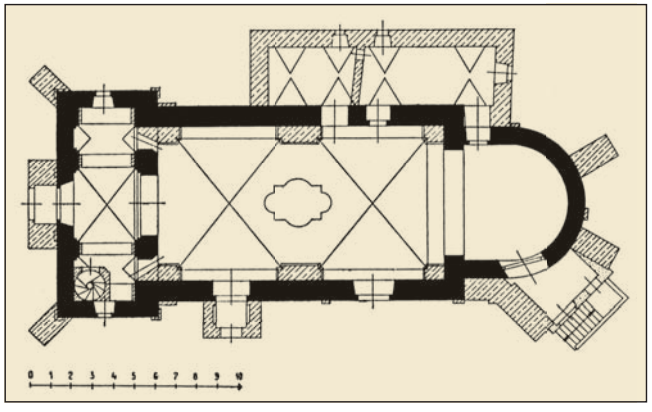
A rotunda keltezéséhez nincsenek szilárd támpontjaink. Egyetlen faragványt sem tudunk hozzá kötni, és nem

ismertek olyan sírok, amelyek a keltezésben segíthetnének. Egyedül a falazástechnika jelenthet kiindulópontot. A feltárt alapfalak ugyanis kő- és téglasorok váltogatásából állnak. Ugyanakkor az álló templom északi falába foglalt falszakasz, mely a rotunda felmenő falából maradt meg, tisztán téglából áll; ennek alapján úgy tűnik, csak a fal legalsó része volt vegyes falazású. A vegyes falazás a bizánci építészetre kifejezetten jellemző, de korántsem kizárólagosan, hiszen még a XII. században is javában alkalmazták Itáliában (kiragadott példák: Verona: San Zeno; Monte Siepi: San Galgano) és Franciaországban (pl. Toulouse: Saint-Sernin). Magyarországon olyan jeles korai emlékek, mint a kalocsai székesegyház és a somogyvári apátsági templom ennek a technikának a XI. századi jelenlétét jelzik.[43] Ennek alapján a berekböszörményi rotunda a XI. és a XII. század folyamán bármikor elképzelhető, és a datálásnak felső és alsó határt csak a későbbi templom keltezése, illetve a történeti valószínűség szabhat.

A hosszházas templom

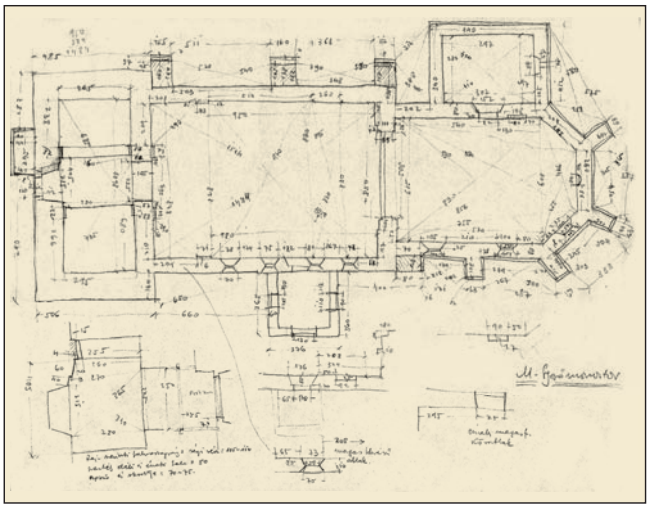
A hosszházas épület jellegzetessége, hogy egyhajós középteréhez sokszögzáródású szentély és valószínűleg nyugati toronypár járult *(3. kép)*. A homlokzati tornyok kialakításáról egyelőre csak sejtéseink lehetnek: ami biztos, a zárt toronyköz, a XI. századtól a XIII. századig egyaránt előfordul. Az, hogy a toronyalj nyitott volt, csak feltételezhető; ez a megoldás kifejezetten jellemző a hazai emlékekre a XII. század közepétől.[44] Ezek a jellemzők a finomabb datálást nem segítik.

A toronypár és a hosszház viszonya valamivel jellegzetesebb. A rangosabb háromhajós emlékeket a XI. század óta toronypárral volt szokás ellátni; ezek egyszerűbb, de törekvőbb követői azok a példák, amelyeken a két torony egy hajóhoz járul. Ezek épülhetnek a hajó szélességében (mint Mórichidán és Nyitradivéken) vagy toldalékként

21. Nyitrakoros, a templom alaprajza

kétoldalt a hajóhoz, ezáltal szélesítve a homlokzatot (pl. Kána, Jánosi, Tereske, Bozók). Berekböszörményben a tornyok szélesebb homlokzatot képeztek a hajó szélességnél, de a toronyköz keskenyebb volt ennél. Ez a megoldás viszonylag ritka, de ismert Nyitrakorosról *(21. kép)*, amelyet ezért Gerevich Tibor kevert típusnak nevezett.[45] Előfordul Magyargyerőmonostoron is, de itt feltételezik, hogy a toronypár utólagosan épült az egyhajós templomhoz *(22. kép)*.[46] Ezeknél összetettebb megoldású a bényi premontrei templom, amelynek egyhajós, kifejezetten rövid hosszházához szélesebb nyugati karzat és annál is szélesebb toronypáros homlokzat csatlakozik (ezt utólag toldották meg egy ugyanilyen széles előcsarnokkal).[47] Mindhárom templom a XIII. század első feléből származik, a gyerőmonostori bővítése lehet a század közepéről is.

22. Magyargyerőmonostor, a templom alaprajza

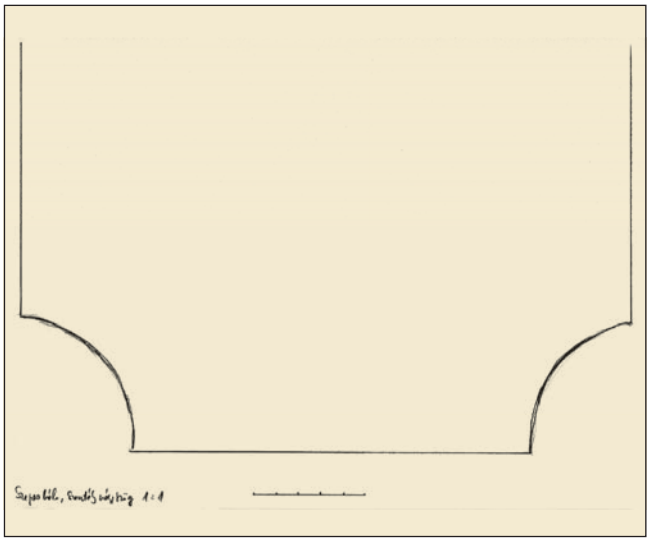
A nyitrakorosi templom szentélye félköríves, a gyerőmonostorié késő gótikus átépítés folytán lett poligonális, a bényié pedig két mellékkápolnával bővített. Mégis ez utóbbi a legközelebbi analógia, mivel főszentélye sokszögű, bár a tizennégyszög hét oldalával zárul, míg Berekböszörményben a megoldás ennél sokkal egyszerűbb. Maga a sokszögű szentélyzáródás Magyarországon a XIII. század elejétől van jelen, egyik korai példája az esztergomi Szent István-kápolna.[48] E megoldást a premontrei rend (mint a már idézett Bény és számos társa, a témánkhoz földrajzilag legközelebb Érábrány) és a koldulórendek terjesztették. Falusi környezetben a XIII. század közepétől van jelen, támpillérrel (pl. Bük és Somogyvámos II. periódusa) vagy anélkül (Bakonyszentlászló, Somlószőlős, Lábod, Szenyér stb.). Az Alföldön főleg Szatmárban sokasodnak a késő Árpád-kori emlékek (Szamostatárfalva, Csomaköz, Papos, Szakoly).[49] Biharban

a legközelebbi analógia a micskei templom, melyet 1630–1633-ban jelentősen felújítottak, s ekkori a hajó falainak felső része és az egész szentély, de ez a régebbi alapokon, és szemmel láthatólag a korábbi formák tiszteletben tartásával történt. A szakirodalom a XIV. századra teszi a templomot, de keskeny, félköríves záródású, rézsűs ablakai és a torony ablakkiosztása (noha formájuk megújított) megengednek egy késő Árpád-kori datálást is, ami összhangban állna a plébános 1291–1294 közötti említésével.[50] Ebből a szempontból érdemes összevetni most tárgyalt templomunkat a közeli vedresábrányival: szentélyük lényegében azonos léptékű, de az utóbbi templom szentélynégyszögéhez félköríves apszis járul, míg a berekböszörményihez a nyolcszög három oldala, s terét bordás keresztboltozat fedte.[51]

Éppen ez a szóban forgó templom legmodernebb vonása. Amennyire ez ma megítélhető, a szentély kialakításához kőfaragványok egész sorát vették igénybe: faloszlopokat, fejezeteket, bordákat, ablakkereteket. Ezzel ellentétben látszik állni a hajó alapvetően téglaarchitektúrája, falazott ablakai, jellegzetesen háromszögben záródó falfülkéi. Míg a támpilléres szentély gótikus jellegű, a hajó a romanika világához tartozik. Feltűnő, hogy a tornyoknak (ha tényleg álltak ilyenek) nincs támpillérük, ami az Árpád-kor nagy részére jellemző (pl. Somogyvár, Ákos, Türje, Magyargyerőmonostor), bár a XIII. század közepétől már terjedőben van a támpillér (Zsámbék, Mórichida). Román jellegű a kapuzat is, nemcsak félköríves archivoltja, hanem lépcsős, falsarkokba állított oszlopokkal díszített béllete miatt is. Ugyanakkor éppen a kapu kőanyaga és fejezetornamentikájának a szentélyével kimutatható kapcsolata azt bizonyítja, hogy a hajó és a szentély azonos fázishoz tartozik – amit a régészeti kutatás is megerősített. Ez a kétféleség tehát nem eltérő korokat s így szándékokat jelez, hanem az építési módszerre vet fényt. Berekböszörményben, mint sok más helyen is, az Alföldön ritka kincsnek számító kőelemek a megrendelés külön mozzanatát képezték, s az elkészített és talán készen ideszállított darabokat nem is szükségképpen faragóik helyezték be. Érthető, ha a drágán mért (és drágán szállított!) portékát csak a legfontosabb pontokon vették igénybe: a homlokzat fő díszét alkotó kapun és a templom szívének számító szentélyben. A többi részletet az alföldi téglaépítészet rutinja határozhatta meg.

A templom koráról éppen ezek a kőelemek árulnak el a legtöbbet. Az egyik jellegzetesség a falsarkokba állított háromnegyedoszlopok. Ez a korai gótikától kezdve elterjedt jelenség, esetünkben annyival gazdagabb az átlagosnál, hogy a hengertagot lemeztagok kísérik. Ez is ismert kora gótikus emlékekről a XIII. század második negyedéből (pl. Veszprém, Szent György-kápolna; Pozsega, ferences templom; Csázma; Medvevár),[52] továbbá olyan érett gótikus épületekről, mint az újlaki ferences templom a XIII. század második feléből.[53]

A bordaprofil lenyomata szerint a szentélyt hornyolt sarkú bordával boltozták. Ez a megoldás széles körben elterjedt a XIII. század második negyedétől fogva egészen a XV. századig. Nem mindegy azonban, milyenek a horony arányai. Azt az általános tendenciát tapasztaljuk, hogy minél keskenyebb az orrtag, és az orr felületétől minél távolabb kezdődik a horony (nevezzük ezt hornyomélységnek), annál későbbi a forma. A XIII. század második negyedére tett sopronhorpácsi bordatöredék ennek a megoldásnak a korábbi típusát képviseli.[54] Még szélesebb orrtaggal rendelkezik a mórichidai szentélyborda, de ennek hornya távolabbról indul.[55] Az erdélyi építészetben a kerci körben találkozunk vele, a horpácsihoz hasonló arányokkal.[56] A beregi emlékanyagban éppen ennek a bordatípusnak a fejlettebb kialakítása okozott fejtörést,

23. Szepesbéla, a szentély bordaprofilja

és számít ma is a késői (XIV. század eleji) datálás fő érvének.[57] Ugyanez a típus széles körben elterjedt a Szepesség késő XIII. századi építészetében. Az általam ismert példák közül a szepesbélai templom eredeti, négyzet alaprajzú szentélyének a bordaprofilja áll a legközelebb a berekböszörményiéhez, amellyel nemcsak arányaiban, hanem méreteiben is szinte teljesen egyezik *(23. kép)*. 1268-ban már említik a szepesbélai templom plébánosát, ennek alapján az épület az 1260-as évekre elkészülhetett. A kifejezetten keskeny orrtaggal rendelkező kakaslomnici, pongrácfalvi vagy szepesjánosfalvi bordák inkább az 1280–1290-es évek alkotásai.[58]

	borda-szélesség	*orrtag szélessége*		*horony-mélység*
Berekböszörmény	26,5	18,5	70%	5
Sopronhorpács	27	13	48%	8
Mórichida	23,5	16	68%	12,5
Kerc	29	15	52%	10
Boroskrakkó	26	11	42%	12,5
Szászsebes	24	10	42%	12
Néma	20	5,5	27,5%	11
Szepesbéla, szentély	27	18	67%	6
uo. toronyalj	19	10,5	55%	4
uo. sekrestye	11	5	45%	4
Szepessümeg	20	10	50%	6
Toporc	20	10	50%	5,5
Káposztafalva kápolna	20,5	7,5	37%	8
Kakaslomnic	23	6	26%	9
Pongrácfava	20	6	30%	6
Keresztfalu	18	6	33%	9
Batizfalva	18	6	33%	8
Nagyszalók	17	6	35%	9
Mateóc	17	6	35%	8
Dénesfalva	19,5	6,5	33%	8
Szepesjánosfalva	14	4	29%	9,5
Abaújszina	18	6	33%	6
Csaroda	17,5	5,5	31%	10
Márokpapi	16,5	5	30%	10,5
Lónya	20,5	5	24%	12

A nyugati kapu lépcsős és sarkokba állított háromnegyedoszlopos szerkezetével jellegzetesen román kori alkotás *(6. kép)*. Ugyanezt a benyomást erősíti a (némiképpen aszimmetrikusra sikerült) félköríves archivolt. Ugyanakkor a lábazatok kialakítása gótikus emlékekről ismert. A sokszögű oszloplábon álló, arról lelógó, szélesen elterülő alsó tórusszal és fölötte két kis gyűrűvel rendelkező lábazat egészen közeli rokona a zágrábi Szent István-kápolna faloszlopairól ismert *(24. kép)*.[59] Ezt a klasszikus gótikus faragványokkal díszített kápolnát röviddel a tatárjárás utánra szokás keltezni. Szintén közeli rokonai a soproni egykori ferences (ún. Kecske-) templom lábazatai: a hajó tóruszai ugyan nem lógnak túl, a nyugati kapué ellenben igen, s azokat kis konzolok támasztják alá *(25. kép)*. A templom, melynek ornamentikája szintén klasszikus gótikus stílusú, 1280 táján épülhetett.[60] Szintén rokon a budavári Nagyboldogasszony-templom nyugati kapujának lábazata (bár sokkal összetettebb oszlopszékkel), mely mai formájában Schulek Frigyes rekonstrukciója, de Csemegi József szerint az eredeti hű másolatának tekinthető.[61] Ez a rész a templom építésének második, klasszikus gótikus szakaszában, az

24. Zágráb, a Szent István-kápolna faloszlopkötegének lábazata

1260-as években keletkezhetett. Továbbá érdemes megemlíteni a gyulafehérvári székesegyház hasonlóan kialakított nyugati kapujának lábazatát is, melyet Sarkadi Márton 1290 tájára tesz.[62] Megállapítható, hogy ez a forma széles körben elterjedt a közép-európai klasszikus gótikus emlékek körében.[63] Ugyancsak gótikus jellegű a portál fejezeteinek sokszögű fejlemeze. Ugyanakkor érdemes

25. Sopron, lábazat a ferences templom nyugati kapuján

hangsúlyozni, hogy az itt felsorolt párhuzamok mind gótikus szerkezetű kapuk, azaz bélletüket háromnegyedoszlopok és homorlatok váltakozása alkotja, ami ellentétben áll a berekböszörményiével.

26. Berekböszörmény, a nyugati kapu bal oldali bélletfejezetei

27. Berekböszörmény, a nyugati kapu jobb oldali bélletfejezetei

Ornamentika

A templom stiláris helyzetét legpontosabban az ornamentális díszítés határozza meg. Ez az épület két végéről: a szentélyhez köthető faloszlopfőről és a nyugati kapuról ismert. A szentély fejezetének kosár alakú felületén ötujjú levelek sorakoznak váltakozó állásban, melyek sem a kerethez, sem egymáshoz nem kapcsolódnak. A levelek felülete ék alakban bemélyített, végződésük sokszögű. Ehhez hasonló felfogású a kapu bal fejezetzónája *(26. kép)*. A bal oszlopfőn három, a másik kettőn két-két ellentétes irányú, általában hétujjú levél helyezkedik el; a lefelé állók a fejlemezből nőnek ki, a felfelé irányulók viszont egyszerűen a fejezet felületéből, mivel a nyaktagot elhagyták. A jobb oldali fejezetzóna összetettebb *(27. kép)*. Ennek középvonalát egy vízszintes inda alkotja, melytől felfelé és lefelé álló, többnyire ötujjú levelek sorakoznak. Némelyikük az indából nő ki, de a többségük felülről vagy alulról indul, és az indával csak a levélcsúcs érintkezik. Az inda jobb oldali indításánál felül két, alul egy spirális, bimbóra vagy virágra emlékeztető forma található. A levelek faragásmódja teljesen megegyezik a kapun és a féloszlopfőn, kétségtelenül egyazon építési fázishoz tartoznak.

A koncepciót talán a jobb oldali fejezetzóna képviseli a legtisztábban. Ez a középindáról kibocsátott levélsor a klasszikus gótika jellegzetes motívuma. Tiszta formában jelentkezik a pozsonyi ferences templom kapubélletén a bal fejezetzónában (1297 előtt, *28. kép*), vagy a kassai domonkos templom diadalív-oszlopfőjén (1300 körül, *29. kép*).[64] Bizonyára nem függetlenül a koldulórendeknél tapasztalható stiláris törekvésektől, a Szepességben a XIII. század második felében kibontakozó nagyszabású templomépítkezési hullámot is a klasszikus gótika különféle színvonalon jelentkező stílusirányzata határozta meg. Az áttört indára felfűzött levélsor finom, naturalisztikus kiadása öt- és hétujjas levelekkel megjelenik a szepesedelényi templom egykori kapuján *(30–31. kép)*. Ugyanez a motívum, de kevésbé kifinomult formákkal, ék alakban bemélyített levélközéppel megmaradt a szepesbélai nyugati kapu jobb fejezetzónájában *(32–33. kép)*. Kissé merevebb formákkal, a berekböszörményire emlékeztető sokszögű levélvégződésekkel a batizfalvi déli kapu bal fejezetzónáján is feltűnik *(34. kép)*, egy szőlőfürt társaságában, amely a levélformát is értelmezi. Ugyanitt a jobb oldalon háromujjú, makkban végződő ágak és egy szétterülő levélforma is megjelenik *(35. kép)*, amelyek szintén

28. A pozsonyi ferences templom nyugati kapujának bal fejezetzónája

29. Kassa, domonkos templom, a diadalív oszlopfője

több helyen felbukkannak még a kortárs szepességi emlékanyagban. A dénesfalvi kapun bal oldalt az ötujjas levelek kígyóznak *(36. kép)*, jobb oldalt a levelek mellett szőlőfürtök is felbukkannak *(37. kép)*. A szemöldökgyámon a levelek mellett kerek virágok is feltűnnek. Hasonló motívumok díszítik a nagyszalóki templom déli kapuját is (a szőlőfürtök itt a bal oldalon jelennek meg) *(38–39. kép)*, s a szögletesen záródó, ötujjú levélforma a szentély zárókövén *(40. kép)* és keleti konzoljain is fellelhető *(41. kép)*. Ugyanez a konzolforma köszön vissza a keresztfalui szentélyben is, ahol a zárókő körben forgó, hétujjas levelekkel díszes *(42. kép)*; ez utóbbiakhoz hasonlók a levelek a déli kapun *(43. kép)*. Mindkét levéltípus megjelenik a mateóci szentély északkeleti, maszkos konzolján *(44. kép)*. „Elvadultabb", leegyszerűsítettebb levélformák jellemzik a felkai kaput *(45–46. kép)*. Anélkül, hogy a rendkívül gazdag szepességi anyagot tovább elemezhetnénk,[65] érdemes még felhívni a figyelmet az olyan kúszólevelekre, amelyek a szepesedelényi szentségházon tűnnek fel *(47. kép)*; ezek későbbi, finom erezetű párja a nagyolsvai temp-

30. A szepesedelényi kapu jobb oldali bélletfejezetei

31. A szepesedelényi kapu bal oldali bélletfejezetei

32. A szepesbélai templom kapuzata és szentségtartója

lom szentségházán találhatók *(48. kép)*. Megjegyzendő, az itt említett kapuk is részint sarokbélletesek (Szepesedelény, Szepesbéla, Batizfalva *[49. kép]*, Felka), részint homorlatosak (Dénesfalva, Nagyszalók, Keresztfalva *[50. kép]*), ami e két felfogás összeegyeztethetőségére figyelmeztet.

A kúszóleveles motívum a Szepességen kívül is felbukkan kissé megmerevedett, klasszikus gótikus formákkal, így a lázonyi templom sekrestyekapuján. A leegyszerűsített, de naturalisztikus eredetű szőlő- és tölgylevelek (fürtökkel és makkokkal együtt) megjelennek két máramarosi koronaváros, Técső és Visk templomaiban is – a két város 1329-ben együtt részesült királyi kiváltságlevélben; valamivel ennél korábban épülhettek maguk a templomok.[66]

Erdélyben a kúszóindás szőlőmotívum a klasszikus gótika kifinomult naturalizmusával, a gyulafehérvári székesegyház rangjához méltó színvonalon jelenik meg annak nyugati kapuján. A püspökség kalotaszegi birtokain, Magyarvistán és Magyarkapuson *(51. kép)* ugyanennek

33. A szepesbélai nyugati kapu jobb oldali bélletfejezetei

34. A batizfalvi templom déli kapujának bal oldali bélletfejezetei

35. A batizfalvi templom déli kapujának jobb oldali bélletfejezetei

36. A dénesfalvi templom déli kapujának bal oldali bélletfejezetei

37. A dénesfalvi templom déli kapujának jobb oldali bélletfejezetei

38. A nagyszalóki templom déli kapujának bal oldali bélletfejezetei

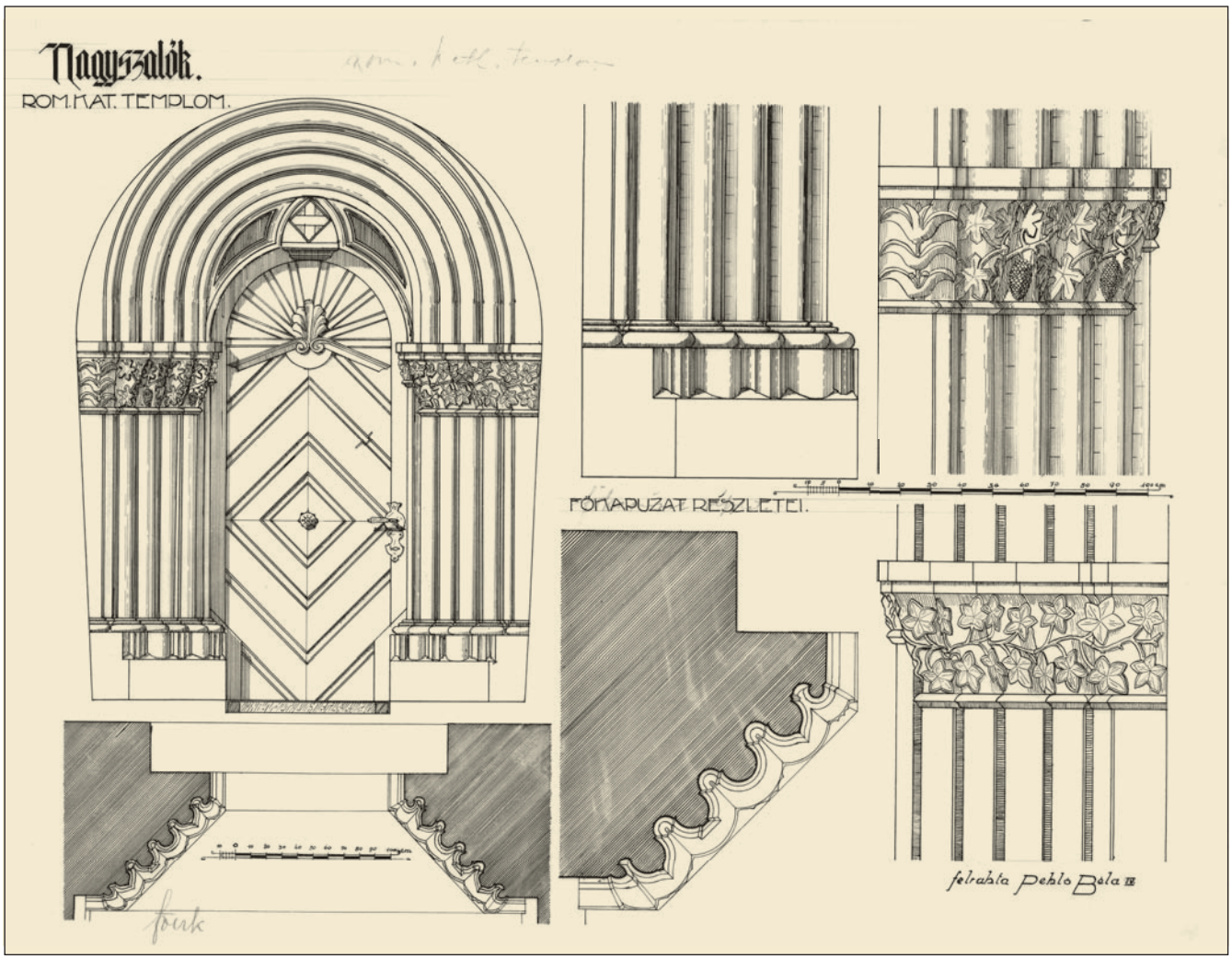
a stílusfoknak erősen stilizált, száraz kiadása tűnik fel – az utóbbi kapuján a tölgylevelek alá még a disznót is odafaragták.[67] A berekböszörményiekhez legközelebb az erdélyi emlékanyagból az aranyosgerendi templom faragványai állnak. A szentély északkeleti sarkában olyan konzolt

találunk, melyen két sorban ötujjú levelek állnak egymás mellett *(52. kép)*. A déli oldal két konzoljára a berekböszörményi kapu bal fejezetzónáján megjelenő, hétujjú típushoz hasonló leveleket faragtak. E templomban, ugyanúgy, mint Berekböszörményben, a kőfaragómunka csak egyes kiemelt pontokon sűrűsödik: a szentély boltozatán, ülő- és falfülkéjén, az ajtó- és ablaknyílásoknál alkalmazták. A kőelemek összeillesztése itt is mutat némi bizonytalanságot pl. a boltozatnál vagy az ülőfülkénél (ahogy Berekböszörményben a kapu archivoltjánál). Az aranyosgerendi félköríves, bélletes kapun is többféle, részben magában álló, részben indával összekötött levéldíszt alkalmaztak, mégpedig három szinten, de ezek részletei példánktól távolabb állnak. Az erdélyi emléknek a szemléletben és a stílusfokban megmutatkozó rokonsága azért is fontos, mert ehhez kifejezetten jó adatokkal rendelkezünk: a sekrestyekapun az 1290-es, a templom déli faláról az előcsarnokba áthelyezett feliratos táblán az 1299-es évszámot találjuk.[68]

40. A nagyszalóki templom szentélyének záróköve

A berekböszörményi templom kőfaragványai tehát a XIII. század utolsó harmadában Kelet-Magyarországon is elterjedő klasszikus gótika vidékies ízű, de izgalmas képviselői. A felsorolt analógiák a berekböszörményi templom építési korát is erre az időre teszik; meghatáro-

39. A nagyszalóki templom kapuzata részletrajzokkal

41. A nagyszalóki templom szentélyének délkeleti konzola

zó az aranyosgerendi, kitűnően keltezhető példa. Nem szabad, hogy megtévesszenek a konzervatív, román jellegű részletek: a hosszház, annak ablakaival és a nyugati rész feltételezhető kialakításával, valamint a portál szerkezete. Nyomósabbak az olyan gótikus elemek, mint a kapu fejezetornamentikája, a szentély alaprajza és boltozata. Romanika és gótika ilyen hasonlóan harmonikus együttélése figyelhető meg az Alföld északkeleti részén is, ahol szintén a szentély a modernebb, gótikus kialakítású. Ezt a kört, Csarodát és rokonait újabban a XIV. század elejére

42. A keresztfalvi templom szentélyének záróköve

43. A keresztfalvi templom déli kapujának jobb oldali bélletfejezetei

szoktuk keltezni.[69] A berekböszörményi templom, mely az Alföld közepén, a váradi püspöki központtól alig 20 kilométerre található, a peremterületeknél talán valamivel korábban, az 1280–1290-es években képviselhette ugyanezt az építészeti gondolatot. Stílusa, amelynek az itt felsorolt példák csak fokát adják meg, de közvetlen ro-

44. A mateóci templom szentélyének északkeleti konzola

konságát nem, jelenleg társtalanul áll a bihari emlékanyagban; nem lehetetlen azonban, hogy valamiképpen a közeli Várad művészi törekvéseinek visszfénye is megcsillan rajta.[70]

Történeti értékelés

Berekböszörményről hosszú ideig hallgatnak az írott források.[71] Korai történetéről legtöbbet a neve árulja el: első lakói böszörmények, azaz izmaeliták, vagyis mohamedán vallású népek voltak. Mesterházy Károly itt és Hajdúböszörményben is a magyarokhoz csatlakozott volgai bolgárok elitjének nyomait kereste.[72] Lehet azonban, hogy csak akkor keletkezett a falu, amikor Könyves Kálmán széttelepítette őket, ahogy Jakó Zsigmond vélte.[73] Ezeknek a részben ellentmondó vélekedéseknek az alapján a település a XI–XII. században már meglehetett, de nem tudjuk, meddig őrizték lakói mohamedán vallásukat. Keresztény hitre térítésükre Szent László és Könyves Kálmán is törekedett.[74] Tudjuk azonban, hogy a XII. században még nagy számban éltek Magyarországon mohamedánok, akikről Abu Hamid is beszámolt, sőt 1221-ben III. Honorius pápa éppen a kereszténységet féltette az izmaeliták fennhatóságától.[75] Jakó a Böszörmény mellett feltűnő Berek falut XIII. század végi településnek tartotta, s a névadás alapján feltételezte, hogy a kibocsátó település lakói ekkorra már teljesen elmagyarosodtak.[76] Ugyanakkor Berekre csak 1396-tól van adatunk, vagyis az alapítás dátuma kérdéses. Összességében feltehető, hogy a rotunda a (legalább részben vagy csak színleg)

45. A felkai templom déli kapujának bal oldali bélletfejezetei

46. A felkai templom déli kapujának jobb oldali bélletfejezetei

47. A szepesedelényi templom szentségháza, részlet

48. A nagyolsvai templom szentségháza, részlet

keresztény hitre tért mohamedán népesség számára készült. Legvalószínűbb, hogy építése összefüggésbe hozható Könyves Kálmán első törvénykönyvével (1095–1104), amely azt is elrendelte, hogy az izmaelita falvak építsenek templomot.[77] Az ebből adódó XII. század eleji datálás összhangban áll a régészeti eredményekkel.

A falu birtokosaira az első adat 1396-ból való, amikor Zsigmond király odaadományozta Körösszeg várát és további tizenkét települést a később Csákynak nevezett családnak.[78] Ekkoriban a Böszörményből kirajzott falut hívták Berekböszörménynek (ez mára elpusztult), és az eredeti települést Nagyböszörménynek (amely azonos a mai faluval). Hogy e falvak mióta voltak királyi kézen, nem tudni. Körösszeg maga, amelynek ezek szerint uradalmához tartoztak, 1316-ig a Borsa nemzetség kezén volt, ekkor kobozta el I. Károly. Jakó Zsigmond szerint az uradalom magját még a Borsák szervezték meg a XIII. század végén.[79]

Ezek szerint a mai Berekböszörmény, akkoriban Nagyböszörmény Borsa Kopasz nádor és testvérei birtokához tartozhatott. A közeli körösszegi várnak valóban egyik legértékesebb tartozéka volt, amit a püspöki és pápai tizedjegyzékek bizonyítanak. A váradi püspöknek fizetett 1291–1294-es tized jegyzéke szerint a település évi 100 kepét fizetett, amely a környéken a legmagasabb adat. Még tanulságosabb a pápai tizedjegyzék, mely szerint évi 28 garast fizetett, míg Körösszeg falu csak 8-at.[80] Nem kétséges, hogy a környék leggazdagabb, s így legkívánatosabb birtoka volt, amelyről joggal feltételezhető, hogy a Borsák korán kivetették rá a hálójukat.

Azt, hogy maga Körösszeg mikortól volt a Borsáké, nem tudjuk pontosan. Györffy György szerint várát a tatárjárás után ők építették.[81] Ellenben Karácsonyi János feltételezése szerint csak Adorján várával együtt, IV. László melletti 1277-es kiállásuk miatt kapták.[82] Akárhogy is, az 1280-as években már biztosan az övék volt, s az is maradt az 1316-os ostromig, amikor a király ellen lázadó Borsa Kopasz elvesztette többi birtokával és egész befolyásával együtt.[83] Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a XIII. század utolsó évtizedeiben, amikor a templom épült, már a mai Berekböszörmény is a Borsák birtoka volt. Így építtetői ugyanazok lehettek, akikben a már említett, sokszögzáródású micskei templomét is sejti

a kutatás.[84] Ahhoz képest azonban a berekböszörményi lényegesen reprezentatívabb épület lehetett.

A templom gazdag kialakítása, toronypáros homlokzata, modern szentélye és igényes nyugati kapuja jól jelzi a falunak a tizedjegyzékekből is kitűnő gazdagságát. Ugyanakkor a toronypáros és vélhetőleg nyugati karzatos kialakítást a kutatás hagyományosan a magánalapítású templomokhoz kötődő kegyúri igények közé sorolja. Hogy a nyugati karzatok milyen, adott esetben a kegyúri családhoz és főként annak elhunyt tagjaihoz is kötődő liturgikus megemlékezéseknek adhattak helyszínt, jelenleg inkább csak sejthető.[85] De ettől függetlenül a látványos, két tornyos homlokzat bizonyosan megfelelt az építtető kegyúr reprezentációs igényeinek is. A késő középkori becsűjegyzékek szerint a monostorok (100 márka) és a monostor módjára épült kéttornyos (és bizonyára háromhajós) templomok (50 márka) után következtek a kéttornyos (de nyilván csak egyhajós) templomok (25 márka).[86] Ezek közé sorolhatjuk a berekböszörményit is. Mint fentebb láttuk, ehhez hasonló kialakítású, de bizonyára szerzetesi közösséggel is ellátott templomot alapítottak a kalotaszegi Gyerőmonostoron a Mikola-rokonság tagjai. Névadója és építtetője az a Gyerő lehetett, aki a család legemlékezetesebb, Mikola nevű tagjának apja volt. Hogy a Borsák és a Gyerők közt lehetett némi rivalizálás, sőt feszültség, arról már Bunyitay Vince is megemlékezett.[87] 1294-ben, amikor a Borsák III. András ellen lázadtak, a királyi csapatok Mikola vezetésével vették be Adorján várát, aki ezért ennek védője, Lóránt (Borsa Kopasz testvére) birtokait is jutalmul nyerte.[88]

A Borsák hatalma a XIII. század végén és a következő elején természetesen jóval meghaladta a Gyerőkét. Míg az utóbbiak a monostorukat építették kéttornyos-egyhajós formában, addig a berekböszörményi templom csak plébániafunkcióval bírt, a Borsák monostora ugyanis a jó 30 kilométerre délre eső Bátormonostora volt.[89] Megvolt azonban az az előnye, hogy ez volt az uradalmi központként szolgáló körösszegi várhoz legközelebb eső jelentékeny helység. Alighanem ezzel magyarázható, hogy az Alföld kőben szegény vidékén ilyen reprezentatív, kőfaragványaiban és szentélykialakításában határozottan modern templomot emeltek kegyurai. Ahogy a körösszegi vár monumentális lakótornyával, úgy e jelentékeny templom is méltán képviselte a királyával is dacoló tartományúr, Borsa Kopasz hatalmát.

A fényképeket Mudrák Attila (1, 6–8, 10–20, 26–27, 29), Kollár Tibor (28, 30–31, 33–38, 41–52) és Szakács Béla Zsolt (4–5, 24–25, 40), a rajzokat M. Nepper Ibolya (3), Oltai Péter (9) és Szakács Béla Zsolt (23) készítette, az archív rajzokat a Forster Központ Tervtára őrzi.

49. A batizfalvi templom déli kapuja

50. A keresztfalvi templom rekonstruált déli kapuja

51. A magyarkapusi templom nyugati kapujának bal bélletfejezetei

52. Az aranyosgerendi templom szentélyének északkeleti konzola

Jegyzetek

[1] Részletesen: *Kun László emlékezete* 1994. 39-40.; Szűcs J. 1993. 320–321.

[2] Fejér V/3.: 506–507. – magyarul: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek* 1960. 215.; Szabó K. 1886. 171.; Karácsonyi 1900/1902. I.: 208.

[3] Kristó 2003. 227.

[4] Karácsonyi 1900/1902. I.: 208.; Bunyitay 1888. 27.

[5] *Chronica Hungarorum* 1973. 80.; *Kun László emlékezete* 1994. 246.

[6] AO II.: 217.: No 198.; Karácsonyi 1900/1902. I.: 208.; Szűcs J. 1993. 321. Pauler szerint a kezdeményezés a kunoké volt, de Borsa Kopasz tudott a dologról (Pauler 1899. II.: 413.), sőt Károly Róbert oklevelére hivatkozva megengedi, hogy részes volt benne (uo. 572–573.). Semleges a kérdésben Kristó Gyula: *Kun László emlékezete* 1994. 40.

[7] *Chronica Hungarorum* 1973. 80.; Pauler 1899. II.: 413–414.

[8] A torony a II. világháborúig fedve volt, ld.: Szabó K. 1886. 28. kép; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 3147–3178 (Sztehlo Ottó 1916–1918). A háború után a tető megrongálódott, ld.: Gerő 1955. 113–114. Jelenleg tető nélkül pusztul: Karczag–Szabó 2010. 203.

[9] Gerecze 1906. 209.

[10] Borovszky 1901. 50.

[11] Genthon 1961. 34. Az adatokat Magyarós Béla szolgáltatta 1956-ban (a Forster Központban őrzött műemléki törzsív szerint 1958-ban).

[12] Kováts J. 1942. II.: 631.

[13] Votin József jelentése: *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 377.

[14] Rácz Z. 1980.

[15] Rácz Z. 1984. 76.

[16] Várady 1991. 49–51.

[17] M. Nepper 2001a. 123–126.; M. Nepper 2001b. 128.; M. Nepper 2000. 51–54.

[18] Tóth Tibor lelkész úr szíves közlése szerint a feltárások 1997-ben, a külső vakolatcsere 1998-ban, a toronyrekonstrukció 2002-ben, a szentély tetőfelújítása 2006-ban zajlott.

[19] A sajtó híradásain túl ld.: Tronkáné 1999. 12. Szerepel továbbá: Szilágyi A. 2008. 199.
[20] Mindkettő: *Hajdú-Bihar évszázadai* 2000. 227. Módy György a falu középkori múltját a megye település- és birtoklástörténetével összefüggésben is tárgyalta uo., 37., 41., 48.
[21] A mainak megfelelő úthálózat által kijelölt sarokban jelzi a templomot az I. katonai felmérés. Ennek megfelelő az 1798–1799-es úrbérrendezés. Pontosan a mai viszonyokat adja vissza a II. katonai felmérés és az 1887-es karaszteri térkép (http://www.archivportal.arcanum.hu).
[22] A terveket Rácz Zoltán építész készítette, ld. http://www.raczzoltan.hu/galeria/epuletek/muemlekfelujitasok.
[23] A legrészletesebben: Várady 1991. I.: 51.
[24] M. Nepper 2001a. 126. és M. Nepper 2000. 51. 1824–1829 közé teszi az átépítést.
[25] Idézi: Várady 1991. I.: 51.
[26] Az ilyen fülkékről: Papp Sz. 2011a. 136–137. A pasztofórium elnevezés nem szerencsés, a művészettörténeti irodalom ezt a terminust inkább a szentély melletti mellékterekre tartja fent: Bandmann 1956. 19–58.
[27] Ez az elgondolás a Szőke Balázzsal folytatott helyszíni beszélgetésen merült fel. Ugyanakkor az is igaz, hogy ezek túlságosan középen vannak, az emeleti ablakok alatt, márpedig a tornyok ennél kijjebb kezdődhettek.
[28] M. Nepper 2000. 53., M. Nepper 2001a. 124. A centiméter minden bizonnyal nyomdahiba!
[29] M. Nepper 2000. 52.
[30] Ezek főleg Pozsony környékén sokasodnak: a Várhegyen, a Szent Márton-, Szent Miklós-, Szent Lőrinc-templomnál, Dévényben, Horvátjárfalun. Bizonytalanabb a szepesi két kerek épület. Ezekhez ld.: Vančo 2000. és Szilágyi A. 2008.
[31] FMME 1998. 162. – vö.: Rómer 1860. 63.
[32] Fitz 1963. 79.
[33] Siklósi 2003. 167–184.
[34] Gervers-Molnár 1972. 27.
[35] 1284: Lodomér érsek megengedi a városban lakó ágostonosoknak, hogy támadás esetén felköltözzenek „a boldog Vid mártírnak az esztergomi vár hegyfokán álló bazilikájába, amely az esztergomi egyház kápolnája" (*in Basilica beati Wythi martiris de promontorio Castri Strigoniensis, que est Capella Strigoniensis ecclesie*) Str. II.: 185.
[36] Horváth I. 1979. 17.; Horváth I. 1999. 230–231.
[37] Jelenleg is folyó feltárásáról: Major 2014. 14–16.
[38] A gyulafehérvári rotundáról legutóbb Sarkadi Márton tartott előadást Szatmárnémetiben a 2013-as *Középkori egyházi építészet Erdélyben* c. konferencián.
[39] Papp Sz. 2005. 72. – ld. még: Rostás 2010. 259.
[40] Pusztai Tamás tárta föl 2012-ben, ld. http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20121129-a-klimavaltozas-segitette-miskolc-nevadojanak-megtalalasat.html; Pusztai 2012. 24.
[41] László 2006. 251–262.
[42] Szatmári I. 2005. 113–114. és 11. kép.
[43] Mindehhez: Szakács 2007a. 222–227.
[44] Ezekről bővebben: Szakács 2007b. 7–36.
[45] Gerevich T. 1938. 43. Ld. még: Mencl 1937. 113–115.; Szénássy 2002. 60.
[46] Bunyitay 1883/1935. II.: 356.; Vătăşianu 1959. 85.; Kabay 1973. 1684. szerint a torony 1241 után épült.
[47] Tóth S. 2008. 54–88., 112–128.
[48] MRT 5. 91–95. 8/1k.; Marosi 1984. 51–52.; Horváth I. 2002. 200–201.
[49] Ez utóbbiakról ld.: Szakács 2011a. 17–18. Szakolyhoz: Havasi 2011a. 93–113. különösen: 97.
[50] Bunyitay 1883/1935. III.: 262.; Emődi 2004. 27.; Emődi Micske, református templom: *Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár*. Utolsó frissítés: 2012. 12. 10., http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=437.
[51] Emődi 2004. 23. – ld. még: http://www.muemlekem.hu/magazin/teleki_alapitvany_vedresabranyi_templom_atadas (2013. 11. 24.)
[52] Rostás 2010. 121., 13., 57., 85. és 87–95. kép.
[53] Buzás 2000. 501–502.
[54] Bazsó 1995. 335.107. sz., 189/D és 228. kép.
[55] MMT II.: 460.
[56] Ehhez újabban: Havasi 2013. 58–100., különösen: 95., a korábbi irodalommal. A toronyalj bordájához uo. 35. kép, felmérése: 7–8. és 13. kép.
[57] Szakács 2013a. 44.
[58] Pomfyová 2001a. 217–218. és 253–255., 209–210., 171. Az itt közölt mérések a Kollár Tibor által szervezett tanulmányutakon készültek 2014 februárjában és márciusában; ezúton is köszönöm, hogy részt vehettem rajtuk.
[59] Deanović 1995.; Horvat 2010. 23–57., különösen: 41–42., 16/A kép.
[60] Bartos 1994. 177–196.; Nemes 2011.
[61] Csemegi 1955. 20–21.
[62] Sarkadi 2010. 100–102. és 119. A XIV. század elejére teszi a kaput Marosi Ernő. MM 2001. 97.
[63] Csehországban pl. Prága, Szent Ágnes-kolostor Szalvátor-temploma, Police nad Metuji bencés kolostorának nyugati kapuja stb. Ezeknél azonban a nagy alsó torusz fölött nem a berekböszörményihez hasonló két kis gyűrű található, hanem közelebb állnak a kiindulópontot képező attikai lábazathoz.
[64] *Gotika* 2003. 47. (Bibiana Pomfyová), 116–117. (Štefan Oriško), 621–624. (Bibiana Pomfyová).
[65] Kellő mélységű bemutatására vállalkozott Pomfyová 2001a. melynek vitája megjelent: *Ars,* 35. 2002. 244–257. – ld. még: Pomfyová 2000. 33–60. és Pomfyová 2001b. 295–315.
[66] Kollár 2013. 95-101., 303-306.
[67] Entz G. 1994. 54–55.
[68] Entz G. 1952. 147–150.; Entz G. 1994. 96–97. és 27–30. kép.
[69] Már így: MM 2001. 98. (Marosi Ernő), ld.: Szakács 2013a. 47–49.
[70] Az eddig ismert emlékeket összefoglalja: *Váradi kőtöredékek* 1989., az újabban előkerült leleteket Kide Anna dolgozza fel szakdolgozatában, de ide vonható töredék nem ismert.
[71] Módy 1998. 183.
[72] Mesterházy 1973. 37–48.
[73] Jakó 1940. 87.
[74] Kristó 2003. 44–45. ld. még Szabó L. 2003. 74–78. és 85–88.
[75] MoT I.: 1101. (Kristó Gyula).
[76] Jakó 1940. 210.
[77] Závodszky 1904. 189–190. A törvénykönyvhöz: KMTL 1994. 315–316. és 661. (Jánosi Monika).
[78] Csáky Okl. 183–185.
[79] Jakó 1940. 286. – vö.: Bunyitay 1883/1935. III.: 213.
[80] Györffy 1963. 606. – vö.: 638.
[81] Györffy 1963. 638. – ezt követi: Karczag–Szabó 2010. 203.
[82] Karácsonyi 1901/1902. I.: 207.
[83] Róla: Bunyitay 1888. 15–32., 129–155.; KMTL 1994. 368. (Almási Tibor).
[84] Ld.: Bunyitay 1883/1935. III.: 266.
[85] A téma gazdag irodalmához: Tomaszewski 1974.; Entz G. 1980. 133–141.; Tóth S. 1980. 22–26.; Szakács 2004. 71–98.
[86] Fügedi 1991. 35–67.; Marosi 1999. 14–16.
[87] Bunyitay 1888. 131–132. Szerinte az ellentét még IV. Béla korára mehet vissza.
[88] Bunyitay 1888. 132. – vö.: Karácsonyi 1900/1902. I.: 208–209., aki bizonyítja, hogy Lóránt ekkor mégsem esett el.
[89] Hervay 2001. 539.; Györffy 1963. 598–599.; Bunyitay 1883/1935. II.: 425.

Papp Szilárd

A tiszabezdédi református templom konzolai

Az épületdíszítő figurális szobrászat a késő román kort és a gótikus építészet első szakaszát jellemző virágkora után, a XIII. századot követően jelentős mértékben veszített korábbi szerepéből. Helyét a középkor végére az épületeken egyre inkább a különféle architektonikus szerkezetek geometrikus megformálásában, díszítésében rejlő lehetőségek vették át – Közép-Európában legalábbis mindenképpen. Nem teljesen kézenfekvő, hogy mindez minek volt a következménye, mindenesetre két, a középkori kőfaragással és szobrászattal (is) kapcsolatos, nagy vonalakban körvonalazható tényező bizonyosan összefüggésben állt a folyamattal. Az egyik a vallásos műalkotások iránti, egyre szélesebb rétegeket jellemző igény és lehetőség számottevő növekedése volt, ami bizonyos értelemben elvonta a figyelmet a templom épületéről, jelentősebb hangsúlyt helyezve berendezési tárgyaira. A másik pedig a szobrászat nagyobb mértékű elválása, önállósodása az építészettől és a kőfaragástól, ami aligha lehetett teljesen független az előzőtől.

A középkori épületszobrászat jelentőségének csökkenését szakirodalmi helyzete pontosan tükrözi. Míg a késő román kor és a gótika korábbi időszakának elsősorban egyházi építészetével kapcsolatban e műfaj taglalása kézenfekvő, a XIV., de főként a XV. század épületeivel összefüggésben gyakorlatilag hiányoznak az ilyen jellegű, átfogó munkák.[1] A mennyiségin túl arányait tekintve a minőség csökkenése, valamint tematikájának egyre inkább egyoldalú marginalitása is hozzájárult ahhoz, hogy a műfaj (késő) gótikus anyagának a feldolgozása máig nem tartozik a vonzó témák közé.[2] A hazai művészettörténetben egyedül Radocsay Dénes kezdett neki szisztematikus gyűjtésnek, melyről egyetlen, problémafelvető beszámolója jelent meg.[3] A műfaj hazai feldolgozásának nehézségeit számba véve az átlagon aluli kvalitást, a nehézkes hozzáférhetőséget, valamint a készítők kilétének még a tanultságot (kőfaragó, szobrász) illetően is bizonytalan meghatározását emelte ki. Bemutatott példáival azonban utalt az ikonográfiai értelmezések labilis lehetőségeire, a stílusösszefüggések megrajzolásának gátjaira, továbbá arra is, hogy e faragványokat önmagukban, épületüktől függetlenül csak ritkán lehet pontosabban keltezni, ami a gyenge minőség velejárója.

E problémák majd mindegyike érvényes azokra a középkori, figurális faragványokra is, melyek a Felső-Tisza vidékén, Záhony mellett fekvő, s az itt talált honfoglalás kori tarsolylemezről elhíresült Tiszabezdéd református templomában láthatók. A település és temploma a Gerecze-féle jegyzékben még csak egy újkori kelyhe miatt került említésre.[4] A szentély faloszlopait alátámasztó, szóban forgó figurális konzolokra 1926-ban a nyíregyházi múzeum igazgatója, Kiss Lajos hívta fel a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) figyelmét, mint ismeretlen értékekre.[5] 1935-ben aztán a templomot villámcsapás érte, s az egyházközség a MOB-hoz fordult, 3000 pengőt kérve a felújításhoz.[6] Kérelmüket immár az épület műemlék voltával támasztották alá, az ügy tétjeként azt is kilátásba helyezve, hogy ha nem kapnának pénzt, a szentélybe tervezett, olcsó karzat építése meg fogja semmisíteni a konzolokat és a szintén középkori szentségfülkét. Miután a hivatal a megkeresésre csak hónapokkal később reagált, a templom felújítását és átalakítását engedély nélkül kezdték meg, ezzel elesve a támogatástól.[7] A MOB nevében Lux Géza tiltakozott a munkálatok miatt, amivel annyit mindenesetre elért, hogy a szentélybe tervezett karzatot nem építették meg, talán valóban megmentve ezzel a faragványokat.[8] Nyilván az ügy következményeként iktatta be aztán Lux a MOB 1938-as nyírségi tanulmányútjába Tiszabezdédet is, feltüntetve ezzel a templomot középkori műemlékeink térképén. A templomról és konzolairól szóló rövid megemlékezéseit követően az épület jobbára be is került az összefoglaló jellegű művekbe, de csupán egy-két további, általános megjegyzéssel bővítve róla való ismereteinket.[9] Nem érdektelen azonban ennél valamelyest több figyelmet is szentelni a konzolfiguráknak, mivel nem csak keletkezésük korával kapcsolatban, hanem utóéletüket illetően is szolgálhatnak tanulságokkal.

Bezdéd középkori plébániatemplomának történetéről és kinézetéről nincs túl sok fogalmunk.[10] Középkori forrás nem ismert az épületről, jelentősebb falkutatásra és ásatásra pedig soha nem került sor a napjainkra jócskán átalakított templomban. Egy 1746-os adat alapján még az sem elképzelhetetlen, hogy a középkorban a hajóját is

≺ 1. Figurális konzolok a szentélyben

boltozat fedte, szentélyének eredeti, *ritka művészi mesterséggel készült* bordás boltozata pedig 1834-ig fennállt, amikor földrengés okozta károk miatt kellett elbontani.[11] Utóbbiból azonban máig láthatók bizonyos részletek. *In situ* maradtak fenn a szerkezetet alátámasztó faloszlopok alsó, rövid szakaszai, melyek a szóban forgó figurális konzolokra ülnek fel *(2. kép)*. A szentély és a hajó találkozásánál lévő, a többihez képest jóval vastagabb északi támpillérbe pedig talán a boltozat elbontásakor építették be a minden bizonnyal hozzá tartozó bordatöredékeket.[12] Miután bordacsomópont, boltindítás vagy zárókő nem került eddig elő, ennyi alapján elvileg eldönthetetlen, hogy a szentélyt a középkorban egyszerű keresztboltozattal, vagy valamilyen bonyolultabb szerkezettel fedték-e. Az *in situ* részletek kora és minősége, a faloszlopok elhelyezkedése, továbbá talán a konzolfigurák témája miatt is nyugodtan számolhatunk azonban az utóbbi esettel.[13]

A templomnak a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyében nyolc, konzolos faloszlopszakasz maradt fenn: négy a záradéksarkokban, kettő-kettő pedig a hosszfalakon, szabályos elrendezésben. Nem tudni, hogy az eredetileg bizonyosan meglévő diadalív pilléreinek a keleti sarkaiban is volt-e egy-egy hasonló indítás, mivel e pilléreket a későbbiekben valószínűleg teljesen elbontották.[14] Helyüket ma bizarr alakú, felfelé lépcsőzetesen keskenyedő, kémény-, vagy még inkább zikkuratszerű „valamik” takarják, melyek a helyi kőművesmunkának tulajdonképpen figyelemreméltó és szinte bájos, bár kevésbé az építészet, mint inkább a szociológia szemszögéből értékelhető produktumai.

A rózsaszínes, tömött szerkezetű mészkőből készült konzolok, s felettük az azonos anyagú, fennmaradt faloszlopszakaszok sémája teljesen megegyező *(1. kép)*. Alul a konzolokat különféle figurák alkotják, s architektonikus részletként csak e figurák némelyikének a hátán – leginkább az állatalakot mutatókon – jelentkezik kisebb-nagyobb felületen a poligonális, felfelé tölcséresen táguló konzoltest. Ezt minden esetben rézsűből és felette függőleges lemeztagból álló, enyhén kiugró, félnyolcszög alaprajzú „fejlemez” zárja le, melyek sarkairól egy-egy háromágú, középeres levélke nő ki, koronára emlékeztető formát adva a konzolok tetejének. Ezek mögül indulnak a külön kőből faragott, kannelurázott és minden esetben csavart faloszlopok. A konzolfigurák formái kifejezetten sommásak, kidolgozásuk erősen elnagyolt, és egyes részeik szinte egybefolynak. A két keleti sarokban lévő gyám a falból felsőtestükkel kiálló, mellső lábukkal a falra támaszkodó, nem egyértelműen meghatározható egy-egy

2. A szentély belseje nyugatról

3. Konzol állatfigurával a szentély záradékfalának északi sarkában

4. Konzol állatfigurával a szentély záradékfalának déli sarkában

5. Konzol férfibüszttel a szentély északkeleti sarkában

6. Konzol férfibüszttel a szentély délkeleti sarkában

7. Konzol férfibüszttel a szentély északi falán

8. Konzol feliratszalagot tartó férfibüszttel a szentély déli falán

9. Konzol fejfedős férfialakkal a szentély északi falán

10. Konzol fejfedős férfialakkal a szentély déli falán

állatalakot mutat (oroszlán, kutya, medve?), melyek vicsorgónak szánt szájából elővillannak a fogak és nyelvük is *(3–4. kép)*. Mintha mindkettő kapucnit viselne, s rövid ujjú pólót (!), az északi pedig talán markol valamit a jobbjában. A tőlük nyugatra eső két falsarokban egy-egy nagyon hasonló típusú és megformálású, mezítelennek tűnő, szakállas férfibüszt jelenik meg, összezárt fogsorral vicsorogva *(5–6. kép)*. Szájuk sarkaiból agyarszerű, rövid csonk nyúlik ki, hajuk kétoldalt vállukig ér, s az északi mindkét karjának megvan még a törött indítása váll alatt, míg a déliének ez már csak a bal felén látható.[15] Nyugatra tőlük, már a hosszfalon lévő konzolpár figurái, típusukat tekintve emlékeztetnek az előzőkre, egymással pedig szintén majdnem megegyeznek *(7–8. kép)*. Kecskeszakállas, hosszú bajszú büsztöket látunk, vállra omló hajzattal, az északinál homlok- és arcráncokkal is. Ruhára utaló szegély csak a déli bal karjánál érzékelhető, s e figura üres feliratszalagot is tart maga előtt. Noha az északi alak felsőteste már csak meglehetősen amorf formákat mutat, ezek tömbjei alapján nála is valószínűsíthető az egykori, hasonló pozíciójú feliratszalag. Egyedül ennél a figurapárnál merülhet fel, hogy a konzolt záró, levéldíszes lemezt koronaként képzelték el a fejükön. A déli alak fejének teteje ugyanis teljesen kitölti a lemez alsó felületét, azaz konzoltest itt egyáltalán nem jelenik meg, ami az északinál is csak csekély mértékben érzékelhető kétoldalt. Az egykori diadalív előtti utolsó konzolpáron hosszú ujjú felsőruhát és fejfedőt viselő, a falsíkból féloldalasan kilógó büsztök láthatók, amint felfelé tekintenek *(9–10. kép)*. A déli bal kezével alátámasztja a konzolt, jobbjával kerek tárgyat markol, nyelvét pedig erősen kinyújtja. Mintha a párja is fogna valamit bal kezében, míg a másikat arcához „kapja", ami esetleg lebiggyesztett szájának mimikájával állhat összefüggésben. A szentély konzolfigurái kifejezetten szimmetrikus elrendezésben, párokat alkotva tűnnek tehát fel, ami legalábbis elhelyezésüket illetően mindenképpen tudatos, átgondolt tervezésre utal.

Bár szakmai köztudatunkban máig ott lappang az az elképzelés, hogy egy figurális ábrázolást nyilvánvalóan jóval könnyebb keltezni, mint egy egyszerű, nem túl sokat mondó architektonikus megoldást, ebben az esetben ez csak első látásra tűnhet nyilvánvalónak. Az utóbbival kezdve: az oszloptörzsek csavart formája a román kort követően eltűnt a közép-európai építészetből, majd a gótika utolsó szakaszának jellegzetes, noha nem túl gyakori megoldása lett.[16] A megformálás e módja tagozatok lábazati dobjain ugyan számtalan helyen előfordul – ld. például a bezdédi templomhajó déli ajtaján is [17] –, oszlopok esetében azonban jóval ritkábban alkalmazták. A XV. század második fele, utolsó harmada előtt, úgy tűnik, nem ismert a külföldi emlékanyagban, és idehaza is késői időszakból származnak a példái.[18] Több töredéke is előkerült a budai várból, minden bizonnyal Mátyás vagy Ulászló építkezéséből, továbbá feltűnik Pannonhalmán, függő zárókővel kapcsolatban, Bártfán és Gölnicbányán pedig szentségházak tartópilléreként.[19] Az az összefüggés, amelyben Bezdéden, azaz egy falusi templomban, konzolról indított faloszlopként megjelenik, a fentiek alapján leginkább a XV. század utolsó negyedére, vagy a XVI. század első évtizedeire utal. Megerősítik e keltezést a környéken feltűnő, hasonló jellegű, de nem teljesen azonos példák is. Egyéb megoldásaik alapján szintén az 1500 körüli évtizedekre lehet keltezni a nagyszekeresi, illetve a csepei református templomot, melyek szentélyében a faloszlopok alsó, rövid szakaszát alakították ki kannelurázott, illetve csavart formával *(11. kép)*.[20]

Az egykori boltozat datálásával kapcsolatban érdemes egy további konkrét, eddig ismeretlen adatot idézni, még akkor is, ha az többféleképpen értelmezhető. A templom egy 1862–1863-as leírásában – melyre alább még bővebben visszatérünk – az épületnek mind a külsején, mind a belsejében említenek középkori, az 1862-es renováláskor lemeszelt falfestmény-maradványokat. E felújítás előtt a szentélybelső keleti végét egy Kálvária-freskó díszítette, amely alatt 1481-es évszám állt.[21] Az évszám a szöveg alapján leginkább a falfestményhez kapcsolódott, azaz a boltozatot nem feltétlenül keltezi. Annyi azonban világos belőle, hogy 1481-ben a templom jelenlegi szentélyfalainak már állniuk kellett, és a fentiek alapján még az sem el-

11. Boltindítás a csepei református templom szentélyben

12. Konzol Szent Péter büsztjével a kisvárdai plébániatemplom szentélyében

képzelhetetlen, hogy ekkorra már a szóban forgó boltozata is megvolt. Utóbbival természetesen egy már korábban épült szentélyt is lefedhettek valamikor 1481-et követően.

Pillanatnyilag semmi nem mond ellent annak, hogy faloszlopaik alapján datáljuk a figurális konzolokat is. Kőanyaguk azonos, felületükön megegyező megmunkálási módra utaló szerszámnyomok láthatók, és pontos illeszkedésük sem veti fel készítésük eltérő idejét, utólagos egybeépítésüket. A konzolfigurák datálása önmagában ráadásul erősen problematikus, s annál csak jóval tágabb időhatárok között lenne lehetséges, mint amire a faloszlopok utalnak. Teljesen magányosan állnak a környék építészetében, egyedül a kisvárdai plébániatemplomban maradtak fenn velük összevethető figurák *(12. kép)*.[22] Ezeknek azonban csak konzolos elhelyezése és büsztöket mutató, részben szintén feliratszalaggal ellátott típusa azonos a bezdédiekkel. Stílusuk látszólag alapvetően eltérő, és pillanatnyilag valamelyest korábbról, a XV. század közepéről, harmadik negyedéből származtatják őket, pontosabban szentélyépületüket.

A bezdédi konzolfiguráknak a kisvárdaiakkal való összevetése mégsem teljesen felesleges. Még inkább felhívja ugyanis a figyelmünket arra a körülményre, amely a bezdédiek közelebbi szemrevételezésekor önmagában is feltűnő – e momentumnak az ismerete nélkül pedig nagyon könnyen tévútra juthatunk figurák megítélését illetően. Míg a várdai alakok a sommás, nem túl részletező megfogalmazásuk ellenére is különálló, tagolt és értelmezhető formákra bonthatók szét, addig Bezdéden az alakok egyes részeinek, önálló egységeinek felülete gyakorta összefolyik egymással, számos helyen jelöletlenül hagyva, mi hol végződik, s honnan indul a szomszédos részlet. Ráadásul közvetlen közelről szemlélve e konzolokat, a lapos- és fogasvésővel megmunkált felületek durvasága, elnagyoltsága mintha befejezetlenségükre utalna. Ehhez jönnek még a szokatlan, vagy egyenesen érthetetlen részletek, mint a „kapucnis pólóba" bújtatott állatok, az agyaras férfibüsztök, vagy a ruhaujj végének megléte a jobb karon, viszont hiánya a balon. Mindez összességében azonban nem is befejezetlenségre, hanem egyértelműen arra utal, hogy Bezdéden a szobrok felületét – és a hasonló szerszámnyomok alapján a faloszlopokét is – valamikor a középkor után átfaragták. Kétségtelen bizonyítéka ennek az is, hogy szögletekben, szerszámmal nehezebben hozzáférhető sarkokban az egykor csiszolt, eredeti felületek kiemelkedő, apró maradványai még érzékelhetők.

Részben ez utóbbiak, továbbá a fura, logikátlan megoldások alapján nagyjából arról is fogalmat alkothatunk, hogy az átfaragás milyen mértékű volt. Az össze-vissza irányú vésőnyomok alapján a konzolok és faloszlopok eredeti felületét gyakorlatilag teljesen lehántották.[23] De bizonyosan történtek formai átalakítások is, amire az állatfigurák szolgálnak a legszembetűnőbb példával *(3–4. kép)*. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy már a középkorban rövid ujjú, kapucnis ruhába bújtatták volna őket. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy az újkori átalakításnál mellső lábaik alsó részét mélyebben faragták vissza, hogy felül meg lehessen jeleníteni a ruhát, és homlokukon szőrüket vagy sörényüket annyira levésték, hogy az ma kapucniszerűen jelenik meg. A délinél az is világos, hogy az arc két oldalát szintén erősebben visszafaragták, de átalakították konzoljaik architektonikus részét is. Ezek kétoldalt ugyanis nem a figurák hátából nyúlnak felfelé, hanem felettük szabálytalanul, fűrészfogszerűen záródnak, amely megoldás még egy provinciális faragvány esetében sem igen képzelhető el a középkorban.[24] A többi figura esetében inkább csak sejteni lehet, vagy pusztán találgatni, hogy mi az, ami eltűnt, illetve átalakult. Az északi oldal nyugati figurájának hosszú ujjú ruhája helyenként még kirajzolódik, de nem világos, hogy eredetileg kecskeszakállas volt-e, vagy az e helyen ma látható kettős ív egykor is csak az állát keretezte *(9. kép)*. Végképp nem tudjuk, hogy ökölbe szorított baljában tartott-e valamit, s ha

igen, micsodát. Utóbbi kérdés részben a párdarabjánál is felmerül, amely bizonyosan fog valamit, de hogy ebből a dologból eredetileg is csak egy kerek tárgyat jelenítettek volna meg, bizonytalan *(10. kép)*. A tőlük keletre eső konzolpár északi figurájánál, ahogy arról már volt szó, csak a mellének alsó részén kihasasodó sáv alapján sejthető, hogy párjához hasonlóan szintén feliratszalagot tartott, s azt végképp csak logikai alapon gyaníthatjuk, hogy egykor semelyikük sem volt meztelen – legalábbis feliratszalagot a középkorban nem annyira csupasz figurák szoktak a kezükben szorongatni *(7–8. kép)*. Egészen meglepő testrész a nyugati sarkokban lévő férfiak „agyara", amellyel persze jelenlegi, meztelen létük akár jobban összeegyeztethetőnek is tűnhet, mint az előzőek esetében *(5–6. kép)*.

Egyértelműen sajnos aligha deríthető már ki, hogy a konzolok átfaragására mikor került sor. Egy állítólagos 1769-es egyházközségi feljegyzés szerint a gyámok figurái a feliratokkal (!) együtt ekkor még felismerhetők, tehát talán teljesen épek voltak.[25] Későbbi átalakításukról egyetlen biztosnak tűnő adatunk van, a templom már idézett, 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvéből. A szöveg szerint Mária Terézia idejében, azaz ha a fenti adatnak hiszünk, 1769–1780 között a gyülekezet *a képek alsóbb részeit letördelte, bé meszelte*, félve attól, hogy a katolikusok visszaveszik a templomot. A fogalmazás alapján azonban nem tűnik valószínűnek, hogy szisztematikus átfaragásukra ekkor került volna sor, inkább e meszelés későbbi eltávolítása adhatott okot a töredezett figurák „egységesítésére". A konzolok felületét (még) 1926-ban és közvetlenül az 1936-os felújítás előtt is többszörös mészréteg takarta, melyet esetleg ennél a renoválásnál szedhettek le róluk, és csinosítási szándékkal át is faraghatták őket.[26] Ha az átalakítás azonban eddig nem, illetve még ekkor sem következett be – amit teljes bizonyossággal persze nem állíthatunk –, erre még egy későbbi, dokumentálatlan felújítás is adhatott alkalmat.[27]

A szobrok újkori, leginkább tehát még a XX. századra valószínűsíthető átfaragásával stílusértékük gyakorlatilag elveszett. Nem véletlen tehát, hogy párhuzamaikat sem a környéken, sem távolabbról nem ismerjük.[28] Típusaikkal és részben középkorinak tartható motívumaikkal azonban mondhatnak még a számunkra valamit egykori ikonográfiájukról, melynek segítségével készíttetőik és készítőik talán tudatosan igyekeztek megjeleníteni valamilyen mondanivalót a bezdédi hívek számára. A faloszlopok átlagon felüli megoldása a falusi környezetben, a figurális és ráadásul nem csupán fejeket, hanem büsztöket mutató konzolok, továbbá szabályos elhelyezésük alapján ugyanis témájukat illetően sem zárható ki teljesen egy valamelyest átgondolt, egységes program. A kérdés persze az, hogy a műfajnak, a középkori *egyházi épületszobrászat ikonográfiai szempontból szabályozatlan, a kontrollált teológiai programokat körülölelő peremterületének* gyakran labilis és szűk értelmezési lehetőségei, továbbá a fentiekben bemutatott nehézségek megengedik-e, hogy mindebből még kideríthető legyen valami.[29]

A templom fent már szóba került, a gyülekezet akkori lelkészétől származó, 1862/63-as leírása több ponton is kiegészíti az egykori boltozatról eddig mondottakat, egyetlen információja pedig nem elhanyagolható újdonsággal szolgál a konzolfigurák témáját illetően is.[30] A szöveget amúgy a polihisztor Ernyey József (1869–1945) küldte el 1943-ban a MOB-nak, a történészi munkásságáról is ismert Odescalchi Arthúr herceg (1836–1925) hagyatékából, ahol Bottka Tivadar (1802–1885) levelei közt talált rá.[31] A leírás szempontunkból érdekes része így szól:

De menjünk be [ti. a templom belsejébe – P. Sz.] *és győződjünk meg a régiségről, mely az itt és amott látható falra festett szent képekben min keresztyén, majd némü mithologicus freskó faragványival [32]hihetőleg pogány templomot szemléltet velünk.*

A templomnak ezen órésze [ti. a szentélye – P. Sz.] *a mostani menyezett helyet bevólt bótozva, még pedig a bótozat középpontján álló nagy dombor kerek faragott kőből terjedtek szét az egymáshoz illesztett mintegy 3 lábnyi ív alaku faragott darab kövek végeik vas csapokkal egymásba erősitve, ezek alkotván a bóltozatot; a bóltozatot kivül, a falból felig kiülő 's a falon csak nem felig lenyuló 8 csiga alaku faragott oszlopok tartották, melyek maig is a falban állanak – miután a bóltozat az 1834diki nagy földrengés alkalmával, midön a reggeli imáról az utólsó ember kilépett, iszonyu robajjal leszakadt. A bóltozatot tartott oszlopok lenyuló végei különböző faragot freskó képeket mutatnak: u. m. emberfő haltesttel, macska féltesttel, és szakállas emberfő st.*

A szöveg megfogalmazása szintén azt sejteti, ami a fentebb tárgyalt, egyéb tényezők alapján is gyanítható, hogy a templom szentélyében nem egyszerű keresztboltozatok álltak. A lefedésnek volt egy központi záróköve, amely valami miatt feltűnőbb lehetett, mint a feltételezhető többi, talán éppen a leírásból sejthető faragványos (*dombor*) díszítése miatt.[33] Ami a konzolfigurákat illeti, a szöveget készítő lelkész legalábbis részben mitológiai alakoknak nézte őket. Leírása alapján a véleménye leginkább a haltestű emberfőre vezethető vissza. Ilyen figura a szentélyben ma nem látható, és jelenleg nem is egyszerű halfarkat hozzáképzelnünk bármelyik alakhoz.[34] A szövegnek a szakállas emberfőre, de sokkal inkább a féltestű macskára való utalása azonban elég egyértelművé teszi, hogy a bezdédi lelkész a még láthatókról viszonylag pontosan számolt be. Aligha a levegőbe beszélt tehát akkor, amikor valamelyik figurával kapcsolatban egy keverék-lényre, minden bizonnyal az antik eredetű tritonhoz, szi-

rénhez hasonlatos alakra utalt *(13. kép)*.[35] E mitológiai lények a középkori ikonográfiában – miután Bezdéden még 1500 körül sem valószínűsíthető humanista programú figurális ábrázolás bordás boltozattal kapcsolatban – jellemzően démonikus teremtményeket jelenítettek meg, melyek a paradicsom és a pokol közti világot benépesítve csábították el és vezették tévútra a földi halandót.[36]

E tematikai támpontot nem feledve érdemes ezek után egyenként is sorra vennünk a konzolfigurákat, vagy legalábbis ami megmaradt belőlük, azt vizsgálva, melyik mit ábrázol vagy ábrázolhatott, és mi lehetett a jelentése. Ha egyáltalán volt nekik, ezek alapján talán együttes mondanivalójukból is kihámozható még valami. A keleti sarokpár állatalakjaira ebben az összefüggésben alighanem kitátott szájuk a legjellemzőbb, amely engedni láttatja hegyes fogsorukat és nyelvüket *(3–4. kép)*. Nyilvánvalóan vicsorognak, ami inkább negatív értelmezésüket engedi meg. Főként a késő román épületszobrászatnak gyakori figurái a vicsorgó és ordító oroszlánok, de olykor kutyák és medvék is, mint az ördög megtestesítői, vagy a démonok világának képviselői, akik gonosz és féktelen, az emberre nézve mindenképpen veszélyes teremtmények *(14. kép)*.[37] Erre az értelmezésre mindhárom állat esetében több bibliai szöveghely is utal: *Bömbölő oroszlán és kitörő medve a gonosz, aki védtelen népen uralkodik* (Péld 28,15); *Ellenségetek, a sátán, ordító oroszlán módjára ott kószál mindenütt, és keresi, kit nyeljen el* (1 Pét 5,8); *Kutyák falkája ólálkodik körülöttem, s gonosztevőknek serege zár körül* (Zsolt 21,17). Természetesen mindegyik állatot felruházták többféle pozitív jelentéssel is a középkorban.[38] Közülük azonban nehéz bármelyiket is önmagában a bezdédi figurákra vonatkoztatni. Talán még az oroszlánok hordozó, atlasz-jellegű, erejükre utaló értelmezése jöhetne szóba, amely azonban nem boltozatokkal, hanem leginkább kapukkal, azok oszlopaival kapcsolatban szokott előfordulni. Ebben az összefüggésben a megszentelt helyet álmában is nyitott szemekkel őrző, a gonoszt távoltartó, bajelhárító szerepük egyértelműen kimutatható, amely értelmezésük esetleg Bezdéden is felmerülhet.[39]

13. Szirénábrázolás a gölnicbányai plébániatemplomban

Utóbbi interpretáció az állatfiguráktól nyugatra lévő konzolpár esetében sem kizárt *(5–6. kép)*. A legalábbis ma csupasz alakok legfeltűnőbb jellegzetessége a fentiekben többször is agyarnak titulált, némileg eltérő irányba, de leginkább kifelé ívelő „testrészük”, amely vicsorgó szájuk két sarkából áll ki. A szögletes keresztmetszetű csonkok végei minden esetben törésfelületet, illetve lefaragás-nyomokat mutatnak, azaz eredetileg hosszabbra nyúltak. Mindezek alapján elég nagy biztonsággal azonosíthatjuk őket azoknak az indás-leveles növényeknek a maradványaival, melyek emberarcok, levélmaszkok szájának a sarkaiból kinőve borítják be azokat kisebb vagy nagyobb mértékben.[40] A nemzetközi szakirodalomban leginkább leaf-masknak, green man-nek, Blattmaske-nak, vagy tête de feuilles-nek hívott, rendkívül változatos és nehezen klasszifikálható alakú lények kifejezetten a gótikus művészetben voltak jellegzetesek, noha eredetük nyilvánvalóan antik, és jóval ritkábban a román korból is ismerjük őket *(15–17. kép)*.[41] Példányaik a XV. század végére azonban erősen megfogyatkoztak, és a bezdédi alakoknak van egy másik sajátsága is, amely nagyobb mértékben eltér az ábrázolás megszokott jellemzőitől. Nem pusztán arcot, illetve fejet mutatnak ugyanis, hanem teljes büsztöt, így nem tudni például, hogy a figurák mellrészének mi volt a viszonya az ábrázatot valamilyen mértékben bizonyosan karakterizáló növényzettel *(18. kép)*.[42] Az állatfigurákhoz hasonlóan természetesen a levélmaszkok jelentése se lehetett időben és térben egységes. Sokszor feltehetően alkotóiknak sem volt világos elképzelésük arról, mit is akarnak mondani velük, ráadásul az értelmezésükhöz esetükben bibliai szöveghelyek vagy feliratok sem igen nyújtanak támpontot. Modern interpretációik ezért bizonytalanok és igen szerteágazóak: Ovidius fává változó Daphnéjától az ókori erdőisten, Silvanus alakján és az ember felett győzedelmes ősi, vad természeten keresztül az egyházba új életet lehelő mennyei *viriditas*-ig, a *Grünkraft*-nak is nevezett isteni származású erőig tart.[43] Legtöbbször azonban a sötét hatalmak démoni teremt-

14. Állatalakok a gyulafehérvári székesegyház főszentélyének párkányán

ményeit, a keresztény lelkekre leselkedő, számtalan bűnt megszemélyesítő, groteszk figurákat látnak bennük, s vicsorgó szájukkal a bezdédi szentélyben lévő büsztöknek is leginkább ezzel a jelentésével számolhatunk.

Az eddigi alakoktól a következő kettő, mai formájában feltűnően azonos figurának határozottan eltér a jellege *(7–8. kép)*. Pusztán neutrálisnak tűnő, a vicsorgó arckifejezéstől elütő ábrázatuk is alátámasztja ezt. A feliratszalagot tartó emberi büsztök, ha kilétük konkrétan azonosítható, túlnyomó többségben apostolokat és prófétákat, szenteket, esetleg ótestamentumi uralkodókat ábrázoltak Európa-szerte a gótikus egyházi (épület)szobrászatban. Feliratuk hiányában a bezdédi alakokat lehetetlenség ennél pontosabban behatárolni, bár amennyiben a konzolok fejükre ülő, felső lezárását koronaként értelmezzük, a fentiek közül leginkább a szent királyokra és a bibliai uralkodókra gondolhatunk.[44] Kinézetük alapján idehaza kézenfekvőnek tűnne őket Szent Lászlóval kapcsolatba hozni, akinek váradi hermájával a mai állapotukban csak alapvonásokat mutató fejek valóban jól összevethetők *(19–20. kép)*.[45] Ez az egyezés rögtön felveti a Zsigmond király ábrázolásaival, illetve a Szent Zsigmond-alakok vonásaival való hasonlatosságukat is.[46] A XV. század végére a szóban forgó, egyszerű fiziognómiai séma azonban olyan elterjedtté vált Közép-Európában – akár Zsigmondnak köszönhetően, akár tőle többé-kevésbé függetlenül –, hogy további támpontok nélkül aligha érdemes, sőt, nem is lehetséges konkrét személyekkel történő azonosítása.[47] Bezdéden nyilvánvalóan két külön személyről van szó, amit az sem zár ki, ha a figurák kinézetüket illetően eredetileg is szinte hasonmásai voltak egymásnak. Önmagukban tehát annyit állíthatunk róluk, hogy habitusuk világosan eltér az eddigi alakokétól, és

15. Levélmaszkos konzol az iglói plébániatemplomban

16. Levélmaszkos konzol a nagyszombati plébániatemplomban

minden bizonnyal a keresztény egyház valamely kitüntetett tagjairól, esetleg előfutárairól lehet szó.

Nem kevésbé talányos a két utolsó, nyugati konzolfigura kiléte sem. Kiemelt jellegzetességük, hogy a többiektől eltérően határozottan felfelé, az egykori szentély-

17. Levélmaszkos konzol a lőcsei minorita templom diadalívén

18. Levélmaszkos büszt a regensburgi dómon

19. Szent László váradi fejereklyetartója (Győr, székesegyház)

lefedés irányába néznek, s hogy a déli a baljával a konzolját, azaz a boltozatot tartja. Oldalra lelógó fejfedőjük, a franciául chaperonnak, olaszul capucciónak hívott ruhadarab – amely elnevezést magyarul a kapucni szó őrzi – kifejezetten világi fejfedő volt. 1400 körül még az arisztokrácia divatjához tartozott, a XV. század végére azonban átlagos polgári viseletté vált.[48] Ami ennyi alapján elsőként is felmerülhet, hogy nem az építőmester(ek) képmásáról van-e itt szó? Ebben a pozícióban, atlaszként hordva művüket kifejezetten elterjedt volt az ábrázolásuk a gótikus építészetben, legtöbbször épp boltozatokkal összefüggésben *(21. kép)*.[49] Nem véletlen ez, hisz a (késő) gótikában talán a boltozás kívánta meg az építőmesterektől a legnagyobb tudást és gyakorlatot, az egyszerűbb

20. Konzol Szent László(?) ábrázolásával a kisvárdai plébániatemplom szentélyében

épületbelsőknek gyakorta a legszembetűnőbb szerkezete volt, ráadásul készítése általában az építkezés befejező stádiumát jelentette. A mesterkép biztos meghatározásához az egyes esetekben persze feliratra vagy munkaeszközeik ábrázolására szükség van, de ezek nélkül is nyilvánvalóan sokszor jelennek meg konzolfiguraként, hordozó szerepben, a mindenkori divatnak megfelelően olykor chaperonban is.[50] Szerszámaik közül kezükben gyakran

21. Építőmester (?) ábrázolása a besztercebányai plébániatemplom Alamizsnás Szent János-kápolnájában

22. Anton Pilgram építőmester büsztje a bécsi Szent István-dómban

tartják a körzőt, melynek gombszerű, kerek végződéséhez hasonlatosat a bezdédi déli alak is markol a jobbjában[51] *(22. kép)*. Persze e „labdacs" sok minden egyéb is lehet, amire mind a román, mind a gótikus szobrászat számos példát nyújt *(23. kép)*.[52] Van azonban ezen túl is egy momentum, ami határozottan óvatosságra int minket a bezdédi figurák építőmesterként való meghatározását illetően. A déli alak nem csak a fejét fordítja felfelé, de nyelvét is kinyújtja a boltozat irányába, társa pedig gesztusával és szájtartásával mintha ámulatának, vagy éppen rémületének adna hangot. Ezek elég nehezen tűnnek összeegyeztethetőnek egy konkrét személy, de akár az építőmesterség ábrázolásával is. A kinyújtott nyelv egyrészt a bűnt megtestesítő alakokra volt jellemző a középkorban, s az épületszobrászatban sok esetben egyértelműen sátáni vagy démoni lényeknél jelenik meg.[53] Lehetséges azonban egy másik értelmezése is, amelyet a német néphit egészen a XX. századig megőrzött: a grimasszal és a kinyújtott nyelvvel el lehet kergetni a rossz szellemeket.[54] Bezdéden a figurák emberi alakja, arca, illetve öltözete alapján sokkal inkább e második lehetőséggel érdemes számolnunk.

Az egyes szentélyfigurák jelentésének fenti boncolgatása azt mutatja, hogy amennyiben volt tudatosan konstruált programja a boltozatnak, azt ma már nem lehet egyértelműen felfejteni. Ehhez legalábbis a mondanivaló két lehetséges kulcsát, a feliratokat, illetve a zárókő vagy zárókövek díszítését kellene ismernünk. A szóba került lehetőségek alapján azonban két olyan gondolatkör mégis körvonalazhatónak tűnik a figurákkal kapcsolatban, melyek meglehetősen populáris témái voltak a középkori templomok „marginális" szobrászi díszének.

23. Zárókő a nagyszebeni plébániatemplom északi mellékhajójában

24. Ördögi lény alakja a lőcsei plébániatemplom déli kapuján

A szentély keleti felének állatfigurái és egykor leveles büsztjei arckifejezésük miatt elég világosan sorolhatók a gonosz és ártó lények világába – s ne feledkezzünk meg ezzel összefüggésben a halfarkú mitológiai alakról szóló tudósításról sem. Szembeállíthatónak tűnik ezzel a nyugatra eső négy emberi büszt, melyek szerepe nehezen képzelhető el valamiféle negatív tartományban, inkább az egyház képviselőit, a hit szolgálóit láthatjuk bennük. Nem kizárt tehát, hogy jónak és rossznak, erénynek és bűnnek az ellentétéről van szó a figurák esetében, s a két morális alapállás ábrázolásával a lehetőségekre és veszélyekre, sőt, a köztük való választás következményeire, üdvözülésre és kárhozatra igyekezhették felhívni a templomba lépők figyelmét.

A konzolok szereplői azonban nem feltétlenül csak ellentétes oldalakat jeleníthetnek meg. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a démoni kinézetű figurák itt szintén a keresztény hit, az egyház szolgálatában tűnnek fel. Hasonló alakoknak főként templomkapuk vagy ablaknyílások esetében néha egyértelmű a bajelhárító szerepe, amint az egyházat megjelenítő templomépülettől, az igaz lelkek számára menedéket nyújtó szent helytől igyekeznek távol tartani a gonoszt – akár együtt is ábrázolva őket a hit „hivatalos" védelmezőivel *(24–25. kép)*.[55] E logikához az alátámasztást Krisztus egy mondata szolgáltathatja. Midőn egy megszállt emberből kiűzte ugyanis a gonoszt, amit a farizeusok az ördöggel való cimborálásként értelmeztek, így szólt: *Ha a sátánt sátán űzi ki, meghasonlik magával* (Mt 12,26).[56] Bezdéden tehát mindegyik alak esetében felmerülhet, hogy az épületet őrző, bajelhárító figuráról van szó, s különféle megjelenési formájuk ellenére együttesen próbálják meg távol tartani az ártó hatalmakat a templomtól. Hogy ezzel kapcsolatban a megszentelt hely védelméről csak általánosságban volt-e szó, vagy alkotóik esetleg külön is gondoltak a büszkeségükre gyaníthatóan okot adó, nem átlagos boltozat megóvására, eldönthetetlen.

Még egy kérdés van, melyre válaszolni ugyan nem tudunk, érdemes azonban befejezésül megemlíteni. A Zsigmond kort követő időkből, a középkor végének magyarországi művészetéből a bezdédihez hasonló figurális ciklusok már nemigen ismertek templomépületekről. A boltozat építésekor tehát nem egy olyan műfajról volt szó, amely mindennapos volta miatt kézenfekvő lehetett a megrendelő(k), vagy akár a kivitelezők számára. Léteznie kellett tehát valamilyen konkrét oknak is, ami miatt a szereplők egy tulajdonképpen már avíttnak tekinthető figurasorozatot akartak a templomukban megjeleníteni. Hogy ez egy korábbi előkép puszta másolásának az igénye volt-e, vagy valamilyen egyéb, spirituális meggondolás állt mögötte, aligha deríthető ki többé.[57]

25. Ördögi lény feje a szászivánfalvai templom szentélyének egyik ablakában

Jegyzetek

[1] Ld. pl. a RDK I.: 959.: *Architekturplastik* (Alexander von Reizenstein), a LMA I.: 1678.: *Bauplastik* (Adolf Reinle), vagy az EAM X.: 474–477., 493–494.: *Scultura* (George Zarnecki – Manfred Wundram) című szócikkeinek bibliográfiáját.

[2] Úgy tűnik, rendszerezett formában egyedül a lengyelországi gótikus emlékanyag feldolgozása történt meg részlegesen. A hangsúly az emlékek természetéből következően persze itt is a korszak első felére esik: Jurkowlaniec 1989.; Kaczmarek, 1999.; Walczak 2006.

[3] Radocsay 1976. 41–54. – vö. a Radocsay-emlékkonferencián: Marosi 1995b. 233–241. Radocsay gyűjtésének fényképanyagát a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztálya őrzi.

[4] Gerecze 1906. 753. A jegyzék hivatkozik még Rómer falképkorpuszára, mindenféle magyarázat nélkül. Rómer ebben Ipolyit jelöli meg, mint forrását, aki csak egy felsorolásban említi Bezdédet, azokkal a falfestészeti emlékekkel együtt, melyekről újonnan kapott hírt: Rómer 1874. 101.; Ipolyi 1864. 18.

[5] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1926/457. (Kiss különösebb indoklás nélkül a XV. század végére, a XVI. század elejére keltezte az emlékeket!)

[6] Uo., 1935/656.

[7] A hivatal ama kérését, hogy küldjenek fotókat az épületről, a bezdédiek még 1936-ban teljesítették (uo. 1936/311). A három felvételt a Forster Központ Fotótárában az ltsz.: P 25975, P 27014 és P 28936-os számú képekkel lehet azonosítani.

[8] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1936/311.

[9] Genthon–Lux–Szentiványi 1939. 8., 32–33.; Lux 1940. 243.; Zoványi 1939. II.: 114.; Kováts J. 1942. 141., 229., 596.; Genthon 1961. 295–296.; Marosi 1975. 42., 149. és 38. kép; MMT X.: 191. (Entz Géza); MMT XI.: 349. és 437–438. kép (Gulyás Gyula); Várady 1991. II.: 924–926.; Ld. még egy helyi kiadású füzetecskét a templomról, amire Jakab Attila hívta fel a figyelmemet, Czető 2000. 1–3.

[10] Az idézett műemléki topográfián túl az épület történetére ld. Jakab Attila tanulmányát e kötetben.

[11] MMT XI.: 347–348.

[12] Miután a támpillér építésének, esetleg csak bővítésének az idejét nem ismerjük, a benne lévő bordák elvileg talán származhatnának a hajó boltozatából is, ha volt egyáltalán ilyen. A templom padlásterében, a körítőfalak felső részén lehetnek még maradványok az egykori falívekből, ha építettek ilyeneket. A tetőtér ma azonban gyakorlatilag megközelíthetetlen, ezért ennek nem állt módunkban utánajárni.

[13] A faloszlopok alapján a záradék boltszakasza mellett még két szakasz volt a szentélyben. Ezek azonban túl keskenyek ahhoz, hogy egyszerű keresztboltozat tartozhatott volna hozzájuk. A feltételezhető, ennél bonyolultabb boltozat egy további indokára ld. még alább.

[14] A csúcsíves diadalívet a templom 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyve említi: *A bolthajtásos rész* [ti. a szentély – P. Sz.] *végződésénél mind két oldalon van belöl is quadrát kő oszlop, mely a boltozatban ék módra öszve szakad*. TREKL, I. 1. s. 5; a jegyzőkönyv részben és egészben közölve: Várady 1991. II.: 925., illetve: Takács B. 1991. 339–340.

[15] Az északi falazótömbjének alján egyértelmű, hogy e konzolt eredetileg egyenes falsíkra szánták. Aligha utólagos beépítésről van azonban szó, mint inkább valamiféle információhiányról, félreértésről a faragvány készítése és elhelyezése között.

[16] A román példáknál a csavart megoldáson túl az oszloptörzsek felülete persze mindig máshogyan, s jóval változatosabban van kialakítva, mint késő gótikus utódaiknál, ld. pl.: Tóth S. 2001. 234., 5–6. kép.

[17] MMT XI.: 348., 435. kép.

[18] A külföldi emlékekre ld. pl. Himmelkron, egykori női ciszterci kolostor kerengője, 1473 után (Meissner 1979. 36); Blaubeuren, egykori bencés templom szentélye, 1480-as évek második fele (Laier-Beifuss 2001. 117–124); Bautzen, Ortenburg, Mátyás-emlék, ill. várkápolna, 1486 körül (Rauda 1905. 11., 11. kép; Papp Sz. 2005. 208., 386. kép); Hirschbach, plébániatemplom, XVI. század eleje (Knall-Brskovsky 1998. 405.).

[19] Buda: Gerevich L. 1966. XXI/12. t.; Papp Sz. 2005. 19., 153.: No 5., 6.; Pannonhalma, Szent Benedek-kápolna, 1486 körül: Papp Sz. 254., 26. kép; Bártfa, plébániatemplom, 1465 körül és Gölnicbánya, plébániatemplom, feltehetően ezt követően: MM 1987. I.: 179–180., 668., 671–673., II.: 1588., 1607. kép.

[20] A rövid szakaszok alapján e két emléknél inkább a csavart oldalakkal kialakított konzolok szolgálhattak példaként, mint a teljesen csavart faloszlopok. Noha Bezdéden nem ismerjük a faloszlopok felső részét, a megmaradt, az előzőekhez képest hosszabb, úgy fél méteres szakaszokat mutató szerkezetek alapján feltételezhető, hogy a folytatásuk is inkább ilyen lehetett. Nagyszekeres: Papp Sz. 2011c. 352–353., 7–9. kép; Csepe: Deschmann 1990. 151–152.

[21] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/256.: *A templom hatulján, vagy is a keleti végén Krisztus a keresztfán, alatta a síró két szent asszonynyal élet nagyságban festve látható, ezen ábra alatt az évszám ily jegyekkel 1481.* (A négyes számjegyet a szerző a középkorban szokásos formájával, azaz „félnyolcasként" írta le.)

[22] Németh 1983. 12–23.; Németh–Cabello 2013. 350–351., 5–10. kép.

[23] A rendszertelen irányú eszközhasználat is arra utal, hogy a faragványok jelenlegi felületét már beépített helyzetükben alakították ki. Az északi oldal két nyugati és a déli utolsó, nyugati konzolját fogasvésővel, a többit jobbára lapossal faragták át, de utóbbiaknál is láthatók fogas-, sőt, néhol hegyesvéső-nyomok is. Talán kevésbé több kézről, mint inkább arról lehetett szó, hogy valaki fogasvésővel kezdett hozzá a munkának nyugatról, majd három konzol után jobbnak látta áttérni a laposvéső használatára, melynél azonban nem tartott ki teljes következetességgel.

[24] Az északinál a konzoltest és a figura között mélyebb aláfaragások is vannak, melyek alapján felmerülhet, hogy eredetileg nem is konzolokról, hanem baldachinnal koronázott alakokról lett volna szó. Miután azonban a másik állatfigura hátára rányúlik a konzoltest alja, ezt nyugodtan kizárhatjuk. Talán inkább azzal számolhatunk, hogy az újkori mesternek volt némi fogalma a középkori baldachinról, és valamelyest e képzet alakította az invencióját.

[25] Czető 2000. 4. Nem tudni, hogy a szerző honnan vette ezt az adatot, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, illetve a bezdédi lelkészi hivatal iratanyagában ugyanis sajnos nem sikerült a nyomára bukkanni (a keresésben nyújtott segítségét Bartha Tamás tiszabezdédi lelkész úrnak köszönöm).

[26] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1926/457. (Kiss Lajos levele); uo., 1936/311. (László Albert lelkész levele); Forster Központ, Fotótár, Ltsz.: P 27014, P 28936.

[27] A hajó déli kapuját például egy 1957-es felújítás alkalmával bontották ki (MMT XI.: 348.). A faragványok az ekkor készült képek alapján már mai állapotukban voltak (Forster Központ, Fotótár, Tiszabezdéd alatt).

[28] A kisvárdai figurák példája persze jól mutatja, hogy az egykori emlékanyag jelentős pusztulása miatt ez akkor is előfordulhatna, ha eredeti állapotukban maradtak volna fenn.

[29] Az idézetet ld.: Sauerländer 2003. 103. A „marginális" középkori épületszobrászat szerteágazó irodalmának újabb és általam is hozzáférhető néhány példáját ld. Steiner 1994. 505–513.; Kenaan-Kedar 1995.; Metternich 2008. 69–96. (V. fejezet: Zwischen Himmel und Hölle – Tiere, Monster und Dämonen); Dinzelbacher 2012. 95–120.

[30] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/256. A fekete tintával írt szöveg előtt eltérő, piros betűs kézírással írt mondat olvasható: *Lónyai* (?) *G*[…] *küldi 863 oct. 17. a reform lelkész leirása*. Miután a szöveg az épület 1862-es felújítását is

megemlíti, készültére ebben a két évben kerülhetett sor. A szöveg utolsó oldalán egy ceruzával írt latin mondat is látható, de olyan elmosódott állapotban, hogy már csak néhány, összefüggések nélküli szó vehető ki belőle.

[31] Ernyey rövid levelét a MOB-nak ld. uo.

[32] Ld. ehhez az idézett rész utolsó mondatát, amely alapján egyértelmű, hogy itt a figurális konzolokról van szó.

[33] Az egyetlenként említett, középen elhelyezkedő zárókő alapján felmerülhetne, hogy csillagboltozatra gondoljunk, de a szentély alaprajzi arányai, hossza miatt inkább valamilyen hálóboltozat képzelhető el. A szöveg pontosságát illetően persze érdemes szem előtt tartanunk, hogy a leírás három évtizeddel a boltozat beomlása után készült, azaz írójának a már eltűnt részek tekintetében az emlékezetére kellett hagyatkoznia. A boltozatot a már szóba került, 1809-es jegyzőkönyv is említi, többletinformáció nélkül: *Belül a régi épületnek még ezen darabja* [ti. a szentélye – P. Sz.] *kő bolthajtás alatt fekszik, melynek mind két oldalról öszve szegellő planum inclinatumot mutat, melyekből rovátkos kerek kő oszlopok nyúlnak, melyeken ember képek voltak kifaragva parilis statua formára.*

[34] A keleti sarkok állatfigurái e meghatározást illetően eleve kiesnek, s aligha tartottak halfarkú lények feliratszalagot. Szintén kevésbé képzelhető el ilyen végződéssel a nyugati, fejfedős figurapár, azaz leginkább még az „agyaras" férfiak maradnának kizárásos alapon. Bár falból kinyúló felsőtestük alján nehéz halfarkat is elképzelni, az elvileg kissé lejjebb, önállóan is kinyúlhatott a falsíkból (ne feledjük, hogy az állítólagos 1769-es adat arról szól, a konzolok alsó részét letördelték, ld. fent). Nem zárható ki azonban teljesen az sem, hogy az egykori diadalívsarkokban foglaltak helyet a halfarkú lények, noha a leírás kifejezetten a ma is látható nyolc faloszlopról beszél.

[35] Szakállas emberfő több is látható a konzolfigurák között, a macskával kapcsolatban pedig majdnem biztosan a déli állatalakra gondolt a leíró. Ennek szája, pontosabban felső része ugyanis tényleg a macskafélékéhez hasonlatosan van megformálva. Az 1809-es jegyzőkönyv is ír a figurákról: *[…] már csak ember fejet, szemeket, orrokat és kétfelé válva faragott ajakakat, mejjet, könyököt mutató úgy nevezett Sigillák látszanak hatan és két kutya képek.* A *Sigillák* alatt vagy szibillák értendők, melyre talán a feliratszalagok alapján gondolt a leíró, de sokkal inkább kisméretű szobrok (sigillum).

[36] Metternich 2008. 84–85; az olykor férfialakot is öltő, halfarkú szirénekre ld. még. LCI IV.: 169–170.

[37] LCI I.: 242–243., II.: 334–336., III.: 115. Az oroszlánhoz ld. még: Metternich 2008. 74–75., 87–88., 90. A középkori Magyarországon ld. pl. a gyulafehérvári székesegyház szentélypárkányának ebben a szerepben valószínűsíthető oroszlánjait. Takács I. 2012. 73.

[38] RDK I.: 1444–1446.; LCI I.: 243., II.: 197., III.: 116–118.; LMA I.: 1432., V. 214., 2141–2142.

[39] Dinzelbacher 2012. 107–108.

[40] Utalhat erre esetleg az is, hogy a konzolok lezárásához nem architektonikus formákat, hanem kis levélkéket használtak fel – bár ez a többi konzol esetében is így van. A magyarországi anyagban a levélmaszkok néhány példáját ld.: MM 1987. II.: 74., 116., 130., 392., 394., 413,. 425., 438., 459., 552., 1036., 1639. kép. Bezdéden az indák és levelek legkésőbb akkor enyészhettek el teljesen – eltekintve a szájsarkok apró maradványaitól –, amikor a figurák felületét átfaragták.

[41] Önálló irodalmuk általam is hozzáférhető darabjait ld.: Wegner 1935. 43–50.; RDK II.: 867–874.: *Blattmaske* (Harald Keller); Hofmann 1980. 12–24.; Basford 1998.; Le Pogam 2007. 32–45.

[42] Létezik persze a levélmaszknak ez a büszttel kombinált formája is, csak kifejezetten ritka, ld. pl. a regensburgi dómon. Gerstenberg 1966. 99. (kép a 92. oldalon). Bezdéden tehát kevésbé autonóm ötletről, mint valamely előképről lehetett szó e figurákkal kapcsolatban is.

[43] Az egyes értelmezésekre ld. a fenti irodalmat.

[44] Könnyen elképzelhető, hogy az alakok a templom patrónusait ábrázolják, akiknek a személyére azonban nincs adatunk a középkorból. Noha nem ismerjük a jellegét sem, nem teljesen kizárt, hogy a fentiekben már szóba került 1769-es forrás nem csak megemlítette a feliratok létét, de le is írta őket. Ez nyilván fontos támponttal szolgálna a figurák ábrázolásának a meghatározásához.

[45] Ld. még a kisvárdai templom említett konzoljainak egyikét, melyet részben a hermához hasonlatos fiziognómiája alapján hoztak László királlyal összefüggésbe, Németh 1983. 12–23.; Németh–Cabello 2013. 350–352., 10. kép – vö.: Marosi 1995a. 75.

[46] Zsigmond és névadó szentjének ikonográfiai összefüggésére: Kéry 1972. 41–52.

[47] A jelenségre Zsigmonddal kapcsolatban, a korábbi irodalommal: Végh J. 1987. főleg: 102–104.

[48] Reed 1992. 52–56., 96–100., 3. kép .(http://www.nachtanz.org/SReed/thesis/reedchapter4.pdf; letöltés 2014. 04. 27)

[49] Gerstenberg 1966.; Reinle 1984. 119–124.; Severin 1992. 19–21. Magyarországon ld. pl. a kassai Szent Erzsébet-templom déli tornyában (Juckes 2011. 125., 105/A kép); vagy valószínűsíthetően a besztercebányai plébániatemplom Alamizsnás Szent János-kápolnájában, ahol az attribútumok nélküli figura szintén felfelé, a boltozatra tekint. Endrődi 2012. 89–90., 66. kép.

[50] Ld.: Gerstenberg 1966. képanyagát, melyben persze számos olyan példa is előfordul, ahol erősen kérdéses az építőmester-ábrázolás. Chaperont visel a bártfai plébániatemplom szentélyboltozatának egyik évszámos konzolfigurája, melyet hagyományosan a lefedést készítő Kassai István portréjaként tartanak számon. MM 1987. I.: 668., II.: 1590. kép.

[51] E végződésre ld. pl.: Gerstenberg 1966. 34., 70., 73., 167., 205. oldal képét.

[52] Ld. pl. a somogyvári reliefet: *Pannonia regia* 1994. 112.: No I–58.; az újudvari timpanont: uo., 182.: No I–102.; a kolozsvári Szent Mihály-templom Lukács evangélista szimbólumát ábrázoló gyámkövet: MM 1987. II.: 504. kép; vagy egy zárókövet két női (?) alakkal és egy madárral a nagyszebeni plébániatemplom északi mellékhajójában: Arion 1974. 70., 123. kép – vö.: Tóth S. 1976. 134. Ld. még a hagyományosan Nicolaus Gerhaert önarcképeként számon tartott, strasbourgi szobor kezében lévő, hasonló tárgyat, melynek körzővégként való meghatározása a közelmúltban kérdőjeleződött meg. Roller 2011. 37.

[53] Kenaan-Kedar 1995. 14., 37., 59., 1.9–1.12., 1.55., 1.57., 2.7. kép

[54] Sauerländer 2003. 103.

[55] Ilyen szerep valószínűsíthető pl. egy kinyújtott nyelvű ördögfigura és egy vicsorgó, sátáni maszk esetében a lőcsei plébániatemplom déli kapuján (MM 1987. II.: 1032–1033. kép), vagy egy szintén nyelvét nyújtogató és vicsorító démoni fejnél a szászivánfalvai templomszentély egyik ablakának könyöklőjén.

[56] Dinzelbacher 2012. 98–99., 103., 106–107., 112–113.

[57] Nem ismerjük, hogy a boltozat építésének lehetséges időszakában ki vagy kik birtokolták Bezdéd falut, azaz kik merülhetnek fel, mint építtetők. A korábbi és későbbi birtokosok alapján szóba jöhet a Bátori, a Csapi, a Losonci, a Homonnai vagy a Várdai család is. Csánki I.: 511.; MMT XI.: 347.; Maksay 1990. II.: 687.; Németh 1997. 42.

A fényképeket Mudrák Attila (1–12, 14, 19–21), Kollár Tibor (13, 15–17, 23–24) és Papp Szilárd (18, 22, 25) készítette.

Jakab Attila

Régészeti megfigyelések a tiszabezdédi református templomon

Bevezetés

Tiszabezdéd Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északkeleti részén található. A főút mellett helyezkedik el középkori eredetű református temploma, amelynek felújítási munkálatai 2011-ben kezdődtek meg. Ekkor – a templomon körben – a szigetelési munkákat végezték el. Ennek során egy elbontott támpillér maradványai kerültek elő a templom déli falánál. Ugyanekkor az északi oldalon a Kiss Lajos – korábbi múzeumigazgató – által már korábban feltárt sekrestyealapfalakat is újból regisztráltuk, ám teljes újbóli feltárásukra nem volt módunk. Az előkerült jelenségeket dokumentáltuk, de ennél több megfigyelést akkor nem végezhettünk. 2013 szeptemberében a templom felújítása új szakaszba lépett, melynek során kívülről – átlagosan mintegy 2 méter magasságig – körben leverték a vakolatot. A munkálatok során jelen voltunk, s az előkerült jelenségeket fényképen és rajzban is dokumentáltuk. Az alábbiakban ez utóbbi megfigyeléseket kívánjuk röviden ismertetni.

A templom vázlatos története

Az eredmények bemutatása előtt érdemes vázlatosan összefoglalni az ismereteinket a településről, s annak templomáról.

A személynévi eredetű, magyar névadással keletkezett településnév jelentése: „nagyapa nélküli".[1] Első okleveles említése 1212-ből származik, ekkor Zsurkkal szomszédos községként szerepel.[2] A XIV. században a Tomaj nemzetség birtoka volt, majd a Losonczyaké. A XVI. század végén a Csapi család kezébe került, majd a XVII. század folyamán jelentékeny részt birtokolt belőle a Melith és a Kendi család. A XVIII. században több család is birtokolta, s ez az állapot állt fent a jobbágyfelszabadítás idejében is.[3]

A templom egyhajós, szabálytalan hatszög három oldalával záródó szentéllyel, hét támpillérrel. Az utóbbiak közül két eltérő vastagságú a hajó északi oldalán található. Az épület nyugati oldalán háromszintes torony áll. Déli homlokzatán négy ablak nyílik: a hajón lévő két, félköríves lezárású ablak kisebb, mint a szentélyfalon lévő szegmensívesek; ez utóbbiakhoz hasonló látható még a szentélyzáródás délkeleti falán is.[4] A hajó déli homlokzatán helyezkedik el befalazott kőkeretes, középkori ajtaja; a jelenlegi bejárat a torony nyugati oldalán nyílik.[5]

A település templomáról középkori adat nem ismert, de plébánosát 1418-ban és 1419-ben is említik.[6] Az egyház első említése 1700-ból származik, amikor is a reformátusok kezén lévőnek mondják.[7] A templom – és a lelkészlak is – 1733-ban már rossz állapotban volt.[8] Ez lehetett az oka, hogy 1744-ben a hajó nyugati részének déli vége bedőlt, s az északi oldalát is kiütötte.[9] 1746-ra újjáépítették, de 1773-ban az egyházközség renoválási engedélyért folyamodott.[10] A templomról igen jó összeírás maradt fenn az 1809-es egyházlátogatáskor felvett jegyzőkönyvben. Ebben leírják a templom legfontosabb méretadatait, alakját, a fontosabb építészeti tagozatokat, berendezési tárgyait.[11] A szövegben megemlítik a sokszögzáródású szentélyt, illetve azt, hogy a nyugati oldalán *quadrát formájú*.[12] Ekkor a belsőben még állt a diadalív, mely 1834-ben került elbontásra, miután egy földrengésben erősen megsérült.[13] 1824-ben a korábbi, fából készült helyett új kőtorony építését határozták el. A munkálatok 1826-ban el is kezdődtek, de pénzhiány miatt hamarosan abba is maradtak. Az építkezés folytatására és befejezésére csak 1837–1838 folyamán került sor.[14] Két év múlva, 1840-ben befalazták a kőkeretes déli bejáratot, s ekkor nyitották meg a ma is használt nyugatit *(1. kép)*.[15]

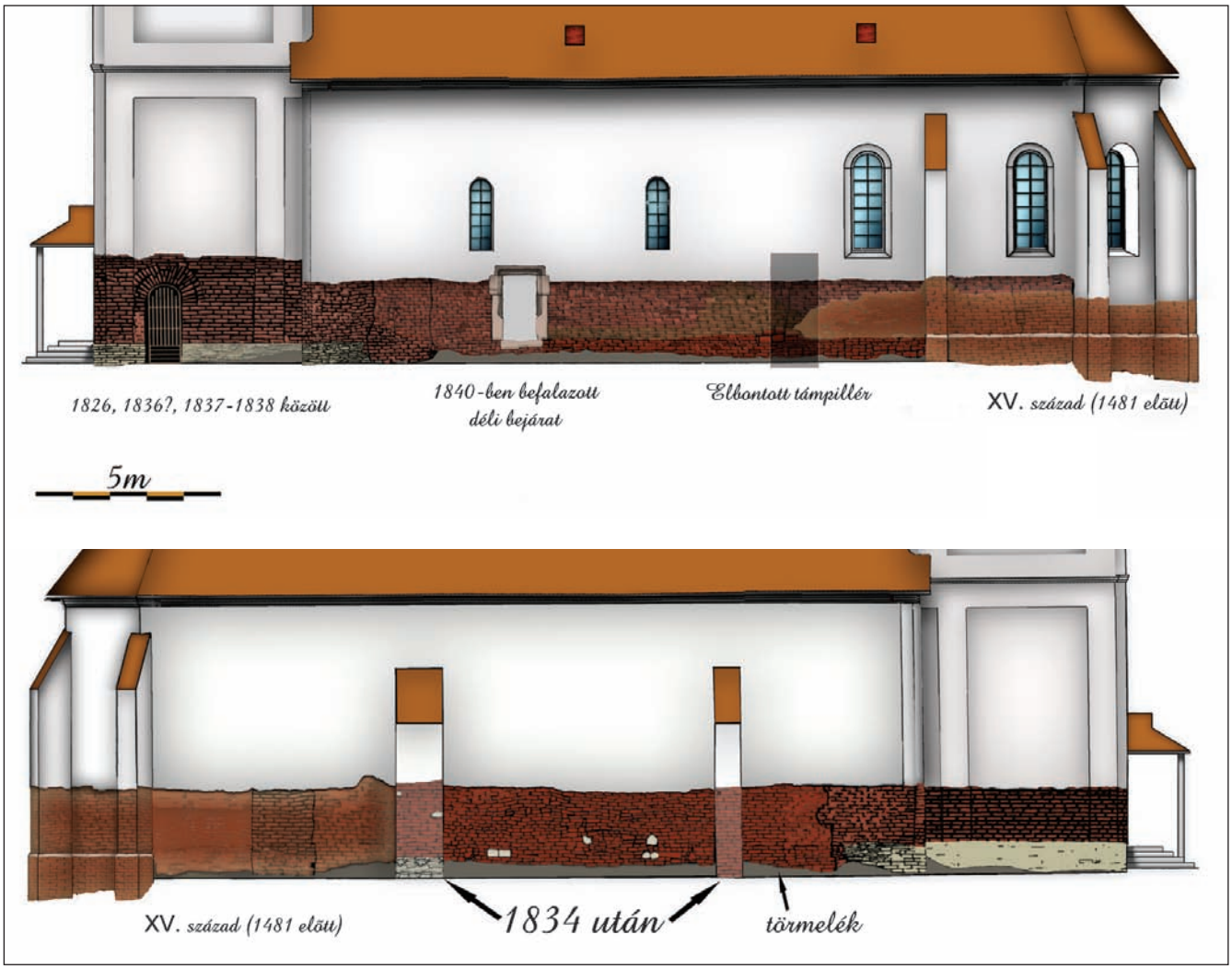
A leírások közt feltétlenül meg kell említenünk azt az 1863-ban készült iratot, amely ugyan nem tekinthető tudományos igényű közleménynek, mégis igen becses adatokat tartalmaz a templomra vonatkozólag. Ezt a helybeli református lelkész készítette.[16] Az alábbiakban erre a leírásra többször is hivatkozni fogunk, hiszen több olyan adatot is megőrzött, mely máshonnan nem ismert. Így többek között az épület belsejében lévő freskók, illetve kripta leírását is megismerhetjük belőle.

A tudomány számára a templomról – pontosabban annak freskóiról – első ízben Ipolyi Arnold adott hírt. A *Magyarország középkori festészete emlékeiből* című, 1864-ben megtartott előadásában megemlítette Bezdédet, mint olyan helyet, ahonnan freskók ismertek.[17] Jósa András jegyzete szerint Kovács István királyi táblabíró közölte vele 1886-ban, hogy falfestményeket látott a bezdédi templom falán.[18] Legközelebb Kiss Lajos hívta fel a figyelmet az épületre 1926-ban. A Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) írt levelében jelezte, hogy a Borovszky-féle monográfiában tévesen 1838 szerepel a templom építési dátumaként,[19] s emiatt így szerepel a *Magyarország műemlékei* II. kötetében is.[20] Levelében röviden írt a szentélyben található gyámkövekről, az elfalazott déli bejáratról és sekrestyeajtóról is.[21] Még ugyanebben az évben elkészítette a templom rövid leírását.[22]

A templom – részleges külső – kutatására csak 1942-ben került sor.[23] Ekkor Kiss Lajos a szentély északi oldalán végzett kisebb ásatást, hogy az elpusztult sekrestye méreteit megállapítsa. A visszabontott falak már mintegy három ásónyomnyi mélységben jelentkeztek, 80 cm vastagságban.[24] Az ásató a sekrestye belvilágát a publikáció-

1. A befalazott középkori déli bejárat

2. A déli és az északi homlokzat felmérési rajza

ban 320×540 centiméterben adta meg.[25] Ez elírás lehet, mert kéziratában 440×320 centiméter szerepel.[26] Ez utóbbi már közel áll az általunk mért 450 centiméterhez. Az észak–déli kiterjedést nem volt módunk ellenőrizni. A sekrestye keleti fala egyébként 80 centiméterre kezdődött az északkeletei támpillértől, míg a nyugati az északi fal közepén lévő, utólagos támpillér keleti falrészével volt egy vonalban.

Megfigyelések és faldokumentáció 2011-ben és 2013-ban

Az épület felújításához kapcsolódóan régészeti szakfelügyelet lett előírva. Ezt első ízben 2011-ben láttuk el, amikor a templom körül a vízelvezetéshez és szigeteléshez szükséges árkot ásták. Ekkor két – a templom építéstörténetéhez kapcsolódó – jelenséget sikerült dokumentálnunk. Egyrészt – mint már fentebb említettük – előkerültek a már korábban feltárt és dokumentált sekrestye elbontott alapfalai. Teljes hitelesítést nem végezhettünk, mindössze az alapfal adatait rögzíthettük.

A másik jelenség a templom déli oldalán került elő. Itt – a Kiss Lajos által már megsejtett, de nem kutatott helyen – került elő egy elbontott támpillér maradványa. Ez az eredeti szentély és a – többek között a falvastagsága alapján – másodlagos hajófal csatlakozási területén volt megfigyelhető, a most is álló, a szentély falára merőleges támpillértől számított 290 centiméterre nyugatra. A 135×140 centiméteres, visszabontott támpillér a földfelszíntől számított 8–10 centiméter mélységben látott napvilágot.[27] A fal elbontásának ideje bizonytalan. A már idézett, 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben azt ol-

vashatjuk, hogy: *Azokon a tizenegy falt támasztó quadrat kő oszlopokon kívül, mellyek a kő fal régibb részei mellett kívül arcus formán még fel állanak, mutatja még a templomnak emberek emlékezetét meghaladó régiségét annak nap keleti végének külső formája.*[28] Ezt az adatot nem tudjuk értelmezni, mert az árok kiásása során több, egyértelműen támpillérre utaló jelet nem fedeztünk fel. Nem egyértelmű ebből a szempontból a már említett 1863-as leírás sem. Ebben ugyanis a következő szerepel: *A régi fal – mely közép 4 öl magas – fél láb vastag, másfél láb hosszú vastéglából rakott, kívül 6 támoszloppal megerősítve; az északi óldalonni két támasz oszlop közt, hogy egy kis mellék épületecske is volt hozzá ragasztva és abba a templomból bejárat.*[29] Látható, hogy a leírás készítője 6 támpillérről ír, míg jelenleg 7 figyelhető meg.

Véleményünk szerint három eset lehetséges: vagy elírásról van szó, vagy a már említett elbontott támpillért – amely a szentély és az új hajó elbontásának határán került elő, s kötésben volt a templom alappal – valamikor újra felfalazták, s még 1863-ban is állt. Ez alapján számolhatta a „régi falhoz" a tiszteletes. Kérdéses azonban, hogy mit értett a lelkész a „régi fal" megnevezés alatt: csak a szentélyt, vagy pedig a hajót is. Magam a harmadik megoldást tartom a legvalószínűbbnek, miszerint az északi oldalon lévő, 1834 után épült két támpillér közül a nyugatabbi a leírás elkészítésekor még nem állt.[30] Egyrészt az idézetben lévő leírás is ezt sugallja – nem különíti el a régi és az új támpilléreket –, másrészt ezt támogatná az is, hogy az utóbbi falszövetében – a járószint felett – nem figyeltünk meg a diadalív elbontásához kapcsolódó kőanyagot.[31] Bárhogy is legyen, annyi bizonyos, hogy 1870-ben a támpillérek száma és elhelyezkedése a mai állapotot mutatja, amint az kiderül az abban az évben felvett kataszteri térképről.[32]

3. A szentély kelet felől kutatás közben

Mint a bevezetőben is említettük, a felújítás 2013-ban folytatódott. A mintegy 2 méter magasan, körben levert vakolat alatt napvilágra került falszövetet dokumentáltuk, s sikerült néhány – a forrásokkal is összeegyeztethető – megfigyelést tennünk a templomon. Hangsúlyoznunk kell, hogy belső felújításra – így kutatásra – nem került sor, így elképzelhető, hogy eredményeinket egy későbbi, teljesebb, a templombelsőre kiterjedő ásatás és falkutatás módosíthatja *(2. kép)*.

A templom legkorábbi, ma is álló része a poligonális szentély *(3. kép)*. Sarkain négy darab átlós támpillér található, míg az ötödik a déli szentélyfalnál helyezkedik el, arra merőlegesen. A támpillérek tagolatlanok, kivéve a keleti oldal délebbi tagját, melynek középső részén egy lépcsős kiugrás figyelhető meg. A többi támpillér – a vakolat alatti kiugrások alapján – egykor szintén tagolt lehetett. A délke-

4. Az északi hajófal középső szakasza

5. Az északi középső támpillér részlete nyugat felől

6. Az északi középső támpillér részlete kelet felől

leti és a déli vízvetője szintén átalakításon ment keresztül; ezek enyhébb szögben futnak, mint a többi támpilléré. A szentélyfalon és a támpilléreken rézsűs, téglából kialakított lábazati párkány fut körbe. Ez az északkeleti támpillér nyugati oldalán még megtalálható, majd onnantól hiányzik. A déli oldalon a lábazati párkány csak a már említett, merőleges támpillér déli homlokzatáig tart, annak nyugati oldaláról már hiányzik. A támpillérek – jellegük alapján – minden bizonnyal egykorúak a szentéllyel, ugyanakkor megjegyzendő, hogy csak minden második-harmadik párkányelem van bekötve a falba. A szentély építésének korát szerencsés módon a már emlegetett, 1863. évi leírásnak köszönhetően pontosítani lehet. Ebben ugyanis a lelkész leírja a szentélyben látható egyik freskót: *Krisztus a kereszt-fán, alatta a síró két szent asszonnyal élet nagyságban festve látható*, majd megjegyzi, hogy alattuk az 1481-es évszám látható.[33] Ez tehát azt jelenti, hogy legkésőbb 1481-re a ma is álló templom felépült.

A szentély északi oldalán került elő a befalazott sekrestyeajtó. Teljes magasságát nem – a vakolatleveréssel nem érték el a szemöldökrészt –, de 163 centiméteres szélességét meg lehetett mérni. Azt is meg lehetett figyelni, hogy az alsó 50 centiméteren a berakás tégláit valamikor újra pótolták. Kőkeretnek nyomát nem fedeztük fel. A sekrestyeajtó előtt nyitott kis szondánkban küszöbkő nyomát nem tudtuk megfigyelni.[34]

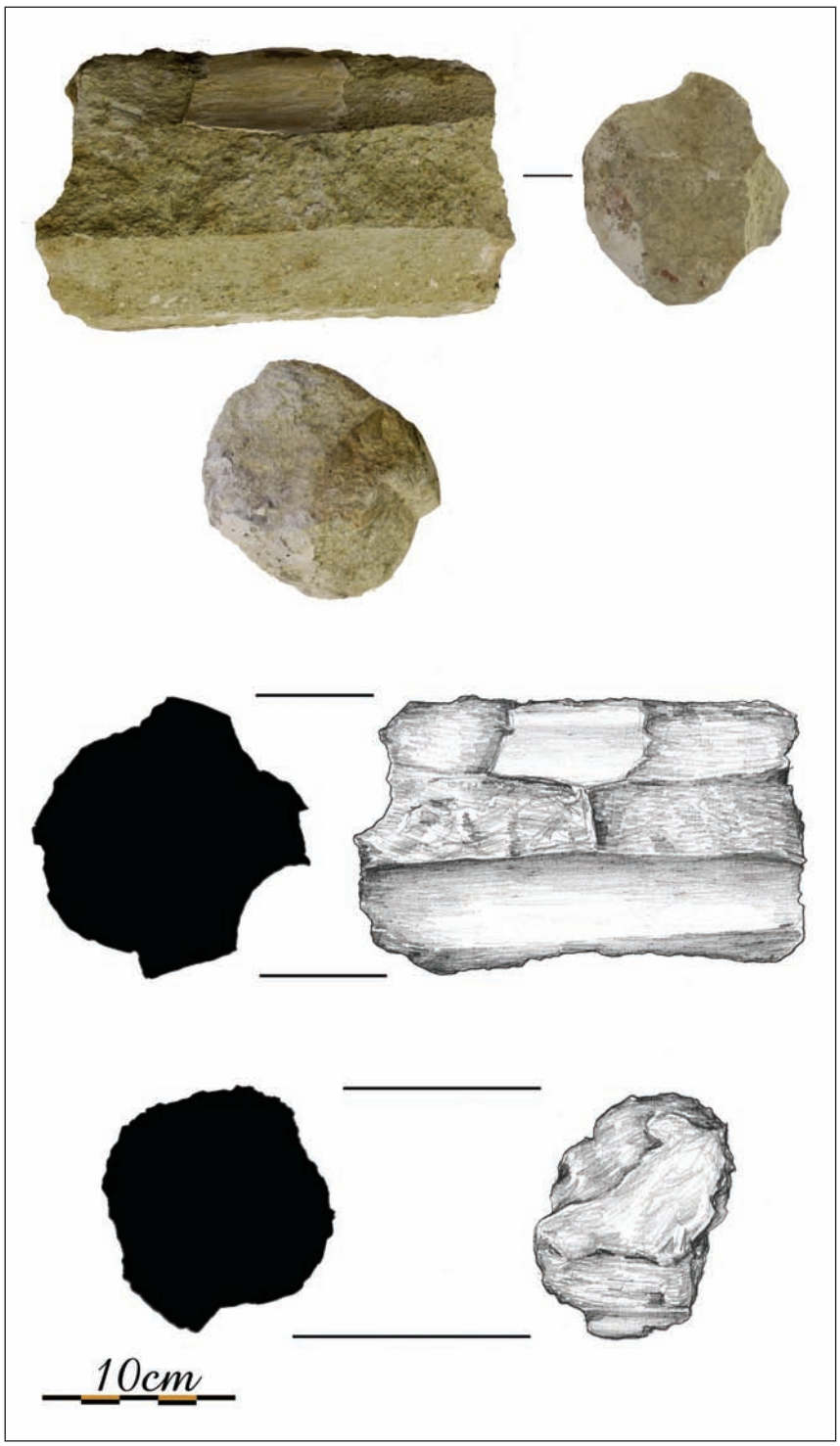
A szentélytől nyugatra lévő épületrész markánsan eltér a szentély falazatától. Ezt főleg az északi oldal középső

részén lehetett jól tanulmányozni, ahol a téglafalazat meglehetősen egyenetlenül van felrakva *(4. kép)*. Ez utóbbi jelenséget minden bizonnyal a fentebb említett, 1744-es falkidőléssel lehet magyarázni. Kevésbé volt megfigyelhető a falszerkezet a déli oldalon, itt ugyanis a hajófal jelentős részét köpenyfalazás takarta el, így ott kevesebb lehetőség nyílt a korábbi falszövetek vizsgálatára.[35]

A hajó nyugati végétől keletre, mintegy 280–300 centiméterre markánsan megjelenő repedést dokumentáltunk, mind az északi, mind a déli oldalon. Ez a rész abban is eltért a hajó többi részétől, hogy mintegy 50–60 cm magasságig hasított kőből álló alapozást figyeltünk meg, csakúgy, mint a torony esetében. A hajó nyugati vége, valamint a torony falai kötésben álltak egymással. Ez utóbbi megfigyelés alapján a templom nyugati végét a toronyépítéssel egy időben elbontották, majd mintegy 3 méterrel megtoldották, s csak ezután emelték a tornyot. A történeti adatok alapján ez 1837–1838-ban történt.

Végezetül a két – a fallal kötésben nem lévő – északi, eltérő vastagságú támpillérről kell még szót ejtenünk.[36] A keletebbi – szélesebb – támpillérben boltozati bordák, szerkezeti kőelemek láttak napvilágot[37] *(5–6. kép)*. Ezek egyértelműen a szentély boltozatából származnak, így a támpillér emelésére mindenképpen az 1834-es földrengést, illetve a boltozat bontását követően kerülhetett sor. A befalazott elemek kiemelésére – két kisebb darab kivételével – nem volt lehetőségünk *(7. kép)*.[38] Hasonló jelenséget a nyugatabbi támpillér esetében nem figyeltünk meg. Ez utóbbi alaprészén a már említett bővítéshez hasonló, hasított kövek kerültek elő a toronyban lévőkhöz hasonló magasságban. Ez alapján tehát azt lehet mondani, hogy ez a támpillér egyszerre vagy időben igen közel épült a toronnyal. A keletebbi esetében a levert szintig nem figyeltünk meg hasonló jelenséget.[39] Bár a mögöttük lévő falon lévő vakolatréteg egyforma, a néhány évtizednyivel eltérő építésüket ez nem zárja ki.

A dokumentálás során tett megfigyeléseinket tehát a következőképpen foglalhatjuk össze: a jelenleg álló középkori épület legrégebbi része a szentély. A hozzá tartozó hajót a későbbiek folyamán elbontották, majd újjáépítették, utóbb nyugat felé megtoldották. 1837–1838 között a hajó nyugati végét elbontották, s ebben az irányban ismét megtoldották az épületet. Így alakult ki a templom mai összképe.[40]

7. A középső támpillérből kiszedett faragványok rajza

Jegyzetek

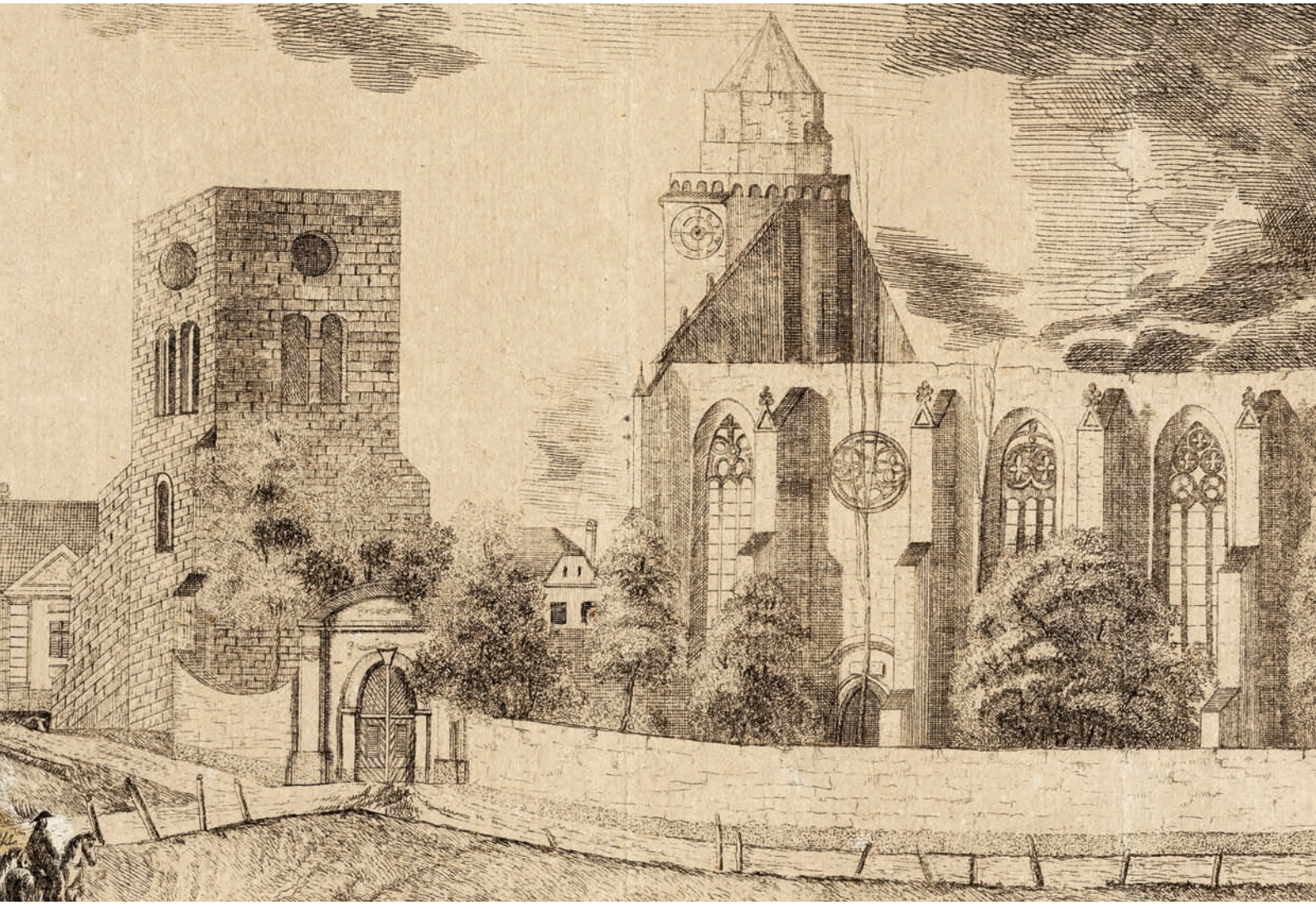
[1] Mező –Németh 1972. 120.
[2] Németh 1997. 42.
[3] MMT XI.: 1987. 347. (Gulyás Gyula – Erdész Sándor).
[4] Az 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben még 6 ablakot említenek: Takács B. 1991. 339.; Várady 1991. 925.; Czető 2000. 5.
[5] Az 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben egy déli és egy nyugati bejáratról írnak: Takács B. 1991. 340.; Várady 1991. 925.; Czető 2000. 5.
[6] Czető 2000. 1.
[7] MMT XI.: 347.
[8] ACP 1969. 42.: *In statu defectuoso.*
[9] Takács B. 1991. 349.; Czető 2000. 4.
[10] Czető 2000. 4.
[11] Az eredeti jegyzőkönyv: TREKL, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, I. 1. s. Adatait idézi: MMT XI.: 347.; részleteket közöl belőle: Czető 2000. A teljes szöveget Takács Béla és Várady József is közzétette: Takács B. 1991. 339–340.; Várady 1991. 925. Míg előbbi csak a templomra vonatkozó adatokat közli, utóbbi a teljes jegyzőkönyv leírását hozza.
[12] Takács B. 1991. 339.
[13] Takács B. 1991. 340.; MMT XI.: 348.; Czető 2000. 5.
[14] 1837-ben azt írták, hogy elhatározták a *11 éveken keresztül tsonkán s félbe álló uj Kö Torony további rakását*. MMT XI.: 348. Elképzelhető azonban, hogy már 1836-ban elkezdték a torony építésének folytatását. *1836 januárius 31-én tartott gyűlésében a hívek szívekre vévén a 10 éveken keresztül félben álló kőtorony állapotját – annak építésének jelen év tavaszára és nyarára állhatatosan elhatározzák.* JAM, Adattár, Kiss Lajos-hagyaték, Tiszabezdéd.
[15] MMT XI.: 347.; Czető 2000. 6.
[16] Az irat a Forster Központ Tudományos Irattárában található. MOB-iratok, 1943/256. Erre és az alább ismertetendő többi MOB iratra Papp Szilárd hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.
[17] Az előadás nyomtatásban is megjelent. Ipolyi 1864. – Bezdédről szóló hely: 18. Ipolyira hivatkozva ugyanezt ismétli meg Rómer Flóris is: Rómer 1874. 101.
[18] JAM, Adattár, Kiss Lajos-hagyaték, Tiszabezdéd.
[19] Borovszky 1900. 19.
[20] Gerecze 1906. 754. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a kötetben nem szerepel a templom építési dátuma, de irodalmi utalásként – Rómer mellett – Borovszky említett művét adták meg.
[21] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok 1926/457. Mint Kiss Lajos is írja – s fentebb is olvashattuk –, az 1838-as évszám a torony befejezésének dátuma.
[22] *Alispáni jelentések* 1927. 178–179. Megemlítendő még, hogy 1935–1936-ban a templom felújításához kapcsolódóan a MOB és az egyházközség között élénk levelezés folyt. Ebből kiderül, hogy az egyházközség a renoválás kapcsán – tekintettel a templom középkori voltára – segélyért folyamodott a MOB-hoz, amit az végül elutasított. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1935/474., 656., 1936/311. A renovált templom átadására 1936. november 1-én került sor. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 4. évf. 1936. 253. (1091.) szám, 2.
[23] Előtte 1941-ben Kiss Lajos elkészítette a templom felmérését, s összegyűjtötte a történeti adatokat, melynek során a korábban említett felújításban résztvevőket is kikérdezte az akkor előkerült jelenségekről. *Alispáni jelentések* 1942. 81.
[24] 2011-ben a templom körül kialakított – a vízelvezetést szolgáló – árok ásásakor 35–40 centiméteres mélységben találtuk meg az alapfalakat. Ezek némileg vastagabbnak – 85–90 centiméteresnek – bizonyultak, mint a Kiss Lajos által megadott adat.
[25] *Alispáni jelentések* 1943. 83.
[26] JAM, Adattár, Kiss Lajos-hagyaték, Tiszabezdéd.
[27] A visszabontott alapot az említett árokkal megkerülték, helyét jelenleg kavicságy jelzi.
[28] Takács B. 1991. 339.; Várady 1991. 925.
[29] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/256.
[30] Az említett két támpillérre vonatkozó megfigyeléseket ld. alább!
[31] A kivitelező utólagos elmondása szerint a földmunkák során a járószint alatt köveket figyeltek meg. Az adat ellenőrzésére nem volt lehetőségünk.
[32] A térkép lelőhelye: SzSzBML, Szabolcs és Szatmár megye kataszteri térképgyűjteménye, XVI.2. K.5.
[33] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/256.
[34] Az említett kis szondában két darab – minden bizonnyal az egykori sekrestye padlózatához tartozó –, négyzet alakú tégla látott napvilágot. Ezek 19,5–20,5×19,5–20,5 centiméter, vastagságuk: 5,5, illetve 6,5 centiméter. JAM, ltsz.: 2014.52.3
[35] Emiatt nem is lehetett új megállapításokat tenni a déli bejárat kapcsán, hiszen a köpenyfalazás az ajtókeret körüli falszöveteket is fedte.
[36] A támpillérek méretei körben, a nyugati, az északi, valamint a keleti oldalon. az óramutató járásával megegyezően: a keletebbi 126×55×124 cm, a nyugatabbi 130×130×140 centiméter.
[37] Az említett elemek már korábban is megfigyelésre kerültek. Erről Czető András így ír: *1995 szeptemberében, a templom külső tatarozásakor napvilágra került az 1834-ben lebontott szentélyboltozat kőbordáinak egy része, az északi fal középső, alacsonyabb és vaskosabb támpillérébe bekötve. Az 1–1,5 m hosszú, fehér bordaelemek másfél méter magasságban fölfelé 2–3 sorban, kötésben épültek a téglafalba. Keresztmetszetének függőleges tengelye szűk 19, vízszintes tengelye majdnem 15 cm.* Czető 2000. 8. A szerző ugyanitt egy boltozati bordának a profilrajzát is közzétette.
[38] A két bordatöredék közül a nagyobbik darab hossza: 20,5 centiméter, keresztmetszete: 11,4×13,2 centiméter, a kisebbik hossza: 9,2 centiméter, keresztmetszete: 9×12 centiméter. A nagyobbik darabon többrétegű meszelésréteg figyelhető meg. JAM, ltsz.: 2014.52.1–2.
[39] Ld. még a 32. jegyzetet is!
[40] A fentebb leírt építéstörténeti periodizációt főbb vonalakban már Kiss Lajos is felismerte, és Czető András is megírta, illetve megrajzolta munkájában. Czető 2000., valamint a belső borító rajza. Ő az új hajó felépítését a XVI. századra tette. Ebben vélhetőleg igaza van, hiszen azt írja, hogy 1809-ben az akkori lelkész megjegyzése szerint a tetőzet egyik oszlopán az 1589. év volt feltüntetve. Czető 2000. 3. (A kiadott egyházlátogatási jegyzőkönyvekben nem szerepel ez az adat.) Egy későbbi kutatás ezt az időpontot esetleg igazolhatja. Kiss Lajos és Czető András tehát lényegében kidolgozta nagy vonalakban az épület periodizációját. Magunk inkább csak kisebb megfigyeléseket tehettünk az épület felújítása közben, melyek további adatokat szolgáltatnak a templom építéstörténetéhez.

A fényképeket a szerző készítette, a boltozati elemek fotói ifjabb Toldi Zoltán, a rajzok Svéda Csaba munkái.

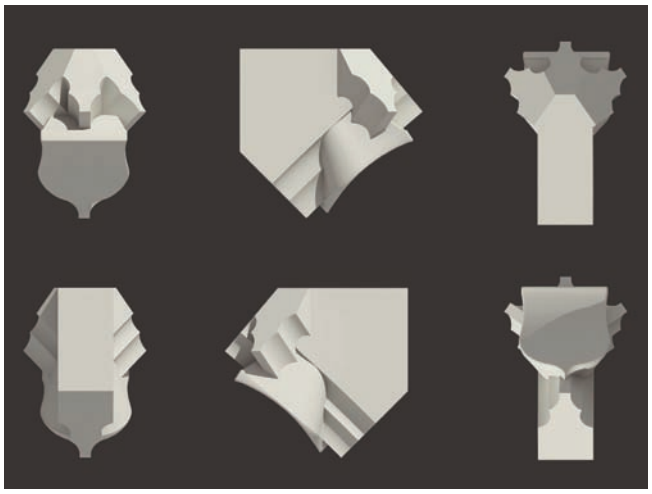
Módy Péter – Szőke Balázs[1]

Adalékok a debreceni Szent András-templom építéstörténetéhez

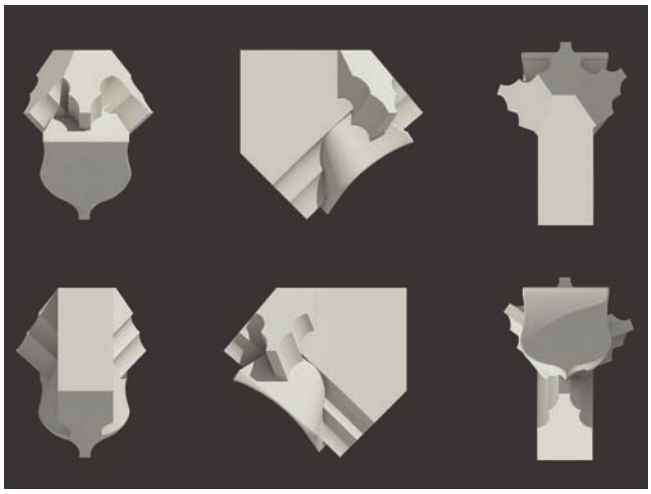
A debreceni egykori Szent András-templom és a mai református Nagytemplom építéstörténete az 1980-as évek elejéig a rendkívül kevés fennmaradt töredék ellenére viszonylag egyértelműnek tűnt. A gótikus épület az 1802 júniusában tomboló tűzvészben, fennállása során már második alkalommal, égett le.[2] Nagyrészt még épen maradt falairól csak egy, még ebben az időben készült rajzzal rendelkezünk *(1. kép)*. Az épületet alapjainak megtartásával lebontották, majd a régi alapok felhasználásával felépítették a jelenlegi klasszicista Nagytemplom épületét.[3] A Nagytemplom méretei, valamint a korábbi ábrázolások, az írásos források és néhány kőtöredék alapján a templom rekonstrukcióját előbb Zoltay Lajos, majd Csemegi József és Entz Géza kísérelték meg.[4] Egybehangzó véleményük szerint

1. A debreceni Szent András-templom romjai 1802-ben

2. A szimmetrikus szerkesztésű boltozati bordacsomópontok számítógépes modellje

3. Az aszimmetrikus szerkesztésű boltozati bordacsomópontok számítógépes modellje

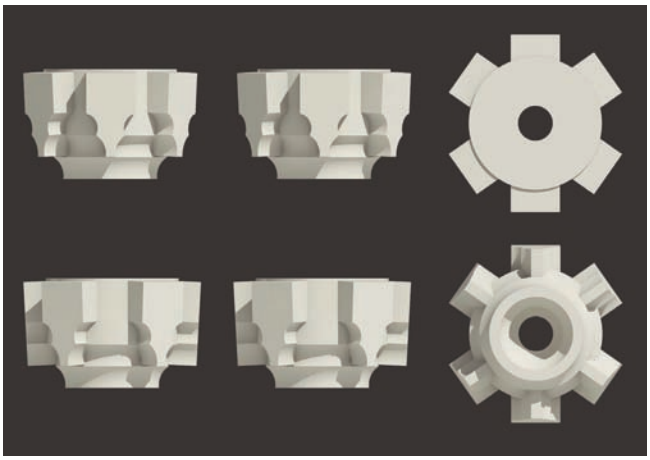
a templom egy a XIV–XV. század fordulóján épült, álszentélykörüljárós szerkezetű csarnoktemplom volt.

Módy György 1980-ban a templom felújítási munkálataihoz kapcsolódva tárta fel a templom mellett 1642-ben felépített Veres-torony, valamint a templom nyugati homlokzatához kapcsolt Fehér- vagy Cserepes-torony alapozását. Ugyanekkor az északkeleti oldalon az egykor imaterem, majd oratórium néven ismert, nagyobb terem alapfalait is sikerült részben feltárnia.[5] A Cserepes-torony alapfalainak csak kis része nem került a jelenlegi templom nyugati, poligonális lezárása alá. A falazatok nyugati oldalán viszont a toronyhoz utólag épített támpillérek alapjai kerültek elő, amelyekben késő gótikus boltozati elemek voltak falazókőként beépítve.[6] A kőanyagban számos bordacsomópont, valamint két zárókő is található. Az ásatásokról Módy György 1980-ban számolt be, részletesen bemutatva a régészeti leletanyag nagyobb részét. A késő gótikus boltozati elemek az ásatások befejezése előtt, a kézirat lezárása idején kerültek elő, így a leletanyagról Módy György csak említést tett, feltételesen az egykori templom belső szerkezeti elemeiként határozva meg a köveket.[7] A leletanyag alapján valószínűleg 1982-ben Sedlmayr János elkészítette az egykori templom elméleti rekonstrukcióját.[8] Az általa készített rajzon a teljes templom mindhárom hajóját a leletanyagra épülő, hálóboltozatos lefedéssel rekonstruálta, a XV. század végére határozva meg a szerkezet építését. A közelmúltban ennek a rekonstrukciónak számítógépes változatát Kertai László készítette el, ez a változat a Romkert nevű bemutatótérben is látható, Sedlmayr János rajza mellett.[9] Az ott bemutatott három bordacsomópont keltette fel Kollár Tibor figyelmét, aki javasolta számomra a kőanyag vizsgálatát.

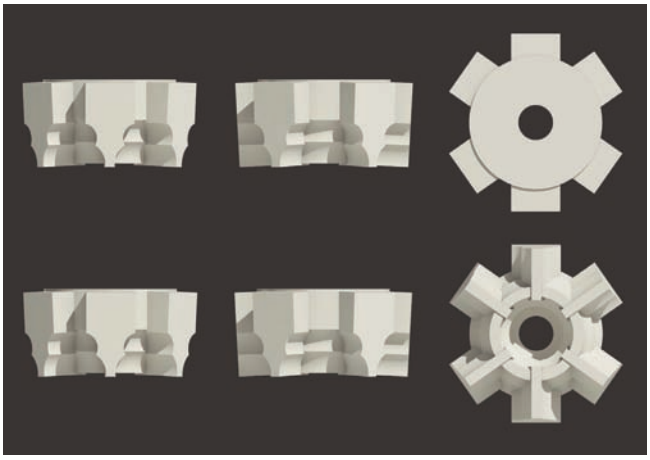
A boltozatból számos elem fennmaradt, azonban ezek térben egymástól elkülönülve vannak napjainkban elhelyezve. Az említett három csomóponton kívül a leletanyag tárolási helyén, a debreceni repülőtér egykori lőszertároló bunkerében négy bordacsomópont és két zárókő található.[10] Az egykori Szent András-templom más faragványai közül egy pillérlábazat-töredék és egy boltozat indító konzol ugyanitt lett elhelyezve. A boltozat egy csomópontja a Déri Múzeum, két további bordatöredék a Debreceni Református Kollégium iskolatörténeti kiállításán látható. Ugyanitt egy boltozatrekonstrukcióba beépítve található az az Isten Báránya ábrázolással díszített zárókő, amely a város jelenlegi címerén is látható.[11] A bordás keresztboltozathoz tartozó kőfaragványt korábban is a Szent András-templom boltozatához kötötte a kutatás.[12] A Déri Múzeum régészeti raktárában további bordatöredékek találhatók a boltozatból, ezek mellett egy nyíláskeretezés töredéke és két más típusú, gótikus bordatöredék is fellehető a polcokon. A nyíláskeretezés egy további darabja a Romkert kiállításán látható. A boltozat elemei közül hat további csomópont jelenleg Módy Péter restaurátor műhelyében található.[13] A kőanyagról még a lőszerraktári tárolás kezdetekor Módy Péter készített leltárt, amely szerint 14 db pajzsformával díszített csomópont és két zárókő volt a raktárban, valamint egy Y alakú bordacsomópontot is említ.[14]

A bordacsomópontok közül a legtöbb egyazon típus két egymástól kissé eltérő változatába sorolható. Ezek emelkedési szöge egységesen 40 fok körüli értékre mérhető, és a boltvállakhoz közel voltak a szerkezetbe beépítve. A 14 csomópont közül 13 ebbe a csoportba tartozik. Alaprajzi vetületük szerint mindegyik egy boltváll felől érkező és három, a záradék felé emelkedő irányú bordaindításból épül fel. A boltváll felől érkező borda és az emelkedő bordák közül a középső tengelye megegyezik; a borda egyenesen, törés nélkül fut át a csomópontoknak

ezen a részén. A két szélső, emelkedő helyzetű bordaindítás az egyik változaton teljesen szimmetrikus, mindkét borda közel 55 fokos szöget zár be a középső emelkedő helyzetű bordához viszonyítva *(2. kép)*. A másik változatnál a szélső bordaindítások alaprajzi vetülete aszimmetrikus, az egyik indítás szöge 55 fok körül mérhető, míg a másiké 70 fok körüli értéket mutat *(3. kép)*. A bordák csatlakozásánál nagyméretű címerpajzsok vannak, amelyek tömbje a bordametsződések nagy részét takarja úgy, hogy ezeket a részeket nem kellett a kőfaragónak a kőtömbből kifaragnia. Több csomópont felső, vízszintes helyzetű síkja jó állapotban fennmaradt, a címerpajzsok miatt azonban a csomópontok emelkedési szögei nehezebben mérhetők, mint más boltozatok esetében. A mérésnél megtévesztő, hogy a pajzsok dőlésszöge laposabb, mint a csomópontnál szerkeszthető érintő szöge. A két, egyenként hat bordaindítással rendelkező zárókő bordaindításainak egymáshoz viszonyított szögei szintén az előbb meghatározott rendszerbe illeszkednek, a középső bordával szimmetrikusan egyaránt 55 fokos szöget zárnak be a szélső bordaindítások *(4–5. kép)*. A közbülső szakaszon az indítások szögei közel 70–70 fokosak. Egy olyan csomópont is fennmaradt, amely hat bordaindításból épül fel. A csomópont kettétört, és sok tagozata is viszonylag töredékes *(6. kép)*. A mérhető adatok szerint két, egymással 180 fokos szöget bezáró bordaindítása a boltvállak felől a záradékba emelkedő bordához tartozik. A két borda közül az egyik töve erősen sérült. Erre a bordapárra szimmetrikusan áll az ugyancsak törések nélkül túlfutó két bordapár négy bordaindítása. Mindegyik bordaindítás emelkedő helyzetű. A csomóponton megfigyelhető emelkedési szögek minden borda esetén alacsonyak, alig 9–10 fokra mérhetők. Ezen a csomóponton ugyanolyan címerpajzs töredéke látható, mint a többi csomóponton. A szerkezetben elfoglalt helyét tekintve azonban ez a kőelem nem átlagos helyzetű csomópont volt, hanem egyben a boltszakaszok szélén futó hevederborda záróköve is lehetett. A nagyon lapos emelkedési szögek és a záradékból még tovább emelkedő bordák alapján a boltozat záradéka tagolt szerkesztésű volt. Ilyen megoldás a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom főhajóboltozatánál és a pécsi székesegyház szentélyboltozatánál, valamint a pécsi domonkos templom hajóboltozatánál rekonstruálható *(7–8. kép)*.[15] A csomóponton nagyon töredékesen maradt meg a címerpajzs lemeze, a maradványok alapján elképzelhető, hogy nem a boltozat gerincével párhuzamosan állt, hanem arra merőlegesen. Amennyiben valóban így faragták meg, ennek a címerpajzsnak az elhelyezése eltért a boltozat rendszerének logikájától. Erre a tényre talán az adhat magyarázatot, hogy a templom teréből is látni lehetett a címerpajzsot, és erre a nézetre komponálták elhelyezését. Ilyen, a szerkezeti logikától független címerpajzs elhelyezésre példa az eperjesi templom északi mellékhajójában is látható.[16]

4. Zárókőgyűrű számítógépes modellje

5. Zárókőgyűrű számítógépes modellje

6. A boltszakasz határon a záradékba beépített boltozati bordacsomópont számítógépes modellje

A boltozat csomópontjai alapján egy olyan hálóboltozat rekonstruálható, amely a gazdagabb rajzolatú, sorolt

7. A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság főhajóboltozatának számítógépes rekonstrukciója

rombuszháló boltozatok közé tartozik. A csomópontok nagy része egyetlen boltozattípusban helyezhető el. A csomópontok emelkedési szögei alapján a boltozat szerkesztési ívének alaprajzi vetületét három egyenlő részre tagolták, záradék (1), magasabban elhelyezkedő csomópont (2) – emelkedési szöge 19 fok –, boltváll közeli csomópont (3) – emelkedési szöge 42 fok – és boltváll (4) sorrendben. Általában a boltvállhoz kapcsolódó bordák alaprajzi vetületben mért hossza lényegesen, másfélszer – kétszer hosszabb, mint a szerkesztésnél használt háló oldalhossza. Ennél a boltozatnál ez az érték megegyezik a szerkesztésnél használt háló oldalhosszával. Sorolt rombuszháló boltozatoknál ilyen megoldás egyetlen boltozattípusnál található meg. Ez a boltozattípus az, amely Gyulafehérváron a Lázói-kápolnában, a dévai egykori református templomban, valamint a lőcsei plébániatemplom északi előcsarnokában épült fel a XVI. század első évtizedeiben *(9. kép)*.[17] Ezt a boltozattípust, mint a sorolt rombuszháló boltozatok többségét, szabályos 60 fokos szerkesztőhálón tervezték, de számos esetben készült torzított alaprajzi vetülettel is. 5 fokos szögeltérés esetén a bordarács alaprajzi vetületben mért arányai egyik irányban közel négyzetes boltmezőt eredményeznek, míg a másik irányban adott 5 fokos szögeltérés estén 1:1,3 lesz ez az arány. A 60 fokos hálón szerkesztett boltozat arányai 1:1,15 értéket adnak. A debreceni kőanyag olyan boltozatra utal, amelynél a nyújtottabb boltszakasz arányú megoldást építették meg, közel 5 fokos szögeltérésel. A boltozat torzított alaprajzi vetületű változatára számos példa van. Az említett Lázói-kápolna boltozatát a hozzáférhető felmérések és alaprajzok alapján 5 fokos torzítással, 55–70 fokos szögekkel szerkesztett hálón tervezték.[18] Hasonló boltszakasz arányokkal épült a piarista templom főhajója is az alsó-ausztriai Kremsben, ahol a városi ispotálytemplomban is ez a boltozati rendszer látható. A kremsi boltozatok a XVI. század elején épültek, a piarista templom boltozatán a csomópontokban a bordák tagozatai következetesen túlfutnak a csomópont középpontján. A debreceni boltozat néhány évtizeddel korábban épülhetett az említett példáknál. A boltozattípus megjelenése Württemberg késő gótikus építészetéhez köthető; az 1470-es években már biztosan ismert volt.[19] Egyik jól datálható példáját Conrad von Schmie építette Maulbronnban, az apátság könyvtárterme feletti oratóriumban.[20] Magyarországon a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom főhajó boltozatánál használták a boltozattípus nagymértékben gazdagított alaprajzi vetületű, összetettebb változatát.[21] Ez a boltozat 1490 előtt biztosan elkészült. A Debrecenben rekonstruálható változatnál összetettebb, de a székesfehérvárinál egyszerűbb alaprajzi vetülettel épült a simontornyai várkápolna boltozata 1508 előtt, valamint a rozsnyói székesegyház főhajóboltozata 1512 előtt *(10. kép)*.[22] Az erősen tört, szakaszolt térbeli felépítés, amely nem következik egyértelműen a boltozattípus szerkezeti rendszeréből, arra utal, hogy a boltozatot tervező építőmester a Székesfehérváron és Pécsett kimutatható, Augsburghoz kapcsolódó tervezési eljárást használta.[23] A többi ilyen alaprajzi vetületi rendszerben épült boltozatnál a boltszakaszok

8. Az elpusztult pécsi domonkos kolostor hajóboltozatának számítógépes rekonstrukciója

9. A lőcsei Szent Jakab-templom északi előcsarnokának belső tere

szélén a hevederborda nem osztja a boltszakaszok határán átnyúló rombusz alakú boltsüvegeket háromszögű mezőkre. Gyulafehérváron például a szakaszhatáron merőlegesen futó borda profilját a csomóponton túlfutva megállította a kőfaragó. A tagozatok profiljának túlfuttatása a korra jellemző stíluselem, azonban a debreceni kőanyagnál nem található olyan jel, amely arra utalna, hogy ennél a boltozatnál használták volna ezt megoldást, kivéve az egyik zárókövet, ahol a gyűrű profilja magasabb helyzetű a bordák orrlemezéhez viszonyítva. A címerpajzsos díszítés a bordacsomópontokon eleve eltakarta volna ezeket a tagozatokat. A bordák profilján a habarcsréteg is sok kövön megmaradt, köztük olyanokon is, amelyek a boltszakaszok határán voltak beépítve, így a boltszakaszok határán végigfutó hevederborda beépítése ebbe a szerkezetbe nagyon valószínű, annak ellenére, hogy a boltozat fellehető közelebbi analógiái nem ezzel a konstrukcióval épültek.

A rekonstruálható hálóboltozat nem feltétlenül illeszkedik az egykori Szent András-templom térarányához; a templom egykori főhajója négyzetes boltmezőkből épült fel.[24] A csomópontok alaprajzi vetületén mérhető szögek ezzel ellentétes irányban torzulnak, tehát a boltozat feltehetőleg nem a templom főhajójában állt egykor. A mellékhajók boltozatai ugyan közel hasonló arányúak, mint a rekonstruálható boltozat, viszont a bordaprofil méretéhez viszonyítva kis méretűek. Az északi oldalon rekonstruálható kápolna szélességi mérete az egykori főhajóénál lényegesen nagyobb.[25] Ezért úgy gondolom, hogy ez a késő gótikus boltozat nem a Szent András-templom csarnokteréhez tarozott. Legalább részben égésnyomoknak is kellene lenniük a köveken abban az esetben, ha a leégett csarnok hosszházából származnának, ezzel szemben többszörös megújítás festékrétegeit lehet rajtuk megfigyelni.[26]

Más érvek is amellett szólnak, hogy a boltozat helyét máshol keressük. A Cserepes- vagy Fehér-torony megerősítése az 1626–1628 közötti helyreállítás során készült. Ugyanekkor alakították át az „imaterem" épületét, amely közel hatvan éven át pótolta a fedél nélkül álló templomot. Módy György ásatásai alapján tudjuk, hogy ekkor keleti irányban meghosszabbították az oratóriumot és ennek megfelelően a támpillérek elhelyezését is megváltoztatták, valamint a belsőt kéthajóssá alakították, kö-

10. A rozsnyói székesegyház főhajóboltozata

zépen pillérekkel.[27] Az oratórium korábbi előzményeken épült, XV. század végi formájában egy nagyméretű sekrestye-kápolna lehetett, amely legalább három boltszakasz hosszú volt, északkeleti végén átlós irányú támpillérrel.[28] Az építmény keleti vége a csarnoktemplom poligonális záródásától mintegy fél boltszakasznyival nyugatra volt. Ehhez a viszonylag nagyméretű térhez tartozhatott a maradványok alapján rekonstruálható hálóboltozat, melynek címerpajzsos díszítése is arra utal, hogy a boltozat egy családi kápolnát fedett egykor.[29] A címerpajzsos díszítés a késő Mátyás kor divatja volt, szélesebb körben az uralkodó építkezései nyomán terjedt el a XV. század utolsó harmadában. Debrecen ekkor a Hunyadi család, Corvin János birtoka volt, a király pedig jelentős eszközöket fordított Corvin János személyes reprezentációjára, az utódlás biztosítása érdekében. Címerpajzsos díszítésű boltozatokat ismerünk Visegrádról, a fellegvárból és a királyi palota erkélyépítményéből, Kisnánáról, Tarról, Pozsonyból, a Szent Márton prépostsági templom szentélyéből, Eperjesről, valamint a medgyesi plébániatemplom szentélyéből.[30]

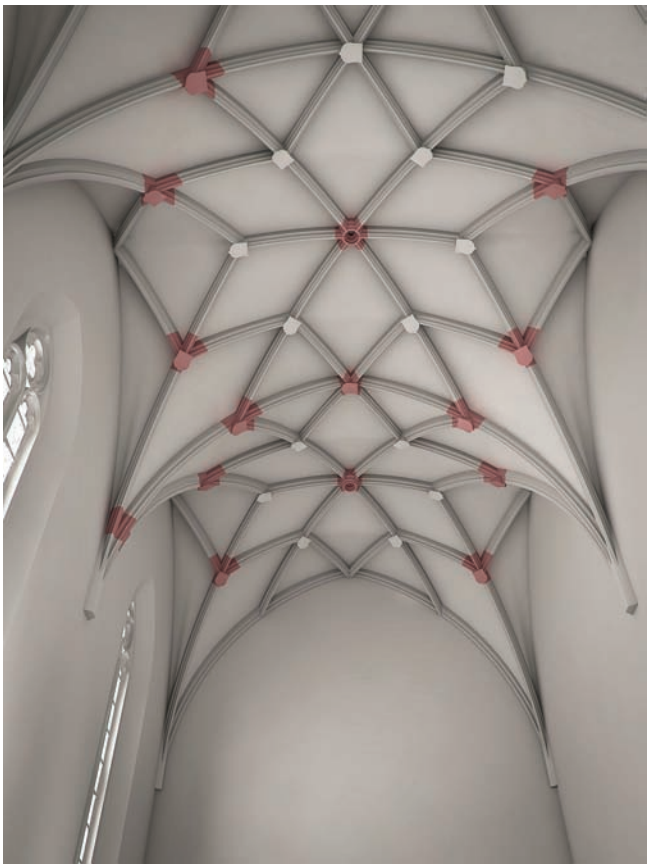
A kőanyagon megfigyelhető jellegzetességek is abba az irányba mutatnak, hogy a boltozat helyét az egykori oratórium épületében keressük. Módy Péter restaurátor szerint az általa feltárt polikróm festés a címerpajzsokon a jelenleg feltárható festésrétegek közül időben az első, a legalsó festésréteghez tartozik, azonban ez a festés már a szélein törött, sérült felületekre készült, tehát a címerpajzsokon lehetett egy korábbi festése is a kőelemeknek.[31] A következő réteg egy okkersárga színű meszes festés a bordákon, amelynek anyaga néhol ráfröccsent a címerpajzsok festett felületére is, de a két festésréteg bizonyosan együtt is látható volt, olyan módon, hogy a bordák és a csomópontok okkersárga festést kaptak, de a címer-

pajzsok felülete az eredeti formában maradt. Végül az egész bordavázat egy nagyon durva, korommal sötétszürkére színezett, homoklisztet is tartalmazó meszeléssel festették át, amely már a címerpajzsok felületére is felkerült *(11. kép)*. Az első réteg festésének motívumai nem illeszkednek egy címerdíszes tematikájú, késő középkori boltozathoz, a festés minősége és karaktere protestáns használatra utal. Mint látható, a boltozat meszelését több alkalommal megújították, tehát a szerkezet huzamosabb időn keresztül fennállt. Az imaterem esetében ez a következő időrendet jelentené: a kápolna építése vagy átépítése a XV. század utolsó harmadában történt.[32] Az 1564-ben pusztító tűzvész után a templom helyett az északi kápolnát használták, amely nagyrészt épségben maradhatott; ebből alakították ki későbbi elnevezéssel az imatermet, majd még később az oratóriumot. Ekkor készült az a keleti irányú bővítés is, amely a XVIII. századi ábrázolásokon meghatározza az oratórium végleges méreteit.[33] A nagyrészt virágmintás, levéldíszes festés az első, 1570-re elkészült helyreállításhoz kapcsolódhatott, és talán ekkor készült a bordák okkersárga festése is. A belsőt még egy alkalommal megújították, majd 1626 után lebontották a késő gótikus boltozatot. Az újjáépített oratórium a templom támrendszeréhez illeszkedett; az eredeti építményt talán azért bontották le, mert a belső támrendszer nem volt teljesen összehangolva a csarnoktér tagolásával, így csak kisebb nyílások lehettek eredetileg a két tér között.[34] Az 1626-os újjáépítés után már három szakaszon lehetett a két tér egybenyitva, mint ahogy ezt az 1802-ben készített alaprajz mutatja.[35]

A boltozat magasabban elhelyezett csomópontjai teljesen hiányoznak a kőanyagból *(12. kép)*. Ennek oka talán a boltozat lebontásának körülményeivel magyarázható. Ha egy álló és nagyrészt ép szerkezetet döntöttek össze, abban az esetben a boltvállak megálltak a falazatokkal együtt. A boltozattípus sajátossága, hogy az alsó helyzetű csomópontok nagyon közel vannak a boltvállakhoz, így a falazattal együtt a helyükön maradhattak a bontáskor, míg a boltozat többi része már a törmelék közé került. Ezek a csomópontok a falazat bontásakor egyben kerülhettek a bontott kövek közé, a csomópontok többi része összetört, mint ahogy az a fellelhető záróköveken is látszik. Magyarázatul szolgálhat ez arra is, hogy szinte az összes alsó helyzetű csomópontunk megvan, a három

11. A debreceni Szent András-templom északi kápolnájának boltozatrekonstrukciója, az első vagy második feltárható színezés szerint, a feltárt polikróm festéssel a címerpajzsokon, valamint a bordák okkersárga festésével

12. A debreceni Szent András-templom északi kápolnájának boltozatrekonstrukciója, a beilleszthető kőfaragványok helyének jelölésével

boltszakasz esetén feltételezhető 16 db közül 14, míg a többi csomóponttípusból egy sem került elő. A korábban ledöntött részek anyagát máshol használhatták fel, vagy a törött csomópontok részei a folyó bordák anyagában lappanganak.[36]

Az északi kápolna, a későbbi imaterem méretét hozzávetőlegesen tudjuk csak meghatározni. A Nagytemplom felmérési rajzaival összevetve és az ásatási eredmények ismeretében a következő adatokhoz juthatunk. A XVIII. századi ábrázolások és felmérések részben hitelesek, de nem az imaterem eredeti méreteit adják meg, hanem a később átépített oratóriumét. A romkertben *in situ* bemutatott támpillérek felmérése alapján az átlós állású támpillérrel egykorú, eddig bizonyosan 1567 előtti időre meghatározott építmény pilléreinek átlagos tengelytávolsága 470 centiméter volt viszonylag kis eltérésekkel. Az építmények több korai előzménye ismert régészetileg. Később egy, az északi falhoz képest utólagos támpillérrendszer is épült, amelynek átlagos tengelytávolsága 620 centiméter. A kiszerkeszthető boltszakasz arányok alapján a késő gótikus boltozathoz ez utóbbi pillérrendszer tartozhatott, és feltehetőleg már a XV. század végén elkészült. Ez a tér legalább három boltszakasz hosszú lehetett, megközelítőleg 18 méteres hosszal.[37] A Romkertben bemutatott tér, amely az oratórium részét képezte, és északi falazatának vonala megegyezik a korábbi falakéval, legalább 765 centiméter széles a jelenlegi podeszt falához képest. A Nagytemplom északi falazatához viszonyítva megközelítőleg 790–850 centiméter széles lehetett a kápolna belső tere. Az eredeti kápolna méreteit 820×1860 centiméterben határoztam meg. Az erre a térre szerkeszthető rekonstrukció szerinti alaprajzi vetületű boltozat szögei ebben az esetben 55 fokra adódnak, amely összhangban van a köveken mérhető, megközelítőleg 55 fokos szögekkel.

A késő gótikus kőanyag egy önálló, a templom tömegétől független építményben történő elhelyezése felveti annak kérdését, hogy az egykori Szent András-templom építéstörténetét hogyan értékeljük újra.[38] A korábbi rekonstrukciók egyértelműen a viszonylag korai XIV. század végi, esetleg XV. század eleji építést fogadták el.[39] A templom alaprajzi rendszerének két olyan álló analógiája van a középkori Magyarországról, amely teljes egészében azonos a Debrecenben nagy biztonsággal rekonstruálható ál-szentélykörüljárós csarnokrendszerű felépítéssel. Az egyik a szászsebesi evangélikus templom szentélye, amelynek építése még jórészt I. (Nagy) Lajos uralkodása idejében történt, a másik pedig a csarnokrendszerű altemplom Veszprémben, amelynek építését 1400 körülire teszi a kutatás.[40] A veszprémi altemplom talán a legjobb analógia arra a viszonylag egyszerű tagozatokkal képzett csarnoktípusra, amely Debrecenben is feltételezhető. Hasonlóan Veszprémhez, egyszerű, nyolcszögletű pillérekkel készült a szászsebesi templom csarnokszentélye is a két keleti pillérállásban. A kutatás mai állása szerint ezek korábbiak a gazdagabb kialakítású pillérnél, és a szászsebesi templom szentélyének körítő falaival és ablakmérműveivel egy építési fázisban készültek. A debreceni Szent András-templom eredeti tagozataiból nagyon keveset ismerünk, ezért egykori belső teréről csak vázlatos képet alkothatunk. Ismerjük a templom méreteit és támaszrendszerét, amely alapján a pillérek helye viszonylag nagy biztonsággal meghatározható. A jelenleg mérhető adatok alapján a templom keleten a nyolcszög három oldalával záródott, és az oldalhomlokzatok támpillérjei rendre a záradék oldalhosszaival egyező távolságra álltak egymástól. A szerkesztés szerint a főhajó boltszakaszai négyzetesek voltak, a mellékhajók boltszakaszai és a főhajó keleti, az ál-körüljáróba eső szakasza a nyolcszög oldalainak arányaiból adódó téglalapok. Az egész templom egy periódusban, nagyjából egységes terv alapján épülhetett.

Jelenleg a következő szerkezeti elemeket ismerjük az egykori épületből. A trapéz orrú, egyszer hornyolt bordák bordatövén egy rézsű is végigfut. Egy keresztboltozathoz tartozó, címerpajzsos zárókő bordaprofilja a leírt profillal megegyező, a bordák metsződésének szögei a mellékhajók boltszakaszainak vagy a főhajó keleti boltszakaszának megfelelő arányúak. A zárókövön olyan bekarcolt felirat látható, melyet kivitele alapján nem építési feliratnak szánhattak. A csekély mélységű és viszonylag szabálytalan véset 144(8?)B-ként olvasható.[41] A repülőtéri kőtárban található egy nagyon egyszerű konzol, melynek oldalai szabályos háromszögekből állnak. Ezek a kőelemek anyagukat tekintve egységesek, viszonylag kemény, meszes kötésű, szürke homokkőből készültek. Ugyanilyen anyagúak a régészeti raktárban, valamint a Romkert kiállításán látható, egykor feltehetően azonos nyíláshoz tartozó kerettöredékek is. Ezek profilozása nincs áthatásban, inkább érett gótikus karakterűek, mint késő gótikus stílusúak. Árnyalja a képet, hogy ugyanebből a kőanyagból készült az a pillérlábazat, amelynek homorú oldalai vannak, egyszerű rézsűs és homorlatos profilja pedig ezen ívek vonalát követi. A lábazat karaktere egyértelműen késő gótikus jellegű. Sok XV. század végi és a XVI. század első felében épült csarnoktemplomnál gyakori a homorú oldalakkal képezett, nyolcszögű pillér, viszont ezeknél nem fordul elő olyan lábazat, amely ezt a formát követi.[42] A pillérlábazat tartozhatott karzathoz is, és akár az északi kápolna terében is állhatott. Ugyanilyen pillér, hasonló lábazattal viszont szerepel a visegrádi palota dunai zárterkélyének rekonstrukciójában is, ahol a korábbi, vastagabb falú nagytermet kettős ívvel törték át, amelyet középen a debreceni kőtöredékhez hasonló lábazatú, homorú oldalú pillér tartott.[43]

A Szent András-templom építésének korával kapcsolatban néhány ábrázolást tudunk még segítségül hívni. Ezek elemzését Entz Géza már elvégezte. A templom 1802-ben készült ábrázolása meglehetősen hitelesnek tekinthető több tekintetben, mint ahogy azt Entz Géza és Módy György egyes részletek vizsgálatával már kimutatta. A támpillérek és az akkor még meglévő mérműves ablakok rajzon ábrázolt karaktere alapján szintén a XIV–XV. század fordulójára tehető a templom felépítése. A külső támpillérek háromszögű oromzatos lezárása a pozsonyi klarissza templom, valamint a pozsonyi ferences templom Alamizsnás Szent János kápolnájának támpillérjeire emlékeztet. Ez utóbbiak tetején olyan kúszóleveles oromzat is áll, mint amilyen a debreceni Szent András-templomot ábrázoló rajzon is látható. Ugyanilyen háromszögű oromzatos forma jelenik meg a szászsebesi kápolna támpillérjein is, amelyet a plébániatemplomot építő műhely emelt feltehetőleg még 1400 előtt. Az 1802-ben készült homlokzati rajzon ábrázolt mérművek, bár pontosan nem rekonstruálhatók a kép alapján, annyit elárulnak, hogy inkább körívekbe rajzolt karéjokkal szerkesztettek voltak, mint halhólyag motívumból felépítettek. Egy ablak mérművében olyan teljes beírt körmotívum látható, amelynek belsejét középpontosan elhelyezett mérművek osztják sugarasan. Ezek az elemek inkább a XIV. század és a XV. század eleje stílusára jellemzőbbek, hasonló megoldásokat a szászsebesi szentély ablakain is megfigyelhetünk. Megjegyzendő, hogy szászsebesi ablakmérműveken már a XIV. század utolsó évtizedeiben használtak halhólyag motívumokat, ezek azonban csak kiegészítik a mérművek más elemekből komponált részeit.[44] A debreceni Szent András-templomot ábrázoló rajzon azonban nem halhólyag motívumokkal képzett mérműveket láthatunk.

A trapézorrú bordák használata a körtetagos bordák mellett az érett gótika idején sok építkezésen előfordul, sőt számos kéthajós, középpilléres szepességi templomnál egyszer hornyolt profilt is használtak.[45] A XIII–XIV. század építkezéseire ezek a nagyon egyszerű formák sok helyen jellemzők. A Szászsebesen, Debrecenben, Veszprémben és talán Mariazellben, esetleg Vácon, a középkori székesegyházban felépített tértípusnak viszonylag kevés közvetlen analógiája van, mint Neumarkt in der Oberpfalz Szent János-temploma és a Frauenkirche Ambergben.[46] Áll egy késői építésű, átmeneti gótikus–reneszánsz stíluskeveredésű templom Bückeburgban is, ugyanilyen térrendszerrel a XVI. század elejéről. A legközelebbi analógia a magyarországi tértípusra az ausztriai Pöllaubergben álló zarándoktemplom és az Ennsben épült Wellser-kápolna, amelyek szentélyrésze hasonlóan ál-szentélykörüljárós megoldású, hajójuk nyugati része azonban háromszögű, keresztboltozatos szakaszok beiktatásával kéthajóssá redukálódik.[47] Mind a gazdagabb térszerkezetű, valódi szentélykörüljárós templomok, mind az analógiaként felhozott épületek esetében szoros kapcsolatot feltételez a kutatás a korabeli középpilléres, kéthajós terekkel. Ezek részletmegoldásai a Szepességben több azonos vonást mutatnak a debreceni kőanyagon megfigyelhető jellegzetességekkel.[48] Gyakori a trapézorrú borda használata, valamint a szabályos háromszög oldalaival képzett konzoltípus is előfordul. Ezen részletek természetesen nem feltétlenül utalnak azonos építőkre, viszont illeszkednek a XIV. század második felének nagyon egyszerű formákkal építő, de sokszor monumentális méretű templomokhoz kapcsolódó stílusába. Szászsebes gazdag plasztikai és szobrászati díszítése kivételnek tekinthető a magyarországi épületek között, amely egy építés közbeni műhelyváltással magyarázható.[49]

13. A debreceni Szent András-templom csarnokterének elméleti rekonstrukciója

A debreceni egykori Szent András-templom belső tere tehát a korábbi kutatásokkal összhangban egy ál-szentélykörüljárós, egyszerű formákkal képzett, egységesen keresztboltozatokkal fedett térként rekonstruálható *(13. kép)*. Az Isten Báránya domborművel díszített zárókőbe bekarcolt, az 1440–es évekre utaló évszám alapján leg-

később a XV. század közepéig elkészülhetett az épület boltozata is. Vajdahunyadon ugyanekkor a palota földszinti és emeleti nagytermét kéthajós, nyolcszögű pillérekkel megtámasztott, keresztboltozatos szerkezettel építteti meg Hunyadi János.[50] Ott a kápolna keresztboltozatainak bordái egyszer hornyolt profilozásúak.[51] Ennek a tértípusnak valószínűleg a debreceni Szent András-templom volt egykor a legmonumentálisabb példája Magyarországon.

A debreceni Nagytemplom késő gótikus építkezéseinek formai sajátosságai a késő Mátyás kori vagy Jagelló kori munkálatokra utalnak. Ebben az időben Debrecen mezővárosként a Hunyadi család magánbirtoka volt.[52] Az itteni birtokok irányítása az adatok alapján Tar-Ispán Albert budai várnagy hatáskörébe tartozott, aki egyben a kunok ispánja címét is viselte.[53] Tar-Ispán Albert Mátyás bizalmi embere volt, és debreceni kötődései lehettek. 1483-ban Mátyás Tar-Ispán Albert testvérének, Kardos Mihálynak és Mihály fiának, Kardos Imrének adományozta az általuk használt városi telket és házat, amely az adatok alapján a mai Simonffy utca elején, a Piac utca sarkán található ingatlannal azonos.[54] A Kardos család a telket nemesi jogon adómentesen bírta, ezért a város a XVI. században évszázados küzdelmet folytatott a telek megszerzéséért. Maga az ingatlan jelentősebb épület lehetett, hiszen Szilágyi Erzsébet és Szapolyai János király is megszállt benne néhány alkalommal.[55] Tar-Ispán Albert budai várnagyként nehezen tölthetett huzamosabb időt Debrecenben, az itteni ügyeket valószínűleg testvére, Kardos Mihály vihette. Tar-Ispán Albert meghatározó szerepet játszott a budaszentlőrinci pálos kolostor XV. század végi és XVI. század eleji építkezéseinél. Maga is belépett a pálos rendbe, sőt halála után a magyarországi szentek közé emelkedett boldoggá avatásával.[56] Budaszentlőrincen a kolostor átépítése során Tar-Ispán Albert támogatásával fejezték be a Remete Szent Pál-kápolna építését.[57] Debrecenben hasonló építkezés során készülhetett a nagyméretű kápolna a Szent András-templom északi oldalán, amely Tar-Ispán Albert a pálosoknál folytatott építkezéseivel összefüggésben talán egy Remete Szent Pál ereklye számára épült. Kevésbé valószínű, hogy az épületrészt magának Boldog Albertnek a kultusza kapcsán emelték, hiszen 1510-ben bekövetkező halála után kevéssel, 1514-ben, a Dózsa György vezette parasztháború idején, majd 1526 után erre kevesebb lehetőség adódhatott. Maga a boldoggá avatási folyamat is huzamosabb ideig tarthatott. Hasonló, a királyi építkezéssel közös személyes nemesi reprezentációra jó példa a liptói ferences kolostor Okolicsnón, ahol az építkezés irányítója a Corvin Jánost helyben képviselő Czeczei Kis Máté lehetett.[58] Nagy biztonsággal ő emeltette a templom hosszházához északról kapcsolt nagyméretű kápolnát, amelyen címere is megjelenik. Czeczeinek és családjának a Hunyadiak alatti felemelkedése és politikai karrierje is számos hasonlóságot mutat Tar-Ispán Albert és a Kardos család történetével.

Katalógus: A.

A hálóboltozathoz tartozó kőelemek. Profiljuk kétszer hornyolt. A bordaprofil 29 centiméter magas, 17 centiméter széles. A bordató magassága megközelítően 14 centiméter, az orrlemez 3 centiméter széles. A két hornyolás megközelítőleg egyforma méretű, a felső horony mélyebb, mint az alsó.

1. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei alaprajzi vetületben 55–125 fokra mérhetők, a boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut. A szélső záradékba emelkedő bordák erre a tengelyre szimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–55 fok. Az emelkedési szög 40 fok körülire mérhető. A címerpajzsos zárókövön a kontúrt 4–5 centiméter mélységben követő keret és szimmetrikus virágminta látható, szürke festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. A faragvány anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(14. kép)*.

Elhelyezése: jelenleg a Romkert kiállításán látható.

Állapota: restaurált.

14. Az 1. katalógusszámú bordacsomópont

2. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre szimmetrikusan helyez-

kednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–55 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön az utolsó átfestés rétege látható, sötétszürke homogén festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(15. kép)*.

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: a bordaprofilokon részben töredékes, jól mérhető, még nincs restaurálva.

15. A 2. katalógusszámú bordacsomópont

3. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre szimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–55 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön az utolsó átfestés rétege látható, sötétszürke homogén festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(16. kép)*.

16. A 3. katalógusszámú bordacsomópont

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: a bordaprofilokon részben töredékes, jól mérhető, még nincs restaurálva.

4. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön a kontúrt 4–5 centiméter mélységben követő keret látható, a középső díszítő motívum csak részben feltárt, zöldes festés figyelhető meg rajta. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa.

Elhelyezése: jelenleg a Romkert kiállításán látható.

Állapota: restaurált, részben feltárt.

5. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön a kontúrt 4–5 centiméter mélységben követő keret látható, a középső dísztő motívum csak részben feltárt, zöldes festés figyelhető meg rajta. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(17. kép)*.

17. A 5. katalógusszámú bordacsomópont

Elhelyezése: jelenleg a Romkert kiállításán látható.

Állapota: restaurált, részben feltárt.

6. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön az utolsó átfestés rétege látható, sötétszürke homogén festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(18. kép)*.

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: részben a bordaprofilokon töredékes, jól mérhető, még nincs restaurálva.

18. A 6. katalógusszámú bordacsomópont

7. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókő részben törött, rajta jól megfigyelhető a zöldes festés, a középső dísztő motívum csak részben feltárt. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa.

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: részben a bordaprofilokon töredékes, jól mérhető, részben restaurálva.

8. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókövön a középső díszítő motívum csak részben feltárt. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(19. kép)*.

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: részben a bordaprofilokon töredékes, jól mérhető, részben restaurálva.

19. A 8. katalógusszámú bordacsomópont

9. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. A szimmetrikus típusba tartozik a fénykép szerint. A címerpajzsos zárókövön a kontúrt 4–5 centiméter mélységben követő keret látható, benne szürke kontúros, zöld festésű levélmotívum. A keret külső oldala ugyancsak zöld festésű. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Felmérésére nem volt mód. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa.

Elhelyezése: jelenleg a Déri Múzeum kiállításán található.

Állapota: restaurált, kiegészített.

10. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Erősen törött, szögei nem mérhetők olyan pontosan, hogy eldönthető legyen, melyik típusba tartozik. A címerpajzsos zárókövön a kontúrt 4–5 centiméter mélységben

20. A 11. katalógusszámú bordacsomópont

követő keret és szimmetrikus virágminta látható, szürke festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa.

Elhelyezése: jelenleg Módy Péternél restaurálás alatt.

Állapota: nagyon töredékes, alig mérhető, részben restaurálva.

11. Bordacsomópont

Négy bordaindításból felépülő csomópont, egy a boltváll felől érkező és három a záradék felé emelkedő bordából áll. Szögei az alaprajzi vetületben 55–70–110–125 fokra mérhetők. A boltváll felől érkező és a középső, záradékba emelkedő borda törés nélkül, egy vonalban fut; a szélső záradékba emelkedő, oldalsó bordák erre a tengelyre aszimmetrikusan helyezkednek el, szögük a középső bordához viszonyítva 55–70 fok. Emelkedési szöge 40 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókő részben törött, rajta az utolsó átfestés rétege látható, sötétszürke homogén festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(20. kép)*.

Elhelyezése: a debreceni repülőtér lőszertároló bunkerében.

Állapota: részben a bordaprofilokon töredékes, jól mérhető, még nincs restaurálva.

12. Bordacsomópont

Hat borda találkozása, a bordaindítások szögei 55–55–70–55–55–70 fokosak. A csomópont a boltszakasz-határokon futó heveder-borda záróköve. Emelkedési szöge 9–10 fok körül mérhető. A címerpajzsos zárókő törött, rajta az utolsó átfestés rétege látható, sötétszürke homogén festéssel. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(21. kép)*.

Elhelyezése: a debreceni repülőtér lőszertároló bunkerében.

Állapota: nagyon töredékes, alig mérhető, részben restaurálva.

21. A 12. katalógusszámú bordacsomópont

13. Bordacsomópont

Boltozati zárókő. Hat borda találkozása, a bordaindítások szögei 55–55–70–55–55–70 fokosak. A zárókőgyűrű profilja megegyezik a bordákéval; a belső furat átmérője 11 centiméter. A gyűrűs tagozat lentebb helyezkedik el, mint a bordák, amelyek az alsó horony felett kapcsolódnak a gyűrűs részhez. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(22. kép)*.

Elhelyezése: a debreceni repülőtér lőszertároló bunkerében.

Állapota: részben töredékes, kettétört, jól mérhető, nincs restaurálva.

22. A 13. katalógusszámú bordacsomópont (zárókő)

14. Bordacsomópont

Boltozati zárókő. Három borda találkozása egy kettétört zárókő kisebb felén. A bordaindítások szögei 55–55–70 fokosak. A zárókőgyűrű profilja megegyezik a bordákéval; a belső furat átmérője 11 centiméter. A gyűrűs tagozat fentebb helyezkedik el, mint a bordák, a gyűrűs rész a bordák alsó hornyolása felett kapcsolódik a bordákhoz, a bordaprofilok túlfutnak a gyűrűs rész orrlemezén. A bordákon okkersárga és sötétszürke festésnyomok. Anyaga puha, nagyszemcsés, szürke dácittufa *(23. kép)*.

Elhelyezése: a debreceni repülőtér lőszertároló bunkerében.

Állapota: kettétört csomópont egyik fele, jól mérhető, nincs restaurálva.

23. A 14. katalógusszámú bordacsomópont (zárókő töredéke)

15. Bordacsomópont

Boltváll töredéke. Két borda indítása, a bordák közötti szög 55 fok körül mérhető. A bordákon sötétszürke festésnyomok *(24. kép)*.

Elhelyezése: a debreceni repülőtér lőszertároló bunkerében.

Állapota: nagyon töredékes, nem mérhető, nincs restaurálva.

24. A 15. katalógusszámú bordacsomópont (boltváll töredéke)

Katalógus: B.

Egykor feltehetőleg a Szent András-templomhoz tartozó kőelemek:

1. Zárókő

Négy borda találkozásából álló, nagyméretű kör alakú lemezzel díszített zárókő. Jelenleg a Református Kollégium iskolatörténeti kiállításán, boltozatrekonstrukcióba beépítve. Adatait és megtalálásának körülményeit közli: Módy 1984. 75-77. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő.

25. Egyszer hornyolt trapézorrú borda töredéke

2. Boltozati borda töredéke

Egyszer hornyolt, trapézorrú bordák töredékei. Az orrlemez 6 centiméter széles, az oldalak 4 centiméter nagyságúak. A hornyolás indítása maradt meg. Az orrlemez és az orrész mérete megegyezik az Isten Báránya-ábrázolással díszített zárókövön induló bordákéval. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő *(25. kép)*.

3. Gótikus nyíláskeret töredéke

Pálca, rézsű, hornyolás, pálca, rézsű, hornyolás, lemez, pálca, hornyolás tagozatokkal képzett nyíláskeretezés saroktöredéke. A tagozatok 45 fokos szögben találkoznak, a profilokon nincs tagozatáthatás. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő *(26–27. kép)*.

26. Gótikus nyíláskeret töredéke

27. Gótikus nyíláskeret töredéke

4. Gótikus nyíláskeret töredéke

Pálca, rézsű, hornyolás, pálca, rézsű, hornyolás, lemez, pálca, hornyolás tagozatokkal képzett nyíláskeretezés saroktöredéke. A tagozatok 45 fokos szögben találkoznak, a profilokon nincs tagozatáthatás. A külső hornyolás és pálca függőlegesen továbbfut. A külső oldalon csavart vájatos konzol, rajta sérült felületű levéldísz. A 3. számú keret jobb oldali párja lehet. Egykor valószínűleg szentségház keretezéséhez tartozott. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő *(28. kép)*.

28. Gótikus nyíláskeret töredéke

5. Konzol

Nagyon egyszerű formájú, a szabályos háromszög oldalaival képezett oldalú, gúla alakú konzol. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő *(29. kép)*.

29. Konzol

6. Homorú oldalú, nyolcszögű pillérlábazat

Viszonylag nagyméretű, nyolcszögű pillérlábazat, homorúan ívelt oldalakkal, melyeket a lábazat rézsűs, homorlatos profilja is követ. Anyaga meszes kötésű, kemény, szürke homokkő *(30. kép)*.

30. Homorú oldalú nyolcszögű pillérlábazat

Jegyzetek

[1] A szövegben Módy Péter restaurátor megfigyelései első közlésként szerepelnek.
[2] Sápi 1987. 384.
[3] Zoltai 1927. 192–195.; Csemegi 1937. 340–342.; Entz G. 1972. 47–53.
[4] Módy 1984. 46–60.
[5] Uo., 30–40.
[6] Uo., 59.
[7] Uo., 59.
[8] Sedlmayr János 1982. Nem publikált rajz, jelenleg a Romkert kiállításán látható.
[9] Kertay Lászó már az 1980-ban végzett feltáráskor rész vett a munkában, majd építészként ő készítette el a romkert bemutatásának a terveit. http://cdn4.haon.hu/2010/03/Eml_kkert__Romkert__Verestorony_rekonstrukci_ja.pdf
[10] Debrecen repülőtér, lőszertároló bunker.
[11] Entz G. 1972. 47–53.

[12] Entz G. 1972. 47–53.; Zoltai 1927. 192–195.
[13] Itt szeretném megköszönni Módy Péternek, hogy a nála található faragványokat is megnézhettem, és megfigyeléseit is megosztotta velem.
[14] Módy Péter restaurátori jelentése. Kézirat. 2./13. sorszám. Van egy boltvállból származó töredék, amely azonos lehet a fent említett kővel.
[15] Szőke 2012. 7–9.; Kárpáti–Szekér 1994. 245–248.
[16] Divald 1902. 386–403.
[17] Divald 1905. 23–25.
[18] Halmos 2003. 120–127.
[19] Alpirsbach : http://download.bildindex.de/bilder/d/rhalp92_54
[20] Bildindex.de http://download.bildindex.de/bilder/d/mi07220d12
[21] Szőke 2013. 108.
[22] Gangel 1942. 15–36.
[23] Szőke 2013. 108–110.
[24] Egykorú forrásokból ismerjük az egykori pillérek számát, valamint a templom méreteit is meg tudjuk határozni. Az adatok nagy biztonsággal azt mutatják, hogy a főhajó boltszakaszai négyzetesek voltak. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 16870.
[25] Ha egységesen az 1562-ben pusztító tűzben elpusztult szerkezetből kerületek volna beépítésre ezek a kövek, akkor legalább szórványban a feltételezhető főhajóboltozat más jellegű elemeinek is közöttük kellene lennie.
[26] Módy Péter restaurátori jelentése. Kézirat.
[27] Módy 1984. 10.
[28] Uo., 10., 32–35.
[29] Papp Sz. 2005. 39–43., 173-179.
[30] Buzás–Lővei 2001. 23.; Buzás 2001. 147.; Szőke 2012. 9.
[31] Módy Péter restaurátori jelentése. Kézirat.
[32] Módy 1984. 43.
[33] Uo., 32–35.
[34] A viszonylag keskeny mellékhajók miatt a falakon nyitott árkádoknak nem feltétlenül kellett egybeesniük a boltvállak rendszerével, konzolok a boltövekre is ráterhelhettek.
[35] Módy György ásatásai bizonyították, hogy az alaprajzok nem teljesen pontosak az oratórium északi támpillérei esetében. A déli oldal árkádíveiről nincs más adatunk ezeken a felméréseken kívül.
[36] A teljes kőanyaghoz nem sikerült hozzáférni, a folyó bordák nagyobb része általam nem ismert helyen van elhelyezve. A repülőtéri raktárban csak korlátozott időt tölthettünk, így nem biztos, hogy a teljes ottani anyagot sikerült megnéznünk.
[37] A rekonstrukció helyszíni felmérés és egymástól független, méretezett alaprajzok összevetésével készült. A mérésnél használt alaprajzok egyike sem tartalmazott minden szükséges adatot, így a számítások becsült értéken is alapulnak.
[38] Zoltai 1927. 192–195.; Csemegi 1937. 340–342.; Entz G. 1972. 47–53.; Módy 1984. 54–60. és Sedlmayr János fentebb említett 1982-ben készült rekonstrukciós rajza.
[39] Zoltai 1927. 192–195.; Csemegi 1937. 340–342.; Entz G. 1972. 47–53.
[40] Buzás 2001. 66.
[41] Módy 1984. 77.
[42] Magyarországon Sárospatak, Németországban Schneeberg, Annaberg, Chemnitz-ben a Schlosskirche, a Szudéta-vidéken Brüx (Most) és Aussig (Usti nad Labem) templomaiban épültek homorú oldalakkal képzett, nyolcszögű pillérek. Mindegyik épület a XV. század legutolsó évtizedében és később, a XVI. század első felében épült.
[43] Buzás–Lővei 2001. 23.
[44] Varga L. 1984. 39–47.
[45] Divald 1905. 53–58.
[46] A váci vártemplom ilyen átépítésére egy alaprajzi felmérés utal. Idézi: Csemegi 1940. 160.: 8. jegyzet.
[47] Csemegi 1937. 340–342.; Varga L. 1984. 39-47.
[48] Divald 1905. 53–58.
[49] Varga L. 1984. 47.
[50] Lupescu 2006. 96–103.
[51] Uo., 92.
[52] Balogh 1982. 107–115.
[53] Bencze–Szekér 1993. 10.: 74. jegyzet.
[54] Balogh 1990. 5–11.
[55] Balogh 1991. 5–24.
[56] „Thar-Ispán Albert, B., OSPPE († Budaszentlőrinc, 1510 k.): szerzetes. – Budai várkapitány és kun gróf volt. Világias, bűnös élet után megtért, bűnbánatot tartott, és Budaszentlőrincen belépett a rendbe. Testét böjtöléssel, virrasztással és kemény magánnyal fékezte. A szegénység különleges szeretetével tűnt ki. A budaszentlőrinci kolostorban temették el.” MKL XIII.: 923.
[57] Bencze–Szekér 1993. 10., 21–22.
[58] Papp Sz. 2005. 42–43.

A fényképeket Mudrák Attila (21–28, 30–31), Szőke Balázs (16–17, 19–20), Kollár Tibor (15, 18, 29) és Kovács Gábor (9–10) készítették. Az elméleti rekonstrukció a szerző munkája, a számítógépes modellt a szerző és Végh Mátyás (Pazirik Informatikai Kft.), a rendereket Végh Mátyás (PAZIRIK Informatikai Kft.) készítette (2–6, 11–14), (7): SZIME3D Kft. – 3D AR alprojekt / PAZIRIK Informatikai Kft. - Szőke Balázs, (8): PAZIRIK Informatikai Kft. - Szőke Balázs.
Az 1. kép őrzési helye a debreceni Református Kollégium Múzeuma.

Grynaeus András – Papp Szilárd – Sarkadi Márton – Tóth Boglárka *

A nyírbátori Szent György-templom felülről – fedélszerkezet és dendrokronológia

I. Talán nincs még egy olyan középkori famíliája, továbbá kisvárosa Magyarországnak, amely annyi tudományos figyelmet kapott volna az elmúlt bő évtizedben, mint a Bátori család ecsedi ága és birtokközpontjuk, Nyírbátor. Ha az ezredforduló előtt a család vagy valamely tagja történetének alapadataira volt kíváncsi az ember, még mindig jobbára a XIX. századi publikációkra, vagy éppen a *Turul* cikkeire volt utalva; s noha Nyírbátor fennmaradt középkori emlékanyaga soha nem esett ki teljesen a kutatások látóköréből, az 1986–1987-ben megjelent műemléki topográfia leírásaiból – melyekkel az addig tudhatókat összegezték – azért érzékelhető volt, hogy az épületek és berendezési tárgyaik körül jóval több a bizonytalanság és a kétely, mint az egyértelmű ismeretanyag.[1]

Nagyjából egy évtizeddel ezelőtt e helyzet szinte egy csapásra elkezdett megváltozni. Ami a családot illeti, egy szűkebb történészi kör tollából 2005 óta sorban születnek az ecsedi Bátoriak középkori történetének kisebb-nagyobb szegmensét feltáró publikációk, és ami bizonyos pontokon talán még ennél is fontosabb, hogy ezzel párhuzamosan a famíliával kapcsolatos, szisztematikus forráskiadások is.[2] Ezek alapján mára összehasonlíthatatlanul többet tudunk az ország sorsát jelentősebb mértékben befolyásoló családról, tehát részben az országos szintű történésekről is, mint korábban, főként ami a középkor végét illeti.

A családi birtokközpont műemlékeit tekintve a kép sajnos már közel sem ilyen kedvező – sem kutatási, sem műemlékvédelmi szemszögből. Mint jól ismert, három jelentős, a Bátoriak által építtetett objektuma is fennmaradt többé-kevésbé a késő középkori településnek: a legkisebb mértékben a családi rezidencia lakóépületei; ennél jóval épebben, de részben átalakítva a ferences kolostor, pontosabban annak inkább temploma; és az előzőkhöz képest szinte érintetlenül a plébániatemplom is. Az elmúlt másfél évtizedben mindhárom objektum a figyelem középpontjába került. Régészek, művészettörténészek, restaurátorok, műemlékvédelmi és turisztikai szakemberek, valamint építészek foglalkoztak velük az íróasztal melletti kutatástól egészen a felújításig és „attraktívvá tételig" bezárólag. A tetemes idő, energia és főként anyagi ráfordítások ellenére e munkálatok eredményei azonban meglehetősen vegyes, örvendezésre legalábbis kevésbé alkalmat adó összképet mutatnak.[3]

Köztudott, hogy a várkastély egyik, magtárként fennmaradt épületének az ICOMOS 2007-es Citrom-díját elnyert átalakítása jelentős szakmai vitát kavart.[4] E sorok írója is azon a véleményen van, hogy a középkori épületről előzetesen szerzett, bár a pusztulás számottevő foka miatt nem túl széles ismeretek aligha képesek feledtetni azt a jelentős bontással is járó, nagyfokú torzulást, melyet a műemlék a rajzi rekonstrukciós lehetőségek valamely – úgy tűnik – szinte véletlenszerűen kiválasztott verziójának megvalósulásával elszenvedett. A végeredmény egy alapvető elvi problémákkal terhelt, számtalan tévedést realizáló és a tudományos továbbgondolást, valamint a nagyközönség művelését meglehetősen otrombán blokkoló, megjelenésében ráadásul „fröccsöntött" makettre emlékeztető mű-emlék lett.

Ennél szerencsésebben alakult a ferences kolostor sorsa. Ha meglehetősen rendszertelenül is, de az 1980-as évek végétől több alkalommal volt lehetőség a kutatására, ami legutóbbi, átfogó felújítását is megelőzte.[5] E feltáró munkák alapján a kolostorról, melynek alapítását és jórészt felépítését is ma már majdnem bizonyosan a XV. század végére tehetjük, jelenleg jóval tisztább a képünk, mint a műemléki topográfia készítésekor.[6] Noha az épületegyüttes felújítás utáni összképének a jellege itt is viszonylag idegennek tűnik a középkori, illetve barokk, feltételezhető arculattól, s a jelenlegi templom előtt állva lehetetlen elvonatkoztatni a számítógépes grafikák markáns világától, olyan mérvű, visszafordíthatatlan fiaskó ez alkalommal nyilvánvalóan nem érte a hazai műemlékvédelmet, mint a kastély esetében.

Nem hagyható ki ebben az összefüggésben az említett projekt részeként kialakított ún. „Várostörténeti sétány" sem, melyen a ferences kolostortól lehet átmenni az egykori Szent György-, ma református templomba. Ezt az egykor keskeny, a kertek alatt vivő, bensőséges hangulatú utácskát, pontosabban közt történelmi életképekkel sikerült „egyedülálló építészeti-tájépítészeti-szobrászati alkotás"-sá varázsolni.[7] Az inkább plázakörnyezetet, sem-

mint a történelmet idéző, részben betonhomokozókba telepített – s elnézést a nem ide illő jelzőért –, de kifejezetten bugyuta életképekből leginkább persze az tűnik kihámozhatónak, hogy a Bátori család tagjai, vagy legalábbis a városka díszpolgárai közé immár a dínócsontokat vizslató Indiana Jones is felvétetett – amennyiben persze helytálló az értelmezésem.

A Szent György-templom építéstörténeti kutatásának „állóvízébe", melyet a műemléki topográfia ellentmondásokkal kevésbé terhelt, de legalábbis megoldhatóként beállított összefoglalója sugallt, e sorok szerzője dobta be az első követ 2002-es disszertációja egy fejezetével.[8] A számos felmerülő probléma és feltételezés egy részének megoldására kitűnő alkalmat nyújthatott volna a templomnak az említett nyírbátori projekt keretében elvégzett, széles körű felújítása. Az ezt megelőző épületkutatás azonban – belesimulva persze a jelenlegi tendenciákba – minimális időre lett korlátozva. Főleg akkor fájó ez, ha a lehetőséget az épület egészen kiemelkedő jelentőségének és az ahhoz egyébként mérhető, kivételes anyagi lehetőségnek a szemszögéből nézzük. A kívánnivalókat is maga után hagyó kutatás eredményei így egyrészt ugyan fontos, aligha figyelmen kívül hagyható adalékokkal szolgáltak az építéstörténethez, másrészt azonban bizonyos dolgokat még inkább összezavartak, és közel sem mentesek a túlinterpretációktól.[9]

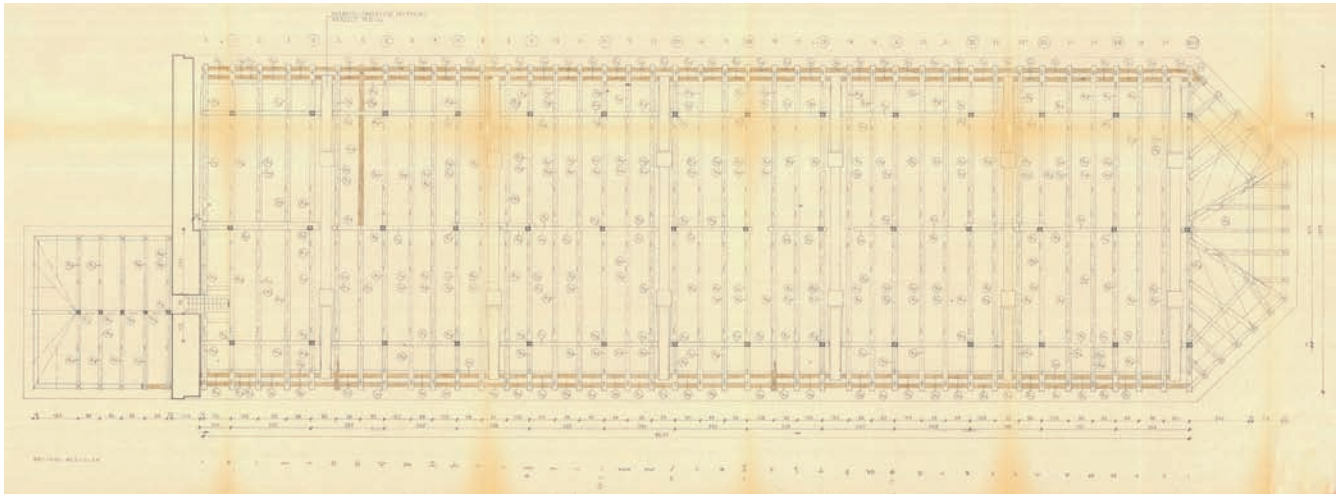
Valamelyest a tudományos támpontok hiányának is köszönhetően a templom helyreállítása szintúgy erősen vitatott eredménnyel zárult.[10] Egyik legfontosabb, a projekt húzóelemként beiktatott része az e tanulmány tárgyát is képező fedélszék felújítása és átalakítása volt, annak érdekében, hogy e jelentős és látványos, a szélesebb érdeklődésre valóban számot tartó teret a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegyék. Ehhez a költségvetés tetemes részét felemésztő liftet, valamint fém szerkezetű lépcsőt építettek be a falkutatással gyakorlatilag meg sem tisztelt lépcsőtoronyba, ami már önmagában is vitatható lépés volt. Az egész helyzet abszurditásának a legtalálóbb jele azonban az, hogy noha a tervezés fázisában többször is megfogalmazódott annak a minimális anyagi hátteret igénylő vizsgálatnak (dendrokronológia) a fontossága, amelynek segítségével nagy eséllyel kideríthető lett volna a szerkezetnek addig csak hagyományon és szemrevételezésen alapuló készítési kora, ez be sem került a kitűzött célok közé. Azaz a felújítás illetékesei számára a pénzszerzésen és -költésen túl tökéletesen érdektelen volt, hogy mit is akarnak bemutatni a nagyközönségnek, amely amúgy az úton-útfélen hangoztatott, állítólagos fő kedvezményezettje lenne ennek és persze számtalan hasonló, uniós támogatottságú projektnek.

A fedélszerkezet dendrokronológiai vizsgálatának hiányát a jelen kötet készítése során szerencsére pótolni lehetett. Eredménye nem csak a fedélszékbe fellátogató érdeklődők számára fontos, megtudván, hogy mikori is az az építmény, amelyet megtekintenek – azaz természetesen nem kizárólag önmagában a tetőszerkezet készítési ideje miatt lényeges a kormeghatározás. Bizonyos szempontból talán fontosabb is, hogy az új adatokkal a jelenlegi templom felépítésének befejezésére kapunk olyan támpontot, amilyennel eddig – a korábbi elképzelésekkel ellentétben – nem rendelkeztünk.

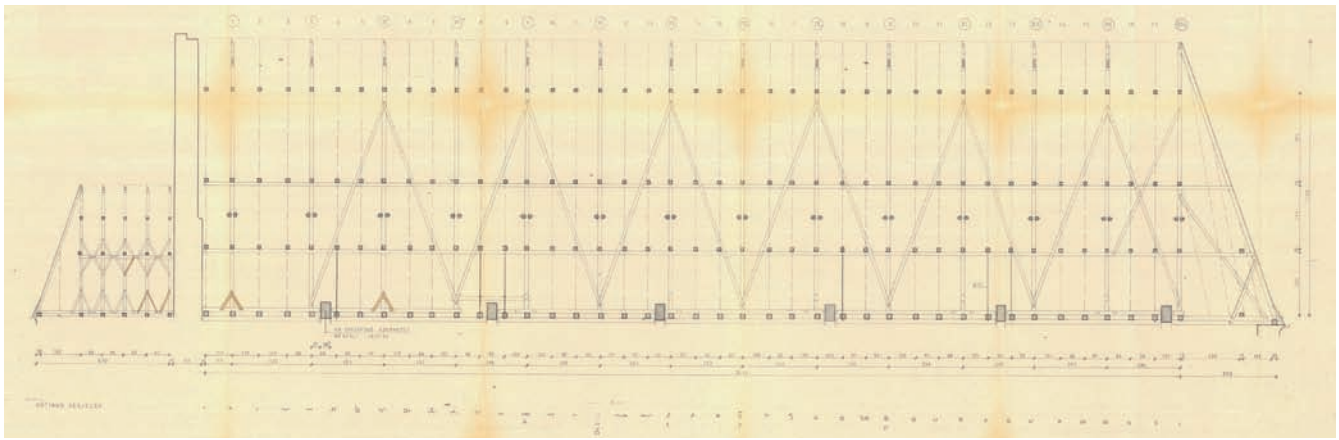
II. A nyírbátori református templom egyike azon kevés középkori műemlékeinknek a mai Magyarország területén, amelyeknek megmaradt építéskorabeli fedélszerkezete. Ezt azonban máig csak feltételezni lehetett a tető „gótikus" szerkezete alapján, míg a legfrissebb dendrokronológiai kutatások végre biztos adatokkal szolgálnak a fedélszerkezet készítési idejének meghatározásához.[11] Hazánkban a dendrokronológiai adatgyűjtés sajnálatos módon a nyugat-európaihoz képest több évtizedes késéssel indult meg, a történeti tetőszerkezetek átfogó kutatására, datálására és publikálására egyelőre csak szórványos példák vannak, az emlékanyag módszeres feldolgozása lényegében nem kezdődött el. Nincsen kialakult és általánosan alkalmazott gyakorlat a műemlékeken végzett beavatkozások során a tetőszerkezetek kutatására és dokumentálására. Jelen tanulmányunkban a templom és a nyugati homlokzatának déli része előtt álló torony feletti fedélszerkezeteket, valamint azok dendrokronológiai kutatási eredményeit mutatjuk be. Leírásuk során külön figyelmet szentelünk az eredeti szerkezet, az ácskötések és az ácsjelek ismertetésének. Helyet kapnak továbbá azok a helyszíni megfigyelések, amelyek a templom fedélszerkezete és a torony – véleményünk szerint építés közben született – tervmódosítására utalnak.[12]

A csarnoktemplomot nyugaton oromfallal lezárt, keleten a szentélyzáródáshoz igazodva kontyolt, egységes szerkezetű nyeregtető fedi. A szakirodalomban „gótikus" szerkezetnek nevezett eredeti fedélszék bárdolt felületi megmunkálással készített tölgyfagerendákból épült. Az összesen 41 fő- és mellékszaruállásból álló, hosszanti merevítésekkel megerősített szerkezet a torokgerendás, két szinten kétállószékes, ferde dúcpárral és középen függesztővel ellátott típusba tartozik. Az eredeti szerkezet fontos jellemzője, hogy az elemeket félfecskefarkos, illetve fogas lapolással, bizonyos helyeken pedig csapolással kötötték össze, és minden elemen megtalálható a szaruállásra jellemző ácsjel (*1–3. kép*).

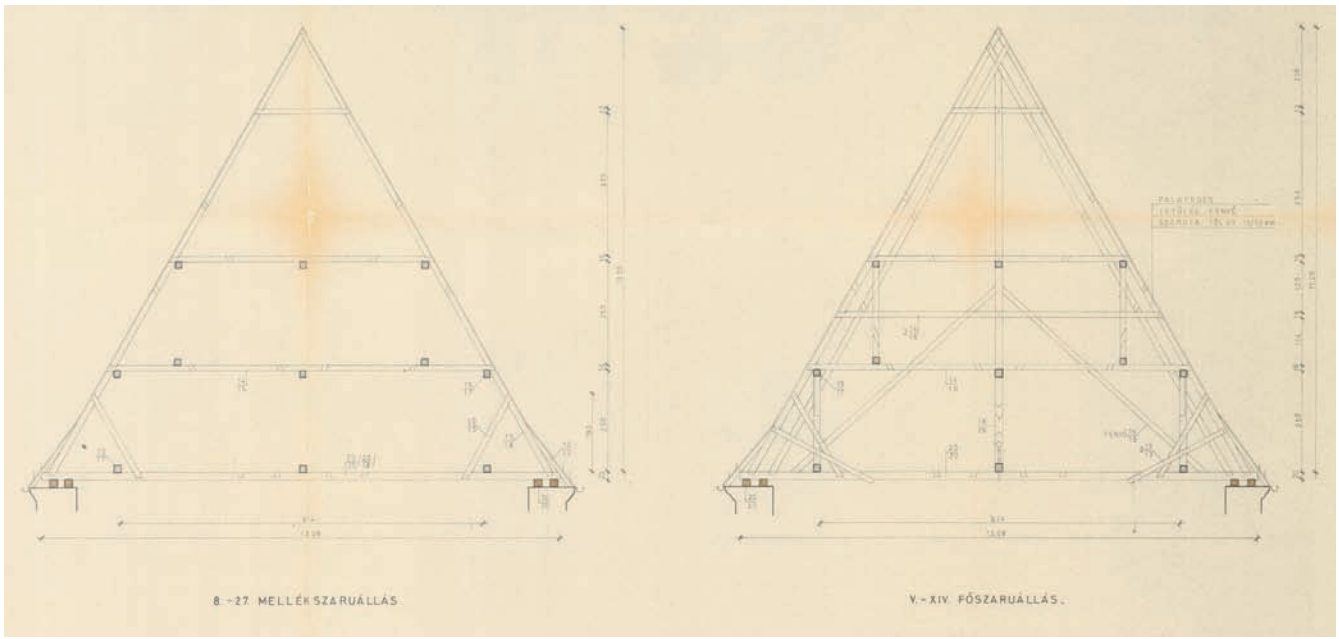
1931–1934 között került sor a templom helyreállítására. Az 1834-es földrengés által szétnyomott falakat Möller Károly építészmérnök statikai tervei alapján a boltozat fölött vasbeton koszorúval és keresztirányban hat, vasbeton feszítőműves hídszerkezettel fogták össze. A fa-

1. A nyírbátori református templom fedélszerkezeteinek alaprajzi felmérése, 1982

2. A nyírbátori református templom fedélszerkezeteinek hosszmetszeti felmérése, 1982

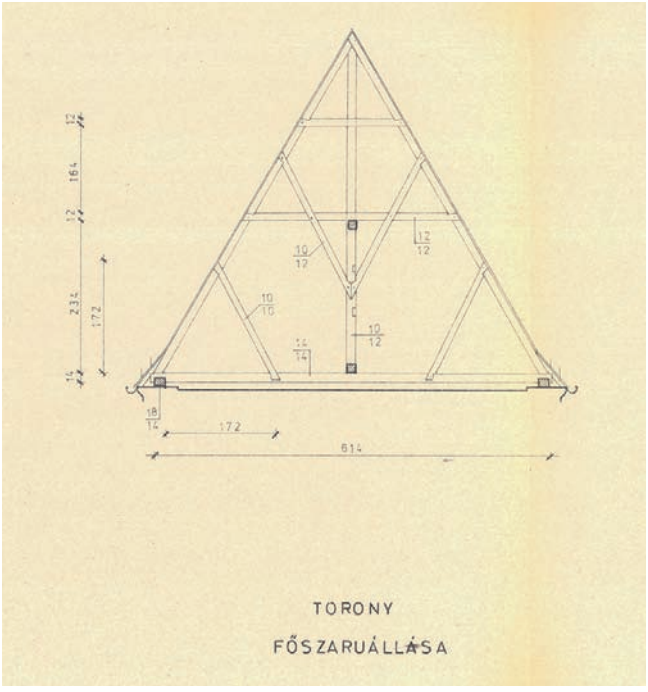

3. A nyírbátori református templom feletti fedélszerkezet mellék- és főállásának állapotfelmérése, 1982

lak megerősítése során átvágták a fedélszerkezet alsó szintjén található hosszanti elemeket (a sárgerendákat és a talpgerendákat), hogy helyet kapjanak a keresztirányban elhelyezett vasbetonhidak. Az eredeti fedélszerkezetet átalakították: eltávolították a „ferde elhelyezésű támaszokat, valamint a könyökfákat", továbbá új fenyőgerendák felhasználásával a főállásokba függesztőműves szerkezetet építettek be. Ezen kívül fenyőfa fogópárokkal erősítették meg a főállásokat az alsó székoszlopoknál, valamint a második szinten. A tető ekkor természetes palafedést kapott – eredetileg zsindelyfedésű volt.[13]

1982-ben Pomozi István faipari mérnök elkészítette a fedélszerkezetek faanyagvizsgálatán alapuló helyreállítási tervét. Dokumentációjában kiemelte, hogy a nyírbátori református templom fedélszerkezetei (beleértve a torony feletti szerkezetet is) építéskorabeli, gótikus szerkezetek, így a megerősítési terv a legnagyobb gondossággal az eredeti elemek megtartására és csupán a sérült részek kicserélésére törekedett. A diagnosztikai munkához Pomozi István által készített építészeti felmérések pontosan tükrözik a fedélszerkezetek akkori állapotát[14] (*1–3. kép*).

A közelmúltban, 2009-ben ismét nagyobb arányú helyreállítási munkára került sor, amelynek egyik célja a templom feletti fedélszerkezet eredeti állapotának visszaállítása, valamint a nagyközönség számára való megnyitása, bemutatása volt. Ekkor eltávolították az 1930-as években beépített függesztőműves szerkezet elemeit, valamint a fogópárokat, továbbá pótolták azokat a ferde függesztőrudakat, amelyeket korábban és az 1930-as években eltávolítottak[15] (*3. kép*). A tetőtér nagyközönség számára való bejárhatóvá tétele Magyarországon egyedülálló, s a tetőszerkezet jelentősége miatt nagyon is indokolt törekvésnek tartható. Az üdvözlendő szándék megvalósítása azonban áldozatokkal is járt: a biztonságos feljárat kialakítása kedvéért csonkolni kellett eredeti szerkezeti elemeket, s a toronyba fémszerkezetű lépcsőt kellett építeni.[16]

4. A nyírbátori református templom tornya feletti fedélszerkezet keresztmetszeti felmérése, 1982

A XX. századi helyreállítások során nem történtek olyan jellegű beavatkozások a templom fedélszerkezetében, amelyek ne tennék lehetővé az eredeti szerkezet rekonstrukcióját. A fedélszerkezet 2014-ben végzett helyszíni bejárása alapján kijelenthetjük, hogy a templom feletti tető alapvetően megőrizte eredeti szerkezeti működését és eredeti elemeit is – az 1930-as években eltávolított ferde függesztőrudakat leszámítva (amelyeket a 2009-es tervek szerint pótoltak). Az elemek anyaga, megmunkálási és kötési módja, az ácsjelek, valamint a lapolási fészkek alapján elkülöníthető, melyek a szerkezet eredeti elemei, és melyek az utólagos megerősítések, rekonstrukció során pótolt elemek.

A torony feletti rövid, nyugati oldalán kontyolt nyeregtetőt öt egyforma kialakítású szaruállás alkotja. Jellege a templom tetőszerkezetéhez hasonló, torokgerendás típus. Pomozi István 1999-es tanulmányában már felhívta a figyelmet a torony gótikus tetőszerkezetére[17] (*1–2, 4. kép*). A szerkezet egyes elemeit (néhány sarokmerevítőt és ferde függesztőrudat) egy közelmúltban végrehajtott felújítás során cserélték vagy pótolták. A beavatkozás a szerkezet jellegét, működését nem érintette. Korábban legalább egy alkalommal azonban nagyobb mérvű munka is érintette a tetőszerkezetet, amely során szétszedték és újból összeállították, minden bizonnyal megváltoztatva az állások eredeti sorrendjét, sőt valószínűleg az azt megelőzően más állásokban elhelyezett elemeket összekeverve. Nyilvánvalóan emiatt kényszerültek jó néhány lapolási fészket módosítani, más helyen újrafaragni. Az állások sorrendjének megváltoztatására utalnak az ácsjelek, amelyekből több sorozatot is találunk. A szerkezet készítéséhez vésővel faragott, háromszög alakú jelek tartoznak, amelyek az eredetinek tartható elemek többségén megvannak. Jelenleg nem következetes sorrendben találjuk őket az egyes állásokon, és egy álláson belül különbözőek is előfordulnak. Utólagosan, sőt, a szerkezet módosítottan összeállított állapotában karcolták az elemekre az állásokat kelet felől nyugati irányba egytől ötig jelölő vonásokat, egy karcolással több elemet is jelölve. Lehetséges, hogy ez egy újabb szétszedés és összeállítás miatt volt szükséges.

A tetőszerkezet mai kialakítása – eltekintve attól, hogy állásainak sorrendjét megváltoztatták, és az egyes állások-

hoz tartozó elemeket összekeverték – minden bizonnyal hűen tükrözi eredeti jellegét.

Dendrokronológiai vizsgálatok

A szisztematikus magyarországi dendrokronológiai kutatás kezdete óta szerepel a vizsgálatra érdemes műemlékeink között a nyírbátori református templom tetőszerkezete.[18] A korábbi kutatásokból, mindenekelőtt Vándor András publikációjából ismert volt, hogy a jelenlegi országhatárok szabta területen belül is találhatók részben vagy teljes egészében eredeti állapotban fennmaradt középkori fedélszékek.[19] Dendrokronológiai vizsgálattal megerősített kormeghatározás és dokumentálás azonban eddig csak a soproni Szentlélek-templom és a sopronhorpácsi templom fedélszerkezetei esetében történt.[20] A határon túli területeken már számos esetben sikerült középkori fedélszerkezetet azonosítani és dendrokronológiai vizsgálattal keltezni.[21]

Az OTKA támogatásával végzett erdélyi dendrokronológiai kutatások eredményei és az ezek révén megszerzett szakmai tapasztalat tette lehetővé, hogy elvégezzük a nyírbátori református templom tetőszerkezetének vizsgálatát.[22] Feladatunk az eredeti tölgyfaszerkezet keltezése volt. A famintavételt 2014. február 5-én és április 13-án végeztük.[23] Első alkalommal a templom feletti fedélszerkezet eredeti elemein kívül a torony feletti fedélszerkezet elemeiből, valamint a torony keleti falában talált gerendából is vettünk famintákat dendrokronológiai elemzésre. Második alkalommal részletes vizsgálat alá vontuk a szerkezet ácsjeleit, továbbá felfigyeltünk a templom feletti fedélszerkezet három nyugati állásának eltérő jellegére, ami építési időbeli különbségekre is utalhat. Ezért ezen állásokból újabb mintákat vettünk, amelyek elemzését szintén elvégeztük.[24]

Ezt megelőzően 2006-ban vett Grynaeus András teljes keresztmetszetben kifűrészelt mintákat a templom mellett álló fa harangláb felújítása során kiváltott talpgerendákból. E vizsgálat során egyelőre nem született értékelhető eredmény, a jelenleg rendelkezésünkre álló összehasonlító adatsorokkal nem sikerült kelteznünk a mintákat. A kutatás előrehaladtával és kisebb régiók helyi kronológiáinak összeállításával remélhetőleg ez az emlékünk is keltezhető lesz majd.

A református templomban első alkalommal 17 darab, majd a második mintavétel során további 7 fúrómagos mintát vettünk. Ezek az alábbi helyekről származnak (a templom feletti fedélszerkezetben az állásokat folyamatosan számoztuk keletről nyugat felé haladva 1-es sorszámmal kezdve):

1. minta: középső alsó fejgerenda a 37. és 38. állás között
2. minta: 34. állás, középső függesztő
3. minta: 25. állás, kötőgerenda
4. minta: 28. állás, északi ferdedúc
5. minta: 20. állás, kötőgerenda
6. minta: északi belső sárgerenda a 17. és 18. állás között
7. minta: a középső alsó talpgerenda a 14. és 15. állás között
8. minta: a középső alsó fejgerenda a 15. és 16. állás között
9. minta: 16. állás, északi alsó székoszlop
10. minta: északi külső sárgerenda (a 14. és 15. állás között)
11. minta: északi külső sárgerenda (a 13. és 14. állás között)
12. minta: szentélyzáródás, a délkeleti oldalon a keleti szarufához futó fiókgerenda
13. minta: 11. állás, déli szarufa
14. minta: a torony keleti falában, a toronypadlásba nyíló átjáró mellett talált gerenda

Három mintát a torony tetőszerkezetéből vettünk:

15. minta: torony-fedélszerkezet, északi sárgerenda
16. minta: torony-fedélszerkezet, keletről az 5. állás, kötőgerenda
17. minta: torony-fedélszerkezet, keletről a 3. állás, oszlop

A második mintavétel során az alábbi helyekről vettünk mintákat a templom feletti fedélszerkezetből:

18. minta: 8. állás, kötőgerenda
19. minta: 7. állás, kötőgerenda
20. minta: 16. állás, déli ferdedúc
21. minta: 28. állás, kötőgerenda
22. minta: 40. állás, kötőgerenda
23. minta: 40. állás, középső függesztő
24. minta: 39. állás, déli szarufa

A mintákon két vizsgálatot végeztünk el: elsőként sztereo-binokuláris mikroszkóp 18-szoros nagyításával a xylotómiai elemzést, azaz fafajmeghatározást, majd ezt követte az évgyűrűk vizsgálata. A fafajmeghatározás során megállapíthattuk, hogy mindegyik minta gyűrűslikacsú szöveti szerkezetű fából származik. A szállítónyalábok lángnyelv alakú elvékonyodása miatt tölgyfélére kell gondolnunk. A minták mindegyikének jellemzője, hogy a nagyméretű szállító-edények a tavaszi pásztában következetesen csak egy-két sorban helyezkednek el. Elfogadva néhai Babos Károly meghatározását, e jegyek alapján fafajukat a kocsányos tölggyel (*Quercus robur L.*) azonosíthattuk.[25] Ez a tölgyféle nedvességkedvelő, így folyó közeli vagy mocsaras élőhelyről származik. Az eddigi kutatások fényében nyilvánvalóvá vált, hogy a tölgyfélék épületfaként való használata az újkor előtt általánosnak mondható Magyarország területén.

A gerendák megmunkálási technikájáról megállapíthatjuk, hogy a rönköket lényegében négyzetesre bárdolva alakították ki. A gerendák és a minták egyikén sem figyelhettünk meg kéregmaradványt. A fa szijácsához tartozó évgyűrűket tizenöt mintán találtunk. Tekintettel arra, hogy a szijácshoz tartozó évgyűrűk a gerendákon maradtak, a farontó bogarak megtámadták a gerendákat, és ennek nyomai a kivett mintákon is jól felismerhetők voltak.

A dendrokronológiai elemzés során az alábbi számú évgyűrűt találtuk az egyes mintákon:

1. minta: 32 darab évgyűrű, ebből 4 tartozott a szijácshoz
2. minta: 77 darab évgyűrű, ebből 10 tartozott a szijácshoz
3. minta: 93 darab évgyűrű
4. minta: 62 darab évgyűrű
5. minta: 60 darab évgyűrű
6. minta: 122 darab évgyűrű
7. minta: 44 darab évgyűrű
8. minta: 37 darab évgyűrű, ebből 6 tartozott a szijácshoz
9. minta: 63 darab évgyűrű, ebből 6 tartozott a szijácshoz
10. minta: 44 darab évgyűrű
11. minta: 41 darab évgyűrű
12. minta: 33 darab évgyűrű, ebből 8 tartozott a szijácshoz
13. minta: 57 darab évgyűrű, ebből 8 tartozott a szijácshoz
14. minta: 41 darab évgyűrű
15. minta: 31 darab évgyűrű, ebből 4 tartozott a szijácshoz
16. minta: 39 darab évgyűrű
17. minta: 52 darab évgyűrű, ebből 14 tartozott a szijácshoz
18. minta: 64 darab évgyűrű, ebből 6 tartozott a szijácshoz
19. minta: 46 darab évgyűrű, ebből 9 tartozott a szijácshoz
20. minta: 52 darab évgyűrű, ebből 10 tartozott a szijácshoz
21. minta: 42 darab évgyűrű, ebből 8 tartozott a szijácshoz
22. minta: 42 darab évgyűrű, ebből 10 tartozott a szijácshoz
23. minta: 40 darab évgyűrű, ebből 4 tartozott a szijácshoz
24. minta: 51 darab évgyűrű, ebből 8 tartozott a szijácshoz

Amint az adatokból is látható, a minták többsége relatíve kevés évgyűrűt tartalmazott. Kivételt az északi oldal belső sárgerendájából vett 6. minta képez a maga 122 évgyűrűjével.

Figyelembe véve, hogy a minták három jól elkülönülő épületrészből (a templom tetőszerkezete, a lépcsőtorony tetőszerkezete, valamint a hajó és lépcsőtorony közötti fal) származtak, ezek szerint hasonlítottuk össze őket első lépésként, majd az átlagolt adatokat egymással hasonlítottuk össze. Ebből egyértelműen kiderült, hogy a lépcsőtorony és a hajó tetőszerkezetei azonos időben élt fákból készültek, és ugyanez mondható el a falban talált befalazott gerendáról is.

Az adatsorok egymással való összevetése során kiderült, hogy az évgyűrűvastagság-sorozataik hasonlósági értéke nem túl magas, ami jelzi, hogy a tetőszerkezet építésekor nem egyetlen helyről származó fákat használtak fel, azaz nem egy erdőrészben vágták ki az alapanyagul szolgáló fákat. Elképzelhető, hogy nem volt elég fa a környéken az építés időpontjában? Ha tekintetbe vesszük, hogy Nyírbátor ekkor egy pezsgő életű mezőváros volt, ez nem kizárt. Vagy valamilyen egyéb ok miatt hozták máshonnan, méghozzá egymástól jelentős távolságra lévő élőhelyekről a fákat? Valószínűbbnek tűnik, hogy egy nagy területről árut beszerző „piacon" szerezték be őket, azaz fakereskedelem révén, sok élőhelyről került az építkezés helyére az alapanyag. De ez esetben is megválaszolandó kérdés, hogy ez a „fapiac" miért szerezte be nagy területről az áruját? E kérdések a középkori fakereskedelem jelenleg nem kellő mélységű ismeretének hiányában, illetve a dendrokronológia módszereivel sajnos egyelőre nem válaszolhatók meg.

A végső átlagolt évgyűrű-adatsorok a máramarosi térségre összeállított tölgy kronológiával jól keltezhetőnek bizonyultak. Ez lehetővé tette a minták és az egyes gerendák keltezését:

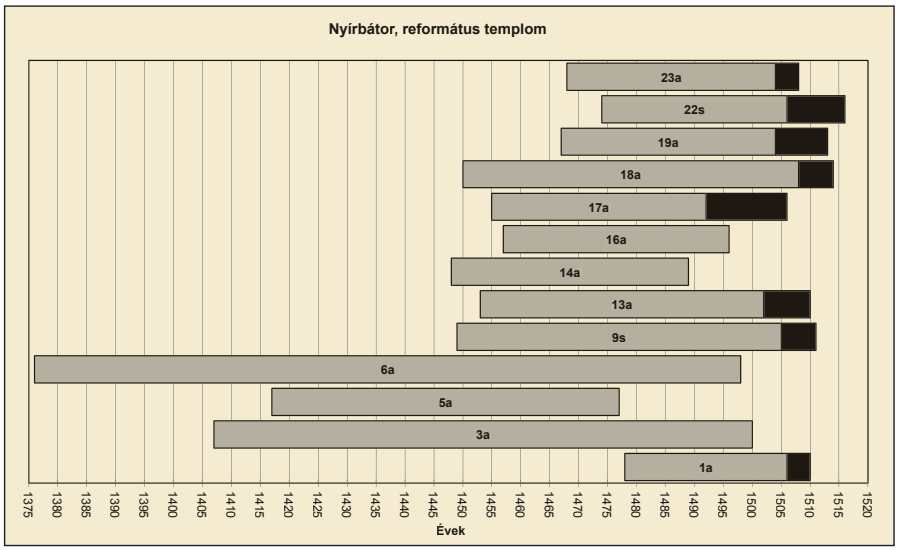
minta	*az utolsó évgyűrű keltezése*	*kivágási év*
1. minta	1510	1518–1525 között
3. minta	1500	legkorábban 1512
5. minta	1477	legkorábban 1489
6. minta	1498	legkorábban 1510
9. minta	1511	1517–1524 között
13. minta	1510	1517–1524 között
14. minta	1489	legkorábban 1501
16. minta	1496	legkorábban 1508
17. minta	1506	1507–1514 között
18. minta	1512	1518–1525 között
19. minta	1513	1516–1523 között
22. minta	1516	1518–1525 között
23. minta	1508	1516–1523 között

Az alábbi ábra a gerendák egymáshoz viszonyított relatív és abszolút korát egyaránt mutatja. A feketére színezett rész jelzi a szijácshoz tartozó évgyűrűket (*5. kép*).

Mivel kéregmaradványt vagy záróévgyűrűt egyik mintán sem találtunk, évre pontos keltezés nem adható. A felhasznált faanyag kivágási időpontjának meghatározásához figyelembe kell venni az átlagos szijácsévgyűrű számot (17+2/-5) is. A szijáccsal nem rendelkező minták a legkorábbi szóba jöhető kivágási időpontot adják meg (a megtalált legfiatalabb évgyűrű keletkezési évéhez hozzáadva a minimális szijácsévgyűrűk éveit, azaz 12-t), míg a szijácsos minták egy pár évet átfogó időszakaszt.

Ha az adatok metszetét keressük, akkor a kivágási időpont valószínűsíthetően 1512–1525 közé tehető. (A 3. minta miatt 1512 előtti időpont nem jöhet szóba, az 1., 18. és 22. minta miatt az időszakasz végeként az 1525-ös esztendőt kell megjelölnünk.)

A külföldi és az eddigi Kárpát-medencei tapasztalatok alapján az épületfaként használt faanyagot nem szárították, hanem frissen építették be a szerkezetbe. Azok a vizsgálatok, ahol évre pontos keltezést tudott adni a dendrokronológia, és írott adatok is rendelkezésünkre álltak, rámutattak, hogy egy-egy fedélszerkezet építéséhez általában 1–2 éven belül vágták ki a megfelelő famennyiséget, amit

5. A nyírbátori református templom fedélszerkezeteiből és falba beépített gerendájából vett keltezett faminták egymáshoz viszonyított időrendje

azután frissen munkáltak meg.[26] A nyírbátori fedélszék esetén annyiban más a helyzet, hogy nagy valószínűséggel vásárolták a fákat, vagy több élőhelyről szerezték be őket, de ez esetben is feltételezhető, hogy frissen kivágott és nem több éves tölgyfát használtak fel. Így legvalószínűbb, hogy a fedélszerkezetek építési ideje e 13 éves időszakra tehető.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy

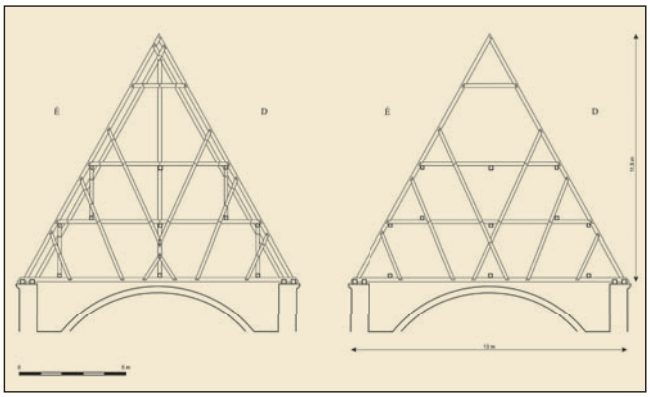
– a dendrokronológiai vizsgálat azt bizonyította, hogy a templom eredeti tetőszerkezete egy időben kivágott tölgyfákból készült, azaz csak egy építési periódusa van;
– a három nyugati állás gerendáinál megfigyelt eltérés nem időbeli különbségre utal, hanem vélhetően egy építés közbeni tervmódosítás nyomait őrzi;
– a nyugati (lépcső)torony tetőszerkezete lényegében egyidős a templom fedélszékével;
– a nyugati oromfalban talált koszorúgerenda is egyidős a többi vizsgált faelemmel;
– a felhasznált faanyag kivágására és beépítésére 1512–1525 között került sor.

A templom és torony feletti fedélszerkezet

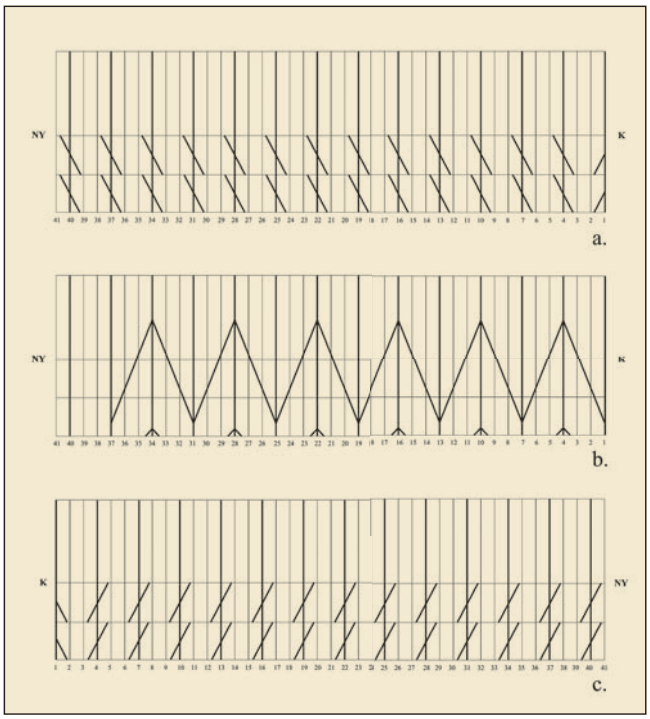
A dendrokronológiai vizsgálatok alapján kijelenthetjük, hogy a nyírbátori református templom feletti fedélszerkezetet 1512–1525 között kivágott tölgyfagerendákból építették meg. Ugyanekkor készült a torony feletti tetőszerkezet, két faminta szerint 1507–1514 között, illetve 1508 után kivágott tölgyfákból.

A csarnoktemplom felett meredek, 60 fokos hajlásszögű, nyugaton oromfallal, keleten a sokszögzáródású szentélyhez igazodó kontyolással lezárt nyeregtető áll. A templom szélessége 13 méter, a tető magassága 11,5 méter. A templom feletti eredeti, XVI. század elején épített tető szerkezetének és elemeinek azonosítása helyszíni megfigyeléseinken és Pomozi István 1980-as évekbeli állapotot tükröző felmérésein alapszik (1–*3. kép*). A tölgyfagerendákból megépített fedélszerkezet 41 szarufaállásból és a szentélyzáródás feletti szerkezetből áll. Az állások a hosszfalakra fektetett kettős sárgerendán nyugszanak. Keletről az első állás főszaruállás, amelyet két mellékállás követ – így folytatódik az állások sora FMMFMM rendben. (Az állások keletről induló számozásánál a fedélszerkezet építési menetét követtük, amire az ácsjelek utalnak.) A főszaruállás igen összetett, több szerkezeti egységet magában foglaló szerkezet, amelyet két torokgerendával, két szinten is azokat alátámasztó két-két székoszloppal, a szarufákkal párhuzamosan futó és fenn egymást keresztező ferde dúcpárral, középen a ferde dúcpárhoz lapolással kötött és a fedélszerkezet teljes magasságát átfogó függesztővel, továbbá az alsó székoszlopokat merevítő szögletkötővel, a felső székoszlophoz, illetve a középső függesztőhöz kapcsolt két pár ferde függesztőrúddal és alsó sarokmerevítőkkel, valamint kakasülővel erősítettek meg. A mellék- vagy üresállást a két torokgerendán és a kakasülőn kívül szögletkötőkkel, valamint két pár ferde függesztőrúddal erősítették, amelyek közül a belső függesztőrúd pár egymást feles lapolással keresztezi (6–*7. kép*).

A talp- és fejgerendák között álló székoszlopokat hosszanti irányban ferde támaszok merevítik, így alakult ki a fedélszerkezet két-két szélső hosszrácsa. Ezen kívül középen is található hosszanti merevítés: keletről az első főállás függesztőjének alsó részéből nyugatra induló ferde támasz a következő függesztő felső harmadához kapcso-

6. A nyírbátori református templom feletti építéskorabeli fedélszerkezet rekonstrukciós rajza a fő- és mellékállásról
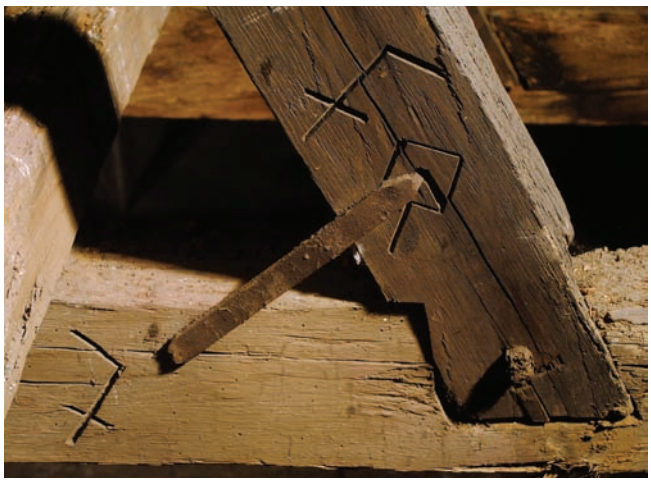

7. A nyírbátori református templom feletti építéskorabeli fedélszerkezet sematikus rekonstrukciós rajza a hosszrácsokról (a. északi, b. középső, c. déli hosszrácsok)

lódik, ahonnan egyben indul a következő ferde támasz a következő függesztő alsó részéhez. Emellett minden olyan függesztőhöz kapcsolódik alul a talpgerendához egy-egy sarokmerevítő, amelyeknél a ferde támaszok fenn csatlakoznak. Itt meg kell említsük, hogy a középső hosszanti rácsot a 37. állásig tervezték és építették meg, ugyanis itt nem indult nyugat felé további ferde támasz, és a függesztőn lapolási fészek sincs számára (*7. kép*).

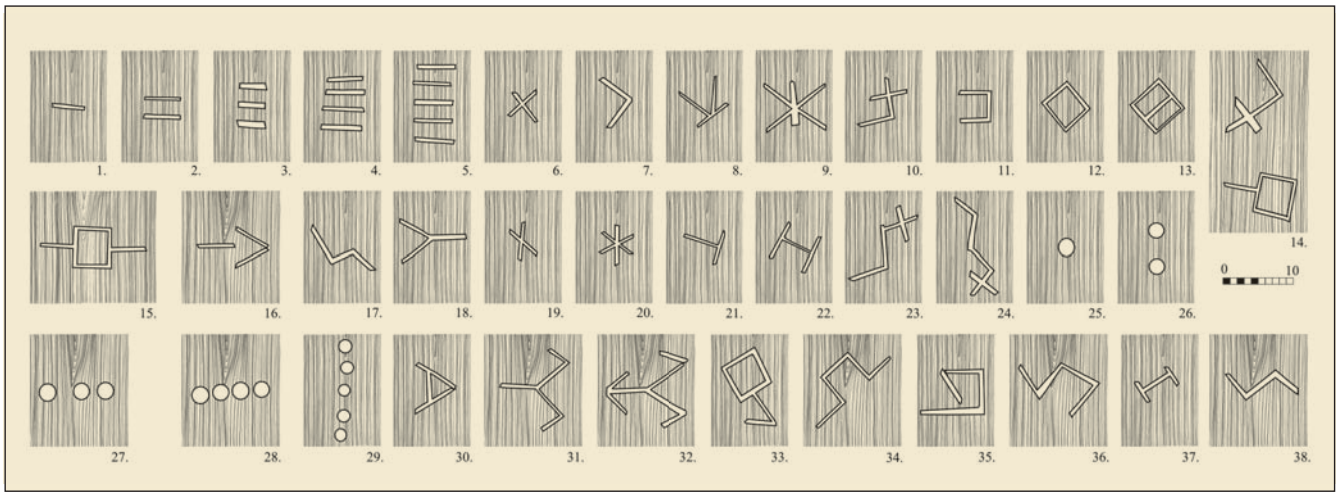
A XVI. századi eredeti szerkezet elemeit lapolással vagy csapolással, és minden esetben faszeges rögzítéssel kapcsolták össze. Csapolást alkalmaztak a kötőgerenda-szarufa, valamint a kötőgerenda-ferdedúc kapcsolatoknál, továbbá a székoszlopok talp- és fejgerendákkal, illetve a függesztő talpgerendával való összekötésénél. Az összes többi elem kötése lapolással történt. Érdekes módon azt figyelhettük meg, hogy lapolás esetén a gerendavégek kifaragása kétféle módon történt. Vagy klasszikus félfecskefarkos lapolást találunk, vagy olyan kapcsolási formát, ahol csak egy kis háromszög formájú beugrás akadályozza meg az elem kicsúszását. Ez utóbbit fogas lapolásnak neveztük el (*8–9. kép*). Magától értetődően kerestünk valamilyenfajta szabályosságot a kétféle kötés megjelenésében, de sem egyes állásokra, sem egyes ácsjel-fajtára nem jellemző következetesen egyik forma sem. Szerepét tekintve valójában nincs különbség a két kötés megoldása között, így nagy valószínűséggel csupán arról van szó, hogy egy időben több ács dolgozott a szerkezet faragása-összeépítése során.

8. Félfecskefarkos lapolás a nyírbátori református templom feletti fedélszerkezetben

9. Fogas lapolás a nyírbátori református templom feletti fedélszerkezetben

10. A nyírbátori református templom feletti fedélszerkezetben állásonként használt ácsjelek sora (a számok az állások sorszámával egyeznek keletről indulva)

Érdemes megvizsgálni a szarufák, a ferde dúcpár és a középső függesztő tetőgerinc alatti kapcsolódási pontjának megoldását (*6. kép*). A ferde dúcpár egymást feles lapolással keresztezve eredetileg félfecskefarkos lapolással kapcsolódott a szarufákhoz, a függesztőt pedig a ferdedúcokba lapolták be fecskefarkos véggel közvetlenül a ferde dúcpár találkozása alatt. Az 500 éves faszerkezet ebben a csomópontban nem tudta megőrizni eredeti állapotát: ma a ferdedúcokat vaspántok kötik a szarufákhoz úgy, hogy a ferdedúcok végeit több esetben lefűrészelték. A függesztők pedig szinte minden esetben lecsúsztak, és szintén vaspántokkal erősítették azokat a ferdedúcokhoz. Ki kell emelnünk, hogy a keletről utolsó főállásban (40. állás) más módon oldották meg a tetőgerinchez futó elemek összekötését. Itt a ferde dúcpár nem a szarufákhoz kapcsolódott, hanem végüket a függesztőbe lapolták két oldalról.[27]

Történeti fedélszerkezetek vizsgálatához szorosan hozzátartozik az ácsjelek feltérképezése, az ácsjel-rendszer megismerése. Az ácsjelek az eredeti szerkezet összeépítésének menetére, esetleges átépítésekre utalhatnak, bizonyíthatják egy-egy elem eredetiségét, és nem utolsó sorban – más szerkezetekkel való összevetés során – ácsműhely-azonosságra is fényt deríthetnek. A nyírbátori református templom feletti fedélszerkezet esetében az elemeket egy álláson belül ugyanazon ácsjellel jelölték meg. Nem tettek különbséget fő- és mellékállások, sem szintek, továbbá az egyes szerkezeti elemek jelei között sem. Erre már Pomozi István is felfigyelt, aki 1982-ben készített felmérésein állásonként feljegyezte az ácsjeleket. Alapvetően azt figyelhettük meg, hogy – a keletről számított utolsó három (39–41.) állást leszámítva – minden elemen megtalálható az állásnak megfelelő ácsjel (kivételt képez ezen kívül még a 17. állás, ahol csak a déli oldal elemein találtuk meg az ácsjeleket). A jelek az elemek nyugati oldalán láthatók. Keletről az első öt állásban az állás helyének megfelelő számú vonalat (1. állásban 1 vonalat, az 5. állásban 5 vonalat), valamint a 25–29. számú öt állásban szintén keletről nyugatra növekvő sorrendben, egytől ötig megfelelő számú kör alakú mélyedést ütöttek be az elemekbe. Ezen ácsjelek alapján lehet arra következtetni, hogy a fedélszerkezetet keletről kezdték megépíteni, és elsősorban emiatt számoztuk mi is a fedélszerkezet állásait keletről kezdve. Ezen kívül nem tudtunk felfedezni az elemek formája alapján semmilyen sorrendet, törvényszerűséget: találunk X-, Y-, Z-, V-, W-, négyzet formájú jeleket és ezek különböző variánsait, amelyeknél a jel minden elemét külön-külön ütötték be különböző hosszúságú egyenes szerszámmal. Hosszú lenne felsorolni minden állás jelét, és olykor nehéz is lenne a jel formájának leírása, ezért a következő ábrán mutatjuk be azokat *(10. kép)*.

Az egyes állásokra utaló ácsjelek a hosszanti merevítés elemein is megtalálhatók: a talp- és fejgerendákon a főállások jelei láthatók a függesztők, illetve székoszlopok mellett, de megfigyelhetők az ácsjelek a hosszrács ferde támaszain is – ezekben az esetekben is a megfelelő főállás jelét hordozzák a ferde támaszok.

Említettük, hogy keletről az utolsó három, tehát a 39–41. állás elemein nem találhatók ácsjelek.[28] Ennek okát célzottan keresve észrevettük, hogy a 38. és 39. szaruállás között minden hosszanti elem a fedélszerkezet minden szintjén toldott, ráadásul ez az állásköz nagyobb is a többinél. A középső hosszrács folytonossága is megszakad a 37. szaruállásnál, ahogy már utaltunk rá. További lényeges különbséget találtunk a 40. főszaruállás és a

többi főállás között a ferdedúcok és szarufák felső összekapcsolási módjában is. E jelenségek minden bizonnyal a templom nyugati részének kialakításával kapcsolatos tervváltozásról, a dendrokronológiai eredmények alapján is megállapítható, építés közbeni módosításról tanúskodnak (22-23. minta). E kérdéskör áttekintéséhez nem mellőzhető a torony tetőszerkezetének és a torony néhány jellegzetességének vizsgálata.

A szokatlan elhelyezésű, négyzetes alaprajzú torony diszpozíciójával, valamint a templom építéstörténetébe való beillesztésének kérdésével csak tetőszerkezete, illetve egykor tervezett magassága vonatkozásában foglalkozunk.

A torony legfelső szintjét dongaboltozat fedi, annak záradéka kevéssel marad a torony falkoronájának szintje alatt. A padlásteret a templomhajóból közelíthetjük meg, a hajó oromfalán nyíló átjárón keresztül. Az oromfal nyugati, a torony belterébe eső oldalának északi részén visszafaragott, töredezett felület bukkan elő a teret borító törmelék alól. A felület három-négy téglasorral feljebb visszalépcsőződik, ez talán egykori födém felfekvését jelzi. Egy-két téglasorral a visszalépcsőződés alatt a hajó oromfalába falazott, észak-déli irányú gerenda bukkan elő az átjáró oldalfalából, ez megfigyelhető egy megközelítőleg a torony északi falának középtengelyébe eső lyukon át is. Szerepére egyértelmű magyarázat nincsen, valószínűleg a tornyot a hajó oromfalába kötő koszorúgerenda-rendszer része lehetett, amely a torony falainak a mai szintet némiképpen meghaladó kiépítésére, vagy legalábbis annak szándékára utal. E kérdést az oromfal templomhajó felőli oldaláról megfigyelhető – később ismertetendő jelenségekkel összevetve célszerű értékelni.

A tornyot rövidke nyeregtető fedi, gerince kelet-nyugati irányú, nyugati oldala kontyolt. Kelet felől a templomhajó oromfala zárja padlásterét. A tetőszerkezet öt, lényeges vonásaiban egyforma kialakítású szaruállásból tevődik össze (*11. kép*). Az állások a körítőfalakon futó, egyszeres sárgerendákon nyugszanak. Minden állás kötőgerendára épül, torokgerendával és kakasülővel erősítették őket, a kötőgerendák és a szarufák kapcsolatát szögletkötők erősítik. A középtengelyben a kötőgerendákra helyezett talpgerendáról függesztő nyúlik fel a tetőgerincig. A függesztőt a torokgerendával is összekapcsolt páros, ferde függesztőrudak kötik a szarufákhoz. A szerkezet hosszmerevségéről a függesztőket és a talpgerendát, valamint a függesztő fele magassága közelében beillesztett, a függesztőkhöz feles lapolással kapcsolt gerendát és a függesztőket összekötő sarokmerevítők gondoskodnak. A függesztők alatt húzódó talpgerenda kinyúlik a torony nyugati faláig, s a kontyolt tetőfelület középtengelyébe eső szarufa rátámaszkodik. E tetőszakasz többi (csonka) szarufáját a sárgerendára ültették.

A szarufák a kötőgerendákhoz csapolással kapcsolódnak. A torokgerendákat, illetve a kakasülőket, továbbá a ferde függesztőket a szarufákhoz félfecskefarkos lapolással kötötték. Félfecskefarkos lapolás köti a sarokmerevítőket a függesztőkhöz és a talpgerendához, illetve a függesztők magasságának fele táján rögzített vízszintes gerendához. Feles lapolással csatlakoznak egymáshoz a szarufák, valamint a torokgerendák és a ferde függesztőrudak. Hasonlóképpen feles lapolással kapcsolták össze a függesztőkkel a torokgerendákat és a kakasülőket. A sarokmerevítők félfecskefarkos lapolási felületét kissé visszaugratták, és háromszög alakú bevágásokkal díszítették.

A templomhajó padlásterét nyugat felől záró, téglából épült oromfalat keleti irányból, a hajó padlástere felől vizsgálva a következő jelenségek figyelhetők meg (*12. kép*). A torony északi falának külső síkjába esően az oromfal függőleges vonal mentén visszalépcsőződik, a vastagabb déli falszakasz észak felé konzekvensen kialakított csorbázattal zárul. A csorbázattól északra eső falrész falazási módja kissé eltérő, vastagabb és egységesebb méretű téglákból épült, s a csorbázathoz utólagosan kapcsolták. A csorbázat a kötőgerendák szintje felett mintegy 4,5 méter magasságig szabályosan, függőleges vonalban tart, majd vízszintes falelválás zárja. Feljebb a falazat már az oromfal teljes terjedelmében egységes, azonos építőanyagból, egy munkamenet során készült, és magában foglalja a középtengelybe eső bevilágítóablakot. A vízszintes falelválás alatti csorbázat mentén megfigyelhető függőleges falelválás minden bizonnyal arról tanúskodik, hogy a tornyot a mai legfelső szintjénél magasabbra tervezték emelni, s a hajó nyugati falával egybeeső keleti falát kiépítették a teljes tervezett magasságban, vagy ameddig biztonságosnak tartották megtámasztás nélkül felhúzni. A torony északi és déli fala ugyanis ekkor nem csatlakozhatott a keletihez, hiszen a feljebb leírt csorbázat mentes minden habarcsnyomtól, nem visszabontás eredményeként jött létre, hanem ilyennek épült. A torony falainak belső és külső oldalról történt kutatása választ adhatna arra a kérdésre, hogy a hajó nyugati falával milyen viszonyban jött létre a torony. A magasabban fekvő, hiányos vakolatú szinteken a belső falsarkokban több falazási szabálytalanság is látható, talán annak tanúságaként, hogy a toronynak – legalábbis a felső szintjei – előre tervezett módon, de csupán a hajó nyugati falánál későbbi építésmenet során létesültek, és nem érték el teljes kiépítettségüket.[29] E kérdéskör összefügg azzal is, hogy a hajó feletti padlásteret nyugat felől eredetileg záró oromfal vajon nem tervváltozás eredményeként épült-e. A toronnyal közös falszakasz vastagabb kialakítása, ennek következtében a torony északkeleti sarkának megfelelő függőleges visszalépcsőzés abban az esetben is lehetséges, ha eredetileg is oromfalat szándékoztak építeni, azonban a csorbázat

kialakítása, ha nem is zárja ezt ki, de mindenképpen gyengíti valószínűségét. Ésszerűbb és tartószerkezeti szempontból előnyösebb lett volna ugyanis az oromfalat teljes szélességében egy menetben megépíteni a visszalépcsőzéssel együtt, s a torony csatlakozó északi fala számára nyugat felé csorbázatot hagyni. Valószínűsíthető, hogy eredetileg a tornyot magasabbra szándékozták emelni, azonban valamilyen ok miatt teljesen vagy részlegesen nem épült ki déli, nyugati és északi fala a keletivel együtt. A torony tervezett magasságig történő kiépítésének feladása és az oromfal északra eső részének megépítése összefüggő döntés lehetett.

E helyen érdemes visszatérnünk a hajó tetőszerkezetének nyugati részén megfigyelt jelenségekre. Mint említettük, a nyugat felé eső három szaruállás kialakítása különbözik valamelyest a keletre esőkétől, s a 38-as és 39-es állás között a hosszanti elemeket is megtoldották. Felvethető annak a lehetősége, vajon eredetileg nem kontyolt kialakításúnak tervezték-e a hajó tetőzetének nyugati lezárását? E lehetőséget nem zárják ki, de nem is támasztják alá a megfigyelt jelenségek. A kontyolt oldalon a sárgerendáknak ki kell futniuk a nyugati oromfalig. A szerkezeti logikát követő kialakítás azt diktálná, hogy a különböző szinten elhelyezkedő hosszrácsok pedig más állásig nyúljanak ki. A leírt toldás azonban egy függőleges síkba esik, ami a kontyolással nem magyarázható. Kevéssé valószínű, hogy pusztán a felhasznált szerkezeti elemek egyforma mérete okozta a toldások egybeesését. Az általános tapasztalatok szerint a tetőszerkezetekben a toldások esetlegesen helyezkednek el, az azonos szerepű szerkezeti elemek toldása ritkán esik azonos síkba. A kérdés eldöntése érdekében famintákat vettünk a három nyugati szaruállás három eleméből (22–24. minta). E három minta dendrokronológiai elemzése rámutatott, hogy azok egyidősek a fedélszerkezet többi elemével. Ezt összevetve az oromfalon és a tornyon megfigyelt jelenségekkel valószínűsíthetjük, hogy a fedélszerkezet építése közbeni tervmódosítás során épült meg az utolsó három szaruállás és a tetőt nyugaton lezáró oromfal. Érdekes módon e három szaruállás megépítésénél már nem tartották szükségesnek az elemek ácsjelekkel történő megjelölését. A módosítás okát azonban a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk meghatározni.

A nyírbátori református templom tetőszerkezete illeszkedik a német területeken általánosan megszokott, s a Kárpát-medencében is jellemző típusú, torokgerendás, állószékes, gótikus fedélszékek sorába. A közepes méretű templomoknál alkalmazott általános gyakorlat szerint a szerkezeti elemek többszörözésével csökkentették a szabad fesztávolságokat, két torokgerendát, több függesztőrudat iktatva be. A hosszirányú merevség biztosítása érdekében mindkét szinten kétállószékes rendszert létesítettek, ami szintén elterjedt megoldás, annak ellenére, hogy hatékonysága nem túl jó, és feltételezett eredeti cél-

11. A nyírbátori református templom tornya feletti fedélszerkezet

12. A templom nyugati oromfalán látható falcsorbázat északkeletről

ja, amely a torokgerendák alátámasztása révén a tetőtér tárolásra való alkalmassá tételével függ össze, templomok esetében nem jelent szempontot. A kötőgerenda lehajlását gátló függesztő s a vele összekombinált, középtengelybe helyezett, a tetőszerkezet csaknem teljes magasságát átfogó hosszirányú merevítés szintén ismert megoldás, kisebb és nagyobb tetőszerkezetekben számos példáját találjuk. A szarufával párhuzamosan futó dúc is gyakori tartozéka a főállásoknak, a viszonylag csekély számú, fennmaradt magyarországi gótikus tetőszerkezet között is megtaláljuk analógiáját.[30] A nyírbátori tetőszerkezet a hazai emlékanyagban nagyméretűnek és összetett rendszerűnek számító példa, amely jól illusztrálja a típus alapelemeiből építkező szerkezeti gondolkodást. XVI. század eleji keltezése révén összekötő láncszem a hasonló kialakítású, XIV. századi, németországi tetőszerkezetek és az anakronisztikusan kései, XVIII. századi erdélyi példák között.

III. A dendrokronológiai vizsgálat új és ráadásul viszonylag egyértelműen értelmezhető ismerettel járul hozzá a nyírbátori templom jelenlegi épületének építéstörténetéhez. Noha a munkálatok végéről az eddigi elképzelések szerint is elég jól voltunk informálva, ez úgy tűnik, a forrásadatok túl mechanikus kezelésének volt a következménye. A szakirodalom egy részében közkeletű volt ugyanis az az elképzelés, amely a – véleményem szerint bizonyosan a templom számára készült[31] – stallumok 1511-es feliratához kötötte az építkezés végének a meghatározását: a berendezési darabok elkészíttetésére az épületnek a befejezése környékén kerülhetett sor, de lehet, hogy a templom ekkorra már teljesen készen állt, akár régebb óta is.[32] A fedélszerkezet fenti, az 1510–1520-as évekre történt datálása azonban azt mutatja, hogy az ülőpadok elkészültének – amennyiben persze hihetünk az 1511-es évszámnak[33] – legkevesebb néhány évvel, de akár évtizeddel is meg kellett előznie a templom befejezését. A gótikus boltozatok megépítésére ugyanis rendszerint csak a tetőszerkezetek elkészülte után, azok segítségével került sor.[34] Mindez még inkább alátámasztja azt az eddig is komolyan felmerült elképzelést, hogy a jelenlegi templom építésében a főszerepet a déli kapu feliratának megfelelően Báthori (II.) András játszotta.[35] Hogy a stallumok történetére nézve az új adat mit is jelent, sőt, hogy jelent-e egyáltalán valamit, azzal kapcsolatban az eddigiekhez hasonlóan csak hipotézisek állíthatók fel.[36] Ugyanígy a sötétben tapogatózunk a továbbiakban is a templom építéstörténetével kapcsolatban, legalábbis ami a befejezése előtti időszakot és előzményépületeit illeti. De nem tisztult a kép a körül a lényegi kérdéskörül sem, amely főként a templom két legszembetűnőbb jellegzetessége alapján merült fel: mire szánták a jelenlegi nyírbátori épületet parochiális rendeltetésén túl?[37] Valamiféle „kiegészítő" funkció egykori léte ugyanis nehezen tagadható egyrészt a plébániatemplomok körében kifejezetten szokatlan térformája és annak világos, különféle társulások számára, nem kizárólag liturgikus céllal épített párhuzamai alapján, másrészt a kiemelkedő méretű és befogadóképességű stallumok miatt, amelyek nagyobb egyházi testületeket nélkülöző plébániatemplomokból egyáltalán nem ismertek.[38]

Az elmúlt másfél évtized fejleményei alapján leginkább az tűnik világosnak, hogy a nyírbátori Szent György-templom építésének története és az ezzel kapcsolatos megbízói elképzelések és szándékok sokkal bonyolultabbak és szerteágazóbbak lehettek annál, mint amit néhány napos vagy egy-két hetes épületkutatással tisztázni lehetne. Az alaposabb megismerés lehetőségét az elmúlt években pedig legkevesebb egy-két emberöltőre, de akár jóval hosszabb időre is ugyanúgy elszalasztottuk, ahogy azt korábban, már nem egy alkalommal az elődeink is tették.[39]

Jegyzetek

*A tanulmány fő fejezetében (II.) a faminták dendrokronológiai elemzését és az eredményekről írt beszámolót Grynaeus András, a fedélszerkezetek leírását Sarkadi Márton és Tóth Boglárka készítette; a felvezető és befejező szövegrész (I., III.) Papp Szilárd munkája.

[1] A családra összefoglalóan Wertner 1900. 6–29.; az emlékekre Entz Géza összefoglalója: MMT XI.: 133–150. (a korábbi irodalommal).

[2] Felsorolásukat ld. Doc. Bátori 2011. 7–9. és 1–9. jegyzet (C. Tóth Norbert). Ld. még: C. Tóth 2012. és *Az ecsedi Báthoriak* 2012.

[3] Ami az anyagiakat illeti, alapvetően az európai uniós forrásból finanszírozott, 2007–2011 között zajló Hit és Egészség című projektről volt szó, melynek igen jelentős költségvetése 3,5 milliárd forintot tett ki.

[4] A magtárépületre a további irodalommal Feld 2000. 64–67.; Virágos 2006. 102–105.; Feld 2007. 91–103. a díjra http://www.icomos.hu/?nyelv_id=1&menu_id=193&mod=menu_tart&menu_cim=Citrom-d%EDj/2007&menu_szint=al; a vita írott megnyilvánulásainak felsorolása: Somorjay 2008. 263.: 5. jegyzet.

[5] A kutatásokra: Németh–Balázsik 1994. 377–393.; Balázsik 2009. 5–18.; Balázsik 2012. 7–40.

[6] Az alapításra, főként a forrásadatok hiányának az értékelésével: C. Tóth 2013. 153–163.

[7] A sétányra és az idézetre ld. Sarkadi 2011. 394–395., 398.: 6. jegyzet, 1., 9. kép.

[8] Kiadása: Papp 2005. 67–76., 194–201.– vö.: Papp 2005a. 160., 164. (Marosi Ernő, Lővei Pál); ld. továbbá Németh 2006. 377–382.; C. Tóth 2009. 159–164.; Mikó 2012. 58–63.

[9] Simon 2009. 135–154. – vö.: Feld 2009. 155–158.
[10] Sarkadi 2011. 382–398.
[11] Pomozi István 1999-ben Kolozsváron megjelent tanulmányában a „gótikus fedélszerkezetek" egyik példájaként mutatta be a nyírbátori református templom tetőszerkezetét a forrói római katolikus és a Miskolc-avasi református templom fedélszerkezetei mellett. Pomozi 1999. 74–82.
[12] A II. fejezetben közreadott megfigyelések a helyszíni munkában résztvevők, a szerzőkön kívül Botár István és Walgraffe Denis közös eredményei.
[13] MMT XI.: 141. (Entz Géza); Pomozi 1999. 76–77. További kutatás tárgya tisztázni, hogy a XIX. század végén és az 1930-as években pontosan milyen felújítási munkák történtek.
[14] A dokumentáció: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 20104.
[15] Ez utóbbi pótlások fenyőfából készültek, és sajnálatos módon a tetőszerkezet eredeti és korábban pótolt elemeivel együtt sötétbarna felületi kezelést kaptak, feltehetően a fedélszerkezet egységes megjelenése végett. Ezzel azonban elkendőzték a szerkezet történetére utaló jeleket.
[16] A feljutást lift is segíteni hivatott, amely azonban a torony legfelső emeletének boltozata miatt a padlástér szintjéig nem emelkedhet, ezért a nehezen mozgók vagy mozgássérültek számára érdemi segítséget kevéssé nyújt, viszont jelentős beavatkozást tett szükségessé. A 2009–2010-ben végrehajtott felújítási és turisztikai attrakciófejlesztési beruházás ellentmondásos eredményeiről: Sarkadi 2011. 382–398.
[17] Pomozi 1999. 78.
[18] A dendrokronológia elméletéről és magyarországi alkalmazásáról, eredményeiről: Grynaeus 2004. 87–102.
[19] Vándor 1996. 77–102.
[20] Grynaeus–Sarkadi 2007. 83–93.; Grynaeus–Sarkadi 2008. 3–29.
[21] Tóth B.–Grynaeus–Botár 2013.
[22] A 2003 és 2006 közötti első kutatási program (F043167) után a második jelenleg is folyik (2012 és 2015 között, K100983). Botár–Grynaeus–Tóth 2008. 12–14.
[23] Első alkalommal a mintavételt Tóth Boglárka, Botár István (Erdélyi Dendrokronológia Laboratórium – Csíkszereda) és Grynaeus András végezte Papp Szilárd segítségével. A második helyszíni munkában Tóth Boglárka, Botár István és Walgraffe Denis vett részt Sarkadi Márton közreműködésével.
[24] A faminták elemzését a szerző a budapesti Magyar Dendrokronológiai Laboratóriumban (Cincér Bt.) végezte.
[25] Babos 1994. 72–74.
[26] A besztercei evangélikus templom fedélszerkezetének 2009-ben végzett dendrokronológiai vizsgálata során az évre pontosan keltezett faminták alapján megállapíthattuk, hogy a hajó feletti tetőszerkezethez 1559–1560 telén, a szentély feletti fedélszerkezethez pedig 1560–1561 telén kivágott jegenyefenyőket használtak fel. A templom főkapuja felett olvasható latin felirat arról tájékoztat, hogy a templom átépítése 1560-ban kezdődött és 1563-ban fejeződött be. Szintén évre pontosan keltezett faminták segítségével mondhatjuk, hogy az 1628-as építési évszámmal rendelkező agyagfalvi református templom tornyának építéséhez 1627/1628 telén, illetve 1628 nyarán kivágott tölgyfákat használtak fel.
[27] A tetőgerinc alatti ácskötések megfigyelését és fényképezését Walgraffe Denisnek köszönhetjük.
[28] Pomozi István a nyugati három állásnál is feltüntetett ácsjeleket 1982-ben készített felmérésén. Mi nem találtuk meg ezeket a jeleket. Annyi bizonyos, hogy azokon a helyeken, ahol a többi állásban megjelennek az ácsjelek, ebben a három állásban nem találhatók jelek. Feltűnő emellett, hogy a Pomozi-felmérésen látható jelek vagy előfordulnak más állásban is (a két szélső állásnál egy kör), vagy nem a többi állásban használt jelhez hasonlók (a középső állásnál két háromszög).
[29] Hangsúlyozzuk, hogy csupán a torony felsőbb szintjeire vonatkoznak megállapításaink, s a torony létével, elhelyezkedésével, alsóbb szintjeinek keletkezésével nem foglalkozunk.
[30] Például Sopron, Szentlélek-templom és Halász u. 1. sz. lakóház; Marosszentimre, református templom.
[31] A stallumoknak eredendően is a Szent György-templomban történt elhelyezését bizonyítani igyekvő, részben reflektálatlanul maradt indokaim (Papp 2005. 74.) együttesen, legalábbis számomra, ma is jóval egyértelműbbnek tűnnek, mint az ellene felhozott érvek (elfogadására ld.: Németh 2006. 379.; cáfolatára: C. Tóth 2009. 159–164. és Simon 2009. 152–153; tamáskodásra: Mikó 2012. 59–60). A padokkal kapcsolatban érdemes itt egy további forrásra, a templom 1809-es vizitációs jegyzőkönyvére is utalni. A templom berendezésének e leírása, úgy tűnik, a stallumok részletesebb tárgyalásaiból is rendre kimaradt, pedig egykori állapotuk rekonstrukciójához nem teljesen érdektelen (TREKL, I. 1. s. 5, 12r).
[32] Ld. pl.: Entz G.–Szalontai 1978. 34; Papp 2005. 69.; Németh 2006. 379.
[33] Sajnos nem vehetjük teljesen biztosnak a stallumfelirat évszámát, mint a padok elkészültének idejét, még akkor sem, ha a szövegben a befejezésükről is szó van. Számos olyan példa ismert ugyanis, mint mondjuk a firenzei dóm keresztelő-kápolnájának egyik bronzkapuja: kivitelezése jól adatolhatóan 1330 és 1336 között történt, felirata mégis az 1330-as évet adja meg készítésének idejeként. Poeschke 2000. 166.
[34] Fitchen 1981. 28., 139.; Kimpel–Suckale 1995. 43.
[35] Vö.: Papp 2005. 67–69.
[36] Most sem szükséges ugyanis emiatt máshonnan származtatnunk őket, vagy készítés közbeni áttervezésüket feltételeznünk, megrendelőjük nyugodtan lehetett annyira előrelátó, hogy már a templom átépítésének eleje felé szerződött rájuk.
[37] Papp 2005. 72–76.
[38] Marosi Ernő joggal utalt rá, hogy a stallumokon ábrázolt, antik szerzőket felvonultató könyvek inkább egy humanista szimpózium kellékei, mint lovagi összejöveteleké. Ha jól értem, az ellentmondást azzal próbálta feloldani, hogy a kettő inkább csak a számunkra tűnik összeegyeztethetetlennek, e korszakhatárt jelentő periódusban viszont ugyanúgy elképzelhetők egymás mellett, akár egymással átfedésben is, mint a reneszánsz stallum a gótikus térben (Marosi 2009b. 83.). Ezzel kapcsolatban érdemes újra Miksa császár középkori jellegű rendalapítási kísérleteire és a részben ezekkel is összefüggő, jórészt humanista indíttatású művészeti reprezentációjára utalni. Ráadásul véleményem szerint jelenleg eldönthetetlen, hogy a háttámlák antik szerzőnevű könyvei csupán a készítő műhely által használt egyik itáliai ábrázolási sémát követik-e, vagy jelenlétüket még az 1511 körüli időszakban is a megrendelő humanista műveltségének, úgymond kifinomult intellektuális gondolkodásmódjának konkrét és egyenes következményeként kell-e szinte automatikusan értékelnünk. Mindenesetre utóbbi esetben a templom térformájával és a stallumok hatalmas méreteivel együtt szintén utalhatnak egy olyan társaságra, amely nem kizárólag csak liturgikus eseményekre gyűlt össze a nyírbátori plébániatemplomban.
[39] Sarkadi 2011. 385., 397.: 1. jegyzet.

A rajzokat Pomozi István (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 20104, 1–4), Tóth Boglárka (6, 7, 10), és Grynaeus András (5), a fényképeket Papp Szilárd (8–9) és Sarkadi Márton (11–12) készítette.

Jakab Attila – Terdik Szilveszter

Adatok a kállósemjéni görögkatolikus templom történetéhez

A szakirodalomban már régóta ismert, hogy a kállósemjéni görögkatolikus templom középkori eredetű *(1. kép)*.[1] Erről ma már csak a szentélye árulkodik, ám gyanítható volt, hogy a templomon belül további jelentős maradványok rejtőzhetnek. 2012-ben a szigetelési munkálatokhoz, valamint a padlózatcseréhez kapcsolódó kutatások során lehetőség nyílt az épület részletesebb vizsgálatára.

A település a forrásokban 1271-ben tűnik fel. Ekkor V. István király a Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihálynak megengedte, hogy e helyen csütörtöki napon heti vásárt tarthasson. A települést Semjén, illetve Nagysemjén néven említik a források, de 1317-ben már az Egyházassemjén elnevezés is megjelenik egy oklevélben; ez egyben azt is jelenti, hogy a település ekkor két részből állt. Az egyik felét a Balogsemjén nembéliektől származó Semjéninek vagy Nagysemjéninek nevezett – a későbbi Kállói – család, a másikat a szintén Balogsemjéniektől származó Panyolai család birtokolta. A forrásokból az is kiderül, hogy Nagysemjén volt a Kállói családé, míg Egyházassemjén a Panyolaiaké. Utóbbiak 1427-ben haltak ki, addig azonban szinte folyamatosan perlekedett egymással a két család.

1. A templom délkelet felől

Először 1319-ben említik a Szent Miklós tiszteletére szentelt egyházát, illetve ugyanitt olvashatunk a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt kápolnájáról is. Utóbbit 1409-ben szintén egyháznak nevezik. 1324-ben János nevű papjáról hallunk. István nevű papja 1332-ben 20, 1333-ban 18, az 1334. évi I. részlet fejében 8, a II. részlet fejében 7, az 1335. évi I. részlet fejében 9 garas pápai tizedet fizetett. A Semjéniek arra törekedtek, hogy a Szűz Mária-kápolnát önálló, plébánia jogú egyházként ismertessék el. Ez azonban csak további viszályt szított. 1373-ban Szécsényi Mihály egri püspöknek kellett megerősítenie, hogy a Panyolaiak Szent Miklós-egyháza az anyaegyház, míg a Semjéniek Szűz Mária-egyháza annak filiája. 1381-ben odáig fajult az ügy, hogy a Szent Miklós-templom Fábián nevű plébánosát a Semjéniek átcsábították a maguk templomába. A püspöki helynöknek kellett kiátkozással és pénzbírsággal fenyegetni a papot, hogy az visszatérjen anyaegyházába. Egy 1413-ban kelt oklevél arról tudósít, hogy a Szent Miklós-egyházat a Panyolaiak alapították és dotálták.

Ugyanebben az évben a Szent Miklós-egyház Semjéniek általi megszentségtelenítéséről is tudomásunk van. Emiatt az elkövetőt, Lőkös fia Miklóst és családját kiközösítették, majd még ugyanebben az évben felmentették őket a vádak alól. Ugyanakkor Miklós egri helynök azt is leszögezte, hogy egy vagy két káplánt tarthatnak a kápolnában. A plébánia jövedelmeit nem adták át a Panyolaiaknak, amiből újabb viták támadtak. Később megismétlődött a korábbi eset; ismét átcsábították a Szent Miklós-templom plébánosát a Semjéniek. Nem sokkal később megoldódott az ügy: a Panyolaiak beleegyeztek, hogy a Szűz Mária-kápolna függetlenedjen a Szent Miklós-templomtól.[2] Utolsó középkori adatunk a templomról (csak egyet említenek!) 1483-ból való,

ebből értesülünk arról, hogy kőből épült egyházának tornya nem volt, de temetője igen.[3]

A Panyolai család kihalása után a település két része egybeolvadt. Semjént 1471-ben már oppidumként említik, s a következő évben egy oklevélben feltűnik a ma is használt településnév.[4] A korábbi fellendülés után azonban a XVI. század második harmadától rossz idők jártak a településre. Közrejátszottak ebben a török seregek pusztításai, de nem lett sokkal jobb a helyzet a kállói vár felépítése után sem. A falu fokozatosan elszegényedett; a XVIII. század elejére egyre kevesebben laktak benne,[5] s ennek eredményeképpen 1715-ban már pusztaként említették.[6] Ezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a fentebb említett templomok eltűnnek a forrásokból. A későbbi adatok azonban egyértelművé teszik, hogy a reformátusok az általunk kutatott templomot vették birtokukba. Egyes vélemények szerint megtelepülésük első írásos nyoma 1660-ra tehető, míg első papjuk nevét 1691-ből ismerjük.[7] Azonban biztos, hogy ennél korábban megtelepültek. Igazolják ezt a kállósemjéni protestáns lelkészek azon nyugtái, melyek közül Kállósemjénből az első fennmaradt példány 1574-ből származik.[8] A XVII. század végén azt írták, hogy a reformátusok birtokában egy kőtemplom van,[9] s ezt megerősíti Telekesy István 1700-as összeírása is.[10]

Újabb adatok a templomról csak a XVIII. századtól kezdődően, a görögkatolikusok betelepítésével párhuzamosan tűnnek fel. A településen az 1720-ban készült összeírás még nem említi őket.[11] Betelepítésük 1725-re tehető, s Kállay Ferenc nevével hozható összefüggésbe.[12] Amint az ágensi iratokból kiderül, a görögkatolikusok beköltözését követően legkésőbb 1726 végére megkapták a reformátusoktól elvett templomot, amelyet Kállay Ferenc és Kállay János adott át számukra.[13] A templom elvételéről még 1731-ben is folyt levelezés.[14] Ugyanakkor 1774-ben azt írták, hogy az egyházat mintegy 40 évvel azelőtt alapították, azaz 1734 tájékán,[15] s a görögkatolikus összeírások egy része is ezt a dátumot erősíti meg. Mint azt az alább idézett jegyzőkönyv is tanúsítja, a reformátusok ekkoriban – rövid időre – visszakapták az épületet. Ezt egy 1736-ban kelt összeírás is megerősíti, melyben azt olvashatjuk, hogy a katolikusok templomát a kálvinisták birtokolják.[16] Az elmondottak azzal vannak összefüggésben, hogy 1736-ban alig találtak összeírandó lakosokat a conscriptorok. 1738-ban Kállay Ferencnek újabb telepítőlevelet kellett kiadnia, mivel a falu ekkoriban puszta volt.[17] Az újabb betelepítés azonban már sikeresnek bizonyult, amit az is jelez, hogy a munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1747. évi összeírásakor Kállósemjénben 70 görögkatolikus családot írtak össze. Témánk szempontjából érdekesebb azonban, hogy ekkor megemlékeztek az összeomlott régi kőtemplomról is, melynek csak a szentélye állt, s ezt használták.[18] Az 1751-ben végzett kánoni látogatás jegyzőkönyvéből tudható, hogy a már régóta romos templomot nem sokkal korábban a reformátusoktól vették vissza, majd renoválták. A Szent Mihály főangyal oltalmába ajánlott, felújított épület megáldását a megyéspüspök engedélyével a helybéli parókus, Popovics Illés végezte, aki özvegy volt, és Moldvában szentelték pappá.[19]

1780-ban viszonylag részletesen írták le a kőtemplomot és az alapítás történetét.[20] A régiek elmondása alapján Papp Teodor és Butz András kurátorok azt mesélték a vizitátoroknak, hogy a polgárháborúk következtében mind a település, mind a templom elpusztult, de a Kállay család – körülbelül a század húszas éveiben – román telepeseket hívott be, akiknek átengedték a romos templomot is. Miután súlyos terhek árán helyreállították a templomot, 1737 körül az itteni nép szétszéledt, ezért a felújított templom újra pusztulásnak indult. 1740 körül, miután a törökökkel megkötetett a béke, és a pestis is elmúlt, a nép visszatért, a pusztuló templom helyreállításához fogtak, hogy a falak korábban fával megépített hiányait helyben készített téglával javítsák. Amikor a fal már elérte korábbi magasságát, az – a mester tapasztalatlansága miatt – leomlott. Ezek után Debrecenből vásároltak más téglát, és így 1743 körül saját költségükön fejezték be a renoválást. Ekkor Petkovszky János nagykállói parókus áldotta meg a kész épületet. Külön kiemelték, hogy a templom formájából látszik, hogy eredetileg latin rítusú volt. Megjegyezték, hogy a templomnak nincs boltozata, deszkázott, melyet ugyanekkor a közösség készíttetett, és a férfiak temploma fölött dongaboltozat lehetett. A tetőzethez szükséges faanyagokat is a saját pénzén vette a közösség. Azt is megjegyezték, hogy az egész templom sötét, mivel csak a déli oldalán vannak ablakok. A szentélyről külön följegyezték, hogy tágas, de sötét és nedves. Az oltár kőből épült, melyen csak egy kis kép található. Az ikonosztázion három ajtós, az alapképek fatáblára, míg a többi sor vászonra volt festve, illetve papír képekből (valószínűleg metszetekből) állt. Szószék nem volt, csak két kántorpad, és a falakon sem voltak képek. A torony a templom mellett a közösség saját erejéből épült. Ezt 1765 körül emelték fából, s mint megjegyezték, a sisakján négy fiatorony is volt.

A század végi görögkatolikus összeírások az 1720 körüli időre keltezték az egyházközség alapítását. Érdekes adalék viszont, hogy ekkor a templom befogadóképességét 350 főre becsülték.[21]

A következő kánoni látogatás 1822 áprilisában volt, amelynek jegyzőkönyvében több érdekes adat is található a templomról.[22] Kiemelték, hogy a templom jó, száraz helyen, a falu közepén áll, de mind a teteje, mind a falai javítást igényelnek. Tornyát nyolc éve kezdték el építeni,

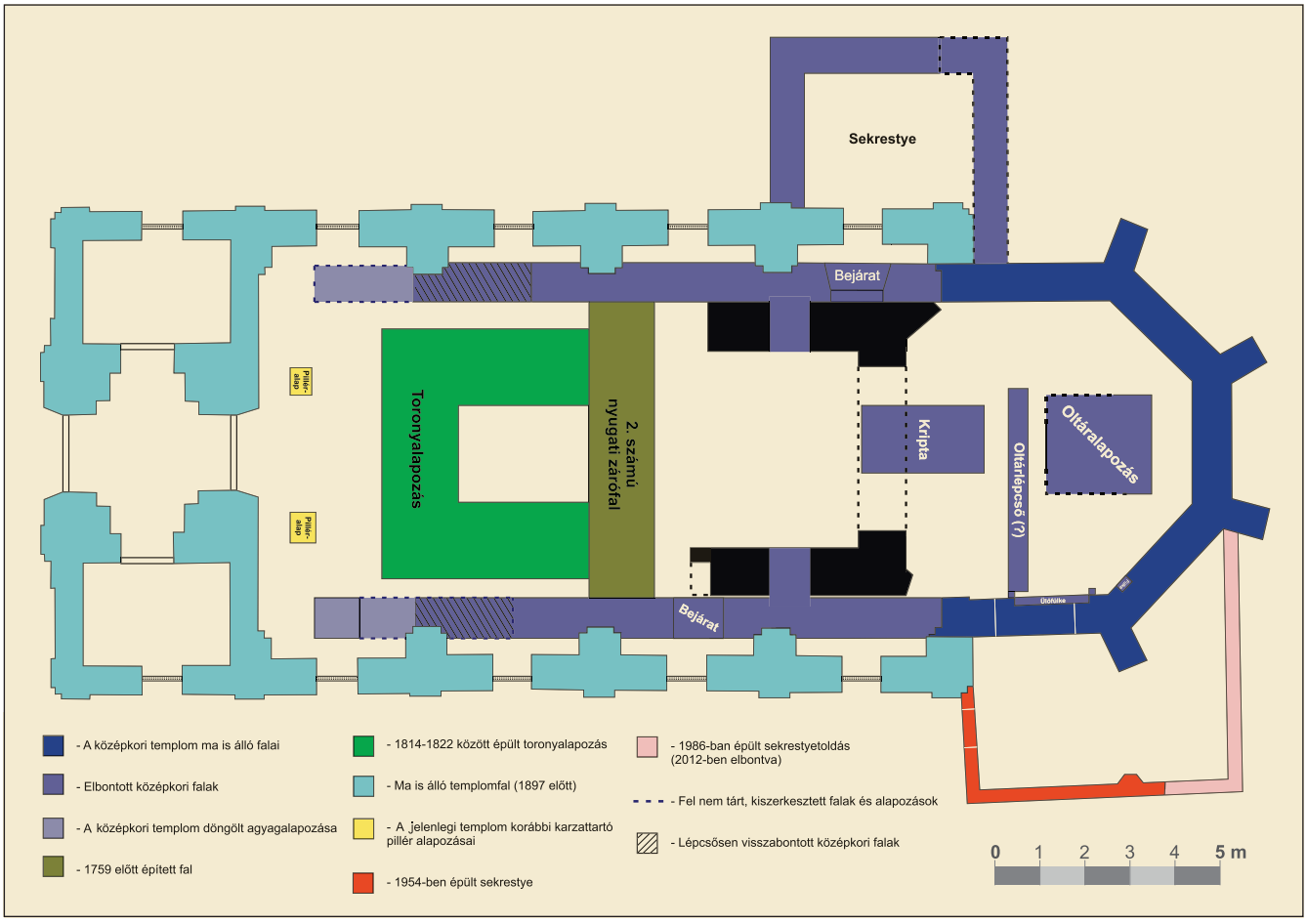
de az alapfalak csak egy öl magasan emelkedtek a föld felszíne felé. Volt már szószéke, amelynek lépcsője a szentélyből indult. Ikonosztázionja régi, a kántorpadok és a hívek padjai is a fal körül voltak elhelyezve.

A XIX. századi adatok közül érdemes még kiemelni Pesty Frigyes *Helynévtárát*, melyben Kállósemjén kapcsán a következőket olvashatjuk: *nevezetességei közzé tartozik a' GC. templom: ennek eredetiségéről adatokkal nem birván, egyedül hagyomány képpen, azt állítja a köz vélemény, hogy itt valaha nagy Klastrom Templommal ellátva láttatott, és 13-dik század alatt, a' Tatár vad dühnek martalékja lett, a' mint beszélik 500 barát lakott benne, azokat a' Tatárok leöldösték, a' Klastromot 's a' Templomot szét rombolták, egyedűl egy darabb része maradt belőle, miből ki vehető, hogy az egykori Templomnak csak szentélye (Sanctuáriuma) volt: onnan is láczik, hogy bár mely részén 's Kerületén Ásás történik, mindenütt nagy szerü, kő alapokra találunk. – Ezen ősi maradványt a GCath. Nép a' mint ide beszármazván felfogta, ' s jelenkorig benne Isteni tiszteletet végeztetik, befogad 500–600 egyéniséget.*[23]

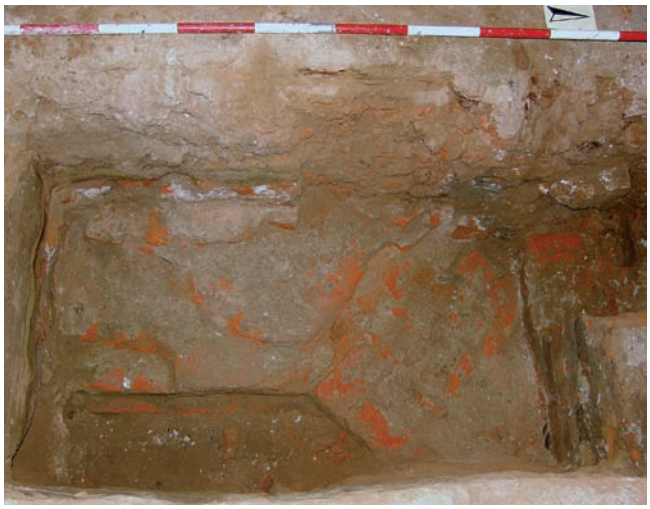
A templom újjáépítését már az 1870-es években tervezték. A munkálatok csak a század végére fejeződtek be, az új torony keresztjét 1897. május 30-án szentelték meg.[24] Az átépített templom címünnepe Szűz Mária születése lett.

A templom kutatására 2012-ben került sor, több ütemben. Ekkor kezdték meg a templom szigetelési munkálatait, melynek során kívül-belül részlegesen leverték a vakolatot.[25] Ezzel párhuzamosan sor került a templom régi, korhadt fapadozatának felszedésére, s így lehetőség nyílt arra, hogy sor kerülhessen a padlószint alatti rétegek vizsgálatára. Az ásatás során kiderült, hogy a jelenleg is álló épületnek több fázisa, illetve előzménye is van. Az alábbiakban időrendi sorrendben mutatjuk be az előkerült jelenségeket *(2. kép)*.

A jelenlegi hajó keleti felének északi oldalán került elő – a szószéklépcső alatt – egy minden bizonnyal Árpád-kori templom szentélyének északi fala.[26] Az 59 centiméter mélyen[27] fekvő téglafal egy négyzetes szentélyzáródású templomhoz tartozott. Ennek északkeleti sarkát – kötésben lévő – támpillér erősítette, mely a későbbi

2. A kállósemjéni görögkatolikus templom periodizációs összesítő rajza

3. Az Árpád-kori szentély jelentkezése az átlós támpillér maradványával

átépítések miatt nem maradt meg eredeti hosszában *(3. kép)*. A szentély apszisának teljes feltárására nem nyílt lehetőség, ám az biztos, hogy középső részét a templom második építési fázisában itt kialakított kriptával megsemmisítették. A hajó déli oldalán szintén megtaláltuk a szentély maradványait, s az északi oldalhoz hasonlóan – egy kisebb csonk formájában – itt is megvolt az átlós támpillér maradványa *(4. kép)*. A megmaradt részekből nem lehet megállapítani a szentély, illetve a hajó eredeti nagyságát, mivel a későbbi építkezések ezeket elpusztították.[28]

4. Az Árpád-kori szentély délkeleti része, déli oldalán a középkori hajófallal

Az Árpád-kori templom lebontása után egy jóval nagyobb és monumentálisabb épületet emeltek a középkorban, melynek egyetlen, ma is álló része a jelenlegi templom szentélye. Legnagyobb meglepetésünkre azonban az is kiderült, hogy a középkori falak jelentős része még ma is áll – mintegy 50–55 centiméter magasságig –, melyek már 10–15 centiméter mélyen jelentkeztek *(5. kép)*. A mai templom építésekor ezeket nem bontották vissza az alapokig, hanem a keletkezett törmelék jelentős részét elterítették, megemelve így a járószintet. A falakon néhol meszelésnyom is megfigyelhető volt. Az új templom alapfalait közvetlenül az Árpád-kori szentély falai mellé építették, melynek visszabontott alapfalain 5–10 centiméteres vastagságban meg lehetett figyelni egy hu-

5. A templom hajója kutatás közben

muszos-törmelékes réteget, mely inkább építési rétegsornak tűnt, mintsem eredeti járószintnek, bár ezt sem lehet kizárni teljesen. A kutatás bebizonyította, hogy az új templom egyterű volt, a szentély és a hajó szélessége megegyezett. Az eredeti szentélyvégződés egyértelműen megállapítható volt a visszabontott diadalívcsonkok segítségével, melyeket mind az északi, mind a déli oldalon megtaláltunk. Kialakításukkor felhasználták a korábbi templom szentélyének alapfalait, alapjaik ugyanis ezekre támaszkodtak. A hajó déli oldalán az egykori bejárat nyomát lehetett regisztrálni, míg a középkori szentély északi oldalán előkerült a sekrestye bejárata *(6. kép)*. Az épületen kívül kerültek napvilágra az elbontott sekrestye alapfalai. Lehetőség nyílt a ma is álló szentélyrészlet vizsgálatára is. Itt megtaláltuk annak a korábban már említett kriptának a keleti végét, melynek nyugati vége a hajóba nyúlt be. Megtaláltuk és részlegesen feltártuk az itt lévő oltáralapozást, melynek méretei kiszerkeszthetővé váltak. Külön említést érdemel a szentély déli falánál megfigyelt ülőfülke maradványa. Ez sajnos csak részlegesen maradt meg, mert itt a későbbiek folyamán nyílást

6. A középkori templom sekrestyebejárója. Előtérben az Árpád-kori templom szentélyének északkeleti része a beleásott barokk kori gyereksírral

vágtak a fal déli oldalán kialakított sekrestye, illetve gyóntatófülke számára. Emiatt a jelenlegi járószint feletti részei elpusztultak. Utólagos, de a rétegviszonyok alapján középkori lehet az a keskeny, észak–déli irányú téglaalapozás, mely az oltár alapozás és a kripta keleti vége között került elő. Északi fele hiányzott – ezt egy későbbi beásás (kripta?) pusztította el –, déli vége pedig nekifut az ülőpad nyugati szárkövének. Ez utóbbi jelenség talán egy oltárlépcső maradványa. Említést érdemel még a szentély délkeleti falában előkerült falfülke *(7. kép)*.

A templom eredeti hossza nem volt megállapítható. A jelenleg álló templom hossza a szentélytől a karzat alatt lévő bejáratig 20,9 méter. Ettől keletre, 1 méterre azonban a kutatás még megtalálta a döngölt alapozást. Ez azt is jelenti egyben, hogy a templom belső hossza legalább 20 méter volt. Az alap nyomvonalában húzott szelvényben – kívül, az északi oldalon – már nem találtunk további nyomokat arra vonatkozólag, hogy a középkori épület eddig elhúzódott volna. Pontos kiterjedésének megállapítása azonban már a jövő feladata.[29]

A következő (át)építési fázis datálása nem teljesen egyértelmű, de minden bizonnyal a görögkatolikusok megtelepedéséhez köthető. Ekkor a korábbi, több mint 20 méter hosszú templomot nyugat felől egy új, vastag zárófal segítségével jelentősen lerövidítették. Nyugati végénél az északi és a déli falakat részben az alapokig kiszedték, részben lépcsősen visszabontották. Ez utóbbiak mintegy támpillérként funkcionáltak a továbbiakban az „új hajó” sarkain. Ezt a jelenséget 1,8 méter hosszan tudtuk követni nyugati irányban az északi oldalon, de a jelek alapján hasonló megoldással kell számolnunk a déli oldalon is. Ezzel párhuzamosan a visszabontások kezdeténél – az északnyugati és délkeleti hajósarkokon – új, átlós támpilléreket alakítottak ki, melyek nyomait a kutatás során jól meg lehetett figyelni. A szentély középkori eredetű boltíveit szétszedték, s 20–25 centiméter vastag, sárgásbarna, döngölt agyagréteggel borították az „új templom” teljes területét, mely a szentélyben némileg vékonyabb. Ezzel az új szinttel elfedték a középkori oltárt, az említett észak–déli irányú falat, valamint a kripta teljes területét. A déli bejárat továbbra is használatban maradt. A sekrestyét is használták még egy ideig, bár küszöbszintjét ennek is megemelték.

Még egy dolgot kell megemlítenünk a templomnak ebből a fázisából: a szószéklépcső alatti terület feltárása során az Árpád-kori szentély északi falába vágva egy kisméretű, koporsós gyermeksírt tártunk fel. A szegekkel kivert fakoporsón felirat és évszám (1759) volt. Ami témánk szempontjából érdekes, hogy a koporsó beásása egyértelműen vágta a döngölt agyagréteget, azaz annál későbbi volt.[30] Ez egyben azt is jelzi, hogy az átépítésnek ez előtt kellett megtörténnie.

A korábban már említett, 1822-ből származó forrás alapján már a XIX. századi bővítéshez tartozik az a toronyalapozás, melyet a 2. számú nyugati zárófaltól nyugatra kívántak építeni, és amelynek a maradványait meg is

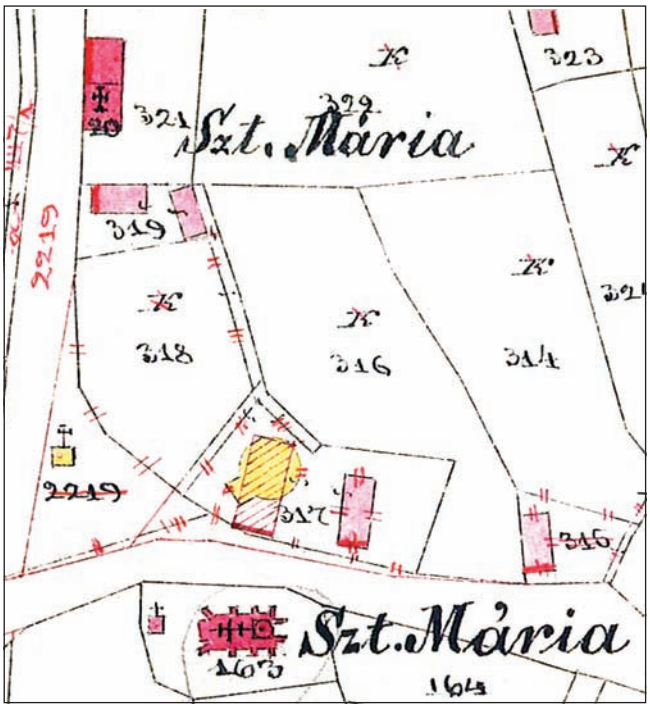

7. Falfülke a szentély délkeleti falában

találtuk. Ez teljes magasságában valószínűleg sohasem épült meg. A templomnak erről a fázisáról már térképi ábrázolással is rendelkezünk 1872-ből *(8. kép)*.[31] Ez kissé sematikusan ugyan, de egyértelműen ábrázolja a templomot. A sekrestyét már nem tünteti fel, de jól láthatóan ábrázolja az északnyugati és a délnyugati átlós támpilléreket. A megtalált toronyalap fel nem épülését jelzi az is, hogy a torony jelét nem a nyugati végen látható toronykiugrásnál, hanem a keleti oldalon találjuk, mintegy huszártoronyként.[32] A térkép ugyanakkor mind az északi, mind a déli hajófalnál jelez oldaltámpilléreket, ám ennek nyomait a kutatás során nem fedeztük fel. Ennek ellenére egykori meglétük valószínűsíthető.[33] Ekkoriban a templom még minden bizonnyal sokat őrizhetett középkori formáiból, amit Ipolyi Arnold nem sokkal korábbi leírása is jelez.[34]

A templom mai képét a XIX. század végén nyerte el.[35] Ekkor lebontották a korábbi templomot – egészen a ma is álló szentélyig –, s mintegy 25–30 centiméterrel kijjebb vitték az új templom alapjait a középkori falak nyomvonalától. Ezáltal az új templom szélesebb és hosszabb lett. Nyugati homlokzata elé új tornyot építettek, s az új bejárat immár nem délen, hanem nyugaton nyílik. Az építkezés során részben felhasználták a régi alapjait is, oly módon, hogy a belső pillérek a régi alapfalakra támaszkodnak. 1954-ben új sekrestyét építettek a szentély déli oldalán, melyet 1986-ban kelet felé bővítettek. Ezt a toldást 2012-ben bontották el, csak a korábbi sekrestye maradt meg.

Az ásatás során, több helyen is előkerültek a középkori templomhoz köthető kőfaragványok. Ezek jellemzően – de nem kizárólagosan – a templom harmadik építési fázisához kapcsolódóan, a sárgásbarna, döngölt agyagréteg alóli rétegekből származnak. Az első darabokat a kriptából gyűjtöttük össze. Tekintve, hogy a kripta biztosan bolygatott volt, feltételezzük, hogy annak belsejében még jelentős mennyiségben lehetne találni faragványokat. Mivel nem volt lehetőségünk teljes feltárására, így csak a legmagasabban lévőket szedtük ki. Boltozati bordatöredék került elő a szentély északi falánál húzott szelvényünk aljából, a döngölt agyagréteg alól. Ugyanebbe a csoportba tartoznak az ülőpad kutatása során megtalált töredékek is. A kőfaragványok másik csoportját azok alkotják, melyeket az említett réteg felett kerültek elő. Három nagyobb és néhány kisebb darabot a szentély déli oldalán lévő sekrestyének a bejáratánál mintegy küszöbkőként használtak, valamint egy a korábban már említett falfülke feltárásánál előkerült kisebb darabot kell megemlítenünk. Végül egy nagyobb darab szárkőtöredékről(?) kell szót ejtenünk, amely a sekrestye bejárat közeléből került elő.

8. A görögkatolikus templom az 1872-ben készült kataszteri térképen

Ez utóbbi kivételével a faragványok meszeltek voltak, színeik megegyeztek a szentélyben lévő, a legutolsó festést megelőző színekkel. Ez arra utal, hogy a templom harmadik periódusában az ebbe a csoportba tartozó kövek még olyan helyen/funkcióban voltak, hogy szükséges volt ezeket is meszelni.[36]

A régészeti kutatások előtt annyi tűnt bizonyosnak, hogy a görögkatolikus templom szentélye középkori, s hogy vélhetőleg a templom alatt található a forrásokban emlegetett templomok egyike. Az, hogy melyik templomról van szó, viszont vitatott. Egyes vélemények szerint a görögkatolikus templom valószínűleg azonos a Szent Miklós-templommal.[37] Más vélemények szerint a Szűz Mária-templom maradványait rejti a templom belseje.[38] Magunk inkább az utóbbi véleményhez csatlakozunk. Figyelembe véve ugyanis a történeti áttekintést, nehezen hihető, hogy a település földesurai a kápolna nehezen kivívott függetlensége után olyan nagyszabású építkezést hajtottak volna végre az egykori „ellenség" templomának helyén, mint amilyenre a kutatások során bizonyítékokat találtunk. Sokkal inkább elképzelhetőnek tartjuk azt, hogy a saját plébániatemplomukat szépítgették, újították, míg a másik templom sorsa lassan az enyészet és a feledés lett. A másik templom helye ugyanis jelenleg nem ismert.[39]

Jegyzetek

[1] MMT X.: 461–462. (Gerőné Krámer Márta); Németh 1997. 165.

[2] A történeti adatokra ld.: MMT X.: 461–462.; Németh 1997. 163–164.; Németh 2002. 23–30.

[3] Kandra 1887. 229.

[4] Németh 2002. 33.

[5] Takács P. 2002a. 42–47.

[6] Acsády 1896. 368.

[7] Lakatos 2002. 148.

[8] Zoványi 1929. 78.

[9] *Semieny, lapideum (templum) Calvinastrum*. MMT X.: 463.

[10] *Semjén lapideum Calvinis*. Telekesy 1907. 286.

[11] Acsády 1896. 369.

[12] Takács P. 2002b. 48.

[13] A protestánsokat ért sérelmek között tartják számon a semjéni templom elvételét: *Templum possessionis Kálló-Semlyén per Egregios Franciscum et Johannem Kállay ab Helveticae Confessionis incolis ademptam, ac Ruthenis assignatum, et neo erga admonitionem I. Comitatus redditum*. Budapest, Ráday Levéltár, Ráday család levéltára. Egyházi és iskolai iratok 1606–1884. C/64–7, No 239.; Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Levéltára, I.3.b. 1. d. Vs. 110. Ez utóbbi levél keltezetlen, de az iratban szereplő legkésőbbi évszám – 1725 – alapján legkorábban az említett évben kellett, hogy megíródjon. Ami még bizonyosnak tűnik, hogy 1721-ben még református kézben kellett, hogy legyen. Erre utal az, hogy1721-ben a Pesti Commissio ülésén a katolikusok a reformátusoktól visszakövetelendő templomok között Kállósemjént is említik. Barcsa 1906/1908. II.: 8.

[14] A már elvesztett templomok között sorolják föl. Patay Sámuel levele Ráday Pálhoz, kelt Bájon, 1731. jan. 22-én. Budapest, Ráday Levéltár, Ráday család levéltára. Egyházi és iskolai iratok 1606–1884. C/64–7, No 320. A szabolcsi protestánsok 1750-ben újra fölterjesztik sérelmeiket Szabolcs vármegyéhez is, amelyben a semjéni templom elvételét is fölsorolják, sőt azt is megjegyzik, hogy az új tulajdonos románok zavarják a reformátusok temetkezéseit. SzSzBML, IV. A. 1. 252. doboz, Fasc. 51. No 95.

[15] Veres 1962. 185.: 45. lábjegyzet: Conser. Par. Gr. R. unit. 1774. *Kálló Semjén ante circiter 40 annos erecta […] cum Impopulatione Possesiones*. Vö.: MOL, C 99, 105. csomó, Gör. Kat. összeírások (Szabolcs vm.) f 37.

[16] *Calvinistae […] tenent*. ACP 1969. 185.

[17] Takács 2002b. 50–51.

[18] Ember 1947. 99.

[19] *Ecclesia ex tegulis renovatur, siquidem jam antiqua multum ruinata, et non pridem a calvinistis recepta, post renovationem benedicta ab ipso parocho ex facultate Dni Illmi Episcopi*. DAZO, fond 151. opisz 1. nr. 1289. f 23v.

[20] *(1. pont) Exstat hic Ecclesia murata, cujus origo altius est repetenda ex constientiosa, et fide digna seniorum, praesertim Theodori Papp, et Andreae Butz, hujatium Incolarum antiquorum relatione. Grassantibus olim in his Regni partibus, civilibus bellis, et vigentibus diversis revolutionibus, Possessio haec, et Ecclesia in desolationem venit: dein Inclyta familia Kállay, nationi Valachicae adventanti, et colonias hic circa annum seculi 20mum figenti. Ecclesia desolata, soli videlicet parietes, iique hiantes, et ad portam ruinati, pro usu erat resignata. Sed cum populus hic dein circa annum 1737 ob gravia onera imposita, dilaberetur. Ecclesia paulisper reparata rursus desolationis fatum subivit. Tandem composita Turcis pace, circa annum 1740 tempore ipso pestis adhuc grassantis, idem Populus recollectus huc pro colonis rediit, atque Ecclesiam desolatam rursus reparare adgressus, tegulas hic curavit exuri, ut parietum hiatus, prius lignis tantum obstructos, repararet. Cum jam in altum erigeretur murus anterior, ob ob imperitiam Artificis, decidit, hic vero profugit. Populus itaque Debreczino plane tegulas alias proprio pretio comparatas advexit, sicque circa annum 1743 propriis sumptibus reparavit. Ecclesia haec olim Latini Ritus fuisse videtur. Sic porro reparata, dein illico est benedicta per Dominum Joannem Petkovszky, Parochum Nagy Kállóviensem, et S. Michaeli dicata. Fornicem lapideum non habet, sed pavimentum tabulatum eodem tempore per Communitatem, factum, et in virorum Ecclesia in formam forvicis ductum. Ipsa quoque ligna pro tecto necessaria, et scandulas, ipse populus pecunia propria comparavit, et advexit. Tota porro est obscura, quia tantum ad meridiem habet exiguas fenestras. […] (5. pont) Sanctuarium est angustum, obscurum, et humidum, tribus portis in Bemate provisum, quod ex Regiis Iconibus tabulatis tantum constat: reliqua pars superior ex tela, et imaginibus papyraceis adfixis. Imago salvatoris supra portas Regias eminet. Altare in eo lapideum, super quo est Imago parva. Reperitus in eo una cista oblonga pro conservatione vestium. Cathedra in hac ecclesia nulla. Chorus dexter ex uno sedili, sinisterque ex uno constat. Sedes in dextera parte una. Imagines parietibus adfixae nulla. […] (6. pont) Turris ab Ecclesia distincta ex ligneis solidis materialibus, ad Tibiscum emptis, anno circiter 1765. per Communitatem exstructa, cujus tectum in cuspidem desinens, quatuor turriculis in angulis ornatum*. GKPL, IV–1-a. fasc. 5. nr. 20. 21–25. p. (korabeli oldalszámozás) Erre a jegyzőkönyvre hivatkozott már: Papp Gy. 1939. 140. Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy a Schematismusok csak parochia antiqua névvel említik, pontosabb alapítási dátum nélkül.

[21] MOL, A 40. 4. doboz, Szabolcs vármegye, 1784–85. 71. p. (korabeli oldalszámozás). Az összeírás 1782-ben történt. Ugyanezt ismétli: MOL, C 104. gör. kat. 55. kötet, 1796-ban összesítve.

[22] *Ecclesiam Possessionis hujus a primis incolis G. catholicam religionem profitentibus, ac idiomate valachico utentibus, ex tegulis ustis, ut videre licet, exedificatam esse, prisca est tradio, per quem autem benedicta esset, nec ex scripto aliquo documento, nec ex traditione errui potest, situata est in meditulio posessionis, ad principalem plateam, loco sicco, et incendii periculo undequaque tuto, dicata honoribus SS. Archangelorum Michaelis, et Gabrielis, in loco fornicis tabuleto instructa, extrene tam in tecto, quam et in parietibus renovatione eget, Turri hucdum carebat, primo ante annos octo pro eadem fundamenta sunt jacta, et ad unam circiter orgiam supra terra elevata, supplet vices ejus campanile Ecclesiae vicinum, in quo pendent campanae duae, […] – Aram habet unam non undequaquem necassariis instructam. – Iconostasim habet antiquam, Choros, et sedilia circa muros, cathedram Concionatoriam, ad quam ascensus ex Sanctuario patet, - Cinctura ex toto desolata*. GKPL, IV–1–a. Fasc. 33. No 14.

[23] Pesty 2000. 329.; MMT X.: 462–463.

[24] *Kelet. A magyarországi görög katholikusok érdekeit képviselő hetilap*, 1897. 22. szám.

[25] Ebben a fázisban a megfigyeléseket Németh Péter és Juan Cabello végezte.

[26] A templom keltezéséhez nyújthatna segítséget a szentély területén talált legkorábbi, III. Béla (1172–1196) érme (CNH I.: 98.; Huszár 1979. 72.). Keltező értékét ugyanakkor gyengíti, hogy az érme a legutolsó járószint alatti törmelékrétegben látott napvilágot, s lényegében szórványnak tekinthető. A később említendő döngölt, agyagos járószintből került elő egy I. Mátyás (1458–1490) obulus (CNH II.: 243.; Huszár 1979. 727.), az alatta lévő rétegből János király (1526–1540) denárának (CNH II.: 331A.; Huszár 1979. 881.) rézhamisítványa. Ez utóbbi érmék keltező értéke is kétséges ugyanakkor, mivel a fölöttük lévő rétegekből ugyanakkor I. Lajos (1342–1382) és Zsigmond (1387–1437) láttak napvilágot.
Az érmék előkerülését Bacskai Istvánnak, meghatározásukat V. Székely György régész–numizmatikusnak (Katona József Múzeum, Kecskemét) köszönhetjük.

[27] A szintezéshez használt fix pontunk 0 pontját a nyugati bejáratnál lévő küszöb tetején jelöltük ki. A további mélységadatok ettől a szinttől értendők.

[28] A szentélymaradvány főbb adatai: hossza északon 3,4 méter, délen 3,6 méter. (A falak folytatását mindkét oldalon megsemmisítette

egy-egy későbbi sírbeásás. Ez alól kivétel a déli oldal nyugati végének belső fele, ahol két téglasornyi szélességben megmaradt az eredeti fal. Túl sok feltáratlan rész nem maradhatott itt sem, hiszen ettől a területtől nem messze nyugat felé már jelentkezett az ún. 2. számú nyugati zárófal, mely minden korábbi maradványt elpusztított ezen a területen. Ld. még alább is!) Átlagos falvastagság: 106 centiméter. A szentély belvilága: 4,5 méter. A keleti oldalon egy negyedtéglányira kiugróan megfigyelhető volt az alapkiugrás is, 82 centiméter mélyen. Egy helyen sikerült megállapítanunk az alapmélységet is, ez 138 centiméter mélyen jelentkezett.

[29] A legfontosabb adatok a templomról: a nyugat–keleti irányú hossza: 19,9 méter +?, észak–déli szélessége: 6,4 méter. A jelenleg álló szentély hossza: 5,6 méter, az eredeti szentély hossza: 8,5 méter. Az álló falak szélessége: 90–95 centiméter, az alapkiugrást 71–79 centiméter mélyen figyeltük meg. A visszabontott falak alatt lévő sárgásbarna, döngölt agyagalap szélessége: 100 centiméter, jelentkezési szintje: 160 centiméter, vastagsága: 57 centiméter. Az északi diadalívalap hossza: 112 centiméter, szélessége: 86 centiméter, a déli hossza: 109 centiméter, szélessége: 89 centiméter. A küszöbkő nélkül előkerült déli bejárat hossza: 185 centiméter (esetleg némileg kisebb), szélessége: 78 centiméter. Alja 74 centiméter mélyen jelentkezett. Egyértelműen bélletre, tölcséres bejáratra utaló jelet nem figyeltünk meg, de nem elképzelhetetlen, hogy egykor ilyen szerkezete volt. A sekrestye bejárata a fal harmadától kezdve rézsűsen nyílt a sekrestye irányába. Itt a bejárat szélessége: 126–146 centiméter. A kiszedett szárkövek fészkének átmérője 27 centiméter, az eredeti küszöb szélessége: 70 centiméter körüli volt. A küszöbalj 56 centiméter mélyen jelentkezett. (A következő építési periódusban magasabbra tették a küszöbszintet, s új fészket is véstek a szárköveknek. Ennek hossza az új fészkek helyével együtt 172 centiméter, szélessége: 40 centiméter. A megemelt és kiszedett küszöbalj 23 centiméter mélységben volt megfigyelhető.) A sekrestye 80–85 centiméter széles falai a külső kutatáskor már mintegy 30-40 centiméter mélyen megfigyelhetők voltak a nyugati és az északi fal közepéig. Ettől keletre az északi fal lépcsősen mélyülni kezdett, ám itt már nem volt lehetőségünk tovább követni azt. A keleti fal helyén egy használatban lévő vízelvezető csatorna húzódik, így további kutatást itt sem végezhettünk. Az említett fal csatlakozását azonban a levert vakolatú szentélyfal csorbázatán nagy biztonsággal meg lehetett figyelni, így a sekrestye mérete megadható. A fentiek alapján a nyugat–keleti irányú belvilága 385 centiméter, az észak–déli 290 centiméter. Ehhez hozzászámítandó még mintegy 140 centiméter a templombelsőben lévő sekrestyebejáratig. A szentélyben lévő – többszörösen, többek között egy nagyméretű, még részben ép farönknek a beásásával bolygatott – oltáralapozás 66 centiméter mélységben jelentkezett, 15–41 centiméter vastagságban. Kiszerkeszthető méretei: észak–dél: 220 centiméter, nyugat–kelet: 240 centiméter. A déli falban lévő ülőfülke maradványát – mivel a keleti oldalán egy későbbi egy ráfalazás található – nem lehetett teljes mértékben feltárni. A templommal egy idős ülőfülke szárkövei kőből faragottak voltak. A nyugati, mérhető szárkő teljes magassága: 71 centiméter. Felülnézetből mindkettő alakja L formát mutatott. Méretei: észak–dél: 28 centiméter, nyugat–kelet: 20+7 centiméter. A fülke belső szélessége: 165 centiméter, a külső 218 centiméter. Az ülőrész vöröses színű, legömbölyített élű kőből állt, szélessége: 18 centiméter, vastagsága: 10 centiméter. A nyugati szárkő belső oldalán egy 16×33 centiméteres, 17 centiméter vastag faragott követ helyeztek el habarcsba ágyazva, melynek belsejét L alakúra faragták ki. A nyugati szárkő aljának nekifutva 61 centiméter mélyen, 40–45 centiméter szélesen egy három téglasorból álló észak–déli irányú falat figyeltünk meg. Ennek egy szakasza már az oltáralapozás és a kripta között is előkerült 1 méter hosszan. Északi részét egy utólagos beásás pusztította el, de egykor minden bizonnyal kifutott az északi szentélyfalhoz. Megfigyelt hossza: 450 centiméter. Funkciója kérdéses; a szintadatok és a habarcsanyag alapján középkori, de mindenképpen későbbi a korábban leírt jelenségekhez képest. Feltételesen egy oltárlépcső alapozásával azonosítjuk. Végül a szentély délkeleti falán megfigyelt, kisméretű, házikó alakú befalazott fülkét kell megemlítenem, melynek kibontásakor kőfaragvány került elő. A fülke magassága: 52 centiméter (ebből az alsó fele 34 centiméter), szélessége: 32 centiméter, mélysége: 18 centiméter. Ettől 54 centiméterre keletre egy újabb, 36 centiméter széles, befalazott nyílást figyeltünk meg. Ennek további részei azonban az érintetlen festés alá futottak, így kibontására nem vállalkozhattunk. A szentélyben lévő legmélyebben lévő meszelésnyom szintadata: 52 centiméter.

[30] A falba vágott sírgödör jelentkezési szintje: 54 centiméter. Hossza: 116 centiméter, szélessége: 62 centiméter, magassága: 97 centiméter. A benne talált összeroskadt koporsó hossza: 79 centiméter, szélessége: 30 centiméter, mérhető magassága: 14 centiméter. Benne egy elporladt csecsemő maradványai kerültek elő.

[31] Az eredeti térkép a Földmérési és Távérzékelési Intézet Adatszolgáltatási Osztályán található meg.

[32] A torony fel nem épültét jelzi a *sine turri* kifejezés, melynek legkorábbi előfordulásával az 1868-as Schematismusban találkozunk először, de később több kötetben is feltűnik a kifejezés. *Schematismus* 1868. 107.

[33] Az átalakított templom belső hossza: 11,9 méter. A 24 centiméter mélyen jelentkező 2. számú nyugati zárófal hossza: 6,6 méter, szélessége: 90 centiméter. Alapkiugrását 88 centiméter mélyen lehetett megfigyelni, nyugat felé 21, kelet felé 35 centiméterre. Az ettől nyugatra elhelyezkedő torony visszabontott falai 75 centiméter, 8,5 centiméternyi alapozási kiugrása 115 centiméteren tűnt elő. Falainak vastagsága: 170 centiméter. Külső méretei: 4,5×6,3 méter. Megpróbáltuk a torony alapozását megkeresni, de 176 centiméter mélyen biztonsági okokból fel kellett adnunk a kutatást.

[34] *Kállóval szomszédos Kálló-Semjény hasonlóan már 1332-ből ismeretes plébániai egyház. Régi gótmodorú görögkatholikus egyházán azonban semmi bővebb nyom nem volt fölfödözhető.* Ipolyi 1861. 150.

[35] Az építés időpontja némileg bizonytalan: egyes adatok szerint 1896-ban történt (Lakatos 2002. 148.), más adatok szerint 1897-ben (Borovszky 1900. 32.). Mint a történeti adatokból kiderült, 1897-ben az építkezés végleges befejezése, a toronyszentelés történt meg. Ugyanakkor van olyan adat, ami arra utal, hogy az építkezés talán már jóval korábban elkezdődött. Ez a templomra vonatkozólag vélhetőleg már 1883 és 1886 között lezajlott. Ezt a feltételezést arra alapozzuk, hogy a Schematismusokban a templom titulusa – 1883-al bezárólag – Mihály és/vagy Gábriel arkangyal. 1886-ban viszont már a Boldogságos Szűz Máriát említik (*Schematismus* 1886. 176.). (Az 1872-ben készített kataszteri térképen a templom mellett a Szent Mária titulust olvashatjuk. Ez azonban – a Schematismusok alapján – minden bizonnyal elírás, s csak az ideiglenes katolikus templom patrocíniumát írhatták le még egyszer.)

[36] A faragványok feldolgozását Papp Szilárd végezte el, akinek segítségét ezúton is köszönjük. Munkáját ld. a Függelékben.

[37] MMT X.: 190. (Entz Géza); MMT X.: 461.

[38] Németh 2002. 28.; Lakatos 2002. 148.

[39] Ezúton is szeretnénk megköszönni a Kállósemjéni Görögkatolikus Egyházközség tagjainak, s különösen Kocsis Imre parókusnak a segítséget, mely lehetővé tette a körülményekhez képest minél teljesebb kutatást a templom múltjával kapcsolatban.

A fényképeket és a rajzot Jakab Attila készítette, az archív kép forrása a 31. lábjegyzetben.

Papp Szilárd

Kőfaragvány-katalógus[1]

1. Boltozat(ok) töredékei

A kállósemjéni görögkatolikus templom feltárása során nyolc darab (a–h), mind megformálásukat, mind eredeti méreteiket illetően – eltekintve persze a hosszuktól – azonos borda töredéke került elő.[2] Alsó részük ún. ék- vagy trapézorrú profillal lett kialakítva, amely rézsűbe metszett homorlatból áll, bordatövük felső élein élszedés fut végig. Felületükön kisebb-nagyobb területen meszelésnyomok, egy részük orrlemezén narancsos festés figyelhető meg. Nem állítható teljes biztonsággal, hogy mind egyazon boltozathoz tartoztak volna, de a körülmények alapján ez tűnik valószínűbbnek. A középkori Nagysemjén, illetve Egyházassemjén nagyságú települések plébániatemplomaiban ugyanis túlnyomóan csak a liturgiai szempontból jelentősebb épületrészt, a szentélyt boltozták a gótika időszakában bordás szerkezettel, a hajót inkább csak síkfödémmel fedték. Ha pedig mindkét térrész beboltozásra került, a bordaprofil és -méret gyakran eltérő volt.[3] Ráadásul valamennyi töredék a gótikus szentély területéről kerül elő, ami arra utal, hogy eredeti felhasználásukkal leginkább itt számolhatunk. A boltozathoz még egy faragvány számítható hozzá, amely majdnem biztosan egy zárókő alsó tárcsájából származik.

A faragványokat a régészeti adatok alapján a templom második középkori, azaz gótikus épületéhez lehet kötni, melyből éppen a poligonális záródású, támpillérekkel támasztott szentély falai állnak jórészt még ma is. Lelőhelyük részben ugyanis az alatt a döngölt agyagpadló alatt volt, amelyet a középkort követően, a templom első újkori átalakítása során, még 1759 előtt hoztak létre. Kerültek azonban elő bordák a szentély alatt feltárt kriptából is, amely az első középkori templomnál későbbinek bizonyult, s melynek a használatát éppen az újkori építkezéssel adták fel.

Töredékeinek formái alapján a boltozatot csak tág időhatárokon belül lehet keltezni. A bordák trapézorrú profilja a Kárpát-medence északkeleti részében kifejezetten elterjedt volt, s a gótikus építészet korszakában gyakorlatilag végig használták. Nem tudjuk pontosan, hogy a XIV. században mikor jelent meg, de a beregardói templom szentélyének boltozata alapján talán már a század első felében.[4] Később megtalálható Sárközújlak 1457 körül épült templomában, 1476 körül ilyen bordaprofilt alkalmaztak a tasnádi templom szentélyében, de feltűnik Egri 1500 körüli szentélyboltozatán, vagy a beregi Sárososzibban Jagelló-kori címerpajzzsal együtt *(1. kép)*.[5] A töredékek arról sem nyújtanak felvilágosítást, hogy a boltozat egyszerű keresztboltozat, vagy annál bonyolultabb szerkezet volt-e, ami valamelyest szolgálhatna még támpontként keltezésének szűkítéséhez.

1. Zárókő a sárosoroszi református templom szentélyében

A boltozat építésének idejéről a régészeti megfigyelések sem adnak ennél pontosabb felvilágosítást. Egyenes szentélyzáródásának átlós támpillérei alapján a templom első középkori épülete boltozott volt, azaz aligha épült korábban, mint az 1300 körüli évtizedek.[6] Feltételesen számolhatunk *terminus ante quem*-ként az 1319-es évvel, amikor Nagy/Egyházassemjénnek már mindkét templomát említik. Ha kizárjuk, hogy ez az épület valami miatt már korábban elpusztult, nem valószínű, hogy még a XIV. század első felében újat építettek volna helyette. Átépítésére azonban a XV. században is sor kerülhetett, akár még 1500 környékén is, ahogy arra egy sor, előzménnyel rendelkező, de ebben az időszakban teljesen újonnan felépített késő gótikus templom utal a környéken.[7] A történeti adatok sajnos szintén nem segítenek. Még ha tudnánk is biztosan dönteni abban az alapvető dilemmában, hogy az épület vajon Nagysemjén egykori Szűz Mária-kápolnája, vagy Egyházassemjén középkori Szent Miklós-temploma volt-e, a különböző családok birtoklási és pereskedési adataiból konkrét információk hiányában nem igen lehet egyenes következtetéseket levonni az egyes épületek keletkezési idejére.

a.
Bordatöredék *(2. kép)*
a gótikus szentélyrész északi falának belső oldalán nyitott, 7. sz. ásatási szelvényből
h.: 65,5 centiméter; m.: 23,5 centiméter; v.: 17 centiméter
A faragvány egyik végén illesztési felület látható, rajta a profil bekarcolt tengelyvonalával, másik vége törési felület. Orrlemezére 3,5 centiméter nagyságú kőfaragójelet faragtak.

A borda faragott felületén apró meszelésnyomok látszódnak. Egyik oldalát hosszában utólag nagyobb szakaszon lefaragták, melyen másodlagos felhasználásból származó habarcsnyomok vehetők ki.

b.
Bordatöredék
a szentély és a hajó csatlakozásánál húzódó kripta betöltésének felső részéből, az 1. sz. ásatási szelvényből
h.: 28 centiméter; m.: 23,5 centiméter; v.: 17 centiméter

2.

A faragvány egyik végén illesztési felület látható, rajta habarcsmaradványokkal, másik vége törött. A faragott felületeken fehér meszelés foltjai maradtak fenn, az orrlemezt narancsos festéssel emelték ki.

c.
Bordatöredék
a szentély és a hajó csatlakozásánál húzódó kripta betöltésének felső részéből, az 1. sz. ásatási szelvényből
h.: 27 centiméter; m.: 22,5 centiméter; v.: 17 centiméter
A faragvány egyik végén illesztési felület látható, melynek nagy részét habarcsréteg fedi. Másik vége és orrlemeze törött. Ép, faragott felületeit fehér meszelésréteg borítja, melyen a profil homorlatában zöldes, a bordatövön pedig narancsos elszíneződés (festés?) figyelhető meg kisebb foltokban.

d.
Bordatöredék
a szentély északi felében nyitott, 11. sz. ásatási szelvényből
h.: 28 centiméter; m.: 23,5 centiméter; v.: 17 centiméter
A faragvány egyik végének illesztési felülete csekély mértékben még látható, a másik vége teljesen, a profil alsó része pedig nagyobb mértékben törött. A rövid szakaszon megmaradt orrlemezen töredékes, jelenleg V alakot mutató kőfaragójel vehető ki. A borda ép, faragott felületein érzékelhetők még az egykori meszelés apró, fehér nyomai.

3.

e.
Bordatöredék *(3. kép)*
a szentély északi felében nyitott, 11. sz. ásatási szelvényből
h.: 16 centiméter; m.: 23,5 centiméter; v.: 17 centiméter
A faragvány egyik végén illesztési felület látható, melynek nagy részét habarcsréteg fedi. Másik vége és részben bordatöve is törött. Faragott felületein még kivehetők az egykori, fehér meszelés nyomai, orrlemezét narancsos színű festés borítja.

f.
Bordatöredék
a szentély és a hajó csatlakozásánál húzódó kripta betöltésének felső részéből, az 1. sz. ásatási szelvényből
h.: 16 centiméter; m.: 23,5 centiméter; v.: 17 centiméter
A faragvány egyik végén illesztési felület látható, melynek nagy részét habarcsréteg fedi. Alóla alsó végén a profil bekarcolt tengelyvonala nyúlik ki. Az orrlemezbe 5 centiméter magas kőfaragójelet vésték.
A faragott felületet nagyrészt fehér meszelés borítja, az orrlemezen narancsos festés nyomai vehetők ki.

g.
Borda alsó részének töredéke
a szentély déli falában kialakított, az újkori sekrestyebejárat által elvágott középkori ülőfülke alatti falszakaszból
h.: 20,5 centiméter; m.: 8,5 centiméter; v.: 8 centiméter
Profilja az orrlemez két oldalán rézsűvel indul, melyhez az egyik oldalán még egy homorlat részlete csatlakozik. Mindkét vége és felső része is törött. Utóbbin másodlagos felhasználásra utaló, meszelt vakolatnyomok láthatók. A faragott felületek egy részét szürkéskék-lilás festés, azon sárgás meszelés borítja, valószínűleg már az újkorból (erre ld. lent, a 2. számú tételnél mondottakat). Fennmaradt formái és méretei alapján a többi bordatöredékkel azonos kialakítású volt.

h.
Bordató töredéke
a szentély és a hajó találkozásánál északon, a szószék alatt és környezetében nyitott 2. sz. ásatási szelvényből
h.: 20 centiméter; m.: 17 centiméter; v.: 13 centiméter
Profiljából egyik oldalán a felső rézsű és alatta a homorlat indítása maradt fenn. Egyik vége és alsó része törött, a másikon illesztési felület látható. Ezen a habarcsnyomok mellett megjelenik a profil bekarcolt tengelyvonala, továbbá egy T alakú elhelyezési jel is. Faragott felületein fehér meszelésnyomok figyelhetők meg. Fennmaradt formái és méretei alapján a faragvány a többi bordatöredékkel azonos kialakítású volt.

i.
Zárókő alsó tárcsájának töredéke (?) *(4. kép)*
a szentély déli falában kialakított, az újkori sekrestyebejárat által elvágott középkori ülőfülke alatti falszakaszból
m.: 8 centiméter; 24×14 centiméter
Íves peremtöredék, amely egy teljes, kb. 30–35 centiméter átmérőjű körnek nagyjából a harmadát-negyedét teszi ki. Oldala 3,5 centiméter vastagságú lemeztagból áll, melyből felfelé enyhe homorulat indul. A faragvány hátoldala törött, épen maradt, faragott felületein meszelés, felette pedig szürkés festésréteg látható. Teljes biztonsággal nem lehet kizárni, hogy egykor valamilyen építészeti elemhez (konzol, zárókő) csatlakozó, kerektalpú címerpajzs töredékéről van szó, de a faragvány méretei és arányai, valamint ívének hossza alapján sokkal inkább zárókő alsó tárcsájából származhat.

4.

2. Keret-rétegkövek

A templom feltárásakor a szentély déli falában kialakított, az újkori sekrestyebejárat által elvágott középkori ülőfülke alatti falszakaszból két, azonos megformálású és méretű rétegkő került elő másodlagos felhasználásból. A közepes szemcséjű és tömöttségű mészkőből faragott darabok falazótömbje derékszögű falkiugrást mutat, melynek egyik oldalából 19 centiméter vastag, profilozott keretszakasz áll ki merőlegesen, egyik oldalával a sarokhoz illeszkedve. A függőlegesen futó keret szimmetrikus profilja kétoldalt rézsűbe metszett homorlatból áll, középső részének egykor kiálló tagozata (pálca- vagy körtetag?) letörött. A faragott felületeken, egyértelműen ráfutva azok sérült részeire is, szürkéskék festés fölött fehér meszelés látszik. E rétegek újkoriak, amire már az is utalhat, hogy törési felületeket is borítottak velük. Korukat azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a templom szentélyének újkori kifestései közt e két réteg szintén megtalálható.

A fenti bordatöredékek profiljával összevethető tagolású keret-rétegkövek nem származhatnak boltozatból. Egyrészt nem mutatható ki rajtuk ívelés, továbbá egybordás boltindítások csak derékszögű vagy poligonális sarokban képzelhetők el, s ha innen származnának, falazótömbjükön ilyen sarokkialakításnak kellene megjelennie. Újkori festésük ráadásul arra utal, hogy ellentétben a boltozattöredékekkel, még a középkor után is eredeti helyükön voltak. Nem tartozhattak ablak- vagy ajtókerethez sem, melyre a derékszögű falkiugrás, illetve a tokhorony hiánya utal. Utóbbi miatt, de jelentősebb méretüket is figyelembe véve szentségfülkéből sem származhatnak, viszont túl kicsik lennének diadalívhez, melyeknél a profilozás ráadásul mindig átfogja a teljes pillérvastagságot. Előkerülésük körülményei miatt úgy tűnik, hogy a szentély ülőfülkéjéhez sem tartozhattak. Jobb híján olyan árkádív, átjáró szárköveiként képzelhetők el, amely a templom valamilyen, ajtószárnnyal nem elzárt mellékterébe nyílt (miután egy 1483-as adat szerint – amennyiben az erre a templomra vonatkozik – az épületnek nem volt tornya, toronyaljból a hajóba nyíló átjáró nem jöhet szóba).

A töredékek készítésének idejére csupán gótikus stílusú profiljuk utal. Ennyi alapján azonban e tág korszakon belül nem keltezhetők pontosabban. A rézsűbe metszett homorlat, amely a fenti bordákat is jellemzi, arra mindenesetre elég egyértelműen utal, hogy a templom második középkori épületéhez készítették őket.

a.
m.: 60 centiméter; 29×34 centiméter *(5. kép)*
A faragvány keretrészének profiljából csak az induló, rézsűs lemeztagok és az utánuk következő egy-egy töredékes homorlat maradt meg. A rétegkő alján és tetején illesztési felület látható a

keretprofil bekarcolt tengelyvonalával és habarcsmaradványokkal. Hátoldala körben részben törött, részben elnagyoltan kidolgozott, az utóbbi felületen szintén megjelennek habarcsmaradványok.

5.

b.
m.: 64 centiméter; 26×31 centiméter
E rétegkő keretrészének a profilja valamelyest épebben maradt fenn: kétoldalt rézsűbe metszett homorlatból áll, a középső részének egykor kiálló tagozata (pálca- vagy körtetag?) letörött. Egyik végének illesztési felületén + alakú elhelyezési jel is feltűnik.

3. Kerettöredék *(6. kép)*

a szentély déli falában lévő, kisméretű fülke befalazásából
közepes szemcséjű és tömöttségű mészkő
m.: 25 centiméter; sz.: 19 centiméter; v.: 8 centiméter

A töredék fennmaradt profilja két lemeztag által közrefogott pálcatagból áll. A pálca szétválik, bal fele egyenesen fut tovább, a másik ívesen kanyarodik jobbra. A faragvány alja és teteje, illetve hátoldala törött. Faragott felületén szürkéskék festés, felette sárgás meszelés látható, mindkettő már az újkorból (erre ld. fent, a 2. számú tételnél mondottakat). A profilszétválás alapján a töredék (nyílás)keret vállrészéből származik. A keret záradéka az íves pálcatag hajlásszöge alapján inkább szemöldökgyámos kialakítású lehetett, de teljesen az sem kizárt, hogy csúcs-, vagy szamárhátívben végződött. Előbbi esetben a faragvány származhat már a Zsigmond korból is, az utóbbiakban majdnem biztosan a XV. század utolsó negyedében vagy annál később keletkezett. Méretei alapján leginkább a templom valamely kapujához tartozhatott, de talán ülőfülke keretéből is származhat.

Jegyzetek

[1] A templom alább szóba kerülő történeti és régészeti adataira ld. a katalógus előtti tanulmányt. A katalógus megírásához nyújtott segítségét Jakab Attilának köszönöm.

[2] Anyaguk közepes szemcséjű és tömöttségű mészkőnek tűnik, ép méreteik: magasság: 23,5 centiméter; vastagság: 17 centiméter; bordató magassága: 11 centiméter; orrlemez vastagsága: 4,5 centiméter.

[3] Nincs biztos adatunk arról, hogy a templom középkori hajójának voltak-e kívül támpillérei, ami boltozásra utalna, vagy ezek nélkül épült fel. Az 1872-ben készült kataszteri felmérésen láthatóak ugyan támpillérek a hajó falainál is, de kérdéses, hogy a felmérés, amely alapvetően nem azzal a céllal készült, hogy az épületek minél pontosabb alaprajzát megadja, mennyire felelt meg a valóságnak. A templom keleti fele mindenesetre biztosan nem volt a XIX. században egyenes záradékú, s toronnyal vagy kupolával bővített, mint azt a rajz sugallja. Ha azonban a felmérés valós támokat ábrázolt a hajónál, akkor sem dönthető el, hogy azok középkoriak, vagy későbbi átalakítások során épültek.

[4] Szakács 2013a. 37. (egyszer hornyolt profillal említve).

[5] Sárközújlak: Papp Sz. 2011c. 307–309. és 9. kép; Tasnád: Emődi 2011b. 315. és 9. kép; Egri: Papp Sz. 2011c. 377–378. és 6. kép; Sárosoroszi: Kollár 2013a. 14.: 8. kép. A környéken ld. továbbá Bátfán, Csepén, Halmiban, Huszton, Kölcsén, Nagymuzsalyon, Szőlősvégardón vagy Vámosorosziban (az emlékekre: Kollár 2011.; Kollár 2013a.).

[6] E korszak építészetére a környéken a fenti kialakítások tárgyalásával együtt ld. Szakács 2011a. 8–25.; Szakács 2013a. 32–51.

[7] Papp Sz. 2011a. 132.

A fényképeket Kollár Tibor (1), Papp Szilárd (2–3, 5) és Mudrák Attila (4, 6) készítette.

6.

Terdik Szilveszter

Középkori templomok görögkatolikus használatban Északkelet-Magyarországon

Az Alföld északkeleti peremén a XVI. századtól kezdve egyre gyakrabban jelennek meg az írott forrásokban *rácoknak*, *oroszoknak* és *vlahoknak* nevezett jövevények, akik a mezővárosokban vagy a háborúk és járványok miatt elnéptelenedő falvakban telepedtek le, rendszerint a területileg illetékes földesúr biztatására. Az ország különböző, általában az érintett vármegyével szomszédos területeiről eltérő okokból érkező, különböző jogállású (jobbágy, kereskedő, hajdú stb.) csoportokat szinte csak vallási hovatartozásuk kapcsolta össze, ugyanis mindannyian ortodox keresztények voltak. Az 1646-ban létrejött ungvári uniónak köszönhetően – amikor a munkácsi ortodox püspök és papjainak egy része egységre lépett a római katolikus egyházzal, majd példájukat fokozatosan követte az északkeleti országrész szinte teljes papsága – a XVIII. század elejére ezek a közösségek nagyobbrészt már görögkatolikusnak vallották magukat.

Az első adat, amely Szabolcs vármegyében az *oroszok* templomépítési szándékára vonatkozik, Bácsaranyos (ma Aranyosapáti) községből maradt fönn. 1555-ben a szomszédos Nagyvarsányban élő Székely Boldizsár földesúr *kápolna* nevű telkét engedte át, hogy ott mind az *oroszok,* mind a magyarok templomot építsenek maguknak, méghozzá úgy, hogy a magyaroké előrébb, az egykori kápolna helyén álljon.[1]

Feltételezhető, hogy a XVII. század első felében a Hajdúdorogon megtelepedő „rác" hajdúk egy középkori templomot vettek használatba, amely a jelenlegi, XVIII. századi székesegyház helyén állhatott.[2] Szintén XVII. századi, *rác* alapítású Nagykálló városának parókiája is.[3] Az itteni templommal kapcsolatban többször fölmerült a középkori eredet kérdése,[4] de a korabeli források alapján ez nem támasztható alá, csak régészeti módszerekkel lehetne megállapítani, hogy valóban középkori, vagy inkább kora újkori az alaprajzát tekintve gótikusnak tűnő szentély.[5]

Arra is van példa, hogy a protestánsok által használt templomot szerették volna megszerezni a betelepülők, de a templomfoglalási kísérletek nem mindig jártak sikerrel. 1666-ban Pathay András, mándoki református *senior* a vármegyének azt jelentette Póccsal (ma Máriapócs) kapcsolatban, hogy az ottani *oroszok* – állítólag a nagyecsedi udvarbíró biztatására – el akarják foglalni a kálvinistáktól a régi templomot.[6] Végül ez nem történt meg, és száz évvel később, 1767-ben már a római katolikusok vették el az épületet.[7]

A XIX. század elején Szakolyban a helyi római katolikus nemesek segítségével kísérelték meg a reformátusoktól megszerezni a templomot. A település a munkácsi egyházmegye 1752-es összeírásából még hiányzik, 1774-ben viszont már Nyírgelse filiájaként szerepel.[8] 1801-ben a szakolyi és a balkányi hívek, akiket néhány évvel korábban Gelse helyett már Birihez csatoltak, a református templom átadását kérték a Helytartótanácstól. Beadványukban arra hivatkoztak, hogy a két falu kb. 500 katolikus híve túl messze él az anyaegyházaktól. Megemlítették, hogy a betelepülés kezdetén ők a régi templom közelébe temetkeztek. A templom formája mutatja, hogy eredetileg katolikus volt, sőt a belsejében falképek látszottak, amelyeket – szerintük – *rutén feliratok* kísértek, ezért úgy vélték, hogy eredetileg görögkatolikus (!) lehetett. A katolikusok vállalták volna, hogy a templom átadása esetén a reformátusoknak a birtokosok új területet adnak, illetve a templom helyreállítási költségeit megtérítik.[9] Egy másik iratban öt pontba szedték össze érveiket, hogy miért szeretnék megkapni a kb. tíz évvel korábban a reformátusok által birtokba vett és helyreállított régi templomot. A második pontban szerepel, hogy mind a formája, mind az egykori falképek a templom katolikus eredetét, talán görögkatolikus mivoltát bizonyítják. Az iraton a pontokba szedett érvelést egy másik, egykorú kéz kommentálta, amely a falképek kapcsán megjegyzi, hogy a templomon belül ugyan már nem láthatók, mivel lemeszelték őket, de mintha a torony homlokzatán még feltűnnének.[10] A következő két évben tovább foglalkoztak az üggyel, a helyi birtokosok közül Szolnoky Jármy József referált, a szakolyi hívek 1803-ban a Helytartótanács és a nádor felé egyaránt megismételték kérésüket, de az átadás elmaradt.[11] Érdekes, de erősen kétséges adat, hogy a középkori templomban a falképeken cirill betűs feliratok lettek volna, mivel a reformáció előtt biztosan római katolikus volt (talán a középkori betűk furcsa formáit nézték szláv

írásnak), bár Dél-Erdélyben valóban előkerültek cirill betűs feliratokkal ellátott, latin templom számára készített középkori falképek (pl. Őraljaboldogfalva, Kéménd). A templomot 1897-ben lebontották (csak a tornya maradt meg), így a tisztánlátást már egy falkutatás sem tudná elősegíteni. A bontás előtt egyébként Jósa András talált olyan vakolatdarabokat, amelyek középkori freskók töredékei lehettek.[12] A vármegyében még egy esetet ismerünk, amikor falképeket emlegetnek a középkori templom katolikus mivoltának bizonyítékaként. 1779-ben, az egri püspök kánoni látogatása során az ajaki református templomról jegyezték föl, hogy a reformátusok által nem sokkal korábban helyreállított régi templomban még festmények is láthatók voltak a század ötvenes éveiben.[13]

Szatmár vármegye nyugati, Szabolccsal határos peremén több települést a XVII. század második felében, a XVIII. század elején népesítettek be görögkatolikusokkal. A betelepülők több esetben használatba vették az elhagyottan álló középkori templomot, például Nyírcsászáriban,[14] Nyírderzsen,[15] vagy legalább a telkét, ahogyan Nyírlugoson történt;[16] Nyírcsászáriban és Nyírderzsben a középkori épületek jelentős részletei mai is állnak.

A XVIII. század közepén inkább már arra van példa, hogy a földesúr vette el a meggyengült protestáns gyülekezetektől a középkori templomot, és adta át az erősebb, nagyobb létszámú görögkatolikus közösségnek. Így jártak el Kállósemjénben,[17] Érkenézen, Nyírvasváriban,[18] Fábiánházán.[19] Az egyik utolsó templomátadás Csegöldön zajlott le.[20] A falu új birtokosa, a báró Vécsey család 1780-ban a római katolikusoknak, majd öt évvel később az újonnan betelepített görögkatolikus jobbágyainak engedte át a középkori templomot. Az épületet a XIX. század

1. Csegöld, a görögkatolikus templom délkeletről. 1900 körül

második felében többször átalakították, az 1931-es átépítése után már csak tornya, illetve szentélye keleti fele középkori[21] *(1. kép)*.

1792-ben az is fölmerült, hogy Feketeardó középkori eredetű római katolikus templomát elkérik a görögkatolikusok, arra hivatkozva, hogy ők sokkal többen vannak, mint a maroknyi latin hívő. Ez az átadás viszont éppen a kegyúr negatív hozzáállása miatt nem valósulhatott meg.[22]

A továbbiakban négy görögkatolikus templom történetét ismertetem részletesebben, amelyek közül kettő középkori eredete már eddig is ismert volt (Nyírgelse, Remete), a másik kettő szintén középkori eredetű emlék (Érkenéz, Kissár), viszont eddig szinte teljesen elkerülték a kutatók figyelmét.

Nyírgelse

A települést 1310-ban említik először a Gutkeled nembéliek egyik osztozkodása kapcsán. Arra, hogy már a középkorban is templomos hely volt, a forrásokban a településnév időnként föltűnő *egyházas* előtagja utal,[23] temploma patrocíniumát azonban nem ismerjük.

A közösség már a XVI. században protestánssá válhatott, 1621-ben a debreceni traktus református parókiái között említik Gelsét. 1661-ben módosították az itteni pap fizetését, mivel a háborúk miatt a lakosok száma erősen megfogyatkozott.[24] 1766-ban a gelsei reformátusok a debreceni püspökhöz készített beadványukban viszonylag részletesen ismertették egyházuk történetét, amelyben a magyar közösség és a templom sorsát így adták elő: *ezeket a Reformatus magyarokat az 1658dik esztendőben a tatár el rablott, és akkor mind Gelse, mind pedig a Templom pusztaságra jutottak, et usque annum 1705 pusztán allottak; hanem a p[rae]mittalt 1705dik Esztendőben Néhai Jármi Ferencz Megyeri Ferencz és Niczki István urak Gelsén, mint Kemecsei jusson lévő conpossessorok valamely jövevény Orosz Emberekkel a maguk jussokat ugyszint az Helységnek felét impopulálták, mely meg teczik az impopulationalis levélbül, és ugyan akkor s azután is lassan, lassan azon helységnek más fele részét is, ugymint: a Szennyesi just […] hasonló jövevény Oroszokkal meg szállatták; Noha ugyan ekkor vagy négy magyar Reformatus ember ugymint Néhai Nemzetes Hetei Miklós, Hetei Fer.[enc], Parasztok Majlát István, Majlát Mihály, azokkal edgyütt megszállották, Ezek mint még a régi Református lakosok félék; De minthogy azok a jövevény oroszok sokan voltak, a sok ideig pusztán állott templomot ők occupálták, mostan is ők bírják.*[25]

Az itt olvasható adatokat nagyrészt alátámasztják a görögkatolikusokra vonatkozó források is. Az 1747-ben a *Cassa Parochorum* – a szegény egyházközségeket támogató állami pénzalap – megbízásából készített egyházmegyei összeírás szerint *falazott*, szalmával fedett, régisége miatt romos templomuk volt a gelsei görögkatolikusoknak.[26]

Az 1751-ben végzett *canonica visitatio* jegyzőkönyve szerint a szilárd anyagú templomot két évvel korábban vették vissza a kálvinistáktól, majd a hívek saját költségükön meg is újították, zsindellyel fedték. A templomban régi képek voltak (itt az ikonosztázionra kell gondolni), antimenzionja (az oltáron használatos ereklyekendő) Bizánczy György Gennadius püspök (1716–1733) idejéből származott.[27] Ez az adat hozzávetőlegesen az egyházközség alapítási idejét is jelzi. A jegyzőkönyvben szereplő dátum, miszerint csak két évvel korábban, tehát 1749-ben vették használatba a görögkatolikusok a régi templomot, nem lehet pontos, mivel a források egy része alapján úgy tűnik, hogy ekkoriban már több évtizede ők használták, de először csak kezdetleges módon állították helyre.

Az 1775-ös, szintén a *Cassa Parochorum* megbízásából készített görögkatolikus összeírás sem árul el sokkal többet a templom történetéről, csak azt említik, hogy 26 évvel korábban felújították (tehát 1749-ben), de már újabb javításokra szorul. Az egyházközség alapítását 74 évvel korábbra, az újratelepítés idejére helyezték.[28]

1779-ben a Szabolcs vármegyei latin plébániákat vizitálta végig Eszterházy Károly egri püspök (1762–1799). Gelsével kapcsolatban ekkor megjegyzik, hogy temploma eredetileg a latinoké volt, sekrestyéjét a rutének nemrégen bontották le, ugyanis az ő rítusukban az nem használatos.[29]

1780-ban a hajdúdorogi esperes végzett Nyírgelsén kánoni látogatást, amelynek jegyzőkönyvében ismertették az egyházközség történetét, és elég részletesen írták le a templomot is. Ezek szerint az idők nehézségei miatt elnéptelenedett községbe a pusztulás után kb. 40 évvel, a század elején érkeztek meg az első rutén telepesek, akiknek a telepítő családok – ezek közül a Jármyakat nevezték meg – a tető nélküli romos templomot átengedték. A romos épületet valamelyest kijavították, befedték, a fal hiányait paticcsal (?) pótolták, és sokáig így használták. 1751-ben viszont, ahogy az öregek mesélték, illetve, ahogyan az a toronyba vésve látszott, újra nagy munkába fogtak: saját költségükön újrafedték a templomot, a falak hiányait égetett téglával pótolták, a falakat bevakolták, a külső támpilléreket, amelyek romosak voltak, megerősítették, majd új padlót és mennyezetet is készítettek. A vizitátor megjegyezte, hogy ez a templom eredetileg nem az Istenszülő oltalma (okt. 1.), hanem az Istenszülő öltönyének elhelyezése ünnepére (júl. 2.) volt szentelve, ahogyan ez egy, a templom birtokában lévő régi zsoltáros-

könyvben olvasható bejegyzésből kitetszett. A felújítás után a templomot Petkovszky János esperes áldotta meg. A látogatást végző esperes arra is fölhívta a figyelmet, hogy a templom oltárát valamikor egy püspök szentelhette föl, mivel az oltárasztal lapjának sarkain a négy evangélista papírra *írott* sértetlen (képe) volt látható.[30] Az antimenzionon szereplő adatok alapján ez a szentelés még Bizánczy püspök idejében, 1719-ben történhetett, amire már a század közepén nem emlékeztek pontosan.

A jegyzőkönyv több pontjában az épület egyes részeit is leírták. A szentélyt világosnak és tágasnak mondták, amely télen nedves, nyáron száraz. Két ajtaja volt, a középső, úgynevezett „királyi" ajtó aranyozott, az északi oldalon nyílt a másik (itt valójában az ikonosztázion, a szentélyt és a hajót elválasztó képfal ajtóit írták le). Az oltár téglából készült, új volt, 1775-ben emelték, de a rajta álló régi képet és a fentebb emlegetett, az evangélisták képével díszített *mensá*t átmentették. Az új oltárt a nyírderzsi parókus, Dobray Mátyás áldotta meg. Az előkészítő oltár a hajó északi falába vésett fülke volt. Az ikonosztáziont jó állapotúnak találták, 1756 körül Szőke János kegyes adományából emelték. A templom falait nem díszítették képek, csak a női templomban volt két régi kép. A nőket a férfiaktól egy gerenda választotta el. A templom tornya a női rész felett, vagyis a hajó nyugati végén emelkedett, két harang volt benne, az egyik 1705-ből, a másik 1744-ből, utóbbi cirill felirattal. Az antimenzion Bizánczy püspök idejéből, 1719-ből származott.[31]

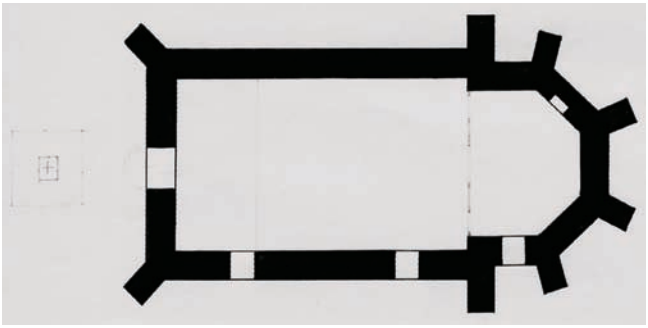
A templomot 1838-ban még részletesebben leírták, amelyből kiderül, hogy nem sokkal korábban újították föl. A falakat alapjaiktól kezdve kijavították, az egészet kimeszelték, a padlózatot, a tetőzetet javították, sőt az épület új fa tornyot is kapott a régi helyére.[32] Tíz év múlva, egy következő leltárban szinte ugyanezeket az adatokat közölték, csak magyarul, és kicsit tömörebben.[33] Az 1869-ben végzett kánoni látogatás során viszont bővebben mutatták be az épületet: *Ezen téglából épült igen régi templom még jó karban van ugyan, de a gyenge fatornya, és eresz alja javítást igényel, mikor és ki által szenteltetett, vagy meg áldatott, nem lehet kipuhatolni. (A gyenge fatoronyban három harang van) […] A harangozó feljárása a templomban belől egy létrán történhetik. […] Az épület belső világosságra nézve 8 öl hosszú, a szentélyben 2½ öl, a hajóban szinte 2½ öl széles, – az igen kis szentélynek, melyet hajótól egy igen régi, és több részben már rongyos képekkel díszített, és 3 ajtó helyett, mert ajtó csak egy van, ellátott képálvány, melynek négy fő képei egyike, jelesen a jobb oldali szélső az egyház védszentjét a B. Sz. Mária Pártfogolása, vagy is Покровát (sic!) ábrázolja, – választja; középen ál az oltár egyszerűen […] – A szentély bal oldala hátulsó szegletén van a szent szolgálathoz is előkészületi falba vágott kis oltárka […] – A hajó két részre van osztva, az első rész a férfiaké, az utó rész az asszonyoké.*

Ekkor felvették a templom leltárát, amelyben néhány berendezési tárgy pontosabb leírása található. Az ikonosztázion képei előtt asztalkák álltak, a hajót egy korlát osztotta két részre.[34] Elírás lehet, hogy az ikonosztázionnak csak egy ajtaja lett volna, mivel a korábbi leírások és a XX. századi visszaemlékezések alapján egyértelmű, hogy legalább kettő volt. Már az is ritka, és valóban csak a nagyon kisméretű templomokra jellemző megoldás, hogy az ikonosztázionnak a megszokott három helyett csupán két ajtaja volt. A templomot legközelebb 1896-ban renoválták, a megáldását engedélyező levél szerint ekkor kívülbelül vakolták és meszelték.[35]

Az épületet 1924-ben lebontotta a közösség, hogy nagyobbat építsenek helyette. Tizenöt évvel később Kiss Lajos, a megyei múzeum igazgatója a régi templomot még ismerő szemtanúk elmondásai, valamint egy, a templomot délnyugati irányból megörökítő fénykép *(2. kép)* alapján elkészítette az egykori épület leírását és rekonstrukciós alaprajzát *(3. kép)*. Ezek szerint a keletelt templom szentélye poligonálisan záródott, déli oldalán egy ablak nyílt. A téglalap alakú hajó déli oldalán két ablak

2. Nyírgelse, az egykori görögkatolikus templom főhomlokzata, 1924 előtt

3. Nyírgelse, az egykori görögkatolikus templom rekonstruált alaprajza

volt, a nyugati falon nyílt a nagyon szűk bejárat, fölötte egy kisebb ablak is látszik a fényképen. A hajó és a szentély sarkain támpillérek álltak (bár az utóbbiak létében nem voltak biztosak a visszaemlékezők), ami alapján Kiss Lajos arra következtetett, hogy eredetileg az egész templom boltozva lehetett. Az is kiderült, hogy a bontás közben Zoltai Lajos debreceni régész a helyszínen járt. Úgy tűnik, hogy feljegyzéseket nem készített, legalábbis azokat Kiss Lajos már nem találta meg Debrecenben. A szemtanúk azt állították, hogy Zoltai a templom több építési fázisát különböztette meg, mivel bontás közben alapozásokat észleltek a hajóban. Kiss Lajos viszont az épület kis méretei alapján inkább úgy vélte, hogy egy fázisban, valamikor a XV–XVI. század folyamán épülhetett az egész templom. Az emlékezők elbeszélései alapján az egykori hajót 9 méter hosszúnak és 5 méter szélesnek, míg a szentélyt 3,5 méter hosszúnak és 4,2 méter szélesnek becsülte.[36] Ha a becsült adatokat összevetjük az 1869-es kánoni látogatás jegyzőkönyvében található méretekkel, miszerint a templom 8 öl hosszú, 2,5 öl széles volt, akkor kiderül, hogy az emlékezők néhány métert tévedtek. Ha 1 ölet 1,896 méternek veszünk,[37] akkor a templom teljes hossza legalább 15,168 méter lehetett, a visszaemlékezők viszont kb. 11,5 méterrel számoltak. A hajó szélességét jobban eltalálták, mivel a jegyzőkönyv alapján is kb. 5 méter jön ki (4.74 méter).

Nyírgelse egykori középkori templomának alapfalai a jelenlegi épület alatt rejtőznek. Régészeti ásatás nélkül nem lehet megnyugtató választ találni a már Kiss Lajost is foglalkoztató kérdésekre.

Érkenéz

A középkorban Bihar vármegyéhez tartozott a település, a XIII. század végén többször említik a források. Szent Miklós tiszteletére szentelt templomára 1416-ból van adat a váradi püspöki tizedjegyzékben.[38] Érkenéz 1598-ban már biztosan Szabolcs vármegyéhez tartozott.[39]

A török háborúk alatt a lakosság erősen megfogyatkozhatott, akik megmaradtak, reformátussá lettek. Lelkészeik nevét 1633-tól kezdve a XVIII. század első feléig ismerjük.[40] Az egyházközség megszűnése után Bagamér filiája lett, egykori klenódiumait a XIX. század elején ott még számon tartották.[41]

A felszabadító háborúk után jelenhettek meg a rutének és románok a faluban, akik először egy fatemplomot építettek maguknak. Egyházuk a XVIII. században a munkácsi görögkatolikus püspök fennhatósága alá tartozott.

A század közepén a katolikus birtokos, gróf Haller István idejében a minoriták királyi felhatalmazást nyertek, hogy a régi templomot visszavegyék a reformátusoktól. Mivel latin hívek nem voltak a faluban, a csak félig befedett középkori templomot ezután a többségben lévő görögkatolikus közösségnek engedték át. A munkácsi püspök megbízásából végzett 1751-es kánoni látogatás szerint ez két évvel korábban, tehát 1749-ben történhetett. Megjegyezték, hogy a templom nyugati fele még ekkor sem volt befedve, bár a használható részét a rítus igényeihez alakították; ikonosztáza már volt, amely négy alapképből és az apostolok ikonjaiból állt. A templomot Petkovszky János esperes áldotta meg, az antimenzionját az akkori munkácsi püspöktől, vagyis Olsavszky Mihály Mánueltől (1742–1767) kapták.[42]

1775-ben már nem tudták megmondani, hogy pontosan mikor alapították az egyházközséget. Megjegyezték, hogy körülbelül 26 évvel korábban a földesúr átengedte nekik a régi templomot, a romos fatemplomuk helyett. A kőtemplomot a közösség helyreállította, de aztán villámcsapás következtében a berendezése elhamvadt. Igaz, az összeírás idején már a helyreállítási munkák vége felé jártak, de támogatásra szorultak volna, mivel a torony vagy harangláb még hiányzott, de egyébként felszereléssel jól el volt látva a templom.[43]

Az 1780 februárjában végzett kánoni látogatás során igen régi építésűnek mondták a templomot, amelynek deszkapadlós hajóját egy nyílással ellátott fal osztotta két részre, a nők és férfiak templomára, előbbi nagyobb volt, mint az utóbbi. A helyi öregek, különösen a kántor elbeszéléseire alapozva ismertették az egyházközség történetét is. A század közepén a templom nyugati része elhagyott volt, tető nélkül, romosan állt, míg a keleti részét a kálvinisták használták, akiktől gróf Haller István elvette, és a görögkatolikusoknak adta. A nép a saját, korábbi romos fatemplomát ekkor elhagyta, és megkezdte a régi templom helyreállítását. Kb. 30 éve bírták, bár hat éve villámcsapás miatt megsérült, de a közösség saját erejéből zsindellyel újra fedte, és kívül-belül kimeszelte.[44] A templom téglával kirakott szentélyét tágasnak és száraznak mondták. Ikonosztázionjának három ajtaja volt, amelynek fa részei, a királyi ajtó kivételével, még nem voltak

festve. Az előkészítő oltár fülkéje a szentély bal oldali falába volt mélyítve. A női templom, vagyis a hajó keleti vége fölött egy csúcsos tetejű fatorony emelkedett.[45]

1783-ban már Szlávy Pál volt a kegyúr, a faluban ekkor már csak görögkatolikusokat említettek.[46] A templom XIX. századi történetéről egyelőre nem sokat tudunk. A század első feléből egy canonica visitatiós jegyzőkönyve és egy leltára,[47] az 1880-as évek végéről viszont már két inventáriuma ismert. Az 1816-ban végzett kánoni látogatás során azt írják, hogy a templom kb. 80 évvel korábban került a helyi román közösség tulajdonába, de a reformáció előtt rácok építették (!). Az épület régi, falazott, a falu közepén magaslaton áll, palánkkal szépen kerítve. 10 és fél öl hosszú (kb. 20 méter), 5 öl széles (kb. 9,5 méter). Tornyában két kis harang található, a harmadik a templom mellett álló haranglábban függ. Ikonosztázionja régi, két soros, faragott, a templomban is vannak képek, némelyik éppen ekkoriban égett meg, van egy régi Mária-kép, amely megőrzésre érdemes. [48] A két utóbbi leltárban elég tömören ugyan, de a templomról is esik néhány szó. Megadják viszont újra az épület méreteit: 6,6 méter magas, 10,4 méter széles, és 21,8 méter hosszú volt. Az egész templom égetett téglából épült, a szentély mennyezete kőből (boltozatról lehet szó), a hajóé fából készült, a főbejárat ajtaja kétszárnyú volt, az egész épületen nyolc ablak nyílt, sajnos elhelyezkedésüket nem részletezik. Padlózata téglából készült, az egész épületet zsindely fedte, tornya már nem volt, hanem mellette állt egy fa harangláb.[49]

Nem sokkal később, a XX. század elején a közösség új templomot épített, valószínűleg a régi helyén.[50] Hogy a jelenlegi épület őriz-e valamit a korábbi épületből, csak helyszíni kutatások tudnák kideríteni.

A leírások alapján sajnos még annyira sem tudjuk rekonstruálni az egykori középkori templom formáját, mint ahogyan az Nyírgelse esetében lehetséges volt. Nincs adat a szentélyzáródásra, a támpillérekre, és sajnos a nyolc ablak elhelyezkedésére sem, csak annyi biztos, hogy sekrestye már nem volt, talán még a reformátusok bontották le, a bejárati ajtó pedig a hajó nyugati falán nyílt. Úgy tűnik, hogy a szentély boltozott volt, de középkori eredete ennek is kétséges. A feljegyzett méretek alapján viszont látszik, hogy a nyírgelseinél néhány méterrel hosszabb és szélesebb épület lehetett.

Kissár

A középkorban egyházas hely volt, plébániája az erdélyi püspök ugocsai főesperességéhez tartozott, Dénes papját az 1332-es, Márton nevű papját az 1334-es pápai tizedjegyzékben említették.[51] A nem túl jelentős falu osztozhatott a környékbeli falvak sorsában, a török háborúk alatt pusztásodni kezdett, a háborúk és járványok nem kímélhették.

A településen 1734-ben két templomot írtak össze, egyik kőből épült, tető nélkül állt, a másik pedig fából volt, és a rutének használták.[52] A falu 1751-ben[53] és még 1775-ben is Nagypeleske filiája volt, ekkor tizenkét görögkatolikus család lakott itt, akik ekkor már önerőből hozzákezdtek a faluban álló régi templom javításához, a teteje viszont még hiányzott.[54] 1783-ban már azt írták, hogy a régi templomot romjaiból a közösség saját erejéből két éve állította helyre.[55] Néhány év múlva Szárazberekhez csatolták őket, ettől kezdve mindig templomos helyként említik.

Nem tudni, hogy a Mindenszentek tiszteletére szentelt, ma is álló, nem túl nagy méretű templom milyen mértékben őrzi a régi egyház elemeit *(4. kép)*, a schematismusok adatai eléggé ellentmondásosak.[56] A nyugati falon, a bejárat fölött nyíló rézsűs ablak alatt a vakolatba karcolva, 1841-es évszám olvasható, amely valamilyen na-

4. Kissár, a görögatolikus templom főhomlokzata

gyobb léptékű beavatkozás emlékét őrizheti. A tetőgerincre ültetett fatorony hagyma idomú sisakja, a nyugati ablakot keretező vakolatdíszek stílusa még összhangban is állhat ezzel a dátummal. A kicsiny, négyszögletes hajóhoz félköríves szentély csatlakozik, a hajó nyugati végében fából ácsolt karzat emelkedik, a hajót fa dongaboltozat fedi, a szentély síkmennyezetes. A nyugati kapu félkörívesen záródik, a fal síkjából előre ugró keretépítménye olyan bélletes kapu benyomását kelti, amelynek timpanonját később lefaragták. A templomnak jelenleg nincs lábazata, a kapu keretépítményének viszont van. A hajó keleti végében két félkörívesen záródó, rézsűs ablak nyílik, a szentélynek is hasonló méretű ablakai vannak, egyik a középtengelyben, a másik a déli oldalon található. Az ablakokat, még ha középkori eredetűek is, a későbbi átépítések során szélesíthették.

A templom arányai, a nyugati bejárat kerete, a rézsűsen kialakított ablakok csak sejtetik, hogy a mai templom középkori falakat rejthet, amit csak egy alaposabb falkutatás tudna igazolni. Ennek hiányában a templom datálásával kapcsolatban nehéz bármit is határozottan kijelenteni. Formailag a közeli Csengersima református templomával hozható rokonságba a kissári épület, annak is inkább első fázisával, amelyet a XIII. század végére helyez a kutatás.[57] A XVIII. századi írott forrásokból és a templom építészeti jellemzőiből kiindulva valószínűsíthető, hogy egy ismeretlen, még kutatásra váró emlékkel bővült Szatmár középkori templomainak sora.

Remete (Pálosremete)

Técső városa fölött, a Tisza bal partján fekvő, Szűz Mária tiszteletére szentelt pálos kolostort nem sokkal 1363 előtt

5. Remete, a görögkatolikus templom összképe, Miskovszky Viktor rajza, 1867

6. Remete, a görögkatolikus templom délről, 1941

Nagy Lajos király alapíthatta.[58] A kolostori birtokhoz tartozó szolganépek népesítették be azt a települést, amelynek neve (Remete) is világosan mutatja a pálosokhoz fűződő szoros kapcsolatát. A középkori forrásokból leginkább a kolostor birtokügyeiről értesülhetünk, a templom és a rendház építésére vonatkozó adattal nem találkozunk.[59] A pálosok a királyoktól fokozatosan kiváltságokat szereztek falujuk számára.[60] 1543-ban a szerzetesek itt még rendi gyűlést tartottak, 1554-ben részletesen összeírták a kolostor javait is, amelyben az épületekről nem sok szó esik, csak azt jegyezték meg, hogy nem kolostorra, hanem inkább remeteségre emlékeztet, házai kőből vannak, már az egész pusztulásnak indult.[61] Egy év múlva elhagyottnak mondták,[62] jobbágyai rövidesen protestánsokká válhattak. A XVII. században a település lakossága erősen megfogyatkozott a különböző háborús események miatt.

A vármegye 1733-as összeírásában úgy említették, mint egykor kiváltságos helyet, ahol pálosok éltek. Ekkor még látszottak a remeteség nyomai is. Megjegyezték, hogy néhány évvel korábban a kálvinisták prédikátort iktattak be ide.[63] Hogy mikor, és milyen okok miatt tűnt el innen a protestáns lakosság, egyelőre nem világos. A görögkatolikus rutének már a XVII. században megjelenhettek a településen,[64] de csak a XVIII. század közepére erősödhettek meg. Közösségüket nem említik sem a *Cassa Parochorum* összeírásai,[65] de a Munkácsi Egyházmegye 1751-es *canonica visitatió*jának egy töredékes jegyzőkönyvében azt írták, hogy régi fatemploma romos, régi képekkel gyengén van felszerelve, Szent Miklósnak szentelték, és Taracközről látják el.[66] 1774. május 20-án viszont már azt írták az itteni közösségről, hogy anyaegyház is lehetne, ha a földesurak a régi dézsmajövedelmeket visszaadnák. A birtokosok ekkoriban Sztojka Zsigmond Antal erdélyi római katolikus püspök (1699–1770) rokonai voltak, akinek a halála után a birtok fölötti osztozko-

dást újabban megejtették. A kőtemplomról megjegyezték, hogy boltozat nélküli, régi, és legújabban báró Szalay (Sztojka) Lajos újíttatta meg Sztojka Zsigmond püspök pénzéből, de a nagyobb része még javításokat igényelne, és a kegyúr szándékozik a maradékot is megcsináltatni. A közösség már fa parókiát is épített, de még hiányzott az istálló.[67] Ez a leírás megerősíteni látszik, hogy ekkoriban a középkori templomnak csak egy részét, a szentélyét állították helyre.

A Sztojka család, Zsigmond Antal püspöki kinevezését követő rangemelésnek köszönhetően nyert bárói rangot 1749-ben Mária Teréziától. A korábbi rangemelésen átesett erdélyi katolikus püspököktől eltérően, Sztojka

7. Remete, a görögkatolikus templom szentélye, középkori ablak

Zsigmond Antal két öccse, Pál Sándor és Lajos József számára is bárói rangot kért. Az Erdélyi Kancellária is támogatta fölterjesztését, mivel elfogadták a püspök indoklását, amelyben főleg arra hivatkozott, hogy testvéreit ő térítette a katolikus vallásra, ezért a nekik járó rangemelés elő fogja segíteni a hasonló helyzetű nemesek katolizálását. A királynő az érvelést elfogadta, a rangemelés megtörtént, a fivérek és utódaik is bárói címet kaptak a Szalai és Kricsfalvi előnév használatával.[68] Sztojka püspök 1759-ben lemondott egyházi méltóságáról, utolsó éveiben a medgyesi piaristákhoz vonult vissza. 1769-ben itt végrendelkezett, amikor rokonaira is nagyobb összegeket hagyott.[69] Az 1774-es összeírás megjegyzése, miszerint a remetei templom helyreállítása a püspök pénzéből történt, már a hagyatékból származó összegek felhasználására utalhat. A XVIII. század végén sem írtak sokkal többet a templomról, csak azt jegyezték meg, hogy az egyházközség régi alapítású, a templomban 400 ember fér el.[70] A görögkatolikusok az Örömhírvétel tiszteletére (márc. 25.) szentelték.[71]

1867-ben a *Vasárnapi Ujság*ban Myskovszky Viktor hívta föl a nagyközönség figyelmét a remetei templomra, írásához az épületet délnyugati irányból ábrázoló rajzot is mellékelt *(5. kép)*. Az illusztráción egy kis templom képe bontakozik ki, amelynek nyugati homlokzata fölött fa torony, bejárati ajtaja előtt fa portikusz emelkedik, zsindelyfedése több helyen lyukasnak tűnik. A déli oldalon három csúcsíves ablak nyílik, a rajz mérműveket sejtet bennük. A templom külső vakolata alapvetően hiányozhatott, a kőből épített falon az építési gerendafészkek szabályos rendje jól kivehető.[72] Ehhez hasonló állapotot mutat még egy 1943-ban készült fénykép is *(6. kép)*.[73]

A templomnak jelenleg nincs sem tornya, sem portikusza, három helyett csak két ablak nyílik a hajó déli falán *(7. kép)*. Szentélye a hajóval megegyező szélességű, a nyolcszög három oldalával záródik, a keleti végfal sarkait osztatlan támpillérek erősítik, a déli falon a hajóéhoz hasonló, csúcsíves ablak nyílik. Az ablakok ívzáradékában egyforma mérművek láthatók, amelyek közül csak a szentélyablaké tűnik eredetinek. A félkörívesen záródó részek osztója már elveszett, az ívmezőt egy körbe írt, háromkaréjos mérmű tölti ki. Úgy tűnik, hogy a hajó ablakai esetében ezt próbálták később reprodukálni. A nyugati homlokzaton semmilyen eredeti részlet nem látszik. A szentélyben boltindítások láthatók, az egyik konzol indításán címerpajzs díszlik *(7. kép)*, a többi erősen lefaragott. A boltozati bordák is egyszerűek, egyszer hornyoltak, egy hengeres tagból indulnak ki. A jelenlegi hajóban, az ikonosztázion előtt, az oldalfalon is látható két boltindí-

8. Címerpajzsos konzol. Remete, a görögkatolikus templom szentélye

tás, amelyekből három-három boltozati borda indult. Az egyetlen eredeti mérmű és a boltindítások alapján a templom építési kora csak hozzávetőlegesen határozható meg. Egyetlen izgalmasabb részlete, a címerpajzsokkal díszített boltindítások alkalmazása, a környéken sem ismeretlen megoldás *(8. kép)*. Hasonló részletek vannak a kölcsei[74] és a sárközújlaki templomban is.[75] Ezek az emlékek a XV. század közepére datálhatók, s valószínűleg ebben a században épült meg a remetei kolostortemplom is.

A mai templom minden bizonnyal a középkori kolostortemplom szentélye, amire meglehetősen kis mérete, illetve a barokk kori források leírásai alapján következtethetünk. A XVIII. és a XIX. században többször átépítették, valamikor dongaboltozatot is kapott, ablakait megújították, a templom nyugati végét a XX. század második felében viszont lebontották, így néhány méterrel rövidebb lett. A középkori templom eredeti kiterjedését csak régészeti ásatással lehetne meghatározni.

Összegzés

Ennek a néhány, kevésbé ismert és kutatott templomnak a példája is világosan mutatja, hogy a középkori templomok föltérképezésében nemcsak a régészeti módszereknek és a korai források földolgozásának jut kizárólagos szerep, hanem érdemes a későbbi, gyakran bőséges újkori írott forrásanyagokat is alaposan átböngészni, hogy a még rejtőzködő, vagy a már végképp elenyészett emlékek nyomaira bukkanjunk.

Jegyzetek

[1] A levelet először kiadta: Papp Gy. 1939. 143.

[2] A templom feltételezett előzményeit csak egy régészeti ásatás tudná igazolni vagy cáfolni. Sajnos az ezredfordulón végzett padlócsere során nem élt ezzel a lehetőséggel a megyei múzeum. A templom történetéről: Terdik 2011b. 19–20.

[3] Papp Gy. 1939. 140–141.

[4] Németh 1997. 138–139.

[5] Terdik 2011b. 15–17.

[6] Kelt 1666. március 17-én. SzSzBML, IV.A.1. Fasc. 84. No. 74. Idézi Udvari is, de a seniort Pataki Istvánként adja meg. Udvari 1994. 106.

[7] Kovács B. 1998. 105-106.

[8] MOL, C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774–1782. Szabolcs vm, f 13r.

[9] *posteaquam Possessio Szakoly, ob injuriam, et vicinitudines temporum desolata ante actis aliquot annis reinpopulari coepisset, eo tum G.Cazholici intra prostantia rudera, ac circa exstantia, moenia desolatae veteris Ecclesiae curabamus inhumari murtuos nostros, vel ex eo motivo etiam, quod remonstrare stuctura, pictura Iconum, et subscriptione nominum Ruthenicis Litteris exspressatorum Ecclesia G.Catholica debuerit fuisse*. A Helytartótanácsnak küldött, latin nyelvű, 1801. szeptember 24-én kelt beadvány másolata, és Bacsinszky András levele (1801. november 21.) a dorogi esperesnek az ügy kivizsgálásra: GKPL, IV–1–a. Fasc. 15. No. 46.

[10] *2do. Templum, quod via facti reformati, in Szakoly occuparunt, et pro se repararunt, ac ad fundum ejusdem templi ministrum helveticae confessionis introduxerunt, olim fuerat Catholicorum, probabilius G. Catholicorum, manifestante ipsa ejusdem structura, et praeexistente in templum pictura*. A lap alján ehhez fűzött kommentár: *Ad 2dum. Pictura in templo jam non visitur, quia inalbarunt, non nisi in frontispicio turris adhuc modium apparet*. GKPL, IV–1–a. Fasc. 7. No. 31.

[11] Bacsinszky püspök levelei a dorogi esperesnek, Jármy József jelentései, a hívek újabb kérelmei: GKPL, IV–1–a. Fasc. 16. No. 01. Egy dátum nélküli jelentés talán a vármegyének, amelyben arról számolnak be, hogy a Helytartótanács parancsára kiszálltak Szakolyba (1802 januárjában), hogy a templom ügyében a protestánsokat is kikérdezzék: GKPL, IV–1–a. Fasc. 17. No. 28. Az üggyel kapcsolatos iratok: DAZO, Fond 151. Opisz 6. Nr. 771. Nr. 1056. Nr. 1121.

[12] Havasi 2011a. 92–98.

[13] Kovács B. 1998. 82.

[14] Terdik 2010. 122–124.; Papp 2011a. 126–127. 14. kép; Terdik 2012. 87–89. és 1–3. kép.

[15] Németh 1993a. 111–114.; Terdik 2010. 124-126; Terdik 2012. 89–91. és 4–7. kép.

[16] Terdik 2010. 121–122.; Terdik 2012. 87.

[17] Erről ld. jelen kötetben Jakab Attila – Terdik Szilveszter tanulmányát.

[18] Terdik 2010. 126–128.; Terdik 2012. 91-93.

[19] Terdik 2010. 128–131.; Terdik 2012. 93–95. és 8–11. kép.

[20] Terdik 2010. 131.; Terdik 2012. 95.

[21] A templom átépítés előtti állapotáról több felvétel található a Forster Központ Fotótárában: ltsz.: 8110 pd, 8146 pd, 8149 pd, 8203 pd, 8373 pd. *(1. kép)* Egy rajzot is közöltek 1939-ben, amelyen az épület délkeleti irányból látszik: Liki 1939. 334. A templommal foglalkozó újabb irodalom: Terdik 2007. 177–192.; Papp Sz. 2011c. 279–284. (Csegöld). Ezekben a tanulmányokban a templom korábbi állapotát rögzítő felmérési rajzokat, vázlatokat is közölték. Nem régen került elő a templom bontása közben készített, publikálatlan fotó is az egyházmegyei levéltárban az építkezéshez kapcsolódó anyagokban: GKPL, I–1–a 848/1931.

[22] Az ügyhöz kapcsolódó iratok másolatai: DAZO, Fond 151. Opisz 5. Nr. 539. f 15–29. DAZO, Fond 151. Opisz 6. Nr. 1596. f 34. A feketeardói templom történetéről: Lángi 2013a. 290–298.

[23] Németh 1997. 79. 1478-ban pl. „Eghazaskelse" alakban említik. C. Tóth 2003. 172.

[24] Barcsa 1906/1908. I.: 159.

[25] TR EKL, I.1.b.6/86.

[26] *Ecclesiae structurae murata stramine tecta, ob vetustatem ruinae proxima*. MOL, Acta Cas. Par., No. 9. C 38. Extraordinaria No. 30. f 11r. – Ember 1947. 100.

[27] *Possessio Gels. […] Ecclesia lapidea modo recenter ante duobus annos a Calvinistis recepta, refacta per Parochianos, et scandulis tecta, Imaginibus antiquis instructa, benedicta per Generalem Vicarium Georgium Deska, Antimisium Bizanczinianum. […] Dicata Protectini B. V. M*. DAZO, Fond 151. Opisz 1. Nr. 1289. f 30v.

[28] *De nomine Gelse, quae erecta est cum Impopulatione locis, annis ab hinc circiter 74. […] Ecclesiae structura est murata, vetus ante circiter 26 annis sumptibus Communitatis decentius restaurata incrustatione, dealbatione, tutero versus septemtrionem et cinctura*

indiget. MOL, C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774-1782. Szabolcs vm, f 13r. Néhány év múlva, 1783-ban ugyanezeket az adatokat ismétlik. MOL, A 40, 4. doboz 35. o. Az alapítás évére vonatkozó adatokat összefoglalta: Papp Gy. 1939. 142.

[29] Kovács B. 1998. 124.

[30] *Exstat hic Ecclesia ex lateribus coctis antiquitus (tempus erectionis ignoratur) erecta, dein turbulentis temporibus una cum possessione desolata; a desolatione anno circiter 40. statim sub initium hujus saeculi populo rutheno pro habitatione pedetentim convenienti, a terrestrali Dominio (Familia de Jármy erat, ut ex traditione seniores referunt) absque tecto, muris hiantibus, et hinc inde interruptis, tradita; cujus hiatus et ruinas primo virgultis tantum obstruxerunt, ac repararunt, straminique texerunt novi Incolae, taliterque reparatam longo tempore usuarunt. Prorecessu temporis tandem, anno 1751 (ut senes referunt incolae annusque in turri excisus testatur) dejecto priore stamineo tecto, ejectis inter mediis sepibus, seu virgultis, veteres hiatus tegulis exustis, et caemento tepanarunt, fulcris (existebant haec, sed nimium ruinata) extrinsecus roborarunt, novum tectum, et pavimentum quo hucusque in medio destituta erat, novum tabulatum, propriis expensis curarunt iidem incolae. Dicata haec Ecclesia prius videtur fuisse Depositioni Vestis Deiparae Virginis in Ecclesia Blachernarum, ut ex inscriptione antiqui Psalterii donati clare cognoscitur. Nunc dicata habetur Prorectioni Sanctissimae Deiparae Virginis (in volgo Покровь) et per Dominum Joannem Petkovszky Archidiaconum Zabolcsensem, et Szathmariensem, postquam ita reparata habetur, benedicta. Putatur tamen eadem Ecclesia aliquomodo per Episcopum consecrata fuisse, quia in quatuor angulis altaris tabulae reperiuntur quatuor Evangelistae in charta inviolata scripti*. GKPL, IV–1–a. Fasc. 5. No. 20., 22. o.
A négy evangélista képét valóban csak akkor ragasztották az oltárlapra, ha püspök végezte a szentelést. Ez a szokás a rutén hagyományú egyházakra jellemző.

[31] *Sanctuarium hujus Ecclesiae in hyeme humidum, in aestate siccius, lucidum, et angustum, duabus portis, Regia picta inaurata, et septemtrionali ingressum praebens. Altare novum ex tegulis coctis, anno 1775 erectum, cui supramemorata tabula, et huic imago antiqua, et adtrita, superposita; post erectionem benedictum per Dominum Mathiam Dobray, Parochum Dersiensem […] Prothesis ad sinistram in muro excavato. Dividitur ab Ecclesiae navi Bemmate, anno circiter 1756 ex pio legato Joanis Szőke, incolae hujatis erecto, adhuc in bono statu existetnte. […] Imagines parietibus adfixae nullae visuntur, nisi in foeminarium Ecclesia duae antiquae detritae, quae una trabe separatur a virorum Ecclesia. […] Turris intra tectum supra mulierum Ecclesia eminet, in qua duae pendent campanae: minor 40. major 50. libras ponderans. Minor annum 1705. major 1744. Ruthenis littreis incisum habet; num, et per quem benedictae sint, ignoratur*. GKPL, IV–1–a. Fasc. 5. No. 20. 22. o.

[32] 1838. április 23-án vették föl: *Ecclesia haec e solidis materialibus exstructa, tabulato ex asseribus structo, e coloribus infecto provisa, scandulis non pridem tecta, porta novissima sera, clavique optime instructa gaudet. Ipsorum parietum prout fundamenta reparata, ita ipsi parietes intus, et extus reparati, et inalbati existunt. – In locum antiquae turris, nova e ligneis materialibus a[nn]o 1836o affabre exstructra Ecclesiam ornat*. GKPL, IV–2–a. 46/1848.

[33] 1848. szeptember 1-jén fölvett leltár: *1. Erős anyagu Templom, padozatja festett deszkákbul készült, van jó állapotu erős zárral el-látott ajtoja, díszes alaku fa tornya készült 1836-ik évben. […] 20. A templomon van hiba nélküli 4 ablak*. GKPL, IV–2–a. 46/1848.

[34] 1869. március 10-én kelt: *5. A' falbani üregbe illesztett sima széles deszkán van a zsertovnik […] 35. A képezett* [értsd: ikonosztázion] *alatti nagy képek alatt az asztalkákon van két színes szőr keszkenő. […] 52. Asszonyi Templom rekesz egyszerű, talpba vésett egyszerű tölgyfa szulápokon álló ócska Tölgyfa gerendákból áll*. GKPL, IV–2–a. 40/1869.

[35] Az engedély 1896. október 6-án kelt Ungváron. GKPL, III–1–28. 1896.

[36] A Kiss Lajosnak küldött emlékező leveleket, a fényképet, a rekonstrukciós alaprajzokat a hódmezővásárhelyi Fióklevéltárban, a hagyatékában őrzik (XIV. 10. 16. d.). Eredményeit itt foglalta össze: Jelentés 1942, 79–81. Az alaprajzot közölte: Német 1997. 79.
A Kiss Lajos-féle gyűjtés iratai a nyíregyházi Jósa András Múzeum adattárában is megvannak, amelynek a másolatait Jakab Attila bocsátotta rendelkezésemre, amit ez úton köszönök.

[37] Valószínűleg bécsi ölben adták meg a méreteket. Vö.: Bogdán 1990. 177.

[38] Jakó 1940. 272.

[39] Ami hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1877-ig tartott, amikor újra Bihar vármegye része lett. Szabó M. A. 2003/2004. II.: 1146.

[40] Barcsa 1906/1908. I.: 150. Újabban: Ármós 2012. 10.

[41] Az 1809-es kánoni látogatáskor csak ennyit írnak: *NB A hajdani Ér-Kenézi Rfta Ekklesiának Sz. Edényei s eszközei is ide hozattak s itten tartatnak*, TREKL, I. 1. s. 2/b. 8. o. 1823-ban már részletesebben leírják a tárgyakat: *n. b. az Érkenézi Ecclesia condescendálván idekerült: 1. Egy elavult kannája ilyen karcolással. Kenézi Ecclésiájé 1700. 2. Egy ón kehely 3 lágy ón tányérral. 3. Egy fehér gyólcs keszkenő, szeg, és közben veres selyem szál tüzölt virágokkal, a közepén pedig az Ecclesia halálát gyászoló, ilyen fekete korszerint már kikopott betükkel. Tiszt Pakozdiné Asszonyom, vette az Érkenézi keresztyén Ekklesiának 1732 die August. 1*. TREKL, I. 30. g. 1., 31. o. Egyházközségekre vonatkozó iratok – vagyonösszeírás.
Ezt a részletet már közölte: Ármós 2012. 10.

[42] *Irkeniz […] Ecclesia murata sine tegumento ab anteriori parte olim Romani Ritus, post confessionis Helveticae homines servabunt modo ab annis duobus cum Mandato Serenissimae Caesareo - Regioque Majestatis Ord. Minorum S. Francisci P. P. receperunt, et Ritus-Graeci hominibus pro Divinis Servitiis tradiderunt, quam modo reficiunt et exornant Imagines Localés 4. Apostolorum, et in ara majori desunt, benedicta per Archidiaconum Joannem Petkovszky; Antimisium moderni Illustrissimi Domini Episcopi*. DAZO, Fond 151. Opisz 1. Nr. 1289. f 31v.

[43] Földesurai ekkor Haller István özvegye, Kornis Krisztina grófnő, illetve Szlávy Pál voltak. *Ecclesiae Structurae murata antiqua ante annos circiter 26. per Dominum Terrestrale ruinosa et respective deserta, praeexistente alia lignea ecclesia incolis resignata exstitit, occasione qua, sumptibus opera communitatis renovata, forheibo fulmine tacta, tectum ejusdem cum omnibus supellectilibus ecclesiae in cineres abiit, nunc denuo sumptibus communitatis reparari cepta, nondum tamen perfecte, sumptus fissimum patrocinium implorat, campanili vel turri caret*. MOL, C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774–1782. Szabolcs vm, f 39.

[44] *Exstitit hic Ecclesia murata, vetustissimae structurae, muro in arcum per medium ducto distincta, cujus pars pro foeminis major, quam pro viris, pavimento tabulato provisa. Haec Ecclesia, referentibus senioribus populi, preasertim cantore loci, dum jam in parietibus multas hiatus haberet, tecto in media parte occidentali destituta, ac fere desolata esset (reliquam partem orientalem adhuc Calvinianis tenentibus, et frequentatibus) piae reminiscentiae Comes Stephanus Haller, occasione cujuspiam missionarii, suas his in partibus missiones obeuntis, populo Graeco-catholico tradidit. Populus igitur Ecclesia propria ex lignis tantum exstructa, exigua, ruinae proxima, relicta, propriis expensis hanc recens sibi traditam Ecclesiam, multum adlaborante loci pro tunc Parocho Basilio Medve reparavit, ac tenet ab annis circiter 30. resignata igitur fuit circa annum 1750. Ecclesia haec S. < Michaeli Archangelo> Nicolao dicata, et per Redmum Dominum Gregorium Deskó, Illustrissimi Dni Episcopi Michaelis Manuelis Olsavszky Vicarium Generalem, benedicta habetur: sed a reparatione anno 6to fatali fulmine icta conflagravit, sicque rursus per communitatem reparata, tecto, quod prius erat arundienum, ex scandulis ante sex annos, anno videlicet 1774. provisa, calce veronte annum, intus, et extus inalbata* GKPL, IV–1–a. Fasc. 5. No. 20. 4. o.

[45] *Sanctuarium hujus Ecclesiae, tegulis exustis stratum, utcunque spatiosum, lucidum, et siccum est, tribus portis provisum in Bemate novo ante 4. annos in parte superiore picto, sed imaginibus Regiis ejusdem laboris carente, solum antiquis improportionates preadito, per comunitatem curato: porta Regia solum colorata est. Prothasim nimium angustam, in muro sinistrorsum excavatum habet […] Ecclesia foeminarum muro in arcuni ducto sejuncta, nullis imaginibus provisa […]. Turris supra Foeminarium Ecclesia, intra tectum ex lignis educta, cuspidata eminet.* A toronyban két harang függött. GKPL, IV–1–a. Fasc. 5. No. 20. 5. o.

[46] 346 hívő volt. MOL, A 40, 4. doboz 77. o.

[47] A jegyzőkönyv: GKPL, IV–1–a Fasc. 24. No. 03. 1816. A leltárt 1826-ban vették föl, sajnos az épületekről nem írnak. Az egyházközség rutén-román eredetére utal, hogy 18 liturgikus könyve közül a legfontosabbak, összesen 5 db nemcsak románul, hanem szlávul is megvolt. GKPL, IV–1–a. Fasc. 30. No. 46.

[48] *Praexistens Ecclesia ab origine fuit Rascianorum, subseque devenit ad Reformatos, rursus ante annos circiter 80a revendicata, nunc deservit Valachis Possessionem hanc incolentibus. Est ea murata, tabulato provisa, dicata a S. Nicolao, antiqua Iconostasi instructa. […] Situatur in meditullio Possessionis in loco elevato, cingitur amoeno pruncto, et trabibus, vulgo Palánk. – Orgiarum in longitudine 10 ½ , – in latitudine 5. Est una cum Turri lignea in statu bono, adjacet adhuc Ecclesiae campanile. – In turri reperiuntur campanae duae, et tertia in campanili. […] Ara praexistit una cum omnibus requisitis instructa, in qua SS. Eucharistia decenter asservatur. – Imagines in pariete appensae reperiebantur duae nimis crasso renicillo (?) sculptae, occasione huisus visitationis combustae. Praeter adhuc hanc duplicis ordinis sculptam imaginem, et in Iconostasi reperibiles, existit una imago B.M.V. quae tamen conservationem meretur.* GKPL, IV–1–a Fasc. 24. No. 03. 1816.

[49] Az egyik leltár 1881-ben, a másik 1885-ben készült. Tartalmilag szinte megegyeznek, az utóbbi idézzük: *Baserica e edificata din pietra, tegula arse, inalat de 6.6 m, lata de 10.4 m, lunga de 21.8 m, fara turn, cu usia dupla, colorata, 8 ferestri, cerimea de asupra altarului e cu piétra, asupra naiei basericei e de bradu, pardosita cu tegule, acoperita cu sindile, tota este in statu debilu, este langa biserica una clopotnitia in statu bunu.* GKPL, III–1–14. 1885, Érkenéz.

[50] Az 1909-es nagyváradi schematismus szerint 1905-ben újjáépítették: *Schematismus* 1909. 171. A későbbi hajdúdorogi schematismus szerint viszont 1902-ben új templom épült: *Schematismus* 1918. 74. Mivel a nagyváradi görögkatolikus egyházmegye levéltárát őrző Állami Levéltár évek óta zárva van Nagyváradon, az új templom építésére vonatkozó iratanyag fölkutatására nem nyílt lehetőség.

[51] Németh 1999. 104.; Németh 2008. 257–258.

[52] ACP 349. Ugyanekkor Nagypeleske mellett is említenek egy tető nélküli, tornyos középkori templomot. ACP 285. Ez minden bizonnyal a század végén helyreállított, későbbi zajtai római katolikus templom lehetett.

[53] DAZO, Fond 151 Opisz 1. Nr. 1289. f 60r.

[54] *Prima est [ti. filia] Possessio nomine Saár distat a matre [ti. Nagypeleske] spacio 4 horarum habet Ecclesiam antiquam ex tegulis modo per incolas incepta reparari sine tecto.* MOL, C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774–1782. Szatmár vm, f 47r.

[55] *Ecclesiae structura est murata, impensis parochianorum, ex super extantibus ruderibus renovata ante 2 annos, necessariis ornatibus destituta.* MOL, A 40, 5. doboz, Szatmár vm. 73. o.

[56] A munkácsi egyházmegye 19. századi schematismusaiban nem szerepelnek a templomra vonatkozó építési adatok. 1918-ban azt írták, hogy 1910-ben épült, ami vagy elírás lehet, vagy egy nagyobb átépítésre utal. *Schematismus* 1918. 113. A berendezés a XX. század elején készülhetett, talán ekkor is volt egy nagyobb belső felújítás. Később úgy tudták, hogy 1810-ben épült, és 1812-ben szentelték föl. *Şematismul* 1936. 146. Pesty Frigyes adatgyűjtésekor (1864-66.) a jezsuiták idejéből származtatták a templomot, mivel a szatmári jezsuitáknak birtoka is volt itt. Mizser 2011. 345.

[57] Szakács 2011c. 259.

[58] DAP 312.; Diaconescu 1997. 124–125.

[59] DAP 312–313.; Diaconescu 1997. 123–132.

[60] Bélay 1943. 44-45.

[61] DAP 313. Az 1554-es összeírást, amelyben a birtokon élő tizenkét jobbágy neve is szerepel, teljesen kiadta: Diaconescu 1997. 130–132.

[62] Bélay 1943. 45.

[63] ACP 339.

[64] Az 1715–1720 közötti összeírásokban már vannak rutén nevek. Bélay 1943. 46.

[65] Ember 1947. 109.

[66] Ciubotă 2012. 207. Máramaros vármegye egy másik összeírásában nem szerepel: DAZO, Fond 151. Opisz 1. Nr. 1290.

[67] *Ecclesiae structura murata sine fornice, vetus et modo recentissime medio Illustrissimi Domini Liberi Baronis Ludovici Sztoyka de Szala parte aliqua renovata, ex pecunia condam superius titulati Excellentissimi Domini Transilvaniensisi Epsicopi, eget reparatione ex parte majori, intentionatque enim idem titulatus dominus Baro remansam partem effectui mancipare. Provisa est ornatu duplici, calicem habet argenteum per loci incolas comparatum, libros habet omnes demto (?) Jarmotoi et Octoi reparatione egentes.* MOL, C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774–1782. Máramaros vm, f 130r. Ezek alapján nem lehet helyes az a közlés, amely azt állítja, hogy a kolostort 1784-ben, a rend feloszlatásáig felújították. Guzsik 2003. 221.

[68] Temesváry 1910. 271–275. A család Mátyás királytól nyert nemességet (Darva, Csománfalva, Kricsfalva volt az ősi birtokuk), a XVIII. században Máramarosban és a szomszédos megyékben éltek a család különböző ágai. A bárói ág a XIX. század második felében halhatott ki. Jóódy 1943. 195–196. A püspök életútjáról alapvető: Papp Sz. 2012. 159–161.

[69] A végrendeletben a bárói címet elnyert Lajos öccsét, valamint Zsigmond unokaöccsét nevezte meg, úgy látszik, Pál ekkor már nem élt. Korábban letett számukra már 15.000 forintot, illetve más alapítványainak kamataiból is részesítette őket. Temesváry 1931. 16–18.

[70] *Remete parochia cum animabus 312. […] parochia haec erecta est ab antiquitatus. Jus patronatus habet familia Sztoikaiana. Ecclesia murata 400 hominum capax, supellectili provisa est.* Az 1796-ban összesített adatokat még az 1780-as években vehették föl. MOL, C 104. 55. kötet (Máramaros vm. 42. település)

[71] A schematismusok nem említik a templom középkori eredetét, általában a XIX. század elejére helyezik az építését. A falu jelentős része már a két háború között áttért ortodoxnak. *Şematismul* 1936. 152. A templom 1948-tól kezdve ortodox.

[72] Myskóvszky 1867. 87-88.

[73] A helyi közösség ekkor támogatást kért a templom felújításához a Műemlékek Országos Bizottságától. Lux Kálmán kérésére fényképeket is küldtek a templomról (három külső fotó – egy déli összkép, egy a szentélyről délkeleti irányból, egy a bélletes ablakról –, illetve egy-egy fotó két belső gótikus konzolról). Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/276. Megköszönöm Bardoly Istvánnak, hogy erre az anyagra fölhívta a figyelmemet.

[74] Papp 2011c. 340–341. és 6. kép (Kölcse). Ld. még jelen kötetben Juan Cabello – Németh Péter – Pintér Attila írását a templomról.

[75] Papp 2011c. 308–309. és 10. kép. (Sárközújlak).

A fényképeket Kollár Tibor (4, 7–8), az archív anyagok forrása: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 008373PD (1), Kiss Lajos néprajztudós irodalmi hagyatéka, CSML HL XIV. 10. 16. d. (2–3), Miskovszky Viktor (*Vasárnapi Ujság* 1867) (5), Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1943/276 (6).

Jakab Attila – Jankovics Norbert

„…a mostani falutól keletre ma is látható a régi Byr helye…”[1] – régészeti kutatás Biri elpusztult középkori templomának helyén

2012 januárjában illegális fémkeresősöket lepleztek le Biri határában, a Templom-hegyen. A területet évek óta látogatták, s szisztematikusan fosztogatták azt. A lelőhely az egykori Biri területén található, mely a jelenlegi falutól északkeletre, mintegy 3 km-re fekszik. A XVIII. század elejére elpusztult falu szétszántott maradványai a Templom-hegy környékén találhatók. Az észak–déli irányú, homokos dombhát legmagasabb részén lévő egykori templom helyét tégla, kevés kőtörmelék és embercsont jelezte. A szántásban szürke agyag, valamint csaknem fekete, humuszos föld is megfigyelhető volt. Mint később kiderült, ezek a templom és a torony alapozásának maradványai, melyeket a szántás hozott felszínre. A fentiek miatt szükségesnek látszott a templom feltárása, melyre 2013 tavaszán került sor.

Biri neve személynévből ered, s minden bizonnyal török eredetű.[2] A település egy 1291-ben kelt birtokba iktatási iratban tűnik fel először. Ekkor már részben a Balogsemjén nembéli Biri család kezén volt. Az 1325-ben történt osztályos perben Birit teljes egészében megkapta – Perked, Pócslaka, Semjén, Béltek és felerészben Bagos birtokokkal együtt – a Biri család. A későbbiek folyamán a falu a Kállay család kezébe került.[3] 1427-ben és 1429-ben a Kállay birtokok között felsorolják Birit is; ekkor hozzá tartozónak írják a Vatateleke nevű prédiumot is.[4] A XVI. század közepén legjelentősebb birtokosai Kállay Vitéz János és (Kállay) Lőkös Ferenc voltak.[5] Mohácsot követően – a környékbeli településekhez hasonlóan – Biri is sokat szenvedhetett a betörésektől, amihez a kállói vár zsoldosainak a pusztításai is hozzájárulhattak. A falut 1683-ban és 1684-ben is felsorolják Kállay Miklós konfiskált javai között. Ekkor lakatlannak – prédiumnak – nevezik.[6] Az írott forrásokban prédiumként szerepel 1715-ben, 1720-ban,[7] sőt még 1750-ben is.[8] A falut valamikor a XVIII. század második harmadának a vége felé telepítette újra a Szatmár megyei Portelek községből hozatott jobbágyokkal Kállay János földesúr, ekkor azonban már nem a régi helyén, hanem a korábbi falutól délnyugatra.[9]

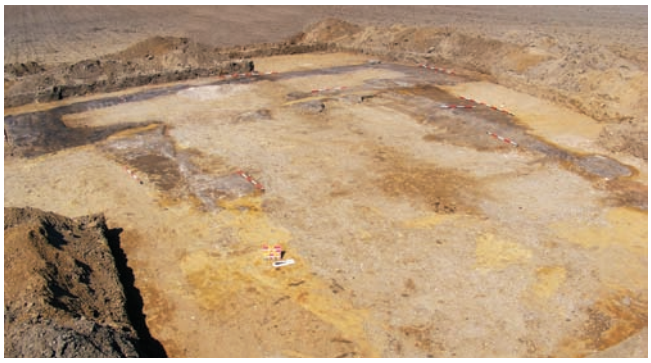
Templomáról az első adat a pápai tizedjegyzékben maradt fenn. A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt egyházának Péter nevű papja 1332-ben 2 garast fizetett. Az 1334. évi II. és az 1335. évi I. részlet kapcsán pénzösszeget nem említenek.[10]

1342-ben ismét említik a Boldogságos Szűz egyháza megnevezést.[11] Lukács nevű papjáról – az egyház rectoráról – hallunk 1359-ben és 1361-ben.[12] 1406-ban újra említik a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomát.[13] Egy 1483-ban készített becsüjegyzékben kőből épült, temetővel bíró templomát kéttornyúnak mondják (*duo pinnacula habens*) és 25 márkára becsülik.[14] A templomra vonatkoztatható utolsó középkori adat szerint 1524-ben a zágrábi egyházmegyéből származó Aranyi György fia, Tamás, az egri egyházmegyében fekvő biri Szűz Mária fogantatása tiszteletére dedikált egyház plébánosa, a római kúriában kéri felszentelését.[15]

A település, s talán a templom életének utolsó fázisát jelentheti, hogy – némileg ellentétben a fentebb idézett, XVII. század végi adatokkal – egy 1686-ban készített dézsmajegyzék még felsorolja azon települések között, ahonnan az egri püspök tizedet szedett.[16] Ezt követően már csak emléke él a településnek és egykori templomának, így 1864-ben Pesty Frigyes *Helynévtárában*,[17] valamint Támár Imre nagykállói plébános dolgozatában.[18] Templomának alapjai még a XX. század elején is látszódtak.[19]

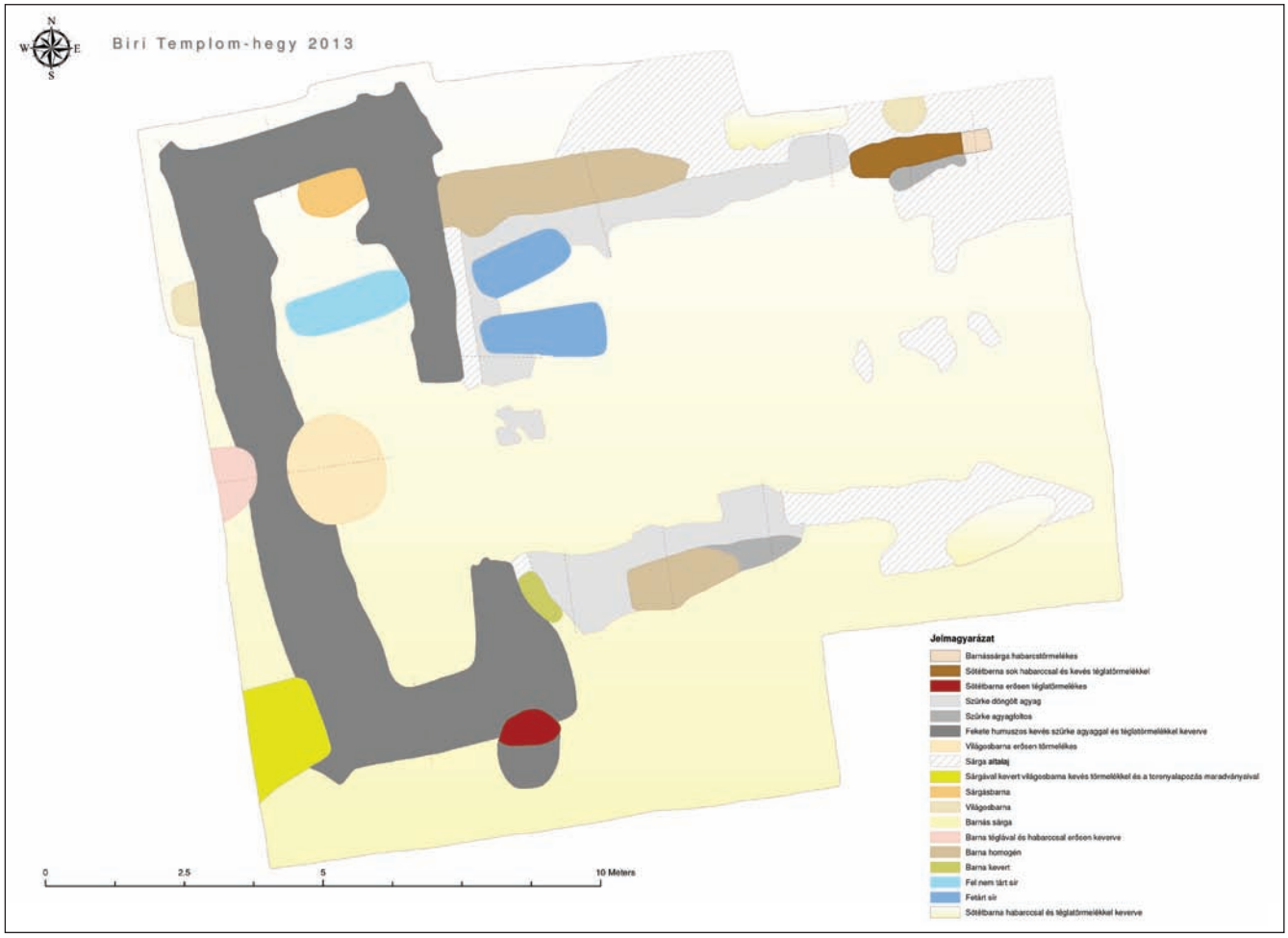
1. A templom területe feltárás közben, előtérben a torony délnyugati sarka

2. A templom és a tornyok alapozása délkeletről

Az ásatást a domb tetején, a törmelékkel legsűrűbben borított területen kezdtük el. A szelvényekre felosztott területen már csekély mélységben – 30–40 centiméter – jelentkeztek az elpusztult templom maradványai *(1. kép)*. Mint kiderült, a feltárás – régészeti szempontból – szinte az utolsó pillanatban történt, ugyanis a templom keleti fele már korábban megsemmisült *(2–3. kép)*. Emiatt nem lehetséges az épület eredeti alaprajzát, hosszát meghatározni. Felmenő falak nem kerültek elő, csak az alattuk lévő döngölt alapozások *(4. kép)*. A templomból mindössze az északi, déli és a nyugati oldal maradt meg részlegesen. Nyugati falától nyugatra helyezkedett el a forrásokban emlegetett torony, amely egy észak–déli hossztengelyű, téglalap alakú építmény volt *(5. kép)*. Az északi oldalon a két épületrész között egy érintetlen, mintegy 20–26 centiméter széles sávot fogtunk meg *(6. kép)*. Ezek alapján a templomnak minden bizonnyal legalább két építési periódusa volt. Először maga a templom épült fel, majd a nyugati oldalához hozzáépítették a téglalap alakú toronyrészt.[20] A templom falain egykor freskók voltak, ám ábrázolásuk meghatározása ma már nem lehetséges *(7. kép)*. [21]

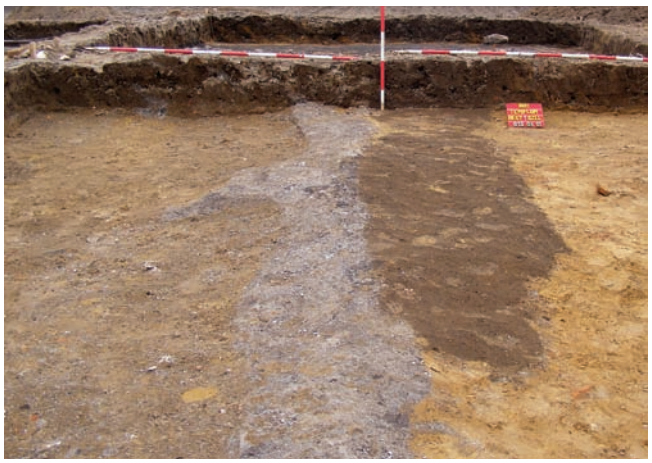
Biriben tehát az egykori templom nyugati kétharmadának az alapozás alá döngölt anyagsávjai voltak feltárhatók és dokumentálhatók, tehát olyan maradványok, amelyek még csak az épület részének sem tekinthetők. A feltáró munka alaposága, a dokumentálás precizitása, továbbá az elnagyoltan, de mégiscsak kirajzolódó épületkontúr, néhány szerencsés fennmaradt történeti adattal

3. Az ásatás összesített rajza

megtámogatva mégis feljogosítanak arra, hogy legalább egy kísérletet tegyünk Biri egykori templomának elvi rekonstrukciójára, és az eredményt művészettörténeti szempontból elemezzük.

A templomból két különböző korú és funkciójú épületrésznek maradtak fenn nyomai. A korábbi falak egy nyugat–keleti irányú, téglalap alaprajzú, eredetileg osztatlan helyiséghez tartoztak, amelynek keleti vége sajnos teljesen elpusztult. Diszpozíciója és mérete szerint egy „tipikus" plébániatemplom hajójának nyugati kétharmad része ismerhető fel benne. A másik egy nyugati karzatos,

4. Az északi hajófal feltárás közben keletről

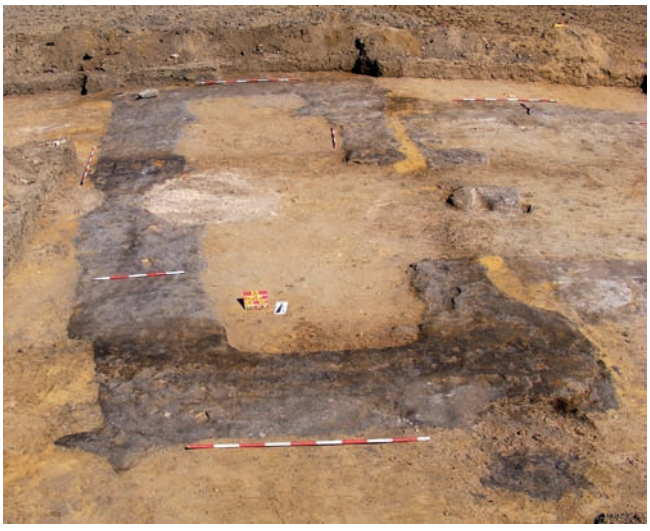
emeletes építmény volt, amelyhez a korábbi hajó nyugati falát lebontották – vagy hozzáépítették –, majd mellé nyugatra, a hajó szélességénél nagyobb kiülésű, észak–déli, tehát a hossztengelyre merőleges irányú, téglalap alaprajzú, eltérő anyagú, a hajófalaknál kissé masszívabb alapozást készítettek. Az alap sarkain lévő vastagabb anyagtömböket – különösen a nyugati oldalon lévő, diagonális helyzetű alapozási kiugrásokat – valószínűleg nem kell támpillérek maradványának tartani. Kis kiülésük, a kifelé elvékonyodó anyagréteg ennek ugyanis ellentmond. Az alapozások alsó részeinek erőteljesebb kiugrása az épületsarkokon amúgy sem ritka, és nem feltétlenül az épület tagolásával áll összefüggésben, ahogyan az alapozások méreteiből is csak óvatosan szabad következtetni a felmenő szerkezetek szélességére.[22]

Az utóbbi épületrészről középkori forrásunk is van, egy 1483-ban készített becsüjegyzékben Biri temetővel rendelkező kőtemplomát kéttornyúnak írták le (*duo pinnacula habens*), és 25 márkára becsülték. Az utóbbi természetesen, lévén örökbecsű érték, nem értendő piaci értelemben, és nincs köze a templom egykori jövedelmeihez sem. Mint említettük már, Biri a pápai tizedjegyzékben csak 1332-ben tűnt fel, és ekkor igen szerény közösséggel rendelkezhetett, csupán 2 garas adót fizetett.[23]

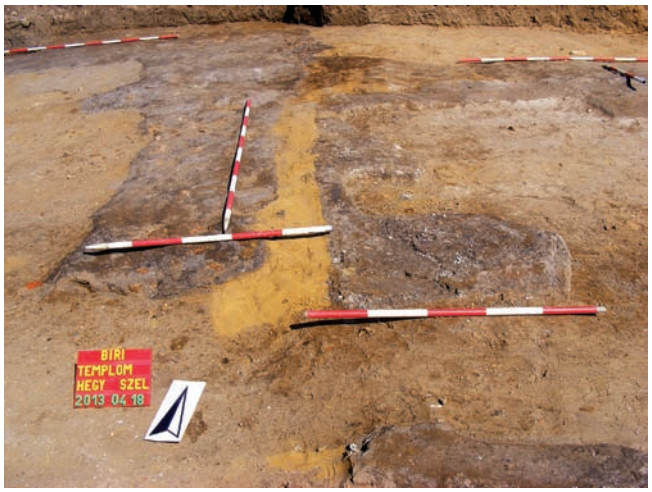
A 25 márkás becsérték jelentősége akkor érthető meg, ha viszonyítani is tudjuk. A legmagasabb, 100 márkát érő épületeket a fennmaradt jegyzékek egyértelműen a monostorokhoz rendelik. A csuti breviáriumban fennmaradt egyik változat engedi meg „az elől-hátul tornyos egyház" első kategóriába való sorolását is. 50 márkát a monostorszerűen, két toronnyal épült egyházak értek, a következő kategóriát, a 25 márkásat, amelyhez Biri is tartozott, a „csupán" kéttornyos templomok alkották. 15 márkát ért az egytornyos, de temetővel rendelkező plébánia – a hazai falusi templomok döntő többsége ilyen lehetett –, és 10 márka alatt találjuk a torony nélküli, temetővel nem rendelkező, vagy fából épült egyházi épületeket.[24]

Az értéket tehát az építőanyag, a temetési jog megléte vagy hiánya és az épület összetettsége határozta meg, amelyben a tagoltabb épülethez tartozó gazdagabb funkciók és az egyházhoz rendelt/ajándékozott vagyon is komoly jelentőséggel bírt. A monostorok vagy monostor módjára épült templomok, a kegyúri reprezentáció helyszíneiként és dotációinak alanyaiként, kivétel nélkül mind tornyos épületek voltak. A becsüjegyzékek értékítélete tehát elsősorban nem egyházi – igaz, a szerzetesi intézményeket kiemeli –, hanem esztétikai, amelynek építészettörténeti vonatkozásait, és ennek hazai jelentőségét már az önállósuló művészettörténet-tudomány kezdeteinél felismerték.[25]

A nyugati tornyos elrendezés gyakorisága és a megoldások változatossága miatt még nincs monografikusan feldolgozva.[26] Nagyobb, jellemzően háromhajós épületek esetében a nyugati toronypáros felépítmény a hajó(k) felé nyitott toronyaljakkal, emeleti karzatokkal a XII. század közepe tájától válik általánossá, és a XIII. század folyamán széles körben elterjedtté. Ugyanakkor egyszerűbb, egyhajós épületeket is gyakran bővítettek nyugati tor-

5. A torony alapozása délről

6. A torony és a templom találkozása az északi oldalon

nyokkal már a XII. század folyamán, sokszor olyan módon, hogy a hajó északnyugati és délnyugati sarkánál, a hosszfalak mentén kifelé, a nyugati homlokzat vonalában emelték az új épületrészeket, közéjük pedig pilléreken álló karzatot emeltek. A nyugati homlokzatok a toldással sokkal szélesebbé váltak, háromhajós épület képét idézték, s minden bizonnyal így nyertek „monostorszerű" megjelenést. Ilyen módon épültek a Buda melletti kánai vagy a tereskei apátság templomának nyugati toronypárjai is.[27] A megoldás azután típusként is elterjedt. Egy periódusban, széthúzott tornyokkal, egyetlen hajóval jellemezhető a felvidéki Jánosi apátsági temploma *(8. kép)*, az erdélyi Marosnagylak plébániatemploma, és ezek változata, a Veszprém megyei Kéttornyúlak temploma.[28] A két utóbbi azt is jelzi, hogy a „monostorszerű" megjelenésre törekvő plébániák nyugati toronypárjai inkább már 1200 körül és után keletkeztek, továbbá, hogy az egyes toronyelrendezések/típusok az ország teljes területén kimutathatók; terület specifikus megoldások csak nehezen körvonalazhatók.

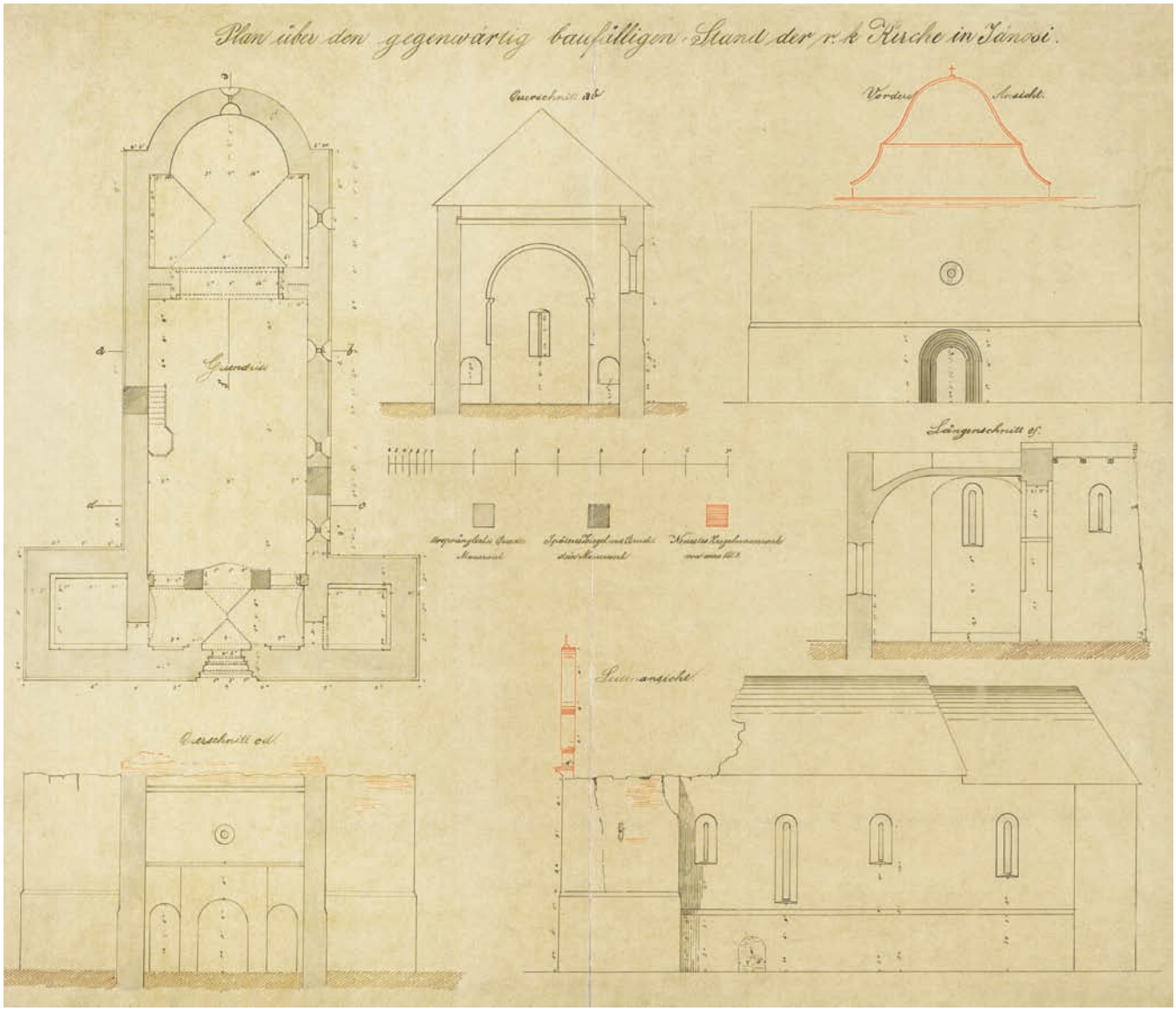
A korábbi egyhajós templomok nyugati tornyos bővítésére a másik kézenfekvő eljárás, ha az épület szélességében, a nyugati fal megbontásával hozzátoldanak, nekiépítenek egy újabb épületrészt. A zánkai református templom alaposan megkutatott és remekül helyreállított épülete korai példája az ilyen típusú bővítésnek.[29] A templom itt valószínűleg már a XII. század első felében megépült, amelyet talán már 1200 táján nyugat felé bővítettek. A később visszabontott emeletes épületrészt a műemléki helyreállítás során újra felmagasították, és a rekonstrukció szerencsésen megállt abban a magasságban, amely felett az eredeti kiépítés nem volt egyértelmű. A templom nyugati bővítményéről megjelent tömegvázlaton a kutatók nem toronyparós formával számoltak, hanem a szomszédos Dörgicsén, az alsódörgicsei templomból fennmaradt nyugati épületrészhez hasonló, egyetlen, keskeny, a teljes épületszélességet átfogó, nyújtott téglalap alakú toronynyal.[30] A kérdés Biri rekonstrukciója szempontjából sem érdektelen, hiszen a nyújtott téglalap alaprajzú alapozás itt is adott, a forrás az, amely két toronyról beszél. Valószínűleg Zánka esetében sem zárható ki a felsőbb részek kéttornyos rekonstrukciója, amely így arányaiban a sokkal monumentálisabb ákosi apátsági templom vagy a küküllővári református templom homlokzatát idézhette: a nyugati homlokzatán magas, széles és zárt középső résszel, az emeleti szint felett a sarkokon emelkedő karcsú tornyokkal.[31]

A zánkai templom másik jellegzetessége, amely Biri értelmezéséhez érdekes szempontot adhat, a bejárat helyének kérdése. A korai zánkai templom kapuja a déli oldalon nyílt, és a nyugati bővítés után sem szűnt meg, a toronyba a jelek szerint eredetileg nem nyílt bejárat, az alsó rész tehát nem működött előcsarnokként. Biriben természetesen fel sem merülhet az egykori közlekedési rend rekonstrukciója, de annyi biztos, hogy a nyugati tornyos bővítmények nem feltétlenül jelentették a nyugati főbejárat meglétét. Az épületrész a külsőt abszolút uraló megjelenése ellenére lehetett kívülről teljesen zárt, amely a belsőben önállóan megközelíthető, nyílásokkal kapcsolt, többszintes terekkel rendelkezett.

A nyugati épületrészek használata csak nagy vonalakban feldogozott, a Karoling-kori *Westwerk*-ek funkciójának analógiája, valamint a hazai régészeti és építészettörténeti kutatásuk eredményei alapján alkothatunk fogal-

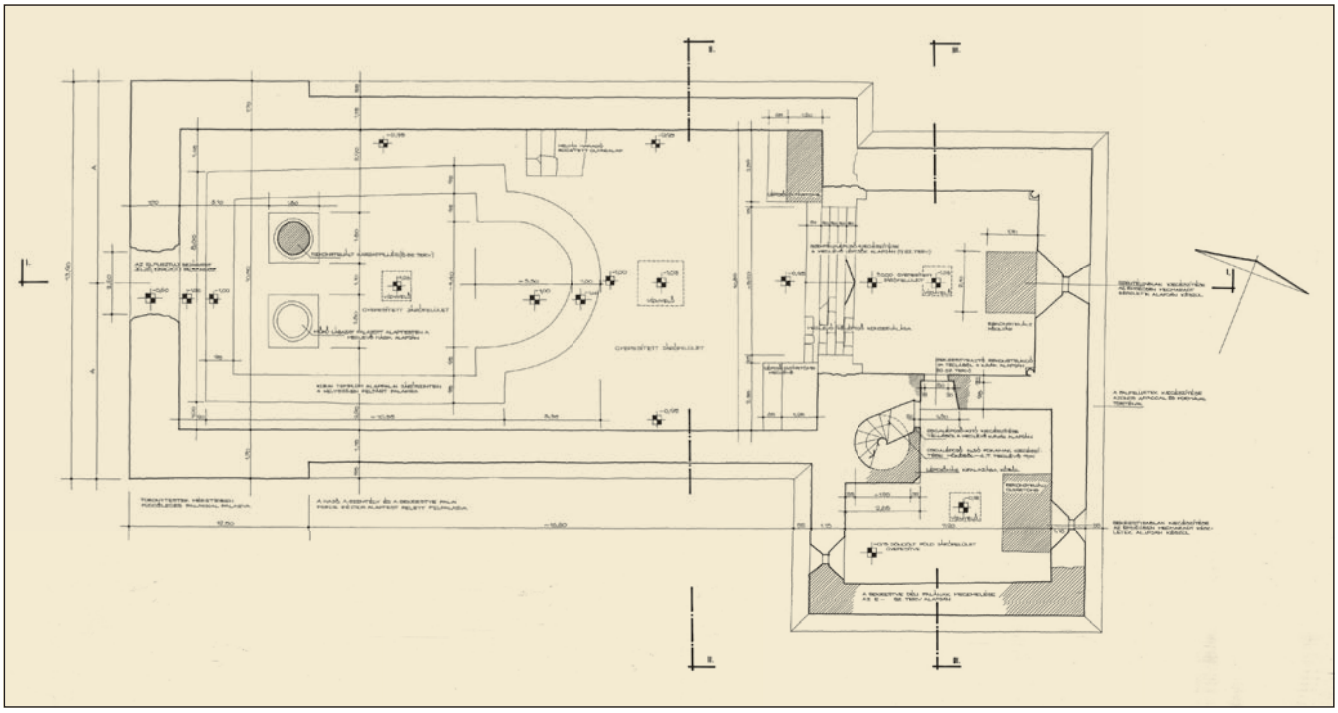
7. Freskótöredék a Templom-hegyől

8. Jánosi temploma átépítés előtt

mat szerepükről. A földszint, függetlenül a bejárat, az előcsarnok funkció meglététől vagy hiányától, kiemelt jelentőségű temetkezőhely volt. A zsámbéki premontrei templom belsejében feltárt korábbi, XII. századi templom nyugati, talán toronypáros épületrésze alatt nyugodtak a kegyurak.[32] Az emeleten kápolna/oltár kaphatott helyet, amely önálló liturgiai szereppel rendelkezett, és főleg a halottak emlékének ápolásával függhetett össze.[33] A nyugati karzat „kegyúri" szerepéről tehát csak ebben az összefüggésben beszélhetünk, és nem a karzatot, mint páholyt felfogó értelmezéssel, amelyen a kegyúr térben, mintegy a nép felett foglalt helyet.[34] A karzat a főoltártól független liturgikus szereppel bírt, a becsüjegyzékek tornyokkal kapcsolatos értékítélete valószínűleg nem az épületrész szimbolikus jelként való (túl)értelmezésével, hanem a nagyon is konkrét kegyúri reprezentációval és az összetett funkció feltételezésével állt összefüggésben. Biri 25 márkás becsértéke kapcsán ezek a szempontok kiemelten fontosak.

Sajnos Biri esetében, a bejárat helyéhez hasonlóan, nem világos az sem, hogy a nyugati, utólagos bővítés milyen módon kapcsolódott a hajóhoz. A hazai plébániatemplomok esetében előfordul a toronyalj és hajó egyetlen nagy íves nyílással való összekötése, a középpilléren emelkedő kettős árkáddal, vagy a két pillérrel tagolt hármas nyíláscsoporttal történő kapcsolás is. A hajó szélessége elvben mindhárom lehetőséget támogatná, de Biriben a feltárás során tett megfigyelés, amely szerint a toronyalap a nyugati oldalon, középen biztosan megszakadt, kizárja a középpilléres megoldást.

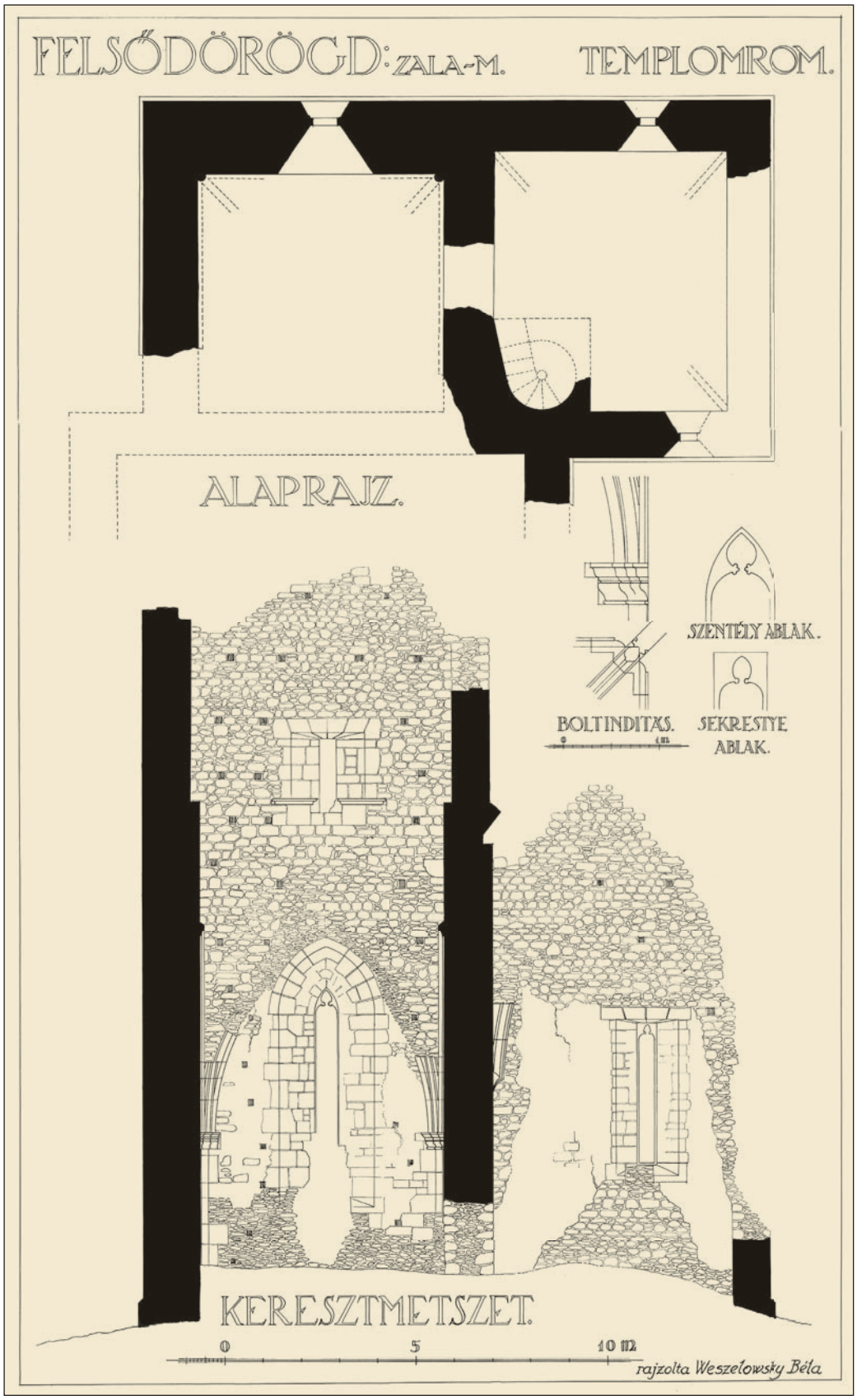
9. A taliándörögdi templomrom kutatási alaprajza

A tárgyalt templom külső tömege egy dologban biztosan eltért a zánkai példától: nyugati épületrésze kissé szélesebb volt a hajónál, így a tornyok az oldalhomlokzatok síkja elé ugrottak. Biri nyugati felépítménye így tagoltabb volt, mint a zánkai templom oldalhomlokzatokkal egy síkban épült azonos része, és bizonyos fokig érettebb építészeti gondolkodásra vall, mint a kánai típus, amelyben a homlokzat képét az oldalról kapcsolt tornyokkal szélesítették. Az elpusztult épületek esetében a kiugró és megvastagított nyugati falak maradványai utalhatnak emeletes, tornyos elrendezésre, de sajnos a szerkezetek ilyen típusú megerősítése nem általános. Gyakran idézett példa az ellenkezőjére az ócsai premontrei templom, amelynek alaprajzán semmi nem utal nyugati toronypárjára.[35]

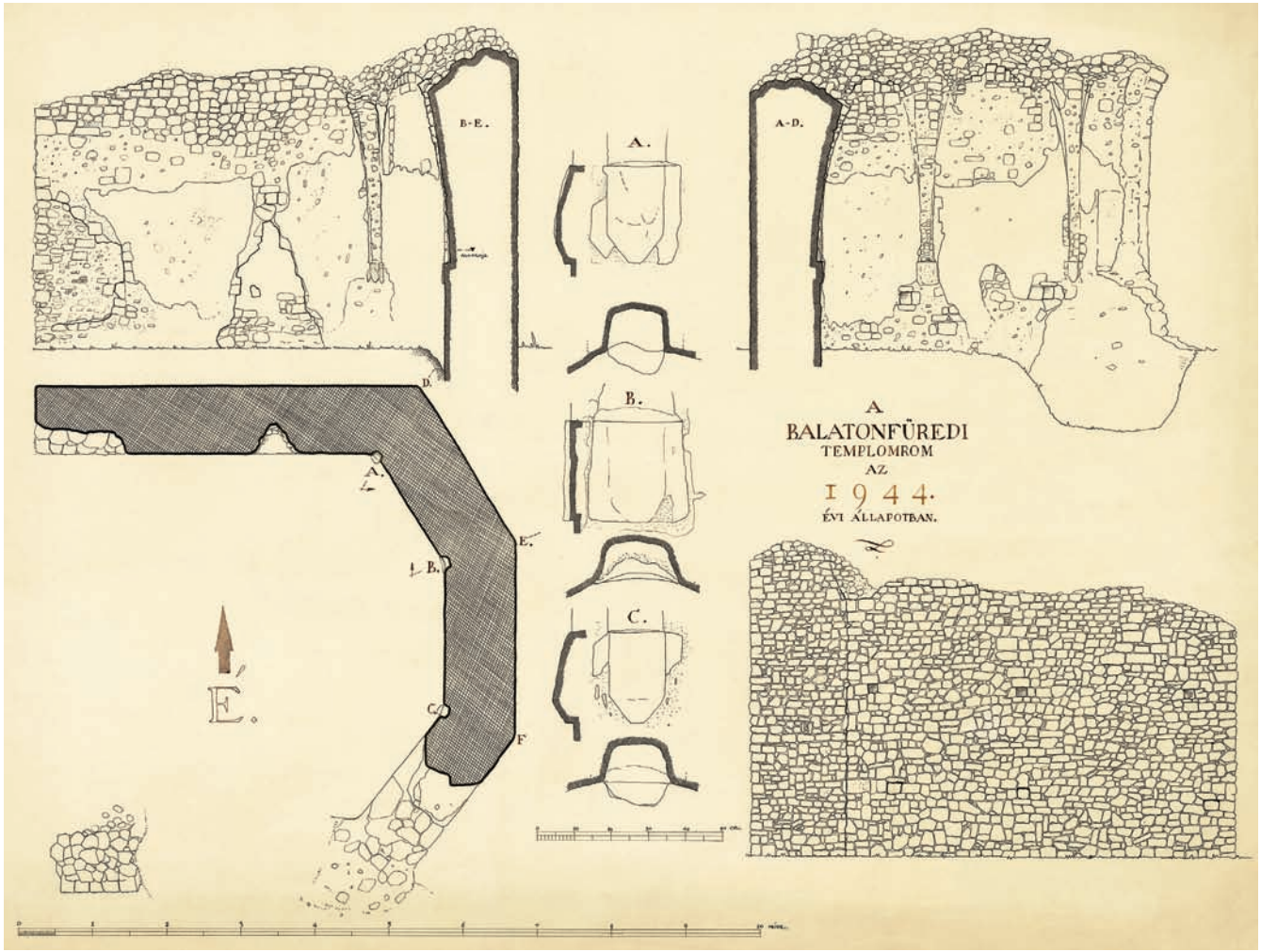
Biri templomának tömegviszonyaihoz hasonló lépcsőzetes felépítésre szép példa a XIII. század elejéről a bényi premontrei templom, amelyben az oldalhomlokzatok síkja elé oldalra kiugró, kéttornyos nyugati épületrész egy kétszakaszos, földszintes előcsarnok és az egyhajós templomtér közé ékelődik.[36] Bény persze sokkal összetettebb és kicsivel nagyobb épület, mint amilyen a tárgyalt templomunk valaha lehetett, igaz az előbbi valóban szerzetesi használatra, az utóbbi csak monostor módjára épült.

A vázolt alaprajzi párhuzamok és a funkcionális értelmezés a maradványok csekély mértéke ellenére is lehetővé teszik Biri templomának és építéstörténetének elvi rekonstrukcióját. Az egyhajós plébániatemplom, amelynek keleti záródása a szentéllyel teljesen elpusztult, a XII. század folyamán valószínűleg felépült.[37] Ezt az épületet, a nyugati zárófalát elbontva – vagy hozzáépítve – nyugati toronypárral és az ehhez kapcsolódó funkciókkal bővítették, amely együtt járt az épület örökbecsü értékének növekedésével. Az átalakítás a legkorábban a XII. század végén, 1200 táján valószínű. Kérdés, hogy az utólagos épületrész keletkezésének felső időpontját mikorra tehetjük? Azt, hogy a nyugati tornyos homlokzattípus közkedveltsége, a tornyokhoz kapcsolt értékfelfogás biztosan nem ért véget az Árpád-korral, az említett örökbecsű jegyzékek késő középkori átiratai jól jelzik. Az egri székesegyház későbbi metszetekről ismert, hatalmas nyugati toronypárját csak a XIV. század középső harmadában, valószínűleg Dörögdi Miklós püspöksége idején emelték, ahogyan a XV. század első felének legfontosabb templomépítéseinél tornyos–karzatos nyugati homlokzatokkal számoltak, például a kassai Szent Erzsébet-, a nagyszombati Szent Miklós-, vagy a brassói Fekete-templom esetében is.[38] A felsorolt példák természetesen nem közvetlen folytatásai az Árpád-kori hagyománynak, esetükben a gótikus építési gyakorlatnak, a gazdag tagolású homlokzattípusok nyugati változatainak is fontos a hatása. A gótikus építészet tendenciái persze a XIII. századi épületektől sem teljesen idegenek.

A kisebb plébániaegyházak esetében az Árpád-kori hagyományok hosszú továbbélése eleve adott lehetett,

10. A taliándörögdi templomrom alaprajza és keresztmetszete

11. A balatonfüred-papsokai templomrom 1944-ben

e hagyományok közül pedig a tornyos homlokzatalakítás volt az egyik legfontosabb. Már a XIV. század első felében jellemzővé vált az alul négyzetes alaprajzú, majd az emeleten nyolcszögűvé váló toronyforma, amely azután a XV. században is gyakran ismétlődött.[39] Az ilyen formájú tornyok pusztulásuk után persze pontosan olyan régészeti nyomot hagynak, mint a hasábos formájúak. A gótikus plébániatemplomok tornyai között olyan is akad – például a gacsályi –, amelyik csak igen magasan, a negyedik szinten vált nyolcszög alaprajzba.[40]

A mai Taliándörögd határában emelkednek az egykori felsődörögdi Szent András-templom romjai.[41] A szerencsés forrásadottságoknak és a régészeti feltárásnak köszönhetően tudjuk, hogy az épületet, amelyhez a ma látható romok tartoznak, egy Árpád-kori templom helyén Dörögdi Miklós egri püspök az 1330-as években emeltette. A gótikus templom egyhajós, a keleti és a nyugati részén is emeletes volt. A főhomlokzata kéttornyos lehetett, amely mögött két pilléren nyugvó karzat emelkedett *(9–10. kép)*.

A nyársapáti Templomparton feltárt épület értelmezése nem könnyű, közzétett alaprajza nyomán csak sejthető, hogy több periódusú volt.[42] Számunkra most az oldalsó és diagonális saroktámpillérekkel erősített nyugati része az érdekes, amely a támpillérek, a falvastagság és a déli karzattartó pillér maradványa szerint kéttornyos is lehetett. A támpillérek – amennyiben persze egykorúak a fallal – inkább vallanak az Árpád-kor utáni bővítésre.

A Balatonlelle mellett fekvő Rádpuszta középkori temploma a nyársapátihoz szinte teljesen hasonló elrendezést és építéstörténetet mutat, szerencsére magasan álló romja szabadon tanulmányozható.[43] Az egyhajós, félköríves szentélyű kis Árpád-kori templomot ásatója szerint nyugati hajóbővítéssel látták el a XIII–XIV. század fordulóján, a XIV. század elején. Már az építkezés kezde-

tén tervváltoztatás történt, a régi templom és az új hajó csatlakozási pontjaira, a sarkok mellé támpilléreket emeltek, és a nyugati, az oldalfalaknál vaskosabb zárófalat már a sarkain diagonális állású, kötésben lévő, masszív támpillérekkel építették fel. A bővített templom bejárata a déli oldalon nyílt. A bővítés nyugati végén, két pilléren karzat emelkedett, a karzatalj nyugati fala zárt volt. Az egykor emeletes tér szerkezete sajnos nem egyértelmű; a rádpusztai templom nyugati része elképzelhető toronypárral, de a már említett alsódörgicseihez hasonló, az épület teljes szélességét átfogó, egyetlen homlokzati középtoronynyal is.

A Balatonfüred–papsokai templom rövid ismertetése a nyugati bővítmények értelmezési problémáinak további példája.[44] A régészeti kutatás tanúsága szerint a római villa maradványaira épült, korai XII. századi templomot a XIII. században bővítették egy középpilléren emelkedő karzattal, amelyhez teljes szélességében nyugati bővítményt toldottak a XIV. század folyamán. Az új részt a korábbi nyugati falához építették hozzá, amelyet nem bontottak le, a kapcsolatot a meglévő résszel két nagy csúcsíves áttöréssel biztosították. Ugyanekkor befalazták a korábbi déli kaput, az új bejáratot a bővítmény nyugati oldalán alakították ki. A templom tömegét a nyugaton különösen alacsonyan megmaradt falak miatt sajnos nehéz rekonstruálni, a XIII. századi karzatos rész felett talán egy, a teljes szélességet átfogó torony tömb emelkedhetett. A XIV. századi bővítés viszonya a korábbi toronyhoz

12. A Balatonfüred – papsokai templomrom feltárás közben, délről

nem világos, a nyugati épületrész talán egy tágas előcsarnokként fogható fel, amelynél nem zárhatjuk ki, hogy egykor emeletes volt *(11–12. kép)*.

Összegezve a biri templom maradványai kapcsán felmerült gondolatokat, a XII. századinak vélt plébániaegyház nyugati bővítménye, amely egy kéttornyos, emeleti karzatos épületrészként értelmezhető, a legkorábban 1200 táján, a legvalószínűbben a XIII. század folyamán épülhetett. Figyelembe véve a templom kegyuraságában történt, XIV. századi forrásokból ismert változásokat, továbbá az utóbb felsorolt XIV. századi példákat, nem zárható ki a tornyok Anjou-kori datálása sem, azzal a megkötéssel, hogy azok építése a XIV. század középső harmada után már egyre kevésbé valószínű. A nyugati bővítés a legvalószínűbben kegyúri kezdeményezésre valósulhatott meg. A templom közlekedési rendje a feltárt maradványokból nem rekonstruálható, elképzelhető déli és nyugati bejárat is, az utóbbi eset feltételezi, hogy a toronyaljak előcsarnokként is funkcionáltak. A nyugati építmény hajóval való kapcsolata sajnos szintén kérdéses, vagy egyetlen nyílással, vagy két pillérrel és három ívvel kapcsolódott össze a két rész.[45]

Jegyzetek

[1] Támár 1864. 277.

[2] Mező–Németh 1972. 35.

[3] A történeti adatokért Németh Péternek tartozunk köszönettel, aki készülő könyvének Birire vonatkozó adatait rendelkezésünkre bocsátotta. Segítségét ezúton is köszönjük.

[4] Németh 1997. 201.; Németh 1993b. 179.

[5] Maksay 1990. II.: 687.

[6] MOL, Urbaria et Conscriptiones, 46:42., 38:34. (www.arcanum.hu/urbarium).

[7] Acsády 1896. 368., 369.

[8] Kereskényi 1989. 243.

[9] Terdik 2011a. 4.

[10] Németh 1997. 43.

[11] Az adatot Németh Péternek köszönjük!

[12] Kállay levéltár 1943, II.: 79.: No 1352., 96.: No 1420.

[13] *in eadem possessione Byr in ordine vici prope ecclesiam Beate Virginis in eadem constructam*. ZsO II/1.: 604–605.: No 4869.

[14] Kandra 1887. 229.; Kandra 1904. 140.

[15] Az adatot Németh Péternek köszönjük!

[16] MOL, Urbaria et Conscriptiones, 89: 25. (www.arcanum.hu/urbarium)

[17] [Biri] *Az Egyházi anya könyvek szerént 1793-ik évben fordul elő, azomban mint az ugynevezett Templom hegy és Telep földeken tapasztalható földalatti romok sejtetni engedik, a' Község korábban a' Keleti részen egy ingoványos tér mentében egy emeltényesbb part oldalán terjedelmes erdőtől körözve fekvék 's mint az építkezési anyagok maradványának tejedtsége 's a' televényített föld minősége hinni engedi a' korábbi Község a' mostaninál négyszerte nagyobb volt, az anyagok miség Romai eredetre mutat – kik voltak azomban korábbi lakossai mikor pusztult el és miokbol ezen régibb Bir és Bér község határozottan tudni nem lehet – a' Község öregebb lakosai traditionaliter az elpusztulást a Tatárjárástól származtatják*. Pesty 2000. 303.

[18] *Byr,hajdan a Bolok nemzetségből származó Byri grófok tágas birtoka, mely később a belháborúk által elpusztíttatván praediummá aljasult, a mostani falutól keletre ma is látható a rég Byr helye, s egy emelkedett helyen templomának romjai*. Támár 1864. 277.

[19] *A régi falut Bűrének /Bőre/Bir/ hívták mely a Templom hegyen volt valamikor, a falutól északra körülbelül két kilométernyire. Ott még a közelmúltban is szántottak ki koponyákat, csontokat, kődarabokat, sőt a 70–80 évesek még a valamikori templom fundamentumára is emlékeznek*. (Ratkó 1987. 3.) A néprajzi adatgyűjtést a településen 1981-ben végezte Ratkó Lujza. Jegyzeteiből további érdekes dolgok is kiderülnek. Zajdáczki Péter 89 éves lakos szerint a templom alapja csak téglából állt. Ezzel ellentétben Laza András 72 éves lakos elmondása szerint a templom alapjai kőből voltak, míg a többi része téglából. (Vélhetőleg arról lehet szó, hogy a toronyalapozás készülhetett kőből, s maga a templom csak téglából, bár teljesen kizárni itt sem lehet a kőalapozást. A helyi lakosok elmondása szerint még néhány évvel ezelőtt is vittek ki a szántó szélére a földmunkákat akadályozó köveket.) Az utóbb említett adatközlő a templom alakját firtató kérdésre ezt válaszolta: *Hát négyszöges vót az, olyan hosszú négyszöges*. Ez mindenképpen arra utal, hogy a század elején még voltak megfigyelhető és szilárd alapok a templomból. Végül a 77 éves Szálku Jánosné Pap Erzsébet nevét kell megemlítenünk. Elbeszélése rávilágít arra, hogy a Templom-hegy mellett futó, ma is használt földút – melynek egyik oldalán a templom, másik oldalán az elpusztult település húzódik – minden bizonnyal középkori nyomvonalat őriz. *És az a fasor, amelyik ott ment még most is megvan az, ott vót akkor az országút, ott jártak. Arrul Szakoly, Gelse, Mihálydi, arrul jártak Nyíregyházára, azon az úton. És akkor ott még erdőség vót*. Az említett földútat egyébként mind az I., mind a II. katonai felmérés feltünteti. Ezúton is köszönjük Ratkó Lujzának, hogy cédulaanyagát a rendelkezésünkre bocsátotta.

[20] Az ásatás folyamán összesen 13 szelvényt nyitottunk. Elsődleges célunk az elpusztult középkori templom maradványainak feltárása volt, de figyelmet érdemelt a domb nyugati lábánál lévő VIII. és XII. szelvényben előkerült omladékos téglaréteg is. Ez utóbbi teljes feltárására, funkciójának pontos meghatározására nem kerülhetett sor. Ez utóbbi jelenség még tisztázásra vár.
A szelvények méretei: 5×5 m: I., II., IV., V., VII., IX., 45×5 méter: IX., 2,55×5 méter: III., VI., 85×1 méter: XI., XIII., 65×5 méter: VIII., 6,55×2-3,7 XII.. A szelvényfalak között 50 centiméter vastag tanúfalak (tkp. a szántási réteg) maradtak, melyek többségét a későbbiek folyamán elbontottuk. Az épület maradványai az I., II., III., IV., V., VI., IX., X. szelvényben jelentkeztek.
A templom leírása: A szelvények kiásása során egyértelművé vált, hogy a templom szentélye, illetve a hajójának keleti része az idők folyamán elpusztult. Így a hajónak csak mintegy kétharmada maradt meg napjainkra. A hajóból az északi és déli fal egy része, a nyugati falból csak részletek maradtak meg. A hajó északi falának hossza 5,9 méter, ehhez jön még egy további, észak felé kissé kiugró, 106 centiméter hosszú, 73 centiméter széles tömb. Így az északi fal megmaradt teljes hossza 6,9 méter. A déli oldal hossza 5,3 méter. A legszélesebb részeken a hajó külső szélessége 8 méter, a belső – a legépebben maradt részek közötti távolság – 4,6 méter. Az átlagos belső szélesség 5–6,2 méter. (A kutatott terület jelentős mértékben bolygatott volt. A bolygatások egy része vágta – s egyben meg is semmisítette – az alapok egy részét. Emiatt azok gyakran nem maradtak meg eredeti vastagságukban. A metszetek kialakítása során ezeket a tényezőket is figyelembe vettük.) A hajó északi és déli fala alapvetően kétféle technikával épült fel. Mindkét fal külső oldalán megfigyelhető volt ugyanis egy homogén világosbarna, szinte

törmelékmentes réteg. Ennek felszíni kiterjedése az északi oldalon 4,2 méter hosszú, 80–90 centiméter széles, amely kelet felé vékonyodott, s már csak mintegy 50 centiméter széles volt, majd elfogyott. Az ugyanilyen jellegű rész szélessége a déli oldalon 30–68 centiméter, mely kelet felé szintén egyre keskenyebb lett. A hossza: 190 centiméter. A déli oldalon az említett barna réteget szürke agyagréteg zárta le nyugaton, itt a legszélesebb falrész szélessége 135 centiméter volt. A szürke agyagréteg szélessége az északi oldalon 37–56 centiméter volt, a legszélesebben megmaradt részen 96 centiméter. A déli oldalon a szürke réteg a már említett nyugati részen a legszélesebb. Kelet felé – a templombelsőben történő beásások miatt – keskenyebb, itt mindössze 50–70 centiméter. Keleti, legszélesebb részén mintegy 90 centiméter; ettől délre a szürke agyag már csak lenyomatokban figyelhető meg. Az említett vékony réteg – a metszetfalak tanúsága szerint – ráfekszik a szürke, döngölt alapra. A tanúfalak elbontása után alakult ki a torony nyugati zárófala. Ennek az alapozásszakasznak a hossza 2,8 méter, legszélesebb részén 95 centiméter. (Az alapozás északi részén jól láthatóan beleástak utólagosan két sírgödröt; ezek lettek később az 1. és 2. számmal jelölt sírok.) Ettől a szakasztól délre, 54 centiméterre, még előkerült egy 905×82 centiméteres agyagtömb a nyugati alapból. Érdekesnek bizonyult az északi alapfal keleti vége. Itt ugyanis az említett, kissé kiugró szürke agyagtömbtől keletre, 202 centiméter hosszan, 70 centiméter szélesen egy közel lekerekített sarkú, téglalap alakú, sötétbarna, erősen habarcsos és a déli oldalán szürke agyagot tartalmazó beásás volt megfigyelhető. Nem volt egyértelmű a kapcsolata a templommal, de jellege alapján utólagosnak tűnik. (Valószínűleg az alapkiszedéshez kapcsolódik a jelenség.) Ennek folytatásában, keletre a sárga homokos altalajban egy 50 centiméter széles, 54 centiméter hosszú, a sárga altalajtól árnyalatnyira eltérő, kevés szürke agyagszemcsét tartalmazó folt került elő.

A torony leírása: A tornyot – amelyik mindenképpen későbbi, mint a templom – 20–26 centiméter széles, érintetlen sárga altalaj választotta el északon a nyugati faltól. Az építmény nyugat-kelet irányú kiterjedése 11,55 méter, észak-déli irányú kiterjedése északon 4,5 méter, délen 5 méter. Belső hossza észak–déli irányban 9,12 méter. A torony kiugrása a hajó északi falsíkjától észak felé 170 centiméter, míg a délitől dél felé 130 centiméter. Belső szélessége a déli oldalon 180 centiméter, az északin 198 centiméter. A torony keleti oldalán lévő beugrás (a torony keleti fala) északi hossza 4 méter, szélessége 80 centiméter, a déli oldalon a hossza 2,1 méter, szélessége 74 centiméter, a toronybelsőbe kiugró legszélesebb részén 157 centiméter. A torony déli falának szélessége 127 centiméter, a nyugati falé 118–140 centiméter, a legszélesebb részen 155 centiméter, míg az északi oldalon 110 centiméter. A torony északi felének nyugati és keleti végén – egymással majdnem szemben – egy-egy beugrás volt megfigyelhető. (Megjegyzendő, hogy a torony belsejében az alapok jelentkezési szintjén sehol nem fogtuk meg az érintetlen altalajt, a teljes belső terület fel volt ásva.) A torony alapját több helyen átvágtuk, hogy megismerhessük a szerkezetét. A metszetekből a következő derült ki: A torony alapját erősen humuszos, kevés szürke agyagot tartalmazó, minden bizonnyal víz közeli helyről hozott, kissé mocsarasabb földből döngölték. Erre utalt többek között a szürke agyagdarabok némelyikén megfigyelhető vasas kiválás, valamint a helyenként felbukkanó vízicsiga maradványok. A döngölt agyagalapban közepesen és rosszul kiégetett téglákat találtunk. Rendszert nem alkottak egyértelműen, de úgy tűnik, hogy az építés során törekedtek a rétegzettségre. Ezt erősíti meg az a megfigyelés is, hogy tisztítás közben helyenként – 4–5 centiméter vastagságban – rétegesen fel lehetett szedni a döngölt alapot, s némelyik metszetben a rétegek is elváltak. Az északnyugati sarokban a metszet kialakításakor egy megmunkált kő került elő néhány centiméterre a nyesési szinttől. (Több követ nem találtunk az átvágások során.)

Az alapozási árkok keresztmetszete nem függőleges, hanem fordított trapéz keresztmetszetű volt, azaz az aljuk felé átlagosan 5–10 centimétert szűkültek. Az árkok átlagos mélysége a nyesési szinttől számítva 40–45 centiméter volt, ám az északi falnál húzott metszet mélysége elérte 65 centimétert. Ellenben a torony északi felének keleti felén lévő beugrás végénél az mindössze 10 centiméter volt. Szót kell ejteni a torony keleti oldalán lévő hiátusról is. Ez biztosan létezett, s nem csak a sírok által tönkretett területről van szó. Ezt egyértelműen igazolja az északi oldalon lévő beugrás déli vége. Ennek délkeleti része ugyanis az érintetlen sárga altalajban ért véget, így kétséget kizáróan ez volt az eredeti vége. Más a helyzet a déli részen lévő beugrással, amit későbbi beásások bolygattak. Ez mindössze 2,1 méterre ugrott be, de eredeti hosszát nem ismerjük, s csak feltételezhetjük, hogy megegyezett az északi oldaléval. Ezek alapján a hajó nyugati oldalán léteznie kellett egy bejáratnak a toronybelsőbe. Kérdéses ugyanakkor az, hogy létezett-e nyugati bejárat a torony nyugati oldalán. Ezt azonban – tekintettel a csekély maradványokra – nem lehet biztosan megmondani. (Lásd még az épület művészettörténeti értékelését is!)

Röviden szót kell még ejtenünk a torony északnyugati, délnyugati részén megfigyelt átlós, valamint a délkeleti részen megfigyelt – az épületre merőlegesen kialakított – kinyúlásokról is. (Ezek közül a délkeleti volt a legmarkánsabb, ám egy utólagos beásás részben tönkretette.) Ezeket metszetekre bontottuk, ám mindössze annyit lehetett megállapítani, hogy mélységük csekély, mindössze 10–20 centiméter. Egyértelműen a toronyépítéshez kapcsolódnak, ám a kevés maradvány alapján nem lehet biztosan állítani, hogy támpillérek maradványai-e. (Az északkeleti sarkon hasonló jelenséget nem figyeltünk meg.)

Zárásképpen annyit érdemes még elmondani, hogy az ásatás során csak az alapozási árkoknak az alját fogtuk meg. A 19. lábjegyzetben említett adatközlők, s a többi visszaemlékező elbeszéléséből kiderül, hogy már legalább 100 éve szántanak ki sírokat a területen. Ennek megfelelően legkésőbb a XX. század elejére elérte a szántás a legmagasabban fekvő sírokat, melyeket egykor nyilván mélyebbre temettek. Ezek fényében nem meglepő, hogy a domb fokozatos kopása miatt a templom és a torony alapozásából alig maradt valami. Csak sajnálni lehet, hogy a minden bizonnyal impozáns épületegyüttesből csak ennyi maradt mára.

[21] A fentieket arra a freskótöredékre alapozzuk, amely 1979-ben került elő Németh Péter és Koroknay Gyula terepbejárása során. A 9,5×9,5 centiméter átmérőjű, 2,8 centiméter vastag töredék a Templom-hegyen került elő a szántásból. (Ltsz.: 79.28.1. A töredék a leltárkönyvben Biri–Szentegyházi-dűlő néven szerepel. Németh Péter azonban megerősítette, hogy a lelőhely azonos a Templom-heggyel. Az általuk használt elnevezést a helyi lakosok elmondása alapján jegyezték fel. A Templom-hegyre vonatkozólag ezt az elnevezést máshonnan nem ismerjük.) Töredékessége miatt az ábrázolás meghatározása nem lehetséges. Annyi megállapítható, hogy alatta korábbi rétegek nem figyelhetők meg. A freskó alatti vakolat szürke, benne kisebb-nagyobb mészdarabok fordulnak elő. A feltárás során mi már nem bukkantunk hasonló leletekre.

[22] A sarkok alapozásának megerősítése jól látszik pl. az egregyi templom ásatási alaprajzán: Czeglédy–Entz–Reisinger–Mendele 1967. 200.

[23] Kandra 1887. 229.; Kandra 1904. 140.; Németh 1997. 43. Elvben az is elképzelhető, hogy 1332-ben még nem létezett Biri templomának két tornya.

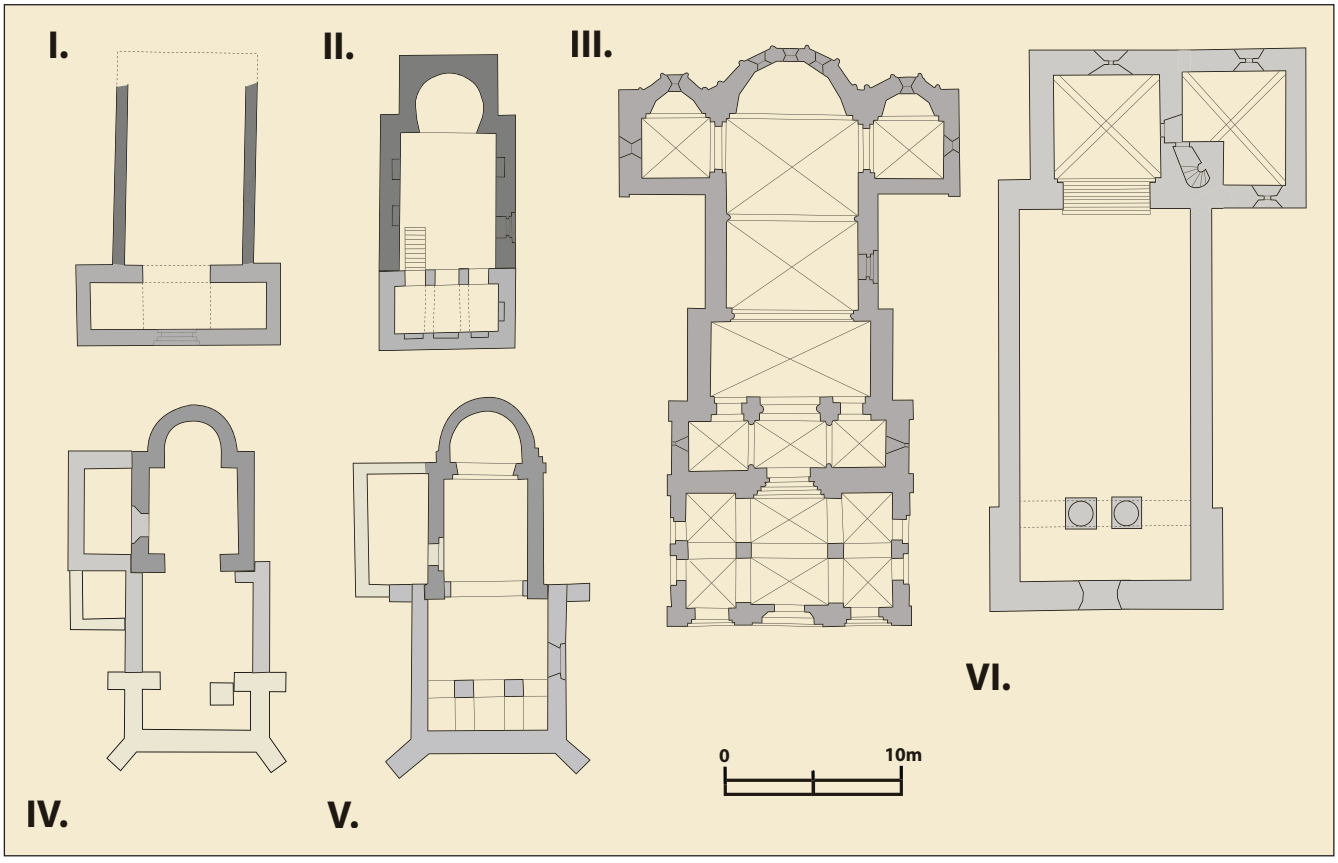
[24] Fügedi 1991. 50–51., 59.; Marosi 1999. 14–18.

[25] Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre tornyokra vonatkozó megállapításiról és elméletéről összefoglalóan: Szakács 2007b. 7–8.

[26] A tornyokról és karzatokról szóló összefoglalások közül a legfontosabbak: Entz G. 1959. 130–142.; Entz G. 1959b. 1–19., Entz G. 1980. 133–141.; Marosi 1999. 10–32.; Szakács 2007b. 7–36.

[27] Kána: Marosi 1999. 18–20.; Tereske: Tóth S. 2008. 92., 95.
[28] Jánosi: Marosi 1999. 18–20.; Marosi 2008. 91–93.; Marosnagylak: Entz G. 1994. 124., 33. kép; Kéttornyúlak: Koppány 1967. 132.
[29] Kozák É. 1992. 39–43.; Kozák É. 1993. A kutató a nyugati bővítést a XIII. század második negyedére keltezi, a kőfaragványok azonban az ennél korábbi datálást is megengedik.
[30] Éri–Krámer–Szentléleky1964, Éri–Koppány 2001. 16–20.
[31] Ákos: Szőcs 2012. 7–24.; Küküllővár: Entz G. 1994. 117., 23–24. kép.
[32] Dercsényi D.–Valter 1998. 4–5.
[33] Tóth S. 1980. 22–26.
[34] Marosi 1999. 21–24.
[35] Szakács 2007b. 15.
[36] Marosi 1999. 20–21.; Tóth S. 2008. 54–87.
[37] A falu korai megtelepülését támogatja egy, az elpusztult falu területén előkerült II. Béla (1131–1141) érme (CNH I.: 57.; Huszár 1979. 49.). Ez tehát nem zárja ki, sőt inkább támogatja a templom korai megépülését is. Az érmék előkerülését Bacskai Istvánnak, míg az említett – és a többi előkerült – érme meghatározását V. Székely György régész-numizmatikusnak (Katona József Múzeum, Kecskemét) köszönhetjük.
[38] Eger: MM 1987. I.: 311–312. (Entz Géza), Kassa: Tóth S. 1993. 113–136.; Nagyszombat: MM 1987. I.: 520. (Marosi Ernő); Brassó: Entz G. 1996. 85–86., 254–256., 121–128., 211–212. kép; MM 1987. I.: 553–558. (Entz Géza Antal). A felsorolt késő középkori példák közül a nyugati tornyok nem épültek ki minden esetben a terv szerint, esetleg csak később került sor a kivitelezésükre. Brassóban van XIII. századi eredetű nyugati toronypáros, háromhajós épület is, a Szent Bertalan-templom: Entz G. 1996. 87., 256.
[39] Korai példája a debreceni Szent András-templom nyugati tornya 1300 körül, a csengeri a XIV. század első feléből való: MM 1987. I.: 319. (Entz Géza).
[40] Gacsály: MM 1987. I.: 320. (Entz Géza).
[41] Koppány 1999. 1–10.
[42] Benkő 1980. 322–323.
[43] Éri 1967. 185–188.
[44] Valter et al. 1972. 163–165.
[45] Ezúton is szeretnénk megköszönni a parcella tulajdonosának, Sarkadi Istvánnak és családjának, hogy hozzájárultak a tulajdonukban lévő területen a kutatásokhoz. Az ásatáshoz szükséges támogatást Biri Község Önkormányzatának – különösen Almási Katalin polgármesternek és Gyirán Zoltán jegyzőnek – köszönhetjük.

A fényképeket Jakab Attila, a rajzot Jankovics Norbert készítette, az archív anyagokat a Forster Központ őrzi (Tervtár, ltsz.: K 21010 [8], 41913 [9], 1730 [10], 1421 [11]), (Fotótár, ltsz.: 8710 [12]).

13. XII–XIV. századi templomok részben rekonstruált, azonos léptékű alaprajza, az építési periódusaik vázlatos jelölésével.
I. Biri, Templom-hegy, rekonstrukció. **II.** Zánka, református templom. **III.** Bény, az egykori premontrei prépostság részlegesen rekonstruált alaprajza **IV.** Nyársapát, Templompart, ásatási rajz **V.** Balatonlelle – Rádpuszta, templomrom **VI.** Taliándörögd, ódörögdi templomrom.

Juan Cabello – Pintér Attila

A zajtai római katolikus templom 2012. évi kutatása

2010-ben kaptunk megbízást a zajtai római katolikus templom felújítási munkálatait megelőző tudományos kutatására. Akkori vizsgálódásunk az épület külső homlokzatait, valamint belső terét is érintette. Tekintettel azonban a helyreállítási programra, kutatásunk inkább csak szondázó jellegű lehetett.

A kutatás során a hajó külső homlokzati falában feltártuk az egykori, timpanonos lezárású bejárati kaput, valamint a timpanontól kissé nyugatra egy kisméretű, félkörív lezárású, befalazott ablaknyílásra bukkantunk. A falazat nyugati végén egy elbontott, egykoron csúcsíves – az előzőnél nagyobb méretű – ablak szintén befalazott felére figyeltünk föl. A szentély déli ablakkönyöklője alatt egy korábbi ablaknyílás alsó, könyöklővel záródó része maradt ránk. A torony nyugati falában kialakított kapuzat timpanonmezőjét borító vakolatréteg négy kisméretű fülkét takart, melyek kibontásra kerültek *(1–2. kép)*. A szentély északi oldalán feltártuk az elbontott sekrestye falainak alapozási árkát. Mindezek mellett, a belső tér falainak vizsgálata során, az északi hajófalban hét, míg a déli fal-

1–2. Fülkék a nyugati kapuzat fölött, feltárás után

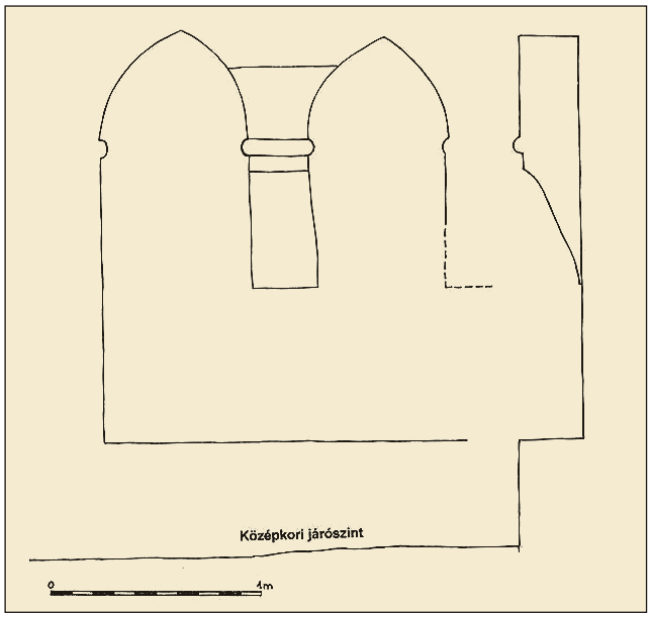
ban öt falfülkét találtunk. Kibontottuk az elfalazott sekrestyeajtót, valamint a szentély keleti falában két keskeny és hosszú ablaknyílást tártunk föl. Ugyancsak előkerült a szentély elbontott középkori boltozatának falsíkig visszabontott csorbázata, amely alapján tökéletesen lehetett következtetni nemcsak méretére, hanem rendszerére is. A hajó északi falán előkerült, Szent Pétert ábrázoló freskó kutatásunk megkoronázása volt.[1]

Nem volt kétséges, hogy a korlátozott, néhány napos vizsgálódás olyan értékes építészeti részleteket tárt föl, amelyek tulajdonképpen felülírták a fedélszék és fedése javítását, illetve cseréjét, valamint a falak szigetelését és a falakat fedő vakolatok kijavítását tartalmazó építészeti programot. Az egyházközség lényegében két megoldás között választhatott: az egyik az általunk dokumentált jelenségek visszatakarása, majd a programban szereplő feladatok elvégzése, míg a másik az épület kutatásának befejezése és ennek következményeként a teljes körű helyreállítás. Végül is az egyházközség a nehezebb és bátrabb utat választotta, hiszen az első, inkább csak tatarozás szintű megoldásnak nevezhető építkezésnek rendelkezésre állt az anyagi fedezete, míg a másodiknak – amikor 2012 májusában a kutatást befejeztük – még közel sem teremtődött meg.[2] Tekintettel arra, hogy az egyházközség fent említett, a kutatás szempontjából kedvező döntésére magunk sem számítottunk, élve a lehetőséggel, a templom kutatási eredményeit már 2011-ben publikáltuk a Szatmár megye középkori templomait bemutató tanulmánykötetben.[3]

A 2012. évi kutatás a templombelsőre koncentrált, amelynek során nemcsak az oldalfalakon – eleddig vakolatrétegek takarásában – lévő építészeti jelenségeket, ha-

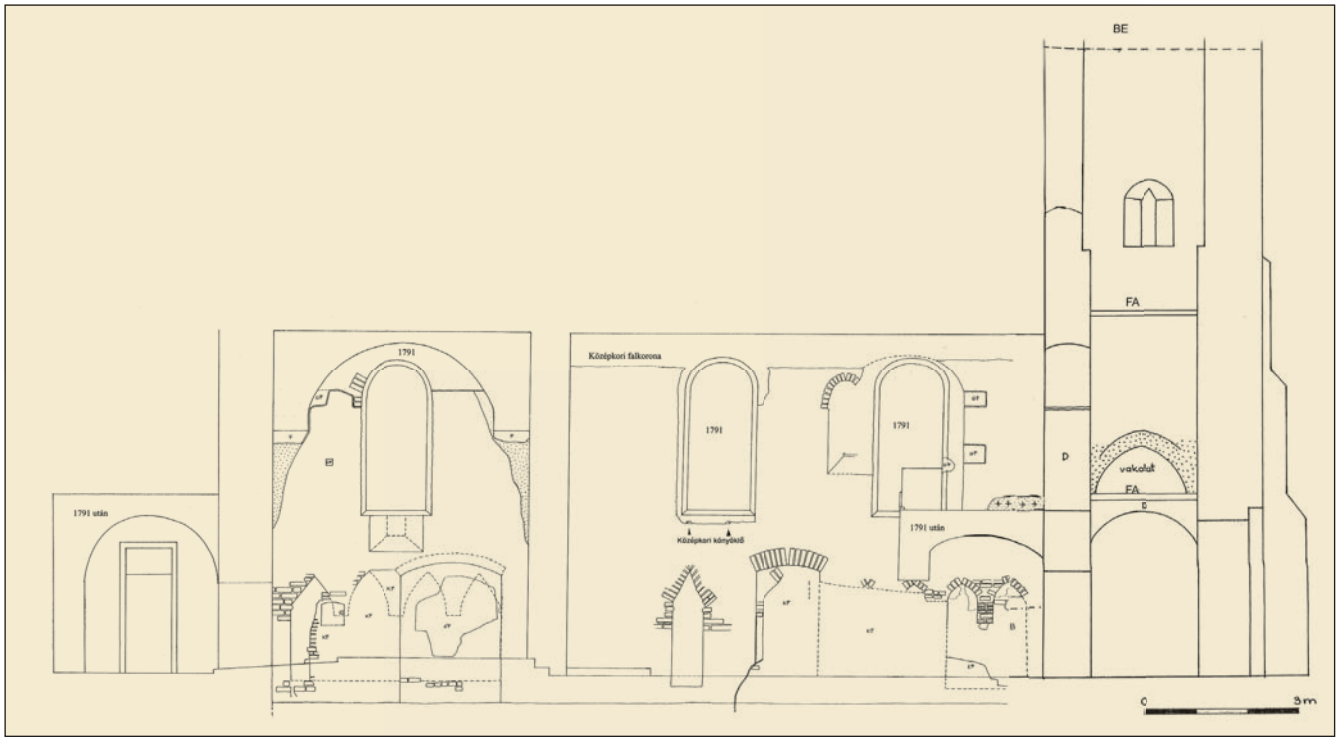
3. A hajó 2012-ben feltárt északi fülkesora

4. A rekonstruált északnyugati fülkék felmérési rajza

nem a padló alatti rétegviszonyokat is vizsgáltuk. Mindazonáltal a feltárás a külsőn is érintett néhány olyan pontot, amelyek részletes kutatása 2010-ben elmaradt. Ilyen volt a hajó délnyugati végén 2010-ben feltárt, középkori ablak záradéka, valamint a szentély északi homlokzati fala. Minekután befejeződött a kutatás, azzal kellett szembesülnünk, hogy a 2011. évi tanulmányban leírtaknál lényegesen árnyaltabb és építészeti elemekben gazdagabb kép vázolható föl.

2010-ben a hajó északi és déli falában a nyomott csúcsívvel lezárt falfülkéknek csak felső harmadát tártuk föl.[4] A fülkéket eltakaró, összefüggő – amúgy 1742 után épült – köpenyfal teljes elbontására 2012-ben került sor. Ekkor derült ki, hogy korábbi feltételezésünkkel ellentétben a fülkéket elválasztó falak egyszerűen nem léteznek, helyettük konzolok kapcsolták össze őket.[5] A köpenyezés során ezeket a főfal síkjáig kiugró konzolokat a fülkék hátlapjáig visszavésték, csupán csorbázatuk figyelhető meg. Az északi fal három nyugati fülkéjét összekapcsoló két konzolból azonban lényegesen több maradt ránk. Mögötte a fülkék hátfala sértetlen volt, azon kisebb-nagyobb középkori vakolatfoltok is megmaradtak[6] *(3. kép)*. Habár a fülkék és a konzolok szélességében, valamint a félhengeres vállak és a konzolok indításának magasságában kisebb eltérések tapasztalhatók, a fülkesor építészeti kialakítása, megjelenése mégis egységesnek mondható. A szélső fülkék merőleges kávája téglából formázott, félhengeres – a főfalnál (fal)síkra kiforduló, illetve a fülke hátfalánál lezárt – vállal zárul.[7] A fülkéket összekapcsoló konzol felül a főfal síkja elé ugró félhengerből, alul rövid függőlemezzel folytatódó kettős elemből áll, melyhez a fülke hátfalából indított széles ív kapcsolódik *(4. kép)*. Ez alól kivételt képez a délkeleti – a bejárati ajtótól keletre lévő – ötödik fülke, amely mind méretében, mind lezárásának módjában eltért az előzőektől. Az önmagában álló,

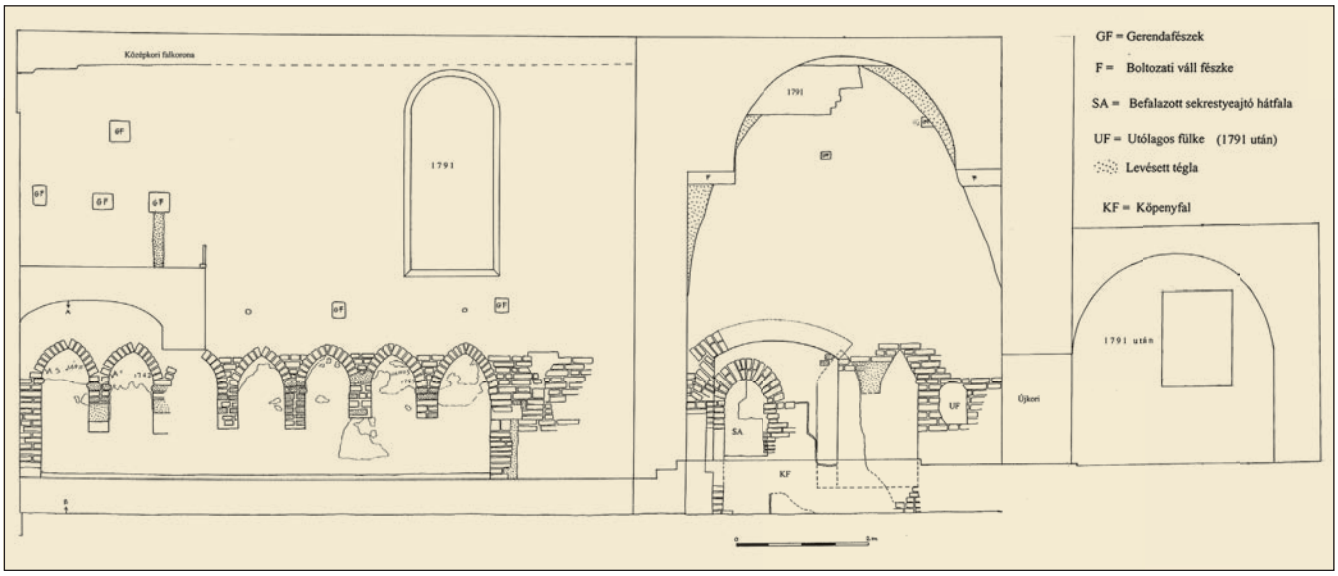
5. A déli homlokzat kutatási felmérése

aránylag keskeny, meredek kávájú fülke záródása csúcsíves; a merőleges kávákat és a hátfalat is fehér meszelésű, kétrétegű vakolatmaradvány takarta. A kávák vállait itt is félhengeresre faragott téglából képezték ki, ám a falsíkra kiforduló részük itt is hiányzott; eredeti, a cementpadló alatt feltárt padkáját utólag 30–35 centiméterrel megemelték.[8] A két délnyugati szélső fülke kutatásakor az is kiderült, hogy a szélső fülke padkájától kezdve a köpenyfalat a fülkék hátfalába is bevésték, megsemmisítve azok felső szakaszát. Nem kizárt, hogy a harmadik és negyedik fülkének csupán felső, váll fölötti része maradt meg *(5. kép)*.

A fal északkeleti, ötödik fülkéjétől nyugatra a középkori bejárati ajtónyílás szegmensíves áthidalóját, továbbá keleti káváját is feltártuk. Nyugati kávájának nagyobbik része már nem volt meg, mivel a délnyugati szélső fülkétől induló és az ajtó keleti kávájánál megszakadó köpenyfal építésekor elbontották, következésképpen a kávának csupán egy rövid szakaszát sikerült felfedeznünk.[9] Amíg a lépcsősen kialakított keleti káva merőleges, addig meglepetésünkre a nyílás nyugati kávája rézsűs kialakítású volt, amelyet talán az egyszárnyú – keleti kávájánál felerősített – nyílászáró asztalosszerkezet miatt alakítottak ki ilyen módon. A keleti káva alsó részén egy nagyméretű, a falba mélyen benyúló gerendafészket is feltártunk, amely alighanem az ajtó reteszelésére szolgáló gerendát foglalta be.[10] A nyílásnak a fal külső oldalán mutatkozó záródása enyhén szamárhátíves, amelynek azonban csupán fele maradt meg. A kávákat, valamint a belső nyílás homlokzati felületét kétrétegű, fehérre meszelt vakolat fedte.[11]

2010-ben a szentély északi falában, a feltárt sekrestyeajtótól keletre, függőleges falelválást tapasztaltunk, amelyet akkor nem tudtunk értelmezni. 2012-ben a falelválás és a sekrestyeajtó közötti falról kiderült, hogy nem más, mint egy köpenyezés, amely mögött két, konzollal összekapcsolt falfülkét tártunk föl, amelyek közül a keleti eredeti formájában megmaradt. Az áthidaló nélküli, csúcsíves záródású keleti fülke szélső, merőleges kávája téglából faragott, félhenger alakú vállban végződik. A nyugati fülkével egy, a hátfalból indított, íves konzol kapcsolja össze, amelynek keleti fele teljes egészében, míg nyugati oldalának csupán rövid, íves indítása maradt meg. Úgy tűnik, hogy a konzol csupán ebből az egy sima ívből állt; azon félhengeres tagozat nem volt. A keleti fülke padkája egészen mélyen került elő, csupán egy rövid téglacsonkja maradt meg.[12] A keleti fülke és a falsarok között a falba másodlagosan bevésett, kisméretű, téglalap alakú, lekerekített sarkú fülkét is feltártunk, amely esetleg egy utólagosan kialakított szentségtartó lehetett[13] *(6. kép)*.

A korábbi kutatás alkalmával a szentély déli falában, a fal keleti felén kisméretű, másodlagosan kiképzett, szegmensíves lezárású fülkét tártunk föl. Akkor azt is észleltük, hogy nemcsak ezt a kisméretű fülkét, hanem a diadalív melletti nagyméretű, úgyszintén szegmenssel lezárt fülkét is utólagosan alakították ki. Ez utóbbi hátfalának nagy részén átfalazások nyomait figyeltük meg. Ugyancsak átfalazás nyomait észleltük a kisméretű fülke környékén, ám azok okát akkor még nem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk. Az újabb vizsgálat végül is kiderítette, hogy az átfalazás a kisméretű fülkétől keletre egy csúcsíves fülke maradványát takarta, melynek nyugati oldalán – a kisméretű fülke hátfalában – a falsíkra visszabontott konzol rövid szakaszának csorbázott felületét is sikerült rögzítenünk. A konzol nyugati oldalához kapcsolódó másik fülkéből már nem maradt ránk semmi, kivéve a csúcsíves záródás keleti szárának három tégláját.[14] A fülke

6. Az északi homlokzat kutatási felmérése

7. A szentély déli falában feltárt fülke és középkori ablak maradványa

merőleges keleti kávájának vállát itt is félhengeresre faragott téglából képezték ki; a váll falsíkra kiforduló szakasza már elpusztult. Megállapítottuk, hogy a két fülke felső lezárása – ahogy a szentély északi falának fülkéi esetében is – áthidaló nélkül épült.[15] Az elbontott padka nyomait a középkori járószint fölött 42 centiméterrel fedeztük fel. A fülkéket eltakaró – a keleti kávától indított – köpenyfal egészen a vele egykorú, mai, nagyméretű fülke keleti kávájáig fut ki. Nyugati kávájáját a középkori fal tégláinak visszavésésével képezték ki. Azt is észleltük, hogy a fülke hátfalán, amely a középkori fal része, lefaragásnak nincs nyoma. Ebből az is következik, hogy a két keleti fülke mellett legalább egy, de inkább két fülkének is kellett még lennie[16] *(5, 7. kép)*.

A szentély déli falában, a mai – utólagosan kiképzett – ablak könyöklője alatti középkori ablaknyílásba is belebontottunk. A rézsűs, a mai ablak könyöklőjénél megszakadó kávákat egészen a tokhoronyig tudtuk követni, míg külső részük már hiányzott. A kávákat és a könyöklőt fehér meszelésű vakolat takarta. A kávafal és a könyöklő tégláinak csorbázata alapján megállapítottuk, hogy a nyílást utólagosan falazták ki[17] *(7. kép)*.

Az északi és déli hajófalak nyugati végének felső részén három-három, nagyméretű, ám utólagosan bevésett – kétségkívül az egykori középkori karzathoz tartozó – gerendafészket tártunk föl[18] *(8. kép)*. Az északi hajófal keleti végén szintén utólagosan bevésett, egymáshoz csatlakozó – minden bizonnyal lépcsőfokok és pihenők befogására szolgáló –, különböző magasságban kialakított gerendafészkeket találtunk.[19] A lépcsőt a feltételezett alsó pihenő alatti függőleges, falba mélyülő gerenda támasztotta alá, melynek fészke a középkori járószintig volt követhető.[20] Az északi falban az előzőeknél magasabban feltárt két nagyméretű gerendafészek pedig arra utalt,

8. A hajó északnyugati végében a középkori, valamint a csatlakozó északi fal előtti karzat feltárt gerendafészkei

hogy az északi fal elé utólagosan egy karzatot építettek,[21] amely minden bizonnyal a hajó nyugati végében a kissé magasabban elhelyezkedő, keskenyebb korábbi karzathoz kapcsolódhatott. A középkori karzathoz sorolt keleti gerendafészek alsó széléhez ugyanis egy egészen a karzatboltozat takarásában is folytatódó, ívesen bevésett, függőleges fészek kapcsolódott, amely kétségtelenül egy faelem befoglalására szolgálhatott.[22] Véleményünk szerint ez az elem ahhoz a lépcsőhöz tartozhatott, amely az északi fal előtt álló karzatról vezetett föl a korábbi, magasabban lévő, egylépcsős átjáróval módosított, középkori eredetű nyugati karzatra.[23] A második fészek fölött feltárt gerendafészek a korábbi karzat mellvédjének gerendáját foglalhatta be[24] *(3, 5. kép)*.

A déli falat két utólagos kialakítású, félköríves lezárású, nagyméretű ablaknyílás töri át. A keleti ablak könyöklőjének nagy része mindazonáltal korábbinak, jelesül középkorinak bizonyult. A keskenyebb középkori nyílás elbontásakor azonban nemcsak könyöklője, hanem

9. A hajó déli falának középkori ablaknyílása kibontás közben

rézsűs kávájának rövid csonkja is megmaradt.[25] Közvetlenül a nyugati ablak keleti kávája mellett egy kisméretű, félköríves és tölcséres lezárású, rézsűs kávájú ablaknyílást bontottunk ki.[26] A főfallal egykorú ablak nyugati kávájának belső oldalát és könyöklőjének nagy részét a mai ablak kifalazásakor elbontották, ám keleti rézsűs kávájának és keskeny tokhornyának részlete, továbbá a könyöklő belső szélének rövid tokhornyos szakasza ránk maradt.[27] A kávát és a könyöklőt, valamint a tölcséres felső részt fehér meszelésű, vékony vakolat fedte *(9. kép)*.

A jelenlegi délnyugati ablak mellett 2010-ben egy korábbi ablaknyílás nyugati kávájára figyeltünk föl, amelyet nem állt módunkban alaposabban megvizsgálni. Ezt a nyílást akkor egykorúnak tartottuk a főfallal; tanulmányunkban is így határoztuk meg. Az újabb kutatás eredményeként azonban állításunk tévesnek bizonyult. Az eredetileg csúcsíves záródású nyílást a főfal egyértelmű áttörésével alakították ki, hiszen rézsűs kávájának téglafelületén – a középső szakasz kivételével – erőteljes vésésnek a nyomait lehetett felfedezni. Benyomásunkat csak tovább erősítette az a tény, hogy a nyílás áthidaló nélkül épült.[28] Úgy véljük, hogy a középkori karzatot tovább használhatták az ablak kialakítása után is.[29] A rézsűs kávák faragás nélküli középső szakasza viszont arra hívta föl a figyelmünket, hogy az utólagosan kialakított nyílás helyén bizonyosan volt egy korábbi, alacsonyabb és valamivel keskenyebb ablak, amely formailag és méretében feltehetően a középső eredeti nyíláshoz hasonló lehetett *(5. kép)*.

A visszabontásra utaló, szabálytalanul végződő középkori falkorona az eredeti járószinttől mért 670–680 centiméteres magasságig maradt meg. A mennyezet laposan ívelődő „holkerjének" aljáig tartó 50–60 centiméteres falemelés és a mai ablakok kifalazása minden bizonnyal az 1791 utáni helyreállításhoz köthető, mint ahogy a középkorinál szélesebb, annál alacsonyabb, csehsüvegekkel boltozott karzat kialakítását is ehhez az építési periódushoz soroljuk.[30]

A hajó nyugati falát 2010-ben nem vizsgáltuk különösképpen, azonban már akkor helyesen érzékeltük a torony terébe nyíló mai ajtó másodlagosságát. A torony felőli oldalon, a nyílás fölött mindig is látható volt az eredeti, szegmensíves záródású ajtónyílás felső szakasza. Az is kiderült, hogy az alatta lévő mai ajtónyíláshoz kapcsolódó főfalat 50–60 centiméteres szélességben – minden bizonnyal a karzatalj boltozatának építésével együtt – újrafalazták.[31]

A nyugati fal déli felének alsó szakaszán 36 centiméter széles, 105 centiméter magasságig követhető, függőleges téglacsorbázat erőteljes nyomát figyeltük meg, amelyhez két gerendafészek is tartozott.[32] Nem elképzelhetetlen, hogy itt egy faszerkezetű – nyilván a középkori

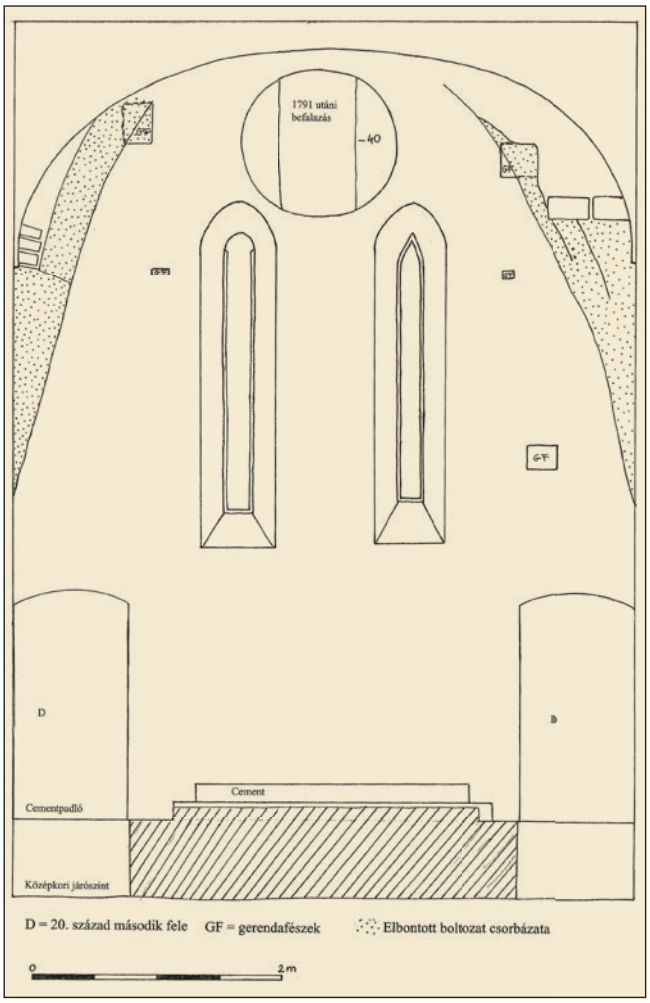
karzatra vezető – lépcső nyomaival állunk szemben, melynek többi elemét a főfal átfalazásakor, valamint a boltozat építésekor pusztították el.

A hajó nyugati falának felső részén egy keskeny – a falsarkokig kifutó – padkát tártunk föl.[33] Feltételezzük, hogy ettől a szinttől először a torony keleti (egyúttal a hajó nyugati) falát építették meg a hajó falkoronájának tervezett magasságáig, majd csak ezután fejezték be a hajó falainak építését. Mindenesetre meggyőződésünk, hogy ez itt nem periódusváltást jelent, hanem egyszerűen csak egy építéstechnikai megoldásról van szó.[34]

A 2010. évi kutatás során a szentély keleti falában két, rézsűs kávájú, felül tölcséres kialakítású, kívül enyhén nyomott, belső nyílásánál csúcsívben záródó ablaknyílást tártunk föl. A két ablaknyílás között, pontosabban záradékuk fölött egy nagyméretű, vélhetően mérmű nélküli, rézsűs kávájú körablakot csak 2012-ben sikerült kibontanunk *(10–11. kép)*.[35]

10. Kibontott ablaknyílások a szentély keleti falán

11. A szentély keleti falának kutatási felmérése

Az elbontott középkori – főfalba bekötött – boltozat síkba visszabontott, szokatlanul meredeken ívelődő nyomvonalát teljes egészében csak 2012-ben bontottuk ki a vakolat alól. A boltozat szélét megszakító, a boltozattal egykorú, nagyméretű gerendafészkekbe vélhetően annak a boltozati sablonnak (romenád) a tartógerendáit foglalták be, amelyre a boltozat záradékának kifalazásához volt szükség.[36] A diadalív teljes egészében eredetinek bizonyult, azon csak javításokat, kiegészítéseket, továbbá egy kisebb átalakítást tapasztaltunk (a legjelentősebb a diadalív déli oldalán egy 10–15 centiméter széles, vállig felfutó javítás). Az északi oldalon lévő, rendkívül széles élszedés, amely a cementpadló fölött 100 centiméterre fülkeszerűen kiszélesedik, és felül a diadalív élénél záródik, minden bizonnyal a XIX. század végén épített szószék elhelyezésekor készült.

2010-ben a szentély északi falát a vastag cementes vakolat miatt nem kutathattuk, mivel annak eltávolításához nem rendelkeztünk megfelelő szerszámmal. Azt viszont helyesen érzékeltük, hogy a hajó északkeleti sarkánál lát-

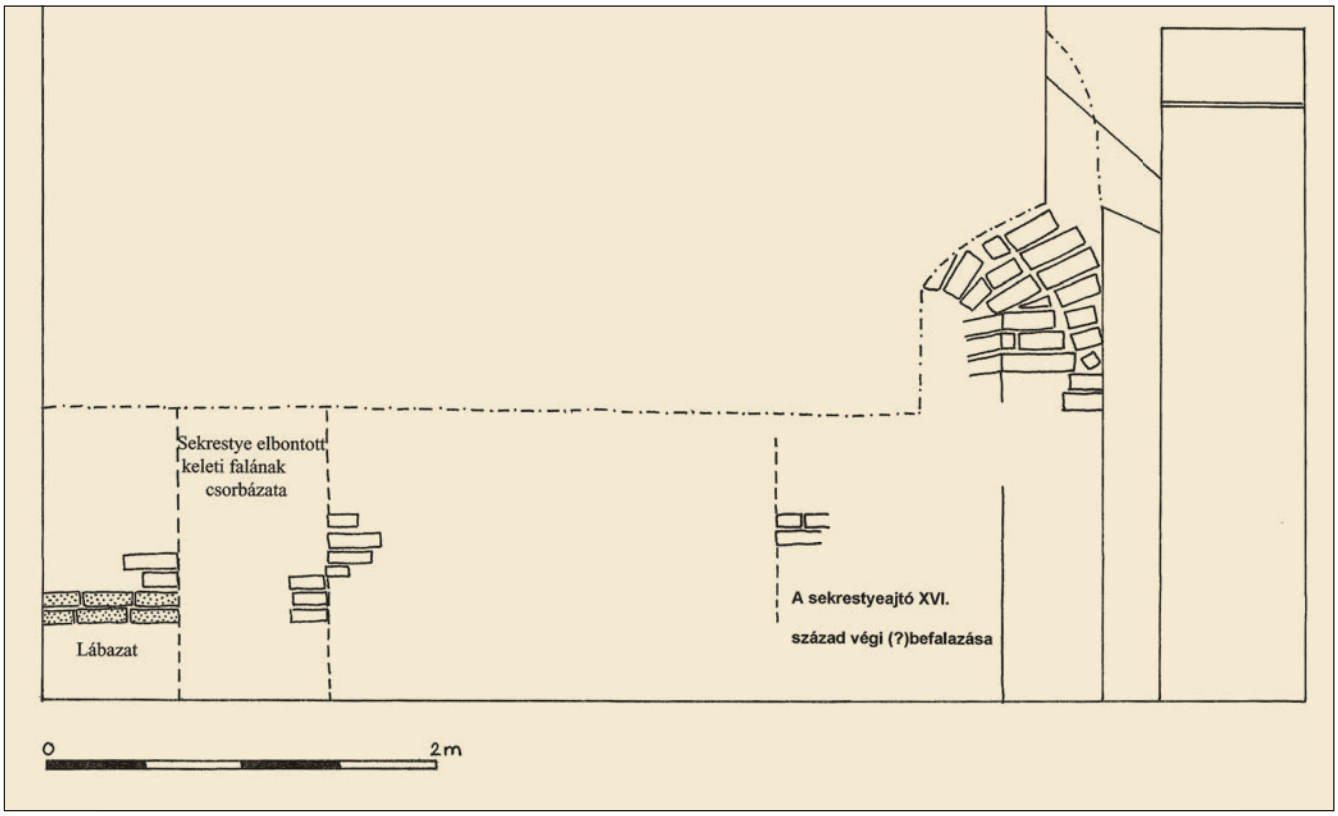
ható szabálytalanságnak minden bizonnyal köze lehet az elbontott sekrestyeboltozathoz, míg a falon tapasztalható nagyobb átfalazás kétségkívül a sekrestyeajtó megszüntetésével állhat összefüggésben. 2012-ben sikerült eltávolítanunk a helyenként 20 centiméter vastagságot is elérő, cementes vakolat alsó szakaszát. Az átlós támpillértől nyugatra rögzíthettük az egykori sekrestye – a szentély falához kapcsolódó – elbontott keleti falának csorbázott lenyomatát.[37] A fal külső vonala és az átlós pillér közötti falszakaszon az eredeti lábazatnak nemcsak magasságát sikerült megállapítani, hanem felső lezárásának lefaragott két téglasorát is megtaláltuk.[38]

Feltártuk az elfalazott sekrestyeajtó nyugati kává-ját, amely tulajdonképpen teljes egészében ránk maradt. A nyílás szegmens áthidalójának a merőleges káva vállához csatlakozó, rövid szakaszát is kibontottuk, az áthidaló ettől keletre eső részét – amint azt a belső felől is tapasztaltuk – elbontották.[39] Az áthidaló fölött, a falon – bizonyosan az elbontott boltozatra utaló – csorbázatot is megfigyelhettünk, amely a hajó északkeleti rövid falához és a szentély északnyugati sarkához kapcsolódott.[40] Úgy tűnik, hogy az egykori boltozat kőborda nélkül épült, a nyomok alapján vélhetően élkereszt megoldású lehetett *(12. kép)*.

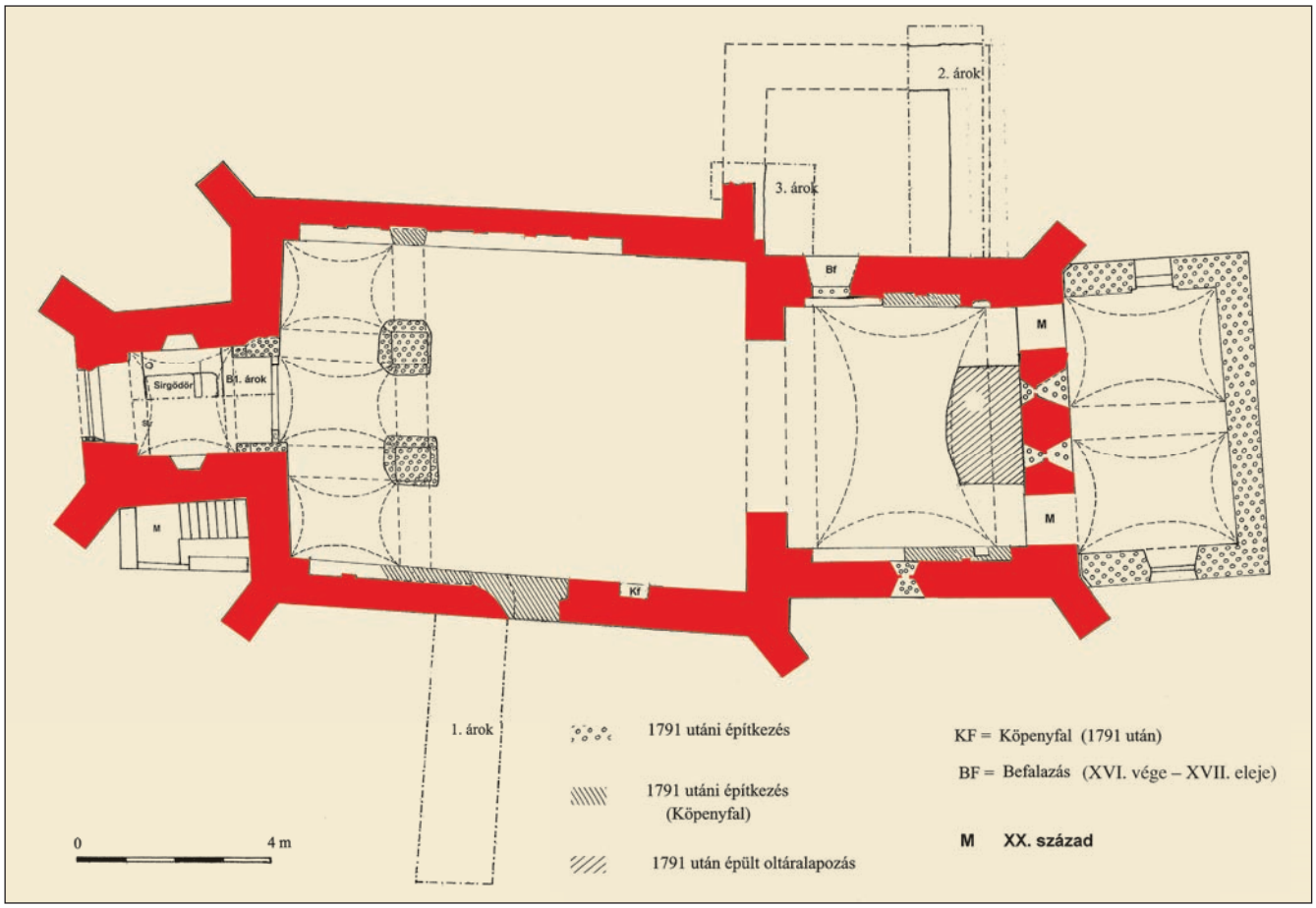
A B1. számú kutatóárokkal megvizsgáltuk a hajó bejárati nyílásai káváinak a mai küszöb alatti szakaszát. Egyértelműen kiderült, hogy a mai padló alatt a kávákat egészen a középkori küszöb szintjéig újrafalazták. A kutatóárokkal nemcsak a középkori járószintet, hanem a kávákhoz kapcsolódó egykori téglaküszöb rövid csonkját is feltártuk.[41] Közvetlenül a cementpadló alatt a torony keleti – a hajó nyugati falának vonalában épített – falalapozása került elő.[42]

A torony keleti és nyugati fala között mindössze 140 centiméter a távolság. A cementpadló alatt először szürke kevert földréteg húzódott, amely egy sárgásbarna színű, homogén összetételű, bolygatatlan talajon nyugodott. Az alapozásokat ez utóbbiba mélyítették. A két fal között egy sírgödör északi felét bontottuk ki. Bizonyos, hogy a XVIII. század végi helyreállítás pillanatában a toronyalj középkori járószintjét már nem használták. Erre bizonyíték, hogy a toronyalj területét borító, döngölt földes járószint alatt egy habarcsterítést találtunk, amelyet máshol nem észleltünk. A habarcsaljzatos járószinten sérülésre, nevezetesen beásásra utaló nyomokat nem figyeltünk meg[43].

A 2012. évi kutatás nyomán olyan fontos ismeretek birtokába jutottunk, amelyek az építéstörténettel kapcsolatos 2011-es megállapításaink pontosítását teszik szükségessé. A datálást illetően a véleményünk továbbra sem változott, amennyiben a templomot a Gutkeled nembeli

12. A szentély északi falához csatlakozó elbontott sekrestye befalazott ajtónyílása és boltozati indítása, valamint keleti falának csorbázata a kapcsolódó lábazattal

13. A kutatás alaprajzi felmérése a mai ablaknyílások könyöklő alatti szintjén

Gacsályi család építtette valamikor a XIV. század első harmadában.[44] 2011-ben még úgy véltük, hogy a téglány alakú hajóból és négyzetes szentélyből álló – sarkain átlós támpillérekkel erősített – templom déli falát már a kezdetektől az a négy ablaknyílás törte át, amelyek Josef Bithauser 1789. évi rajzán szerepelnek, és amelyeket a kutatás hellyel-közel azonosított is.[45] Ezek közül végül is csak a hajó középső – a többitől jóval kisebb méretű – ablaknyílása bizonyult eredetinek. A Bithauser rajzán látható délnyugati ablaknyílásnak a kutatás csupán nyugati felét találta meg, míg a délkeleti – a könyöklő és a rövid kávaindítás kivételével – gyakorlatilag megsemmisült, de a szentély déli nyílásának is csupán alsó harmada maradt meg. Azonban a kávákon tapasztalható faragások kétségkívül arra utaltak, hogy a három nyílás helyén korábban kisebb méretű ablakok voltak, amelyek mérete, valamint formai kialakítása feltehetően a hajó középső, eredeti ablaknyílásáéval azonos lehetett. A nyílások utólagosságát a délnyugati (fél)ablak áthidaló nélküli volta is bizonyította. Az ablakok átalakításának pontos idejét nem ismerjük – vélhetően arra valamikor a XVI. század végén kerülhetett sor. Mint ahogy azt is csupán feltételezzük, hogy a sekrestye elbontását, egyúttal ajtónyílásának elfalazását is a fenti időszakban végezték el, amikor is a templomot már biztosan a protestánsok használták.

Első kutatásunk során bukkantunk rá a síkmennyezetes hajó déli és északi falában öt, illetve hét csúcsíves vagy félköríves záródású fülkére. A fülkéket, akkori elképzelésünk szerint, fallal választották el. Ez végül alapjaiban tévesnek bizonyult, hiszen azokat konzolok kapcsolták össze. Ugyancsak 2012-ben tártuk föl a szentély északi és déli falában kialakított, csúcsíves lezárású falfülkék maradványait, mint ahogy a keleti fal körablakának kibontására is a fenti időpontban került sor. A toronyaljban feltárt (kirabolt) sírhely mintha igazolná azt, amit a toronyaljban való temetkezésekkel kapcsolatosan írtunk *(13. kép)*.[46]

Végezetül, ugyancsak 2012-ben tártuk föl a hajó nyugati végében a fából épült – a mainál magasabb s keskenyebb –, középkori karzat tartóelemeinek gerendafészkeit. A hajó északi fala elé épített, a középkorihoz kapcsolt fakarzat pedig minden bizonnyal a protestáns – a XVI. század vége és 1671 közötti – időszakhoz köthető.

A VAKOLATRÉTEGEK ÉS A FRESKÓK VIZSGÁLATA[47]

A zajtai római katolikus templom kutatása – az épület egykori formai elemein túl – kiterjedt annak vakolataira, festéseire és azok egymáshoz való viszonyára. Sajnálatos módon a templom korához viszonyítva meglehetősen kevés eredeti vakolat és festékréteg került elő a falakon, ami jelentős mértékben annak következménye, hogy a templom a XVII. és XVIII. században – több mint 100 éven át – fedetlenül, elhagyatottan állt. A XX. század második felében – az állandóan nedves falak védelme érdekében – a föld színétől számított 2–2,5 méter magasságig, kívül és belül minden vakolatot levertek.

Mindennek ellenére a templom hajójának északi falán és a diadalív hajó felőli oldalán kb. 3–4 méteres magasságban mégis előkerültek középkori festménytöredékek, amelyek egyidősek magával az építménnyel. A fes-

14. Szent Péter a mennyország kapujában

15. A diadalív délkeleti oldalán előkerült töredék

tés a készítés idején több jelenetből állt, az északi oldalon legalább háromból, amelyből mára mindössze egy maradt fenn értékelhető formában. A diadalív északi oldalán csak kisebb, körömnyi méretű darabkák őrződtek meg, a déli oldalon egy relatíve nagyobb felület is. Az északi falon lévő terjedelmesebb részlet Szent Pétert ábrázolja a mennyország kapujában, kezeiben kulcsokkal, és egy térdeplő személlyel, aki nyilván a kapun bebocsátást kér *(14. kép)*. A képsor egykor kelet felé folytatódott, egészen a diadalív északkeleti sarkáig, ahol át is fordult arra. Ez utóbbi részletek tartalmi elemei már nem megfejthetők. Szót érdemel még a diadalív déli oldalán lévő festés, amelynek témája ugyan nem volt meghatározható, de a megmaradt részletek – például egy elég nagyméretű glória – arra engednek következtetni, hogy esetleg Szent Kristóf-ábrázolás[48] *(15. kép)*. Ez a festés freskó technikájú. Vakolata vékony, követi a falazat téglasorainak egyenetlenségeit, felszíne fém eszközzel „bevasalt". A freskó szélei mentén sehol sem került elő egyéb középkori vakolat- vagy meszelésréteg. Úgy tűnik, mintha ilyen nem is létezett volna, mindössze az látható e részeken, hogy a falazat téglái közül kitüremkedő habarcsot a készítés során a fal síkja mentén szétkenték.

16. Az ülőfülkéket elválasztó elfaragott konzol a feltárást követően

A kutatás során itt-ott felbukkanó további vakolat- és meszelésrétegek többsége későbbi. A legkorábbi, amely szinte mindenben hasonlított a következő, már barokk kori vakolathoz és meszeléshez, a hajó középső, középkori ablakának szegleteiben és az előkerült ülőfülkék sarkaiban, valamint az elfaragott boltvállak vonala mentén található. Észlelését a következő réteggel (rétegekkel) való látványbeli azonosság nagymértékben korlátozta. A szentély elfaragott délnyugati boltíve mentén olyan részletre is ráakadtunk, ahol ezt a középkori réteget még vörös színnel is befestették. Ahogy a boltív élszedett vonalát, úgy a festést magát is elpusztították, csupán az ív mentén mutatkozó halovány elszíneződés utalt az egykori festésre. A vörös festéssel nyilván a bordaívet utánzó, élszedett téglasort kívánták hangsúlyossá, azaz látvány tekintetében bordaszerűvé tenni.

A helyreállítás során elkészítettük az északi hajófal délnyugati szélső fülkéit összefogó konzol hiteles rekonstrukcióját, figyelembe véve az elfaragott csonkok hordozta információt, az ott lévő eredeti formákat[51] *(16. kép)*.

Jegyzet

[1] A 2010. évi kutatásra lásd: Pintér Attila és Juan Cabello tudományos dokumentációját. (Juan Cabello: *Zajta, rk. templom műemléki kutatása. Tudományos dokumentáció.* Budapest, 2010. – Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 42006. és Pintér Attila: *A zajtai rk. templom falképrestaurátori kutatása*. Budapest, 2010. – Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 43890.

[2] 2013 őszén a külső homlokzati falak rendbetételével kezdődtek meg a helyreállítási munkálatok. A terveket Wittinger Zoltán építész készítette.

[3] Cabello–Simon 2011. 142–179.

[4] Az északi falban hét, míg a déli falban öt fülkét falaztak ki.

[5] Cabello–Simon 2011. 166–167. és 43. kép.

[6] A cementpadló felszedése után a fülkék összefüggő padkáját is feltártuk, amely a cementpadló fölött 8 centiméterrel húzódott.

[7] A fülkék szélessége: 68–72 centiméter. A két szélső káva padkától mért, vállig tartó magassága: a nyugatié 134, a keletié 120 centiméter. A csúcsíves záródások padkától mért magassága 182–184 centiméter. A 6–7 centiméter vastag téglákból kifalazott áthidaló szélessége 14 centiméter. A fülkék mélysége 31–32 centiméter. A padka középkori járószinttől mért magassága 62 centiméter. A konzolok szélessége 30–34 centiméter. A konzolindítás padkától mért alja 70–94 centiméter. A rekonstruált konzol ívének hossza 55 centiméter, míg a félhenger és a függőlemez szélessége 8 centiméter. A konzolok félhengeres vállai 4–6 centiméterrel lejjebb helyezkednek el, mint a fülkesort lezáró szélső kávák hasonló kialakítású vállai. Megjegyezzük, hogy a mai karzatalj boltozata hevederének vállát a harmadik fülke áthidalójára támasztották. Statikai okokból ezt és a negyedik fülke befalazását nem bontottuk ki.

[8] A fülke középkori járószinttől mért vállmagassága 182 centiméter, legnagyobb magassága 258 centiméter, szélessége 60 centiméter, mélysége 32 centiméter. A padka 34 centiméterrel a középkori járószint fölött húzódik. A csúcsíves lezárású fülke áthidaló nélkül, a téglák lépcsőzetes kiugratásával épült meg.

[9] Mivel a falsíkban elhelyezett szegmens áthidalót ismerjük, az ajtó belső nyílásának méreteit is meg lehetett állapítani. Az ajtónyílás belső, szegmensíves áthidalója teljes egészében ránk maradt, valamint keleti kávájának felső része is 180 centiméter hosszan követhető, amelyet a cementpadló fölött 20–25 centiméterrel a köpenyfal szakít meg. Az ajtó belső nyílásának kiszerkesztett szélessége 124 centiméter, a belső káva vállának középkori járószinttől mért magassága 258 centiméter, a nyílás legnagyobb magassága pedig 276 centiméter. Azonban figyelembe véve, hogy egykor küszöb is volt, a nyílás eredetileg legalább 20–25 centiméterrel rövidebb lehetett.

[10] Az ajtó belső nyílásának kiszerkesztett szélessége 90 centiméter körüli, a nyílás vállának középkori járószinttől mért magassága 200 centiméter, legnagyobb, csúcsívnél mért magassága 255 centiméter.

[11] A középkori ajtót és a tőle nyugatra lévő négy falfülkét egy időben szüntették meg. Ennek során megsemmisült az ajtó nyugati fele és küszöbe, valamint az ajtóhoz közelebb álló két fülke alsó kétharmada is, de a két nyugati fülke hátfala is erősen sérült volt.

[12] A keleti fülke kávájának padkától mért vállmagassága 154 centiméter, legnagyobb magassága 210 centiméter. A 32 centiméter mély padka a középkori járószinttől 42 centiméterrel magasabban van. A nyugati fülke nyugati kávája már hiányzik, ám érintetlen hátfala pontosan kijelöli merőleges kávájának helyét.

[13] A fülke 65×44 centiméter méretű, mélysége 20–25 centiméter. Magassága a középkori járószinttől 180 centiméter.

[14] A lapos szegmenssel lezárt, kisméretű fülke kialakításakor megtartották a korábbi fülkék hátfalát, még meszelt – a kisméretű fülke padkája mögött is folytatódó – vakolatuk is felfedezhető volt. A kibontott keleti falfülke vállának középkori járószinttől mért magassága 182 centiméter, legnagyobb magassága 250 centiméter. A nyugati fülke kiszerkesztett magassága 258 centiméter. A két fülke válltól konzolig mért szélessége 80 centiméter. A 40 centiméter szélesre kiszerkesztett konzolok alja a középkori járószinttől mért 170 centiméteres magasságban húzódhatott.

[15] A fülke mélysége 30–32 centiméter. A csúcsívet úgy alakították ki, hogy a válltól kezdődően a téglákat soronként 3–5 centimétert előreugratva lépcsőzetesen helyezték el.

[16] Mivel a váll fölötti, lépcsős kialakítású, csúcsíves lezárás tégláit a hátfal elé helyezték el, következésképpen egykori meglétükre utaló nyomok sem feltétlenül maradtak fenn. Ez alól kivételt jelent a nagyméretű mai fülke alsó szakaszán mutatkozó, a fal síkja elé ugró téglafal maradványa, amely az elbontott fülkék padkafalának részei lehetnek. A felső sor teteje 42 centiméterre a középkori járószint fölött van.

[17] A nyílás szélessége 107 centiméter, a kávák 88 centiméter hosszan maradtak meg. Belső, keskenyebb nyílása egykoron 44 centiméter széles volt. A belső nyíláshoz kapcsolódó, szintén rézsűs könyöklő 40 centiméterrel magasabb, mint a külső alsó széle. A belső, keskenyebb ablaknyílás 44 centiméterrel beljebb lett kialakítva.

[18] A 408–410 centiméteres magasságban feltárt fészkek mérete északnyugaton: 30×20 centiméter, 30×24 centiméter, 32×30 centiméter, délnyugaton: 34×26 centiméter, 40×35 centiméter, 40×30 centiméter. A karzat déli végén a padló fölött egy 30–40 centiméter széles, lekerekített sarkú bevésést bontottunk ki. Az északnyugati sarokig követhető, 15–20 centiméter mély, a padló mögött is folytatódó utólagos, 115 centiméter széles bevésés nehezen értelmezhető, erős fenntartással talán egy karzatfeljáróhoz köthető.

[19] A fészkek alsó tagja 145 centiméteres, míg felső eleme 250 centiméteres magasságban helyezkedett el.

[20] Az alsó pihenő fészke 52×12 centiméter méretű, a hozzá kapcsolódó lépcsőfok fészke 15×12 centiméter. A felső pihenő fészke szabálytalan, mérete 60×10–30 centiméter.
[21] A gerendafészkek mérete: 20×20 centiméter, illetve 25×20 centiméter. A harmadik gerendafészek nyilván a mai karzat boltozata mögött lehet.
[22] A fészek 18–22 centiméter széles, 6–10 centiméter mély.
[23] Az északi fal előtti karzat szélességét nem ismerjük. A középkori karzat szélessége 140–145 centiméter volt.
[24] A gerendafészek mérete 30×30 centiméter.
[25] A középkori könyöklő szélessége 88 centiméter. A káva indításaiból 2–3 centiméter maradt meg.
[26] Az ablakot máskülönben a fal külső homlokzatának 2010. évi kutatásakor már megtaláltuk.
[27] A nyílás kávájának vállmagassága 130 centiméter, legnagyobb magassága pedig 180 centiméter. Belső nyílásának könyöklője a külsőnél 34 centiméterrel följebb és 32 centiméterrel beljebb helyezkedik el. A tokhorony 3 centiméter széles.
[28] A 2010. évi kutatás során a külső felől feltártuk ezt az ablakot, melynek könyöklője teljes egészében megmaradt. Ennek alapján az ablak külső szélessége 110 centiméter, legnagyobb magassága pedig 320 centiméter volt. Tekintettel arra, hogy az ablak belső könyöklője a karzat boltozatának takarásában van, valamint záródásának keleti felét az új ablak semmisítette meg, pontos mérete csupán hozzávetőleges. Az ablak kiszerkesztett belső magassága 320 centiméter, míg szélessége 110–120 centiméter lehetett.
[29] A mai ablak kifalazásakor a nyílást, de magát a fakarzatot is megszüntették. Ezt bizonyítja, hogy a gerendafészek befalazásának szélén a téglák az új ablak nyugati, enyhén rézsűs kávájának szerves részei – azokat már beépítés előtt úgy faragták, hogy a kialakítandó kávához tökéletesen illeszkedjenek. Az ablak nyugati káváján kibontott, másodlagos gerendafészket nem tudjuk értelmezni.
[30] A karzat padlója 378 centiméteres magasságban van, szélessége pedig 270 centiméter. A főfalban látható két kerek fészek minden bizonnyal a modern falikarok befogására szolgált. A középkori falkorona fölött a XVIII. század végi, 60–70 centiméteres emelés következik, amellyel együtt épültek a mai ablakok is. A hajófalakon főpárkányra utaló nyomok nem kerültek elő – azokat (mivel statikailag nyilván rossz állapotban lehettek) a XVIII. század végi helyreállítás során egyszerűen elbontották. Amíg a mai ablakok áthidalóinak záródása és az emelés egykorú, addig a nyílások kváinak csorbázata kétségkívül arra utal, hogy a falazat áttörésével készültek.
[31] Ezt erősíti az a tény, hogy a boltozati vállak az újraépített fal tégláihoz tökéletesen illeszkednek. Az eredeti nyílás kvái 80 centiméter hosszan maradtak meg. Szélessége megegyezik a mai ajtóéval.
[32] A csorbázat északi oldalához csatlakozó, 95 centiméter magasan lévő gerendafészek 20×14 centiméter méretű. Az ettől 30–35 centiméterre északra és 15 centiméterrel magasabban kialakított – már az utólagos átfalazás szélénél megszakadó – másik gerendafészek 38×40 centiméter méretű.
[33] A 3,5 centiméter széles padka a karzat padlójától mért magassága 230 centiméter. Úgy tűnik, hogy az északi, a déli és a nyugati hajófal eddig a szintig egyszerre épültek, majd talán a csatlakozó torony miatt a nyugati fal felhúzását ideiglenesen felfüggesztették. A két oldalfalat azonban tovább építették, mégpedig oly módon, hogy az utolsó végtéglákat fésűsen helyezték el, kihagyva a nyugati falazat kötésben csatlakozó helyét. Ezt az északnyugati sarkon figyelhettük meg, de nyilván ugyanígy járhattak el a délnyugati sarkon is.
[34] A középkori falkorona a karzatpadló szintjétől 300 centiméterre és a középkori járószinttől 660 centiméterre zárul. A középkori falkorona fölött már csak a XVIII. század végi építkezéshez sorolt falemelést találtuk.
[35] A körablak átmérője 116 centiméter.
[36] A középkori boltozat kiszerkesztett magassága 685–690 centiméter, vállának magassága 340 centiméter. A gerendafészkek 20×15 centiméter, 15×10 centiméter, 30×28 centiméter méretűek. A boltozat a középkori járószinttől mért 570, illetve 605 centiméteres magasságban szakad meg.
[37] A keleti fal külső síkja az átlós támpillértől 70 centiméterre mutatkozott.
[38] A lábazat teteje a mai terepszinttől 56 centiméteres magasságban található, felső lezárása feltehetően egyszerűen – téglából és vakolatból kialakított – ferde sík lehetett.
[39] A káva vállig mért hossza 198 centiméter. A hajó kávájában, valamint áthidalójának belső felületén néhány foltnyi fehér meszelésű vakolat is mutatkozott.
[40] A boltozati váll a terepszint fölött 165 centiméteres magasságban köt be a hajó falába. A saroktól indított, a szentély és a hajó falába is bekötött meredek boltozatot úgy távolították el, hogy annak a hajó sarkába mélyen bekötött részét is kiemelték. A boltozat elbontása után a „levegőbe lógó" hajó sarkát egy 30 centiméter széles fallal támasztották alá.
[41] Az ajtó eredeti küszöbszintjét a cementpadló alatt 52 centiméterrel lejjebb határoztuk meg. A küszöb téglacsonkja 4–6 centiméter. Ehhez képest a hajó középkori járószintje 12 centiméterrel (alig egy lépcsőnyivel) magasabb volt. Ugyanakkor a toronyalj egykori padlóját a küszöbnél 18 centiméterrel alacsonyabban alakították ki.
[42] Az alapozási kiugrásra 60 centiméter mélyen bukkantunk. A falalapozásnál a fal 130–135 centiméter széles, míg a felmenő fal csupán 110–115 centiméter széles. A torony nyugati falalapozásának felső síkja a mai cementpadló fölé emelkedik, ahol is egy két fokból álló, összesen 45 centiméter magas lépcsővel zárul. A második lépcsőfok 50 centiméter széles, külső síkja a torony nyugati falának vonalában van.
[43] A hajó északnyugati sarkában nyitott kutatóárokkal meghatároztuk a középkori, döngölt földből kialakított, sározott járószintet, valamint a falalapozás síkját. A középkori járószint a cementpadló alatt 48–52 centiméterre került elő, a falalapozás síkja pedig a középkori járószint alatt további 36–38 centiméterrel mélyebben található.
[44] A datálásra ld.: Cabello–Simon 2011. 175–176.
[45] Uo., 173. és 54. kép.
[46] Uo., 160., 177.: 81. jegyzet.
[47] A munkában Kisterenyei Ervin restaurátor volt Pintér Attila segítségére.
[48] A töredékek teljes terjedelme mintegy 5–6 m^2-nyi lehet. Számításba kell azonban venni, hogy az egyes töredékeken belül még jelentős hiányok adódnak.
[49] Annak még egy ezrelékét sem teszik ki.
[50] A készítés során kanálháttal kenték fel a falra és az egyenetlenségeket még a száradás előtt vizes meszelővel szétkenték. Erre a vakolatra egy meszelésréteg került, amelynek tónusa tört fehér, világos tojáshéj színű.
[51] Példaként szántuk a további munkák kiviteléhez.

A fényképeket a szerzők (3, 7–10, 16–18) és Kollár Tibor (1, 2, 11), a rajzokat Pisch Ildikó (4–6, 12–15) készítették.

B. Juhász Györgyi – Lángi József

A zajtai római katolikus templom középkori falképtöredéke

A templom középkori falképeiből mindössze két fragmentum maradt fenn, melynek kutatását és feltárását 2012-ben Pintér Attila restaurátor-művész végezte. Az al fresco technikájú képek egykor nagyobb felületre terjedhettek ki, de napjainkra csupán a diadalíven és a hajó északi falán maradt fenn egy-egy nehezen értelmezhető töredék.[3] E freskók vakolata mindössze néhány milliméter vastag, melyet egyetlen rétegben hordtak fel a téglafalazatra. Tisztítás után számunkra egyértelművé vált, hogy a falképek csupán lokálisan jelentek meg, mivel a diadalív képének felső részén, illetve az északi fal freskójának bal oldalán és felső részén egyértelműen láthatóvá vált, hogy a falkép hordozóját csak a képmező nagyságának megfelelően vakolták fel. Környezetében nem maradt értelmezhető középkori vakolat-, illetve meszelésréteg. Lehet, hogy készült a festett felületet körbefogó fehér meszelés, melyről Juan Cabello említést tesz, de munkánk megkezdésekor ennek már nyomát sem találtuk. Viszont nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a freskók először a nyers téglafelületen jelentek meg, majd bizonyos idő elteltével festették őket körbe, mivel a téglafalazat fugái nem esetlegesek, hanem gondosan eldolgozottak, besimítottak. A diadalív 1 m^2-nyi töredéke ma már felismerhetetlen, többnyire csak a nyers, lekopott vakolatszín dominál. Jelenleg csupán annyi állapítható meg, hogy a diadalív indításánál záródó képmező egykor a teljes felületet kitöltötte. Keretén a gerényi diadalív Köpenyes Máriáját övező, geometrikus elemekből álló motívum egyszerűsített változata figyelhető meg, melyet élénk színezésű, ék alakú mustrákból álló kettős szalagkeret övez. A képmezőn belül egy nagyméretű, kissé jobbra tekintő figura dicsfényes feje és válla maradt fenn. Kutatói vélekedés szerint Szent Kristóf ábrázolása lehetett, de a teljes megtisztítás után láthatóvá vált, hogy a dicsfényben kereszt motívumot festettek, emiatt mi Krisztussal azonosítjuk az ábrázolt személyt. Mivel Jézus balra lefelé tekint, ezért felmerült bennünk, hogy esetleg egy egészalakos Fájdalmas Krisztus, vagy mivel nem pont középtengelyben helyezkedik el, egy Noli me tangere ábrázolásról lehet szó. Egykori élénk színezéséből a vörös és okker mellett tüzes zöldek és kékek nyomai maradtak fenn, amiben eltér az északi fal képeitől, mivel ott csupán a két meleg szín és annak árnyalatai dominálnak, a háttér kivételével a hideg színek hiányoznak.

A hajó északi falán maradt meg az egyetlen értelmezhető képmező, amely egykor legalább három külön-külön keretezett képből állt. A képek határát a napi varratok (*giornata*) is kijelölik. Elsőként a diadalívhez közel eső képet festették meg, amelyből napjainkra csupán bal oldali keretrészlete maradt fenn. Élénk színezésű, ék alakú mustrákból álló szalagkerete a diadalív freskóján fennmaradttal egyezik. Ezt is bekarcolva szerkesztették fel. A középső kép is megsemmisült, mivel itt az újkorban ablakot vágtak a falazatba. A 108 centiméter széles képmező alsó részéből mindössze egy 94 centiméter magas töredék maradt meg, de minden bizonnyal ez is megközelítőleg 200 centiméter magas lehetett, mint a tőle nyugatra eső kép. E freskón egyetlen – fehér színű köpenyt viselő – figurát ábrázoltak.

A viszonylag jó állapotú bal oldali kép ma 180×147 centiméter befoglaló méretű, de eredetileg még kb. 20 centiméternyivel magasabb lehetett. Egyszerű, 8 centiméter széles, fehér és okker színű vonalakból álló szalagkeret övezi. Tisztítás előtt úgy véltük, hogy e keret szélesebb volt, de a freskó megtisztítása után kiderült, hogy a kétoldalt és fent megfestett, okker alapszínű, S alakú motívumokkal díszített, 7,5–7,5 centiméter széles sávok egy gyenge perspektívikus kísérletként megjelenített, szögletes kapuépítményt stilizálnak. E kép a befalazott déli kapuval pontosan szemben helyezkedik el, és két alak látható rajta. Szokatlan kapuépítménye alatta a jobb oldali figurában Szent Pétert ismerhetjük fel, aki szürkéskék ruhát és bal vállára borított, vörös színű köpenyt visel. Bal kezében könyvet, jobbjában hatalmas kulcsokat tart. 35 centiméter átmérőjű dicsfényét még a nedves vakolatba karcolták, viszont más előkészítő rajzot (*sinopia*), bekarcolást nem fedeztünk fel. Mivel a fej viszonylag ép, felismerhető Szent Péter tonzúrája is. A másik alak sokkal roncsoltabb, de a tisztítás után egyértelművé vált, hogy itt egy térdelő figuráról van szó, akit kezeit előre nyújtva, talán imádkozó pozitúrában ábrázoltak. Két keze között sárga színű, két gombban végződő botot tart. Hosszú

szakálla volt, de arca sajnos megsemmisült, csupán ősz hajából maradt egy kis töredék. A bot jellegzetes zarándokbot, amely középkori freskóinkon többnyire Szent Jakab apostol kezében tűnik fel. Néhány falképen viszont az azt megrendelő donátor tart ilyen botot a kezében. A kompozíció hasonló lehetett, mint amilyen Arnold von Harff lovag 1496–1499 között lezajlott hatalmas, a legfontosabb kegyhelyeket felkereső zarándokútjáról szóló kéziratában található római rajzról ismert.[4] Hazai emlékanyagunkban ritkán találkozunk zarándokábrázolással, közülük kettő mindenesetre megkülönböztetett figyelmet érdemel. A Debreczeni László által vezetett helyreállítás során 1964–1966-ban a nádasdaróci református templom északi falán tártak fel egy roncsolt freskótöredéket, melyen Szent Mihályt és Szent Jakabot festették meg.[5] A XIV. század második felére keltezett falkép nagyméretű figurái között egy sokkal kisebb, zarándokbotot tartó, térdelő figura is felfedezhető, akinek fejét Jakab apostol jobbjával megérinti. Kovács András meggyőző érvelése szerint itt egy Compostelát megjárt zarándok, donátor lelkének üdvözülését jelenítették meg.[6] Magyarvista református templomának déli falán már 1913-ban feltártak, majd újra lemeszeltek egy hajón utazó zarándokcsoportot ábrázoló képet *(1. kép)*. Mellettük Szent Jakab, Szent Miklós és a gyermek Jézust tartó Szűz Mária nagyméretű alakja áll. A Szűzanya a nádasdaróci kompozícióhoz hasonlóan egy arányaiban lényegesen kisebb tonzúrás figura fejére teszi jobb kezét.[7] Véleményünk szerint e két zarándokábrázolással állítható párhuzamba a zajtai freskó. A feltehetően római zarándoklatra induló, vagy azt megjárt építtető, esetleg falképeket festető birtokos ábrázolásáról lehet szó. A középkor folyamán Róma felkeresése számított a leggyakoribb célpontnak.[8] Mivel a falkép megrendelőjéről, elkészítésének okáról nem rendelkezünk adatokkal, csak feltételezhetjük, hogy a Zajtainak nevezett család egyik férfi tagjának Rómában tett zarándoklatával hozható összefüggésbe, vagy esetleg a földi zarándokút végső állomásaként Szent Péter közbenjárásáért esdekelve ábrázolták őt valamikor a XIV. század közepén, második felében.

Jegyzetek

[1] Cabello–Simon 2011. 163–179.
[2] Németh 2008. 348.; Cabello–Simon 2011. 163–179.
[3] Cabello–Simon 2011. 174.
[4] Arnold von Harf 1860. 14. – róla: Knop 2012.
[5] Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 88–89.
[6] Kovács A. 2013. 210–211.
[7] Szabó T. 2010. 9–10.; Szabó T. 2011. 149–154.; Kovács A. 2013. 211.
[8] Csukovits 2003. 23-47.

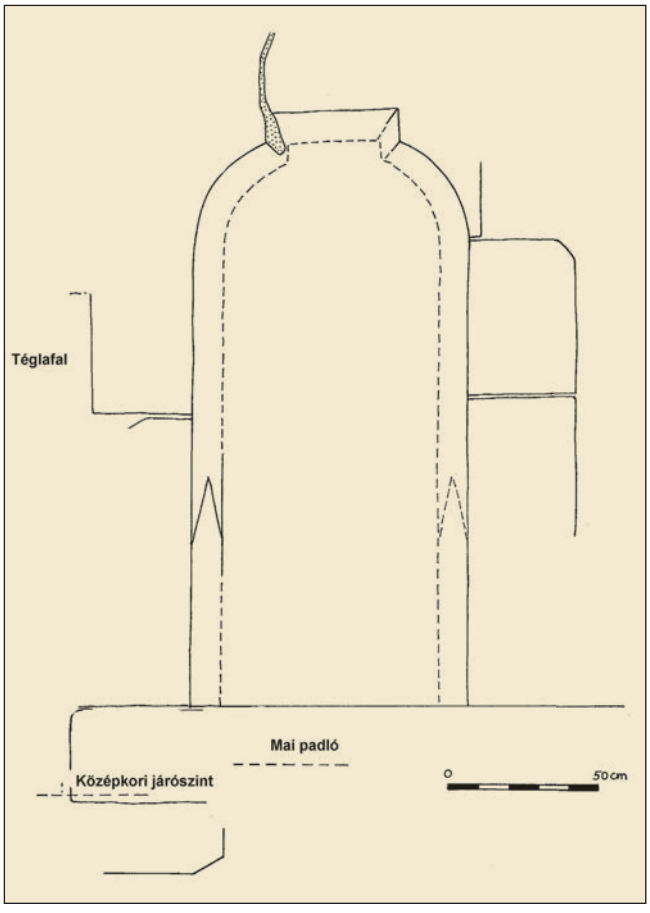

1. Falkép a magyarvistai református templom déli falán (Gróh István akvarellmásolata, Forster Központ)

Juan Cabello – Németh Péter – Pintér Attila

A kölcsei református templom építéstörténete

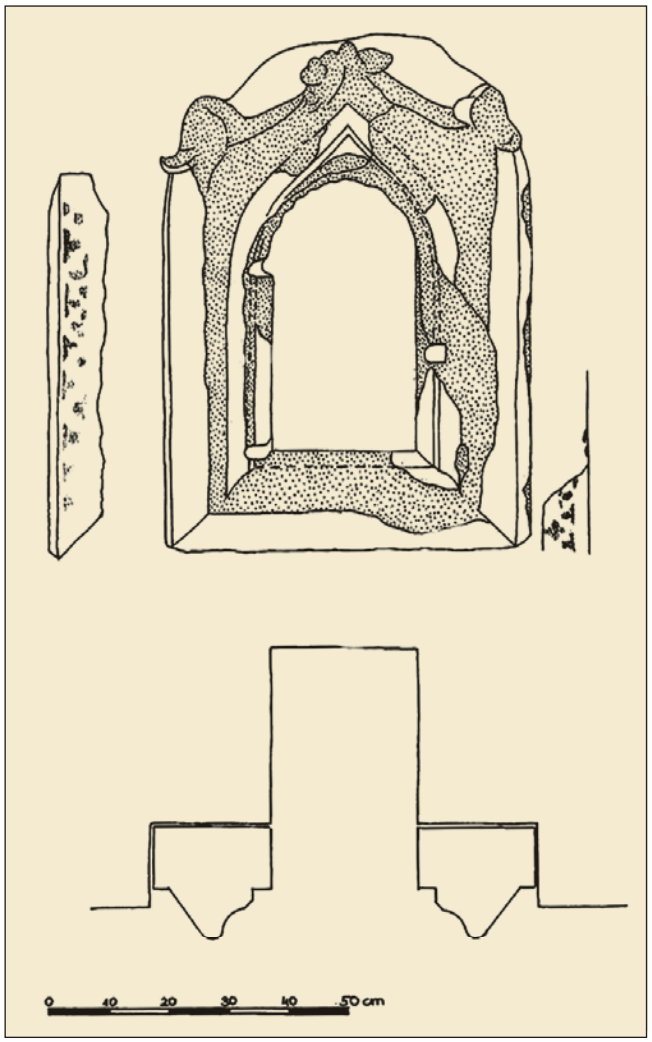
A Kölcse helynév a Szentemágócs nemzetség másik nevével egyezik. Névadója az 1181 előtt élt Kölcse ispán, aki talán azonos Kölcsei (*Culcey*) ispánnal, II. Géza király egy 1142–1146 között kiadott oklevelének tanújával.[1] A [Túr jobb parti] falu 1181-ben tűnik fel a cégényi monostor és [a Szentemágócs nembeli] Péter fiai: István és *Konchi* [ɔ: Konthi], valamint Ehellős fia: Ehellős által közösen birtokolt Milota és Túr földek határánál, mint irányt jelző hely.[2] A Szentemágócs nembeli Máté fia: Dénes 1291-ben apja és testvérei nevében felhatalmazást adott az esztergomi ciszterci monostor kegyúri jogának visszaszerzésére (1291: *Dyon. f. Mathei pro se et pro patre suo ac fratribus suis… omni generacionis Scentemaguch*),[3] majd e tájt a pécsi káptalan által állított, Tolna megyei nemes tanúk között említik.[4] Eszerint a Kölcseiek őse – az Ete fiak halála után – Dunántúlról került át Szatmárba.

1. A sekrestyeajtó felmérési rajza

Kölcsei Máté fia: Dénes ispán Bereg megyében kezes.[5] 1324-ben Dénes fia: János [a Balogsemjén nembeli Panyolai] János fia: Péterrel szemben elkövetett pusztítása jóvátételeként méneséből egy 1 évesnél idősebb csikót tartozott adni, ám ez elmaradt.[6] 1329-ben Dénes fia: János királyi ember.[7] 1339-ben Rohodi Arteus fia: Miklós fia: László pert indított leánynegyed dolgában Kölcsei Dénes fiai: János, Jakab, András, Mihály és Miklós ellen, s ekkor megemlítik, hogy a király [I. Károly] is perben áll velük Cégény és Kölcse birtokok miatt, ugyanis a király Dénes halála után a koronára visszaszállottnak vélte birtokaikat *(Kulche)*.[8] A per 1344-ben zárult, amikor I. Lajos király megerősítette jogaikban őket Kölcse és az itteni hídvám birtokában is, azt örökadományul adva. A következő évben a testvérek birtokaikat megosztották: Kölcse az elsőszülött Jánosé [a Kölcsei Nagy család őse], Jakabé [a kölcsei Farkas család őse] és Andrásé [az Egregyi (Zaránd megye) család őse] lett. A falut is megosztották: az atyai ház (*curia*) a méhessel, a Kóród felé eső résszel Jakab és András, míg a kúria melletti telek (*sessio*) a Túr folyó körüli sziget mellett a délre eső résszel János tulajdonába került. A Túr folyón álló kölcsei malom a testvérek közös tulajdonában maradt, karbantartásáról a falusiak gondoskodtak. A szántóföldeken és a szénatermő réteken a falu határain belül, s annak tartozékain (az egyes testvérek) megosztoztak, míg az erdők és a vizek közösek maradtak.

Kölcsei Dénes fia: András békési (1349–1356), zarándi (1362–1366) és szatmári, ugocsai, [máramarosi] ispán (1373–1375), e minőségében Sebesvár (1359–1360; Bihar megye), Világosvár (1362–1366; Zaránd megye), Solymos (1365; Arad megye), Aranyos (1373; Közép-Szolnok megye) és Nyaláb (1373; Ugocsa megye) várak várnagya vagy birtokosa. Testvérei közül János és Jakab veszprémi ispán (1353–1357!), királyi lovagként az aula tagjai.[9] Kölcsei Dénes fia: János Szatmár megye esküdtje (1357: *Jo. f. Dion-i de Kelche)*.[10]

2. A másodlagosan befalazott szentségtartó rajza

Az erdélyi püspökség ugocsai főesperessége alá tartozó egyházának Tamás papja 1332-ben 5 garas pápai tizedet fizetett,[11] tehát a falu az átlagos szatmári falvaknál kissé népesebb volt.

A falu első templomának a XII. század második felében már állnia kellett, ugyanis a cégényi monostor mellett az 1142–1146 között emlegetett Kölcse ispán a róla nevet kapott faluban, mint birtokai központjában biztosan megépíttette a környék lakóinak is kultuszhelyet nyújtó templomot, ha másból nem, akkor fából. A pápai tizedjegyzék tanúsága szerint a XIV. század elején már plébánia volt a kölcsei templom – a környék fennálló templomai alapján ez bizonyára téglából épült. Mindazonáltal erre az épületre vagy akár maradványaira a kutatás során nem bukkantunk rá. Úgy tűnik, hogy a román kori plébániatemplomot vagy teljes egészében elbontották, vagy nem ezen a helyen állt.[12] A szentély északi falának külső oldalán feltárt – és egykoron a sekrestyéhez tartozó – kőkeretes szentségtartót éppenséggel akár ebből a templomból is kiemelhették.

A ma álló templom egyetlen építkezés eredményeként épült meg. Téglány alakú hajójának keleti végéhez diadalívvel összekapcsolt, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik. A szentély sarkait átlós, lépcsős kialakítású támpillérek erősítik, míg a szentély déli falának tengelyében egy merőleges irányú pillér is épült. Érdekes módon, a hajó és a szentély déli csatlakozásánál – a diadalívvel szemben – a fal külső oldalához nem épült támpillér. A hajó nyugati sarkait kváderkövekkel erősítették meg. A szentély északi falához dongaboltozattal fedett sekrestye épült.[13] A nyugati – amúgy másodlagos – pillér mellett feltártuk a nyomott csúcsíves sekrestyeajtót. Áthidalóját és minden bizonnyal merőleges káváit is téglából falazták. Az ajtónyílás templombelső felőli oldalán egy gyámköves megoldású, élszedett kőkeret került elő *(1. kép)*.[14]

A szentély északi falába beépített kőkeretes szentségtartót alighanem egy másik templom falából emelték ki *(2–3. kép)*. A kőkeretre lemezek közrefogta, homorlatból és keskeny pálcából álló tagozatot faragtak. A kőkeret szamárhátíves záródását, továbbá a vállakat feltehetően keresztrózsákkal díszítették. Ez a rész már a falsík mögött pár centiméterre, tulajdonképpen a vakolat takarásában

3. Másodlagosan befalazott szentségtartó

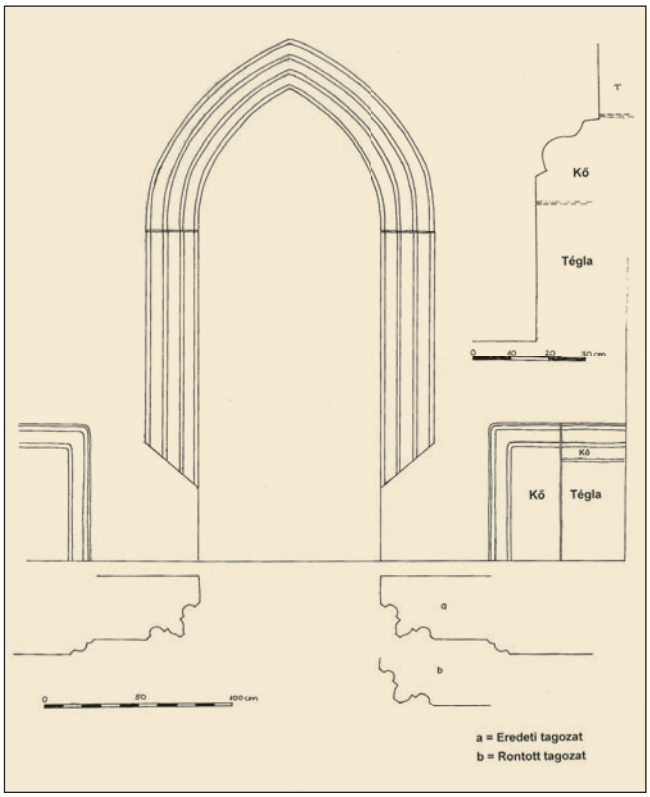

4. Lábazati párkány a hajó északi falán

helyezkedett el. Tekintettel arra, hogy a kőfelület festett, nem vitás, hogy a kőkeretet biztosan máshonnét hozták ide. A téglából kifalazott fülke azonban egykorú magával a szentély falával.[15] A fülke befalazásában egy kőpillér rétegköve is előkerült, amelynek több mint fele hiányzott. A megmaradt rész alapján alighanem téglalap keresztmetszetű, sarkain élszedett pillér töredékéről van szó. Valószínűleg egy szenteltvíztartó lábazatának egyik rétegköve lehetett.

Az épület körbefutó, téglából falazott lábazatát profilos kőlap zárja *(4. kép)*. A főpárkány magasságát nem ismerjük, ám joggal feltételezzük, hogy az egykor a nyugati végén, valamint a diadalív fölött oromfalas hajófal eredetileg valamivel magasabb lehetett a szentélynél. A szentély és a hajó déli falában két-két csúcsíves záródású, kőkeretes, (napjainkban már hiányzó) mérművekkel ékesített, osztott ablakokat alakítottak ki.[16] A hajó déli kapuja csúcsíves záródású *(5–6. kép)*. Rézsűs kőkerete két homorlat közrefogta körtetagozatos profilú. A kapuzat, valamint a kőkeret mellett függőlegesen a föld felé forduló lábazati párkány a mai napig őrzi eredeti formáját. Eredeti nyugati kapuja ma már nincs meg, azonban bizonyos, hogy annak a mai bejárat helyén kellett állnia. Méreteit nem ismerjük, ám a kutatás során az utólagosan építőkőként felhasznált – élszedések és hornyok közrefogta pálcából összeállított profilú – rétegköveiből számos elem került elő a hajó északi falát és a szentély nyugati sarkát támasztó, utólagosan épült támpillérekből, de a hajó nyugati új bejárata mellett átépített falazatban is felfedezhető néhány darab. A hajót ma már ismeretlen síkmennyezet zárta le, míg a szentélyt egy kétszakaszos, tölcsérkonzolokhoz kapcsolódó szögletes faloszlopokról indított, trapéz alakú orrban végződő, kőbordás hálóboltozattal fedték *(7. kép)*.[17] A déli és az északi fal közepének boltozati konzoljain egy-egy csücskös talpú címerpajzsot faragtak ki *(8–9. kép)*. A szentély északkeleti falában egy kőkeretes, keresztrózsákkal ékesített fiatornyos, szemöldökkövén négykaréjos vakmérművel díszített szentségtartó fülke látható *(10. kép)*. Megállapítottuk, hogy téglából kifalazott fülkéje egykorú a főfallal – annak csupán felső záradékát, valamint oldalfalának felső részét faragták meg. Erre minden bizonnyal a fülkénél valamivel nagyobb méretű szemöldök behelyezésekor kerülhetett sor *(11. kép)*.[18] A szentély déli falában, közvetlenül a csúcsíves ablaknyílás alatt egy gyámköves megoldású, élszedett, kettős kegyúri ülőfülke van, amelynek középosztója hiányzik, azonban a falba való bekötésének helye jól látszik *(12. kép)*.[19] Feltételezzük, hogy az épületet meredek nyeregtetővel fedhették.

A legutóbbi – még a falkutatást megelőző – összefoglalás a templom építését 1450–1530 közé teszi a stílusjegyek alapján.[20] Azonban a történeti adatok segítségével ezt az időhatárt bátran szűkíthetjük: a XVI. század első évtizedei számításba sem jöhetnek, hiszen a falunak ekkor már a Bátoriak is birtokosai. Úgy véljük, hogy a Hunyadi János alatti alispánság, meg a baktai szőlőbirtok jövedelmezett annyit, hogy Mátyás uralkodásának kezdetén (1460-as évek) az immáron több önálló részre szakadt Kölcsei család belekezdjen egy nagyszabású építkezésbe. Mindazonáltal a templom felépítése így sem mehetett zökkenőmentesen. Erről tanúskodnak az épületen alkalmazott eltérő építési anyagok is. Úgy tűnik, hogy az építkezés során kevés tégla állt rendelkezésre, hiszen a tégla-

5. A déli kapu felmérési rajza

6. Déli kapu

falat az ablakok könyöklőinek magasságában egy vegyes falazás váltja föl, amely legfölül, nevezetesen az ablakvállak vonalától már tégla nélküli törtköves résszel fejeződik be *(13. kép)*. Ez a minden rendszert nélkülöző – vélhetően az éppen kéznél lévő építőanyagot felhasználó – építkezés mintha azt sugallná, hogy a munkálatok akár többször is félbeszakadhattak.[21] Oka lehetett ennek az anyagi háttér gyengesége, de a Kölcsei család ágai közötti – az építkezéssel kapcsolatos – anyagi jellegű vitákat sem zárhatjuk ki. Az esetlegesen felhasznált különböző építőanyagok mindenesetre megengedik ezt a feltevésünket.[22]

A falu a XVI. század második felében, az 50-es, 60-as években tért át a református hitre, amelynek terjeszkedési iránya nem dél (Csenger, Óvári), hanem észak volt. Minden bizonnyal igaza van Kiss Kálmánnak, aki – abból a tényből, hogy Kölcse korábban a beregi egyházmegyéhez tartozott – azt a következtetést vonta le, hogy ez összefügg a helyiek vásározási szokásaival. Ez azonban részigazság lehet, mert ismerve a Kölcseiek már említett baktai és muzsalyi birtokosságát, ez a másik kapcsolat talán erősebb volt: a kölcseiek odajártak a pusztává vált faluhelyre, Baktára, meg annak anyafalujába, Muzsalyra szőlőt művelni (nyitás, töltés, kacsolás, szüret), s ez a tény fontosabb lehetett a beregszászi vásárokénál.[23] Bereg me-

7. Szentélybelső a falkutatás után

8. Konzol a falkutatás után

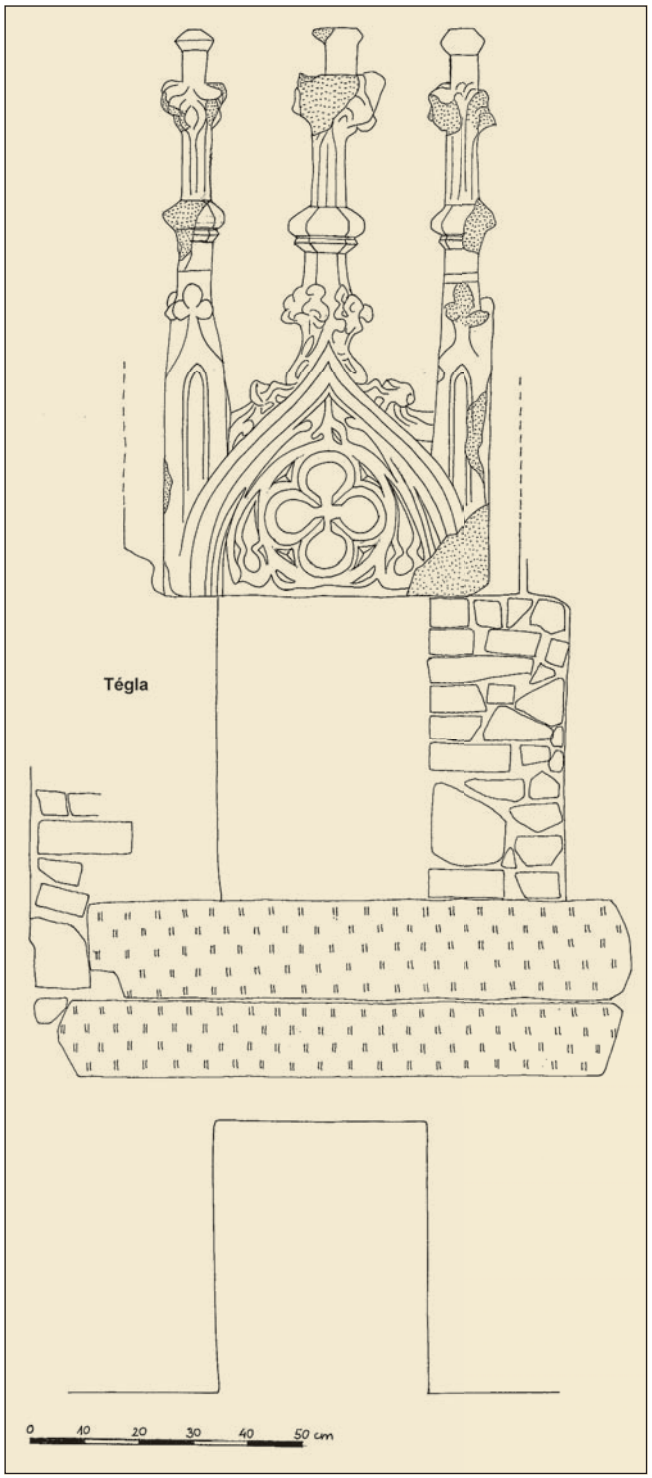
gye monográfusa, Lehoczky Tivadar szerint Beregszász 1552-ben lett a vidék reformációjának a központja – ebben az évben itt tartotta Kálmáncsehi Sánta Márton a nevezetes zsinatot –, s attól az időtől kezdve folyamatosan ismerjük a beregi esperesek névsorát. Ez fontos dátum Muzsaly esetében is, a község népe szintén ebben az évben tért át a református hitre, 1595-ben pedig a *helység egyike a legfényesebb egyházaknak, iskolája is nagy virágzásnak indulván.*[24]

A templom újkori állapotáról 1878-ban szintén az egyházmegye monográfusa, Kiss Kálmán tudósít: *Ajtaja 2 van; a nyugoti – mint látszik – egykor csúcsíves volt, hanem ivei beszakadván, felső zárása egyenessé alakittatott; a déli, amely egy ujabban épitett portikusból nyilik[…] Jelenleg a hajót a szentélyitől elválasztó diadaliv nem áll fenn[…] E templom épitésére vonatkozólag, egyik elsenyvedt ajtaján e század elején még olvasható volt a következő felirat: „Anno 1646. extrui curavit hoc opus generosa ac egregia domina Juditha Ráthi socii generosi ac egregii Dni Georgii de Kölche pia et fidelissima II. Cor. VI: 16.* Azaz: *1646. évben ez a munka épült nagyságos Ráti Judit asszony és házastársa, nagyságos Kölcsei György úr kegyességéből és hűségéből. II. Korinth. VI. 16.*[25] Amennyiben Kiss Kálmán értesülésének hitelt adunk (s miért is ne), akkor nyilvánvaló, hogy ő a nyugati ajtót már biztosan egyenes szemöldökkel látta. Mivel a déli kőkeretes ajtó ma is tökéletes állapotban van, az *elsenyvedt* (újra épített) ajtón csakis a nyugatit érthette, amely ugyan a külső felé csúcsívesen záródik, ám belső nyílásában már egy vízszintes asztalos szerkezetet helyeztek el. Ez utóbbi szemöldöke fölött – feltehetően már a timpanonmezőben – lehetett az 1646. évi felújítási munkálatokra utaló felirat is.

A fent említett, 1646-os időpontban azonban nemcsak a középkori nyugati kaput, hanem a templom középkori sekrestyéjét is elbontották. Keleti és nyugati falának helyén egy-egy támpillért építettek *(14. kép)*. A sekrestyeajtót és a szentély északi falában lévő szentségtartófülkét ugyanakkor befalazták.[26] Ugyancsak pillérrel erősítették meg az erőteljesen kifelé dőlő északi hajófal közepét. A szétszedett középkori kapuzat bélletköveit – amint azt már említettük – a három támpillér építéséhez hasz-

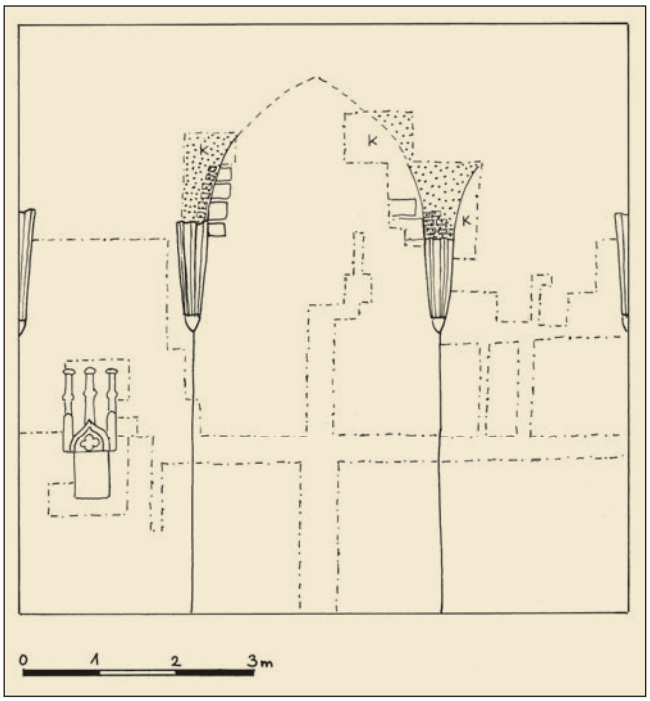
9. Konzol a falkutatás után

10. A szentségtartó felmérési rajza

nálták föl. Nem kizárt, hogy az ablakmérművek és az osztók eltávolítását is ehhez az építkezéshez köthetjük.

Az utolsó nagy – magát az épület szerkezeteit is érintő – átalakításra 1768–1769-ben került sor, amikor a templom szentélyének a boltozatát és a diadalívet is elbontot-

11. A szentély északkeleti, keleti és délkeleti falának felmérési rajza

ták, hogy az így létrejött egybefüggő térbe a kor divatjának megfelelő mennyezetet elhelyezzék, sőt, a megmaradt nyolc boltvállból még egyet a falsíkig is visszafaragtak, hogy a szószék hangvetője is elférjen. Több környékbeli templom átalakítása – így a kölcsei is – szinte egy időben, a XVIII. század 60–70-es éveiben történt, mégpedig a középkori, nagyobbrészt gótikus boltozataiknak és diadalíveiknek lebontásával, a legtöbb helyen a boltozatvállak meghagyásával, néhol azok eltüntetésével. Azaz, szó sincs arról, hogy a középkori templomokat a falu a XVI–XVII. századokban felhagyta volna: azok továbbra is befedve, boltozatukat megőrizve, legfeljebb a katolikus jellegre utaló sekrestye elbontásával funkcionáltak

12. Kettős fülke a szentély déli falában

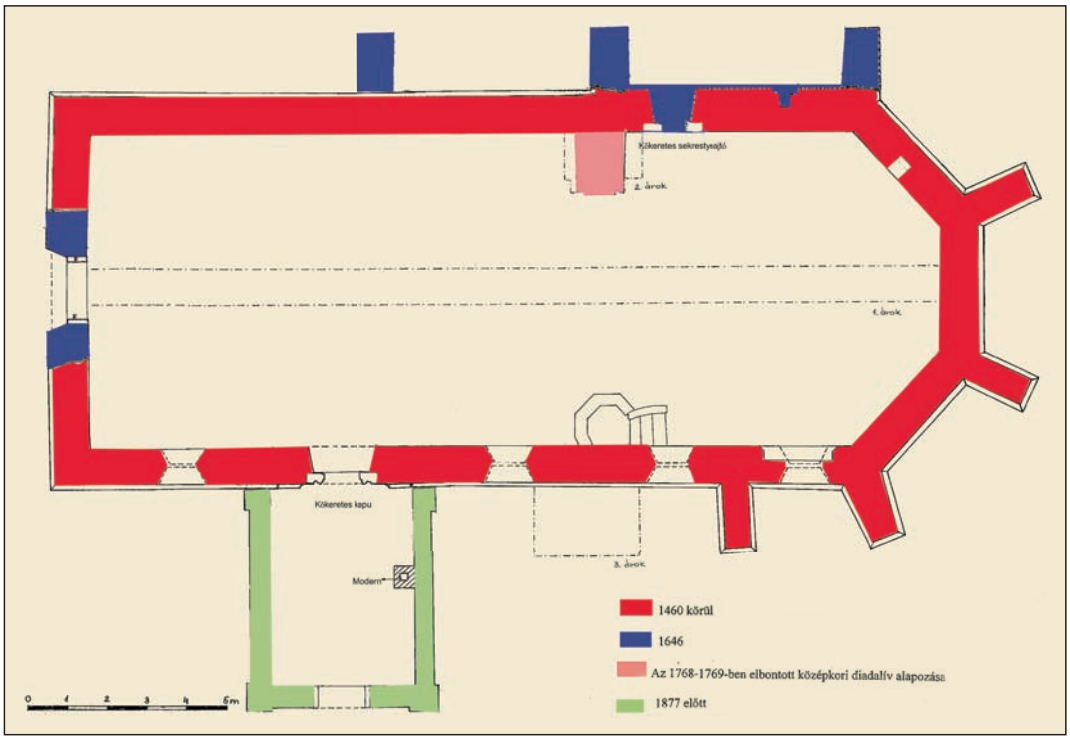
13. A déli homlokzat részlete kutatás közben

a XVIII. század közepéig. Akkor – az egyik legrégibb református, a csengeri templom mintájára, ahol 1743–1746 között bontották le a középkori szentély boltozatát, és építették fel a többi templomnak is példát mutató új mennyezetet – valamiféle írásba nem foglalt (vagy csak általunk nem ismert) akarat folytán történt meg a középkori templomok újszerű, népi barokk átalakítása, melyek többsége napjainkig megmaradt.

A templom vakolatrétegeinek és festéseinek kutatása[27]

2013-ban, a falfelületek kutatása során a szentélyben gótikus falfestmények kerültek elő. Úgy véltük, hogy ezek előkerülése hozzásegít bennünket a templomra vonatkozó kronológia pontosításához. Tévedtünk. Ennek oka az volt, hogy e festmények kivitele rendhagyó. Igaz ugyan, hogy első rétegként találhatók a falakon, továbbá a festés módja is a gótika stílusjegyeit viseli magán, ám technikai kivitelüket tekintve teljes egészében eltérnek a korszak festészeti hagyományaitól. Tisztán szekkó festésmóddal készültek. Európában, de Magyarországon is, ez az időszak a klasszikus freskófestés ideje.[28]

A templom falfestményeit készítő mester festői megoldása még egy további ponton tér el a kor általános gyakorlatától. A szentély északkeleti falfelülete bal oldali

14. A templom periodizált alaprajza

15. A szentély északkeleti fala kutatás után

festményéről például csaknem teljes bizonyossággal állítható, hogy a falban lévő, kőből faragott szentségtartó része volt a festett kompozíciónak *(15–16. kép)*.

A festés készítése időpontjának meghatározása kérdésében tehát a fentiek kevésbé segítenek. Talán eredményre az vezethet, hogy a festés alá készített meszelésréteg a templom első vakolatrétegén található, amelynek jellegzetes a színe, és egykor a templom külső és belső oldalát is egyaránt fedte. További segítség, hogy e vakolatba néhány évszámot is bekarcoltak a szentély délkeleti falszakaszain. Ezek sorban a következők: *1588, 1589*. Éppen a templomnak reformátussá válása időszaka ez, amely ismereteink szerint az 1550–1560-as években történt. A festmény tehát mindenképp ezen időpontok előtt készült.[29]

A falakon lévő első vakolat vörös árnyalatú. A szentélyben a festmények alatt természetesen mindenütt, de a hajóban és a külső falfelületen is több helyen megtalálható volt. A vöröses árnyalat nem egy tűzvész következtében keletkezett tónus, hanem egy sajátos színű homok használatának eredménye.[30] A festmények tehát erre a jellegzetes színű vakolatra kerültek, egy tört fehér árnyalatú mészréteg felfestése után.

16. Falkép a szentély északkeleti falán

17. Falkép a szentély délkeleti falán

Úgy tűnik, a szentélyben összesen három képmező készült, egymástól keretek által is elkülönítve. Kettő az északkeleti falszakaszon, egy a délkeletin található. A festések a kereten belül önálló egységet képeznek, köztük tartalmi kapcsolatot eddig nem sikerült felfedezni. Az északkeleti falszakaszon lévő két kép nem azonos méretű. A délkeleti falon egyetlen nagyobb kép található, amely a bordaindítás vonalától húzódik felfelé *(17. kép)*.

A festmények készítésén túl még egyéb középkori színezéseket is észleltünk a felületeken. A fennmaradt hét bordaindítás közül kettőn szürkésfekete árnyalatú színezést találtunk. A festékanyag elég gyenge megtartású szekkó, amely közvetlenül a kő felületére került, alámeszelés nélkül. Megjegyeznénk, hogy ugyanakkor az ablakkávák faragott kőfelületein vagy azok szélei mentén sem a belső, sem a külső oldalon nem akadtunk színnyomokra. Ha volt is színezése ezeknek a felületeknek, azt

18. A templomhajó déli ablaka kutatás közben

korábban eltávolították. Ezen állításunkat egyébként a rajtuk található kevesebb rétegszám (tíz helyett mindössze öt) is indokolhatja. Határozott, célirányosan alkalmazott színezést a már említett bordákon kívül mindössze a szentségtartó fülke faragott felületén találtunk, itt is első rétegként. Ez egy vörös festékkel készült árnyalat. Bizonytalanul értékelhető vörös árnyalatú színnyomokat találtunk még a szentélyben lévő ülőfülkék környékén.

Talán ide kívánkozik annak lejegyzése is, hogy a kőből faragott építészeti elemek anyaga különböző. Más kőanyagból készült a szentségtartó fülke záradéka, és másból az ablakok, a bordák, a déli kapu és az ülőfülke egy része *(18. kép)*.

Az 1646. évi felújításkor verhették le a hajó csaknem teljes középkori belső vakolatát, és készítették azt újra.

Sem a szentélyben, sem a hajóban, de a külső falfelületeken sem sikerült korrekt rétegsort felmutatni. Ennek oka az volt, hogy a számtalan javítgatás következtében mindig hiányzott valahonnan valamelyik réteg. Általánosságban azonban elmondható, hogy a templomot 1646-ig legalább kétszer javították, illetve meszelték le a felületeket, ezt követően pedig legalább nyolc alkalommal.

A külső falfelületen sehol sem maradt meg középkori vakolt részlet. A korábbiakban említett, vörös árnyalatú, eredeti vakolatból mindössze apró darabkák fedezhetők fel, amelyek csak arra alkalmasak, hogy egykori létét igazolják. A külső felületeken feltárható első vakolat és mészréteg 1646-ból való, ám ez is nagyon hiányos.

Említést érdemel még az egykori sekrestye falába beépített – egy másik épületből származó – szentségtartó fülke. Az erősen sérült faragványon festés nyomai is felfedezhetők, amely sárgás alapon fekete színű patronnal készült Anjou-liliomokat mutat. Tekintettel arra, hogy a fülkét nem a templom építése alkalmával helyezték be a falba, hanem csak később vájták ki számára a falból a helyet, ezért bizonytalan az eredete.

Kijelenthetjük, hogy az 1646-os évszám végeredményben korszakváltó időpontnak tekinthető, mert mind a külső, mind a belső felületeket alaposan érintette.

A megmaradt bordaindítások két gyámkövén címerpajzsokat is láthatunk. Ezeket megvizsgálván kiderült, hogy azokon nincs sem festett, sem faragott formában címer, azok vagy üresen maradtak, vagy korábban eltávolítottak róluk mindent. [31]

Jegyzetek

[1] MOL, DF 206813; Reg. Arp. I/1.: 26.: No 76.

[2] 1181/288/366/XV.: *a fine Kelchei* MOL, DL 64073.; Reg. Arp. I/1.: 43.: No 133.

[3] MOL, DL 71846.; HO VI.: 375.: No 275.; Reg. Arp. II/4.: 59.: No 3762.

[4] Esztergom, Prímási Levéltár, MOL, DF 237223; ÁÚO X.: 108.: No 71.; Str. II.: 475.

[5] AOkl. VII.: 47.: No 83.

[6] MOL, DL 56543., 50761; Kállay lev. I.: 240.: No 1046.; AOkl. VIII.: 250.: No 494.

[7] AOkl. XIII.: 363–364.: No 608.

[8] Borsa 1946. 56.: No 2.; AOkl. XXIII.: 9.: No 3.; EOkm. II.: 366.: No 1018.

[9] 1363; mindre: Engel 1996. I. passim.

[10] MOL, DL 51772.; AO VI.: 621.: No 406.; Kállay lev. II.: 52.: No 1251.

[11] 1332-4/PpReg.: *Thomas sac. de* ~ Mon. Vat. I/1.: 107.

[12] Az 1. számú árok lelet nélküliségének oka bizonyára a templombelső földcseréjében keresendő. Ezt erősíti az, hogy ilyen – inkább a szabolcsi területre jellemző homok – nemcsak a településen, hanem tágabb környékén sem található.

[13] A szentély északi oldalán nem állt módunkban ásni, mivel a járda és az árok alig 3 méterre van a templomfaltól – így a sekrestye méretét

nem ismerjük. A lábazattól mért 250 centiméteres magasságban a sekrestye padlásterének (padló) párnafáinak három darab fészkét is feltártuk (a negyediket valószínűleg a vakolat takarja). A sekrestye dongaboltozatának fészkéből eltávolítottuk a befalazást, amely szürke színű, aprószemcsés, kevés meszet tartalmazó habarcsot, téglatöredéket, valamint apróbb törtköveket tartalmazott. A 60 centiméter széles és 15–20 centiméter mély fészekben a boltozat néhány, ferdén rakott téglája „in situ" maradt ránk. Az egykori dongaboltozat vállát a lábazattól mért 100–105 centiméteres magasságban alakították ki. A mai terepszinttől a boltozati váll 170–175 centiméter, padlásterének járószintje pedig 330 centiméter magasan van. A boltozati fészek fölötti kisméretű (8–10 centiméteres) fészkek minden bizonnyal a boltozat építésekor a romenádot tartották. A fallal egykorú ajtó szélessége 135 centiméter, vállának magassága a mai terepszinttől 155 centiméter, legnagyobb magassága 220 centiméter. Az áthidaló tégláinak külső oldala megfaragott, amely a boltozati fiók nyomvonalát rajzolja ki. A nyílás befalazásának habarcsa szürke, mészrögös, a téglán sárgásszürke vakolat.

[14] A nyílás szélessége 73 centiméter, vállának magassága 146 centiméter, legnagyobb magassága 185 centiméter. A szárkövek élszedése 53 centiméterre a küszöbkő fölött egy-egy prizmával záródik. A küszöbkő 27–30 centiméter vastag. A mai padló 3–5 centiméterrel a küszöbkő alja fölött van. A keretkő nyugati vállának rétegköve szétszakadt – ettől nyugati oldala enyhén megsüllyedt. A kőfelületet eredetileg – legalább is a nyomok alapján arra következtethetünk – fehér meszeléssel fedték.

[15] A szentély falazatával egykorú, kőkeret mögötti fülke úgyszintén arra utal, hogy a máshonnét hozott kőkeretet biztosan a templom építésekor helyezték el új helyén. A nyílás szélessége 24 centiméter, vállának magassága 33 centiméter, legnagyobb magassága pedig 45 centiméter. A fülke mélysége 28–30 centiméter.

[16] A kőkeret tokhornyának alsó, könyöklőhöz csatlakozó részét lefaragták.

[17] Papp Sz. 2011c. 339. (Kölcse).

[18] A kőkeret szárai ma már hiányoznak – helyükön téglafelfalazást találunk. Könyöklője és párkánya ugyan megvan, ám azt a falsíkig visszafaragták. A könyöklőpárkány vastagsága 32 centiméter. Így egyetlen értékelhető részlete sem maradt ránk. A fülke hátoldalát és oldalfalát fehér meszelés fedi. A fülke szélessége 39 centiméter, magassága 55 centiméter, mélysége 40 centiméter (?). Fiatornyainak magassága a szemöldök aljától mérve 104 centiméter. A könyöklő a padlótól 155 centiméteres magasságban van.

[19] Ülőpadja a mai járószint fölött 55 centiméterre van. A fülke szélessége 182 centiméter, mélysége 32 centiméter. A két kőből összerakott szemöldökkő és az ablak könyöklője közötti részt apró törtkövekkel töltötték ki.

[20] Az épület alaprajza közölve: MMT XI.: 34. Ezt vette át: Szatmáriné 2000. 78., ahol közölték a „láda" színes fotóját is. A templom külső és belső pontos leírása: Papp Sz. 2011c. 338–341. (Kölcse).

[21] Borsa 1946. 67.: No 26.

[22] Alapozása – az alapozási kiugrásig – törtköves. Lábazata tégla. Fölötte a fal alsó, nagyjából az ablakok könyöklőjéig tartó szakasza kevés törtkövet tartalmaz, amelyet a nyílások vállvonaláig téglatörtköves vegyes falazás vált föl. Innét, egészen a falkoronáig már csak törtkövet használtak. Kivételt jelent a hajó északnyugati felső sarka, ahol téglából falaztak. A hajó déli falának közepén észlelt – a lábazat fölötti – vegyes rész vélhetően javítás (?) eredménye. A szentély boltozatának kőbordás indításai, valamint a csúcsíves, kőbélletes ablaknyílások a vegyes, illetve a felső törtköves falazathoz kapcsolódnak. Ugyanakkor az ülő- és a szentségtartó fülke, továbbá a kőkeretes sekrestyeajtó az alsó, téglafalas részben helyezkedik el. Ez utóbbi szemöldöke fölött már a vegyes fal jelenik meg. A déli kapuzat helyét minden jel szerint a főfalak falazása során kihagyták. A nyílás mindkét oldalánál vállig tartó téglafal van, téglaáthidalója fölött csak törtköves fal figyelhető meg. Magát a kőkeretet egy későbbi munkafázisban helyezték el – a nyílás és a kőkeret közötti rést pedig törtkő-téglával töltötték ki. Nem tartjuk kizártnak, hogy az építkezés során felhasználták a korábbi – bizonyosan teljes egészében elbontott – templom építőanyagát is. Feltehetően ez is magyarázhatja a falazó anyagok felhasználásában tapasztalható többszöri váltást.

[23] Az itteni birtoklásuk történeti adataira ld.: Lehoczky 1881/1882. III.: 620.

[24] Uo., 626.

[25] Kiss K. 1878. 579–580.

[26] A szentségtartó fülkébe ekkor került be az a töredékes faragvány, amelyet talán egy szentségtartó lábazat része lehetett.

[27] A szöveget Pintér Attila írta.

[28] A freskó kifejezés egy falfestmény esetében annyit tesz, hogy készítése nedvesített falra és a reá felhordott, nedves vakolatra történik, elvben kötőanyag hozzáadása nélkül. A festék kötődését az a kémiai folyamat biztosítja ilyenkor, amely a vakolat kiszáradása során jön létre. Az történik ugyanis, hogy a vakolathoz kevert mész ($CaOH_2$) egy része a nedvesség által a felszínre kerül, ott a levegő széndioxidjával (CO_2) érintkezve karbonáttá ($CaCO_3$) alakul át, amely egy üvegszerűen áttetsző, mikronnyi vastagságú, de nagyon szilárd szerkezetű réteget von a festékszemek köré a felszínen. A festő csak akkora felületet vakol be naponta magának, amekkorát aznap megfesteni képes, nehogy a nedves vakolat idő előtt kiszáradjon. E műveletet e technológia szerint a további napokon is mindaddig folytatja, amíg a mű teljes egészében el nem készül.

[29] Az északi és a nyugati hajófalakban és a szentély északkeleti falában látható repedések a festmények jelentős részének pusztulását is okozta, és ez adhat részben magyarázatot a szentségtartó fülke egy részének hiányára is. A repedés a szentségtartó fülkén és az ott lévő kompozíción át vezet felfelé, ahol ma is tetemes méretű üreg található.

[30] A helyiek elmondása szerint a közelben három homokbánya is létezik: Tiszabecs, Milota, Tiszakóród. Ezek között kell keresni azt, amelyikben időnként vöröses árnyalatú homok is található.

[31] A kutatásban közreműködött még Kisterenyei Ervin restaurátor.

A fényképeket Kollár Tibor, a rajzokat Pisch Ildikó készítette.

Juan Cabello – Németh Péter

Vámosoroszi, református templom

A szatmári síkság Erdőhát nevű részén, a Tapolnak patak partján fekvő falu közepén álló keletelt templom téglalap alakú hajójához keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó, sarkain átlós, lépcsős kiképzésű támpillérekkel erősített szentély csatlakozik.[1] A hajót nyugati sarkain átlós, míg a délin, illetve északi homlokzati falának tengelyében, valamint a délkeleti sarkon merőleges pillérek támasztják. A falaknak jelenleg sem főpárkánya, sem lábazata nincs.

A szentély déli és délkeleti falában egy-egy, szemmel láthatóan utólag éppen csak átalakított, de még csúcsíves lezárású, míg a hajó déli falában szintén két, azonban ma már félkörívesen záródó ablaknyílás van. A szentély délkeleti ablakának záradékára sötétvörös színű, sakktábla mintázatú sávot festettek. A tetőeresz alatti részen, az ablaktól északra, egy reneszánsz antikva betűs felirat látható. Szövege: *MaTh VI QUARITE Primu[m] REGnu[m] DEI ET IVTICIAM EIVS*,[2] vagyis Máté 6:33 igéje: *Keressétek először Istennek országát és az ő igazságát*. A hajó déli falában lévő gyámköves, élszedéses kőkeretű eredeti bejárat jelenleg fülkeként befalazva látható. Az elbontott sekrestye – úgyszintén fülkeként – befalazott, félköríves záródású nyílása a szentély északi falában látható. Ettől keletre egy kisméretű, sátortetős lezárású, falba mélyedő fülke (ampolnatartó) van.

1. Konzol a szentély délkeleti sarkában

A hajó nyugati végéhez háromszintes torony kapcsolódik. A toronyaljat lapos boltozat zárja, belső, a hajóhoz kapcsolódó nyílása szegmensdongával fedett. A hajó síkmennyezetes. A diadalív csúcsíves lezárású, északkeleti és délnyugati oldalán, feltehetően utólagosan kialakított, felül – még a váll alatt – csúcsban záródó élszedés fut végig. A szentély kőbordás hálóboltozata nyugati zárókövének tárcsáján Krisztus-fej dombormű látható, a keleti zárókövön csücskös talpú pajzs, melyen a Gutkeled nembeli Bátoriak sárkánnyal övezett, farkasfogas ábrájú címerét faragták ki. Az oldalaikon rézsűbe metszett horonnyal profilozott, trapéz orrtagban végződő bordák a két nyugati sarokban, valamint a szentélyzáradék két keleti sarkában visszametszéssel indulnak. Az északi és a déli fal közepének bordaindításai előtt csücskös talpú pajzsok találhatók. A záradék északkeleti és a délkeleti sarkában – a pajzsok helyett – stilizált, háromszögbe foglalt alakú emberfejek láthatók *(1. kép)*. A boltozat gerincének a zárókövek közötti szakaszán nem fut borda, a zárókövekkel egybefaragott indításoknak nincs folytatásuk.

A szentély északi falában látható a fülkeként befalazott, félköríves lezárású sekrestyeajtó. Tőle keletre egy szentségtartó fülke van, amelynek felül félköríves, sima felületű mezővel záródó kőkeretét körbefutó élszedés díszíti.

Tetejéből nagyméretű, levélmotívumos keresztvirág nő ki, amelynek csúcsát a karzat takarja. A déli falban egy kisméretű, sátortetős (ampolnatartó) fülkét alakítottak ki. A hajó déli falában, félköríves lezárású keretben látható az egykori – jelenleg befalazott – kapu. A nyugati falban, a karzatszinten egy szegmensíves záródású, aránylag alacsony ajtó nyílik a torony második szintjére.

A szentély északi falán gótikus betűkkel írt feliratok láthatók, amelyek – az 1930-as évek elején még kivehető évszám szerint – 1604-ben készültek. Az egyik olvashatatlan, ám a másik szövege kihámozható: *[Cum] fortis*

[armatus custodit] atrium [suum] in pace [sun]t [omnia quae habet].[3] A keleti falon, olajkoszorús (?) keretben, a Bűnbeesés-jelenetet festették, a törzsére tekeredő kígyóval ábrázolt paradicsomi fa két oldalán Ádámmal és Évával *(2. kép)*.

A diadalív déli pillére előtt áll a szószék, hármas osztású, csigás tartók között fűrészelt, gazdagon kiképzett, festett díszítésű hangvetővel. Alsó szélén áttört indasáv húzódik. Mögötte a falon felirat: *Készült ez a Korona – T. Literáti Vida József prédikátorságában – Vasvári Gábor által – 1794-dik Esztendőben – Pünkösd Havában*. A hangvető szószék feletti lapján pedig: *Jel.II.10. Légy hiv mind halálig, néked adom az Életnek koronáját*. felirat olvasható.[4]

2. A Bűnbeesés jelenete

A szószék mellett van a Mózes-szék, amelynek támlája két nagyméretű, festett virágdíszes kazettából áll.

A farestaurátori szondázás során kiderült, hogy az 1806-ban épült karzat alsó lapjainak döntő többsége minden bizonnyal az egykori kazettás famennyezet festett – napjainkra átfestett –, virágdíszes elemei lehetnek, mint ahogy annak bizonyult a Mózes-szék támlájának két eleme is.[5]

A templom kutatása

A templom kutatására 2013-ban került sor.[6] A falkép-restaurátori vizsgálat során nemcsak a szentély boltozatának kőbordáin került elő középkori festés, hanem az is kiderült, hogy az oldalfalak nagyobb, összefüggő felületét is középkori vagy késő középkori vakolatrétegek takarják. Mivel a helyreállítás első üteme a faberendezés, valamint a belső vakolatok és kifestéseik rendbetételét foglalja magában, a sekrestyeajtó és a hajó déli falában befalazott kapuzat kibontásától eltekintettünk.[7] Egy „archív" képeslap tanúsága szerint 2000-ben leverték a templom és a torony külső homlokzatainak vakolatrétegeit, majd új vakolat készült.[8] Ennek alapján azt is lehetett tudni előzetesen, hogy az épület teljes egészében téglából épült – követ csak a hajó és a szentély nyílásainál, valamint a szentély boltozatában használtak föl.

A korlátozott vizsgálat megerősítette azt, amit korábban is lehetett sejteni, miszerint a kőkeretes ablaknyílások külső rézsűit visszavésték, illetve könyöklőiket – ha csak kis mértékben is – visszabontották. A kőkeretek rézsűs bélletén, közvetlenül a mai ablakkeretek mellett körbefutó, rendkívül keskeny sáv eredetileg a tokhornyot is hordozó mérmű eltávolításával alakult ki. Ugyanezt tapasztaltuk a belső felől, még ha csak minimális faragásra utaló nyomokat figyelhettünk is meg a kávák rézsűs felületén. Ahogy azt a restaurátori vizsgálat megállapította, az ablakoknak csupán egyik káváját faragták meg. A váll fölötti – enyhén nyomott – csúcsíves részekhez tulajdonképpen nem nyúltak, félköríves formájukat vastagabb vakolat felvitelével alakították ki *(3. kép)*. Annak ellenére, hogy az ablakok külső záródását nem vizsgálhattuk, feltételezzük, hogy félköríves záradékuk hasonló módon, utólagosan készült. A belső könyöklők viszont őrzik eredeti, íves formájukat. A szentély délkeleti, csúcsíves záródású ablaknyílását azonban – az északi oldal kávájának és némiképp északi záradékának visszafaragásától eltekintve – mai formájában is eredetinek tartjuk. Az északi záradékon tapasztalható kismértékű aszimmetria arra utal, hogy a nyílásnak csupán mérművét emelték ki.[9] Figyelemre méltó, hogy a szentély déli ablaknyílásánál, nevezetesen a kőkeret keleti oldalánál a káva rézsűje egy aránylag széles élszedéssel indul.[10] Nem kétséges, hogy az eredeti ablaknyílások egykoron enyhén nyomott csúcsíves záródással épültek.

Közvetlenül a hajó déli falával egykorú pillér nyugati oldala mellett helyezkedik el a befalazott, szemöldökgyámos, élszedett kőkeretes bejárati kapuzat.[11] A főfallal egykorú kőkeretet cementes habarccsal javították, kiromlott mélyedéseit szintén cementtel töltötték ki. Ennek következményeként ma már lehetetlen az élszedés alsó befejezésének pontos helyét megállapítani. Mindenesetre a ma látható ajtóküszöböt 15 centiméter magas modern téglákból rakták ki. Az alatta lévő két – a főfallal kötésben álló – téglasor már egykorú a déli főfallal. Feltételezzük, hogy a küszöbkő ezek fölött lehetett.[12]

Megvizsgáltuk a hajó tengelyében épült merőleges, valamint a hajó nyugati sarkát erősítő átlós támpillér és a főfal kapcsolatát. Megállapítottuk, hogy egymással kötésben épültek – azaz egykorúak. Ugyanakkor a hajó nyugati falának téglái a torony mögött folytatódtak, vagyis a torony bizonyosan később épült a hajónál.[13]

A szentély északkeleti sarkán nyitott kutatósávval feltártuk az elbontott sekrestye keleti falának síkba faragott csorbázatát.[14] Mivel a szentély északi és északkeleti fala, továbbá a sekrestye elbontott falának csorbázata kötésben épült egymással, a falakat egyazon építési periódushoz soroljuk. Megjegyezzük, hogy itt, jelesül a szentély északkeleti sarkán, átlós pillér sohasem épült. A szentély és a hajó csatlakozásánál feltártuk az elbontott sekrestye – a szentély északi falával egykorú – nyugati falának széles csorbázatát. A befalazott sekrestyeajtó félköríves, egyetlen téglasor alkotta – záradékának tengelyében három sorra kibővülő – áthidalója eredeti, a főfallal egykorúnak bizonyult. A felső két sor tégláin erőteljes, külső oldalán íves visszafaragás nyomai látszanak. A kapu keleti oldalánál, pontosan a váll vonalában az elbontott dongaboltozat kb. 40 centiméter széles fészkét is kibontottuk. A már említett – a kapu záradéka fölött 40–50 centiméteres magasságig követhető – íves lefaragás ennek a boltozati fészeknek a felső széléhez kapcsolódik. Kétségtelen, hogy a lefaragás a boltozat fiókjának a nyoma, amelyet a kapu kiváltására képeztek ki *(4. kép)*.[15]

3. A hajó délkeleti ablaknyílása a belső felől

Kutatóárakkal határoztuk meg az elbontott sekrestye kiterjedését.[16] A sekrestyeajtó befalazása előtt a vízszintesen, egymás mellé – a főfalra merőlegesen – habarcsba rakott téglasor a sekrestye egykori járószintjét is kijelölte, amelyre a mai terepszint alatt 38–40 centiméteres mélységben bukkantunk rá. Úgy tűnik, hogy a téglapadló és a küszöb felső szintje közé egy lépcsőfokot is beiktathattak.[17]

A templomfal lábazati részén felhordott vastag cementvakolat miatt a középkori lábazat (ha egyáltalán volt) ma már nem ismerhető meg. Ugyancsak nem maradt meg középkori koronázópárkány, azt alighanem a falkorona visszabontása során távolíthatták el.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatás során a külső homlokzatokat alig vizsgálhattuk, így számos kérdésre nem ismerjük a választ. Példaként említhetjük a hajó déli bejárati kapuja és a sekrestyeajtó kibontásának elmaradását, amelynek következtében nyílásaik alaprajzi és formai megjelenését, továbbá méreteit sem ismerjük. Mindazonáltal a déli kapu nyílása – nagy valószínűséggel – lépcsőzetes alaprajzú, valamint rézsűs kávájú lehetett. A kőkeret mögé téglából felhúzott fallal ugyanis egy magánál a kőkeretnél szélesebb nyílást falaztak, amelynek falai a hajó falával egybeépültek. A fal belső oldalán látható – félköríves lezárású, a vakolatba mélyülő és a kőkeretnél szélesebb és magasabb – keretezés vélhetően a fenti nyílást volt hivatva jelölni.[18]

A TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE *(5. kép)*

A falu eredetileg keleti szláv nyelvű népesség települése lehetett, nevének jelentése '*oroszé*'. Feltűnésekor, 1324-ben [a Szentemágocs nembeli Kölcsei] Dénes fia: János mester itt, a Tapolnak *folyón az átkelés megkönnyítése érdekében* híd építéséhez I. Károly király engedélyét kérte. Az egri káptalan kiküldöttjének érdeklődésére a megye nemesei, szolgabírái, különösen a szatmári és németi telepesek vallották, hogy hasznos és szükséges lenne a híd. Ezért a király nemcsak a híd építését, de vám szedését is engedélyezte: minden sót szállító szekér után 2 só, minden hordó bor után 3 denár, minden mást szállító szekér után 2 denár, minden rőf *Ghancy*-i [Flandria] posztó után 2 denár, a kelme rőfje után 1 denár, nagyobb állatok, ti. ló, ökör, tehén, bika és tinó után egyenként

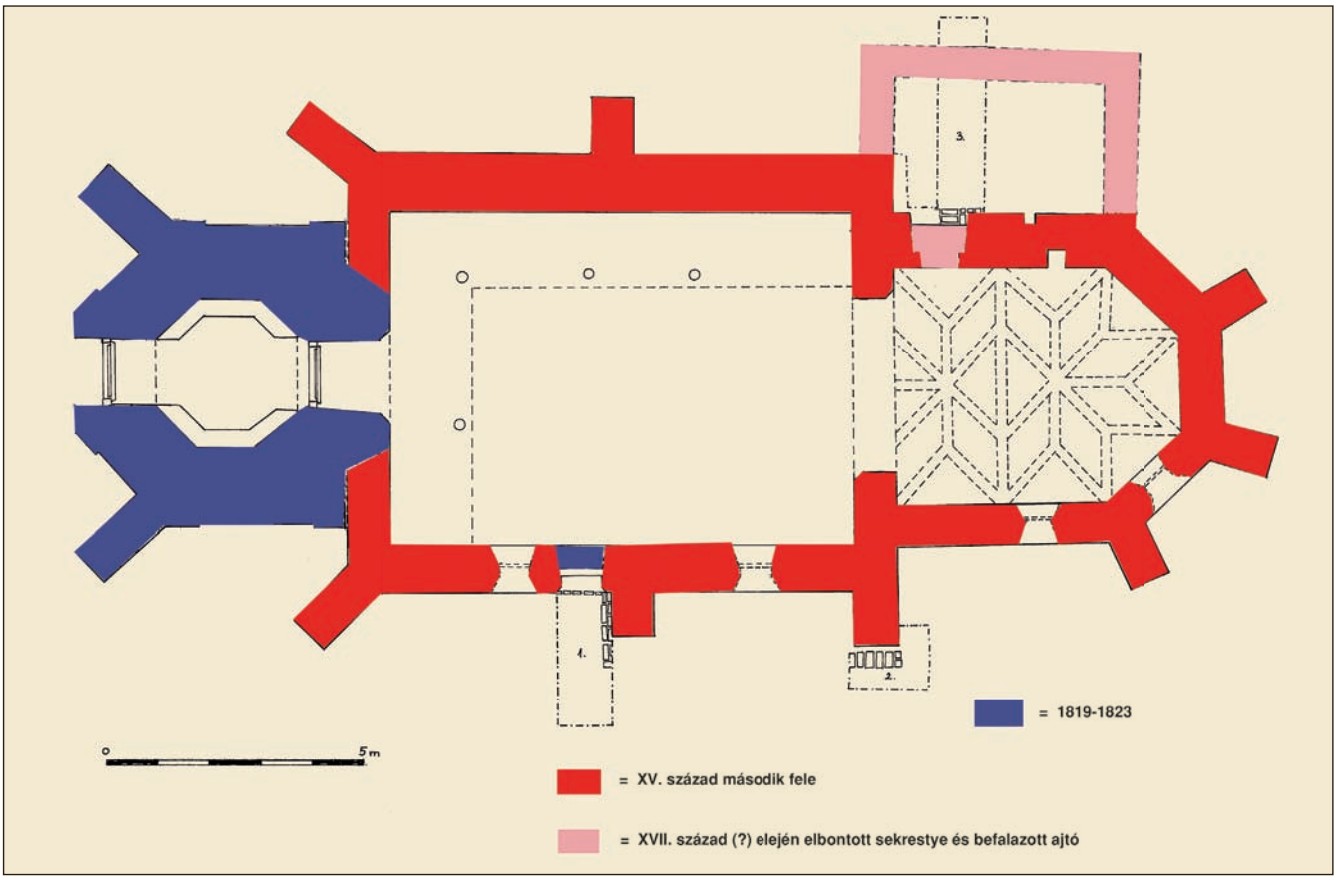
4. Az elbontott sekrestye nyomainak feltárása a szentély északi falán, valamint a befalazott ajtónyílás

1 denár, kisebb állatokból 10 darab után 1 denár, minden a hátán terhet vagy árut szállító gyalogos után 1 denár fizetendő.[19] 1345-ben a Kölcséhez tartozó Fülesd föld Oroszi határával érintkezett.[20] 1387-ben Matucsinai (Baranya megye) Demeter fiai: Miklós, László és Ferenc e birtokát is – mivel ők a lázadó Horvátiakhoz és Palisnaiakhoz csatlakoztak – Zsigmond király elkobozta, és [a Zsidó nembeli] Szántói (Közép-Szolnok megye) Pető fiainak, Jánosnak és Istvánnak, valamint [a Gutkeled nembeli] Nagyrozsályi György fiainak, „Kun" Lukácsnak, Gergely váradi főesperesnek és Kálmánnak adományozza.[21] 1393-ban Szántói Petőfi János, Zsigmond király engedélyével birtokait – így Oroszi részeit is – leányának, Katalinnak, [a Gutkeled nembeli ecsedi] Bátori János feleségének adja, akiket és gyermekeiket, Istvánt és Potenciánát beiktatni rendelnek e birtokrészbe is.[22] Azonban Matucsinai László és Ferenc 1395-ben e birtokát is visszakapta a királytól[23] s leszármazottaik és rokonaik, László fiai: István és János, Demeter fia: Demeter pap, Miklós fiai: Miklós és Péter, Lőrinc fia Domonkos és ennek fia: Frank 1436-ig bírták, amikor hamis oklevél készítése miatt ismét elveszítették azt.[24] Zsigmond ekkor Bátori lstván országbírónak adta. De 1403 előtt részbirtokos volt itt a másik ágbeli, a magát Gyarmatról nevező [Cseményi (Baranya megye)] Lőrinc fia: Domonkos, aki hűtlenség vétkébe esett, ezért itteni birtokrészeit Zsigmond király új adományul Bátori Péter fia Jánosnak adta.[25] 1418-ban Zsigmond király a gyarmati uradalomhoz tartozó Oroszit a vámmal Bátori Péter fia: János fia: István asztalnokmesternek és Benedek, Tamás, Mihály, János, Bertalan testvéreinek adta. Ezt új adomány címén 1419-ben megismételte.[26] 1462-ben Matucsinai Domonkos fiai: Lőrinc és László, valamint Domonkos fia: Frank és Kristóf itteni részeiket elcserélték Bátori András, István, László, Pál és Miklós [dunántúli] birtokaival.[27]

Amint az a fentiekből is kiderül, a falu nagyobbik része a XV. század harmincas éveitől a Bátori család tulajdonában volt. Itteni birtoklásuk a Matucsinai család tulajdonrészeinek 1462-ben való megszerzés után vált teljessé, amely egészen a XVI. század közepéig végeredményben nem változott.

A 2269 katasztrális hold területű (1892) Oroszi község templomáról középkori adatot nem ismerünk, okleveleink nem említik, mint ahogy titulusa is feledésbe merült. Mindenestre azt biztosan kijelenthetjük, hogy a templom – kivéve tornyát – egyetlen építkezés eredményeként jött létre. Építtetője valamikor a XV. század második felében a Bátori család lehetett. Messzemenően egyetértünk Papp Szilárd megállapításaival, aki a szentély boltozatának művészettörténeti elemzése nyomán határozta meg a templom építésének 1490 körüli időpontját.[28]

Az épület az írott forrásokban először a XVII. század végén szerepel, mint elhagyott templom. 1696 körül

5. A templom periodizációs alaprajza

a Canonica visitatióban tűnik fel, amely szerint: *Orossy, Calvinisti administrant*. 1700. február 18-án Telekessy István egri püspök azt írta Kollonich Lipót esztergomi érseknek, hogy *Calvinistae possident templum*. Azaz, a XVII. század végétől biztosan a reformátusok birtokában volt a templom.[29]

1855-ben a kölcsei egyházfiak templomuk történetét is összefoglalták, majd az írást a Szatmári egyház Levéltárában helyezték el.[30] A fenti irat arról tudósít minket, hogy 1784-re a templomot újjáépítették. Mivel az 1808. évi vizitáció szerint ekkor még csak fa haranglábja volt, tornyát biztosan később – és ezt erősíti meg az 1855. évi írás is –, 1819–1823 között építették, vélhetően a csengeri templom középkori tornyát utánozva.[31] A kutatás során középkori toronyalapokra utaló nyomot nem figyeltünk meg. Emiatt a műemléki topográfia azon megállapítása, miszerint a torony középkori alapokra épült, ma már nem állja meg a helyét.[32] Bizonyára a torony építésekor a hajó déli kapuzatát befalazták.

1981-ben Oltai Péter tervei alapján a templombelsőben akácfa-rönkből fűrészelt fakocka burkolat készült. A déli kapu kőkeretének restaurálási tervét is elkészítették és ebben az időben süllyesztették le a terepszintet.[33]

A tető helyreállításának engedélyezési terve 2008-ban készült el, kivitelezésére 2010-ben került sor.[34] Végül a környezet rendezését is elvégezték.[35] A külső homlokzatok 2000-ben készült vakolatának javítására, illetve festésére is ekkor került sor.

Jegyzetek

[1] Kivételt jelent az északkeleti sarok, ahol nincs pillér.

[2] MMT X.: 326. Megjegyezzük, hogy a könyöklők belső oldala enyhén íves kiképzésű.

[3] Szőnyi 1933. 180.; MMT X.: 326. (Luk. 11:21.) Ld. részletesen Pintér Attila írásában jelen kötetben.

[4] MMT X.: 327.

[5] A farestaurátori szondázást Kiss Margit végezte.

[6] Juan Cabello – Németh Péter: *Vámosoroszi. A református templom kutatása.* Dokumentáció – CD. Budapest, 2013. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 43.820. és Pintér Attila: *A vámosoroszi református templomban végzett falkép-restaurátori kutatás eredményei.* Dokumentáció. Budapest, 2013. Ez úton is köszönjük a *Marosvölgyi Péter* és *Buczkó Tünde* lelkész házaspárnak a kutatáshoz nyújtott támogatását.

[7] A vakolatrétegekre és a kifestésekre ld. a restaurátori beszámolót.

[8] A felvételeken jól látni, hogy a téglafelszínig eltávolítottak minden réteget. Mondanunk sem kell, hogy ennek a beavatkozásnak írásos nyomát sehol nem leltük.

[9] A külsőben, a hajó délnyugati, valamint a szentély déli, illetve délkeleti ablaknyílásainak alsó – a könyöklőhöz csatlakozó – részét vizsgáltuk.

[10] A vizsgált többi ablaknyílásnál élszedésre utaló nyomot nem figyeltünk meg. Nem kizárt, hogy ezeknél utólagosan lefaragták azt.

[11] Az előtte nyitott (1. számú) kutatóárokkal nemcsak a kőkeretek alsó – küszöb közeli – részét, hanem a templomfalhoz kapcsolódó rétegviszonyokat is megvizsgáltuk.

[12] A 4 centiméter széles alapozási kiugrás a mai küszöbszintnél 43 centiméterrel mélyebben van, tetejéhez a szürke, tégla-habarcsos építési törmelék csatlakozik. A réteg fölött már csak a mai, alig 8 centiméter vastag humusz helyezkedik el.

[13] A torony, illetve a hajó egymástól eltérő téglasorai, a kötőhabarcs, valamint a téglaméretekben mutatkozó különbségek is kétségkívül a toronynak a hajóétól eltérő építési idejéről tanúskodik. A hajó tégláinak mérete: 24,6–25,2×6,8×15 centiméter. A torony téglái pedig 27×7×16 centiméteresek. A torony kötőhabarcsa szürke aprószemcsés, a hajóé szürkés-sárga, meszes összetételű anyag. A megkutatott felületeken a mai, fehérre meszelt, enyhén cementes vakolatnál korábbi réteget nem találtunk. A hajó és a szentély falával kötésben épült támpillérek lépcsőit borító bádoglemez alatti fedlapokról kiderült, hogy cementből készültek.

[14] Ennek alapján az egykori fal szélessége 60–70 centiméter lehetett.

[15] A boltozati fészek alja a mai terepszinttől 185–190 centiméteres magasságban van. A sekrestyefal 60 centiméter széles volt.

[16] A terepszint északi irányban lejt. A felső, alig 10–15 centiméter vékony humusz alatt egy vastag (a déli végén 15–20 centiméter, a kutatóárok közepén 30–40 centiméter), habarccsal kevert téglatörmelékes, szürke réteget tártunk föl. Ez alatt egy barna színű, téglatörmelékkel kevert réteg került elő, amely szürke kevert földet fedett. A sárga agyagos altalajra 65–70 centiméteres mélységben bukkantunk rá. A szentély északi falától 260 centiméterre került elő a sekrestye északi falának 60 centiméter széles alapozási árka, amelynek alja a mai terepszinttől mért 60 centiméteres mélységben volt. Az alapozási árkot egyértelműen a barna, téglatörmelékkel kevert réteg tetejétől mélyítették az előbbi, valamint a – sárga altalajon lévő – szürke kevert rétegbe. Az alapozási árok külső (északi) oldalánál már csupán a szürke kevert réteget figyelhettük meg.

[17] Kutatósávval vizsgáltuk meg a szentély déli falát. Megállapítottuk, hogy ülőfülke a mai vakolat alatt nincs. A mai, sárgára színezett, vékony, szürke, aprószemcsés vakolat alatt több helyen is előkerült egy fehér meszelésű réteg, amely közvetlenül a téglafalon helyezkedik el.

[18] Erre ld. a restaurátori beszámolót.

[19] 1324/324: p. *Vruzy* – AO II.: 137.: No 132.; AOkl. VIII.: 135.: No 260. és 164.: No 323. ~ AO II.: 149–150.: No 135.; AO VIII.: 352.

[20] 1345: p. *Vruzi* (DL 69672.; Fejér VIII/1.: 576.: No CCCLIX.; a másolatokat ld.: Németh 2008. 38–39.: Cégény címszó alatt!

[21] 1387: p. *Orosy* – ZsO I.: 1.: No 10.

[22] 1393: p. *Orozy* MOL, DL 7856; Csáky Okl. I/1.: 169.; p. Diossy [ɔ*: Orossy*] MOL, DL 8016; DocVal. 1941. 461. és 19. jegyzet.

[23] ZsO I.: 428.: No 3911.

[24] 1436: ~ MOL, DL 12882-4, 12891; Csánki 1893. 224. – az iktatást és a másolatokat ld. Németh 2008. 39–40. Csaholc címszó alatt!

[25] 1403: p. *Orosy* – ZsO II/1.:319.: No 2730.

[26] 1418: p. *Orozy* – ZsO VI.: 587–588.: No 2378. 1419: ~ ZsO VII.: 223.: No 817.

[27] 1462: p. ~ MOL, DL 15736; 1462/XVIII.: ~ MOL, DL 99012; ~ MOL, DF 211088 =A leleszi konvent országos levéltára, Statutoriae sorozat, Stat. B–330.

[28] Papp Sz. 2011c. 344–345.

[29] Debrecen, Református Kollégium Levéltára, Can. Vis. 1808 és 1809.; MMT X.: 325.

[30] Vámosoroszi ref. egyházközség levéltára, anyakönyv, II. 1817–1857.: *1855. év Julius 1ső napján a N.T. Szatmári Egyház Megye Levéltárába – pecsét alatt be adatott egyházunkat érintő rövid vázlat […] A háborgások s hadakozások vész tellyes idejében, főkép a' Rákóczi kurucz világában a helység majd egész puszta lett, még a béke visszaállítása után harminc évekkel is itt csak nyolc vagy kilenc nem annyira házak, mint viskók léteznek benne, kő templomuk torony nélkül pusztán, beomladozottan vesztegelvén, majd később nevekedvén a' lakosok száma azt kifoldozzák megújították, bevégződvén a' munka a' mennyezeti felirat szerént 1784-k esztendőben – legújabban 1819-től 1823-ig kőből készült (:téglából:) torony is ragasztatott hozzá.*

[31] 1818: Kis Mihály a v. oroszi ref. egyház építésére (torony) 50 Ft-ot hagy. Vámosoroszi ref. egyházközség levéltára: I/7. sz. irat. A hagyomány szerint a torony építéséhez a téglát, 120.000 darabot, a gyülekezet tagjai vetették ki és égették ki. Ld.: Gyöngyösi i. m.

[32] MMT X.: 325.

[33] Vámosoroszi ref. egyházközség irattára, ltsz.: 21/1981, 53/1982.

[34] A munkát Szászi Ernő csapata végezte. A tető zsindelyfedése is ekkor készült.

[35] A tervet Oltai Péter készítette.

Pintér Attila

A vámosoroszi református templomban végzett falkép-restaurátori vizsgálat eredményei

A falkép-restaurátori vizsgálatok során a feladat a falakat takaró vakolatrétegek, meszelések és kifestések vizsgálata volt.[1] Ennek során megkerülhetetlen volt a korábban feltárt és restaurált feliratok, továbbá ornamentális és figurális kifestések értékelése is.

A szentélyben a falfelületek egy részét Papp Oszkár már 1952-ben megkutatta és restaurálta.[2] Az ő munkájának eredménye a szentély keleti falán lévő, Ádámot és Évát ábrázoló jelenet, továbbá az északi és az északkeleti falakon lévő felirattöredékek láthatóvá tétele, megtisztítása és retusálása. A templom szentélyének külső, délkeleti homlokzatán szintén van festés: felirat és díszítés látható itt. Ezek a részletek 1970-ben, a homlokzat felújítása alkalmával kerültek elő, és azokat Mórotz László restaurálta. Munkájáról dokumentáció nem készült, munkálkodására nézve csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre a parókia levéltárában.[3] Az általunk végzett kutatás megállapította, hogy a belsőben és a külső felületeken előkerült festések azonos korúak, egyazon időpontban készültek.

6. A Bűnbeesés-jelenet részlete

Nem mehetünk el e korábbi restaurálások mellett néhány rövid megjegyzés nélkül. A Papp Oszkár-féle munka, különösen az Ádám és Éva jelenet, retussal történő feljavítást is kapott. E kép esetében elég sok a kiegészítés, ami nagy valószínűséggel összefügghetett a feltárás utáni állapot nagymérvű kopottságával. A képbe való belenyúlás mértéke csak azért nem feltűnő, mert a javítgatás beleolvad az eredeti részletekbe. Híg, alig érzékelhető árnyalatok felfestegetésével igyekezett Papp a hiányokat mérsékelni és felfejleszteni.

A Mórotz-féle munka sok kívánnivalót hagyott maga után. A keleti oldalra átforduló kisebb eredeti felület feltáratlan maradt.

Megemlítendő, hogy a templom homlokzatán, a szentély falain látható késő középkori festett töredéken kívül további részletek feltárhatóságára már nem lehet számítani, mert 2000-ben a templom külső homlokzatáról – az említett részletek kivételével – minden létező vakolatot eltüntettek.[4]

A festések korát megállapítani elég nehéz. Írásos adat erre vonatkozóan nem maradt fenn. A festés jellege leginkább a reformáció kori megoldásokra emlékeztet. A Bűnbeesés-jelenet, továbbá a latin nyelvű feliratok, végül pedig a festésnek első rétegként való elhelyezkedése a falon, kellő támpontot szolgáltatnak a készítés idejére nézve. Ez pedig nem más, mint az építést követő évek, vagyis a XV. század vége vagy a XVI. század eleje.[5]

A festő személye körül bizonytalanság fogalmazódik meg, hiszen stílusa nem hasonlít egyetlen professzionista, de még csak egy vándor festőmester stílusára sem. Olyan, mint amilyenekkel a reformátussá vált templomok esetében gyakorta találkozunk, azaz egy-egy helyi festőmester alkotására emlékeztet. Erre azért kell felhívnunk a figyelmet, mert a középkori, reformáció előtti templomok

7. A borda kifestése feltárás közben

többségében – bármily egyszerű módon festették is ki azokat – felismerhetők az idegenből hozott motívumok használatának jelei. Ez a festés nem ilyen. Mesterünknek egyszerű a festésmódja. Munkáján érződik, hogy nem járta a világot, mint a mesteremberek többsége. Nem tanult festő. Ihlete mélyebbről, a nép lelkében nyugvó mélységekből táplálkozott. A festésmód egyszerűségéből kiindulva nem szabad sem a művészi, sem a történeti értékre nézve negatív következtetéseket levonni. A maga nemében egyedülálló munka ez.[6]

A templomban előkerült, a fentiekben ismertetett festések tehát az első értékelhető meszelt és festett rétegként keletkeztek kövön és vakolaton egyaránt. Létezik ugyan egy a téglafalazaton szétkent, vékony habarcsréteg, amely nagyon sok helyen vörös árnyalatú, mintha megégett volna, de sem a réteg önálló léte, sem az égés körülményei nem kellően bizonyíthatók.

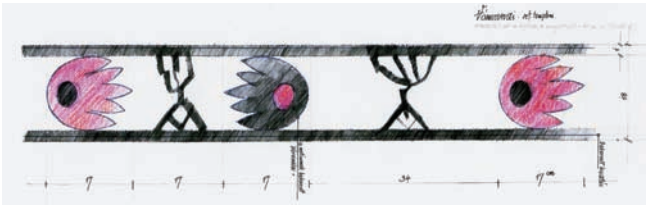
A kutatás során kiderült, hogy festésünk több formai elemből áll össze, amelyek a templom falfelületein szétszórtan helyezkednek el. A leglényegesebb és talán a legtöbb érdeklődőt vonzó ábrázolás közülük a szentély keleti falán lévő Bűnbeesés-jelenet *(6. kép)*. Ha megtekinthetőségének minden jelenlegi akadályától (karzatfeljáró, stb.) megfosztjuk e területet, azt mondhatjuk, hogy ez a festmény a templom egykori főoltárképe lehetett, és az ember főbenjáró bűnét, a tudás fájáról való gyümölcs leszakítását és elfogyasztását ábrázolja.[7] Tartalmát tekintve ez a témaválasztás egy főoltárkép esetében meglehetősen furcsa, de az ábrázolásnak nem ez az egyetlen különleges vonása. A kép a történet felidézésének módjában is különleges. A bűnbeesést ugyanis folyamatában kívánta a festő bemutatni, a történésnek két képen való megjelenítésével. A két jelenetet a gyümölcsfa törzse választja el egymástól. Mindkét oldalon Ádám és Éva látható. A bal oldali részen a csábítás pillanatait láthatjuk,[8] ahogy a kígyó igyekszik rávenni Évát tette elkövetésére. A jobb oldali részen már a gyümölcs leszakításának eseménye látható.[9] Némi képzavar azonban adódik az ábrázolásokon. Az egyik az, hogy a fügefa levelének használata az esemény második szakasza alkalmával válik csak esedékessé, ám a festő a „ruhadarabot" megelőlegezte a csábítás pillanataira is. A másik az, hogy a leszakított almát már az első jelenet esetében is Ádám és Éva kezébe adja a festő, miközben az ábrázolás csak a tett elkövetésére való buzdítást mutatja.

A képen túl a szentélynek és a hajónak falaira különböző bibliai idézetek is felfestésre kerültek, amelyek javarészt minuszkulás betűkből állnak össze.

Újdonság a szentély bordáinak és címerpajzsainak festése. A bordákat imitált kváderkövet utánzó festéssel látták el, vörös és fekete színekkel készültek *(7. kép)*. Vonalazások és pöttyök képezik a díszítés elemi részeit. Gyakorlatilag ennek a két színnek a variálásával készült itt minden festés, amely ebből a korból származik: figurális ábrázolás, szövegfelirat, építészeti elemeknek hangsúlyt adó díszítés vagy egyéb dekoratív elem (sorminta, ablakok armírozása stb.).[10] A címerpajzsok is festettek. Ezeket azonban egy idő után újra lefestették.

8. Részlet a hajó egyik ablaka mellett előkerült festésről

9. A hajó falán előkerült sorminta felmérési rajza

A szentélyben és a hajóban két-két, összesen négy ablak található. Ezek nyílása eredendően keskeny volt és csúcsíves. Kőből faragott rézsűiket utólag többnyire csak az egyik oldalon faragták meg. Az eredeti ablakok peremvonala festéssel volt ellátva, és csaknem mindegyik ablak mellett megmaradt valami az egykori festésből *(8. kép)*. Ezeknek a festéseknek mindegyike más és más volt, nem ismételték egymást. E periódushoz tartozó, utolsóként említett festett díszítő elem az a sorminta, amely a hajóban a födém közelében fut körbe *(9. kép)*. A szentély külső délkeleti oldalán előkerült mintázat formailag megegyezik ezzel a díszítéssel, az eltérés csak annyi, hogy a virágok közötti, villámszerű rajzolatú minta a hajóban fekete, kívül viszont piros. Ez a díszítő elem egykor feltehetően végigfuthatott a templom külsejének egészén, de a szentélyen mindenképp.

A templom belsejében végzett kutatás alkalmával tíz meszelt réteget sikerült egymástól elkülöníteni. A festés, amelyről eddig szó esett, felülről számolva a tizedik réteg volt. Ez egy elég gyenge megtartású, mészszegény vakolaton lévő meszelt felület, a festés pedig, amely erre rákerült, egyszerű szekkó.

A fentebb ismertetett festői elemeken túl találtunk még egyéb festett réteget is a falakon, amelyek később készültek. Két ilyen hely is akadt, és ezek is feliratok. Sem az eredeti festéssel, sem egymással nem egykorúak. Az egyik a szentélyben került elő, annak északi falán, a másik a hajóban a diadalíven. A diadalíven lévő felirat egy felújításról számol be, amely 1890-ben történt. A szöveg magyar nyelvű. A meglelt tíz réteg közül ez a festés a hetedik rétegen található. A szentélyben lévő felirat latin nyelvű, mészrétege közvetlenül az első festésrétegen, illetve annak elpusztított helyén van. Ez utóbbi semmiképp sem lehet az eredeti kifestés részlete, mert a réteg, amelyre készült, eggyel feljebb található, és a szín, amivel a szöveget írták, nem vörös, hanem szürke árnyalatú (mésszel kevert venyige fekete). Továbbá a betűk gömbölyded stílusa sem egyezik a korábbi, nyúlánkabb betűk stílusával. Vagy arról lehet szó, hogy idővel kiegészítették a korábbi szövegidézeteket egy újabb idézettel, vagy ez a felirat egy teljesen új réteg, amely csak az ábrázolás tárgya, a szövegidézet felfestése okán egyezik a korábbival.

Szólnunk szükséges a korábbi restaurálások pótlásainak megőrzése vagy eltávolítása kérdéséről. E tekintetben a homlokzat Mórotz-féle javításainak eltávolításához nem fér kétség. Más a helyzet a Papp Oszkár-féle munkával, különösen a Bűnbeesés-jelenettel. Papp javítgatásainak teljes eltávolítása e képről problémákat idézhet elő, mert mint korábban írtuk, itt egy meglehetősen kopott felület került elő már a feltáráskor is. A feltárt részeket Papp nem konzerválta, hanem a maga módján festéssel értelmezte. Megítélésünk szerint a munka során nem követett el sehol hamisítást, kiegészítései korrektek. Ha minden általa készített ecsetvonást el kívánna a jövőbeni restaurálás távolítani, veszélyeztetné azt a kevéske eredeti festést is, amely ott még létezik.

Jegyzetek

[1] A kutatások során Kisterenyei Ervin volt segítségemre.

[2] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 25894.

[3] Inczédy Márton lelkész ez alkalommal elmondott ünnepi beszédének írott változata: *A szentély külsején, a délkeleti falsíkon, a gótikus ablaknyílás fölött népi díszítés nyomai bukkantak elő. A Műemléki Felügyelőség művészettörténésze, Dobrovits Dorottya a töredékeket feltárásra és megtartásra érdemesnek ítélte. A kb. 4 m² felületű rész helyreállítási munkáját ezután Mórotz László restaurátor el is végezte.* Vámosoroszi, ref. egyházközség irattára.

[4] Juan Cabello – Németh Péter: *Vámosoroszi. A református templom kutatása.* Dokumentáció – CD. Budapest, 2013. 83. kép. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 43.820. (A kutatási dokumentáció közöl erről az állapotról egy korabeli felvételt, amely szerint a templom falairól a vakolatot „csontig" leverték).

[5] Az a rövid katolikus időszak ez, amely a megépítés és a reformátussá válás időszaka között állt fent.

[6] Megfelelő hasonlattal élve olyan, mint a népdal a komolyzenében.

[7] Ld.: Juan Cabello – Németh Péter e kötetben közölt tanulmányában a *2. kép*et.

[8] Ter. 3,1–5. *A kígyó ravaszabb volt a föd minden állatánál, amit az Úristen teremtett. Ezt mondta az asszonynak: „Valóban mondta az Isten, hogy nem ehettek a kert valamennyi fájáról?" Az asszony így válaszolt a kígyónak: „A kert fáinak gyümölcséből ehetünk. Isten csak a kert közepén álló fa gyümölcséről mondta: Ne egyetek belőle, ne érintsétek, nehogy meghaljatok." Erre a kígyó így beszélt az asszonyhoz: „Semmi esetre; nem fogtok meghalni. Isten jól tudja, hogy amely napon abból esztek, szemetek felnyílik, olyanok lesztek, mint az istenek, akik ismerik a jót és a rosszat."*

[9] Ter. 3,6–7. *Az asszony látta, hogy a fa élvezhető, tekintetre szép és csábít a tudás megszerzésére. Vett tehát a gyümölcséből, megette, adott férjének, aki vele volt, és az is evett belőle. Erre felnyílt a szemük, észrevették, hogy meztelenek. Fügefa leveleket fűztek össze és kötényt csináltak maguknak.*

[10] Juan Cabello és Németh Péter a kutatási dokumentációjukban e színezékek megnevezésével kapcsolatban a fekete szín említése helyett mindenütt a kék szín használatát említik. Ez a megállapítás tévedésen alapul és félrevezető. Itt egyértelműen csakis vörös és fekete szín használatáról van szó. Tudni kell ugyanis, hogy a kék szín a középkorban nagyon ritkán előforduló festék, elsősorban beszerezhetőségének magas ára miatt. Közismert továbbá, hogy a fekete pigmentek egyes fajtái, mint például az „elefántcsont fekete" vagy a „venyige fekete" mésszel keverve kékes árnyalatot ad. Esetünkben csakis venyige fekete szín használatáról van szó, tekintettel arra, hogy erőteljes kékes árnyalata közismert, továbbá a drága elefántcsont feketével szemben könnyen beszerezhető volt.

Függelék

Adalékok a vámosoroszi református templom falképeinek kutatástörténetéhez

A vámosoroszi református templomban előkerült falképekről először 1901-ben szerzett értesülést a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), annak nyomán, hogy 1900. szeptember 21-én *kijavíthatás és pótlás céljából* megküldte a törvényhatóságokhoz a hazai műemlékek ideiglenes lajstromát.[1] Szatmár vármegye 1901. augusztus 8-án küldte vissza a kijavított jegyzéket, mellékelve az egyes járások jegyzőihez beérkezett jelentéseket, így Nagy Dániel vámosoroszi lelkész 1901. február 14-én kelt iratát és jelentését is. *Tekintetes Jegyző Úr! A vámos-oroszi ev. Ref. templomra vonatkozó adatokat Kiss Kálmán nagykőrösi tanítóképző intézeti tanár Úr után*[2] *a következőkben foglalhatom össze: A templom kőből és téglából épült a XV.-ik században; méretei: a főhajó 3 ½ öl hosszú, és széles, magassága 3 öl 2 láb, deszkamennyezettel; a szentély nyolcszög alakú, hossza 3 ½ öl, szélesség 2 öl és 2 ½ láb, magassága 3 öl; mennyezet igen szép gerinces boltozat. A főhajó alatt nyugaton és északon kar vonul el, valamint a szentély keleti részén. A főhajót a szentélytől csúcsíves diadalív választja el, mely a szószék beállításával megrongálódott. Úgy a szentélyen, mint a főhajón 2–2 hosszú, keskeny ablak van. A lehulladozó meszelés alatt olvashatatlan gót írás látszik vörössel festve, ugyanolyan cifrázatok közt. A torony 1819–23.-ig épült nyolcszögben. Megjegyzem végül, hogy a templomnak úgynevezett szentélyét néhány év leforgása alatt elbontatjuk s megnagyobbíttatjuk, hogy a mindinkább szaporodó hívek befogadására elég bő legyen.*[3]

1932. szeptember 7-én távirat érkezett a Szépművészeti Múzeumba: *templomunkon festmenyt irasokat tallatunk munkat felbehagyattam intezkedesukig drotvalaszt kerek Inczedy vamosorszi lelkesz.* A táviratot, két nap múlva, illetékességből, áttették a Műemlékek Országos Bizottságához. (Ez ugyan technikailag nem lehetett túlságosan megterhelő és bonyolult, lévén, hogy a MOB akkoriban a múzeum épületében működött, mégis eltartott két napig.) A MOB előadója, Szőnyi Ottó haladéktalanul táviratozott, s a festmények fenntartását kérte, majd másnap 1932. szeptember 10-én – az 1901-es jelentés ismeretében – óvatos hangú levélben válaszolt. Mindenekelőtt felvilágosítást kért Inczédy lelkésztől, hogy vajon nem ugyanazokról a falképekről van-e szó, amelyek előkerüléséről elődje, Nagy Dániel, 1901-ben már tájékoztatta a MOB-ot. Arr*a kéri tehát Bizottságunk Nagytiszteletű uraságodat, hogy a talált falfestési töredékek pontos helyét a falakon és legalább általánosságban azok terjedelmét és megközelítő leírását közölni szíveskedjék*; csak ebben az esetben tud dönteni a MOB, hogy küldjön-e a helyszínre szakértőt. A levelet szeptember 14-én tették postára.[4] Inczédy lelkész – várva az ígért levelet – szeptember 15-én ismét táviratot küldött: *leveluek nem erkezett ezerotszaz eloetti templomunk falan talalt iras festessel mit csinaljak drot valaszt inczedy vamosorszi lelkesz.* Szőnyi Ottó másnap válaszolt, jelezve, hogy a levél már úton van, egyben felhívta a lelkész figyelmét, hogy az 1881. évi XXXIX. Tc. 2.§-a értelmében *a felfedezett műemlék 60 napig érintetlenül hagyandó* s csak a MOB *végérvényesen feloldó nyilatkozata után lehet a műemlékkel szabadon rendelkezni*; kérik, hogy mielőbb válaszoljon korábban elküldött kérésükre.[5] Szerencsére a MOB levele csak keresztezte a második távirat útját, mert szeptember 16-án Inczédy Márton lelkész levélben közli*: a vámosoroszi régi református templom falán a vakolat lebontása alkalmával egy 130 cm átmérőjű körben a bűnesetet ábrázoló képet találtam. Egy fa, melynek törzsén a kígyó alakja és a két oldalon 2–2 emberi alak látható. A fa gyümölcsfa, tele gyümölccsel, színe vörös. A falon több helyen gót írás. Ilyen írás is van: Anno 505 stb.* A MOB elnöke 1932. szeptember 24-én Szőnyi Ottó előadót a helyszínre küldte, felhatalmazva, hogy a falképek sorsát illetően, a munkák halaszthatatlansága miatt, a MOB nevében a helyszínen döntsön.[6] Szőnyi Ottó 1932. október 12-én járt a helyszínen, és október 17-én terjesztette be jelentését: *Vámosoroszi község református temploma szerkezetében és formáinak tanúsága szerint a XV. század végén épülhetett. Valószínűleg a Báthory-család építtette, mert a régi szentély késői gótikus boltozatának két záróköve közül a nyolcszög három oldalából képzett apsishoz közelebb esőn egy, a bemeszelés miatt felismerhetetlen címerpajzs köré a sárkányrend-sárkány tekerőzik, már pedig éppen a Báthory-család kapta meg a XV. század vége felé Vámosoroszi birtokát és a család tagjai közül előfordult a sárkányrenddel kitüntetett férfiú. Csak a szentély van boltozva csillag alakú gótikus, késői kori metszetű bordás boltozattal, melynek két bordája nem fut végig, hanem le van metszve, ami szintén a késői gótika je*gye. *Kívülről, a szentély sarkain két*

lépcsős támpillér látható, de ugyanilyenek vannak a lapos mennyezetű hajó külsején is, amiből következik, hogy a hajó egykorú a szentéllyel, boltozása azonban valami ok miatt nem történt meg. A nyolcszögű torony azonban, mely a hajó nyugati oldalához van hozzáépítve, csak 1822–24-ben épült. A hajó famennyezete és a karzatok 1784-ben, a szószék fakoronája 1794-ben készült, igen figyelemreméltó népies munkák. Kiküldetésemnek tulajdonképpeni célja a templomban feltárt falfestmény-töredékek megvizsgálása volt. Az apsis középső falsíkjának közepétől balra került elő a vakolat alól Ádám és Éva bűnbeesésének kerek mezőbe festett jelenete. A mező közepén az almafa látszik, melynek törzsére a kígyó tekerőzött le, mely szájában nyújtja az almát a bal felől álló Évának. Éva mögött egy női alak aktja áll, aki Évára mutat. A fáról jobbra áll Ádám, mögötte az ördög, ki gúnyosan nyelvét ölti Ádámra, s jobbjával rája mutat, baljával pedig farkát fogja. A kép kerete egy fekete sáv. A képen túlnyomó a vörösbarna szín, a fa lombja szürkés, a talajon néhány zöld foltot látni. A kép alatt vörössel festett felirat volt, amelynek csekély töredékéből azonban értelmét kihámozni nem lehet. A kép alatt ferdén, egy kissé messzebb ugyancsak vörössel festve olvasható: „Anni 160. 1604" Én legalábbis így olvasom az évszámot. Az apsisnak a közepétől balra eső ferde falsíkján egy felirat töredékei láthatók, melyből a következő szentírási helyet sikerült megállapítanom: Lukács evangelista 11. fej. 21. vers: Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt ea quae possidet. A szentély északi falának apsis melletti részén ugyancsak vörössel festett felirat töredékei láthatók, amelyeknek összefüggését még nem sikerült megállapítanom. A többi falsík még nincs feltárva. A feltárt festmények is igen rongáltak a kőműves kapalács ütései következtében. Nagytekintetű Bizottság! Ezekben számoltam be a vámosoroszi ref. templomban előkerült leletekről. Felhatalmazást kaptam arra, hogy a falfestmény-töredék sorsát illetően a helyszínen határozzak. E felhatalmazással nem éltem, mert Nagytiszteletű Inczédy Márton lelkész úr bejelentette, hogy a vámosoroszi ref. templom műemlékké nyilvánítását akarja kérni, de azt előbb meg akarja beszélni a presbytereivel. Méltóztassék tehát jelentésemnek e másolatát neki azzal megküldeni, hogy tervéről nyilatkozni szíveskedjék. A MOB 1932. október 25-én kérte a lelkészt, hogy döntéséről hivatalosan tájékoztassa a MOB-ot.[7] A műemlékké nyilvánításra végül is akkor nem került sor.[8]

1933-ban Szőnyi Ottó Pécsen, egy a várfalba befalazott *címeres feliratos, sárgás homokkőnek tetsző sarokkvádere*n (megjegyezve, hogy a faragványon található évszám *talán 1540-et mutat.*) található rövidítéses feliratot így oldott fel*: Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt omnia, quae habet. Magyarul: Midőn a fegyveres erős őrzi házát, békességben vannak mindenek, amikkel bír. […] Ugyanez a felirat van fölfestve a szatmármegyei Vámosoroszi községnek a Báthoriak által késői csúcsíves stílusban épített, most református templomában a szentély szögletes záradékának egyik falmezejére, ha jól olvasom: anno Domini 1604.*[9] A vámosoroszi szöveg a műemléki topográfiában így került közlésre, Szőnyi feloldására hivatkozva: *[Cum] fortis [armatus custodit] atrium [suum] in pace [sun]t [omnia quae habet].*[10]

1952. március 10-én Jancsky Veronika restaurátor, akit a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja Műemléki Csoportjának vezetője, Dercsényi Dezső küldött ki több Szabolcs-Szatmár megyei középkori falkép megvizsgálására, jelentette: *Vámosoroszban az 1932-es renoválás alkalmával XV. századi falfestmény került elő, de mindezidáig még nem volt restaurálva, meglehetősen rossz állapotban van, de közvetlen veszély nem fenyegeti. Az apszisban, a kórus feljárójánál lévő, kb. 1.5 m² festmény a Bűnbeesést ábrázolja. Ezenkívül a templomban csak két kisebb méretű felirat van ugyanebből az időből.* Hamarosan, 1952. március 21-én – Nyárády Mihály nyíregyházi múzeumigazgató közvetítésével – megérkezett Inczédy Márton lelkész kérvénye is a templom restaurálására. Nyárády, a templom leromlott állapotát felemlítve (beszakadás előtt álló boltozat stb.), sajátos módon indokolta a munkálatok szükségességét: *Gyönyörű régi templom. Ha a régibb részére és a falfestményére nem is tekintünk – a Mózesszéke,a szószék koronája és a két karzata értékes faragványos primitív munkák. Tehát református – vagy még inkább magyaros – továbbképzése miatt is érdemes, hogy gondot fordítsanak rá.*[11]

1953. március 12-én Entz Géza, a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztály Műemléki Csoportja osztályvezetője értesítette Inczédy Márton lelkészt, hogy március második felében megkezdik a templom falképeinek restaurálását. Az elvégzett munkáról Papp Oszkár festőművész, restaurátor 1953. április 9-én tett jelentést. Mint írta: *A gótikus szentélyben, a jelenlegi vakolat alatt majdnem minden megtalálható, bár romos állapotban, a régi vakolat, illetve meszelés, mely több helyen festve van. Festettek a bordák, a bordaindításul szereplő fejek, illetve címerek, a szentély közepén a bűnbeesést ábrázoló falfestmény van, a szentély egyes falmezőin pedig felirat-töredékek láthatók, valószínűleg bibliai-idézetek. A templom hajója valószínűleg később készült mint a szentély, vagy később átépítették. A bűnbeesés képen középen a tiltott fa látható, felül stilizált lombokkal és gyümölcsökkel, amint törzsére a kígyó tekeredi. Ettől balra Éva nyúl egy alma után, mögötte Ádám (ez az egyetlen figura, amelyiknek az arca is kivehető) nyúl Éva haja után és így akarja visszatartani. A másik oldalon ugyanez a két figura szerepel, de itt már Éva kezében van az alma, amit a kígyó szájából vesz ki. A kép színei: világos okkeres meszelés az alap, amin vörössel, rózsaszínnel és szürkével, ami talán lekopás előtt fekete lehetett, van festve a kép,*

körülötte körben töredékes vörös és szürke keretezés. A jelenleg kibontott felület kb. másfélszer kétméteres. A feliratok ugyanilyen alapon vörössel és szürkével festettek. A kép és a feliratok vékony vakolata és felülete meglazult és több helyen látszott rajta a jelenlegi vakolás előtti bevagdalás. A vakolatot és a felületet rögzítettem, restauráltam. Kibontottam és rögzítettem két bordaindításnál lévő fejet, melyeken festés töredéke látszik és az egyik fej felett a bordákból kb. 1 m-es darabot, mely szintén vörös és szürke színekkel van festve rózsaszínű alapon. Két bordaindításnál szereplő festett címert is feltártam, melyek töredékesen kerültek elő, ugyanilyen színekben. Az egyiken András-kereszt alakú jelvény vehető ki. A boltozat megrongált állapotban van, néhány borda megrepedt és leeséssel fenyeget. Jó volna ezen segíteni. Romos a templom külső vakolata is.[12] A templom tatarozására 1955-ben sor került Inczédy Márton lelkész kitartó buzgalma és Gilyén Nándor, illetve Entz Géza alapos szakértői véleménye és javaslata alapján.[13]

Bardoly István

Jegyzetek

[1] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok 1900/246.
[2] Kiss K. 1878. 883–888.
[3] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/337. [az eredeti iratcsomó hiányzik]; Nagy Dániel lelkész jelentésének másolata az 1932/377. irat mellett található.
[4] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1932/363.
[5] Uo., 1932/374.
[6] Uo., 1932/377.
[7] Uo., 1932/428.
[8] A műemlékké nyilvánítások körülményeiről ld.: Bardoly 2006. 7–72.
[9] Szőnyi 1933. 178., 180. és 179. p. képe; újabban: G. Sándor 1984. 62. és 127. kép – Szőnyi Ottó 1933-as közlésére történő hivatkozás nélkül.
[10] MMT X.: 326.
[11] Forster Központ, Tudományos Irattár, Műemléki iratok (1950–1955), 1952/21. dosszié: Vámosoroszi.
[12] Uo., 1953/21. dosszié: Vámosoroszi.
[13] Uo., 1955/26. dosszié: Vámosoroszi.

A fényképeket Kollár Tibor (3, 4, 7, 10), Pintér Attila (6, 8), Mudrák Attila (1), a rajzokat Pisch Ildikó (2, 5) és Kisterenyei Ervin (9) készítette.

10. A szentélyboltozat részlete kutatás után

Szekér György

A szamosújlaki református templom kutatása

Szamosújlakot 1329-ben, mint a lakatlan falut említik,[1] melyben Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templom állt.[2] 1332-ben *Vylak* a pápai tizedjegyzék szerint az ugocsai főesperességhez tartozott, Domonkos nevű papja 3 garast fizetett.[3] Az 1329-es és 1332-es adatok alapján egyértelmű, hogy Szamosújlakon már állt templom a XIV. század első harmadában,[4] melynek építési ideje ismeretlen.[5]

A településen templom meglétére enged következtetni a leleszi konvent 1429. május 25-én kelt oklevelében Sebestyén újlaki plébánost említése,[6] kutatásaink szerint ez időre első formájában már biztosan állt a mai templom. A téglatemplom egységes koncepció szerint megépült tömegével, a hosszházzal egyenlő szélességű, boltozott, kifestett szentélyével és az azzal egybeépült sekrestyéjével, kőkeretes kapuival a XV. század eleje falusi templomépítészetének egyik egyedi stíluskörbe sorolható, jó színvonalú épülete volt a Felső-Tisza-vidéknek.[7]

A birtokos Újlaki család 1460–1506 közötti, forrásainkban a család kiemelkedő tagja, Újlaki Antal nevével fémjelzett időszaka az egész család gyarapodását jelentette, ez a gyarapodás (Szamos)Újlakon, a névadó „rezidenciális" település képén is megmutatkozott; kutatásaink szerint ekkor, a XV. század legvégén a templomot is átépítették.[8] Az átépítés során a templom méretében változatlan maradt, térszerkezetét és részletformáit viszont jelentősen átalakították, gyakorlatilag a szentély reprezentatívabb, az 1500 körüli évekre jellemző „modern" formát kapott. A diadalívet és a szentélyboltozatot elbontva új diadalívet építettek a régi diadalív vonalától alig másfél méterre nyugatabbra. A szentély tagolását kétszakaszosra alakítva új, késő gótikus jellegű, filigrán idomtégla konzolokról indított, borda nélküli téglaboltozatot építettek. Az új szakaszolásnak megfelelően új, nagyobb ablakokat alakítottak ki, és a szentély délkeleti falának ablakát is az új ablakok méretére igazították, hogy a szárnyasoltárok elterjedéséből adódóan a kor igényeinek megfelelő, világos teret kapjanak. Az új szentélybelsőt gazdagon kifestették. Az épületnek valószínűleg két-három oltára és szószéke is volt. Az átépítés – mely viszonylag nagy beavatkozások árán csak a szentély bővítését jelentette a meglévő tömegen belül, a hosszház rovására – nyilvánvalóan a gyarapodó, növekvő Újlaki család megemelkedett reprezentációs igényeivel hozható összefüggésbe. A XV. század utolsó két évtizedéből ismert családtagok, György, továbbá Antal szatmári alispán és Antal testvérei, János, Sebestyén, Zsófia, Anna és Borbála, valamint János fiai, Ferenc és Mihály, továbbá a hozzátartozók, a rokonság és magas rangú vendégeik az általános reprezentációs igények szerint a templomi események idején minden bizonnyal már elkülönülve, az előkelőbb helynek számító szentélyben kaptak helyet.[9]

A falu, templomával együtt a XVI. század közepén már református. 1545-ben, az Erdődi Zsinat felsorolásában Szamosújlak nem szerepelt azon községek között, ahol még volt római katolikus egyház,[10] ami arra utal, hogy valószínűleg már ekkor református a falu és temploma; ezek szerint viszonylag korán, 1527–1545 között válhatott azzá.

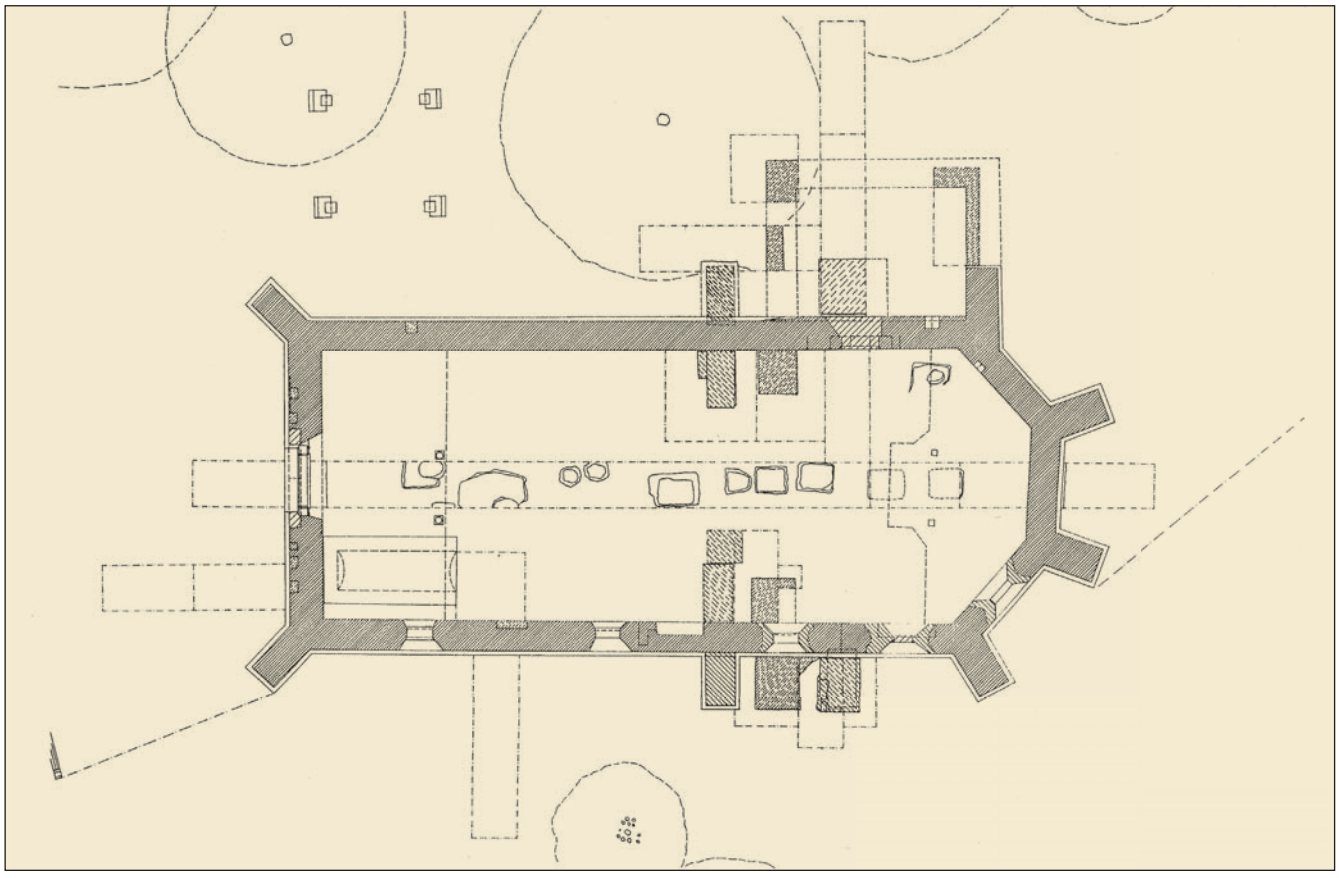
A XVI. század végén és a XVII. században folytonos egyházvillongások során a templom többször cserélt gazdát, az 1580–1595 közötti viszálykodást az épület meg is sínylette, az adatok szerint a reformátusok „puritán templommá rombolják", leverve 1500 körüli freskóit.[11] A század végén, miután újra katolikus kézre került, újjáépítették; 1590-ben Szamosújlak is újra az ugocsai római katolikus főesperességhez fizetett adót.[12] A templom 1696-ban ismét református,[13] legkésőbb a XVII. század vége óta végleg reformátussá vált. Feltehetően az erőszakos rekatolizációs törekvések idején, amikor a „katolikus módra épített" templomokat kezdik visszavenni, valamikor a XVII–XVIII. század fordulóján bontották el a templom sekrestyéjét, helyén vaskos támpillért építve. Nem sokkal később elpusztult a szentélyboltozat is, mely vagy összeomlott, vagy lebontották a diadalívvel együtt.

Az épület kutatás előtti állapotában keletelt, egyhajós, egyterű, keleten a nyolcszög három oldalával záródó templom volt, a sarkokon és a déli oldal közepén erősítették támpillérek, a sarkokon átlós helyzetűek, az északi fal keleti végén erre a falra merőlegesen álló. A körbefutó lábazat az északi fal keleti harmadában, ahol a fal alsó része kiszélesedett, belesimult a falsíkba. A templom

bejárata a nyugati oldalon nyílt, az egyenes szemöldökű kapu felett konzolos kiülésű előtetővel, a kapu felett magasan kis ablak volt látható. A déli oldalon négy, a délkeleti oldalon egy rézsűs bélletű, csúcsíves záródású ablak nyílt, a déli oldal keleti ablaka el volt falazva. A csúcsíves ablakokon kívül egyéb középkori részlet nem volt látható. Az épületet lapos hajlásszögű, cserép héjazatú, kontyolt nyeregtető fedte. Az egységes belső keleti és nyugati végén karzat állt, a szószék a déli oldal közepén helyezkedett el.

A műemléki épületkutatás eredményei alapján jól elkülöníthetők voltak a templom egyes építési periódusai. Stabil relatív kronológiát lehet felvázolni, melyet stiláris megfontolások alapján tovább lehet finomítani; abszolút értékeket csak a XIX. század második felétől tudtunk meghatározni a bővebb írásos forrásanyag segítségével.

A régészeti feltárás során a belsőben két, korban egymást követő diadalív visszabontott pillércsonkjai kerültek elő, egymástól másfél méter távolságra. A keleti pillérpár az épület első kiépítési periódusában épült diadalív maradványa, falazata a hosszfalakkal kötésben volt, vonalában a déli oldalon kívül, a déli hosszfallal szintén kötésben lévő, visszabontott támpillér alaptömbje került elő, az északi oldalon szintén vonalában a visszabontott sekrestye, az északi hosszfallal kötésben lévő nyugati falának maradványai. A nyugatra eső diadalív-pillérpár alaptömbjei a hosszfalakhoz utólag épültek hozzá, azokkal kötésben nem voltak. Vonalukban a déli oldalon a teljes magasságában álló támpillér a déli hosszfalhoz hozzáépült, ahhoz képest másodlagos kialakítású; helyenként ugyan néhány téglasorral bekötötték a falba, de a templom két téglasorban, faragott téglából képzett profilú lábazata áthúzódik alatta. Az északi oldal alapozásáig visszabontott támpillére szintén másodlagos az északi hosszfalhoz képest. A déli oldalon, kívül, a második diadalív által meghatározott szentélymélység felénél, további másodlagos építésű, visszabontott támpillér alaptömbje került elő. A két rendszer falszerkezeteinek méretei is különbözőek voltak, a második pillérrendszer elemei karcsúbbak és kissé nagyobb kiülésűek, mint a korábbi rendszerhez tartozó maradványok. A második pillérrendszer által meghatározott szentély északi falának közepéhez később, a sekrestye elbontása és a sekrestyeajtó elfalazása után, rendkívül vastag támpillér épült hozzá, nyilvánvaló összefüggésben az e falszakaszon mutatkozó, teljes magasságig végigfutó, szétnyílt repedéssel. A második diadalív-pillérpár északi csonkjának nyugati oldalához hozzáépült, roncsolt faltest talán oltáralap lehetett, a déli pillércsonk

1. A templom kutatási alaprajza

bélletsíkjához kapcsolódóan szószékalapozás került elő. A templombelsőben, a szentélyrészen, a bolygatások ellenére az egyes rétegeket jól meg lehetett határozni. A számos egymásra halmozódott rétegben két jól elkülönült, téglatörmelékes réteg jelezte a két szentélybelső (a diadalív és a boltozat) pusztulási rétegét; a felső téglatörmelékes réteg áthúzódott a második diadalív-pillérpár maradványai felett. Az első téglatörmelékes rétegen, mely apró freskótöredékeket is tartalmazott, ráhordott szürke döngölt agyagréteg jelezte a második periódus járószintjét, melyen még a második téglatörmelékes réteg alatti köztes, többrétegű töltődésben egy vékony, freskótöredékeket tartalmazó réteg is húzódott. Ez a freskótöredékes réteg azt mutatta, hogy a második szentély is ki volt festve, és a festést hordozó vakolatrétegeket még jóval az épített szerkezetek pusztulása előtt leverték: ez valószínűsíthetően a XVI. század második felében a templom „puritánná" tételéhez köthető. A második téglatörmelékes réteg felett vastagabb, többrétegű feltöltődés húzódott, melyben egy markáns égési réteg mutatkozott, az 1865. évi tűzvész nyomaként. A templom délnyugati sarkában kicsiny, téglaépítésű, lapos szegmensíves dongaboltozatú kripta került feltárásra. Sajátos objektumok sora mutatkozott a templom közepén húzott hosszanti kutatóárokban, a négyszög-alaprajzú gödrök értelmezését rétegtani helyzetük és a ferde dúcfészkek tették lehetővé, ezek valószínűsíthetően a második szentélybelső bontásához készített nehézállvány nyomai.

A falkutatás eredményei közül előzetesen csak néhány részletet emelünk ki. A belsőben az 1865-ös tűzvész előtti időből vakolat, meszelés és festés csak az elfalazott részeken és a védett sarkokban maradt meg, a falakon egyáltalán nincs meg. E jelenséggel magunk a piricsei és a beregdaróci református templomok kutatása során is találkoztunk már, az e vidéken a középkorban a vakolatok habarcsához felhasznált homok magas agyagiszap-tartalma folytán, a tűzesetek során a magas hőmérséklet hatására az agyagszemcsék keramizálódnak, és a vakolat lepereg, azt a fal ledobja magáról. Ahol az átégett réteg megmaradt, elsőrangúan vizsgálható volt az átégés mélysége a szín változása alapján. A későbbiekben már bővebben érinteni nem szándékozott további részlet, hogy az 1500 körüli évekre tehető második építési periódusban a templom párkánymagasságát egységesen megemelték, ezáltal az első párkánykiképzést eleve eltüntették – az újabbat viszont az 1865-ös tűzvész utáni helyreállítás semmisítette meg. A nyugati fal külső kutatásánál a részletesebb falszövet-vizsgálatok során megfigyelhető volt a falazat építésekor használt állványzat gerendafészkeinek rendszere, ahogy a gerendákat a fal fokozatos emelése során befoglalták a falba, majd az állványzat bontásakor egyszerűen lefűrészelték. A faelemek később nagyrészt elkorhadtak, ami falazott lyukak szabályos rendszerét eredményezte a falon. Az első kiépítéshez köthető gerendafészek-rendszer mellett egy későbbi építkezéssel összefüggő állványozás gerendafészek-rendszerét is sikerült azonosítani, ahol a fészkeket a téglák roncsolásával utólag vésték be a falazatba.

Kutatásaink során beigazolódott, hogy a mai templom egységes koncepció szerint, legkorábban 1400 körül épülhetett fel. Épületelőzményre utaló nyomot nem sikerült igazolni, így az 1329-es oklevél által említett, Keresztelő Szent János titulusú templomra vonatkozóan kutatásaink után sem tudunk többet, mint amennyit a szűkszavú forrás közöl. E korai templomépület történetére, helyére, formájára, építési idejére és építési anyagára vonatkozóan csak feltevések fogalmazhatók meg, elképzelhető az is, hogy faépület volt, vagy az is, hogy a Szamos áradása vagy mederváltozása miatt pusztult el.

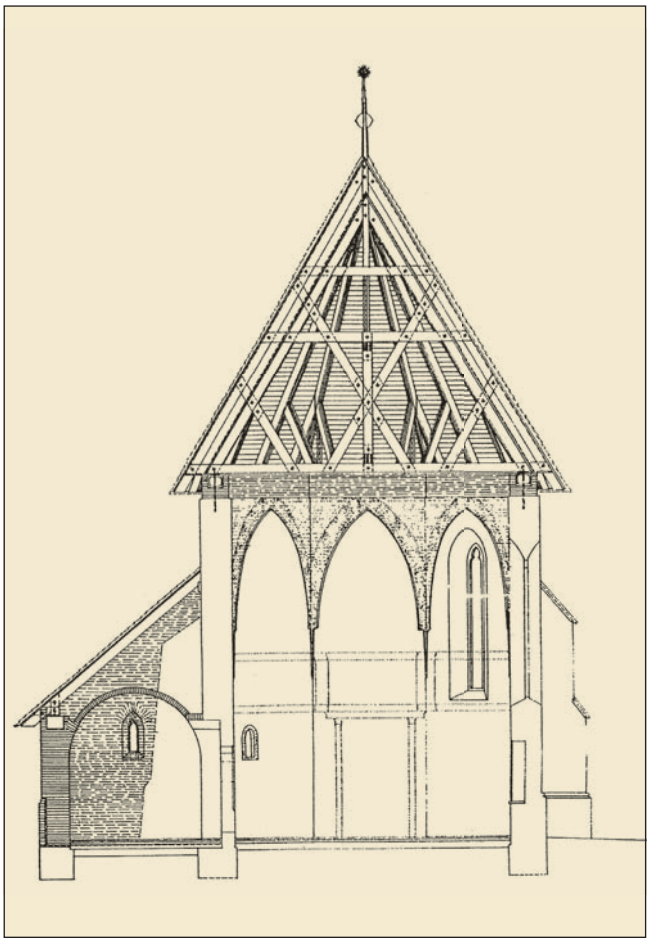
A kutatásaink során megismert mai templom előzmények nélkül újonnan, egységes elképzelés szerint épült. Az egységes tömegű megjelenés a belsőben differenciálódik, a tértagoló diadalív vaskos pillérei a belsőt határozottan két térrészre osztották. A diadalív vonalában a déli oldalon támpillér, az északi oldalon a sekrestye nyugati fala húzódott, a templomépület sarkait átlós helyzetű, egyszer lépcsőződő rézsűs zárású támpillérek erősítik.

Az egységesen téglából épült templomban a kapuk kőkeretelésűek voltak, az ablakok közül csak a szentély ablakainál képzelhető el esetleg kőkeretelés, ahol a nagy, félköríves teherhárító boltövek részletei a szentély déli és délkeleti falában megmaradtak, maguk az ablakok az 1500 körüli átépítés során elpusztultak. A hosszház ablakai egyszerű, csúcsíves záródású, rézsűs bélletűek voltak, teljes egészében téglafalazattal kialakítva. A templom körüli lábazatot két téglaréteggel faragott profillal képezték, az alsó réteg negyedhengertagján a felső réteg rézsűs faragású téglasora futott körben. A kapuk jellegzetes technológiával készültek. A téglafalazatú teherhárító ívek alá a kőkeretelések záradékelemei a kitöltő falazattal együtt épültek be, míg a szárelemek a teherhordó falazattal együtt.[14] A nyugati kapu csúcsíves záradékú teherhárító íve jelzi a kapukeretelés töredékes volta ellenére az egykori nyílás csúcsíves formáját. A keretelés eredeti részeiből az északi szárkő két rétegköve maradt meg. A kapu későbbi átalakítása során, amikor kiszélesítették a nyílást, a szárkövek belső sávját lefaragták, így azon a profil- (tagozatok) nem maradtak meg. A kőkeretelés két elemén a homloksíkon jellegzetes függőleges, hosszanti, szabálytalan elhelyezkedésű vájatok húzódnak.[15] A kapuhoz tartozó belső fülke szélesedő rézsűs oldalfalú, és szegmensíves boltozattal záródik. A nyugati kapu felett magasabban kisebb, szélesedő rézsűs oldalfalú, szegmensíves boltozattal záródó fülkében négy egész téglából ki-

alakított, élére állított négyzet alakú ún. káró-ablak nyílt, mely in situ állapotban maradt fenn.

A templombelsőben az északi fal keleti szakaszán, az elfalazásból eredeti helyzetében feltárt, szinte teljesen ép, élszedett profilozású, szemöldökgyámos sekrestyeajtó környékén a nyugati kapunál megfigyelt jellegzetes építési technológia még tisztábban követhető nyomon. A szárkövek a téglafallal együtt épültek a vállvonalig, a vállvonal felett pedig a kapunál szélesebb, téglafalazatú félköríves teherhárító boltöv alá építették be a kapu szemöldökkövét. A kapu szemöldökköve és küszöbköve eltört, összefüggésben a felette lévő faltömböt teljes magasságig átjáró, szétnyílt repedéssel.[16] A szemöldökkő bal sarkában sarkára állított négyzet sarokpontjainak megfelelő lyukak figyelhetők meg, melyek az egykori csengettyűkonzolt rögzítő kovácsoltvas szegek nyomai.[17] A sekrestyeajtó a sekrestye felé eső oldalon szegmensíves téglaboltövvel záródó fülkében ül, a fülke kávafalazatai aszimmetrikus kialakításúak, alaprajzi értelemben a keleti oldal merőleges, míg a nyugati közel 40°-os szögben nyílik. Az ajtónak a sekrestye egykori teréhez viszonyított helyzete és a kávák képzése már utalt arra, hogy az ajtó keletről nyílt, a kapu elfalazásának teljes kibontása után a várakozásnak megfelelő helyen előkerültek a nyugati szárköveken a sarokvasalatok, míg a keleti szárkövön a zárvasalat nyomai. Az elpusztult sekrestye vonalában a templom északi falának keleti szakasza kissé vastagabb, itt ugyanis a sekrestye belső terében nem képeztek lábazatot, a fal a lábazat kiülési szélességével vastagodott. A sekrestye, a kötésben lévő keleti fal – a szentély északi falára merőleges – csonkja alapján egyidős volt az egész templomépülettel, tere kelet–nyugat irányban nyújtott téglány alaprajzú, sarkain nem voltak támpillérek. Szakrális funkciót is betöltő szerepére utal az ajtó fülkéjétől keletre lévő falszakaszba mélyedő kegyszerfülke, melynek háromszög-záradékát összetámasztott téglákból képezték ki. A sekrestyét kelet–nyugat tengelyű dongaboltozattal fedték le, az ajtófülke felett fiókkal. A dongaboltozat vállcsonkja végig megőrződött a szentély északi falán, felette a falvastagság visszacsökken a többi falszakasz falvastagságára. A sekrestye keleti falcsonkjának belső, nyugati oldalán az építési mintadeszkázat bevésett, a félköríves vezérgörbéjű dongaboltozat homlokvonalát jelző vonala egy harmad-félkörívnyi szakaszon követhető. A sekrestye valószínűsíthető keleti ablakának a fal pusztulása miatt semmilyen nyoma nem maradt meg.

A szentélybelsőben az északkeleti sokszögoldal északnyugatra eső felén szentségtartó fülke maradványait tártuk fel. A falba mélyedő, kis belvilágú fülke záródása a csúcs felé inflexióval enyhe szamárhátívbe hajló csúcsív, keretelését a falsík elé kissé kiülő téglasáv képezte, melynek esetleges faragott tagozatait a későbbi átalakítások során visszavésték. Ez az átalakítás legkésőbb 1867-ben következett be, amikor a fülkét elfalazták. A fülke egykori kiülő, utóbb lefaragott részeinek tövében kívül csekély vakolatmaradvány őrződött meg, amely arról tanúskodik, hogy a keretelés egykor fehérre meszelt vakolt falfelületben ült. A keret körüli vörös festésnyomok azt mutatják, hogy a fülkét keretelő festéssel is kiemelték, a csúcs felett valamilyen növényi vagy architekturális ornamenssel is gazdagítva. A vörös festés másodlagos rétegként került a meszelésre, lehetséges, hogy az eredeti kialakítás része volt, de valószínűbb, hogy az 1500 körüli átalakítás során készült, emelve a szentségtartó fülke megjelenését.[18]

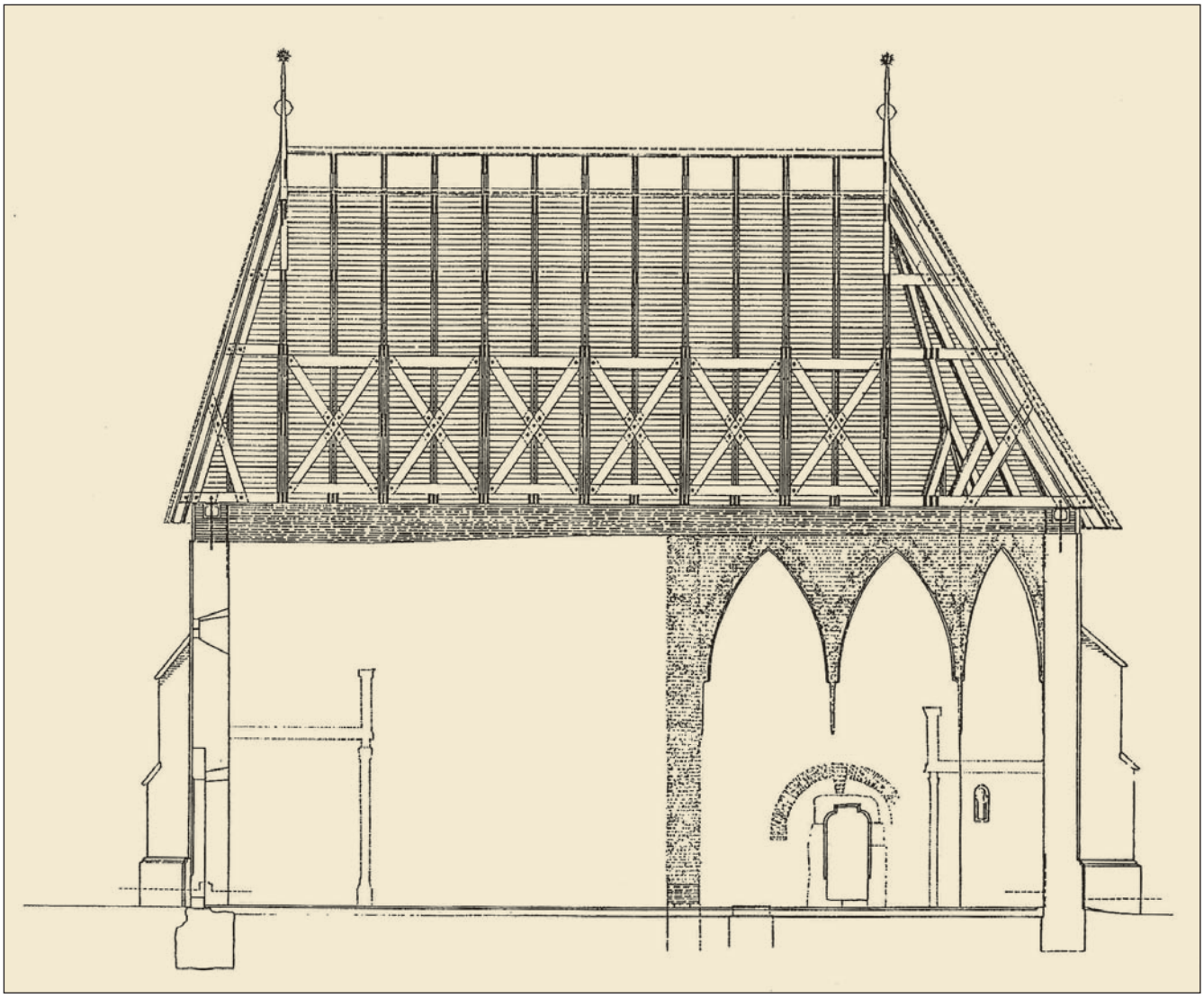
2. A templom keresztmetszete

A szentségtartó fülkét az 1865. július 10-i tűzvészt követő 1867-es helyreállítás során falazták el. Az elfalazás az egykori mesterek gondossága folytán érdekes történeti adalékot szolgáltatott mind a templom történetére, mind a XIX. század második felének történeti gondolkodására és mester-öntudatára vonatkozóan. Az elfalazás során a fülke mélyébe a fülke alakjára vágott deszkatáblát helyeztek, felületén fekete – korommal – festett szöveggel. A táblát lapjában mélyen befűrészelték és itt egy hasonló,

bővebb tartalmú, papírra írt szöveget helyeztek el. A szöveghordozó papír egy levélkezdemény, melynek hátoldalára került a mesterek által írt szöveg. A szövegek közlik, hogy a munkák során egy évszámos követ találtak, amelyen 1090 szerepelt, így szerintük az akkori 1867-es helyreállítás során a templom éppen 777 éves volt, továbbá felsorolják a mesterek nevét. A fülkét egy szintén a fülke alakjára faragott téglával zárták le, melynek befelé fordított oldalára kalligrafikus, 1867-es évszámot vésték. Az elfalazott fülkét azután elvakolták úgy, hogy a kutatás megkezdésekor nyoma sem látszott.

A szentély déli falában a keleti ablak alatt feltártuk az elfalazott sedilia szinte teljesen ép fülkéjét, alul körben az ülőfelületet alkotó mintegy négy centiméter vastag falap fészkével, a lapot ezek szerint a fal felhúzásakor már beépítették. A félköríves záródású fülke nyílását kicsi élszedéssel – a téglák lefaragásával – profilálták. A fülke elfalazásának köszönhetően béllete és hátfala megőrizte eredeti vakolatát és meszelésrétegeit, rajtuk több helyen bekarcolások vannak (1580-as évszám a hátfalon, Johan Baso név a keleti bélletfalon).

Az 1500 körül elbontott diadalív és szentélyboltozat nyomait is feltártuk a falkutatás során, azokon a helyeken, ahol a bontása után megépült második boltozat maradványai ezt lehetővé tették. Az első diadalív pillérei a felmenő részeken is kötésben voltak a fallal, vonaluk mindkét oldalon jól követhető volt a lefaragott, roncsolt téglák alapján. Az első boltozat alapszerkezetében téglából falazott, fiókos dongaboltozat volt, melyhez a keleti sokszögzáródás három oldalánál további egy-egy fiók kapcsolódott. Szerkezeti szempontból sajátos technológiával épült, a boltozat nem a falsík elé fokozatosan, téglarétegenként kiültetett falazott vállra ült, hanem a faltest fészkében. A fészek hátán a faltestet, ahogy a donga fokozato-

3. A templom hosszmetszete

4. A templom délről

san ívelődve elhagyja a falsíkot, visszahozták az eredeti vastagságra.[19] A boltozat és valószínűleg a szentély falai is ki voltak festve.

A templom felépítése során, az első építési periódusban kialakított egyedi jellegű, a hosszházzal egyenlő szélességű szentéllyel képzett, egységes tömeg- és térformálásban hasonló gondolat testesül meg, mint a Veszprém megyei Berhida római katolikus temploma esetében, amelynek építési ideje a hosszházboltozat heraldikai díszei alapján biztonsággal tehető a Hont-Pázmány nembeli Demeter veszprémi püspök 1387–1391 közötti birtoklásának idejére. A szamosújlaki templom már első állapotában határozottan gótikus jellegű, az egyenlő szélességű szentély és hosszház révén megmutatkozó egységre törekvő tömegformálása, a sekrestye megléte, a részletformák (csúcsíves záródású nyugati kapu, élszedett profilozású szemöldökgyámos sekrestyeajtó, egyszerű félköríves záródású sedilia, enyhe szamárhátíves szentségtartó fülke) együttesen Zsigmond korinak, 1400 körül épültnek mutatják.

1500 körül átalakították az épületet. Méretében változatlan maradt, térszerkezetét és részletformáit viszont jelentősen átalakították, gyakorlatilag a szentély reprezentatívabb, 1500 körüli „modern” formát kapott. Az átépítés során a korábbi diadalívet és a szentélyboltozatot elbontva új diadalívet építettek a régi diadalív vonalától alig másfél méterre nyugatabbra, a szentély tagolását kétszakaszosra alakítva új, késő gótikus jellegű, filigrán idomtégla konzolokról indított, borda nélküli téglaboltozatot építettek, és ezzel összefüggésben a párkánymagasságot is megemelték. Az új diadalív pillérei nekiépültek a hosszfalaknak, csak néhány helyen kötötték be azokat az eredeti templomfalakba, bár erre magából az ívből származó oldalnyomás miatt nem is lett volna szükség, mivel az amúgy is nekifeszíti a pilléreket a falakhoz. Az új szakaszolásnak megfelelően új külső támpillérek is épültek

a diadalív vonalában és a déli oldalon a szentélymélység felénél. A későbbi átalakítások során ezekből az új támpillérekből csak a diadalív vonalába eső déli pillér őrződött meg, melyet néhány helyen bekötöttek a hosszfalba, a pillér takarásában a korábbi lábazat átfut. E pillértől keletre, a korai diadalívhez tartozó déli külső támpillért elbontották, az egykor a fallal kötésben lévő pillér lefaragott nyoma jól követhető, vonalában a lábazat is hiányzik, a szabaddá váló felületen a lábazati profilt minden bizonnyal húzott vakolat-profillal egészítették ki. A szentély szakaszolás-választó vonalába eső új, később elbontott támpillér sávjában a szentély külső falán lenyomataiban jól mutatkoznak a bekötési helyek fészkei, e támpillér takarásában is végigfutott az eredeti lábazat. Az új szakaszolásnak megfelelően új, nagyobb ablakokat alakítottak ki, a korai szentély déli ablakát elfalazva a szentélyszakaszoknak megfelelően két új, rézsűs bélletű, csúcsíves záródású ablakot nyitottak, és a szentély délkeleti falának ablakát is az új ablakok méretére igazították, hogy a szárnyasoltárok elterjedéséből adódóan a kor igényeinek megfelelő, világos teret kapjanak. A hosszház két ablakát is hasonló formára alakítva megnagyobbították. A szentélyrésznél, a déli fal keleti ablakánál az 1867-es elfalazás szerencsés módon megőrizte számunkra az „ablakmérművet", az in situ helyzetben lévő záradékot faragott laptéglával képezték oly módon, hogy két téglát összetámasztva az alsó síkon háromkaréjt faragtak ki, csúcsíves középső karéjjal.[20] A belsőben az új boltozat idomtégla konzoljainak lefaragott csonkjai mind a nyolc vállnál megmaradtak, csakúgy, mint a szentély falain körben a homlokíveket jelző, csúcsíves formát mutató, bevésett vájatok. A késő gótikus jellegű, bordanélküli téglaboltozat jellegében hasonló lehetett, mint az anarcsi református templom szentélyboltozata. Az elkészült új szentélybelsőt gazdagon kifestették, valószínűsíthetően két-három oltára és szószéke is volt, a freskók és az oltárok minden bizonnyal a XVI. század második felében pusztultak el. A szentélyben biztosan számolhatunk főoltárral, annak ellenére, hogy semmilyen nyoma sem maradt. A hosszházban valószínűsíthető, hogy mindkét diadalívpillér előtt állt egy-egy mellékoltár, az északi pillér alapozásánál a régészeti ásatás során egy roncsolt alapozási maradvány került elő, míg a déli pillér mellett a templom déli falában egy másodlagosan kialakított, negyedkörív záródású, a diadalívpillér homloksíkjához igazított fülke került elő, melynek egyik értelmezési lehetősége, hogy szárnyasoltár nyíló szárnyát fogadta. A másik értelmezési lehetőség szerint esetleg szószékfeljárattal függ össze, bár a templomnak ekkor volt szószéke a déli diadalívpillér belső bélletsíkjához igazítva. Az átépítés idejének pontosabb meghatározásához esetleg közvetett adalékként szolgálhat az a már említett 1867-es forrásunk, mely szerint a templom 1865-ös tűzvész utáni helyreállítása során egy 1090-es évszámmal ellátott kőfaragványt találtak. A kőfaragvány elkallódott, így pontos adataink nincsenek, de feltehető, hogy 1867-ben tévesen olvasták az évszámot, amennyiben ilyen formában, arab számjegyekkel szerepelt, ez a korai időpont kizárt. Lehetséges viszont egy 1494-es olvasat, mivel a késő gótikus arab számjegyeknél a 4-esre használt félbevágott 8-as kerekded formálása és a faragvány kopása, csorbulása esetén könnyen olvasható 0-nak. Ennek az 1494 körüli időszaknak az átépítés késő gótikus stiláris jegyei jól megfelelnek, tovább erősítve az évszámmal kapcsolatos feltevésünket.

Feltehetően az erőszakos rekatolizációs törekvések idején, amikor a „katolikus módra épített" templomokat kezdik visszavenni, valamikor a XVII–XVIII. század fordulóján elbontották a templom sekrestyéjét. Talán ezzel összefüggésben az épület erőegyensúlya megbomlott, az északi falon hatalmas repedés keletkezett a sekrestyeajtó vonalában, és az épület szétnyílt. A károsodás megállítása érdekében a sekrestyeajtót elfalazták, és mögé, az elbontott sekrestye helyén vaskos támpillért építettek. Nem sokkal később elpusztult a valószínűsíthetően szintén károsodott szentélyboltozat, amely vagy összeomlott, vagy a diadalívvel együtt lebontották. Legkésőbb ekkor, a diadalív bontása során a déli diadalívpillér bélletoldalához épített szószéket is elbontották, a téglatörmelékes bontási réteg fedi a meghagyott pilléralapokat és a szószék alapját is.

A műemléki helyreállítás építészeti koncepciója kialakításánál elsődleges szempontunk az volt, hogy az épület történeti értékeit hitelesen mutassuk be. Az elméleti rekonstrukció alapján megfelelő mértékben megismert 1500 körüli építési periódus tér- és tömegformáinak megfelelően, harmonikus egységben kezelve az épületet, a homlokzatokon és a burkolatokban rejtett didaktikus eszközök jelzik a korábbi periódusokat és a későbbi hozzáépítéseket. A magas tetőforma visszaállításával és a fedélszék szerkezetével teremtődik meg az egyes korszakok közti harmónia. A szentélyboltozat az elméleti rekonstrukció bizonytalanságai miatt sem épülhetett vissza, helyette a XVII–XVIII. századra jellemző, helyi építészeti hagyománynak tekinthető, még középkori formákat őrző fedélszékek átértelmezett, elvont formája lépett. Az új fedélszék formái absztrakt módon követik a továbbélő formákat, a szögek szabályossá válnak, a faelemek mindenütt egymás mellé sorolt pallókból képzettek, méretezett, korszerű csavarkötésekkel. A nyitott fedélszék látszó faelemei a vidéken szokásos kék deszkamennyezetekre utaló kék színt kaptak.

Az 1994-es helyreállítást az *Europa Nostra* Bizottság 1997-ben elismerésével díjazta.

A képek a szerző archívumából származnak.

Jegyzetek

[1] Maksay 1940. 227.

[2] Maksay 1940. 227.; Mező–Németh 1972. 115.: Dl. 96150. Vay lt. –idézi: MMT X.: 315., 318.

[3] *Schematismus* 1864. 43., 48.; Kiss K. 1878. 440., 747–749.; Ortvay 1891/1892. I.: 665., 668. lap.; Az ugocsai főesperességhez tartoztak: Szamosbecs, Berend, Csegöld, Tisztaberek, Gacsály, Fehérgyarmat, Nagygéc, Halmi, Nagykolcs, Lázári, Kisnamény, Feketeardó, Nagypalád, Penyige, Rozsály, Sár, Szászfalu, Toch *Szamosújlak*, Batiz, Vasvári, Nagyszekeres. Borovszky 1908. 423.

[4] Kutatásunk során a jelenlegi templomépület későbbinek bizonyult, a XV. század első negyedére tehető, előzményére utaló nyomokat nem sikerült feltárni. Elképzelhető, hogy e Keresztelő Szent János titulusú templom a település más részén állt, talán a Szamos egyik áradása során vagy a meder változása során elpusztult, és a napjainkra fennmaradt újabb templomot már egy jobban védett területre építették. (Az 1970-es nagy tiszai árvíz során Szamosújlak belterülete árvízmentes maradt, szigetté vált az áradás idején.)

[5] A helyi köztudatban szilárdan él egy korai eredet elmélete, mely szerint Szent István koráig vezethető vissza a település, ahol törvényei szerint kápolna is épült, melyet „1240-ben egy katonai térkép is említ" (sic!). 1990-es kutatásunk óta ez a korai eredet elmélet tovább erősödött, ugyanis az 1865-ös tűzvészt követő helyreállítás során 1867-ben a szentségtartó fülke elfalazásába rejtett – általunk megtalált – fatábla felirata szerint a helyreállítást végző mesterek a munkák során egy követ találtak, melyen 1090-es évszám volt (némelyeknél helyben ez már 1096-ra változott!), így a templom akkor lett volna 777 éves; vagyis Szent László király idején épült, szilárd anyagú lett volna. 1240-ből való *katonai térkép*ről a történettudomány nem tud. Az 1865-ben talált, 1090-es évszámot mutató kőfaragványt a helyiek nem őrizték meg, az elkallódott, így forrásértéke szintén kétes. Valószínűsíthető, hogy tévesen olvasták el, és az évszám talán inkább 1494 lehetett, ahogy azt a továbbiakban még kifejtjük.

[6] MMT X.: 191., 204.: 47. jegyzet: Dl 97087. Vay lt. (Entz Géza); MMT X.: 318.

[7] Hasonlóan egységes koncepció szerint, a hosszházzal egyenlő szélességű szentéllyel épült meg a Veszprém megyei Berhida római katolikus temploma, amelynek kiépítése a hosszházboltozat záróköveinek heraldikai dísze alapján 1387–1391 közé, a Hont-Pázmány nembeli Demeter veszprémi püspök idejére tehető. Czeglédy–Ágostházy 1967. 217–237.

[8] Az átépítés idejének pontosabb meghatározásához esetleg közvetett adalékként szolgálhat az a már említett, 1867-es forrásunk, mely szerint a templom 1865-ös tűzvész utáni helyreállítása során egy 1090-es évszámmal ellátott kőfaragványt találtak. A kőfaragvány elkallódott, így pontos adataink nincsenek, de feltehető, hogy 1867-ben tévesen olvasták az évszámot, mivel ilyen formában, arab számjegyekkel ez a korai időpont kizárt. Lehetséges viszont egy 1494-es olvasat, mivel a késő gótikus arab számjegyeknél a 4-esre használt, félbevágott 8-as kerekded formálása és a faragvány kopása, csorbulása esetén könnyen olvasható 0-nak. Ennek az 1494. körüli időszaknak az átépítés késő gótikus stiláris jegyei jól megfelelnek, tovább erősítve az évszámmal kapcsolatos feltevésünket.

[9] Feltűnő a magyarországi késő gótikus templomépítkezéseken, hogy nagyméretű új szentélyek épültek szerte az országban, különösen nagy számban a Székelyföldön. *Tüdős S. Kinga* révén e nagyobb szentélyek használati módjára is van forrásunk a XVII. század elejéről.

[10] Kiss K. 1878. 747–749.; Borovszky 1908. 444–445.

[11] Kutatásaink során feltártunk olyan részleteket, melyek minden bizonnyal a templom-visszafoglalások emlékei, bizonyos fokú pusztításról, illetve gazdátlan időszakról tanúskodva. A templombelső régészeti feltárásának rétegtani vizsgálatai során *Simon Zoltán* egyértelműen el tudta különíteni a később elpusztult, 1500 körüli boltozat omlásrétege alatt egy korábbi rétegben a levert freskók maradványait, ez megfelel adatainknak, miszerint az épületet a reformátusok „puritán templommá rombolják". A templom gazdátlan időszakára utal a sedilia hátfalvakolatán bekarcolt 1580-as évszám, és a sedilia keleti bélletvakolatán bekarcolt *Johan Baso* név is.

[12] Borovszky 1908. 444.

[13] Hevenesi IX. 290. – idézi: MMT X.: 318.

[14] A többek között *F. Tóth Rózsa* által több helyen kifejtett, „ornamentum elv", mint reneszánsz jellegű technológiai stíluskategória úgy tűnik, óvatosabban kezelendő. Az utóbbi évtizedek épületkutatásaiból leszűrhető tapasztalat az mutatja, hogy a téglafalazatokba beépített faragott kő szerkezetek technológiai-stíluskritikai szempontból rendkívül széles skálájú stiláris köröket mutatnak egészen az Árpád-kori emlékekig visszanyúlóan, a technológia tehát nem tekinthető a reneszánsz stílussal bejövő és meghonosodó építéstechnikának, már jóval korábban jelen volt és alkalmazták Magyarországon is.

[15] A jellegzetes vájatok kialakulása kérdéses, általában „kardélesítés" nyomainak tartják, de lehet az átalakítások során az elvakolt keretek vakolat-tapadást elősegítő felületi feldurvításának eredménye is. Más jellegű, sajátos nyomok láthatók a Vas megyei meszleni római katolikus templom feltárt középkori déli kapujának kőkeretelésén: a félgömb-bemélyedéseket a helyiek lőfegyverből származó golyónyomoknak tartják, de valószínűbb, hogy a templomból kiszoruló, a perselypénz forgatásával az időt elütő hívek – talán gyerekek – alakították azokat ki. [*A lektor megjegyzése:* „Ezeknek a nyomoknak néprajzi irodalmuk is van, mindenki jelentést vagy valamilyen emberi gyakorlatot próbál találni magyarázatul. Hasonló nyomok vannak az ócsai templom déli kapujánál, a besztercebányai vártemplom befalazott délkeleti kapujánál (itt a kerek mélyedések is megvannak), de én kelet-magyarországi temetőben koporsóköveken is találtam hasonló vájatokat. Úgy tűnik, hogy leginkább vagy mindig homokkövekről van szó. Én valószínűnek tartom, hogy a kőanyag pusztulási folyamatának a következményei ezek a nyomok."]

[16] A nagy repedés lehet földrengésnek, vagy pedig a sekrestye elbontásának és a boltozat ezzel összefüggő beomlásának vagy bontásának a következménye is. (Az 1834-es földrengés a tágabb környéken megrongálta például Nyírbátor, Beregdaróc, Tiszabezdéd református templomait, de földrengések minden bizonnyal előfordultak korábban is. Beregdarócról ld.: Szekér 2013. 327–337.; Tiszabezdédről ld.: *Papp Szilárd* és *Jakab Attila* írásait jelen kötetben.

[17] Hasonló jellegű technológiai gondolkodás nyomai kerültek elő kutatásunk során a Borsod megyei Arló római katolikus templomának középkori, keleti szentélyablakánál, ahol az üvegkereteket rögzítették a faragott kő osztósudárhoz kovácsoltvas szeggel, amely *in situ* őrződött meg.

[18] Hasonló elvű, de jóval gazdagabb kialakítású szentségfülke található a szepességi Nagyőrön.

[19] Ez a dongaboltozat-építési technika úgy tűnik, több évszázadon keresztül általános volt, magunk a nyírbátori Báthori-várkastély kutatása során az „északi palota" földszinti tereinél találtunk hasonló technológiai megoldást, majdnem száz évvel későbbre keltezhetően; nyilván Szamosújlakon sem előzmény nélküli a megjelenése.

[20] Hasonló kialakítású ablak őrződött meg *in situ* állapotban a nagyszekeresi református templom szentélyének délkeleti falszakaszában, a teljes formai azonosság miatt az összefüggés nyilvánvaló, a két építkezés közel egyidős: Nagyszekeres 1500 körüli biztos datálása segít bennünket a szamosújlaki keltezés pontosításában.

Szekér György

A nagyszekeresi református templom boltozatának elméleti rekonstrukciója

Lukács Zsuzsa művészettörténész emlékének

A középkori eredetű nagyszekeresi református templom egykori szentélyboltozatának első töredékei már az 1970-es nagy tiszai árvíz utáni tatarozás során mutatkoztak a déli kapuelőcsarnok falazatában, másodlagos beépítésben a vakolat alatt; a kőtöredékek kibontására az 1981–1982. és 1985. évi műemléki-épületkutatások alkalmával került sor.[1] 1985. június 1-én kerültem az akkori Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályára, mint építész-kutató. Szerencsés körülmények folytán szinte azonnal kapcsolatba kerültem a nagyszekeresi református templom helyreállítási munkáival, ahol lehetőség nyílt a középkori templom elpusztult szentélyboltozatának elméleti rekonstrukciójára és részleges *anastylosis* jellegű visszaépítésére.[2]

A kutatás eredményei szerint a templom előzmények nélkül épült fel az 1500 körüli időkben.[3] Az épület egységes késő gótikus formában maradt fenn, csak a szentélyboltozatot és a sekrestyét bontották el a XVIII. században; a nyert bontási anyagot a déli kapu előtti zárt előcsarnok építésére és a szentély falkoronájának magasítására használták fel *(1. kép)*. Új, egységes tető épült a templom felett, a nyugati oldalon négy fiatornyos, galériás, szoknyás fa harangtornyot emeltek, és elkészült az új belső berendezés is. A XVIII. századi átalakítások nem érintették a többi középkori részletformát, épen fennmaradt a szentély és a hosszház két-két mérműves ablaka – csak az osztósudarak hiányoztak –, valamint csupán kisebb sérülésekkel a déli szemöldökgyámos és a nyugati csúcsíves, pálcatagos kapu. A belsőben, a szentély és a hosszház között, a diadalív kissé szétnyílva, a hosszház felé kissé kihasasodva állt, és a szentély északkeleti falában egy négyzetes nyílású, reneszánsz profillal keretezett szentségtartó fülke volt látható. A boltozat pusztulásának egyik oka talán az volt, hogy a sekrestye elbontása után az épület erőegyensúlya felborult, a boltozat oldalnyomásának felvételét az északi oldalon nem biztosította semmi, a boltozat megrepedezhetett, és nagyon valószínű, hogy le is szakadt;[4] másik okként egy esetleges földrengés okozta károk helyreállítása is elképzelhető, hasonlóan a tiszabezdédi boltozat bontásához.[5]

1. Boltozati kőfaragványok kiemelése a déli kapuelőcsarnok alapfalából

A szentély alaprajzi adottságai két boltszakaszt engednek meg. A keleti szentélyzáródás a nyolcszög három oldalával képzett, a szentély déli oldalán a támpillér által meghatározott falszakaszok hosszabbak a záródás oldalainál, a szentély kelet–nyugati irányban enyhén nyújtott alaprajzi formát mutat.

A szentélybelsőben a falkutatások feltárták a boltozat támaszai számára kialakított fészkeket – az összes sarokban és a hosszoldalak közepén is egy-egy fészek került elő – és a fészkek közötti homlokív-lenyomatokat; a boltozat az alaprajzi formának megfelelően egykor valóban kétszakaszos volt, összesen nyolc támasszal. A teljes egészében téglából épült templomban a boltozat minden részlete kőből volt, a megfelelő elemek a falak felépülte után, a „kőművesek" által kihagyott fészkekbe kerültek beépítésre kiékeléses technikával.

A boltozat kőtöredékeinek vizsgálatából kiderült, hogy a vállkialakítás meghatározott rend szerint történt. Konzolos indítású *(2. kép)*, alul széles kannelurázással díszített, a félhengernél kissé nagyobb keresztmetszetű, hátrametsződő faloszlopokról indultak az alsó végükön visszavágott, szétnyíló bordák. Minden támasznál azonos rendszer szerint három kőréteget alkalmaztak, a támasz a konzol-, a dob- és a vállelem egymásra rakásából te-

vődött össze. A beépítés technikája is sajátos, a kialakított fészekben a fektető habarcsra ráültették a konzolelem falban maradó tömbjét, kétoldalt téglákkal kiékelték, majd a kőelem háta mögötti üreget téglatörmelékes habarccsal kitöltötték a kőelem tetejéig, és ott egy kiegyenlítő habarcsréteggel zárták le. A megszilárdulás után ugyanezt megismételték a dobdarabbal, majd végül a vállkőtömbbel. Amikor a boltozat elpusztult, a falba szilárdan beépített kövek nagy részét kiszedték az újbóli felhasználás érdekében, e nagyméretű támaszelemek kizárólag a déli kapuelőcsarnok alapozásából kerültek elő. A tömbök teljesen esetleges, egymástól különböző lenyomatai megőrződtek a kitöltő háthabarcsolásban, sőt a beépítés technikájából következő kettős habarcsrétegek még a kövek rétegmagasságát is – melyek között nem volt két egyforma – pontosan megadták. Így az összes konzol-, dob- és válltömb biztosan köthető volt eredeti beépítési helyéhez, sőt a néhány sérült elem rétegmagasságát is megadta.

A nyolc egykori vállkőből hét – négy teljesen ép, három töredékes – került elő. A vállköveket a falban maradó háttömbjükön látszó, az alaprajzi formához igazodó, az egykori belső falsíkhoz illeszkedő felületeik – egyetlen síkot kirajzoló tömb három induló bordával (2 db), derékszöget alkotó egy induló bordával (1 db), tompaszögben törő felületű faragvány két induló bordával (3 db) és nem meghatározható felületű töredék két induló bordával (1 db) – alapján az indítások irányait egyértelműen meg lehetett határozni. (A tömböket a hátlenyomatuk formája és kettős habarcscsíkja alapján lehetett behelyezni eredeti helyükre.) Az irány meghatározásában az esetleg letört, csonka, lefaragott bordaindításokon kívül sokkal pontosabb adatot adtak azok a vállkövek, melyek vízszintes felső síkja épen megmaradt. Ezeken bekarcolva láthatók voltak a bordatengelyek irányai, melyek minden esetben 45°-ot zártak be egymással és a falsíkkal. A biztosan rekonstruálható indítási irányok így azt mutatták, hogy minden sarokból a 45°-onkénti osztásnak megfelelő számú borda indult. Ez azt jelenti, hogy az egykori boltozat alaprajzi vetületében (bordarajzolatában) biztosan összetettebb rendszer volt, mint egy egyszerű keresztboltozat. A bordaindítási irányok szabályos elrendezése, mely a hosszoldal középbordáin és a szentélyzáródás sarkaiban is egyformán 45°-os, valamilyen szabályos nyolcszögre szerkesztett bordarajzolat felé mutat. Rendkívül fontos megfigyelést lehetett tenni a három vállkő felső síkján a karcolatokkal együtt megjelenő gótikus arab számjegyek – egy 4-es, egy 5-ös és egy 8-as – kapcsán. A vállkövek az eredeti beépítési helyzetbe való visszahelyezés után várható módon sorba rendeződtek. Ha a nyolc váll helyét beszámozzuk a diadalív északi pillére melletti falsarokból indulva: 1., északi falmezőközép: 2., a sokszögzáródás négy sarka: 3–4–5–6., a déli falmezőközép: 7. és a déli diadalívpillér melletti sarok: 8., akkor a faragott 4-es, 5-ös és a 8-as számjegyekkel jelölt vállkövek beépítési helye pontosan ennek megfelelően adódott. A hasonló módon visszahelyezhető dob- és konzolelemek még egy megfigyelést tettek lehetővé. A konzoltömbök induló faloszlopain az alsó részen kifaragott széles kannelurázás is rendszert sugall, szembe nézve a kannelurák az 1.-nél lágyan jobbról balra csavarodók (a konzol alján címerpajzs, mely egykor festett lehetett), a 2.-nál függőlegesek, a 3.-nál lágyan balról jobbra csavarodók, a 4.-nél és az 5.-nél függőlegesek (a konzol alján kettényíló íves „profil-villa"), a 6.-nál balról jobbra csavarodók, a 7.-nél függőlegesek (a kannelurázatban vörös festésnyommal, különben mindenütt csak többszöri meszelésrétegek maradtak meg). A 8.-nál a lefaragás miatt nem volt nyom (itt eredeti helyzetben, de lefaragott tagozatokkal a „konzoltömb" és a „dobtömb" megmaradt a falban, hasonló volt még a 7. konzoltömb és a válltömb – a váll egyedül itt állt két rétegből – felső köve, valamint a 3. konzoltömb bal alsó sarka).

2. A boltozat belső támaszrendszere, faloszlop konzolos indító eleme

A vállkövekkel kapcsolatban meg kell említeni, hogy szerkezeti szempontból nem teljesen tiszta a részletformálásuk. Ugyanis a „vállkő alakjában" a bordák egyben tartása mindaddig szükséges, amíg azok teljes „testükkel" szét nem válnak a felfelé ívelődés során az alaprajzi szétnyílás következtében. Mivel a konstruálás elve az összetett vonalrendszer, az elméleti vonalak találkozása „testet kap" a boltozatban; az elméleti vonal a borda orrvonalát jelenti, mely itt Nagyszekeresen az egyszer hornyolt bordaprofil orrlemezének középvonala. Mivel így magassági

értelemben rendkívül nagy a rétegvastagság,[6] Nagyszekeresen „kőtakarékos" megoldást választottak.

E megoldás két tényezőből áll. Az első – rendkívül ötletes, bár általánosnak mondható – elem, hogy a borda indítását „vonal-értelemben" „kihozzák" a faloszlop hengerpalástjának peremére, vagyis nem is éri el az orrvonal az elméleti találkozási pontot. Hasonló komponálású a visegrádi északkeleti palota földszinti, a négyszögű „Herkules-kutas" udvart körülfutó folyosó boltozatának vállkiképzése, ahol az orrlemezek kicsit emelkednek csak ki a félhengeres tömbből, vagy a nyírbátori református templom vállkövei, ahol megnövelték a „kihúzást" azzal, hogy a „váll-henger" nagyobb sugarú, mint az alatta lévő faloszlop, és a méretkülönbséget vízszintes síkban, összetett profilú tagozat közbeiktatásával vezetik át harmonikusan. Az előbbiektől különbözően, például a pannonhalmi bencés apátság kerengőjében, a formálásban megjelenik a szerkesztési elv, „szinte egy pontból" indulnak a bordák. A prágai vár ún. *Lovagok lépcsője* boltozatán, Benedikt Ried munkáján, az előbbi „szinte el is tűnik", a bordák orrlemezei egyszerűen „megkezdődnek" a falsík előtt a vállvonal magasságában. Nagyszekeresen a „vonalszerkezeti" értelmezés szerinti „kihúzása" a borda orrlemezének még karakteresebb, a borda teljes hornyolt része beleesik úgy, hogy a szomszédos bordák profilhornyai folyamatos körszegmensbe olvadnak össze, homorú felületeket alkotva, finoman ellensúlyozva az alsóbb faloszlop domború felületét.

3. Kibontott boltozati bordaelemek

4. Kibontott boltozati csomópont-elemek és a szentségtartófülke párkánya és lunettája

A második tényező viszont a szerkezeti szempontok alapján ellentmondó, mivel a vállköveket nem vitték „fel" addig a magasságig, amikor már a bordák teljes „testükkel" – vagyis teljes profil-keresztmetszetükkel – szétválnak. A vállkövek felső síkja vízszintes, így mindenképpen kívánkozna még egy rétegkő, melynél a bordaprofil-keresztmetszeti szétválás megtörténik, és tetején a hosszbordák illesztési síkja már az emelkedő szinthez tartozó, emelkedő szöget ad. Lehetséges, hogy a nagyszekeresi boltozatot építő kőfaragók (egy vagy több mester és segédeik) eredetileg így tervezték, a megvalósult boltozaton azonban már közvetlenül a korábban leírt vállkövek vízszintes síkjára tették rá az első bordákat. Mivel a bordák profil-keresztmetszete még részben összemetsződik, ezeknek az első hosszbordáknak a hátát a bordató két oldalán ferde síkban át kellett faragni, ezzel gyöngítve a keresztmetszetet. Ugyanakkor a vízszintes kiindulási sík miatt, jóllehet az ív jelentős emelkedése miatt az illesztési felület már eltérne a vízszintestől (az illesztési síknak mindig merőlegesnek kell lennie az ív érintőjére, vagyis sugárirányúnak kell lennie), a hosszbordák alsó csatlakozó felületét is át kellett faragni oly módon, hogy a borda a boltozás során használt fa mintaívre felrakható legyen, az azonos görbületi sugarat tartva, ami feltétel nélküli követelmény. Ezen első, a vállkövek felső síkjára kerülő bordák alsó részének jellegzetessége ez a kettősség, miszerint az illesztési sík nem merőleges a bordaív (itt végponti) érintőjére, azzal tompaszöget zár be, továbbá a hátfelület is átfaragott. A kutatás során több ilyen „indító" hosszborda is előkerült, általában a beépítési helyzetből adódóan egyoldali hátfaragással, de előkerült a 2. és 7. váll falsíkra merőleges (heveder helyzetű), „szakaszhatári" bordája is mindkért oldali bordató hátfaragással.

A nagyszámú hosszbordán jól mérhető görbületi sugár kb. 360 centiméterre adódott *(3. kép)*. Az indítások irányán kívül a görbületi sugár hossza is méréssel eléggé biztosan elkülöníthetően különbözik az ekkora térméretnek megfelelő keresztboltozathoz tartozó kb. 310 centiméteres görbületi sugártól. Tehát ha ismert a boltmező mérete, de az indítások iránya nem, szerencsés esetben egy a térátló felénél nagyobb görbületi sugárhosszat mutató borda alapján is lehet összetettebb rendszerre következtetni.

5. Boltozati csomópont, „x" bordakereszteződés

A boltozat további előkerült részei *(4. kép)*: hat bordacsomópont és egy töredékes zárókő. A bordacsomópontok két típus jellegzetességeit mutatták. A boltozat alsóbb részén, a vállakhoz közelebb (alaprajzi és magassági értelemben is) helyezkedett el a két, egymásra alaprajzilag merőlegesen „érkező" és a találkozási ponton „túlfutó", folyamatosan tovább emelkedő borda képezte „X" csomópont *(5. kép)*. Az orrlemez és így középvonala is – vagyis az „elméleti vonalrendszert" hordozó rész a bordán – folyamatos, törés nélküli vonala bizonyítja, hogy az ívkifejtésnél a „leghosszabb út elve" alapján szerkesztett vezérgörbés ívkifejtési módszert alkalmazták.

A csomópontokon jól mérhető volt az érkező és induló bordák szöge, a beépítési helyzet szerinti felső vízszintes sík is épen megmaradt, ami könnyebbséget jelent a mérésnél, de ez ha el is pusztul, a bordató oldala alapján – amelyik viszont mindig függőleges síkban van – a mérés még elvégezhető. Minden csomópont mintegy emlékként őrzi a szerkesztés és a megvalósítás folyamatát a felső, nem látható, süvegfalazatba kerülő részén. A szerkesztés során, mikor a görbületi sugár negyedkörívét megrajzolták, az alaprajzi vetületből felvetítve a csomópontok magassági értékét is meghatározták. Tehát megfordítva, a görbületi sugárból az emelkedési szög alapján ki lehet következtetni az alaprajzi vetületi távolságot – ez az összefüggés, az oda-vissza járhatóság teszi egyáltalán lehetővé és egyben hiteles, pontos, egzakt műveletté az elméleti rekonstrukciót.

Miután a szerkesztés ívkiemelési módszere által meghatározott görbületi sugárral meghúzott negyedkör megvan, koncentrikus negyedkört húzva a kívánt bordamagassággal, az érkező és induló bordák illesztési síkjának bejelölése után megrajzolhatók annak a kőtömbnek a négyszögoldalai, melyből azután a csomópontot kifaragják.[7]

A másik csomóponttípust, amelynek illesztési síkjai emelkedési szöge magasabb, alaprajzilag három borda alkotja, két, egymással 135°-os szöget bezáró érkező borda és a találkozási pontból szögfelezőben induló harmadik. E háromágú „Y" csomópont beépítési helyzetében az „X"-nél magasabban, alaprajzi vetületben pedig a válltól távolabb, a zárókőhöz közelebb helyezkedik el *(6. kép)*. Az „Y" csomóponttípusból egy teljes és két töredékes darab került elő. Felrakva a két csomópontot alaprajzilag a megfelelő helyre egymás után, már kirakható egy gyakori csillagalakzat, de hogy valóban egy vonalon helyezked-

6. Boltozati csomópont, „Y" bordakereszteződés

tek-e el, annak bizonyítására újabb adatok kellettek, s ezek szerencsére rendelkezésre álltak.

Az „Y” csomópontnak volt egy „tükörkép” változata is, melynél az induló és érkező helyzetű bordák emelkedési szöge azonos volt, de „megfordult” a bordák iránya. Egy érkező bordából indult szimmetrikusan két, egymással 135°-os szöget bezáró borda. Az ilyen jellegű csomópont-módosulás tipikus a több boltmezős csillagmotívumokból sorolt csillagháló boltozatoknál.

A falkutatást tovább folytatva, a várt helyen, a diadalív felett négy becsatlakozó borda fészke került elő az egykor bennük lévő bordák illesztési síkjának lenyomatával *(7. kép)*. A fészkekbe illő bordákból is előkerült 3 darab, melyek jellemzője, hogy illesztési felületük nem sugárirányú. Ezek a felületek elkülöníthetők voltak az indító hosszbordák sugáriránytól eltérő átfaragásától, az ott jellemző tompaszöghöz képest ezeknél 90°-nál kisebb hegyesszög mérhető, ami azt jelenti, hogy ezek függőleges síkhoz csatlakoztak az előbbiek vízszintes igazodása helyett. Ilyen helyek pedig csak a diadalív feletti fészkeknél fordulnak elő. A három borda közül kettőnek a borda ívtengely-síkjára merőleges és hegyesebb szögzárású felülete volt, míg a harmadik illesztési síkja az ívtengely-síkkal 67–68°-os szöget zárt be, és nem volt olyan erős hegyesszöge.

A két szélső fészekben a diadalív feletti falra merőleges helyzetű bordák voltak eredetileg, ezekbe a két hegyesebb levágású borda beleillett. A lenyomatok alapján mérhető emelkedési szög azonos volt az „X” csomópontok emelkedési szögével, alaprajzilag is az 1. és a 8. válltól „X”-nyi távolságra, magassági értelemben a vállvonaltól szintén az „X” magasságában helyezkedtek el. A két belső fészek bordaillesztési lenyomatán szintén jól volt mérhető minden. A két belső fészek közti távolság nagyobb volt, mint a belső és a külső fészek távolsága, és a belső fészkek magasabban voltak. A mérhető alaprajzi irány a nyugati boltmező közepe felé mutatott. A számítható emelkedési szög a beilleszthető harmadik borda alapján az „Y” csomópontéval egyezett meg, így alaprajzi távolsága is a válltól vagy a zárókőtől számítva.

7. A boltozati bordák fészkei a diadalív feletti falazatban

8. Boltozati csomópont, a zárókő töredéke

A szentély nyugati határoló vonalában tehát egyértelműen, in situ rögzítve volt a két csomópont egymáshoz való viszonya, vagyis hogy a bordarajzolatban egymás után kell sorolni azokat. Így már biztossá vált a bordarajzolat már sejtett csillagalakzata.

A zárókőtöredék pontosan az egykori elem felét adja ki *(8. kép)*. Egykori alsó síkját félkörívekkel bővített négyzet keretelte, melyben a talált nyomok alapján talán címerpajzs lehetett, hasonló az 1-es konzol alján levőhöz. Négy becsatlakozó bordató maradt meg rajta, sugárirányban viszonylag szabályosan elrendezve, az egyik bordató illesztési síkján hasonló jellegű 6-os számmal, mint a vállkövek felső síkján.[8] A szám már sugallta, hogy úgy kell elhelyezni a zárókövet, hogy a szóban forgó borda a 6. váll felé mutasson. A zárókő ráillett a kiszerkesztett rendszerre, mely még szabálytalanságait is megmagyarázta.

Korábban már említettük, hogy a szentély nem a záródás nyolcszög oldalaival képzett hosszfalakkal épült, hanem egy kicsit nyújtottabb, és ez a nyújtottabb forma az egyébként szabályos bordarajzolatot is széthúzta kelet–nyugat irányban, helyenként „összenyomva”, helyenként kicsit „széthúzva” azt. E torzulás mértékére jellemző, hogy a zárókövek vonalán át húzott, a hossztengelyre merőleges vonalba eső „X” csomópont által bezárt szög a 90°-ról majdnem 60–120° kiegészítő szögre változott. Ez olyan mértékű eltérés, amely miatt már nem lehetett a normál „X” csomópontot beépíteni. Szerencsés véletlen volt, hogy egy ilyen módosított csomópont is előkerült, mely a puszta bizonyítéknál sokkal többre vetett fényt. Ezt a módosított csomópontot ugyanis nem tömbkőből, hanem egy bordából faragták ki a helyszínen. Mégpedig olyanból, melynek profilja még nem volt, mivel a csatlakozó bordák orrtagja azért megjelenik. A teljes illeszkedési síkokat kicsit bemélyítették a borda két oldalán. Az egyik oldalon a mélyítés során kis, keményebb göböt „fogtak”

a kőanyagban, s félve a repedéstől inkább meghagyták a dudort, a csatlakozó borda illesztési síkján alakítva ki egy annak helyet hagyó kis homorulatot. Az egyébként is egyedi esetben ezen újabb kis illeszkedő darab előkerülése már talán a csodával határosnak mondható.

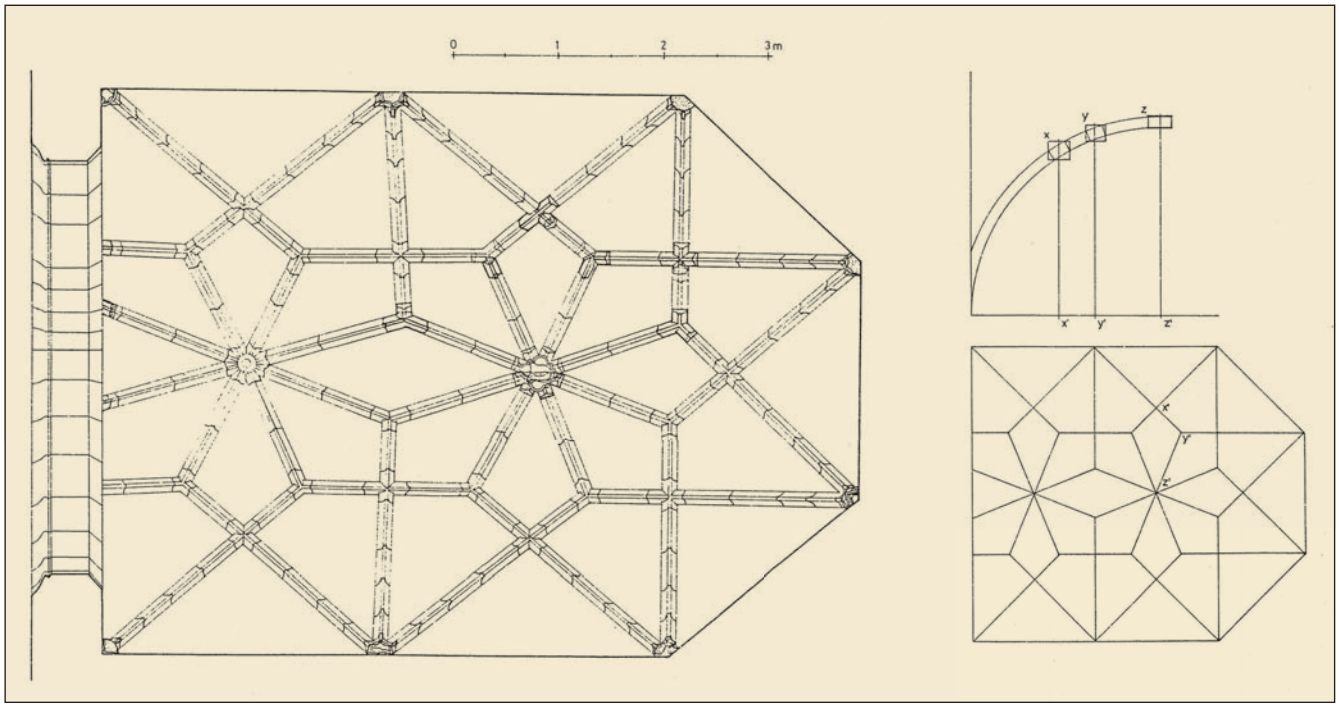
Ezek a „kőtakarékos" – a vállkőnél és itt, a módosított csomópontnál – megoldások arra utalnak, hogy a kőfaragók csak a kőműves munkák befejezése után érkeztek meg, azoktól függetlenül, már részben „előre gyártott" alapanyagot hozva magukkal.

A két „társaságnak" teljesen eltérő tanultsága lehetett, s munkájuk nem volt összehangolva. A kőművesek „szentélytervezésére" alaprajzban talán ki lehet mondani az „aritmetikus-jellegű" jelzőt, erre utal az alaprajz kelet-nyugat irányban nyújtottabb aránya a szabályos nyolcszög-oldalakat a hosszfalra is átvivő, „geometrikus jellegű" tervezési metódussal szemben. Persze ez csak a záradék-sokszög szempontjából van így, mert a belső szentélyszélesség és a hosszfalak méretegyezése (5,40 méter) világossá teszi, hogy az így keletezett „négyzet" értelmezhető úgy is, hogy egyszerű „széle hossza egy" az alapgondolat, de úgy is, hogy mindenféle bonyolult kvadratúrát is belerajzolunk. Ez utóbbi megoldást szerintem kizárja a már említett eltérés a két társaság között. Megmutatkozik ez abban is, hogy a boltozat támasz elemei részére kőművesek által kihagyott fészkek záradékát az elemek beépítésekor a kőfaragó társaságnak felfelé még legalább felényivel, utólagos falvéséssel kellett kibővítenie, és a fióksüvegek homlokíveinek felfekvését is utólag kellett kialakítaniuk a téglafalon. A kőfaragók valószínűleg a szabályos nyolcszögre szerkesztett, kétszakaszos csillagháló-boltozat köveit már előkészíthették, amikor észrevették a „tervezésbeli" különbségeket, s igencsak takarékoskodniuk kellett a nyilván már előre kiszámolt és leszállított kőanyaggal, hogy a szükséges módosításokat elvégezhessék. Úgy látszik, hogy a módosított „X" csomópontot már csak a bordák anyagának szánt kövekből (azoknak is legvégéből a „göb" tanulsága szerint) tudták kialakítani, de a zárókő formájánál az új helyzethez még igazodni tudtak.

A rekonstruált kétszakaszos, sorolt csillagháló-boltozat *(9. kép)* – vagy másképpen csillagmotívumból kifejtett hálózat – típusának több álló és elméletileg rekonstruálható példája ismert.[9]

A stíluskapcsolatokról még néhány szót, mivel egyelőre a templom az „adatok nélküli" középkori emlékeink közé tartozik. A kutatás során előkerült a reneszánsz szentségtartó fülke párkánya és lezáró lunettája, melynek szalagkerettel körbefogott mezőjét egészen lapos faragású, kilencszirmú félrozetta, vagy inkább kagylószerű motívum tölti ki. A kőanyag ugyanaz, a beépítés technikája is, a boltozatot készítő kőfaragók formavilágában tehát már szervesen beépült reneszánsz elemek is voltak.

A többi részletforma közül ki kell még emelni a diadalív profilját, melyet a keleti oldalon egyszerű élszedés, a nyugati oldalon a hajó felé mutató, finom faragású metszetében szinte reneszánsz tagozatnak ható nagyobb horony és kisebb pálca inflexiós összekapcsolódásával képeztek.

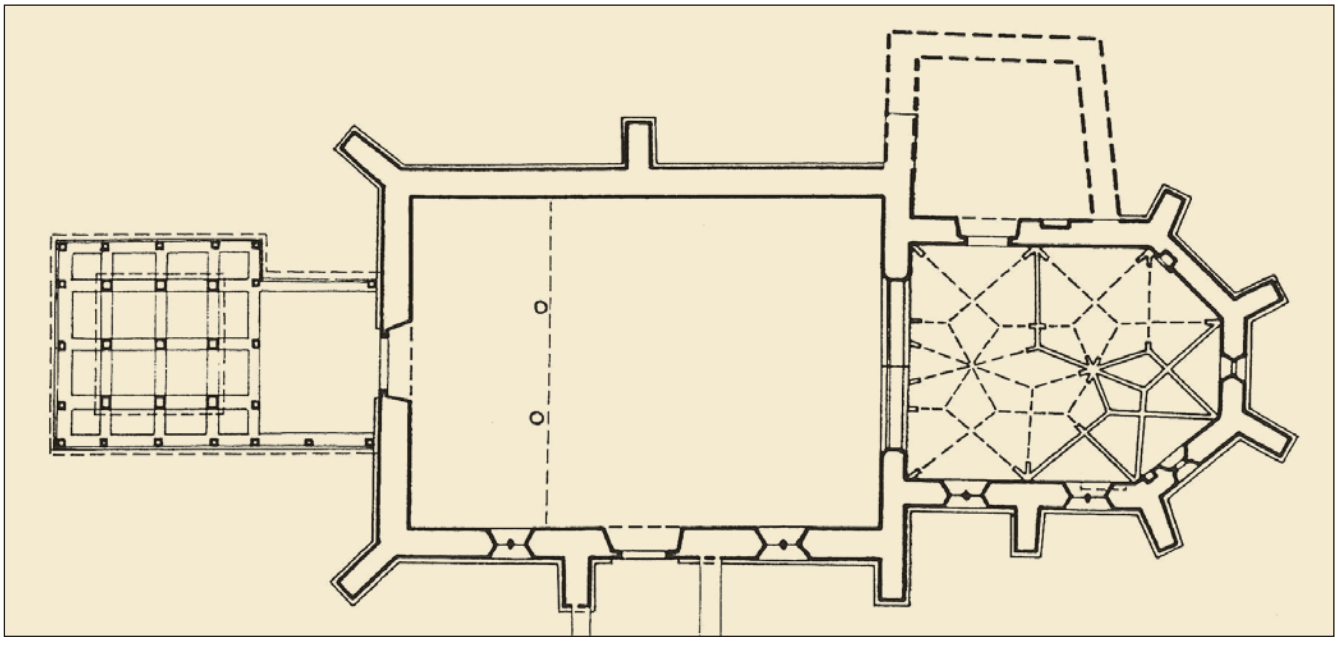

9. A boltozat elméleti rekonstrukciója

A nagyszekeresi templom kőfaragvány anyaga a nyírbátori református templommal való kapcsolatot mutat. Csak felvillantva: a nyugati kapu „szászországi" jellege[10] – Nyírbátor, nyugati kapu –, a szemöldökgyámos déli kapu, a faloszlopot indító konzolok széles kannelurázata – Nyírbátor, faloszlop lábazatok –, a vállkialakítás „kihúzott" jellege, a jelenlévő reneszánsz elemek.

Bár nem ez a helye a Felső-Tisza-vidéki régió „monografikus" igényű feldolgozásának, nem lehet kitérni a szűkebb környék Nagyszekeressel kapcsolatot mutató emlékeinek felsorolása elől. A szomszédos Jánk római katolikus templomának alaprajza szinte egy az egyben megfelel a Nagyszekeres templomáénak, csak kicsit nagyobb méretű, s részletformái alapján az „előző generáció" tagjának mutatkozik: a szentségtartó fülke késő gótikus, fiálés-vimpergás lezárású, a bordarajzolat is egy „generációs lépcsővel" egyszerűbb csillagháló-boltozat, a tagoló elemek szervezése is hasonló. Az öt nyolcszögoldalból képzett faloszlopok itt sem „futnak" le a padlósíkig, hanem konzolokról indulnak. Mindkét épület téraránya a falusi templomoknál gyakori nyomott jelleg helyett karcsúbb alakítású– az előbbire példa az a térarány, amely kicsit távolabb, a Hernád völgyében a korláti református templom szentélyénél a boltozat egészen alacsonyra vett vállvonala miatt alakult ki. A konzolindítás magassága Jánkon felezi a padlóvonal és a záradék közötti magasságot. Nagyszekeresen ez a felezőpont éppen a faloszlop közepén van. A Korláttal szomszédos Hejce római katolikus templomának a szentélyében a boltozat még karcsúbb arányú teret zár le, és figyelemre méltó, hogy a vállvonal és a záradék közti magasságkülönbség (= vezérgörbe sugara) kétszerese mérhető a padlósíktól a vállvonalig. A Nagyszekeressel való összefüggés fönnáll Nagygéc református templomának késő gótikus átépítésénél.[11] A korábbi hajóval egyező szélességű, nyújtott, három boltmezős új szentélyen több, teljesen egyező elem figyelhető meg. A nagygéci szentély is téglából épült, faragott kő részletekkel, a kőanyag megegyezik a Nagyszekeresen használt kőanyagéval. További egyezések, mint a bordaprofil, a mérműformák, a szentségtartó fülke reneszánsz profilkezelése mellett eltérő elemek is megjelennek, mint a vállkialakítás és a sekrestyeajtó keretelése. A kőelemek kihagyott fészkébe utólag, „kiékeléses" technikával történő behelyezése is azonosság. E technikáknak a régebbi időkre visszanyúló előzményei vannak a környék korábbi téglakő építkezésein, nem kell benne feltétlenül a reneszánsz „ornamentum" elvét látni, hiszen ez lehet általános építéstechnikai adottság a vegyes anyagú épületeknél. E technika egyik ellenpontját mutatja a csetneki evangélikus templom „félbehagyott" északi, eredetileg talán mellékszentélynek vagy kápolnának tervezett épületrésze. A törtkő falakat a tervezett falvastagság külső, kb. kétharmadnyi, háromnegyednyi szélességében felhúzták a párkányig, a lefutó faloszlopok „tömbjeit" e fal belső síkján egymásra építették, kétoldali melléfalazással rögzítve. A faloszlopokat felvitték a vállig, és csak azután kezdték el a kimaradt mezőket befalazni. E befalazással csak félig jutottak, amikor abbamaradt az építkezés, és többé már nem is folytathatták azt.

Az építéstechnika taglalása visszavezet a nagyszekeresi „kőműves" és „kőfaragó" társaság közti különbségekre. Az ezek okaként feltételezett „geometriai" és „aritmeti-

10. A templom alaprajza a helyreállítás után

11. A helyreállított belső a boltozat részleges visszaépítésével

kai" jellegű eltérések itt olyan kicsik, hogy a gyakorlati tűréshatáron belül vannak. A rekonstruált kétszakaszos csillagháló analógiáinak tanúsága szerint ez a csillagalakzat – mely a vállak és a csomópontok szabályos jellege miatt, a kőfaragók részéről geometriai arányhálón alapuló tervezésre utal – kiszerkeszthető aritmetikai módszerrel is. A két rendszer általi végeredmény közötti különbség a hossztengellyel párhuzamos síkban, a záródás két keleti sarkával szemben lévő „X" csomópontok esetében, a nagyszekeresi fesztáv 5,40 méterére átszámítva 4 és 5 centiméter közé esik, ami elenyészően kicsi, nem „kimérhető", századrésznél kisebb különbség.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy az újabb keletű geometriai spekulációkkal szemben nagy a szkepticizmus,[12] különösen, ha e spekulációk – karikírozva – azon az elven alapulnak, hogy „minél több és sűrűbb vonalat húzol, annál biztosabban ráesik előbb-utóbb egy hálópont egy valóságos pontra", vagy a „sose zavarjon a valóság abban, hogy mit rekonstruálsz" és a „megfelelően választott kis lépték biztosítja a problémamentes rekonstrukciót". Ezen elvek „jelentkezése" szerencsére rögtön kiütközik a rajzban, míg a gondolati vonalak „mindent elborító" kuszaságát, a logika „bakugrásait" nem lehet azonosítani az intuícióval.

A nagyszekeresi boltozat rekonstrukciójának leírása a módszert mutatja be, melynek gyakorlatban történő ellenőrzésére is alkalmunk nyílt a boltozat *anastylosis*-elvű visszaépítésekor *(10–11. kép)*,[13] számos tanulságot hozva magával (kiderült például, hogy egy mai kőfaragó az előkészített tömbből két nap alatt faragott ki egy csomópontot), és sikeres volta akár a rekonstrukció igazolásául is szolgálhat.

Az illusztrációk a szerző archívumából származnak.

Jegyzetek

[1] A műemléki épületkutatást dr. Lukács Zsuzsa (1943–2002) végezte el 1981–1982-ben, munkáját 1985-ben a boltozat elméleti rekonstrukciójának elkészítésével folytattam. Jószívű segítőkészségére mindig szívesen emlékszem, ezért is ajánlom emlékének írásolmat.

[2] A nagyszekeresi református templom kutatását a helyreállítás terveit eredetileg Erdei Ferenc (1933–1986) készítette, akinek munkáját betegsége miatt Sedlmayr János (1932–2004) vette át. A boltozat elméleti rekonstrukcióját 1985-ben e sorok írója készítette el, a bemutatás koncepcióját Sedlmayr Jánossal közösen alakítottuk ki.

[3] A templom történetét és kutatási eredményeit Lukács Zsuzsa dolgozta fel, kézirata nem került publikálásra, csak egy rövidebb összefoglalója: Lukács 1980. 75–83. Előzetes véleménye szerint a Drágfiak birtoklásához köthető az építkezés, és a szilágycsehi református templommal való hasonlóság tételezhető fel. A szilágycsehi szentélyboltozat egyik zárókövére festett 1519-es évszám körül képzelhető el a nagyszekeresi építkezés is. Véleményem szerint a szilágycsehi templommal való közvetlen összefüggés még nem igazolható, az 1519-es évszám nem vonatkoztatható a szilágycsehi szentély boltozatának építésére, mivel az inkább a XV. század első felére utaló formákat mutat. Nagyszekeresen más birtokosokkal is számolni kell, ugyanis például Perényi István főasztalnokmester is szerzett részbirtokot csere útján Werbőczi Istvántól 1518-ban. Horvát 1819. 182–185.; Fraknói 1899. 125.

[4] Nyomottabb arányú terek boltozatára a sekrestye elbontása kevésbé veszélyes.

[5] A tiszabezdédi református egyház jegyzőkönyve, I. 78. – idézi: MMT XI.: 348. Ld. még *Papp Szilárd* és *Jakab Attila* írásait jelen kötetben.

[6] Ilyen például a gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnájában a boltozat vállképzése.

[7] A 24. kép jobb oldalán az elméleti szerkesztési rajz, amúgy „középkoriasan", ahogy az eredeti tervrajzokon is látható a bordarajzolat és az ívkifejtés ábrájával.

[8] A beépítési helyzet szerint olvasva.

[9] Buzás–Laszlovszky–Papp–Szekér–Szőke 1994. 291.

[10] Koroknay 1968. 99–100.

[11] A nagygéci templom feltárását és falkutatását Németh Péter végezte, a boltozat anyaga nem került elő. Ld. még: Németh 1989. 35–36.

[12] Vö. Hecht 1979.

[13] A tervezést Sedlmayr Jánossal közösen végeztük.

A 2014. ÉVI ÉPÜLETKUTATÁSOK EREDMÉNYEI

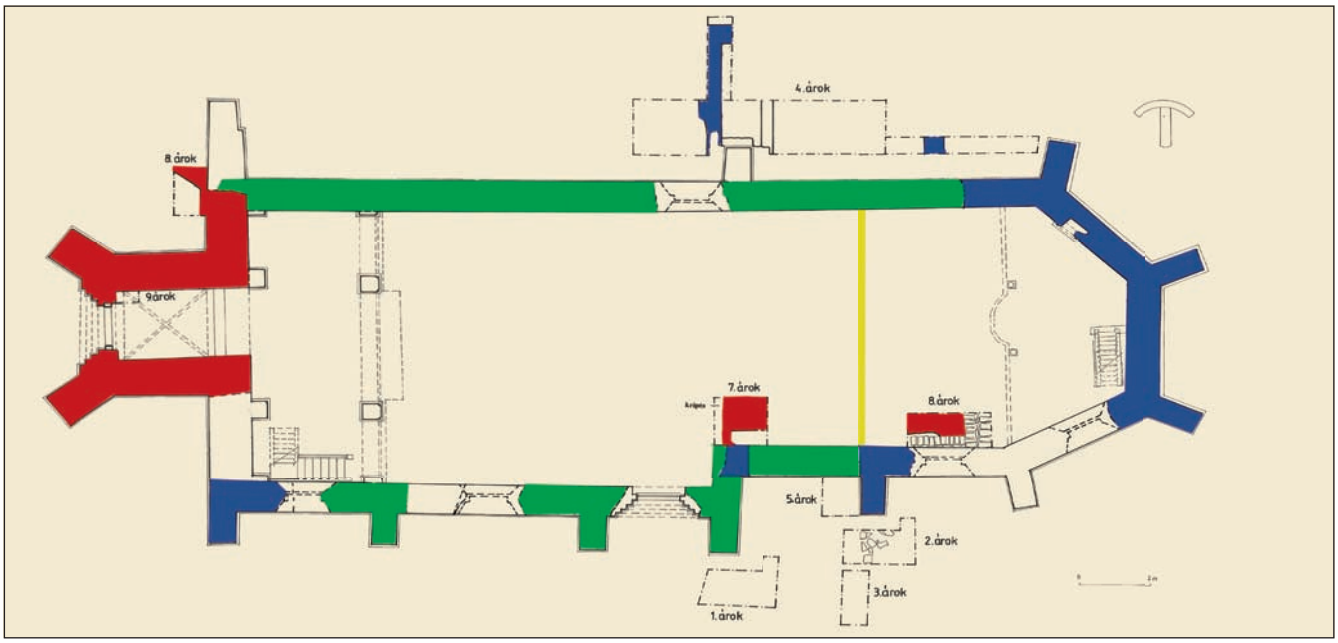
Papp Szilárd

Gótikus kőfaragványok Gacsály második középkori templomából

A gacsályi templom 2006-ban történt, s 2014-ben folytatódó kutatása során a jobbára téglából emelt épület falaiból számos másodlagosan, falazókőként felhasznált kőfaragvány került napvilágra *(1. kép)*.[1] Ezeknek egy kisebb részét, melyekről befalazott állapotukban is egyértelmű volt, hogy nem pusztán kváderkövek, hanem különféle szerkezetek elemei, kibontották a falakból. Közülük a gótikus faragványok – melyek e katalógus tárgyát képezik – egykor jórészt ablakkeret(ek)hez, illetve boltozat(ok)hoz tartoztak.[2] Az alábbiakban e faragványok szerkezetenként csoportosított katalógusa olvasható, származásuk, eredeti pozíciójuk és datálásuk meghatározásának kísérletével.

1. Boltozat(ok) töredékei

Az épületkutatás során a templom falaiból két bordatöredéket (kat. a–b) és négy boltindítás rétegkövét (kat. c–f) váltották ki.[3] A faragványok közepes szemcséjű, tömött,

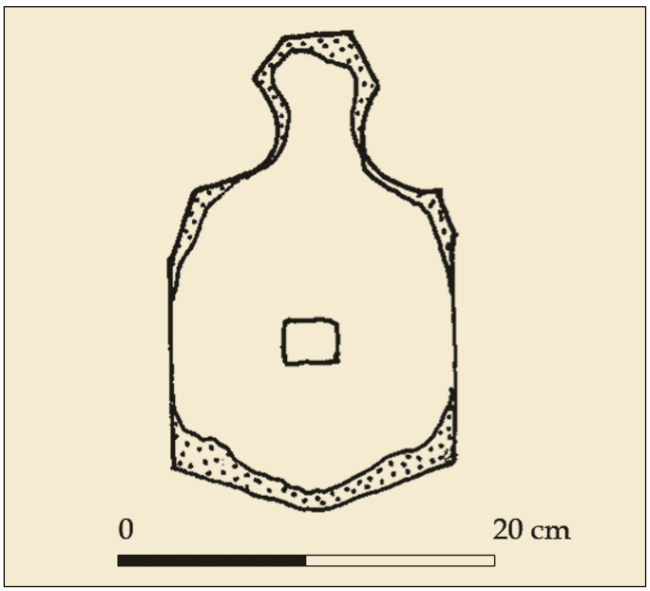
1. A templom periodizált alaprajza (Juan Cabello – Simon Zoltán)

sárgás anyaga egységes, feltehetően homokkő. Mind az önálló bordaszakaszoknak, mind az indítások bordáinak méretben is azonos, ún. ék- vagy trapézorrú a profilja, azaz két oldalt rézsűbe metszett homorlattal lettek kialakítva, s előbbiek bordatövének hátán lapos, sátortetős lezárás látható *(2–3. kép)*.[4] Elvileg nem zárható ki, hogy nem ugyanazon boltozat elemeiről van szó minden darab esetében, de egyező formáik és méreteik, előkerülésük helyszíne és további, az alábbiakban szóba kerülő tényezők miatt gyakorlatilag bizonyosnak vehetjük, hogy egyetlen szerkezetből származnak. Elemeinek szerkezeti- és stílusformái alapján e boltozat nem állhatott máshol, mint Gacsály második ismert középkori plébániatemplomának a szentélyében vagy hajójában, amire maga az épület is ad további támpontokat.[5] A templom kutatása során a poligonálisan záródó, jórészt e második középkori épületből származó szentélyzáradéknak három sarkában, továbbá a déli falon is előkerültek boltindítások fészkei, melyek bizonyosan kőből faragott elemeket foglaltak egykor magukba.[6] Elvileg természetesen a hajóban is állhatott boltozat, ennek azonban csekély a valószínűsége. Egyrészt az ilyen méretű, középkori falusi templomokban túlnyomóan csak a liturgia szemszögéből fontosabb teret, a szentélyt fedték bordás boltozattal, a hajók pedig jobbára síkfödémet kaptak.[7] Másrészt a középkori – persze jóval kisebb mértékben fennmaradt – hajóból nem ismerünk semmilyen, boltozásra utaló nyomot.[8] A boltozati elemek szentélyből való származtatását pedig kellően támasztja alá az is, hogy az indítások közül három poligonális falsarokból származik.

Az egyes boltvállak eredeti elhelyezkedése a szentélyben a tér szabálytalan alaprajzi formája, továbbá a faragványokon látható elhelyezési jelek miatt meghatározható. A nyolcszög öt oldalával záródó szentély négy keleti sarka közül ugyanis csak a két északi sarok 135°-os, megfelelve a szabályos nyolcszögnek, a záradékfal déli sarka viszont 118°, a tőle délnyugatra eső pedig 152°-ot zár be.[9] Az egyik poligonális boltindításon (kat. c) pontosan ez utóbbi szöget lehet mérni a falsarok szögeként, azaz ez a faragvány bizonyosan a szentélyzáradék ezen sarkának volt az indítása *(4, 10. kép)*. E kő felső felületére elhelyezési jelként három párhuzamos rovást faragtak, amiből így arra lehet következtetni, hogy az indítások elhelyezési sorrendjét a szentély délnyugati, a déli diadalívpillér által határolt sarkától számították. Ennek a saroknak az indítása kaphatta az egyes számot, majd a tőle keletre, egyenes falszakaszra eső a ketteset, és így tovább kelet, illetve észak, majd nyugat felé körben, az északi diadalívpillér által bezárt sarokig, amely a nyolcas lehetett.[10] Az egyenes falszakaszról származó indításon (kat. e) két rovás látható, azaz e faragvány nem az északi, hanem a déli fal középső indítása volt *(5. kép)*. E rendszer szerint a katalógus d. jelű, poligonális sarokból való boltválla a hat rovásával a szentélyzáradék északnyugati sarkából származik, ami meg is felel a rajta mérhető 135°-os szögnek *(6, 8. kép)*. Ugyanígy hat rovást láthatunk az f. jelű, szintén 135°-os sarokból való boltindításon, amely tehát ugyanebből a sarokból származik, csak a boltváll eggyel lejjebb eső, alulról számított első rétegkövéről van szó *(7–8. kép)*.[11] Annak az indításnak pedig, melyről csak fényképet ismerek, öt rovás volt látható a falban megjelenő felületén, azaz a záradékfal északi sarkából származhat *(9. kép)*.[12]

2. Borda töredéke (kat. 1.b)

3. Bordatöredék profilja (kat. 1.a)

Az egykori szentélyboltozatnak a faragványok és azok eredeti elhelyezkedése alapján valamelyest a kinézetéről,

4. Boltindítás rétegköve (kat. 1.c)

pontosabban a típusáról is fogalmat alkothatunk. A bordák hengeres faloszlopok felületéből váltak ki, melyek az indításokon részben még megjelennek *(8, 10. kép)*. Hogy alsó végződésük milyen volt, csak egyetlen esetben ismerjük (kat. f). A szentélyzáradék északnyugati sarkában eszerint pajzsból kinövő, hengeres faloszlop indult felfelé, melynek már az alján megjelentek a felületéből kiváló bordák orrlemezei. Ilyen indítást ugyan feltételezhetünk a többi boltvállnál is, de az is könnyen elképzelhető, hogy a mindenhol megjelenő faloszlopok bizonyos helyeken a földről vagy feljebb, konzolról indultak, s ha nem volt pajzs, a bordák egy pontból, esetleg a profilrész visszametszésével váltak ki a felületükből. A három, poligonális falsarokból származó boltindításról kettő-kettő átlósborda ívelődik felfelé (kat. c, d, f) *(4, 6–8. kép)*.[13] Eszerint a szentélyzáradék sarkaiból nem csupán egyetlen borda futott a zárókőig, azaz nem számolhatunk keresztboltozattal, hanem csak valamilyen, ennél bonyolultabb szerkesztésű lefedéssel. Miután pedig az egyenes falszakaszból, azaz a déli szentélyfal közepéről származó boltindításon (kat. e) a szélső bordák nem a boltszakasz középpontja, tehát egy lehetséges keresztboltozati zárókő irányába, hanem annál jóval „laposabban" indulnak, a szentély nyugati felében is összetettebb szerkesztésű boltozat-szakasznak kellett állnia *(5. kép)*.

A gacsályi szentélyt tehát valamilyen háló- vagy csillagboltozat fedte egykor, esetleg e két típus keveréke. Hogy ez pontosabban milyen volt, a legegyszerűbb formák valamelyike, mint például Vámosorosziban vagy Jánkmajtison, esetleg egy ennél bonyolultabb változat, mint mondjuk Nagyszekeresen, további töredékek – bordacsomópontok, zárókövek – hiányában aligha lehet megmondani.[14] Nem segítenek ugyanis e kérdésben a bordaindítások jól mérhető irányai sem, mivel a bordák a falból való kiválásuk után elvileg bármikor szétválhattak, s több irányba is futhattak tovább. A szentélyalaprajz jelentős szabálytalansága pedig még inkább megnehezíti, hogy a számos felmerülő lehetőség közül biztosan ki lehessen választani egyet.[15]

Az egykori boltozattal kapcsolatban érdemes még megjegyezni, hogy a szentély „deformált" alaprajzát pontosan követő faragványok elkészítésére ezek szerint csak azután került sor, miután a falaknak a szabályostól eltérő megépítése – amely aligha lehetett szándékos[16] – legalábbis részben már bekövetkezett. A faragványokat tehát nem kezdték el közvetlenül az épület megtervezése után kivitelezni, hanem a már meglévő állapotot figyelembe véve faragták ki őket. A boltozat fennállásának időtartamára az egyik bordaszakasz (kat. b) profilján, nagyobb felületen fennmaradt fehér, felette pedig rózsaszínű festésréteg utalhat, melyek egy-két további faragványon is érzékelhetők még csekély mértékben *(2. kép)*. A többszöri kifestés alapján a boltozat hosszabb ideig fedte a szentélyt, minden bizonnyal egészen a templom XVIII. század második harmadában történt, alapos átépítéséig, amikor is falazókőként hasznosították újra a darabjait.[17]

5. Boltindítás rétegköve (kat. 1.e)

A boltozati elemek formái, a boltozat típusa és a szentélyzáradék egy további szerkezete alapján a faragványok készítésének a korát nagyjából fél évszázadnyi pontossággal lehet meghatározni. A bordaprofil formája Gacsály tágabb környezetében kifejezetten kedvelt volt a gótikában, s a XIV. századtól egészen a korszak végéig, a XVI. századig használták.[18] Miután a boltozat azonban nem volt egyszerű keresztboltozat, kizárt, hogy azt a XV. század előtt építették volna meg egy falusi templom számára, de a környező példák alapján e századnak is inkább

6. Boltindítás rétegköve (kat. 1.d)

csak a második felében, vagy a XVI. századnak az első felében készülhetett.[19] E nagyjából egy évszázadnyi időintervallumot a szentélyzáradék északkeleti falában látható szentségtartó fülke segítségével lehet még szűkíteni. A fülke faragott keretének déli szárköve – de feltehetően a többi eleme is – másodlagosan felhasznált faragvány, melyet eredeti kialakításakor kymatagos, reneszánsz profillal láttak el *(11. kép)*. Ezt faragták át aztán csavart lábazati dobból induló, pálcatagos, azaz késő gótikus keretszakasszá. A reneszánsz darab e környéken aligha készülhetett 1500-nál korábban, késő gótikus formákkal történt átfaragása pedig arra utal, hogy másodlagos felhasználására leginkább még a XVI. század első felében kerülhetett sor.[20] Miután pedig legalábbis a kutatások szerint a szentségfülke együtt épült a szentélyfallal, amelyben a boltindítások fészkeit is fellelték – s ezek esetében sem utalt semmi másodlagosságra –, az egykori boltozatnak egyidősnek kellett lennie a fülkekerettel.[21]

Megjegyzendő azonban, hogy a fülkekeret tufaszerű kőanyagból készült, ami világosan eltér a boltozati elemek – és a további, alább tárgyalandó faragványok – egységes anyagától. Ráadásul az sem igen érthető, hogy ha ennyi kőszerkezetet gyártottak le egyszerre egy építkezéshez, akkor a fülkekeretet miért másodlagos anyagból készítették. Noha e kérdésekre valószínűleg soha nem fogunk már választ kapni, a boltozatnak leginkább a XVI. század első felére történő datálását egy további faragvány is alátámasztja. A templom északi falának külsején húzott kutatóárokból a feltárások során másodlagos átfaragásokat is mutató kő került elő, amely eredetileg bizonyosan a templom(szentély) egyik támpillérének lábazati párkányaként készült, annak homlokoldalára.[22] A szentélyzáradék hosszabb, három támpillért is magába foglaló szakaszán ma is megvan a kőből faragott, bár erősen roncsolt, s szélein többnyire lefaragott lábazati párkány, melynek profilja – alulról függőleges lemez, vékony rézsű, félpálcatag, negyedhomorlat – mind formáit, mind méreteit tekintve azonos a faragványon látható profillal. Ráadásul a támpillérek eredeti vastagsága a homlokoldalukon, a lábazatok szintjén 85–90 centiméter körülire egészíthető ki, s a faragványé szintén 90 centiméteres. A kő készítésének korára pálcatagjának egy töredékesen fennmaradt részlete utal, egyik derékszögű sarkán. Első látásra e sarkon mintha valamiféle saroklevél maradványa jelenne meg, valójában azonban arról a meg-

7. Boltindítás rétegköve (kat. 1.f)

8. Boltindítás rekonstruktív összeállításban (kat. 1.d, f)

oldásról van szó, amikor az egyes profiltagokat – ez esetben a pálcatagot – a sarkokon áthatással alakították ki. Noha elvétve már korábban is ismert volt e megoldás, tömeges, a stílus képét meghatározó elterjedésére úgy tűnik, az 1480-as évektől került sor, kezdetben az arisztokrácia építkezésein, s e geometrikus díszítést egészen a gótika végéig használták.[23] Nemigen valószínű tehát, hogy Gacsály falusi plébániatemplomán az 1500 körüli időszaknál korábban tűnt volna fel.

a. Bordatöredék *(3. kép)*
a hajó belsejéből, a déli bejárattól keletre eső, XVIII. századi falból, másodlagos beépítésből
m.: 24,5 centiméter; v.: 15 centiméter; h.: 52,5 centiméter
ltsz. nélkül

Profilja kétoldalt rézsűbe metszett homorlatból áll, bordatövének tetejét lapos sátortetővel alakították ki. A faragvány egyik vége törött, a másikon illesztési felület látható. Utóbbi közepébe négyzetes csaplyukat faragtak, s három függőleges, párhuzamosan futó vájatot is belevéstek.

Cabello–Simon 2011. 152.: 19/A–B kép

b. Bordatöredék *(2. kép)*
a hajó belsejéből, a déli bejárattól keletre eső, XVIII. századi falból, másodlagos beépítésből
m.: 24,5 centiméter; v.: 15 centiméter; h.: 55 centiméter
ltsz. nélkül

Profilja kétoldalt rézsűbe metszett homorlatból áll, bordatövének tetejét lapos sátortetővel alakították ki. A faragvány egyik vége törött, a másikat utólag csekély mértékben lefaragták, közepén ugyanis jórészt még látható a szakaszok illesztéséhez szolgáló, négyzetes csaplyuk. A bordaprofil egyik oldalán nagyobb felületen megmaradt a fehér, illetve felette a rózsaszínű festés, az utóbbinak szélén fehér festékkel behúzott kváderosztás is megjelenik.

Cabello–Simon 2011. 152.: 19/A–B kép

c. Boltindítás rétegköve *(4, 10. kép)*
a templom északi, XVIII. századi falszakaszának belső oldalából, másodlagos beépítésből
m.: 56 centiméter; 48×58 centiméter
ltsz.: 13

152°-ot bezáró falsarokból származó boltindítás, illetve annak alulról számított második rétegköve. A sarokban köríves faloszlop fut fel, melynek felületéről két átlósborda válik ki egymás mellett. A falsíkokkal 55°-os, illetve 70°-os, egymással 27°-os szöget zárnak be. Falívbordák nem jelennek meg kétoldalt, viszont a faragvány felső részén, a bordák és a falszakaszok közt a boltsüvegek alsó, faragott vége már látható. A bor-

9. Boltindítás másodlagosan befalazott rétegköve (kiváltatlan darab)

dák profilja és mérete megegyezik az a. és b. jelű bordatöredékével. A faragvány alján illesztési sík látható, rajta a falsíkok és a bordák bekarcolt szerkesztési vonalaival. Az indítás tetején szintén illesztési sík jelenik meg, a fenti szerkesztési vonalakkal és szögekkel, elhelyezési jelként pedig három befaragott rovással (a fenti szögméretek mind alul, mind felül pontosan mérhetők). A bordák felső végén egy-egy négyzetes csaplyuk, illetve három, egymással párhuzamosan befaragott, sekély vájat látható. A boltváll két oldalán és hátán körben elnagyoltan kidolgozott, törött és utólag átfaragott felületek figyelhetők meg. A bordákon fehér, efölött rózsaszínű festésnyomok láthatók.

d. Boltindítás rétegköve *(6, 8. kép)*
a hajó déli, középső ablakának befelé eső könyöklőjéből, másodlagos befalazásból
m.: 55 centiméter; 46×55 centiméter
ltsz.: 12

10. Boltindítás rétegkövének alsó felülete (kat. 1.c)

135°-ot bezáró falsarokból származó boltindítás, illetve annak alulról számított második rétegköve. A sarokban köríves faloszlop fut fel, melynek felületéről két átlósborda válik ki egymás mellett (felső harmaduk letört), falívbordák viszont nem jelennek meg kétoldalt. A bordák a falsíkokkal 45°-os és 65°-os, egymással 25°-os szöget zárnak be. A bal oldali borda és a falsík között, felül, a boltsüveg faragott alsó vége rövid szakaszon már megjelenik, a másik oldalon e rész törött. A bordák profilja és mérete megegyezik az a. és b. jelű bordatöredékével. A faragvány felső felülete felerészt törött, illetve átfaragott, a másik felén illesztési sík látható a falsíkok és a bordák bekarcolt szerkesztési vonalaival, elhelyezési jelként pedig hat rovással. A kő alsó felületén az illesztési sík nagyrészt megvan, rajta épek a bekarcolt szerkesztési vonalak is (ezek alapján lehet a fenti szögeket mérni). A faragvány jobb oldala törött, bal oldala illesztéshez síkra faragott, háta körben elnagyoltan kidolgozott.

e. Boltindítás rétegköve *(5. kép)*
a szentély északi, XVIII. századi falszakaszának belső oldalából, másodlagos befalazásból
m.: 55,5 centiméter; 50×54 centiméter
ltsz.: 15

Egyenes falsíkból származó boltindítás alulról számított második rétegköve. A három borda alul félhengeres faloszlopból válik ki, a bekarcolt szerkesztési vonalak alapján a két szélső a fal síkjával 50°-os szöget zár be, míg a középső derékszöget (falívek nem jelennek meg). A bordák profilja és mérete megegyezik az a. és b. jelű bordatöredékével. A két szélső borda mellett, felül, a faragott boltsüveg egy-egy rövid szakasza is megjelenik. A faragványt kétoldalt elnagyoltan illesztéshez készítették elő, háta durván megdolgozott. Alja, teteje illesztési felület, rajtuk bekarcolt szerkesztési vonalak láthatók. Utóbbin elhelyezési jel is megjelenik: két rovás. A bordák felső végén egy-egy négyzetes csaplyuk, illetve három, egymással párhuzamosan befaragott, sekély vájat látható. Az indítás felületén több rétegben meszelések nyomait lehet kivenni.

f. Boltindítás rétegköve *(7, 8. kép)*
a hajó belsejében, a déli ajtajától keletre eső, merőleges, XVIII. századi falszakaszból, másodlagos felhasználásból
m.: 51,5 centiméter; 40×37 centiméter
ltsz.: 16

135°-ot bezáró falsarokból származó boltindítás, pontosabban annak alulról számított első rétegköve. A két átlósborda, melyek a sarokból ívelnek felfelé, hengeres faloszlopból, s alul ez elé faragott, kerektalpú, címerábrát nem mutató tárcsapajzsból nőnek ki (falívbordák nem jelennek meg). A bordák iránya nem mérhető, miután a rétegkövön még csak az orrlemezük jelenik meg, s a faragvány alsó és felső, illesztésre faragott felületén a bekarcolt szerkesztési vonalak már nemigen vehetők ki. Utóbbi felületen azonban elhelyezési jelként hat rovás megjelenik. A faragvány két oldalát illesztéshez elnagyoltan faragták ki, hátát körben másodlagosan átdolgozták.

11. A szentségfülke részlete

2. Ablakkeret(ek) rétegkövei

A gacsályi templom XVIII. századi falazataiból további kilenc darab, másodlagosan elhelyezett kőfaragványt is kiváltottak, melyek eredetileg mind ablakkeret(ek)hez tartoztak.[24] A darabok bizonyos méretei megegyeznek egymással, és kialakításuk is egyező. Teljesen tehát még az sem zárható ki, hogy egyazon ablakból származnak, noha jóval valószínűbb, hogy több, hasonló megformálású nyíláshoz tartoztak egykor. Nyolc bélletrétegkőről (kat. a–h) és egy ablakosztótöredékről (kat. i) van szó *(12–14. kép)*. Az ép bélletek mind 82 centiméteres falvastagsághoz tartoztak, és nagyjából a töredékeseket, átfaragottakat is erre a méretre lehet kiegészíteni. A bélletek két oldalán rézsűs profilt lehet látni, melyek nagyjából 115°-os szögben csatlakoznak egymáshoz, középen pedig egyszerű mérműprofil fut rajtuk függőlegesen (a mérműprofilok két szélső sarkát utólag többnyire lefaragták róluk). A nyolc rétegkő közül hat függőleges keretszakaszból származik, egy pedig alsó sarokdarab (kat. g), melyen megjelenik az ablakkönyöklő rövid tömbje is *(13. kép)*. A nyolcadik faragvány záradékívből származó rétegkő (kat. h), melynél a mérműprofil helyett ék alakban befaragott sáv látható. E sáv a behelyezendő mérműszakasz hátának az illesztésére szolgált *(14. kép)*. Hogy az ablak(ok) felül milyen ívvel záródott(tak), konkrétan nem tudjuk, de a gótikus formák alapján szinte biztosan csúcsívvel számolhatunk.

Az ablakelemek pusztán formai alapon esetleg származhatnának a korábbi, a XIV. század első harmadára keltezett templomépületből is.[25] A második középkori templom egy részlete alapján azonban egyértelmű, hogy ez utóbbi épülethez tartoztak. E templom ablakairól, hasonlóan a korábbiéhoz, szintén nem sokat tudni.[26] A XVIII. századi, illetve későbbi átalakítások során a falazatokat ugyanis oly mértékben építették újjá – főként a hajóban és a szentély déli, illetve nyugati részén –, hogy a korábbi nyílásrendszerekből alig maradt fenn valami. A szóban forgó, második építményből is csupán egyetlen *in situ* ablak ismert, pontosabban annak is csak egy részlete. A hajó déli falának e második periódusból fennmaradt nyugati végén, a jelenlegi ablak nyugati bélletében, egymás felett látható két bélletrétegkő, melyek minden bizonnyal eredeti helyükön maradtak fenn *(15. kép)*.[27] Miután ezek vastagsága, azaz a fal vastagsága is nyolcvan–nyolcvanöt centiméter körüli, s két bélletrézsűjük szintén nagyjából 115°-os szöget zár be egymással, bizonyosan együtt készültek a másodlagosan felhasznált, kibontott rétegkövekkel.

A kiváltott ablakkeret-darabok tehát a fentiek szerint származhatnak az egykori hajó ablakaiból.[28] Tekintve azonban, hogy az eredeti szentélyfalak is nagyjából ilyen vastagok, természetesen ott is számolhatunk hasonló nyílásokkal. Az eredeti ablakok befoglaló méreteiről, azaz szélességükről és magasságukról semmit nem tudunk, s ezeket az adatokat a kibontott faragványok alapján sem lehet meghatározni. Csupán annyi állítható egy másodlagos befalazásból előkerült ablakosztótöredék (kat. i) alapján – amelynek a méretei és formái megegyeznek a rétegköveken húzódó mérműprofilok jellemzőivel –, hogy biztosan volt a szóban forgó épületnek olyan ablaka, amely többosztatú volt.[29] Ezt támasztja alá az is, hogy a templom padozata alatti feltöltésből lapzárta után került elő egy orrtagos, a keretkövek mérműprofiljával egyező megoldású és vastagságú mérműtöredék, amely

12. Ablakkeret rétegköve (kat. 2.f)

13. Ablakkeret rétegköve (kat. 2.g)

kialakítása alapján majdnem biztosan többosztatú ablakból származik.

Az ablakkeretkövek datálása önmagukban, egyszerű formáik miatt a gótikus időszakon belül nem lenne lehetséges. Miután az *in situ* bélletrészletet, jobban mondva a második középkori templomot a kutatók egyéb összefüggések alapján a XVI. század első felére keltezték, faragványaink is nyilvánvalóan ekkor készültek.[30]

a. Ablakkeret rétegköve
a szentély XVIII. századi, északi falszakaszának belsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 50 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 40 centiméter
ltsz.: 4

A faragvány ablakkeret függőleges szakaszából származik. Mérműprofiljának középső sávját utólag lefaragták, femmmaradt viszont rajta az ablakmerevítő rúd számára szolgáló négyzetes lyuk. A rétegkő két, vékony oldalát síkra faragták, alját, tetejét illesztési felületnek alakították ki, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak láthatók. A kő hátoldalát elnagyoltan dolgozták ki. Az egykor látható felületeken fehér meszelésnyomokat lehet kivenni, s a kő több oldalán másodlagos felhasználásra utaló habarcsmaradványok is megjelennek.

b. Ablakkeret rétegköve
a szentély XVIII. századi, északi falszakaszának belsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 52 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 38 centiméter
ltsz.: 5

Ablakkeret függőleges szakaszából származó rétegkő. Mérműprofiljának egyik felét utólag lefaragták. Alján, tetején illesztési felület látható, bekarcolt tengelyvonalakkal, hátoldala elnagyoltan kidolgozott. Két, a falsíkban megjelenő, vékony oldalát síkra faragták.

c. Ablakkeret rétegköve
a hajó nyugati falának külsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 36,5 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 36 centiméter
ltsz.: 6

Ablakkeret szárkövéből származó, négy darabból összeragasztott rétegkő. Mérműprofilját utólag majdnem teljesen lefaragták. A kő alján és tetején illesztési sík látható, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak vehetők ki. Két, a falsíkban megjelenő, vékony oldalát síkra faragták, hátoldala elnagyoltan kidolgozott.

14. Ablakkeret rétegköve (kat. 2.h)

15. A hajó délnyugati ablakának részlete

d. Ablakkeret rétegköve
a hajó nyugati falának külsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 59,5 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 40 centiméter
ltsz.: 7

Ablakbéllet függőleges szakaszából származó rétegkő. Mérműprofilját utólag jórészt lefaragták. A faragvány alján és tetején illesztési sík látható, bekarcolt tengelyvonalakkal. Két, a falsíkban megjelenő, vékony és részben töredékes oldalfelülete síkra van faragva, hátoldalát elnagyoltan dolgozták ki. A kő több felületén is másodlagos felhasználásra utaló habarcsnyomok figyelhetők meg.

e. Ablakkeret rétegköve
a hajó nyugati falának külsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 77 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 45 centiméter
ltsz.: 10

Ablakkeret szárkövéből származó rétegkő. Mérműprofiljának két szélét utólag lefaragták. Alját és tetejét illesztési felületnek dolgozták ki, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak láthatók, s az egyiken egy utólagosan befaragott név – *Barts* (?) – is megjelenik. Részben töredékes két oldala síkra van faragva, hátoldalát elnagyoltan dolgozták ki. A faragvány több oldalán is másodlagos felhasználásra utaló habarcsnyomok vehetők ki.

f. Ablakkeret rétegköve *(12. kép)*
a szentély XVIII. századi, északi falszakaszának belsejéből, másodlagos befalazásból
m.: 71 centiméter; v.: 79 centiméter; sz.: 38 centiméter
ltsz.: 11

Ablakbéllet függőleges szakaszából származó rétegkő. Teljesen ép mérműprofilján négyzetes lyuk látható, ebbe illesztették bele egykor a vízszintes ablakmerevítő rudat. A faragvány alján és tetején illesztési felület jelenik meg, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak vehető ki. Egyik oldalát utólag átfaragták, a másikon sík felület látható, hátoldala elnagyoltan van kialakítva. Mérműprofilján fehér meszelés nyomai vehetők ki.

g. Ablakkeret rétegköve *(13. kép)*
a szentély északkeleti támpilléréből, másodlagos befalazásból
m.: 41 centiméter; v.: 67 centiméter; sz.: 37 centiméter
ltsz.: 9

Ablakkeret egyik alsó, a tokhorony helyzete alapján vélhetően – kívülről nézve – jobb oldali sarkából származó rétegkő. A faragvány rövid, függőleges szárkőszakaszból és a vízszintesen húzódó, tetején kétfelé rézsűsen kialakított könyöklő indításából áll. Mindkét rész végén illesztési felület látható, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak vehetők ki. A rétegkő alját, hátát elnagyoltan faragták meg, mindkét oldalát utólag valamelyest lefaragták.

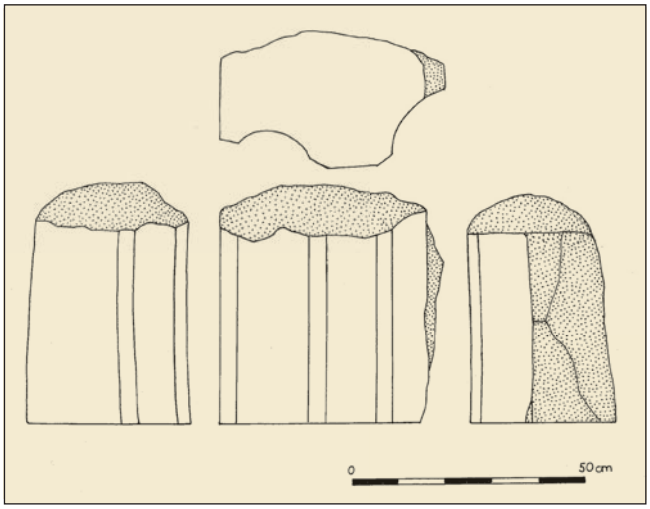
h. Ablakkeret rétegköve *(14. kép)*
a szentély északkeleti támpilléréből, másodlagos befalazásból
m.: 39 centiméter; v.: 82 centiméter; sz.: 32 centiméter
ltsz.: 8

Ablakkeret ívzáradékából származó rétegkő. Az egykor a nyílás felé néző felületének középső sávjában mérműprofil helyett szabályos, ék alakú befaragás húzódik, amit az ide helyezendő, hátán lapos sátortetővel záródó mérműszakasz illeszkedése miatt alakítottak ki. A faragvány alját, tetejét illesztési felületnek képezték ki, rajtuk bekarcolt tengelyvonalak láthatók. Két oldalát síkra faragták, hátoldala elnagyoltan lett kidolgozva. A rétegkő nyílás felé eső oldalán, nagyobb felületen fehér meszelés maradt fenn.

i. Ablakosztó töredéke
a hajó déli ajtajának keleti bélletéből, másodlagos beépítésből
m.: 22 centiméter; v.: 18 centiméter (töredékes); sz.: 14,5 centiméter
ltsz. nélkül

Egyszerű profilú ablakosztó töredéke. Egyik végén jórészt fennmaradt az illesztési felület, melyben ablakmerevítő rúd vájata fut, másik vége törött. Formái és méretei megfelelnek a fenti ablakbéllet-rétegkövek mérműprofiljának.

Cabello–Simon 2011. 152., 160., 153.: 20. kép

16. Ívkő töredéke (kat. 3)

3. Ívkő töredéke *(16. kép)*

a hajó déli, középső ablakának könyöklőjéből, másodlagos befalazásból
m.: 52 centiméter; v.: 43 centiméter; sz.: 33 centiméter
ltsz.: 14

A rétegkő profilja eredetileg minden bizonnyal szimmetrikus volt: középen szélesebb orrlemezből, kétfelé rézsűbe metszett homorlatból állt. Egyik oldalának feltételezett szélső rézsűje mára azonban teljesen letörött. A faragvány másik oldalát síkra faragták, hátát elnagyoltan dolgozták ki. Egyik vége törött, a másikon illesztési felület látható.

A gótikus kőfaragvány a formái miatt bizonyosan Gacsály második középkori templomából származik.[31] Eredeti funkciója azonban nem állapítható meg biztosan. Miután orrlemezén nincs tokhorony, ablaknyíláshoz nem tartozhatott, szimmetrikus profilja pedig kizárja, hogy ajtókeret része lett volna. Fél méternél kisebb vastagsága miatt az sem valószínű, hogy az egykori diadalívből származna, noha ennek – úgy tűnik – nem ismerjük a vastagságát (Cabello–Simon 2011. 158.). Leginkább még valamilyen árkádívhez tartozhatott, s ebben az esetben a templomépületnek a nyugati karzata jöhetne szóba, amely e késő gótikus periódusban is létezett. Talán szintén e karzatból származik egy oszloplábazat vagy -fejezet, amely ma a templom keleti, fa karzatának egyik támaszát hordja (a karzat létére és a faragványra: Cabello–Simon 2011. 160–161. és 33. kép).

4. Párkánytöredék

a hajó déli ajtajának keleti bélletéből, másodlagos beépítésből
m.: 23 centiméter; h.: 35 centiméter; v.: 47 centiméter
ltsz. nélkül

Két, törésfelülettel érintkező darabból álló párkánytöredék. Kopott és töredékes profilja rézsűbe metszett homorlatból áll. A faragvány egyik végén illesztési felület látható, + alakú befaragott elhelyezési jellel, másik vége törött. Alján és tetején szintén illesztési felület jelenik meg, az egyiken már erősen töredékes állapotban. A kő hátoldala részben törött, részben rézsűs, síkra faragott felület, amely 125°-os szöggel kapcsolódik a szomszédos oldalhoz (azaz a párkány aljához vagy tetejéhez).

Profilformája alapján a párkány bizonyosan Gacsály második középkori, a XVI. század első felében emelt templomából származik. Tartozhatott lábazathoz, de lehetett főpárkány eleme is. A templom párkányai közül egyedül a szentély lábazati párkánya ismert, amely pálcatagos profiljával eltérő formát mutat. A hajón húzódhatott azonban ettől eltérő kialakítású lábazat is. Hogy a faragvány mégis inkább főpárkányhoz tartozott, arra egyetlen, bár nem egyértelműen megítélhető részlete utalhat. Hátoldalának rézsűs kialakítása lábazati párkányként nehezen lenne magyarázható, sokkal inkább a tetőszerkezet szélső elemeinek felfekvésével állhatott kapcsolatban. Nem teljesen kizárt azonban az sem, hogy ennek az oldalnak a kialakítása a kő Gacsályon nyugodtan felvethető, másodlagos felhasználásából származik.

Cabello–Simon 2011. 152., 162.

Jegyzetek

[1] A 2006-os kutatásról szóló publikációt ld.: Cabello–Simon 2011. 142–179. – főleg: 145–163.

[2] A többi, kibontott faragvány egy részének említését ld.: Cabello –Simon 2011. 145–163.

[3] Ezeken túl még egy további boltválltöredék is láthatóvá vált a kutatás során a szentélyfalban, melyet azonban nem váltottak ki, s melynek a kiszabadított felülete ott jártamkor már újra be volt vakolva (erről Kovács István kőrestaurátortól sikerült egy fényképet szerezni).

[4] Az ép profil méretei: magasság: 24,5 centiméter; vastagság: 15 centiméter.

[5] A templom két középkori periódusára: Cabello–Simon 2011. 159–163. A másodlagos gacsályi kőanyaggal kapcsolatban felmerült másik származási hely, az egykori császlói monostor e faragványok provenienciájának az esetében biztosan kizárható. A monostort már 1350 előtt felhagyták, így a környék építészetének az ismeretében nem valószínű, hogy „fejlett" gótikus faragványokat lehetett volna a romjai közt találni. Ráadásul a boltindítások alapján az egykori szerkezet a keresztboltozatnál bonyolultabb volt (ld. erre alább), ami ebben a művészetföldrajzi környezetben egyértelműen kizárja 1350 előtti keletkezését. A császlói származtatás ellen szól a gacsályi templom XVIII. századi átépítésekor újrafelhasznált faragványok meglehetősen ép felülete is. Ez alapján ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a darabok három-négyszáz évet egy romos épületben vészeltek volna át (Császlóra és az esetleg onnan Gacsályra került kőanyagra: Cabello–Simon 2011. 162–163.).

[6] Cabello–Simon 2011. 155., 161. (az első középkori templomnak négyszög alaprajzú szentélye volt).

[7] Ha mindkét térrészt fedték, gyakorta eltérő méretű és profilú bordákat használtak fel a két boltozathoz.

[8] Síkfödémet feltételeznek a hajóban a kutatók is, s e térnek valószínűleg csak a sarkait támasztották eredetileg támpillérek, Cabello–Simon 2011. 160.: 32. kép.

[9] Az adatokat a templom közölt alaprajzáról vettem (Cabello–Simon 2011, 160.: 32. kép).

[10] Hasonló elhelyezési rendszerre ld. a nagyszekeresi református templom szentélyének boltindításait is (ld.: Szekér György tanulmányát e kötetben).

[11] E két boltváll-rétegkő (kat. d, f) egykori összetartozását alátámasztotta az is, hogy egymásra helyezve őket pontosan illeszkedtek egymáshoz.

[12] A fotón kivehetők a bekarcolt szerkesztési vonalak is, melyek a falsaroknak megfelelően nagyjából 135°-os szöget mutatnak két átlósbordára utaló, egymással és a falsíkokkal is hegyesszögeket bezáró, további vonalakkal. A faragvány falban látható felülete minden bizonnyal a felső illesztési felülete, az összes boltvállon ugyanis itt jelennek meg az elhelyezésre utaló rovások.

[13] Falívborda egyik indításon sem látható.

[14] A három említett templomra boltozataikkal együtt ld.: Papp Sz. 2011c. 334–337., 342–345., 348–355.

[15] A bordaindítások szögeinek nem mindig „szabályos" kialakítása felvetheti ugyan, hogy inkább bonyolultabb szerkesztésű boltozattal számoljunk, de e jelenségek inkább a szentély némileg szabálytalan alaprajzával állhatnak összefüggésben.

[16] A korábbi templomépületből a szentélynél nem tartottak meg falakat, így azok nem befolyásolhatták az új építmény szabálytalan kialakítását.

[17] Az újkori átépítésről: Cabello–Simon 2011. 163.

[18] Ld. erre néhány datálható példával együtt az egykori kállósemjéni templom szentélyboltozatáról készített katalógust e kötetben (4–5. jegyzetnél).

[19] Ld. pl. a sárközújlaki, a vámosoroszi vagy az egri református templom szentélyboltozatait (a templomokra boltozataikkal együtt: Papp Sz. 2011c. 305–310., 342–345., 376–379.).

[20] Gótikus formákkal persze még a XVI. század második felében, sőt, azon túl is dolgoztak, de ennek mégis jóval kevesebb a valószínűsége.

[21] A szentségfülkére a rá vonatkozó fenti megállapítások jó részével együtt: Cabello–Simon 2011. 147., 155., 161., 163.

[22] Román kori, feltehetően a császlói monostorból származó faragványként tárgyalva: Cabello–Simon 2011, 158.: 30/A–B kép

[23] Papp 2005, 89–90.

[24] Egységes kőanyaguk azonos a fenti, boltozati elemekével.

[25] E templomra: Cabello–Simon 2011. 159–160.

[26] Cabello–Simon 2011. 160.

[27] Alattuk és felettük a kávák téglából falazott szakaszai már mind utólagos átalakításokról tanúskodnak, Cabello–Simon 2011. 149–151.: 15. kép. A téglából falazott ablak keleti bélletében is előkerült egy ezekhez hasonló rétegkő, amely azonban már XVIII. századi falazatban van. Hogy itt biztosan nem *in situ* darabról van szó, jól mutatja a faragvány tokhornya is. E vájat ugyanis befelé fordul, azaz az ablaktáblát belülről lehetne hozzáilleszteni, míg a nyugati béllet darabjainak tokhornya kifelé néz. Az utóbbi megoldás volt egyébként jóval elterjedtebb a középkorban, miután a kívülről beillesztett ablaktáblák jobban ellenálltak az időjárás viszontagságainak.
Az ablak nyugati bélletének két rétegköve jelenleg 1. és 2. leltári számmal van ellátva, a keletié a 3-as számot kapta. A kibontott keretkődarabok ezért kezdődnek a 4-es leltári számmal (ld. a katalógusrészt).

[28] Számos példa alapján az tűnik leginkább logikusnak, hogy a hajónak a déli falán voltak még ablakai, egy vagy kettő, esetleg attól függően is, hogy volt e itt eredetileg bejárat.

[29] Szatmár és környezetének falusi templomépítészetében a gacsályihoz hasonló nagyságrendű épületeknek túlnyomóan kétosztatúak a gótikus ablakai.

[30] A hajó szóban forgó, ablakos falszakaszának és a második épületnek a datálására: Cabello–Simon 2011. 149., 160., 163.: 49. jegyzet.

[31] A XIV. század első harmadára keltezett korábbi templomépület túl korainak tűnik egy ilyen profilhoz, főként falusi környezetben.

A fényképeket Ámент Gellért (2, 4, 10, 12–14) és Kollár Tibor (5–8, 11), a rajzokat Pisch Ildikó készítette.

Papp Szilárd

Gótikus kőfaragványok a kölcsei református templomból

Kölcse középkori eredetű református templomán 2014-ben épületkutatást végeztek.[1] A kutatás során derült ki, hogy a templom északi falának két, a hajófal középső részén, illetve a szentély északnyugati sarkán álló támpillére utólagosan lett hozzáépítve a körítőfalhoz. E pillérekből számos, másodlagosan beépített, középkori kőfaragvány került elő *(1. kép)*, melyekből legalább két szerkezetet nagy vonalakban rekonstruálni lehet.

1. Diadalív

Legalább tizenkét darab olyan töredék került elő, melyek szimmetrikus profilja – természetesen a töredékesség miatt egymást kiegészítve – kétoldalt rézsűbe metszett homorlatot mutat, középen széles orrtaggal összefogva *(2–3. kép)*. A darabok közt egyenes és íves szakaszból származók is vannak (utóbbiak sugara meglehetősen nagy), s a mindkét oldalukon ép darabok vastagsága 80 centiméteres. Lábazati darabot nem ismerünk a szerkezetből, s konkrétan nem tudni azt sem, hogy az ív milyen záródású volt. Gótikus profilja alapján azonban leginkább csúcsíves lehetett, noha a környékről nem egy, félköríves záródású szerkezet is ismert e korszak egyházi építészetéből.[2]

Miután a faragványok profiljához tokhorony nem tartozik, ablakbéllet(ek)el nem hozhatók kapcsolatba,

1. Északi fal, a középső támpillér keletről

2. Rétegkő diadalívből

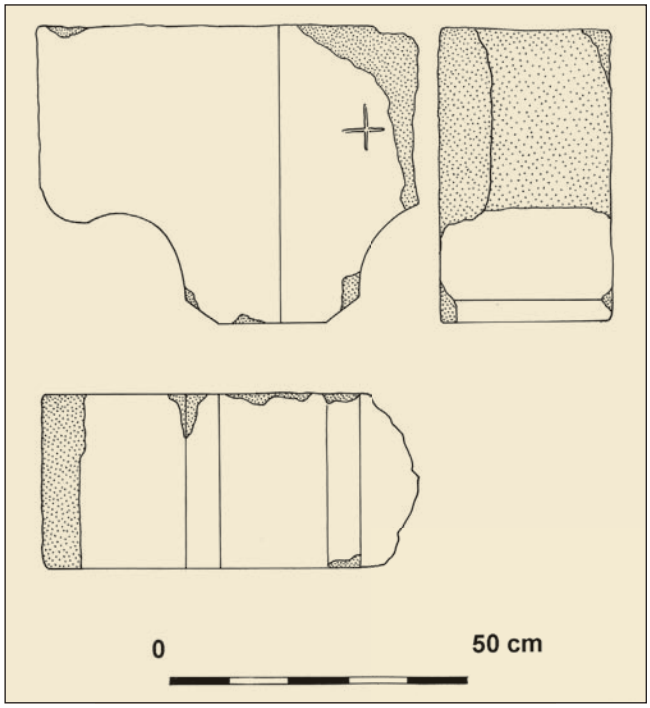
szimmetrikus kialakításuk pedig kizárja, hogy a töredékeket ajtókeret(ek)ből származtassuk. E szerkezetekhez a faragványok mérete amúgy is túl nagynak tűnik. A kölcsei templomnak a középkorból nem ismerjük olyan mellékterét sem, amely nagyobb méretű árkádívvel kapcsolódhatott volna az épülethez. Az ív a mérete alapján tehát csak egyetlen szerkezettel, a diadalívvel kapcsolatban képzelhető el.[3] E következtetést alátámasztja az is, hogy a rétegkövek 80 centiméteres vastagsága pontosan megfelel a kölcsei diadalívpillérek egykori vastagságának. A pilléreket valószínűleg a templom 1646-os átalakítása során bontották el, de az északi lefaragott nyomát a kutatás során érzékelni lehetett a körítőfal belső oldalán.[4]

A faragványokat a gótikus időszakon belül – eltekintve legkorábbi periódusától – formai alapon nem lehet datálni. A diadalívével együtt, egyetlen periódusban épült templom valamikor a XV. század középső időszaka és a XVI. század eleje között készülhetett.[5]

2. Nyugati kapu

A két északi támpillérből legkevesebb tizennyolc darab olyan faragott kőtöredék is előkerült, melyek méretben is egyező profilja rézsűbe metszett félhomorlatból, na-

gyobb méretű félpálcatagból, újabb, vékony rézsűből és egy nagyobb homorlat indításából áll *(4–6. kép)*. A teljes profil egyik faragványon sem maradt meg, és természetesen számos olyan kő van, melyen a fenti tagozatsornak már csak töredéke látható. A darabok egy része itt is egyenes, a másik íves szakaszból származik, utóbbiak sugara nem túl nagy.

3. Diadalív rétegkövének felmérési rajza

4. Kapukeret rétegköve

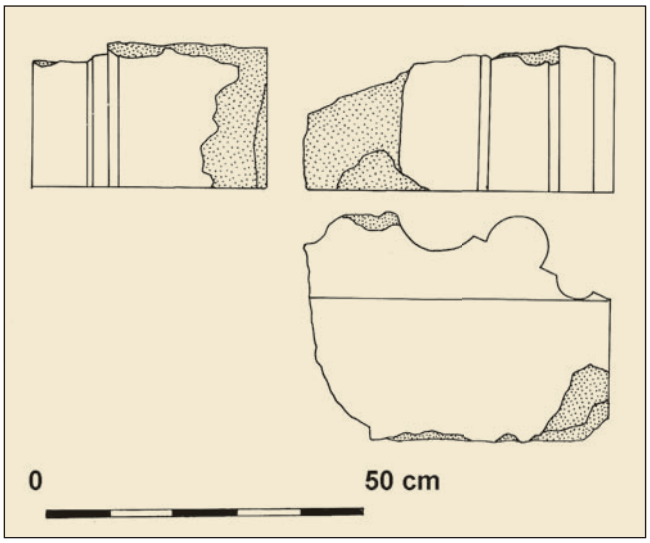

5. Kapukeret rétegköve

A töredékek ablak(ok)ból aligha származhatnak, mivel a templom rézsűs bélletű középkori ablakai ma is a helyükön vannak. Falusi templomok esetében ilyen gazdag profilú ablakbélletek gyakorlatilag amúgy sem ismertek. Szóba kerülhetne még velük kapcsolatban egy ülőfülkekeret is, ez azonban Kölcsén szintén fennmaradt az eredeti helyén. A fentieken túl ajtókeretekre lehet még gondolni. Nyugodtan kizárható azonban, hogy az egykori sekrestyeajtó ilyen gazdag profilozású lett volna, a templom déli, középkori ajtaja pedig ma is épen áll. Kizárásos alapon tehát a templom középkori, nyugati kapujának kerete jöhet szóba a faragványokkal kapcsolatban, melyet egy felirata alapján 1646-ban bontottak el és építettek át jelenlegi, egyszerű formájára (erre ld. fent) *(7. kép)*.

A templom jobbára téglából falazott és sarokarmírozással erősített nyugati homlokzatán, annak középső, lefelé szélesedő sávjában a falazatot valamikor részben másodlagos kövekből újrarakták, s csak a jelenlegi bejárat áthidalása áll téglából. Talán egy nagyobb repedés következtében kellett ezt a sávot újrafalazni, s a károsodás miatt cserélték ki a középkori kaput is. Hogy a kibontott töredékek e kapuból származnak, egy morfológiai megfigyelés is megerősítheti. A templom középkori, déli kapujának profilja ugyanis ugyanazt a tagozatsort mutatja – csak az erősebb félpálcatag helyett körtetaggal –, mint a kibontott faragványoké.[6] A déli bejárat kerete abban is megegyezik a töredékekkel, hogy az ajtószárny számára itt sem alakítottak ki külön tokhornyot, az a keret hátsó felületére simul rá.

A nyugati kapukeret lábazatából nem ismerünk faragványokat, s záradékformájáról sincsenek információk. Habár teljes mértékben nem zárható ki félköríves záródása (ld. erre fent), a gótikus szerkezet miatt jóval valószínűbb, hogy csúcsíves volt. Utalhat erre az is, hogy utódját – már az újkorban – szintén csúcsíves kávával épí-

6. Kapukeret rétegkövének felmérési rajza

tették meg. Az egykori kapukeret datálása formai alapon meglehetősen nehéz. A XIV. század második felében már elképzelhető a profilja, de még a XVI. században is dolgoztak ezekkel a formákkal. Miután azonban nincs okunk feltételezni, hogy nem az egyetlen periódusban megépült középkori templommal együtt készült – s ezt a déli kapuval felmutatható szoros formai kapcsolata szintén alátámasztja –, nagyjából a XV. század közepe és a XVI. század eleje közé lehet helyezni kifaragását.[7]

7. A kölcsei református templom nyugati kapuja

A fényképeket Kollár Tibor (1), Ámент Gellért (2, 4–5) és Papp Szilárd (7), a rajzokat Juan Cabello és Pisch Ildikó készítette.

Jegyzetek

[1] Beszámolóját Juan Cabellótól, Németh Pétertől és Pintér Attilától ld. e kötetben.

[2] Ezekre ld. e kötetben Papp Szilárd tanulmányát a magyar királyság északkeleti régiójának gótikus építészetéről (83–84. jegyzetnél).

[3] A faragványok kialakítása nem igen engedi meg, hogy nyugati karzatpillérekből származzanak. Töredékeink ugyanis valamilyen falszakasz, és nem egy teljesen faragott szerkezet részei lehettek. Ellentmond a karzatnak az is, hogy Kölcsén nem kerültek elő ilyen építményre utaló nyomok, s hogy a faragványok mérete legalább egy nagyságrenddel nagyobb annál, mint amekkora karzatpillérek egy ilyen nagyságú, falusi templomban elképzelhetők.

[4] A templom újkori átalakításaira ld. a fent említett beszámolót e kötetben (miután a két támpillérből az alább tárgyalandó nyugati kapu töredékei is előkerültek, melynek elbontására egy 1464-es felirat alapján bizonyosan ekkor került sor, a diadalívet is e körül az időpont körül, s nem valamelyik későbbi átalakítás során távolíthatták el a templomból).

[5] A különböző időintervallumokat megadó datálásokra ld. Papp 2011c. 340–341., valamint a fent idézett beszámoló.

[6] A tagozatok méretei csak nagyjából azonosak egymással a két keretnél.

[7] A templom felépültének eltérő datálására ld. fent.

Szőcs Péter Levente

Sárköz (Livada) egykori református templomáról

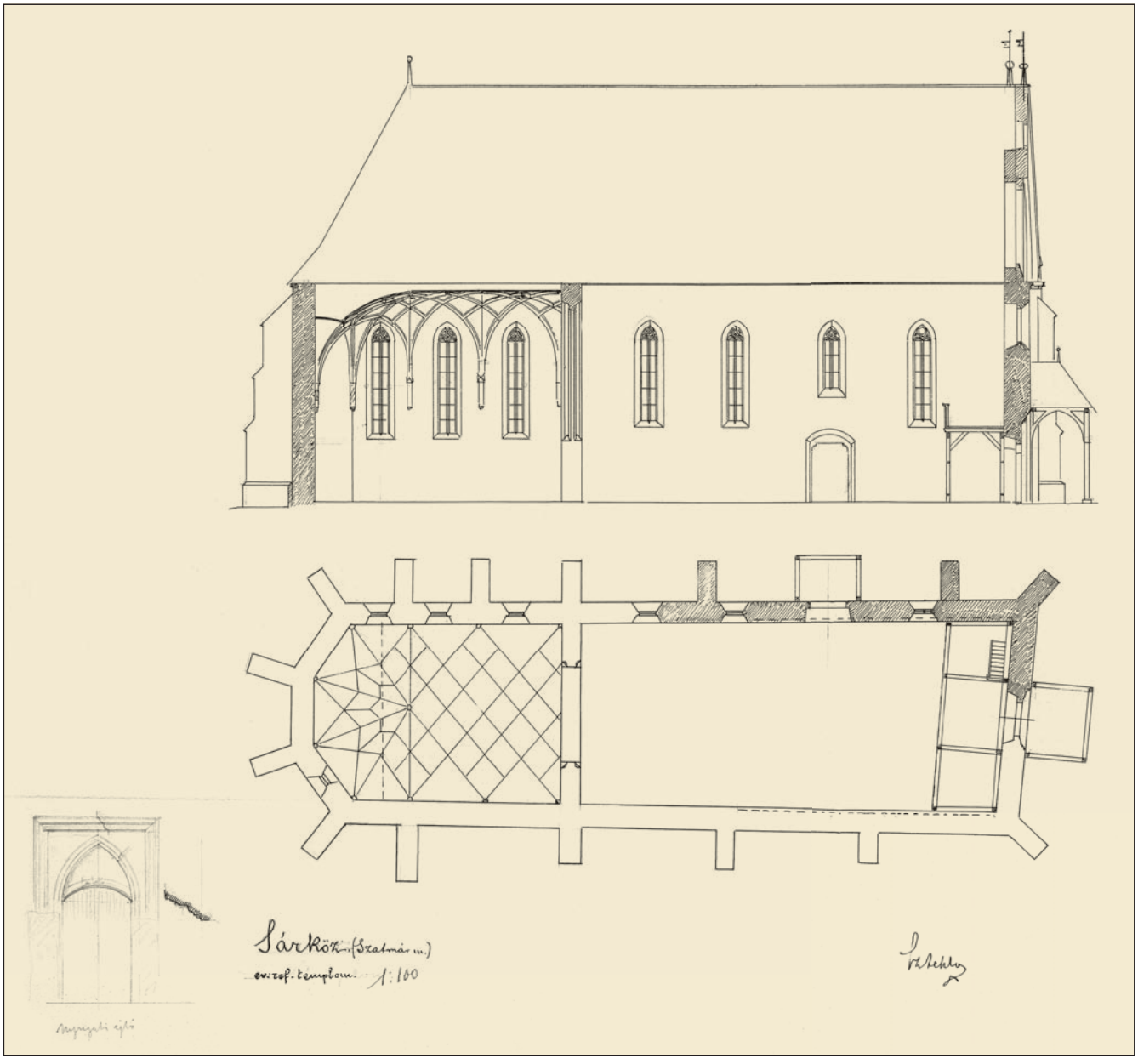
Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schulcz Ferenc 1864-es szatmári utazásakor útba ejtette Sárközt is, ahol akkor még állt a középkori eredetű református templom.[1] Az akkor készült jegyzeteken és vázlatokon kívül[2] mára már nem sok információnk maradt erről az épületről,[3] ellentétben a Sárközből a XIII. század folyamán kialakult, majd később vele ismét összenőtt (Sárköz-)Újlak[4] település középkori templomával, amely megújulva máig fennmaradt. Nem állunk jobban a történeti forrásokkal sem. Sárköz a XIII. század végén a meggyesaljai (szinérvári) uradalom részeként, a Meggyesi Móric család birtokaként tűnik föl a forrásokban. Papját említik a pápai tizedjegyzékben (1335), egyháza ekkor az egri egyházmegyéhez tartozott.[5] Ennél több, Sárköz középkori templomára vonatkozó adatot eddig nem sikerült találni.

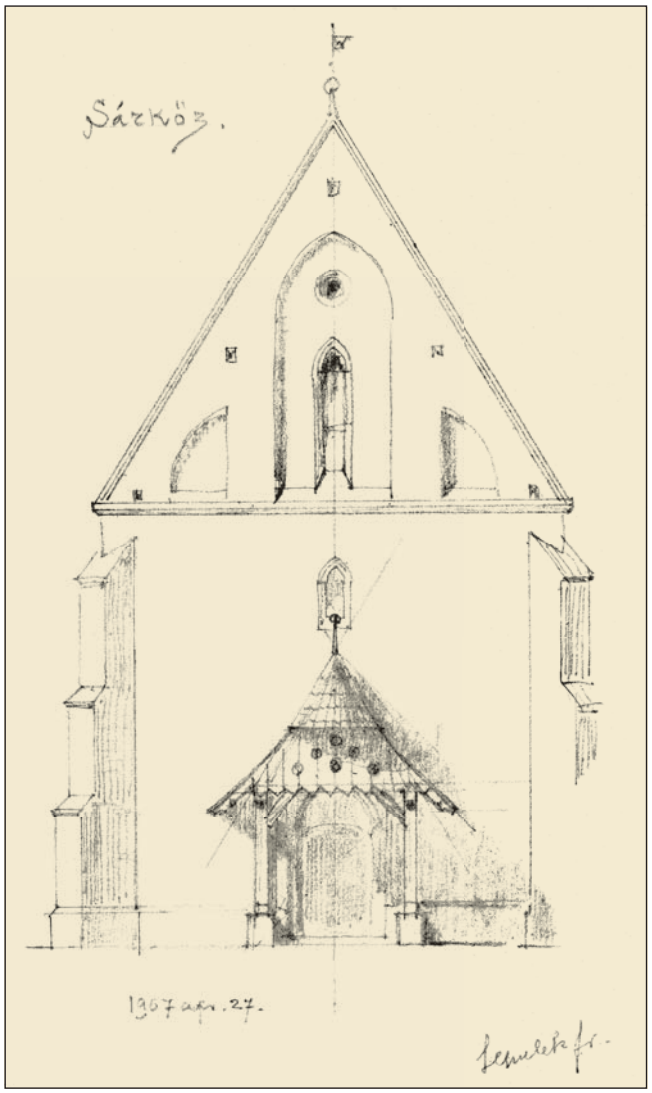
1. Sztehlo Ottó 1906-ban készített felvétele a sárközi templom nyugati homlokzatáról

1906-ra a templom megrongálódott és életveszélyes állapotba került. A sikertelen helyreállítási próbálkozások után,[6] az egyházközség – tágasabb és modernebb istenháza építésének reményében – 1912-ben bontatta le régi templomát, az új építését azonban az I. világháború kitörése meghiúsította. Emiatt a sárközi és az újlaki református gyülekezet egyesült, az új templomhoz szánt, addig összegyűjtött építőanyagot az 1920–1930-as években az egyházi iskola építéséhez használták fel. Az egykori cinterem helyén ültetett gyümölcsösben ma már semmilyen felszíni nyom nem utal a templom helyére, emlékét csak egy fa harangláb őrzi.

A külsőről készült kép *(1. kép)* a nyugati homlokzatot mutatja, előtte fa haranglábbal. E szerint az egyhajós templom zsindelyes sátortetejének nyugati oromzata fából készült, alsó része rézsűsen megtörik és – a tetőhöz hasonlóan – ezt is zsindely borította. A nyugati homlokzat felső részének közepén keskeny ablak látszik, amelynek záródása csúcsívesnek tűnik. A nyugati homlokzaton, az említett ablak alatt lehetett a csúcsíves, egyenes záródású keretbe foglalt kapu, amelynek rajzát Schulcz[7] és Sztehlo vázlatai *(2. kép)* őrizték meg. Az egykori külsőről a déli homlokzat rajzát tartalmazó másik – 1864-es – vázlat-lap[8] ad több információt. E szerint a fedél kettősen tagolt volt,

2. Sztehlo Ottó 1906-ban készített helyreállítási terve a sárközi templomról, alaprajz, hosszmetszet, nyugati kapu

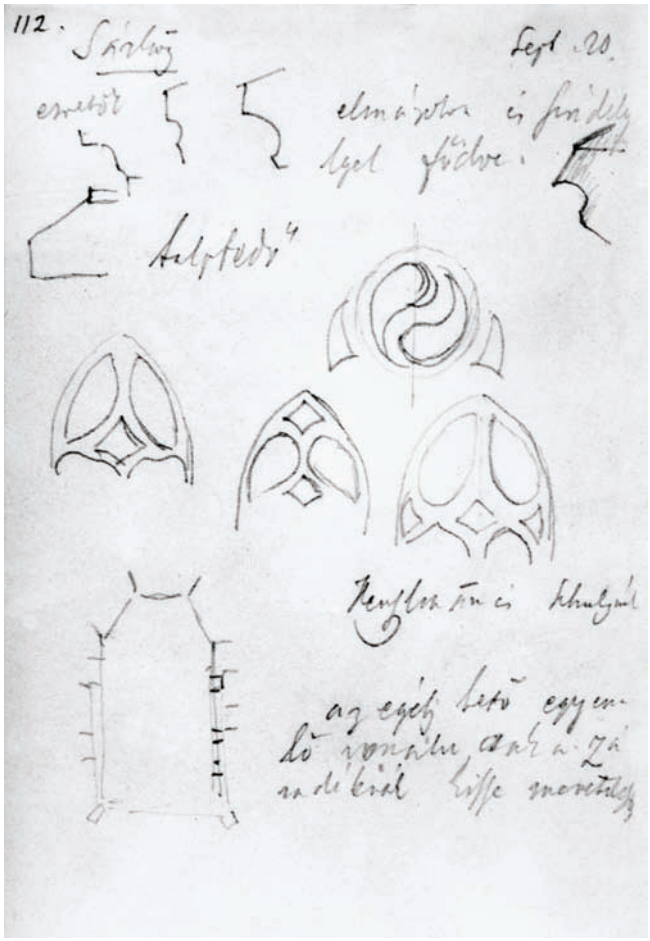
3. Schulek Frigyes 1907-ben készített helyreállítási terve a sárközi templom nyugati homlokzatáról

a nyugati homlokzat előtt egy kis nyitott portikusz állt, ezt mutatja a nyugati homlokzat később készült helyreállítási terve is *(3. kép)*. A hajó és a szentély azonos szélességűnek tűnik, azaz ezen az oldalon nem figyelhető meg beugró szentély-váll. Összesen hét, kettősen tagolt támpillér látszik, amelyből a hajó délnyugati sarkán álló ferdén csatlakozott az épülethez, a továbbiak merőlegesen, kivéve a szentély sarkain állókat, amelyek átlós helyzetűek voltak. A déli homlokzat rajzán ugyancsak hét ablak látszik, mindegyik azonos méretűnek és kialakításúnak tűnik: keskeny rézsűs keretben nyílnak, csúcsíves záródással. A vázlattal azonos részleteket mutat az a felvétel, amelyet valószínűleg Sztehlo készített és a szentély, valamint a hajó déli oldalának egy-egy ablakát mutatja egy támpillérrel *(4. kép)*. A vázlatok és a fénykép szerint az ablakok kétosztatúak lehettek, halhólyagos mérművel. Egy másik – némiképp eltérő kialakítású – ablak mérművét Römer jegyzőkönyveiben láthatjuk *(5. kép)*. A mérművek mellett Schulcz az ablakok és a kapu bélletének metszetét, valamint egy párkány és a lábazat metszetét is lerajzolta. Ez utóbbi megvan Römer vázlataiban is, a párkány profiljának több változatával együtt. A déli homlokzatról készült rajz alapján ez az egyszerű rézsűs lábazat a hajón, a szentélyen és a támpilléreken is végigfutott. Sztehlo 1906-ban, a déli homlokzatról készített vázlatán hasonló megfigyeléseket tehetünk, eltérés csak a pillérek közötti távolságok ábrázolásában mutatkozik *(6. kép)*.[9]

A másik fénykép a templombelsőt mutatja *(7. kép)* a nyugati kaputól a szentély irányába felvéve, a templom hosszanti tengelyéhez képest enyhén észak felé fordulva. A hajó és a szentély mennyezete fakazettás: nyilván az újkorban alakították ki, ahogyan a szentélyben látható karzatot és a deszkapadlót is. A diadalív őrizte középkori formáját, csúcsívesen záródott. A szószék a déli oldalon állt. A szentély záródásában két hosszú és egy kerek ablak látható. Talán ennek az ablaknak a háromosztatú, halhólyagos mérművét rajzolta le Römer *(8. kép)*. A képen látható előbbi két ablak kialakítása megegyezik a Schulcz-féle vázlaton láthatóékkal. Az ablakok elrendezése viszont

4. Sztehlo Ottó 1906-ban készített felvétele a sárközi templom déli oldaláról (?)

5. Rómer Flóris Sárközön készített jegyzetei és vázlatai

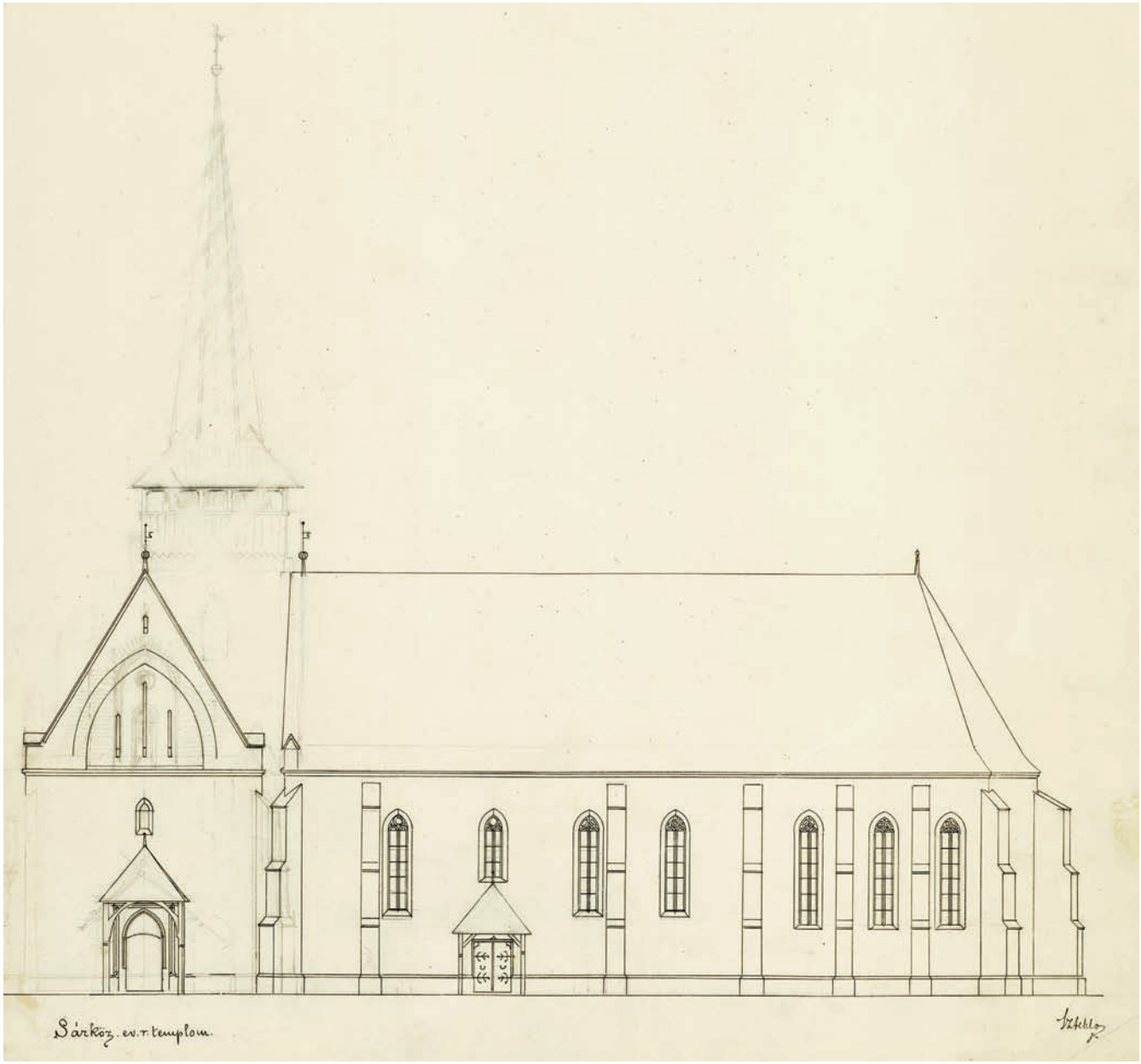
meglehetősen furcsa. A kerek ablak nem a keleti zárófalon, hanem az északkeleti rézsűs oldalon látható, és egyik ablak sem esik a templom hosszanti tengelyébe. Az érzékelt eltérés abból is adódhat, hogy a nyugati hajófal ferde volt, ahogyan Sztehlo vázlatán látható *(2. kép)*. Az alaprajzi elrendezés Rómer vázlatán is tanulmányozható *(5. kép)*: a hajó és a szentély ugyanolyan széles, valamint az északi oldal pilléreinek száma megegyezik a déli oldaléval, azaz 7–7, ahogy Schulcznál is. A hajó északnyugati sarkának pillére – déli párjához hasonlóan – ferde, a két másiké is azonos módon egyenes, az északkeleti sarokpillér viszont ferdén csatlakozik és nem egyenesen, mint déli párja. A szentélynél az északi oldal pillérei mintha nem lennének egy vonalban déli párjukkal, sőt az egyik ferdén áll. A Sztehlo rajzán rögzített alaprajzi elrendezés némileg eltér ettől *(2. kép)*. A különbség elsősorban a pillérek kiosztásában és egymás közötti távolságában látható, valamint a hajó északkeleti támpillérét itt egyenesnek ábrázolták. Sztehlonál a hajó pillérei valamivel rövidebbek, mint a szentélyé és ahogy már jeleztük, a nyugati hajófal ferde. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a templom a középkor folyamán több periódusban épülhetett, de e megfigyelések hitelessége, és egyáltalán e képi és rajzi dokumentumok értéke mindaddig bizonytalan marad, amíg nem vethető össze – legalább részben – a templom „kézzel fogható” maradványaival.

Az összehasonlításra – legalábbis részben – a közelmúltban lehetőség nyílt, amikor előbb a templom pontos helyének meghatározására, majd maradványainak részleges feltárására került sor. Mint említettük, az elbontott templom helyére felszíni nyom nem utalt, csak az egykori telek volt ismert. Itt, több helyszíni szemle után, a területről szintfelmérést készíttettünk, majd légi fotózást, valamint elektromos-rezisztenciás, geo-mágneses és földradaros méréseket végeztettünk.[10] A mágneses prospekciós módszer nem adott értékelhető eredményt, ugyanakkor a földradaros vizsgálat nyomán kirajzolódó jelenség jól illeszkedett a sokszögzáródású, támpilléres szentély feltételezett alaprajzához, északi oldalán sekrestyével. Az elektromos ellenállásmérések megerősítették, hogy az azonosított jelenségek épületalapokként értelmezhetők, amelyek a mai felszíntől számítva 1–1,5 méteres mélységben maradtak meg. Ezek után került sor a régészeti ásatásra,[11] az eddigi megfigyelések és mérések hitelesítésére. A földradaros mérés nyomán azonosított jelenség vizsgálatára két kelet–nyugati tájolású kutatóárkot nyitottunk, majd a feltárást a déli oldalon egy újabb szelvénnyel bővítettük.

A feltárás eredményeképpen sikerült azonosítanunk az elbontott templom szentélyének északi falát, azaz a kiszedett alapozási árok törmelékes visszatöltését és – helyenként – a felszíntől mintegy 1 méteres mélységben a megmaradt alapozást, amely habarcsba rakott tégla- és terméskő-darabokból áll *(9. kép)*. Megfigyelhető volt továbbá a hajó északi falalapozásának részlete (bő habarcsba rakott terméskövekből áll) a ferdén csatlakozó északkeleti és északnyugati pillérekkel. A szentély alapozása furcsa módon az északkeleti pillérhez csatlakozik, és a megfigyelt részlet alapján e pillérhez képest utólagosnak tűnik *(10. kép)*. Az északi kutatóárokban két, a templomhoz csatlakozó helyiség alapozása került elő *(11. kép)*. Mindkettő négyszögű, a keleti alapozása sekélyebb és keskenyebb, nagy terméskövekből készült, kevés habarcsba rakva, mérete mintegy 5×6 méter. Mivel a szentélyhez csatlakozik, bizonyára az egykori sekrestyével van dolgunk. A nyugati helyiség (mérete mintegy 6×7 méter) a hajóhoz csatlakozik, alapozása téglával kevert tört kő kemény habarcsban. Mivel a hajófal mellett épült, talán egy előcsarnok lehetett. Úgy tűnik, ez a helyiség korábban épült, mint a sekrestye, ugyanis ez utóbbi a nyugati helyiség keleti falához csatlakozik. A déli oldalon nyitott szelvényben a szentély déli falának és két csatlakozó támpillérnek törmelékkel visszatöltött alapozási árka került elő

(12. kép). A mai felszín alatt a humusz és a templom bontásából származó törmelékes feltöltés 20–30 centiméter vastagságú réteget képez. Ez alatt már megfigyelhetők az alapozási árkok, amelyek alapján a templom egykori járószintje a mai közelében lehetett. A bontásból származó réteg alatt a sírok beásása, illetve helyenként viszonylag kis mélységben a bolygatatlan altalaj is megfigyelhető. A kutatás korlátozott volta miatt nem figyelhettünk meg sírokat, az északi előcsarnok közepén viszont egy négyszögű gödör laza betöltésében sok másodlagos helyzetű, törött embercsont került elő. Itt feltehetően egy kripta lehetett.

Összegezve a feltárás eredményeit, be kell ismernünk, hogy több a nyitott kérdés, mint a megoldott. A korlátozott lehetőségek miatt valamennyi kérdés megválaszolására nem is lehetett számítani. Tisztázódott a templom pontos helye, tájolása és méretarányai. E szerint a templom mintegy 20–21 méter hosszú volt. A hajó nyugati falát ugyan nem sikerült megtalálnunk, csak az északnyugati ferde támpillért, de ebből, valamint a fennmaradt vázlatokból és fényképekből nagy biztonsággal kikövetkeztethető a templom hossza. Az is világossá vált, hogy a szentély és a hajó nagyjából azonos hosszúságú: 10–10 méter. A szentély szélessége ugyancsak 10 méter körüli,

6. Sztehlo Ottó 1906-ban készített helyreállítási terve a sárközi templomról, déli- és nyugati homlokzat, torony-terv

7. Sztehlo Ottó 1906-ban készített felvétele a sárközi templom belsejéről

a csatlakozó támpillérek hossza 2 méter körül lehetett. Az alapozási árok tanúsága szerint a falak vastagsága 0,80–1 méter volt, így a szentély belmérete 8×8–9 méter körül lehetett, amelyhez hasonló méretű hajó csatlakozott. A pillérek helye és száma megegyezik a vázlatokon megfigyelhetőkkel. Világossá vált, hogy a feltárt szentélyt később toldották a hajóhoz, ahogy a két északi melléképületet is. A szentély és a hajó csatlakozásának az északi oldalon megfigyelt furcsasága miatt nem kockáztatható meg egyelőre alaprajzi rekonstrukció – hiszen nem világos a hajó szélessége és a diadalív helye. Keltezésre alkalmas leletanyag nem került elő, így a templom, illetve egyes részeinek kronológiáját tekintve továbbra sincs biztos támpontunk.

Lényeges eredmény, hogy a korábban kizárólag az archívumok lapjairól ismert templom maradványai kézzel fogható mivoltukban kerültek elő – vizsgálatuk kedvezőbb körülmények közt kiterjeszthető és folytatható.

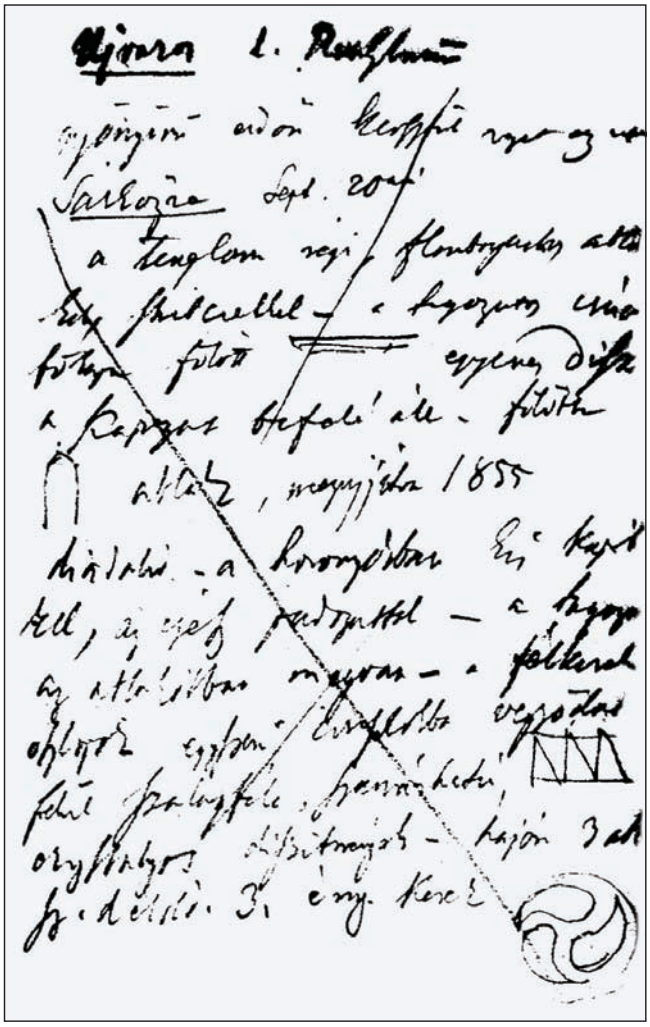
Az archív képek forrása: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 10487 (1), 2614 (4), 10488 (7), Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 3680 (2), 3683 (3), 3685 (6), Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XV. 112. (5), XV. 111. (8). A fényképeket és a rajzot a szerző készítette (9–12).

Jegyzetek

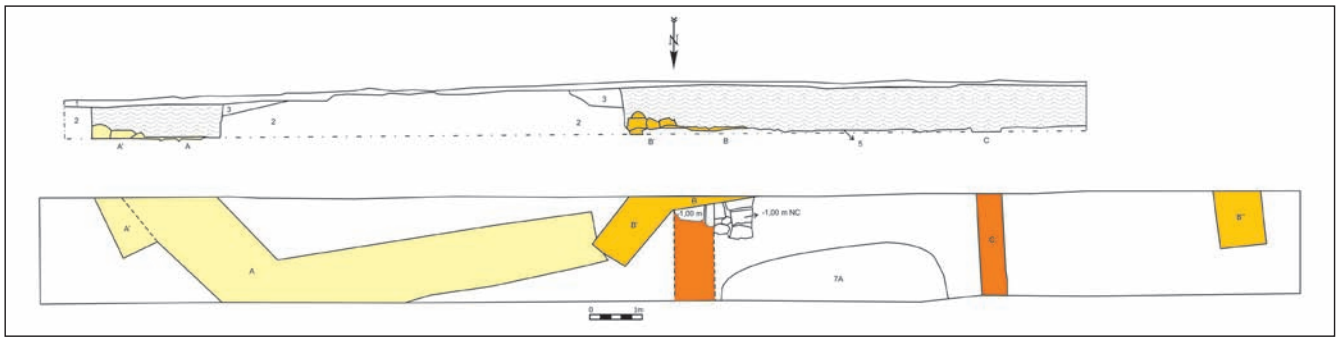
[1] Henszelmann 1864. 129., 159.

[2] Két lapon Schulcz Ferenc vázlatai: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13209 és K 13211, közli: Németh 2008. 521–522., valamint: Papp Sz. 2011a. 127–128. és 15–16. kép. Römer Flóris ekkor készített jegyzeteit és vázlatait ld.: Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XV. 111–112.

[3] 1906 és 1911 között a templom tervezett helyreállítása kapcsán az egyházközség a Műemlékek Országos Bizottságának támogatását kérte. Az ügyben keletkezett iratok: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB 1906/291., 435. 455, 1907/177., 1908/163., 274., 1910/281., 367., 1911/649. Az ugyanekkor készült vázlatok: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 3680., 3681., 3683., 3684., 3685; az egyiken Schulek Frigyes aláírása és dátum: 1907. április 27., két másikon Sztehlo Ottó szignója. E szerint, a templom tervezett felújítása kapcsán Sztehlo Ottó, a MOB másodépítésze – Schulek Frigyes irányításával – a jelzett időpontban három változatot dolgozott ki a boltozat és a nyugati homlokzat megújítására (ez utóbbinak új oromfalat kívánt építeni). Ld. továbbá Sztehlo Ottó 1906 szeptemberében készült fénykép-felvételeit: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 10487 (a külsőről) és 10488 (a belsőről). A Sztehlo jelentésében említett harmadik felvétellel azonosítható

8. Römer Flóris Sárközön készített jegyzetei és vázlatai

9. A templom észak oldala, a szentély és a hajó feltárt alapozása. Felszínrajz és metszet

az uo. található 2614 sz. kép is. Köszönöm Bardoly Istvánnak és Bakó Zsuzsannának, hogy az itt említett forrásokat rendelkezésemre bocsátotta.

[4] Maksay 1940. 226–227.; Németh 2008. 324.

[5] A középkori történeti adatokra ld.: Maksay 1940. 205.; Németh 2008. 258.

[6] Ld. a MOB erre vonatkozó, a 3. sz. jegyzetben említett iratait.

[7] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13211. (Papp Sz. 2011a. 16. kép).

[8] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13209. (Papp Sz. 2011a. 15. kép).

[9] Sztehlo az ekkor készült jelentésében sommásan így írja le a templomot: *Az egyhajós, hajóból és szentélyből álló templom a 16ik századból való szentélye hajdan boltozva volt, jelenleg az egész templom vízszintes deszkamennyezettel van ellátva. Ablak mérművei felső részükben ép, de valamennyi ablakosztó hiányzik. Nyugati hajója csúcsíves, de már renaissance tagozatokkal van profilírozva. Egyéb műrészletei nincsenek is kivéve még a támpilléreken imitt-amott meglevő vízcsapó párkányokat és az erősen kopott, laposan kezelt lábazati párkányt.* Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB 1906/435.

[10] A méréseket 2011-ben a Szatmár Megyei Múzeum megrendelésére a Vandalay IND készítette. Ld. az erről készült jelentést és dokumentációt a Szatmár Megyei Múzeum irattárában: Dr. Felix Marcu – Dr. George Cupcea – Ioniță Petiș: *Cercetări de rezisitivitate electricăși radar (jud. Satu Mare)*. Cluj Napoca, 2011.

[11] A feltárást a Szatmár Megyei Múzeum végezte 2014 tavaszán, az ásatási jelentést és dokumentációt ld. a Szatmár Megyei Múzeum irattárában.

10. A szentély és a hajó északkeleti pilléreinek feltárt alapozása

11. A sekrestye és az északi előcsarnok feltárt alapozása

12. A szentély déli oldala és a csatlakozó támpillérek feltárt alapozása

Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente

Bere (Berea) középkori templomának kutatása és elméleti rekonstrukciója

Szatmár középkori műemlékeiről szóló ismereteink a közelmúltban egy szerény megjelenésű és méretű, ám eredetileg az átlagos falusi egyházakénál összetettebb térszerkezetű, s – a régió romániai oldalán egyelőre egyedüliként – falképekkel is díszített református templom falkutatásának eredményeivel gazdagodtak. Ezek összefoglalását, az objektumra vonatkozó középkori adatokat, valamint a 2010-ben feltárt falképet és művészettörténeti értékelését nemrég ismertették.[1] A információk kiegészítésére és a kutatások folytatására a templom helyreállításának előkészítése adott alkalmat.

Bere lakossága földesuraival együtt valószínűleg a XVI. század derekán csatlakozott a protestáns hitújításhoz. A református egyházközség keletkezésének ideje az 1550-es, 1560-as évekre tehető, és az rövidesen a Középszolnoki Egyházmegye keretébe tagozódott. 1604-ben említették első ízben mint önálló egyházközséget, 1652-ből ismerjük név szerint az első lelkészét, Ardai Mihályt. 1765-től vezették anyakönyveit.[2] Az 1821–1822. évi generalis konvent után az egyházközség a Nagykárolyi Egyházmegyéhez csatlakozott. Mivel patrónusai között módosabb közép- vagy nagybirtokosok a XVIII–XIX. században nem voltak, így Bere egyházközsége viszonylag szegény volt ebben az időszakban, az 1809. évi összeíráskor például földjei és pénztőkéje sem voltak.[3] 1829-ben is csak azt rögzíthették az egyházmegyei kiküldöttek, hogy *hol több hol kevesebb szántásból van a jövedelem […] kamara és pincze nincsen.*, az 1833-as vizitáció pedig azt írja, hogy *Templom Torony Parochia szenvedhető állapotba vagynak*.[4] Középkori templomát 1733-ban bővítették, 1766-ban, 1806-ban és 1826-ban renoválták.[5] 1852 és 1859 között nagyobb átalakításokat végeztek a templomon, ezekről az épületkutatás kapcsán teszünk majd említést.

1. A déli hajófal kutatás közben

1880-ban cserepezték a tetőt, 1898-ban és 1903-ban ismét a tetőt javították, 1885-ben, 1914-ben, 1935-ben, majd 1951-ben a homlokzatot és a belső falakat tatarozták.[6]

Miután 1993-ban előbb egy 124×190 centiméteres keretbe foglalt, Köpenyeges Madonnát ábrázoló falkép bukkant elő véletlenszerűen északi falának vakolata alól,[7] 2010-ben már célirányos falkutatások bontották ki az eredetileg a teljes északi hajófalat elfoglaló, korai – alighanem még XIII. századi – Krisztus Színeváltozása falkép töredékeit. Ugyanekkor körvonalazódtak az újkori hajóba belefoglalt, román kori struktúra maradványai: a hosszanti hajófalak, rajtuk az egykori nyugati karzat lenyomataival. A falcsorbázatok és boltozatmaradványok alapján akkor elvégeztük a nyugati térrészek elvi rekonstrukcióját, jelezve, hogy kísérletünk további, régészeti irányú megerősítést igényel.

Újabb kutatásainkhoz a templom helyreállításának előkészítése adott alkalmat 2013-ban. A modern vakolatok eltávolítása lehetővé tette a középkori részek alaposabb vizsgálatát, a templombelsőben és körülötte nyitott nyolc, illetve négy ásatási szelvénnyel pedig sikerült az Árpád-kori épület alapjainak zömét és bővítményeit megkutatni, így mára nagy vonalakban vázolható az alaprajz és az építéstörténet a relatív kronológiával.

2. A déli hajófal belső falszövetének periodizációs rajza

Kiderült, hogy a déli oldalon két, egymástól különálló középkori faltömb maradt meg a mai falazatba belefoglalva: egy három, illetve egy két méter hosszú, utóbbi – mely enyhén dőlt kifele – csak két és fél méter magasságig *(1. kép)*. A kettő közti részt – éppen az egykori déli bejárat helyét – újkori falazat töltötte ki, melybe belebontva sem lehetett megállapítani az egykori kapu nyugati – vélhetően lépcsős – bélletének pontos tagolását, az ugyanis csorbázatként jelentkezett. Kívül és belül is a záradék legkülső rétegének ívindításából maradt csupán kilenc téglányi szakasz, nagyjából a félköríves záródás negyede *(2. kép)*.

A karzat fölött egy 58 centiméter széles és 85 centiméter magas külső nyílású, egy téglahossznyi belső szélességű ablakot bontottunk ki, fölötte pedig egy ékállású téglákból kialakított, egyetlen soros fűrészfogdíszt, melynek északi párjából is csak a hajóhomlokzat hosszának a felényi, a nyugati szakasz maradt épen. Mindkét hajófal felső hatsornyi téglafalazata újkori – az északi oldal keleti felében tizenegy téglasornyi magasságban –, és mindkét külső oldalon megfigyelhetők voltak 60–70 centiméter széles, négy téglasornyi magas fészkek befalazásai, melyekről utóbb derült ki, hogy a falhoz rakott újkori támpillérek bekötésére szolgáltak. A román kori hajó északi fala teljes hosszában eredeti állapotában áll, de csak északkeleti sarka ép – ez is csak a barokk ablak alatt –, a nyugatit az újkorban nekifalazott támpillér bekötésekor szétroncsolták, annak lebontásakor pedig köpenyezték *(3. kép)*.

A hajó délkeleti faltömbjének alján egy rövid szakaszon, illetve az északi hajófal nyugati végén megfogható volt még az eredeti lábazati megoldás: egy félhengeresre és két rézsűsre kialakított téglasor alkotta profilozását. A tömb belső falán, 2,3 méter magasságban két, tenyérnyi festett vakolattöredék utalt arra, hogy a déli falat is díszítette falkép. Ez alatt a falszövet felülete mindenütt

3. Az északi hajófal homlokzata kutatás közben

stokkolásszerű, szándékos levésés nyomait mutatta. A karzatépítménynek a déli falon körvonalazódó csorbázatai annak szerkezetére vonatkozólag nyújtottak fontos információkat: mellvédje 40 centiméter széles és csak 53 centiméter magas volt, s fölötte árkádsor emelkedett. Déli árkádjának azonosítható volt az ívindítása a karzatpadlótól 1,28 méterre, szélessége pedig 42 centiméter. E megfigyelések különösen fontosnak bizonyultak, miután a karzatnak más lenyomata nem maradt: az északi hajófal a karzatra vezető lépcsőfeljáró maradványát és az északnyugati sarokban egy észak–déli tengelyű keskeny boltozat nyomát őrizte meg – mely a feljáró derékszögben délnek forduló rövid, legfeljebb két-három lépcsőfoknyi felső rámpaszakaszát fedte le *(4. kép)* – , a nyugatit pedig elbontották a torony építésekor.

A karzatra vonatkozó információink kiegészítése végett és elsősorban az ismeretlen szentélykonfiguráció tisztázására nyitott szelvényekkel a középkori templom belseje által elfoglalt felület 55%-át tártuk fel *(5. kép)*. Az így

4. Az északi hajófal belső falszövetének periodizációs rajza

5. A régészeti kutatások összesítő alaprajza

előkerült templomalapozás helyenként csak hat-hét téglasornyi magasságban maradt meg, máshol kitermelték vagy a sírokkal ásták el, így – szinte a teljes szentély felületén – csak az alapozás lenyomata volt megfigyelhető *(6. kép)*. Viszonylag épen őrződött meg a karzat két négyzetes keresztmetszetű tartópillérének lábazata, annak jeleként, hogy az épületrész a kora újkor végéig állhatott. Az 54×54 centiméteres pillérek lábazata 7–8 centimétert ugrik ki, profilozása megegyezik az épület külső falainak lábazatáéval: egy félhengertag és alatta két, rézsűs szélű téglasor alkotta *(7.kép)*.

A középkori járószint átlagosan 70–75 centiméter mélyen volt a 2013-ban felbontott padló szintjétől, a téglasorok talpa pedig mintegy 108–115 centiméter mélyen feküdt, ez alatt váltakozó sorokban döngölt agyagból és elterített törött tégladarabokból álló rétegek következtek, melyek teljes vastagsága 35 és 75 cm között váltakozott, talpukat 165–190 centiméter mélységben figyeltük meg. Gondosabban megvizsgálva ezeket kiderült, hogy két eltérő építési fázist különíthetünk el egymástól, melyek azonban egymáshoz nagyon közeli alaprajzot rajzolnak ki *(8. kép)*.

A korábbi építési fázist a döngölt agyagos–téglatörmelékes alapozási rétegek fölött legfeljebb 8–10 téglasor alkotja, kivételt képez a karzatfeljáró alatti rész, ahol 15 sor (110 centiméter) magasságban áll, azaz felmenő fal is maradt belőle *(4. kép)*. Ez az alapozás folyamatosan végighúzódik a hajófalak,[8] valamint a két karzatpillér alatt, észak–dél irányban, 95 centiméter széles sávalapozásként, majd mintegy 80 centiméterrel ugrik be a diadalívpilléreknél, melyek 118 centiméter szélesek *(9–10. kép)*. Ettől keletre a 3,5 méterre szűkülő, félköríves apszissal záródó szentély falalapjából már csak itt-ott maradt néhány *in situ* tégladarab a döngölt agyagos–téglatörmelékes alapozási rétegek fölött.

A két hosszanti hajófal álló román kori részei képezik a második építési fázist. A korábbi és a későbbi építési fázis közötti különbséget csak a falszövetben helyenként jól

6. A feltárt középkori szentély kelet felöl

megfigyelhető vízszintes cezúra mutatja, az alkalmazott habarcsban nem igazán lehetett különbségeket felfedezni.[9] A déli hajófal és az alatta húzódó alapozás eltérő nyomvonala mellett az alaprajz két további pontján is világosan észlelhető a diszkrepancia: a második építési fázisban az északi hajófal vastagságában lépcsőfeljárót képeztek ki, s ennek érdekében 35–38 centiméterrel szélesebbre építették a falazatot, azaz beugratták a hajótérbe, ám ez csak részben támaszkodik az I. fázis keresztirányú sávalapozására, a két vége konzolosan kiáll, nincs alattuk alapozás *(4–5. kép)*. A másik pont, ahol az I. fázis alapozási nyomvonalától eltértek, a hajót a szentélytől elválasztó diadalív helye. Az északi oldalon a felmenő falazatban – annak ellenére, hogy itt a XVIII. századi épületbővítéskor a román kori hajó északkeleti sarkának belső szövetét elroncsolták – megragadható volt a diadalívpillér keskeny csorbázata[10] és belső nyugati sarka. Ennek helyzetéből leolvasható, hogy a jelenleg is álló hajó (II. fázis) diadalívének tengelye körülbelül fél méterrel keletebbre volt, mint az I. fázisé, azaz pillérje csak részben támaszkodhatott a korábbi pilléralapozásra, keleti fele „lelógott" róla. Egyik korai pilléralap körül sem voltak alapozási bővítmények, így nem tudjuk, hogy a II. fázis pillérjei mennyire ugrottak be, mekkora volt a diadalív árkádjának szélessége.

Az I. fázishoz tartozó, négy méter belső hosszúságú szentély egy méter széles, döngölt agyagos–téglatörmelékes rétegződésű alapozása körül semmiféle más alapozásnyomot nem találtunk, sírgödröket viszont igen, bár feltűnő, hogy az északkeleti szakaszára nyitott S4 szelvényben egy hozzá képest koncentrikus helyzetű, kissé nagyobb sugarú körív mentén jelentkezett a bolygatatlan agyagréteg széle, ami látszólag arra is utalhat, hogy ott a II. fázis apszisfala miatt nem temetkeztek *(5–6. kép)*.

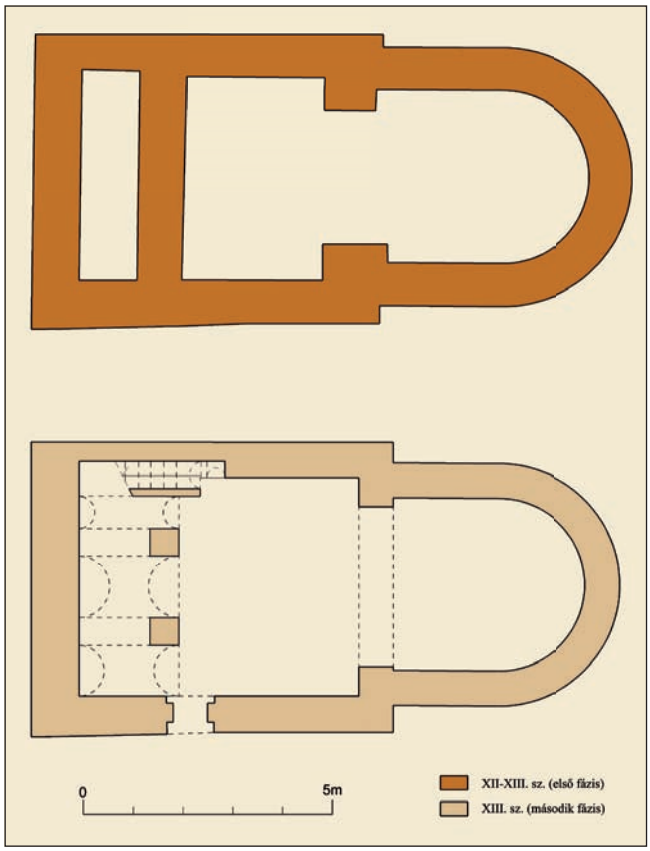
Annyi tehát joggal valószínűsíthető, hogy a II. fázisú szentély egészében vagy legalább részben a korábbi alapozásra támaszkodott, esetleg kelet felé valamivel nagyobb sugarú ívvel záródott, lelógva az alapról. Leginkább az elődjével azonos, félköríves apszist feltételezhetünk.

Az alaprajzban tetten érhető kis különbségek okán joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon volt-e releváns időkülönbség a két építési fázis között és nem csupán egy a kivitelezés folyamán bekövetkezett tervváltoztatás eredményezte-e az eltéréseket? Erre aligha fogunk választ kapni, a rétegtani megfigyelések sem segítenek ennek eldöntésében.

A déli hajófalnak a diadalívpillér és a karzat közé eső szakaszán megfigyelhető volt egy szorosan a fal mellé rakott, két téglasornyi, középkori falazóhabarcsos alapozás, melynek talpa valamivel feljebb volt, mint az első fázis falalapjáé, eredeti szélességét viszont nem lehetett meghatározni, az újkori temetkezések elvágták az északi kiterjedését *(5. kép)*. Biztosan későbbi, mint a második építési

7. A karzatpillérek maradványai és az alattuk húzódó sávalapozás (I. fázis)

8. A templom két román kori építési fázisának alaprajzai

fázis, nincs vele kötésben, sőt téglasorai[11] rátakartak a déli fal legalján megőrződött vakolt felületre. Felvetődhet a kérdés, hogy volt-e északi megfelelője, ott viszont egy szorosan a fal mellé, mélyre leásott sírgödör még a nyomát is elvihette. Rendeltetését találgatva egy dongaboltozat belső, köpenyezésszerű támasza merülhetne fel, de a feltételezést gyengíti, hogy egy ilyen rendhagyó megoldás használhatatlanná tette volna a déli kaput – ami egyébként bármilyen más felépítmény esetén is érvényes –, és eltakarta volna a falképeket.

Az északi oldalon nyitott külső szelvényekben előkerült egy a szentélyhez hozzáépített sekrestye 66 cm széles, szép szabályos falazatú, keleti és nyugati falának alapozása. Előbbi több középkori sírt vágott, utóbbit pontosan az északkeleti hajósarokhoz illesztették. Habarcsuk jellege inkább a késő középkori vagy kora újkori keltezés mellett szól.

Amint azt a homlokzatokon végzett falkutatás is előrevetítette, majd a régészeti ásatások igazolták, az újkorban több támpillért is hozzáillesztettek a templomhajóhoz, valamilyen jelentős statikai probléma vagy problémák megoldására. A három azonosított támpillér közül kettő a déli homlokzat bejárat körüli részét volt hivatott megerősíteni, egy pedig az északnyugati hajósarkot, de a bekötési fészkek alapján legalább még egy állt északon, illetve a délnyugati sarkon *(1, 3, 5. kép)*.

A déli oldalon nyitott szelvényben előkerült a bejárat kőből rakott küszöbének részlete, egy lépcsőfok alapozás, illetve a kapu keleti bélletsarkának alsó fragmentuma, ami alapján hozzávetőleg 115 centiméter széles külső kapunyílással számolhatunk. A kaput közrefogó két támpillér a méretek és az alapozási mélységek alapján nem egyszerre épült meg, s kissé furcsának is tűnik párhuzamos létüket feltételezni. Elvileg nem zárható ki, hogy ha leszűkített formában is, de megépülésük után is használható maradt a déli bejárat. Keltezésükhöz nem sok támpont kínálkozik, de fontos észrevétel, hogy a vastagabb és mélyebbre alapozott keleti támpillér bekötésének nincs nyoma a kapu nyílását is betöltő és a falkoronáig emelkedő modern falazaton, mely a két déli középkori faltömböt összeköti, annak elkészültekor tehát már lebonthatták. Ez a falazat pedig a jelek szerint egyszerre épült fel a középkori szentély lebontását követő hajóbővítéssel, ugyanis a belső ol-

9. A korai fázis diadalívpilléreinek alapozásai

dalán megfigyelhettük egy olyan szegmensívvel záródó – és a hajó újabb, déli bővítményének építésekor megszüntetett – ablak maradványát, melynek formája és méretei megegyeznek a ma is látható többi barokk ablakéival.[12] Az első hajóbővítésre 1733-ban került sor,[13] majd 1766-ban renoválták az épületet, amire a nemrég feltárt és restaurált felirat utal a hajó északi falán.[14] A bővített templom egységes homlokzatának kialakításakor tehát ezt a támpillért már elbontották.

Valamikor az újkorban elfalazták a nyugati karzat két szélső árkádjának nyílását is, de a falszélességnél sokkal vastagabb falakkal – alapozásaik 120 centiméter széle-

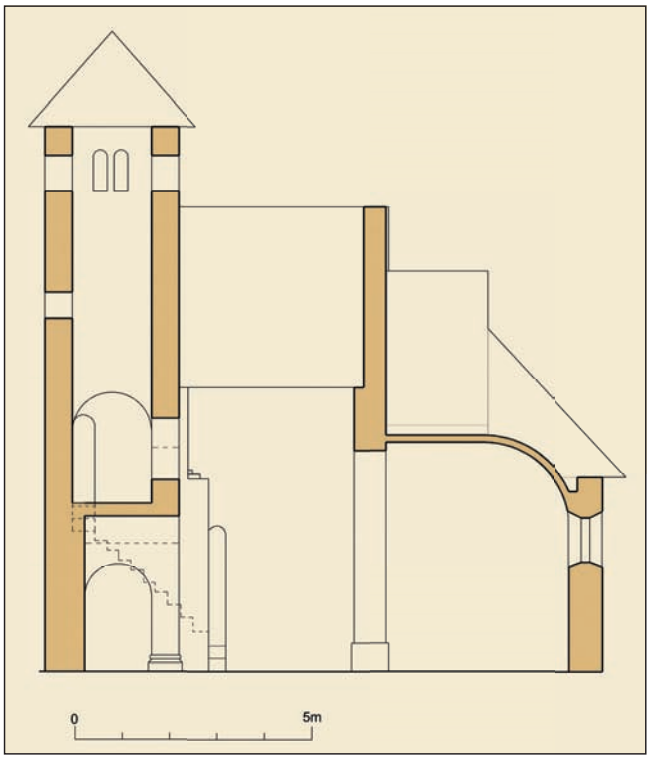
sek –, amit nem magyarázhatunk mással, mint a karzat szerkezetének jelentős meggyengülésével. Ezt igyekezhettek ellensúlyozni az alátámasztó faltömegekkel és a karzat homlokfalának vonalában felépített külső támpillérekkel is. Tekintettel a középkori déli falak jól érzékelhető kihajlására, valamint arra, hogy a falkutatás nyomán biztosra vehetjük, hogy a karzat emeletén is volt egy árkádsor *(5. kép)*, talán nem annyira kockázatos feltételezés egy a középső karzatszakasz fölé emelkedő, vastagabb falú torony meglétére gondolni, amely a falak statikai problémáját okozhatta.

Ez a torony lehetett a mai, 1854-ben emelt torony[15] elődje, melyre több forrás is utal, s amelyben már a XVIII. század végén két harang is lógott. Az 1809. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv[16] közvetve utal régiségére is: *Vagyon kö Torony és abban két Harang, mellyeket Ekklésiánk maga költségén öntetett Lázár nevű Harang öntövel, a nagyobbikat 1785-ben.* 1826-ban a tornyot a templommal együtt kimeszelték, ugyanakkor készült a mai szószék,[17] illetve a templom *földje feltölttetik […] és megpadimentumoztatik.*[18]

A környék számos épületét megrongáló, 1834. október 10-i földrengés nem kímélte a berei templomot sem,

10. A hajó északi fala a kutatások közben a feltárt falképekkel és a karzatra vezető lépcső maradványaival

11. Hosszmetszet a román kori II. fázisú templomon keresztül (rekonstrukciós elképzelés)

a falain keletkező károkat csak 1852-ben sikerült kijavítani, majd a torony után 1859-ben felépült a nyugati karzat,[19] amelyet a 2014. évi helyreállításkor elbontottak. Adatainkat értelmezve talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy 1852–1854-ig még a földrengéstől megviselt középkori torony[20] és karzat állhatott a hajó nyugati végében *(11. kép)*, de akár a külső támpillérek létét is indokolhatták az 1834 és 1852 közötti időszak állapotai.

A régészeti kutatás során, a templom körül és belül működő temető mintegy 40 sírja került elő. Mind nyugat–keleti tájolású, nyújtott vázas temetkezés. A rétegsorokból adódó helyzetből és az előkerült mellékletek alapján az a következtetés vonható le, hogy a templomon kívül és belül a középkorban és az újkorban folyamatosan temetkeztek. A mellékletek mind az újkori temetkezésekhez tartoztak: koporsó maradványok (szegek, karikák) és az elhunytak öltözetének darabjai (párta töredékek, csat, hajtűk).

Összegezve megfigyeléseinket, a fennmaradt román kori falak szerény kiterjedése dacára viszonylag jól megfogható a berei templom eredeti térszerkezete. A falkutatások kiterjesztése és a régészetileg azonosított karzatalapok ismeretében némi korrekcióra szorul a 2011-ben javasolt rekonstrukciós elképzelés,[21] ugyanis immár pontosítható a karzat földszinti és kisebb mértékben az emeleti elrendezése is.

A két, hasábos pillér által tartott középső árkád 125 centiméter széles volt, míg a déli 105 centiméter, az északi pedig mindössze 65 centiméteres. A pillérek hevederekkel kapcsolódtak a nyugati hajófalhoz s ezekre terheltek a földszint magasabban fekvő boltozatai, melyek közül a déli biztosan dongaboltozat volt. Az emelet árkádsorának tagolása a földszint elrendezését követhette, és ha valóban itt, a középső szakaszban állt a torony, akkor annak falai vastagabbak – és oldalirányban akár zártak is – lehettek, mint a déli árkádlenyomatnál mért 42 centiméter *(11–12. kép)*. Emeleti boltozatnak nem maradtak nyomai. Statikai és funkcionális szempontból a legproblematikusabb a karzatfeljáró szerkezete, ha ugyanis ennek belső falát egyetlen téglányi szélességűnek feltételezzük (26–30 centiméter), ami előfeltétele annak, hogy – akár délről is – nekitámaszkodjon egy dongaboltozat, akkor csak kb. 44 centiméter belső szélesség jut a lépcsőházra.

A nyugati karzat mindkét szintjén megjelenő, három árkádíves, egyszakaszos teréhez kapcsolódó térelrendezésre távolabbi példák idézhetők:[22] Erdélyből a XII. század végére vagy a XIII. század elejére keltezett bonchidai első templom karzata,[23] az Entz Géza által a XIII. század

12. A nyugati karzat rekonstrukciója

közepére keltezett tompaházi templom,[24] valamint Küküllővár első temploma,[25] a Nyitra melletti Zobordarázs XII. századi temploma, Nagytoronya[26] 1200 körülre keltezett temploma (itt fűrészfogsor is van). A felsoroltak közül Tompaháza, Zobordarázs és Nagytoronya félköríves szentéllyel épültek, a többi elrendezése ismeretlen. A legközelebbi rokonság az arányok, a legutóbbi ásatások által azonosított nyújtott félköríves szentély és az északi oldal nem teljesen tisztázott szerkezetű karzatfeljárója alapján a nagytoronyai[27] templommal mutatkozik, bár az díszítő- és tagolóelemekben jóval gazdagabb.

13. A templomhajó kelet felöl a középkori falakkal

A mindössze 5,60×4,40 méter belméretű berei hajóhoz *(13. kép)* 3,80 méter belső hosszúságú és 3,50 méter széles, nyújtott, félköríves apszisú szentély csatlakozott, melyből az egyenes szakasz több mint két méter hosszú *(14. kép)*. Jellemző a szentély és a hajó közti kis szélességkülönbség és a diadalívpillérek csekély beugrása, bár ez itt elsősorban a kicsiny méretek számlájára írható. Ilyen méretrendű, nyújtottabb félköríves szentélyű templom a környéken kevés van, az eredetileg támpilléres nyírmihálydi és nyírtéti[28] a XIII. század második felében épültek. Siter ezeknél korábbi, és itt nyugati karzat, a déli fal vastagságában kiképzett lépcsőfeljáró és fűrészfogsor is van.[29] Távolabbról kapcsolódik ide a csak alaprajzilag ismert templom Jákóhodosról, illetve a középkori Demeter falu XII. századra keltezett plébániatemploma[30] Hajdúhadház határán, ahol az északi hajófal vastagsága talán szintén lépcsőfeljáróra utal. A már más vonatkozásban is említett Siter mellett kifejezetten közeli példái vannak az északi falban kiképzett keskeny karzatfeljárónak: Vedresábrány és Érszőlős[31] református templomai.

A pontosabb keltezést elősegítő részlet nem maradt a templomból, déli kapujáról óvatosan feltételezhető a lépcsős bélletalakítás, ennél biztosabban csak a félköríves záródás. Egyetlen apró ablaka rézsűs bélletű, nagyon enyhén csúcsíves, de ez a hevenyészett téglarakás módjából is adódhat. A fűrészfogsoros dísz a román koron belül keltezésre nem alkalmas. Figyelembe véve az elmondottakat, a templom második fázisát a XIII. század első felére vagy a közepe tájára keltezhetjük.

Ami a régészetileg azonosított korábbi, első fázisban emelt templomot illeti, annak csak alaprajzát és alapozását ismerjük. A döngölt agyag alapozás és annak téglával vegyes alkalmazása nem meglepő az Alföldön,[32] így a közeli Csomaköz középkori templomának északi bővítésénél

14. Rekonstrukciós tömegvázlat a templom II. fázisáról

is alkalmazták a döngölt agyagot – bár itt tégla helyett sávosan törmeléket és habarcsot döngöltek az agyag közé.[33] Ez a típusú alapozási technika elterjedtsége miatt nem nyújt szorosabb támpontot a keltezéshez.

A berei templom első fázisában is összetett nyugati résszel rendelkezett, bár itt nem tudjuk, hogy milyen falszerkezet állt a sávalapozás és a nyugati hajófal közötti térben. Az összetettebb nyugati elrendezés iránti igény aligha véletlenül öröklődött a második fázisra. Megválaszolhatatlan kérdés marad, hogy egy álló, korábban már használatba vett épület pusztult-e el, vagy ilyet bontottak-e vissza, vagy pedig egy elhúzódó építésmenet közben történtek módosítások? Mindenesetre nagyfokú az alaprajzi hasonlóság a két fázis közt.

A fényképeket és a rajzokat Emődi Tamás készítette, Müller Annamária közreműködésével (12, 14).

Jegyzetek

[1] Emődi 2011a. 249–255. (a korábbi irodalommal); Kiss L. 2011. 253–255.

[2] Lampe–Debreceni Ember 1728. 622.; Barcsa 1906/1908. I.: 126., II.: 207.

[3] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s.3.

[4] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s.21.

[5] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s.3.; KREL, Egyházközségekre vonatkozó iratok, 9. doboz.

[6] KREL Egyházközségekre vonatkozó iratok, 9. doboz. Kovács Gyula lelkipásztor feljegyzései.

[7] Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 12–13.

[8] Az északi oldalon az alapozás belső síkja egyezik a felmenő falakéval, délen viszont nyomvonala enyhén eltér és 10–25 centimétert kiugrik a fal alól. A karzatpillérek alatti sávalapozás az északi oldalon biztosan kötésben van a hajófallal, délen viszont úgy tűnt, hogy nem.

[9] Mindkét építési fázis habarcsa kemény, szürke, sok apró oltatlan mészszemcsével.

[10] A majdnem a mennyezetig felfutó csorbázat kontúrján egy mindössze 4 centiméteres kiugrás jelezte a pillér nyugati homlokfalára is beforduló lábazatának helyzetét, a középkori járószint fölött 76 centiméterrel.

[11] Az alapozás maximális vastagsága hat téglasor volt.

[12] Az északi fal két ablakát csak 1826-ban vágták: *Csomaközi Krónika* – benne utalás Abai Nagy György lelkész 1828 évi feljegyzésére.

[13] *Csomaközi Krónika* – Kovács Gyula lelkipásztor 1953 évi bejegyzésében utal az 1847. november 26-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyvére, mely retrospektív adatokat tartalmazott.

[14] A szöveget közli: Lángi–Mihály 2002/2006. II.: 13.

[15] Noha Kovács Gyula feljegyzésében (ld.: 6. jegyzet) azt írja, hogy 1830-ban készült a (mai) torony *s hozzá ragasztva egy kis portikusz* és 1855-ben csak *nagyarányú javítás eszközöltetett*, a falazatába illesztett kőtáblán ez szerepel: ÉPITETTE A BEREI REF. EKKLA 1854.

[16] TREKL, 1809. Publikálva: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek* 2001. 179.

[17] Két újkori szószékalapozást azonosítottunk a templombelsőben: egyik a mai, 1826-ban készült szószék alatti korábbi, poligonális alaprajzú szószékalapozás, a másik pedig az északi diadalívpillérhez rakott alap, melyet szintén eként értelmezünk.

[18] *Csomaközi Krónika* – benne utalás Abai Nagy György lelkész 1828. évi feljegyzésére.

[19] Uo., Kovács Gyula lelkipásztor 1953. évi bejegyzése.

[20] Nem zárhatjuk ki teljesen azt sem, hogy a torony nem a karzat fölött, hanem a nyugati homlokzat előtt állt, ezt azonban már nem lehet bizonyítani. A mai torony alapozásával minden korábbi alapot kiszedtek, amint azt a torony belsejében nyitott szelvényünkben megtapasztalhattuk.

[21] Emődi 2011a. 250–251. a rekonstrukció magyarázatával, illetve 3–4. kép.

[22] A nyugati térelrendezésről összefoglalóan, a korábbi irodalommal: Szakács 2004. 72–98.; Szakács 2007b. 7–36. A szatmári emlékekről ld.: Szakács 2011a. 18.

[23] Karácsony 2001. 57–59., 65.

[24] Entz G. 1994. 50., 32 kép.

[25] Uo., 41.

[26] Entz G. 1959a. 14., 15 kép.

[27] Krcho 2010. 232–252.

[28] Szakács 2011a. 14 (irodalommal); Cabello–Lukács 1983. 83.

[29] Emődi–Lángi 2004. 204–237.

[30] Módy 2006c. 333. – alaprajzára: Rácz 2000. 79.

[31] Emődi Tamás közelmúltban végzett, még publikálatlan kutatásai.

[32] Békés megye középkori templomainak túlnyomó részét döngölt agyagra alapozták: Szatmári I. 2005. Az alapozásokról összefoglalóan: 35–37. Ugyanezt figyelte meg Tari Edit Pest megye templomainak esetében, főként a megye alföldi részein: Tari 2000. 219. A Somogyban és Tolnában viszont kivételesnek számít: K. Németh 2011.; Aradi 2007. Tolnában egyébként egyetlen példát említenek: Pakos–Gyapa templomának alapozása téglarétegekkel vegyes döngölt agyag, ld.: K. Németh 2011. 127.

[33] Ld. a csomaközi templom kutatásáról szóló beszámolót a jelen kötetben.

Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente

Csomaköz (Ciumești) református templomáról

Csomaköz mára már gyülekezet nélkül maradt református temploma a közelmúltig teljesen elkerülte a művészettörténet-írás figyelmét, s csak egy két évtizeddel ezelőtti felületes vizsgálat, illetve a történeti Szatmár és a tágabb régió középkori művészetére vonatkozó újabb kutatások kapcsán derült fény arra, hogy a homlokzati átalakítások mögött az eredeti állapotát jelentős mértékben őrző műemléképülettel van dolgunk. A templomra és a település középkori történetére vonatkozó adatokat nemrég már részletesebben áttekintették,[1] a következőkben elsősorban ezek kiegészítésére vállalkozunk, a templomon 2013-ban végzett helyszíni kutatások alapján.

A Kaplony nemzetség a XIII. század végén szerezte meg a birtokot, majd a két szakaszban – 1329-ben és 1334-ben – tett nemzetségi birtokosztály során Csomaköz a Kaplony nembeli Simon fia: Péter fia Márton kezére került. A falu papja nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, legkorábban 1349-ben említik, míg a templom Mindenszentek titulusáról csak 1548-ból van adat.

A reformáció és a hódoltság idején, a XVI. és XVII. századokban Csomaköz a Csomaközi, Károlyi, Vetési és Bagosi családok birtokában volt, mellettük 1544-ben Bácsmegyei Benedek, 1614-ben Pyxendorfi Rueber György szerzett részbirtokot.[2] A Csomaközi családnak – négy évszázados múlt után – a XVIII. század derekán Csomaközi Péterrel fiú ágon magva szakadt. Két leánya közül az egyik Diószegi Sámuelhez ment férjhez. Ezen az ágon a birtokot Diószegi Mária vitte tovább, ő 1768-ban feleségül ment szoboszlai Mészáros János huszárkapitányhoz. Mészáros, aki 1789-től tábornoki rangban, 1794-től bárói cím birtokosaként az osztrák császári hadsereg legendás hírű hadvezére volt, vásárlások útján a falu legjelentősebb birtokosa lett, a település mintegy felének az ura. E javakat leánya, Johanna kezével a széki Teleki család örökölte, majd miután a Mészáros Johanna és gróf széki Teleki (III.) László házasságából született leánygyermek, Teleki Auguszta a gróf Degenfeld családba házasodott, általa e család lett Csomaköz fő birtokosa a XIX. század második felétől.[3]

A település lakossága földesuraival együtt valószínűleg a XVI. század derekán csatlakozott a protestáns hitújításhoz, a csomaközi református egyházközség keletkezésének ideje hihetően az 1550-es évekre tehető, rövidesen a Középszolnoki Egyházmegye keretébe tagozódott. Első név szerint ismert kálvinista lelkésze Óvári Péter, akit 1629. június 17-én ordináltak.[4] A falu református lakossága a hódoltság idején és elsősorban a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek nyomán olyannyira megfogyatkozott, hogy a XVIII. század elejére temploma pusztulásnak indult, gyülekezete megszűnt.[5] 1712-ből – a Rákóczi-szabadságharc lezárását követő esztendőből – Károlyi Sándor sikertelen csomaközi sváb telepítéséről maradtak fenn adataink, az akkor mintegy 30 háztartásból álló faluban magyarok már nem laktak, temploma fedetlenül állt.[6]

1. A templom nyugati kapuja restaurálás előtt

2. A déli kapu kibontás után

A XVIII. század negyedik évtizedében a környék településeiről ide érkező reformátusok hoztak létre egy kicsiny, ám önálló gyülekezetet, mely rövidesen Kálmánd és Mezőterem református közösségeiből idetelepült hívekkel bővült.[7]

Csomaköz református egyházközségének 1809. évi vizitációja tételesen felsorolja akkori egyházi felszereléseit, épületeit, állapotát.[8] Az egyházlátogatási irat szerint templomukat 1785-ben renoválták, és az alkalommal egy feliratos, 1510-es évet viselő téglát (faragott követ?) találtak. Szószékkoronájának felirata a következő volt: *A Csomaközi Szent Ekklésia Isten Ditsőségére tsináltatta a Tek. Ns. és Nztes Vitézlő Csomaközi Csomaközy Sigmond Úr segítségével Ao. 1763.* Fa harangtornya 1809-ben már pusztulóban volt, feltehetően az előző század derekán épülhetett, amint a forrás kihangsúlyozza: *az ekklésia maga költségén*.[9]

E régi fa harangláb helyett 1831-ben készült egy újabb,[10] melyet közvetlenül a nyugati homlokzat elé építettek mintegy toronyként (ezt 2013-ban költöztették pár méterrel nyugatabbra). A templomot a XIX. század első felében még „kőkerítéses" cinterem vette körül.

Az 1821–1822. évi generális konvent után az egyházközség a Nagykárolyi Egyházmegyéhez csatlakozott. Az 1834. évi nagy földrengésben a templom megrongálódott, a javításokat gróf Teleki Lászlóné végeztette saját költségén, s új mennyezetet is készíttetett.[11] A nagykárolyi egyházvidék parókiáinak 1850. évi állapotleírása szerint *a mlgs. Gróf Teleki Ház alapítványa után az egyház* [Csomaköz] *virágzó*.[12] Fényes Elek anyaggyűjtésekor 290 reformátusról adott hírt,[13] majd a *Csomaközi Krónika* ad pontos látleletet a falu nemzetiségi és egyházi viszonyairól 1859-ből.[14] A hivatalos népszámlálások és az egyházlátogatások fennmaradt iratainak adatai egyre csökkenő közösségről tudósítanak, mely napjainkra gyakorlatilag megszűnt.[15] 1935-től Csomaköz a szomszédos Bere leányegyházközsége. A maroknyi református 1943–1944-ben még átfogó templomjavításba fogott, mely munkálatok rövidesen abbamaradtak. 1951-ben került első ízben cseréptető a régi zsindelyezés helyére.[16]

A templom átfogó – bár nem teljes – kutatására 2013-ban került sor, a műemléképület helyreállítása kapcsán. Mind a régészeti, mind a falszövet kutatás támaszkodhatott előzetes eredményekre, amelyeket 2011-ben röviden és részlegesen összefoglaltak.[17] Ezek az eredmények jelölték ki a kutatás további megoldandó feladatait, a folyamatban lévő helyreállítás azonban némileg behatárolta a feltárható területet.

3. A szentély déli fala kutatás közben

4. A szentély déli oldalának ablakai

A templom egy téglalap alaprajzú hajóból és a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyből áll. A nyugati homlokzat elé 1831-ben egy fa haranglábat emeltek, mely az épület leglátványosabb elemét takarta el az érdeklődő szemek elől. A hajó sarkain átlós helyzetű, kettős tagolású támpillérek állnak, a szentély sarkaihoz viszont az ugyanilyen kialakítású támpillérek meglehetősen egyedi módon, a falsíkokra merőlegesen csatlakoznak. A szentély északi oldalán állt az egykori sekrestye, így itt hiányzik a támpillér, illetve a hajó északkeleti sarkához csatlakozó ferde támpillért a falszövet vizsgálat alapján utólagosan építették. Ebből adódott a régészeti kutatás egy sor feladata: megvizsgálni a templomépület és támpilléreinek viszonyát (különösen a szentély egyenes támpilléreinél), tisztázni a sekrestye helyzetét, valamint az 1994. évi megfigyelések alapján feltételezett északi térbővítmény alaprajzát. Kérdéses volt továbbá egy esetleges korábbi templom léte.

Az 1994. évi renováláskor vastag cementes vakolatréteget hordtak fel a falakra, melynek eltávolítása után és a falszövetvizsgálatok kiterjesztésével számos addig ismeretlen részlet került napfényre. A templom külső falait borító, középkori vakolatrétegekről nem sok információt szerezhettünk, ezeket a legutolsó tatarozáskor eltávolították. Mindössze néhány tenyérnyi helyen volt megfigyelhető egy nagyon vékony, a téglatextúrát követő, elkent vakolat, mely az építéssel egykorú lehet; ennél valamivel vastagabb vakolat borította a déli kapu bélletzáródását és az ablakok rézsűit.

A homlokzatokon megfigyelthez hasonló, a falsíkra kiforduló falazóhabarcs elsimításával kialakított építéskori vakolat maradt meg a belsőben a déli és az északi hajófal egyes felületein, az erre később felhordott középkori rétegekből és meszelésekből is csupán néhány négyzetméternyi volt látható a hajófal magasabban levő részein, valamint a szentély északi falán.

A harangtorony elhelyezése után közvetlenül vizsgálhatóvá vált a nyugati kapu *(1. kép)*. Ezt a falsík elé mintegy 0,5 méterre kiugró kapuépítményben képezték ki, béllete háromszor lépcsőzött, félkörívesen záródik, keskeny, félhengeres metszetű vállpárkánya egy téglányit

5. A templom déli homlokzata – periodizációs rajz

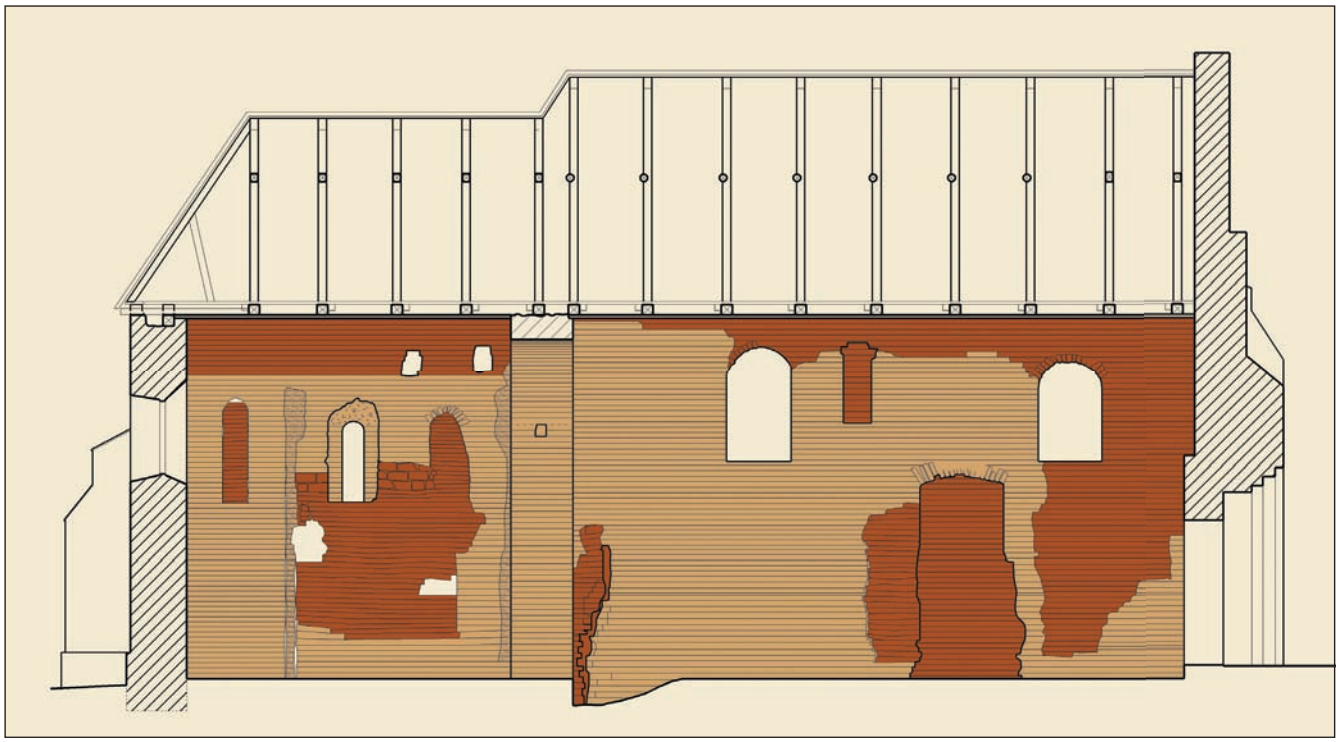

6. Az északi szentélyfal kutatás közben

fordul ki a homlokfalra. Az építményt rézsűsen záródó fokokból álló pártázat koronázza, alatta két fűrészfog mintában rakott téglasor került elő. A főkapu reprezentatív megoldása meglehetősen társtalan.

A falkutatás során megfigyelt, elfalazott középkori nyílások közül a legjelentősebb a déli kapu *(2. kép)*, amely körül egy 2,25 méter széles és a lábazattól mérve 3,02 méter magas kiugró kapuépítmény lenyomata is megmaradt. Egyenes lezárásának félnyeregtetős kialakítására néhány ferdén csatlakozó tégla csonkja utal. E déli kapu jórészt a nyugatihoz hasonló felépítésű lehetett, vállpárkányát szintén hengeres idomtéglákból képezték ki, viszont nyílása csúcsívben záródik. Az egykori lábazatának és alapozásának vizsgálata céljából nyitott szelvényben kiderült, hogy a kapuépítmény a nyugatival egyezően mintegy félméternyit ugrott ki a falsík elé, ám mintegy 35 centiméterrel keskenyebb, mint amennyire a kapuépítmény felmenő falának csorbázatából következtethető lett volna. A jelenség építés közbeni – a lábazat kialakításakor történt – tervváltozásra utal, amit alátámaszt a megmaradt alapozásrész vizsgálata, annak tömbje ugyanis láthatóan elválik a hajófal alapozásától és annál 35 centiméterrel sekélyebb.

A régészeti szelvényekben tett megfigyelések alapján megállapítható, hogy a templom alapozása mindenhol azonos jellemzőkkel bír: szabályosan rakott téglasorokból épült, alja hozzávetőleg 1,4–1,5 méterre van a középkori járószinttől. Noha a falazat alsó része erősen lepusztult, majdnem mindenütt kivehető volt a két kiugratott idomtégla sorból kialakított, utóbb lefaragott lábazati párkány csorbázata, néhány rövid szakaszon pedig a maradványa, mely csak a kapuépítményeknél, a sekrestyénél és az északi árkádnyílásoknál szakad meg. A felső sort félhengeres idomtéglák, az alsót ferdén levágott oldalú téglák alkot-

7. Hosszmetszet a templomon keresztül dél felé nézve – periodizációs rajz

8. A szentély északi falán feltárt falképtöredékek

9. A helyreállított szentély

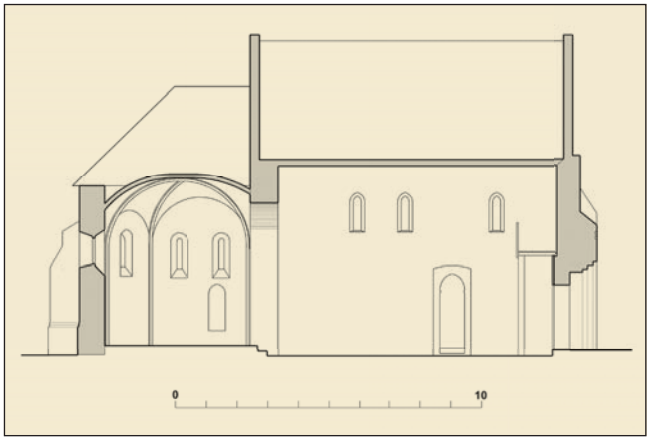
ják, alattuk az alapozás helyenként akár 8–9 centiméternyit is kiugrik.

A megoldás emlékeztet Csenger templomának lábazatára: ott a lábazat felső, hengeres végű téglasora alatti két sort rézsűsen képezték ki.[18] Egyszerűbb vagy összetettebb megoldások figyelhetők meg a csengerivel közel egykorú más téglatemplomok – mint például Szamostatárfalva, Csegöld, Nagygéc vagy Baktalórántháza – esetében, de ilyen volt a szomszédos berei templom lábazata is.[19]

A küszöbök helye alapján kikövetkeztethető, hogy a középkori járószint a lábazat alsó padkájának felelhetett meg, közel a felújítás megkezdése előtt használt járószinthez. Mivel a felső földrétegeket a tereprendezéskor elhordták, magukat a járószinteket nem tudtuk dokumentálni.

A hajó és a szentély déli oldalán, valamint a szentély délkeleti ferde falán elfalazott keskeny, rézsűs nyílású középkori ablakok kerültek elő *(2–5, 8. kép)*. A hajó jelenlegi, félköríves záródású ablakait az újkorban vágták a falazatba, megcsonkítva kettőt a három eredeti déli ablak közül. Ezek közül a nyugati helyzetére az újkori ablak záradéka fölötti keskeny befalazási tömb utalt, míg a keleti ablak jobb oldali rézsűjének *in situ* maradt meg az éle és könyöklőjének pár centiméteres töredéke. A középső ablakból maradt a legtöbb, ennek csupán a felső részét vágták el az újrarakott falkorona felső hat téglasorával *(5. kép)*. A szentély további két befalazott ablakát épen bontottuk ki, ezek záradékai különböző megoldásúak: egyik enyhén csúcsíves, a másiknak a külső rétegét sajátosan, álboltozatszerűen, háromszögűre alakították ki, nyílása egyenes záródású *(4. kép)*.

Úgy a templombelsőben, mind a külső homlokzatokon az eredeti falazat tégláitól eltérő színű és méretű téglákból, illetve kemény, égetetlen paticsból rakott átfalazásokat és köpenyezéseket találtunk, melyek arra utaltak,

10. Hosszmetszet a templomon keresztül dél felé nézve – rekonstrukciós vázlat

hogy e javításokat, befalazásokat és – mint részleges kibontásokból kiderült – repedések összeszövéseit egyazon alkalommal, egy átfogó renováláskor készítették. Ez alighanem azonos azzal az 1834. évi földrengés után elvégzett beavatkozással, melyre a *Csomaközi Krónika* utal, megemlítve, hogy azt gróf Teleki Lászlóné támogatta.

A déli hajófal jelentékeny mélységű statikai repedéseit vizsgálva derült ki, hogy a falazat belsejébe, kb. 1,8 méterre a lábazati párkány felett – építés közben – hosszanti irányú, 10×12 centiméteres keresztmetszetű merevítő tölgyfagerendát helyeztek el. Az ismeretlen hosszúságú gerenda másodlagos felhasználású volt, sarkain élszedés volt látható, illetve rézsűs profilmegállítás.[20]

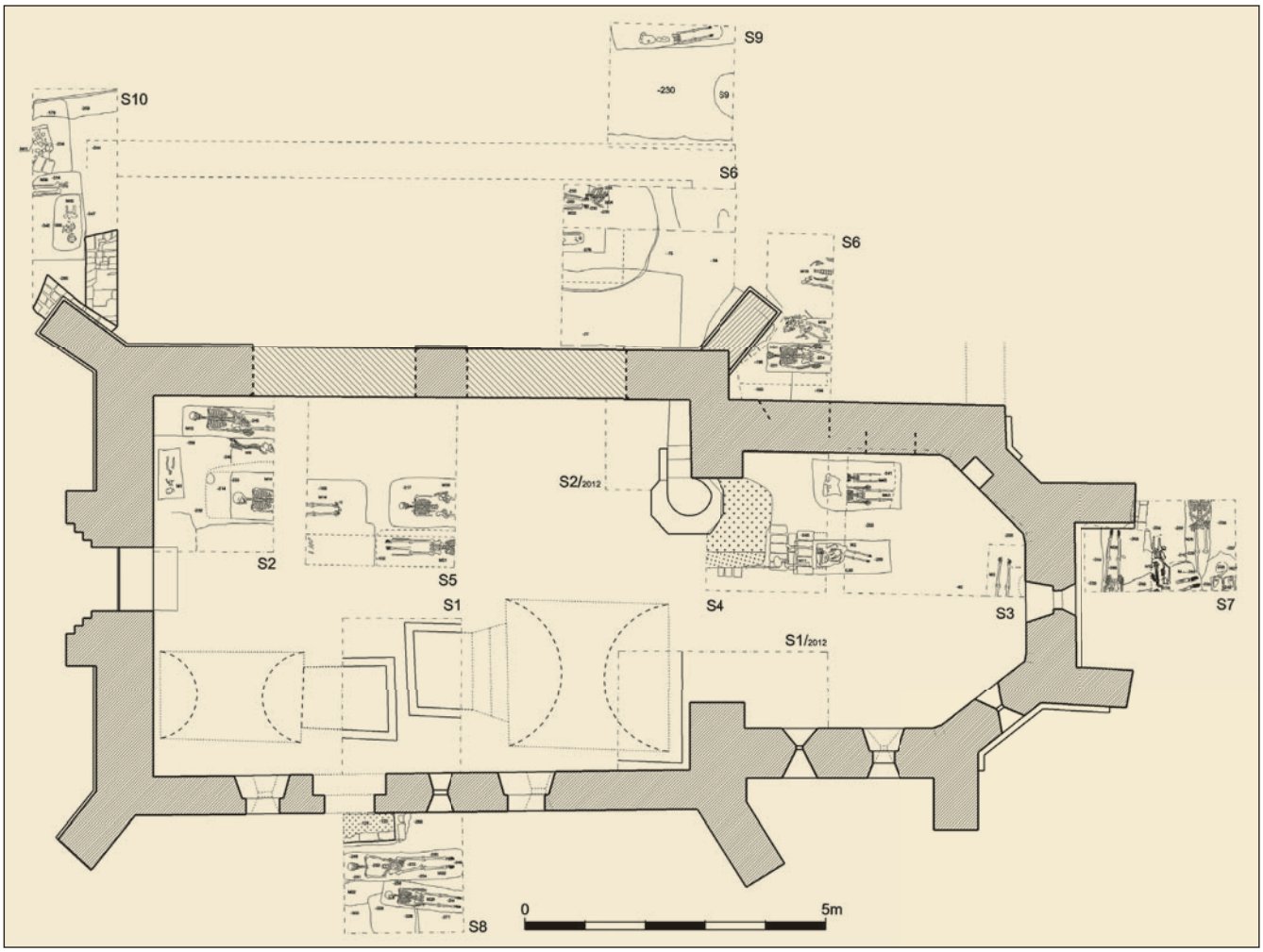
11. Az északi hajófal befalazott árkádjai

A hajó nyugati falának csekély visszaugrása 3,1 méter magasságban karzat felfekvésének helyére utal. Mivel a hajó északnyugati sarkába nyitott kutatási szelvényünkben nem találtuk nyomát karzatpillérnek, feltételezzük, hogy a karzat gerendaszerkezetű volt. A falvisszaugrás fölött a délnyugati hajósaroktól 35 centiméterre egy mindössze téglavastagságnyira a nyugati falba mélyedő, 120 centiméter magas, egyeneszáródású fülkét bontottunk ki. Ehhez hasonló két négyzetes fülke a vedresábrányi református templom karzatán, csúcsíves formában pedig a szatmári Gacsályon[21] került elő.

A szentély déli oldalán egy ülőfülke maradványát bontottuk ki a köpenyezés alól *(3, 7. kép)* – itt az ép hátfal körvonala és az ívzáradék három-négy téglája nyújtott támpontot az eredeti forma rekonstrukciójához –, az északkeleti ferde oldalon pedig egy kis négyzetes, 34 centiméter mély szentségtartófülkét *(6. kép)*.

Az északi oldalon az egykori sekrestyeajtónak csak a helyét és küszöbszintjét lehetett kikövetkeztetni, a keret széleit és záradékát a befalazáskor és ezt megelőzően a roncsolt falazat köpenyezésekor teljesen eltüntették *(6. kép)*. Ugyanezen a falon mindössze néhány tenyérnyi felületen sikerült megfogni az egykori középkori kifestés maradványait: vörös, fehér és olíva zöld csíkokkal keretelt díszítősávot és figurális ábrázolásra utaló ruhatöredékeket *(8. kép)*. A falazat alsó felében, az északkeleti saroktól mintegy 44 centiméterre, illetve 124 centiméterre a befalazásban megjelenő két, többé-kevésbé függőleges cezúra jelezte, hogy talán itt is lehetett egy ülőfülke, ám belebontva csak roncsolt eredeti falszövetet találtunk, így itt nem nyílt lehetőség a rekonstrukcióra *(6. kép)*.

A szentély falszövetében további fontos jelenségeket is regisztrálhattunk: a sarkokban a téglasorok nem futnak össze, hanem mindenütt keskeny, függőleges sávban, 14–15 centiméter széles téglákból rakott falpillérek csorbázatát lehetett megfogni *(3, 6, 7, 9. kép)*. A levésett téglák felületén kétoldalt egy-egy 1–1,5 centiméter széles, enyhe ívelésű, épen maradt horony utalt arra, hogy a falpillérek eredeti keresztmetszete henger- vagy körtetagból állt, ezt

12. Összesítő ásatási alaprajz

törték le szisztematikusan, hogy az újkorban végzett átalakításkor síkba hozzák a falfelületet. A falpillércsorbázatok alján megjelenő ép téglasorok jelezték az egykori, középkori padló helyét. A szentélyfalakat a felső 16–17 téglasornyi magasságban teljesen újrarakták *(7. kép)*. Ez alatt, a sarkok pilléreinek felső részén, mintegy öt-hat téglasornyi magasságú sávban a csorbázatok és szabálytalanul rakott, tégladarabos kitöltések tölcséresen kiszélesednek, kirajzolva az eredeti boltfiókok indításának körvonalait *(9. kép)*. A falpillérekről tehát boltsüvegek indultak – bizonyosan pillérfejezetek közbeiktatása nélkül –, az azonban nem állapítható meg, hogy a süvegek élvonalai, illetve a falívek mentén voltak-e téglabordák. A kőbordás megoldás mindenesetre kizárható. A lenyomatokból egy hat boltfiókos boltozat rekonstruálható, szabálytalan háromszögeket alkotó vetületekkel *(10. kép)*.

Ugyancsak a falkutatás során, a hajó északi oldalán két elfalazott árkád került elő *(11. kép)*. A mintegy 3,5 méter magas és 2,65–2,70 méter széles árkádnyílásokat utólag

13. Az északi hajófal keleti sarkára nyitott szelvény

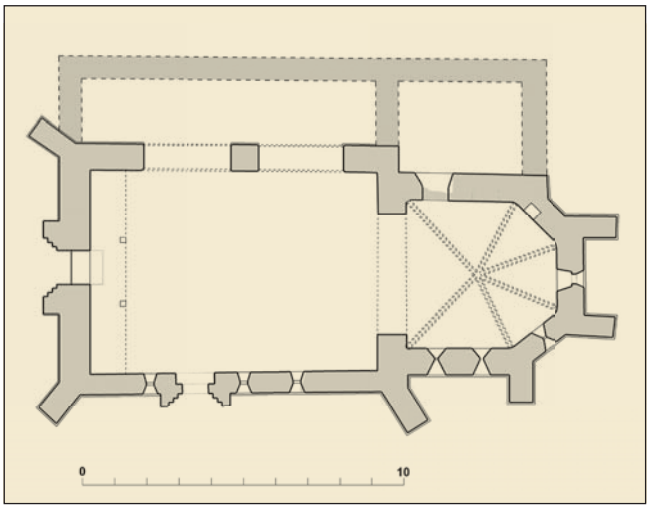
vágták a falazatba: nincs teherkiváltó ívük, az árkádok szélein az egyes téglákat gondosan levésték, sarkaikat élszedéssel szabályossá alakították. Kívül, az északi homlokzaton, közvetlenül az árkádok záradéka fölött egy 65–70 centiméteres vízszintes sávban élükre állított téglákból rakott köpeny, illetve ferdén felfekvő téglák jelölték egy kelet–nyugat irányú dongaboltozat vállának a helyét. Ezt a hajóhoz északról csatlakozó egykori épületrészt lefedő boltozatot értelemszerűen utólag illesztették be a falazatba, mészdús habarcsa viszont alig különbözik a hajó falazóhabarcsától.

14. A templomhoz északról hozzáépített alapozás

A hajóbővítmény alaprajzának tisztázásához nyitott szelvényekben látható volt, hogy a hajó északkeleti sarkához csatlakozó támpillér alapozása is elválik a hajóétól, bár talpaik nagyjából egyforma mélységben vannak *(12. kép)*. Téglatöredékekből áll, alját agyag- és törmelékes habarcsrétegek sora adja. A sekrestye alapozásainak nyomát nem sikerült megfigyelnünk, viszont a ferde támpillér vonalában, illetve a hajófallal párhuzamosan, attól északra mintegy 2 méterre a támpillér aljához hasonló jelenséget figyeltünk meg. 60–70 centiméter széles sávban tömör, tiszta sötétszürke agyagrétegek és habarcs-, valamint vakolattöredékből álló rétegek váltakoztak. A rétegek egyértelműen azonosíthatók a hajó északi oldalához toldott építmény alapozásával *(12–13. kép)*. A döngölt agyag használata közép- és kora újkori templomépületek alapozásánál – főleg a kisméretűeknél – kifejezetten elterjedt az Alföldön,[22] viszont ritka, ahol törmelékkel vegyesen vagy azzal váltakozó rétegekben alkalmazták. Az ismert példák arra utalnak, hogy az alapozás ilyen kialakítására bővítés, javítás vagy teljes megújítás során került sor.[23] Újkori beásások miatt nem állapítható meg az alapozás pontos nyomvonala, de valószínűleg a hajó nyugati sarkáig tarthatott. Itt egy az északi hajófalra merőleges alapozást tártunk fel, amely a sarokhoz csatlakozó ferde támpillérnél későbbi, és utóbb elbontották *(14. kép)*. Az újkori bolygatás eddig, az elbontott alapozás vonaláig tart, így feltételezhető, hogy az itt kialakított bővítést mintegy 2 méter szélességben, a hajófal teljes hosszában alakították ki *(15. kép)*. A megoldás emlékeztet a XIV. századi mezőtelegdi templom hajójának ugyancsak északi oldalához épített, bár jóval szélesebb bővítményére.[24] Keltezésére nem rendelkezünk támponttal, ahogyan a sekrestye helyzetére vonatkozóan sem.

A várakozásnak megfelelően számos temetkezés került elő a templom belsejében és körülötte *(12. kép)*. Összesen 48 sírt sikerült azonosítanunk, továbbá az utólagos bolygatások következtében nagy tömegben kerültek elő embercsontok másodlagos helyzetben. A nyújtott vázas temetkezések alapvetően két tengelyhez – nyugat–keleti és észak–déli – igazodtak, de volt fordított tájolás, és meglehetősen gyakran több fokkal is eltértek a fő tengelytől. Úgy tűnik, hogy a feltárt temetőrészeken a két tájolást párhuzamosan alkalmazták, bár a szuperpozíciókból meghatározható néhány korábbi sírt inkább a hagyományos nyugat–keleti tájolás szerint ásták. A templom belsejében, a hajó déli oldalán két falazott kripta került elő. Mindkettő téglalap alaprajzú és dongaboltozatos,

15. Alaprajzi rekonstrukció

bejáratukat négyzetes aknában alakították ki, amelyeket deszkával fedtek le. Aljukon lépcsőt vájtak a homokos-agyagos altalajba. Magukat a boltozott kriptákat egy sor szárazon rakott téglával zárták el az aknáktól.

A kelet felé eső kriptában négy, koporsós temetkezés maradványa került elő. A koporsódeszkákon részben megmaradt dísz-szegekkel kiverve olvasható volt az elhunytak neve. Így beazonosítható volt a településen birtokos, 1801-ben elhunyt báró Mészáros János huszár al-

16. A déli hajókapu helyreállítás után

tábornagy koporsója. A másik három temetkezés a családtagokhoz köthető: az egyik Mészáros Jánosné, sz. Diószeghy Máriáé; a másik fiatalon elhunyt gyermeküké; a harmadikban a feleség testvére, Diószeghy Terézia nyugodott (elhunyt 1809-ben).[25] Ez utóbbi koporsó szinte teljes egészében épen őrződött meg. A nyugati kriptában egyetlen koporsós temetkezés került elő, amely – a deszkákon megmaradt felirat szerint – az ugyancsak Csomaközön birtokos, korábbi Szatmár vármegyei aljegyzőé, Kengyel Lajosé volt. A temetkezések mind a XVIII–XIX. század fordulójáról, illetve a XIX. század első évtizedeiből származnak. A jobb-rosszabb állapotban megőrződött textilmaradványok közül a temetkezési rítushoz köthető darabokat (fejpárnák, halotti lepel maradványa és a koporsó bevonata), valamint az öltözetek egyes darabjait lehetett meghatározni. Ez utóbbiak közül látványos részletek őrződtek meg a díszegyenruhában eltemetett Mészáros János öltözetéből, különösen a fémszállal kivarrt dolmány sujtásai és gombsora, a nadrág paszományai és a díszes kardtartó öv, valamint a csizmák részlete a két sarkantyúval. A templomok belsejében található kripták, bár nem ismeretlenek, nem tartoznak a fő kutatási irányok közé. A régebbi szakirodalom többnyire főnemesi temetkezésekről adott hírt,[26] de kisebb birtokosok családi kriptáiról is tudósítanak, közülük egyik a Csenger temp-

17. A templom tömegrekonstrukciója

18. Terrakotta oszlop töredéke

lomában előkerült kripta leleteiről.[27] Újabban a váci domonkos templom kriptájának feltárása irányította e kérdésre a figyelmet.[28] A kriptákban feltárt leletanyag meghatározása, de puszta konzerválása és megőrzése is összetett, nehéz kérdéseket vet fel. Ezek megválaszolása a kutatás egyre sürgetőbb, jövőbeli feladata marad.

A kriptákon kívül feltárt sírok mellékletei nem kevésbé érdekesek. A koporsók maradványai mellett (deszkamaradványok, szegek, karikák és kapcsok) a leletanyag a kora újkori temetkezésekből származó öltözetek darabjaiból

19. A helyreállított templom délkelet felöl

származik: így fémszállal varrt paszomány, zsinór és egyéb ruhadíszek, kapocs, csat, gyűrű, különböző típusú tűk, valamint ugyancsak fémszállal, gyöngyökkel és pitykékkel díszített párták, szalagok és egyéb fejdíszek. Bár pontos meghatározásukra, keltezésükre és párhuzamaik azonosítására most nincs mód, értékelésükben jó támasznak kínálkozik a témában nemrég készült áttekintés.[29]

Az a tény, hogy a falu egyháza nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, önmagában nem feltétlenül utal arra, hogy akkor még nem létezett itt templom. Figyelemre méltó viszont, hogy a nemzetségi birtokosztály során az itt tulajdont szerző Mártont kezdik Csomaközinek nevezni.[30] Márton itt választhatta ki (fő) rezidenciáját, így minden bizonnyal hozzá köthető egy itteni *curia* kialakítása, a település plébániatemplomának felépítése.

A XIV. század második negyedében történő kiépítést erősítik a templom építészeti részletei. Ahogy már Szakács Béla Zsolt megfigyelte, a csomaközihez hasonlóan félköríves diadalíve van Csenger, Szamostatárfalva vagy Piricse ekkortájt épített, sokszögzáródású téglatemplomának.[31] Az egyenes lezárású kapuépítményhez *(16–17. kép)* a piricsei[32] templom (bár sokkal markánsabb kiülésű és inkább a keretét képezi a kapunak, nem olvad bele tömegébe), a lépcsős kapubéllethez félköríves változatban a gyügyei,[33] a gacsályi[34] – valamint idomtéglás vállpárkánnyal együtt a kispeleskei,[35] somlyóújlaki, biharpüspöki és az albisi templom –, csúcsíves változatban pedig Csengersima[36] és Csaroda[37] kínál régióbeli párhuzamot. E kapcsolódásokat erősíti – mint láthattuk – a lábazat kialakítása is.

Egy szórványként előkerült lapos, hengeres tégla utal arra, hogy más idomtéglás kialakítású részletek is lehettek a templomban *(18. kép)*.

Templomunknak a reprezentatív, hangsúlyos nyugati kapu mellett talán legsajátosabb eleme a falsíkokhoz képest merőleges támpillérállású szentélyalaprajz megoldása *(15, 19. kép)*. A régió korai poligonális szentélyeihez képest – mint amilyen a szamostatárfalvi, csengeri, szakolyi vagy paposi – ez határozottan kezdetlegesebbnek tűnik.

A fényképeket Ámент Gellért (4, 8, 9, 16, 19) és Emődi Tamás (1–3, 6, 11, 13–14, 18) készítette, a rajzok Emődi Tamás (5, 7, 10, 12, 15, 17) munkái.

Jegyzetek

[1] Németh 2008. 51–53.; Emődi 2011a. 264., valamint: *Csomaköz*, 2010.

[2] Borovszky 1901. 56.

[3] Az adatokra elsősorban: *Csomaközi Krónika*.

[4] Barcsa 1906/1908. I.: 137.

[5] Lampe–Debreceni Ember 1728. 623.

[6] Mandula 2003. 173., 179–180.

[7] Barcsa 1906/1908. II.: 221.; Merli 2002. 40–41.

[8] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s.3.

[9] Az abban függő nagyobbik, öt mázsás harangjának felirata: *A Csomaközi Szent Ekklésia számára öntette Diószegi Mária, Néhai L. Baro Mészáros János Feld- Marschal- Lieutenantnak, egy Magyar Lovas Seregnek tulajdonosának, a Mária Therézia Vitézi Rendnek Comendatorának Élete Párja Ao.1805. – Fudit me Johannes Lázár de Tasnád*. A kisebbik, közel két mázsás harangot az elpusztult kálmándi református gyülekezet Csomaközre telepedett tagjai hozták magukkal 1754-ben és adták át az itteni közösségnek egy *contractualis levél* kíséretében. A harang felirata a következő volt: *EZEN HARAN. ISTEN DITSO. TSINAL. N. KALMANDI RE. ECCL. NAGY MIHAL. U: INSPECT. 1738.*

[10] *Csomaközi Krónika*, fol. 3.; Az 1826. évi vizitáció sorai még csak egy általános renoválás előkészületeit rögzítették: *A meg avúlt Templom mennyezetére, és a megrongyollott Torony építésére való készületek még most is reménység alatt vagynak*. TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.35.e.1.

[11] *Csomaközi Krónika*, fol. 3.

[12] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s.21.

[13] Fényes 1851. I.: 224.

[14] *Csomaközi Krónika*. fol. 6.

[15] TREKL, Egyházlátogatási iratok, I.1.s. 20–21. és Uo., a Nagykárolyi Egyházmegye iratai, I.35.e.1.; Varga E.

[16] Várady 2004. 400.

[17] Emődi 2011a. 264–266. A tanulmány hasznosítja a templom 1994-es renoválása előtt végzett helyszíni megfigyeléseket. 2003-ban leletmentésre került sor a templom előtt egy kábel fektetése során, ugyanakkor a Szatmár Megyei Múzeum munkatársai több terepbejárást végeztek a templom környezetében 1998 és 2010 között. Ugyancsak a Szatmár Megyei Múzeum kezdeményezésére 2008-ban sor került a templom építészeti felmérésére, Markó Ágnes, Rácz Miklós és Simon Zoltán részvételével.

[18] Papp Sz. 2011c. 273.: 9. jegyzet.

[19] Papp Sz. 2011c. 282., 7. kép.; Szakács 2011c. 268., 1. kép.

[20] A gerendából dendrokronológiai vizsgálatok elvégzése céljából három furatmintát vettünk, ám a 12–16 évgyűrűt hordozó minták nem bizonyultak alkalmasnak kormeghatározásra.

[21] Cabello–Simon 2011. 150., 14. kép.

[22] Békés megye középkori templomainak túlnyomó részét döngölt agyagra alapozták: Szatmári 2005. Az alapozásokról összefoglalóan: 35–37. Ugyanezt figyelte meg Tari Edit Pest megye templomainak esetében, főként a megye alföldi részein: Tari 2010. 219.

[23] A Békés megyei Szentbenedek templomának nyugati bővítésénél (II. periódus) az alapozást habarcsos téglatörmelék és döngölt agyagrétegek váltakozásából alakították ki (Szatmári 2005. 147); építési törmelékkel kevert döngölt agyagalapozást figyelt meg az ásató Bugac–Felsőmonostor középkori templománál (B. Sárosi 2005. 237.), amelyről utóbb kiderült, hogy a monostor pusztulását követően épített plébániatemplom (Rosta 2014. 7–9.); végül habarcsos tégla- és kőtörmelékkel kevert réteget figyelt meg az ásató Nagyhalász–Pusztatemplom lelőhelyen, a másodikként feltárt templom alapozásának egy részénél (Jakab –Jankovics 2013. 183.).

[24] Emődi Tamás publikálatlan kutatása.

[25] A *Csomaközi Krónika* elbeszélése szerint a betegágyban fekvő Diószeghy Máriánál látogatóban lévő Terézia nevű húga is *rosszúl lett*, s egymást követő napokon haltak meg. Egyszerre temették őket a templomban kialakított kriptába. *Csomaközi Krónika,* fol. 5.

[26] Összefoglalóan a templomok kriptájának feltárásáról ld.: Mérai 2010. 28–30.

[27] Höllrigl 1934. 109.

[28] Zomborka–Ráduly 1996. 3–14.

[29] Összefoglalóan a kora újkori öltözet leletekről ld.: Mérai 2010. passim.

[30] Engel 2001: Kaplony nem 1. és 5. t.

[31] Szakács B. 2011a. 18.

[32] Uo., 20.

[33] Szakács 2011c. 261.

[34] Cabello–Simon 2011. 146., 5. kép.

[35] Kiss I. 1999. 92., 6. kép.

[36] Szakács 2011c. 257., 2. kép.

[37] Szakács 2011a. 20.

Emődi Tamás – Szőcs Péter Levente

Krasznacégény (Ţeghea) református templomáról

A település az Ér és a Kraszna vízválasztóját képező alacsony háton fekszik, az egykori Középszolnok vármegye legészakibb szélén. Az északról szomszédos Királydaróc, valamint a Krasznán túl fekvő, keletről szomszédos (Magyar)-Géres és Gyöngy már Szatmár vármegyéhez tartoztak. Mindhárom szomszédos település a nagykiterjedésű, Királydaróc központú uradalomhoz tartozott, amely a király kezén volt a XV. század elejéig. (Kraszna-)Cégény ezzel szemben magántulajdonban lehetett már igen korán, első említésekor az Árpád-kor végén egy nemes személy lakóhelye,[1] majd az itt birtokos család a Cégényi nevet veszi fel, ami kisnemesi státusukra és egyben itteni rezidenciájukra utal. Az 1380-as években a szomszédos Kisfalut (akkor még Nagyfalunak nevezik) és Cégényt birtokló Cégényi Tamás özvegye és fiai a szomszédos Királydarócon lakó várjobbágyokkal pereskednek másfél ekealjnyi földért.[2] A birtokos családnak úgy tűnik magva szakadt a XIV-XV. század fordulóján, és az uralkodóra háramlott két településből álló birtokot – Cégényt és Kis(Nagy-)falut – Zsigmond király 1406-ban az erdélyi püspökkel cseréli el a sószállítás érdekében, a püspök Szentmiklós nevű falváért és ottani udvarházáért.[3] Ez után, a középkor végéig, Cégény az erdélyi püspök tulajdona, a tasnádi uradalom részeként – mellette a Csáky családnak is volt itt kisebb birtokrésze –, így szerepel az 1475-ös és az 1543-as adóösszeírásban is.[4] 1549-ben a kincstár, 1550-ben Fráter György birtoka. 1564 januárjában a váradi káptalan oklevele szerint Báthori Istvánt iktatták be itteni birtokába. 1570-ben ismét a kincstári jobbágyairól szólnak a források, majd a következő századforduló után a Besenyei és Zakariás család jószágairól. Később Krasznacégény a tasnádi uradalom keretében a Rákóczi Ferenc-féle birtokegyütteshez tartozott, s mint ilyen 1711 után ismét a kincstári uradalmat gyarapította. Lakossága a gyorsan váltakozó körülmények és háborúskodások közepette a XVII-XVIII. századok fordulójára nagymértékben leapadt. A XVIII. század derekán a Vay család és losonci Bánfi Farkasné Bagosi Erzsébet jobbágytelkekkel rendelkeznek Cégényben, majd a század végén (1797) a kincstár mellett közel húsz kisebb birtokos osztozott területén.[5]

A település lakossága valószínűleg a XVI. század dereka után csatlakozott a kálvini reformációhoz. A XVII. század elején már virágzó református egyházközsége lehetett, ugyanis Bethlen Gábor fejedelem a dézsma egy részét az ottani papnak adta.[6] A gyakori pusztítások nyomán a XVIII. századra egyháza romlásnak indult.[7] 1769-ben a templomot teljes egészében renoválták többnyire a helyi Balog birtokos család költségén. Templomi bútorzatot, szószékkoronát, mennyezetet és padokat 1779–1780-ban készíttettek Balog György és Balog Gerson anyagi támogatásával. A templom tornyát 1809-ben kezdik építeni, felső része deszkával borított ácsmunka volt.[8] A templom déli homlokzata előtt egy, az 1950-es években lebontott harangláb is állt, a harangok ebben függtek, nem a templomtoronyban. A templomtornyot 1944-1954 között építették át, mai formáját ekkor kapta.[9] Cégény lakossága az 1750-es évektől lassú gyarapodásnak indult, ám ebből a szempontból mindvégig egy aránylag kis településnek számított, a XIX. század során végig, egészen a II. világháborúig mintegy 300–350 lelket számlált. Az el-

1. A templom délnyugat felől, 1940 körül

2. A szentély falkutatás közben

múlt évtizedek népességfogyása és elsősorban az elvándorlás okán 1992-ben már csak 7 református lakott Krasznacégényben,[10] ma már mindössze ketten.

Cégény középkori templomára egyetlen írásos adat sem utal, még közvetetten sem.[11] A település- és birtoktörténetből az mindenesetre kiderül, hogy a XV. század eleje után nem volt helyben lakó birtokos a településen és kevéssé valószínű, hogy a mindig is csekély lélekszámú falu középkori eredetű templomát ez után építették, vagy jelentősebben átalakították volna.

A meglehetősen egyszerű elrendezésű és díszítésű templom épületén tehető megfigyeléseknek ez a történeti következtetés nem mond ellent, de nem is pontosítja lényegesen. A középkorias megjelenésű templomépületet műemléki érteke miatt említi Bunyitai nyomán Petri Mór[12] és, mint a falusi román kori építészet egyik példáját, Entz Géza is.[13] A templomépületről az 1930-as években Debreceni László, az Erdélyi Református Egyházkerület műemlékeinek összeírása során alaprajzi vázlatot és több homlokzati rajzot készített, a kegyszerek és a berendezés rövid leírásával együtt.[14] Ugyanazt az állapotot örökítette meg Németh Albert fényképe az 1940-es évekből *(1.kép)*.[15] Újabb műemléki szempontú szemlét csak az 1990-es évek végén végeztek,[16] 2008-ban egy előzetes épületfelmérés is készült,[17] majd 2010-ben Kiss Lóránd végzett egy előzetes szondázásos falkutatást.

Az 1809-ben elkezdett, de az emeleti szinteken csak a második világháborút követően kiépült torony mögött egy 9,60×7,20 méter méretű, nyugati sarkain egylépcsős támpillérekkel erősített hajó és 4,40×5,30 méteres négyzetes szentély áll. Nyugati oromfala új, 1944 előtt még deszkaoromzata volt s többi oromfalát is elbontották legkésőbb a mai alacsony fedélszék megépítésekor. A homlokzatoknak semmiféle tagolóeleme nincs, a koronázópárkány modernkori. Rézsűs bélletű ablakai a vakolatrétegek és részben az újkori javítások nyomán félköríveseknek hatnak, a vakolatleverés nyomán derült ki, hogy tulajdonképpen csúcsívesek. A belső tér síkmennyezetes, vállpárkány nélküli diadalíve csúcsíves.

A templom épület- és régészeti kutatására 2013–2014-ben kerülhetett sor, a teljeskörű felújítást megelőzően. A teljes egészében téglából épült templom falait kizárólag gyenge megtartású, homokos modern vakolat takarta, ezt eltávolítva mind a homlokzatokon, mind belül, mindössze néhány négyzetméternyi korábbi eredetű, fehérre meszelt, utólag felstokkolt vakolatfelületet lehetett megtartani, de ez is inkább koraújkori. Középkoriként feltételezhető vékony vakolatsziget alig pár tenyérnyi maradt belül, helyenként ez annyira elvékonyodott, mintha csupán sűrűbb mésztejet hordtak volna föl közvetlenül a téglára.

A téglasorok sokhelyütt szabálytalanok, a fúgák nem futnak vízszintesen, ami miatt a falszövetről esetenként nehéz volt eldönteni, hogy eredeti rakású-e vagy javítást jelző köpenyezés. Többhelyütt véltünk vízszintes – bár nem folyamatos – cezúrát felfedezni, de a falazóhabarcs mindenütt azonos volt. Jó példája a hevenyészett falrakási technikának, hogy az általunk végül is középkorinak tartott ablakkávákat oldalt és a záradékoknál is szinte minden ablaknál másképp falazták, szervetlenül kapcsolódnak

3. Az északi szentélyfal a befalazott sekrestyekapuval

a környező falszövethez. A délnyugati támpillért biztosan átköpenyezték, de mintha a korábbi, keskenyebb (eredeti?) támpillér falmagként maradt volna meg s az északnyugati támpillér sincs jelen állapotában összeszőve a környezete falazatával.

A hajó és a szentély délkeleti sarkainál ferdén csatlakozó támpillérek csorbázatát azonosítottuk, mely a főpárkány alatt mintegy 60-65 centiméterig emelkedett, míg a két északkeletinél csak észak felé jelentkezett csorbázat, az egykori sekrestye merőlegesen csatlakozó falaira utal-

4. A déli szentélyfal kutatás közben

va. Az északkeleti hajósarok jó részét egyébként újraszőtték. A szentély északi falán a befalazott sekrestyeajtó szegmensíves teherkiváltó ívének válla magasságában falvisszaugrás van, mely a sekrestye dongaboltozatának felfekvését biztosította. Két függőleges irányultságú, de szabálytalan vonalú cezúrát regisztráltunk az északi hajófalon, az északkeleti saroktól mért 1,55-1,75 méter, illetve 5,30–5,60 méter távolságban. Utóbbi kívül és belül is megfogható volt, de nem fut egészen le, megállt körülbelül 1,5 méter magasságban. Egyikre sem találtunk magyarázatot, talán statikai problémákból adódó falazatkijavítások voltak.

A déli bejárat körüli falazatot vizsgálva bebizonyosodott, hogy azt utólag vágták bele a falba, ajtószárnyának asztalosmunkája alapján legkésőbb a XIX. század első felében.

A templombelső kutatása során három befalazott nyílást bontottunk ki a szentélyben *(2.kép)*: az északi oldalon a mindössze 1,40 m magas, csúcsíves, élszedett sekrestyekaput és egy háromszögben záródó kicsiny szentségtartó fülkét *(3.kép)*, a délin pedig egy szegmensívvel záródó ülőfülkét és közvetlenül mellette egy újabb apró szentségfülkét, melyet párjához hasonlóan két ferdeállású tégla zár le háromszögben *(4.kép)*. Mindegyikük téglakeretelésű és egykorú a szentély falazatával. Majdnem bizonyosnak vehetjük ezt az egykorúságot a szentély elbontott boltozata esetében is, melynek fészkei, illetve azok kitöltései jól megfoghatóan körvonalazódtak mind a négy szentélyfalon. A boltozat süvegeinek felfekvési fészkei mélyebbek a sarkoknál és sekélyesednek felfelé, fölöttük a falazat valamivel szabálytalanabban rakott. Konzoloknak nincs nyoma és a fészkek mélysége is bordázat nélküli élkeresztboltozatot sejtet. A szentélyfalakon szigetszerűen megmaradt korábbi, meszelt vakolat befut a fülkékbe és a délkeleti sarokban egy piciny felületen tetten érhető, hogy átfordult az akkor még meglévő bolto-

5. A nyugati hajófalon azonosított eredeti kapu nyomai

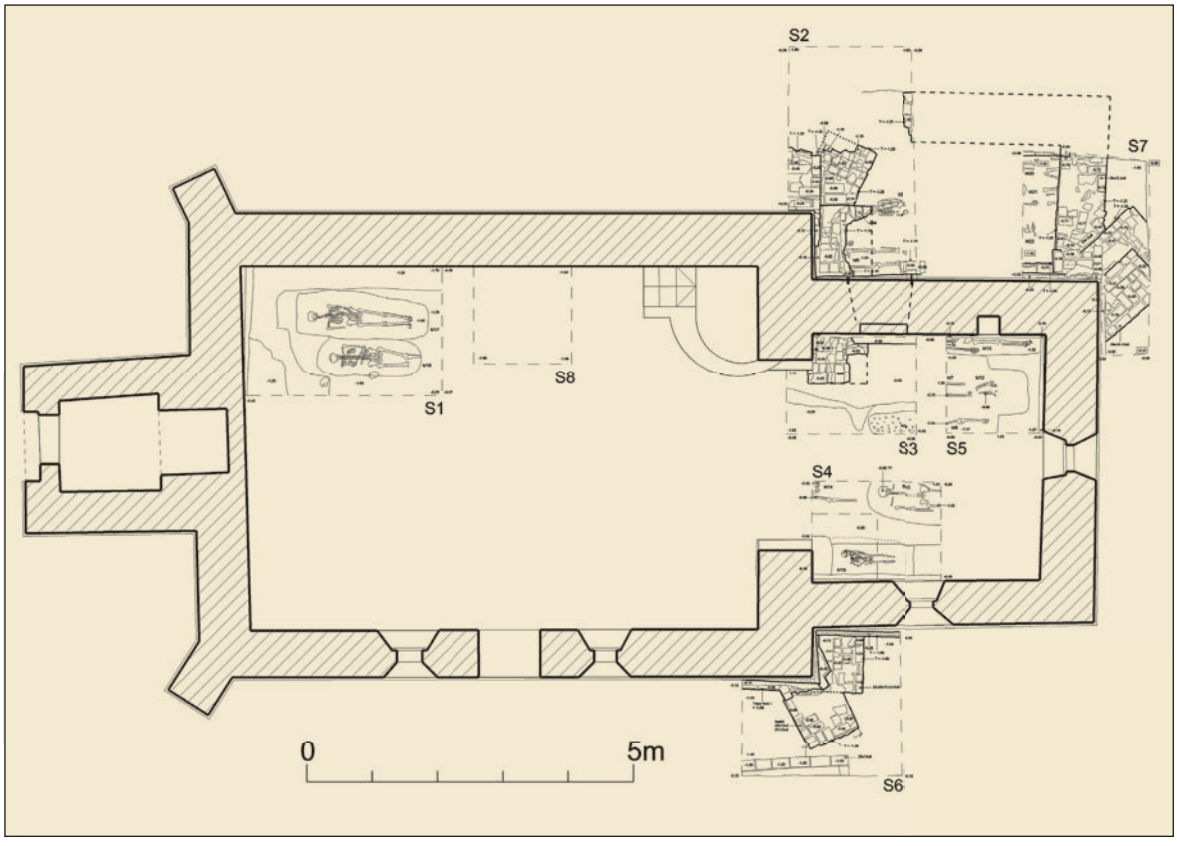
6. A helyreállított templombelső

zatra. A boltozatsüvegek ívzáródásának formája nem kivehető, ráadásul a falkorona legalább egy méterrel magasabban lehetett eredetileg.

A nyugati hajófalon azonosítottuk az eredeti bejárati kapu szegmensíves teherkiváltó ívének maradványát *(5.kép)*, ami alapján egy 1,65 – 1,70 méter széles belső nyílás rekonstruálható. Ennek északi felét valószínűleg a homlokzat előtti torony megépítésekor falazták be és alakították ki a ma is használt keskeny bejáratot. A fölötte levő rézsűs bélletű, szegmensívesen záródó ablak – bár nincs tengelyben a kapuval – a falazattal egykorú. Nem találtunk karzatra utaló nyomot.

A hajóablakokat vizsgálva kiderült, hogy a záradékukat megcsonkítva alakították át őket szegmensívesekké – s ezt az állapotot a helyreállítás is meghagyta *(6.kép)* –, eredetileg csúcsívesek voltak.

A falkutatást követően – a kivitelezési ütemek szorításában – a település 1279 évi közvetett említése okán is feltételezett Árpád-kori templom régészeti azonosítására korlátozott mértékben volt lehetőségünk. A szentélyben és körülötte nyitott szelvényekben került elő egy a mait megelőző építési periódus alapozása *(7.kép)*, melyből öthat téglasor maradt meg. A ráépítéskor az új alapozás nyomvonala nem pontosan követte a korábbit, így a mai járószinttől mintegy 40–50 centiméteres mélységben jelentkező vízszintes cezúra fölött helyenként enyhe konzolszerű kiugrás, másutt alatta 15–25 centiméternyire is kiugró padka figyelhető meg. A falazási technikában is tapasztalható némi különbség, a korábbi fázis alapozásának téglasorai szabálytalanabbak. Két jelentősebb alaprajzi eltérés van a két periódus közt: az elsőnek nem voltak támpillérei, a másik a diadalív pilléreinél figyelhető meg: ennek vonala a korábbi fázisnál 80 centiméterrel keletebbre van. A szentélyben a korábbi diadalív északi pil-

7. Az összesítő ásatási alaprajz

lére került elő – déli párját sírgödrökkel ásták el –, kívül pedig az északi és a déli oldalon is azonosítható volt az első fázis hajóvállainak alapozása *(8.kép)*. Helyzetük alapján az első periódusú hajó szélessége nagyjából azonos volt a maival, azaz egymásra épültek. Kérdéses maradt, hogy mekkora volt az első hajó hosszúsága.

Az északi hajófalhoz nyitott szelvényekben szintén markáns vízszintes elválás mutatkozik az alapozásban, hasonlóan mintegy 50 centiméter mélységben, ám itt az alsó alapozás talpa mintegy 15–25 centiméterrel mélyebben van. Kézenfekvő azt feltételeznünk, hogy ez is az első periódushoz tartozik, illetve hogy a hajó alapozását eleve mélyebbre ásták ki – s így nyugati irányban egymásra tevődnek –, de kissé bonyolítja a helyzetet, hogy a korai déli hajóváll alapjának talpmélysége viszont a szentélyben rögzítettel azonos.

8. A hajó és a szentély északi csatlakozása

A korábbi templomépület sarkaihoz később ferde állású támpilléreket építettek, ez három helyen is megfigyelhető volt, de ezek mindenütt megelőzték a mai templom felépítését, tehát a korai, illetve a mai közti – második – építési fázist képeznek.

Az előzményét járószintig visszabontva emelték a ma álló templomot, a déli sarkokon átlós állású támpillérekkel, az északi szentélyfalhoz illesztett, 2,10×3,80 méter belméretű, dongaboltozatos sekrestyével, amelyet később ugyancsak elbontottak. Alapjait a nyugati és északi oldalon teljesen kiszedték, a keleti oldalon viszont csak a járószinthez viszonyított 20 centiméteres mélységig. A második periódushoz tartozó támpillérek és a visszabontások miatt nem lehetett közvetlenül megvizsgálni a sekrestye és a szentély viszonyát *(9. kép)*, ám minden jel egykorúságukra utal. Két további támpillért is azonosítottunk, ezek újkoriak lehetnek, egyik – az északkeleti szentélysarkon – még a fennálló sekrestyéhez épült hozzá, a másik már annak lebontása utáni.

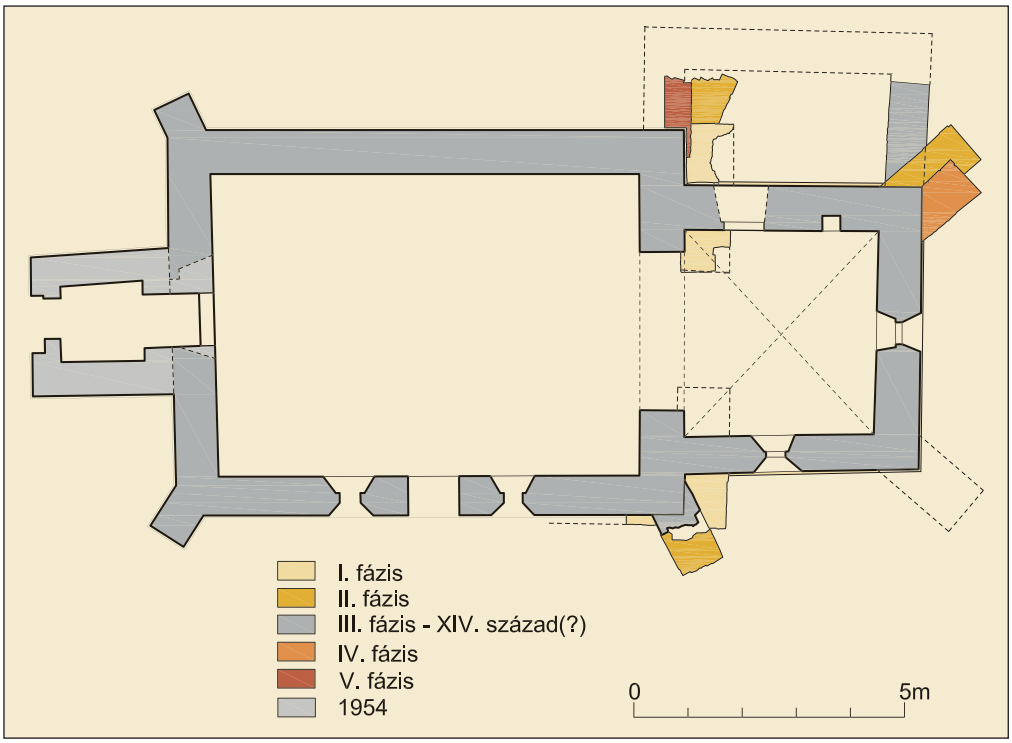

9. A szentély északkeleti sarka a sekrestyefal csatlakozásával

A régészeti kutatás során megfigyelhetőek voltak az egykori járószintek. Kívül, a templom déli oldalán, a történeti járószintet a mai járószint alatt mintegy 30 centiméterrel lehetett azonosítani, az északi oldalon viszont a kettő gyakorlatilag megegyezik. Hasonlóképpen helyenként a belsőben is megfigyelhetőek voltak a korábbi – tégla vagy döngölt agyag – padlók, ezeket az újabb kori javítások és temetkezések beásásai jobbára eltüntették. Egy korábbi – de ugyancsak újkori – szószék alapozása is előkerült, a szentély északi oldalán, az elfalazott sekrestyeajtó előtt. Az alapozások alatt, illetve közvetlen közelükben, ahol nem bolygatták a temetkezések, az őskorra és a kora Árpád-korra keltezhető leletanyagot tartalmazó rétegek maradtak meg.

Összesen 22 sírt sikerült azonosítani, ezek mind – apróbb eltérésekkel – nyugat-keleti tájolásúak. Mélységük alapján két kronológiai csoport különíthető el. A sekélyebb sírok korábbiak, a középkor során keletkeztek, míg a második csoporthoz a mélyebbre ásott sírok tartoznak. Csak ez utóbbi csoport temetkezései tartalmaztak mellékletet – ruha- és fejdíszeket –, amelyek a XVIII–XIX. századra keltezhetők. Az első kronológiai csoportba tartozó temetkezéseket, mellékletek hiányában nem tudjuk keltezni. E csoport sírjaiból négy a templom korai fázisához tartozó alapozás alá is benyúlt. Mivel e temetkezések is egy templomhoz kellett tartozzanak, számolnunk kell egy, a megfigyelteknél is korábbi templomépülettel, amelynek helyét és építőanyagát sajnos nem tudtuk közelebbről meghatározni.

Kutatásaink eredményeképpen a ma álló cégényi templomot kivonhatjuk az Árpád-kori szatmári emlékanyag vizsgálati köréből. Az alatta azonosított első perió-

10. Periodizációs alaprajz

dusú, mindössze 2,70×3,75 méteres szentély falainak kora ugyan bizonytalan, de a támpillérek hiánya és a relatív kronológia inkább román kori eredetüket valószínűsíti *(10. kép)*. Sem faragványok, sem egyéb díszítőelemek nem segítenek a harmadik építési periódusban épült – azaz a mai – templom keltezésében. Sekrestyekapuja a lehető legegyszerűbb gótikus formát mutatja: csúcsíves, élszedéssel. Éppúgy kortalan a kontextusban, mint a kis sátortetős falifülkék, a szegmensíves ülőfülke vagy akár a szerény anyagiak lehetőségét is felvető, borda nélküli élkeresztboltozat. Az egyszerű megoldások és az építőanyag – kizárólag tégla használata a gótikus nyíláskereteknél és a boltozatnál – alapján persze könnyebben illeszthetnénk templomunkat a XIV. század formavilágába, a későbbi keltezés ellen inkább csak a fentebb vázolt történeti érveket sorakoztathatjuk fel.

Az 1. kép a Forster Központ Fotótárából származik (ltsz.: poz. 27206), a továbbiakat a szerzők készítették.

Jegyzetek

[1] 1279-ben Chepan fia Péter, cégényi (*Chegen*) nemes (Tasnád) Szarvad birtok iktatásánál királyi emberként jár el: DL 97945, ld. *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk Szentpétery Imre et al., II/2-3. Bp., 1961. 3016. és 3017 sz., valamint EOkm. 372., 373. és 374. sz.

[2] DL 30719 és 30372, vö. Németh 2008. 57. (Daróc 3. címszónál); ld. még u.o. 39. (Cégény 2. címszónál, bár az itt felsorolt adatok nem mindegyike vonatkoztatható Krasznacégényre).

[3] ZsO. II. 4366.

[4] Petri 1901/1904. III. 713. ill. Thallóczy 1875. 180-181.

[5] Petri 1901/1904 III., 1902. 713–715.

[6] Petri 1901/1904. 1902. 716.

[7] Lampe–Debreceni Ember 1728. 623.

[8] TREKL. Egyházlátogatási iratok / I.1.s.3.

[9] Várady 2004. 448–449.

[10] TREL. Egyházlátogatási iratok /I.1.20–21; Varga E.

[11] A pápai tizedjegyzék adatát gyakran hibásan Krasznacégényre vonatkoztatják. Mivel *Chegen* papját minden alkalommal a szatmári főesperesség plébánosai között sorolják fel, a települést helyesen a Szatmár megyei, Szamos melletti Cégénnyel azonosítható, ld. a helyes azonosítást: EOkm.. II. 1129.,1130., és 1131. sz.

[12] Bunyitay 1887. 43; Petri 1901/1904. I. 615. E szerint Cégény „… romladozó egyházát 1769-ben javították ki. Klénodiumai közt igen becses régiség egy tizenhetedik századi ezüst pohár (S. P. betűkkel), mely az 1885-diki budapesti országos kiállítást megjárta, egy mázos cserép kelyhe 1732-ből való."

[13] Entz G. 1994. 59, 117.

[14] Debreczeni László iratanyagát az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltár őrzi Kolozsváron. Köszönjük Sipos Gábor levéltárvezető segítségét. A vázlatok egy változata Budapestre, a műemlékvédelmi hivatal gyűjteményébe került: ma Forster Központ, Budapest, Debreczeni gyűjtemény, 1930/98-100. Köszönjük Bakó Zsuzsanna segítségét.

[15] Forster Központ Fotóotár. poz. ltsz. 27206.

[16] Bara Csaba épületdiagnosztikai vizsgálatokról 2000-ben készült kéziratát a Szatmár Megyei Múzeum irattára őrzi.

[17] A felméréseket Simon Zoltán, Rácz Miklós és Heczey-Markó Ágnes Sarolta készítette 2008-ban, a Szatmár Megyei Múzeum megrendelésére.

Emődi Tamás

Észrevételek a vetési (Vetiș) református templom helyreállítása kapcsán

2014 tavaszán külső és belső tatarozást végeztek a vetési református templom épületén. Ezt előkészítő épületkutatás nem történt, a külső homlokzatok modern vakolatrétegeit azonban nem távolították el, a beavatkozás felületi volt, s a belsőben is csak meszelést terveztek. Sajnálatosnak inkább annak a nehezen visszatérő lehetőségnek az elszalasztását tekinthetjük, hogy a műemlék számtalan nyitott építéstörténeti kérdésére választ kapjunk. Mindössze három évvel ezt megelőzően, a szatmári régió középkori építészetét vizsgálat alá vevő vaskos kötet lapjain jelent meg egy alapos, kimerítő összefoglalása mindannak, amit a vetési templomról tudni lehetett, helyszíni szemrevételezés, a történeti adatok és a műemléki tervtári és irattári anyag kritikus áttanulmányozása nyomán.[1] Az ebben megfogalmazott hipotézisek ellenőrzésére, pontosítására és egyes részletekre vonatkozó hézagos ismereteink kiegészítésére nyújthatott volna alkalmat egy célirányos épületkutatás, mely végül arra szorítkozhatott, hogy a szentély még be nem fejezett belső restaurálása közben, korlátozott mértékben vizsgálja meg a falszövetet.

1. A szentélyboltozat keleti szakaszának záróköve

A munkálatok során a boltozati bordákról és a gyámkövekről eltávolították a vastag vakolat- és meszelésrétegeket (*1–5. kép*), aminek következtében ma jobban érvényesül az eredeti kőplasztika. A keleti és délkeleti szentélyablakok rézsűiről leverve a modern vakolatokat, látszott, hogy gondosan kiképzett, faragott rétegkövekből rakták össze őket, helyenként viszont – a külső kávától eltérően – vannak téglasorok is a rétegkövek közt *(6. kép)*. Belül a rézsű a tokhoronyig tartott, profilozás csak kívül van, közvetlenül e mellett. Ez szélesebb, de sekély homorlatból, élszedésből és a rézsűre merőlegesen forduló lemeztagból áll. Nem tudjuk, hogy a záradékokból mikor szedhették ki a mérműveket, mindenesetre Szarka Károly lelkész 1916-os, részben retrospektív jegyzetében a szentélyablakokban még ólomkeretbe foglalt üvegszemekről beszél, míg a hajóban fakeretekről.[2]

2. A szentélyboltozat konzolja tisztítás után

A falazat – ahol ezt egyáltalán meg lehetett szondázni[3] – mindenütt téglából van, csak a nyíláskereteket készítették kőből. Középkori vakolatokat csak egészen kis felületeken – a sarkokban – lehetett megfogni, egységesen leverhették őket valamikor egy általános tatarozás alkalmával. Megszondázva a diadalívet, azt tapasztaltuk, hogy

3. A szentélyboltozat konzolja tisztítás után

belső homlokfala csorbázatként jelentkezik, azaz levésték, megnövelve a diadalívpillérek közti szélességet. Ez a beavatkozás egy egyháztörténeti jegyzet szerint 1859-ben történt.[4]

A hajó falait borító vakolatba a tatarozás folyamán három helyen bontottak bele, a felületen jelentkező repedések kijavítása végett: közülük az egyiken a Henszlmann Imre által publikált alaprajzon[5] is megörökített déli kapu keleti bélletének felső sarka vált láthatóvá a teherkiváltó téglaívvel, körülbelül 3,30 méterre a délkeleti hajósaroktól, a keleti hajófal déli szakaszán pedig egy a fal vastagságában kialakított fülke *(7. kép)*. Az egyenes hátfalú fülke szegmensíves záródású, 60 centiméter mély és 128 centiméter széles, záradéka a mai padlószinttől 160 centiméterre található. Déli béllete egybeesik a déli hajófal belső síkjával, padkája nincs. Egyértelműen egykorú a diadalív és a déli hajóval falazatával – melyek értelemszerűen kötésben vannak egymással –, vékony vakolatát a középkori falazóhabarcs elkenésével alakították; legalább két meszelésréteg borítja.[6]

Több eredményt hozott a szentélyfalak kutatása. A déli oldalon, a diadalívpillér mellett egy 75 centiméter széles, szegmensíves ajtónyílást bontottunk ki *(8. kép)*. Vakolt és fehérre meszelt béllete merőleges volt a fal tengelyére, s mindkét szélén egy sor téglával volt elfalazva. Kőkerete nem volt.[7]

Az északi szentélyfalban két kőfaragvány került elő: a sekrestye csúcsíves, élszedett kapukerete *(9. kép)*, valamint egy lefaragott homlokfalú szentségtartó fülke *(10. kép)*. A sekrestye léte nem volt kérdéses, arra több jel is utalt, emlékét a helyi hagyomány is megőrizte.[8] Mivel a jelenlegi járószint magasabban van, mint a középkori, a kapu záradékáig mért belmagasság mindössze 140 centiméter, és nem tudtuk meg, hogy milyen a profilmegállítás. Furcsának hat a sekrestye keretének helyzete: a falmező középső falpillérjének gyámja közvetlenül a keretkövön fekszik, s látszólag mindkettő egykorú a falazattal.

A kiemelkedőbb kvalitású faragványt, a szentségtartó fülkét szintén a falazattal egyszerre illesztették be a helyére. Az egész kőszerkezet, mely öt rétegkőből áll és legalább 50 centimétert ül bele a falazatba, egy csonka oktogonális metszetű, 66 centiméter belmagasságú, hasábos belső fülkét foglal magába *(11. kép)*. Ennek egyenes alján egy felfele tölcséresen, illetve lépcsősen kiszélesedő lyuk[9] található, mely vagy egy tengely körül forgatható mobil tárgy befogadására szolgált, vagy egy kisméretű tárgy be-

4. A szentélyboltozat konzolja tisztítás után

lehelyezésére, mintegy annak negatívjaként *(12. kép)*. A hasábos belteret hatsüveges bordás boltozat fedi, melynek mindössze 2,8 centiméter széles, kétoldalt hornyolt, egyenes orrtagú bordái kis, rozettás zárókőben futnak össze. A fülke terét csúcsívben záródó két fülszerű, belül élszedett pillér kereteli, melynek külső felületén, a záradéknál még látható a fémajtó felfekvésére szolgáló tokhorony. Az egész faragvány térképzése olyan, mint egy diadalívvel a néző felé tekintő rövid, egy boltszakaszos, miniatűr szentély. Homloksíkjának egykor gazdag díszét levésték, a lenyomatokból egy konzolos alsó rész fölött

5. A szentélyboltozat nyugati szakaszának záróköve

a fülkenyílást keretelő fiatornyos és három vimpergával – a középső szélesebb – záródó „kisplasztika" körvonalazódik. Befalazásából előkerült néhány kisebb kőtöredék, mely ehhez a szerkezethez tartozott: a konzol felső párkányának részlete, rajta egy fiálé lenyomatával, a fülkét keretelő fiálék apró darabjai, egy piramis alakú, kúszóleveles fiálétető és két keresztvirág-töredék *(13. kép)*. A fülke jobb oldalán a fémajtónak vagy keretének rögzítésére szolgáló két befo-

6. A szentély a helyreállítás után

7. A déli diadalívpillérben kialakított oltárfülke (?)

góelem (pipapánt) fészke látható, s egy további alul a tengelyben. Utóbbi valamit rögzített, s itt felmerülhet az is, hogy a déli homlokzatba befalazott Vetési-címer esetleg a szentségtartó konzolján állt, bár anyaga eltérőnek látszik, és mérete ezt éppen hogy csak megengedné.

8. A szentély délkeleti sarkában kibontott bejárat

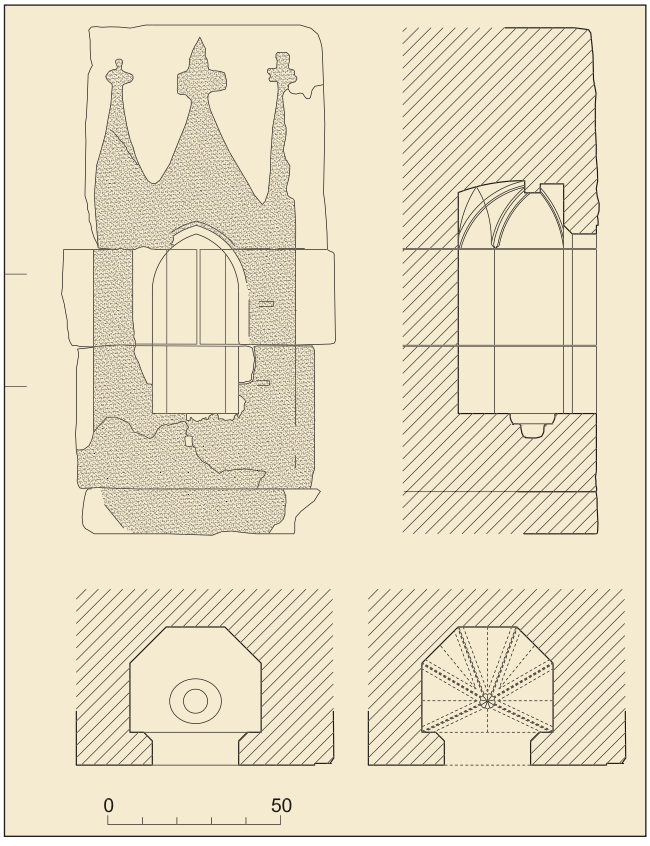
9. Az északi szentélyfalban kibontott sekrestyeajtó

10. Az északi szentélyfal sarkában kibontott tabernákulumfülke

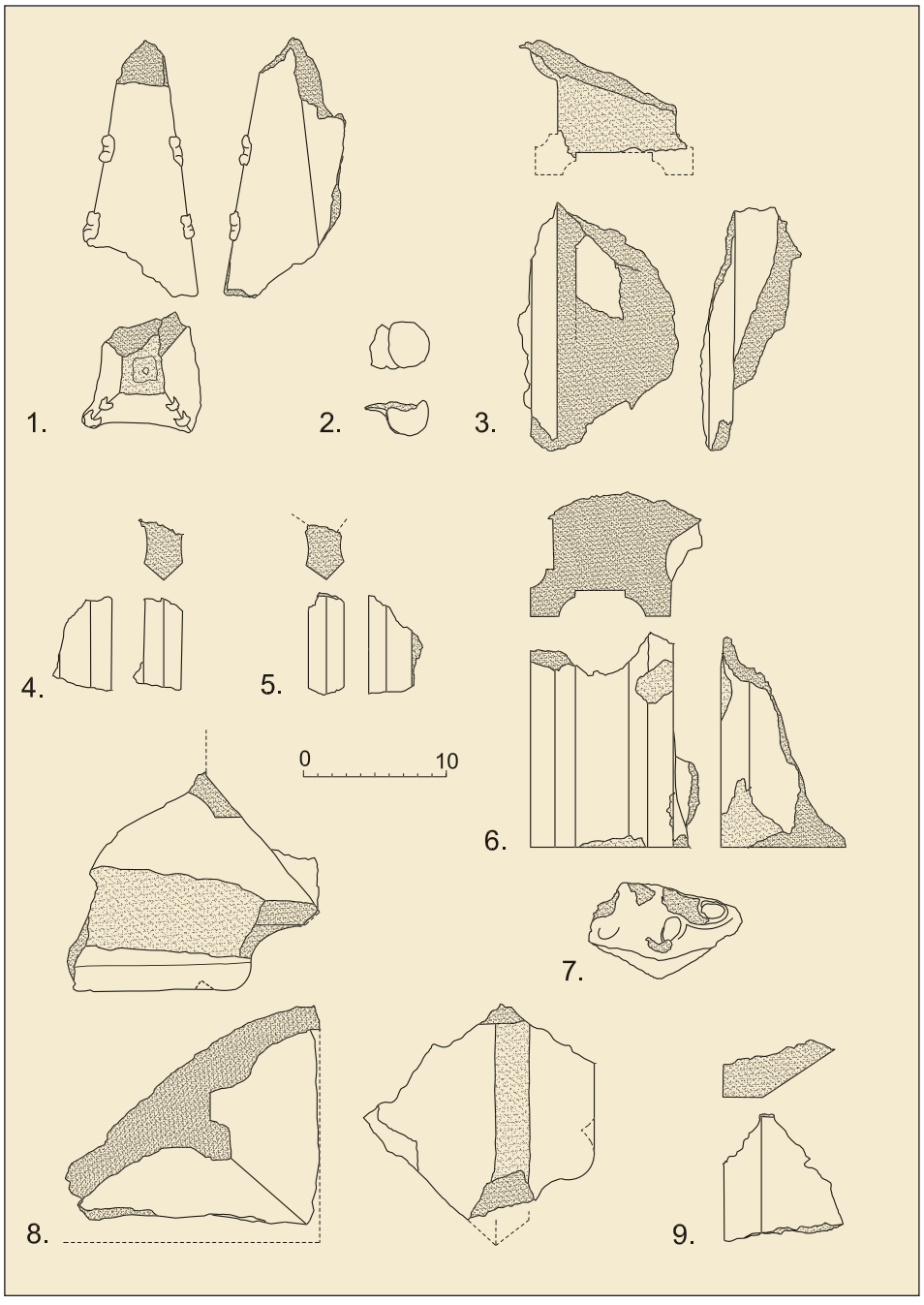
11. A tabernákulumfülke lefaragott homlokfala

12. A tabernákulum felmérése

A boltozott fülkezáradék *(14. kép)* előbb szoborbaldachinoknál, majd egyéb kisépítészeti alkotásoknál, így a faltól külön álló, összetettebb szentségházaknál terjedt el, ritkábban ülőfülkéknél is előfordul. A tabernákulum igényesebb megoldása *(15. kép)* a megszentelt ostyákat tartó doboz (*pyx*) és esetleg a monstrancia együttes befogadásának kitüntetett szerepét volt hivatott megoldani és jelezni. A fiálépár által közrefogott és középen szélesebb, vimpergás tetejű szentségházaknál sokkal gyakoribbak az egyenes fülkezárásúak, csúcsívest alig találunk (Nagysink, Szászújfalu, Riomfalva, Tasnád),[10] az emlékek zömmel a XV. század második feléből valók.

Ma már csupán a toronybelső vakolatlan falfelületei vizsgálhatók szabadon, s ezek is kínálnak lehetőséget az épületrész relatív kronológiájának felállítására. Négy fő építési fázis körvonalazódott a falszövetben található elválások, átalakítások és a felhasznált téglák méretének vizsgálata alapján *(16. kép)*. Az első fázisban épült a torony földszintje és első két emelete – ez ma 8,65–9,02 méterig emelkedik, de ennél legalább fél méterrel maga-

13. A tabernákulum másodlagos befalazásból előkerült töredékei

14. A tabernákulum fülkéjének bordás boltozata

sabb volt –, melyekbe szintenként három irányba nagyjából egyforma, keskeny, csúcsíves résablakok nyíltak, rézsűs fülkéik félkör-, illetve szegmensíves záródásúak.[11] A második periódusban[12] némileg visszabontva a falkoronát és befalazva a korábbi felső sor ablakot, egy újabb szinttel emelték meg a tornyot – 11,83 méter magasságig –, melyet három oldalról kettős, 1,60 méter magas, csúcsíves záródású ablakok világítottak meg. A mindössze 20–25 centiméter széles ablakok 12 centiméteres pillért fogtak közre, melynek két idomtéglából – egy hengertagos és egy felfele szélesedő rézsűs téglából – álló vállpárkánya volt *(17–18. kép)*.

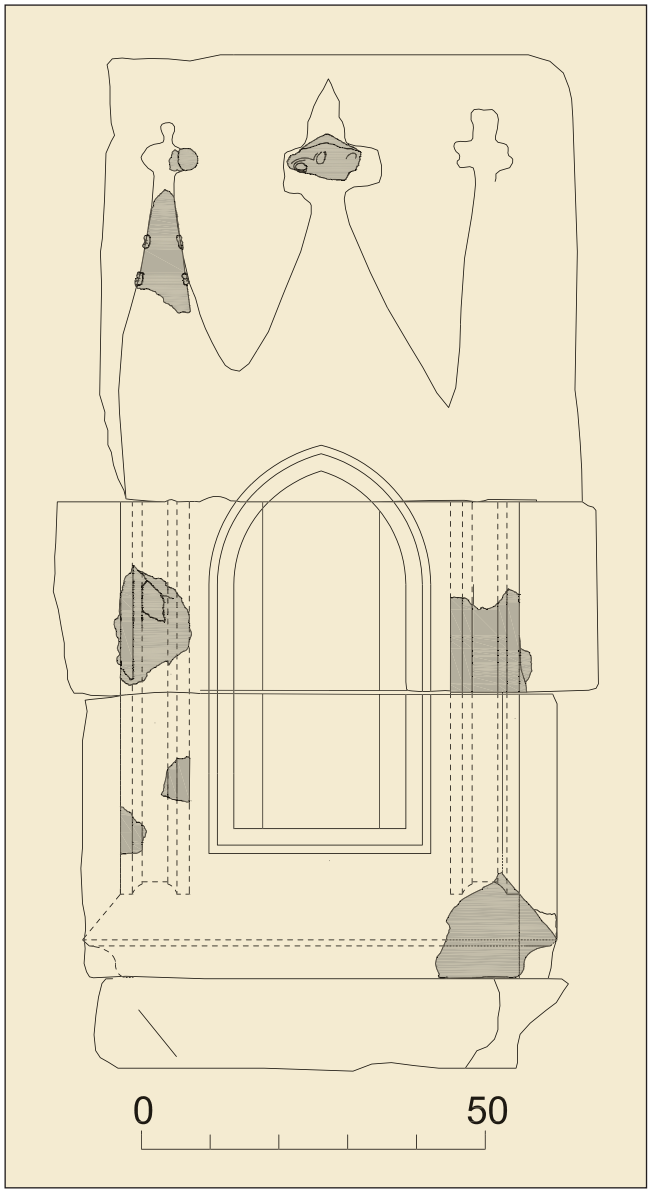
A harmadik építési fázisban két újabb szinttel a mai magasságúra emelték a tornyot. Ekkor a falazatba belevágva átalakították az utolsó szint ablakait, és mindhárom felső emeleten kettős, de a korábbinál szélesebb, szintén csúcsíves ablakokat képeztek ki, melyek közül a legfelsők a többinél alacsonyabbak.[13] Ezt az állapotot, mely közben egy reneszánsz jellegű pártázattal bővült, örökíti meg a Henszlmann által közölt rajz.[14]

A negyedik periódusban befalazták a legfelső szint ablakait, és megmagasították az alattuk levő ablakpárokat, ekkor alakulhatott ki a torony mai, neogótikus elemeket alkalmazó homlokzattagolása, a kőtömbökből készült, hasábos pártázattal.

Az első három periódus kétségtelenül középkori, az utolsónak, illetve a toronysisaknak a keltezéséhez a XIX. században még az egyházközség őrzésében levő iratanyag segít, erre hivatkoznak rövid egyháztörténeti jegyzeteikben a már említett lelkészek. A torony historizáló homlokzati átalakítása egyszerre készülhetett azzal a *generális javítással*, melyre még 1879-ben szerződtek Struczuly Mihály kőművessel.[15] A ma is álló toronysisak – ennek szaruzata egyszerre épült a téglaburkolattal[16] – építésére pedig Szarka Károly adatgyűjtéséből idézünk: *1769-ben Szentlászlay István Schuh Márton nevű kőművessel szerződik (máj. 28.) a vetési csonkatoronysugárjának 4 ölnyi magasra, a sugár mellé 4 kőlábnak, az aljára a víz lefolyása végett jó és állandó csatornának építésére, úgy látszik azonban, hogy a czél csak 1788-ban lett megvalósítva, midőn jun. 16-án Kálnoky István A. m. kor szerződött a torony felállítására.* A sarkokon falazott fokokkal körülbástyázott toronysisak megoldása tehát már 1769-ben felmerült, s a végső kialakítás 1788-ban készült el. Azon nem

kell csodálkozzunk, hogy Henszlmann metszetkészítője 22,5 fokkal elforgatta a toronysisakot, és ívelt tetőidomot rajzolt, hiszen a homlokzat egyéb részleteit is meglehetősen szabadon alkotta meg. Az alaprajzi arányok, a támpillérek, a hajóablakok és a kváderszerkezetű falazat nem a valóságnak megfelelők, s maga Henszlmann vall tanulmánya végén didaktizáló szándékairól: *az ajtó szárnya ujabb s igen egyszerü, a czifrább vaspántot odarajzoltuk, hogy az olvasó ilyen, a XV-ik században alkalmazni szokott dísszel is megismerkedhessék*.[17]

A templomot leíró, illetve annak művészettörténeti értékelését elvégző, XIX. századi szerzők közül Szirmay Antal,[18] Henszlmann Imre[19] és Kiss Kálmán[20] az épület XV. századi eredetét feltételezte. Mások két fő építési periódussal számoltak, Papp Szilárd a nyugati kapu és a szentély műformáinak különbözősége okán,[21] az egyházközség történetéről író Szarka Károly pedig az 1794-es mennyezeti felirat két adatát – az 1325-ös évet meg a megrendelő Vetési Albertet említőt – a hajóra, illetve a szentélyre értelmezve. Utóbbi a tornyot és a hajót román korinak tartotta, egyik ma már nem ellenőrizhető érve, hogy *míg a szentély melletti támoszlopok a falazattal a legerősebb összefüggésben voltak és vannak, addig a nagyhajó melletti támoszlopok a falazattól mindannyian elváltak*, ez volt szerinte annak az oka is, hogy 1879–1880-ban újjáépítették őket.[22]

15. A tabernákulum homlokfalának rekonstrukciója

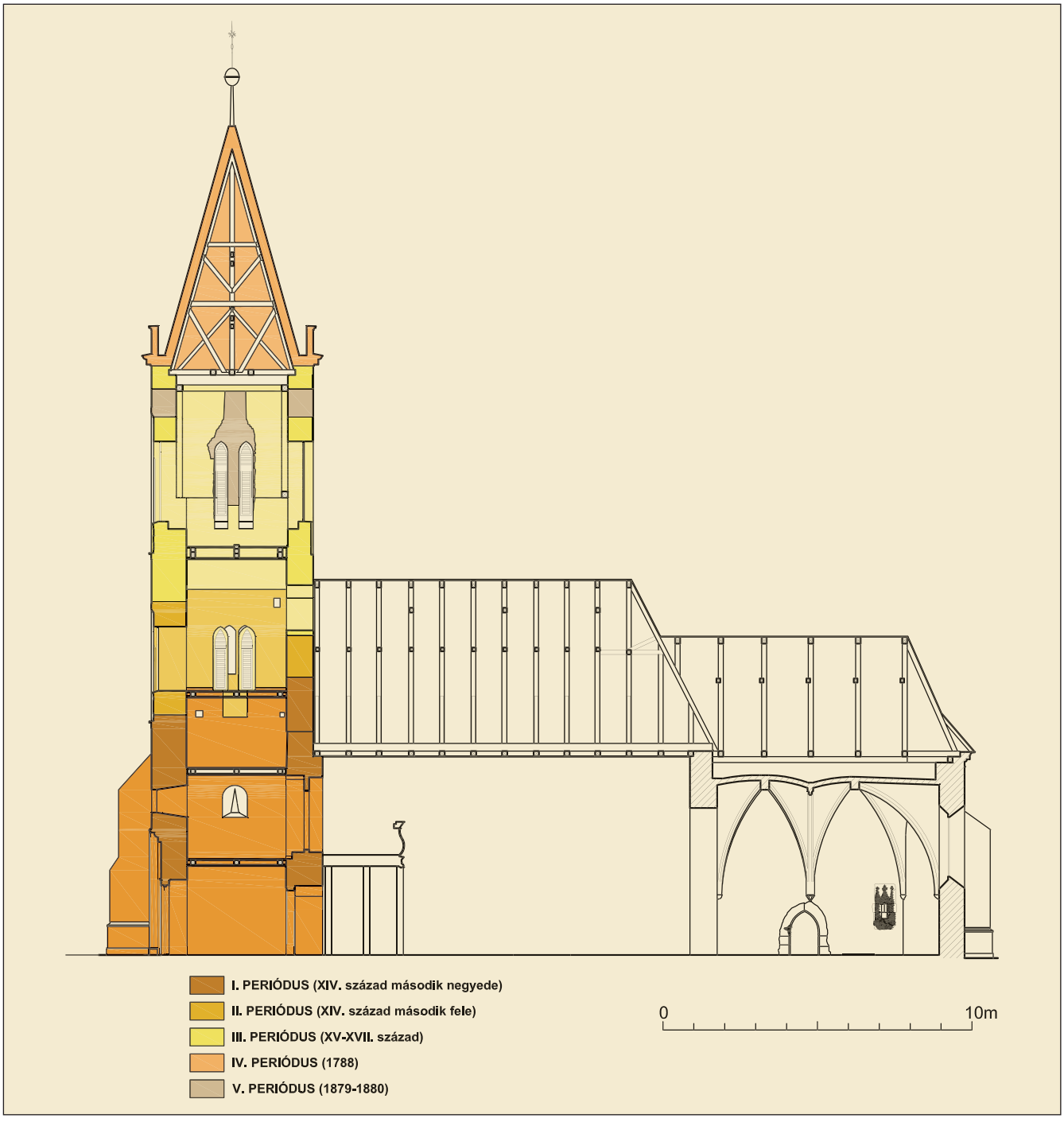
Mint említettük, a szentély és a hajó viszonyát vizsgálva a belsőben, megfigyeléseink a két térrész egykorúságát látszanak alátámasztani, annak ellenére, hogy alaprajzilag a kettő tengelye 3 fokos szöget zár be, és kissé aszimmetrikusan illeszkednek egymáshoz *(19. kép)*. Méretre és kialakításra a hajó és a szentély ablakai sem igazán különböznek egymástól. A hajó délkeleti sarkában kialakított, szegmensíves fülke egy mellékoltár – esetleg ereklyetartó oltár – befogadására szolgálhatott.

Nehezebben találunk magyarázatot a szentélybe délről nyíló bejáratra. Úgy tűnik azonban, hogy itt más, azóta eltűnt falazatok is voltak, melyek összefüggésben lehettek ezzel a bejárattal. Nem csak Szarka Károly utal erre,[23] de jelenleg is megfigyelhető egy téglaalapozás, mely látszólag a déli hajófal meghosszabbításában, mintegy támpillérszerűen nyúlik kelet felé, legalább 1,7 méter hosszon. Lehet, hogy ez csupán egy támpillér volt, de egyéb padlószint alatti falstruktúrát is elképzelhetünk,s hogy egy kicsit távolabbra rugaszkodjunk, akár egy rövid kápolna létét sem zárhatjuk ki, mindenesetre ez magyarázná azt is, hogy miért hiányzik a szentély nyugati boltszakaszába nyíló ablak, és hogy miért kellett a közeli déli hajókapu mellett egy másik bejárat is.

Ami a torony építési fázisait illeti, az alsó szinteket a nyugati kapuzat stiláris helyzete függvényében lehet keltezni hozzávetőleg a XIV. század második negyedébe. A kétoldalt emelkedő pillérek lépcsős bélletű – félkörívben záródó, vállpárkányos – kapuknál az ország túlsó csücskében már a XIII. században megjelennek (Gútor,[24] Szemet[25]), keletebbre azonban nem találunk korai emléket. Itt jegyeznénk meg, hogy a kaput ábrázoló Schulcz-féle, illetve a Henszlmann által közölt metszeten ugyan markáns, alul homorlatos, fejlemezes vállpárkány szerepel, és jelentős kiülésűnek tűnik a vimperga is – azt a látszatot keltve, mintha kőelemekből volnának –, ami a lizénák által közrefogott szerkezetet a XIV. század későbbi, fiatornyos keretelésű portáléihoz közelíti,[26] a kapu valódi arányai alapján azonban sokkal inkább gondolhatnánk idomtégla profilozásra mindkét elemnél, s ez a téglaarchitektúra az Alföld széli kontextusban csöppet sem

idegen. A szatmári régió Papp Szilárd által felsorolt hasonló kapuzatai közül kettőnek, a lépcsős kialakítású, csúcsíves gacsályinak és a zajtainak[27] is háromszögű oromzatot lezáró vimpergája van, előbbinek Schulcz Ferenc rajza szerint vállpárkánya is volt. Az ugyanilyen felépítésű, valamivel távolabbi tamáshidai toronykapunál[28] sem kizárt a fektetett téglákból álló vimperga, a vállpárkányt pedig két sor idomtéglából alakították ki.

A második periódus – kettős, csúcsíves, idomtéglából kialakított vállpárkányos ablakaival – jól illeszkedne ugyanebbe az időszakba is, de felső határa kitolható a teljes XIV. századra, főleg, hogy nyílásainak záradékát szabályosan csúcsívesre falazták ki, míg a korábbi szatmári emlékeken gyakran háromszögben záródnak vagy a vakolattal képezték őket csúcsosra.[29] Mindazonáltal a környék toronyablakainál nem találunk ehhez hasonló megoldást,

16. A templomtorony periodizációs rajza (hosszmetszet)

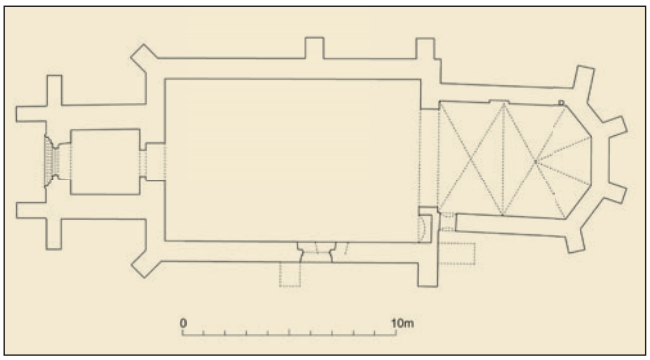

17. A torony harmadik emeletének átalakított kettős ablakai (XIV.század)

18. A torony egyik kettős ablakának idomtéglákból kialakított vállpárkánya

sőt a tágabb környezetben is ritka. Küküllővár on a toronyablakok hengeres osztópilléreinek vannak hasonló idomtégla fejezetei. Az egyetlen téglaszélességű osztópilléres ikerablakokra Gacsályon,[30] Aracson,[31] Szegeden (Szent Demeter-templom tornya), Tamáshidán[32] láthatunk példát – az utóbbi kivételével csúcsívesek –, s általában mélyített, lépcsős keretben foglalnak helyet, belső oldalukon fülkés kiképzésűek. Vetésen ehhez képest az ablak belső síkjában láthatók az eredeti osztók – nem kizárt, hogy a teljes falvastagságot átfogták –, a homlokzati kialakításukat nem ismerjük.

19. A templom alaprajzi felmérése a kibontott középkori nyílásokkal

Nyílvánvalóan a meglévő kettős ablakok szolgáltatták a mintát a harmadik periódus ablakaihoz, ezek alapján képtelenség azt szorosabban keltezni, bármikor elképzelhetők a XV–XVII. századok közt. Tégláiknak mérete nem egyezik a szentélynél és a hajónál használtakéival, tehát azokkal nem egykorúak.

A torony első periódusa és a szentély faragottkő elemei közt legalább fél évszázadnyi korkülönbség van – Papp Szilárd tágabban a XIV. század közepe és a XV. század dereka közti periódust engedett meg[33] –, a szentségház ezt még feljebb tolja. Formái alapján nem lehet a XV. század második negyede-harmada előtti, s így a hosszházzal együtt akár Vetési Albert (át)építtetői minőségével is számolhatunk, ha hitelt adunk a helyi hagyománynak. Viszont mivel a ma álló hajó és a szentély egykorúnak tűnik, ez egy a toronyhoz illeszkedő korábbi hajót és szentélyt feltételez, melyeket csak régészeti módszerekkel lehetne megfogni, csakúgy, mint a szentély déli fala mellett feltételezett alapozásokat.

A fényképeket Kollár Tibor (1–5, 14) és Ámент Gellért (6, 9–11), a további illusztrációkat a szerző készítette.

Jegyzetek

[1] Papp Sz. 2011c. 285–293. A megválaszolatlan kérdések közt vannak a szentély, a hajó és a torony egykorúságára, a főkapu és az egykori déli kapu korára, falazattal való kapcsolatára, a torony periódusaira, a Vetési-címeres, befalazott kő funkciójára vonatkozó bizonytalanságok.

[2] Szarka 1916. 1–4.

[3] Korántsem sikerült a teljes szentélyfalazat alsó felületét megkutatni, nem utolsósorban a rendkívül kemény, cementes vakolat miatt. Nagyobb magasságokban is nyitottunk szondákat, de középkori v,akolatot ott sem találtunk. A téglák mérete: 4,5–5×12,5–13×27 centiméter, a falazóhabarcs homogén, sárgásszürke, homokos, oltatlan mészszemcsékkel.

[4] Gulya 1963. *1859-ben Nemes József költségén a templom csúcsíves boltozatát levágják – nem lehet tudni miért tették ezt s rontották meg a templom gót stílű szépségét.*

[5] Henszlmann 1864. 131.

[6] A fülkét az újkorban, ismeretlen időpontban – 1792 előtt – falazhatták be, de többször is belebonthattak egy-egy tatarozás alkalmával: falára egy 1792-es és egy 1860-as vörös évszámot írtak fel.

[7] Ezen a ponton vizsgáltuk a déli szentélyfal és a diadalívpillér viszonyát, ám a beugró pillérrész a boltozati gyámkőig tartó magasságig valamilyen javításkor készült köpenyezésnek bizonyult. Ugyanakkor a szentélyfal több téglasora a sarokban továbbfutott nyugat felé, és mivel a keleti hajófalban a fülke hátfala mindössze 30 centiméter vastag, gyakorlatilag teljesen valószínűtlen, hogy a szentélyfalat megpróbálták volna bekötni ebbe a vékony falazatba, így csak az a magyarázat lehetséges, hogy a két térrész egyszerre készült. Itt a diadalívpillérek korábban már említett levésése komoly statikai problémákat okozhatott, amit talán azért nem láthattak előre 1859-ben, mert akkor már mindkét fülke be volt falazva. Ha az alaprajzon vizsgáljuk a két térrész csatlakozási pontját, akkor azt látjuk, hogy a sarokrész teljes falazata a fülkék miatt azok boltozataira, illetve alattuk egy legfeljebb 40 centiméter vastag falmagra terhel, ami korábban talán kevésbé volt problematikus, mert a diadalívpillér hosszabb volt. A sarkot utólag próbálták erősíteni, a hajó felöli fülke északi végében például aládúcolták a fülke teherkiváltó ívét.

[8] Szarka A. 1916. 4.: A sekrestyéből *a szentélybe vezető ajtó helyét a figyelmes szemlélő ma is megtalálhatja.*

[9] Az összesen 7 centiméter mély lyuk alul 6–7 centiméter átmérőjű, felfele enyhén szélesedik, majd egyet lépcsőzve 13–15 centiméteres átmérőjűvé válik.

[10] Roth 1910a. 222.; Roth 1910b. 393.; Fabini 2002. 243–249., 521–522., 584–586. és képek; Emődi 2011a. 318.: 11 kép; Germán 2014. 56–60.

[11] Az első fázis falazata 27–28×14×5,5 centiméteres téglákból épült, és a mai harmadik gerendafödém fölötti 10–48 centiméter magasságig, azaz a mai padlószinttől mért legfeljebb 9,02 méter magasságig emelkedik. A második emelet födémszintje egybeesik a befalazott ablakainak párkányszintjével. A födémgerendák fészkei majdnem a teljes falvastagsággal egyenlő mélységig nyúlnak be a falazatba. A torony keleti falán 7,23 méter magasságban egy vízszintes cezúra jelöl valamiféle tervváltozást.

[12] A 24×11–12×5,5 centiméteres téglákból rakott falazatnak rózsaszínes, kemény habarcsa van, apró oltatlan mészszemcsékkel. Eredeti födémének gerendafészkei a kettős ablakok párkányának szintjén vannak.

[13] A 30×15×7 centiméteres téglákból rakott magasítás új ablakai 42–48 centiméter szélesek.

[14] Henszlmann 1867. 90.

[15] Gulya 1963. 25.

[16] A megoldás nem társtalan: közel egykorú falazott toronyisakja van például a somlyóújlaki református templomnak. A sisaknak az 1794. évi tűzvészben megégett gerendázat elemeit 1830-ban cserélték ki.

[17] Henszlmann 1867. 93.

[18] Szirmay 1809/1810. II.: 134–135.

[19] Henszlmann 1864. 156.; Henszlmann 1867. 89–93.

[20] Kiss K. 1875. 113.

[21] Papp Sz. 2011c. 288–290.

[22] Szarka 1916. 1–4. A bontáskor osszáriumra bukkantak: *Az északi falazat 2-el jelzett támoszlopának lebontása után 30-35 cmnyi mélység után már nem tudtak ásni. Össze halmozott ember csontra óriási mennyiségű kar és lábszárcsontra koponyákra találtak.*

[23] Szarka 1916. 4.: *A kriptába való bejárat pedig a déli oldalon a szentély nyugati részénél majdnem a beszögelésnél. Ezt már nagyon régen lebonthatták. Öreg emberek sem emlékeztek rá. Fundamentoma azonban még mindig megtalálható az eltakaró földréteg alatt.*
Ez a külső lejáratos elképzelés kevéssé valószínű, de egy újkori kripta Szarka leírása alapján biztosan volt a szentélyben: „*Újabban a Wetésy család halott tagjait magából a szentély padlózatából nyíló üregen keresztül bocsátották le a sírboltba s a tudomásom szerint a Vetési család utolsó fitagjának halála alkalmával falazták be.* (Vetési Lajost 1863. december 28-án temették el – E. T.).

[24] Mencl 1937. 306.

[25] Gerevich T. 1938. XC/4. kép.

[26] Ennek megfelelően idézte Papp Szilárd is segesvári párhuzamát: Papp Sz. 2011a. 124. és Papp Sz. 2011c. 288.

[27] Cabello–Simon 2011. 142., 1. kép – Schulcz Ferenc rajza a vállpárkánnyal), 146., 5. kép.

[28] Szakács 2013f. 160., 20–21. kép.

[29] Szakács 2011a. 21.

[30] Cabello– Simon 2011. 149., 17. kép.

[31] Raffay 2000. 454., 12. kép.

[32] Szakács 2013f. 150., 22., 25–27. kép.

[33] Papp Sz. 2011c. 290.

Bibliográfia

Rövidítések

DAZO	Berehovo / Beregszász, Державний архів Закарпатської області / Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Részlege
Forster Központ	Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (korábban: KÖH – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal)
GKPL	Nyíregyháza, Görögkatolikus Püspöki Levéltár
JAM	Nyíregyháza, Jósa András Múzeum
KREL	Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
MOL	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára
MOL, DF	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtár
MOL, DL	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
SzSzBML	Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
TREKL	Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár

ACP 1969.
Acta Cassae Parochorum. Egri Egyházmegye 1733–1779. 1. füzet. Abara–Kvakóc, 2. füzet. Laak–Zsukó. Művészettörténeti adatok. Szerk. Henszlmann Lilla. Budapest, 1969. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai, 5.)

Acsády 1896.
Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1715–1720.* Budapest, 1896. (Magyar Statisztikai Közlemények. ÚF., 12.)

Acsády 1898.
Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711).* Budapest, 1898. (A magyar nemzet története, 7.)

Alispáni jelentések 1927.
A közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Szabolcs és Ung vármegyék közönségéhez 1200 – 1927. k. számu jelentése az ideiglenesen egyesített vármegyék alispánjának a vármegyei közigazgatás 1926-ik évi állapotáról. Nyíregyháza, 1927.

Alispáni jelentések 1942.
Szabolcsvármegye alispánjának 12.723 – 1942. számú jelentése a vármegye közigazgatásának 1941. évi állapotáról. Nyíregyháza, 1942.

Alispáni jelentések 1943.
Szabolcsvármegye alispánjának 12.900 – 1943. k. számu jelentése a vármegye közigazgatásának 1942. évi október havától, 1943. évi május haváig terjedő időszakára vonatkozó állapotáról. Nyíregyháza, 1943.

Angyal 1898.
Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig.* Budapest, 1898. (A magyar nemzet története, 6.)

AO
Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. – VIII–IX. kötet kézirata, összeáll. Tasnádi Nagy Gyula: MOL, Q 283.; X.: MTA Könyvtár, Kézirattár, Ms. 4924.

AOkl.
Anjou-kori oklevéltár 1301–1387. Documenta res Hungaricas tempore regnum Andegavensium illustranta. I–XXXVIII. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1990–2013.

Aradi 2007.
Aradi Csilla: *Somogy megye Árpád-, és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása.* Doktori (PhD) disszertáció. Kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet. Budapest, 2007.

Arion 1974.
Arion, Gheorge: *Sculptura goticã din Transilvania.* Cluj, 1974.

Ármós 2012
Ármós Előd: Adalékok Érkenéz történetéhez. *Bagaméri Krónika*, 18. 2012. 10–11.

Arnold von Harff 1860.
Die pilgerfahrt des ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch zeichnungen erläutert hat. Cöln, 1860.

ÁÚO
Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest – Budapest, 1860–1874. (Magyar történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytárak, 6–13., 17., 18., 20., 22.)

Babos 1994.
Babos Károly: *Faanyagismeret és fafajmeghatározás restauroknak.* Budapest, 1994.

Balassa M. 1992.
Balassa M. Iván: A mándi református templom története. *Ház és Ember*, 8. 1992. 55–72.

Balázsik 2000a.
Balázsik Tamás: A beregdaróci református templom. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 207–225.

Balázsik 2000b.
Balázsik Tamás: A peterdi református templom. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10, 2000, 1/2. 107–127.

Balázsik 2009.
Balázsik Tamás: Beszámoló a nyírbátori minorita kolostor 2008. márciusi kutatásáról. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42, 2009, 1. 130–134.

Balázsik 2012.
Balázsik Tamás: Újabb adatok a nyírbátori minorita kolostor történetéhez. *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században.* Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. 7–40.

Bálint 2009.
Bálint, Ágnes: Biserica Neagră din Braşov – noi propuneri privind sronologia şi contextul construcţiei. *Ars Transsilvaniae*, 19. 2009. 5–18.

Balogh 1982.
Balogh István: Debrecen első jegyzőkönyvei mint történeti források (1547–1552). *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 9. 1982. 107–115.

Balogh 1990.
Balogh István: Nemesek Debrecenben a XV.-XVI. században *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 17. 1990. 5–11.

Balogh 1991.
Balogh István: Oklevelek a nemesek és Debrecen mezőváros viszonyához (1484–1570). *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 18. 1991. 5–24.

Bandmann 1956.
Bandmann, Günter: Über Pastoforien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau. *Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann.* Hrsg. Wolfgang Braunfels. Berlin, 1956. 19–58.

Barabás 1954.
Barabás Jenő: Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. *Etnographia*, 55. 1954. 466-484.

Baráth 2008.
Baráth Béla Levente: Adalékok az ecsedi Báthoriak XVI. századi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. *Egyháztörténeti Szemle*, 9, 2008, 2. 26–52.

Barcsa 1906/1908.
Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme.* I–II. Debrecen, 1906–1908.

Bardoly 2013.
Bardoly István: A Műemlékek Országos Bizottsága és az akli, feketeardói és szőlősgyulai templomok. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján.* II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 207–215.

Bartos 1994.
Bartos György: Megjegyzések a soproni ferences templom és kolostor

építéstörténetéhez. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 177–196.

Bartos–Fülöp 2004.
Bartos György – Fülöp András: A lónyai református templom műemléki kutatása. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 341–348

Basford 1993.
Basford, Kathleen: *The green man*. 3. ed. Woodbridge, 1998.

Bazsó 1995.
Bazsó Gábor: *Sopronhorpács, plébániatemplom*. Budapest, 1995. (Lapidarium Hungaricum, 3.)

Bél 1985.
Bél Mátyás – Laurentsik Keresztély: Bereg vármegye leírása. Bev. Balogh István. *Szabolcs-Szatmár Megyei Helytörténetírás*, 5/6. 1985. 9–71.

Bél 2011.
Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica… Comitatuum ineditorum*. Oeri edendo praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück, Zoltán Gőzsy, Gregorius Tóth. Tom. 1., Comitatus Arvensis et Trentsiniensis. Budapest, 2011.

Bélay 1943.
Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a betelepüléstől a XVIII. sz. elejéig*. Budapest, 1943. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 7.)

Bencze–Szekér 1993
Bencze Zoltán – Szekér György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. Budapest, 1993. (Monumenta historica Budapestinensia, 8.)

Benkő 1980.
Benkő Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Templomparton. *Studia Comitatensia*, 9. 1980. 315–424.

Benkő 1981.
Benkő Elek: Középkori feliratok Dálnokon. *Korunk*, 40, 1981, 2. 138–145.

Bibó 2009.
Bibó István: Református templomok építészete a Duna mentén a 19. század közepéig. *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén*. Szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Budapest, 2009. 108–114.

Bibó 2011.
Bibó István: Egy sajátos késő barokk építészeti emlékcsoport az Alföldön és a Partiumban. *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely – Kolozsvár, 2011. 197–204.

B. Bobrovszky 1973.
Bobrovszky Ida: A debreceni református egyház XVII–XVIII. századi oszlopdíszes úrvacsorakannái. *Építés- Építéstudomány*, 5. 1973. 433–439.

B. Bobrovszky 1978.
B. Bobrovszky Ida: A múlt keresztyén republikáinak művészete. *Confessio*, 2, 1978, 2. 99–104.

B. Bobrovszky 1980.
B. Bobrovszky Ida: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen*. Budapest, 1980.

Bogdán 1990.
Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. 2. bőv. kiad. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok, 6.)

Boros 1982.
Boros Judit: Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a 16–18. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 31. 1982. 120–134.

Borovszky 1900.
Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1900].

Borovszky 1901.
Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1901].

Borovszky 1908.
Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1908].

Borsa 1946.
Borsa Iván: A középkori oklevelek regesztázása. Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei. *Levéltári Közlemények*, 24. 1946. 47–71.

Botár 2009.
Botár István: *Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások Csík középkori templomaiban 2002–2007 között*. Csíkszereda, 2009.

Botár–Grynaeus–Tóth 2008.
Botár István – Grynaeus András – Tóth Boglárka: „Új" módszer a történeti faszerkezetek keltezéséhez. A dendrokronológiai kutatások kezdetei Erdélyben. *Transsylvania Nostra*, 2, 2008, 4. 12–14.

Bozóki 1996.
Bozóki Lajos: Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 1996. 171–189.

Bunyitay 1883/1935.
Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884.; IV. Debrecen, 1935.

Bunyitay 1887.
Bunyitay Vince: *Szilágy megye középkori műemlékei*. Budapest, 1887.

Bunyitay 1888.
Bunyitay Vince: Kopasz nádor: életrajz a XIII–XIV. századból. *Századok*, 22. 1888. 15–32., 129–155.

Burnichioiu 1999.
Burnichioiu, Ileana: Despre tipologizare în arhitectură: bisericile gotice den Transilvania cu închideri de altar în ax. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Coordinator: Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 107–120.

Buzás 2000.
Buzás Gergely: Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor, Szeged, 2000. 501–522.

Buzás 2001.
Buzás Gergely: *Gótika és kora reneszánsz*. Budapest, 2001. (Magyar építészet)

Buzás–Laszlovszky–Papp–Szekér–Szőke 1994.
Buzás Gergely – Laszlovszky József – Papp Szilárd – Szekér György – Szőke Mátyás: A visegrádi ferences kolostor. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 281–304.

Buzás–Lővei 2001.
Buzás Gergely — Lővei Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád, 2001. (Visegrádi régészeti monográfiák, 4.)

Buzogány– Ősz–Tóth 2008.
Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. I. *1648–1800. Ádámos–Dányán*. Kolozsvár, 2008.

Cabello 2007.
Cabello, Juan: A túrricsei református templom műemléki vizsgálata. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42, 2007, 1. 79–86.

Cabello 2013.
Cabello, Juan: Vámosatya, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 278–284.

Cabello–Lukács 1983.
Cabello, Juan – Lukács Zsuzsa: A nyírmihálydi református templom kutatása. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 18/20. 1983. 80–93.

Cabello–Simon 2011.
Juan Cabello – Simon Zoltán: A Gutkeled nemzetség két templomának kutatása a szatmári Erdőháton. Gacsály és Zajta. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 142–179.

Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.
Cabello, Juan – Simon Zoltán – Jámbor Andrea – Wehli Tünde: *Laskod – református templom*. Budapest, 2001. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 684).

Cáp–Gomboš 2005.
Cáp, Ľubomir – Gomboš, Peter: Nález stredovekých nástenných malieb v kostole Turni nad Bodvou. *Pamiatky a múzeá*, 2005, 3. 43–47.

Ciubotă 2012.
Episcopia greco–catolică de Mukacevo, Documente. II. /Мукачівська греко–католицька епархія, Документи. II. Ed. Viorel Ciubotă et al. Satu Mare, 2012.

Chronica Hungarorum 1973.
*Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia penthecostes per Andream Hess.*Utószó: Soltész Zoltánné. Ford. Horváth János. Budapest, 1973.

CNH
Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I–III. Írta: Réthy László, Zimmermann Lajos. Budapest, 1899–1907.

Consecratio templi novi 1625.
Consecratio templi novi, azaz az uyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor […] ez 1625. esztendönec elsö napján tétetött praedicatióc […] Ezec mellé adattac az ott tött praedikatiockal egynihány egyenlö értelmü praedikatióc […] Monaki Miklos urnac es […] házastarsanac […] Czitneki Anna asszsonnac akarattyokból nyomtatásban kiboczattattanac. [közread.: Szenczi Molnár Albert]. Cassan, 1625.

Czeglédy–Ágostházy 1967.
Sz. Czeglédy Ilona – Ágostházy László: Berhida középkori temploma. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 217–237.

Czeglédy–Entz–Reisinger–Mendele 1967.
Sz. Czeglédy Ilona – Entz Géza – Reisinger Mária – Mendele Ferenc: Az egregyi Árpád-kori templom. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 197–216.

Czető 2000.
Czető András: *Adalékok Bezdéd történetéhez. A református templom története*. Tiszabezdéd, 2000. (Bezdédi kis könyvtár)

Csáky Okl.
A Kőrösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I/1–2. *Oklevéltár*. Sajtó alá rend. Bártfai Szabó László. Budapest, 1919.

Csánki
Csáni Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913.

Csánki 1893.
Csánki Dezső: Ajnárd-fiak és Matucsinaiak. Jelentés b. Walterskirchen Ottó ajándékáról. *Századok*, 27. 1893. 217–226.

Csányi–Lux G. 1943.
Csányi Károly – Lux Géza: Nagymuzsaly középkori templomai. *Technika*, 24. 1943. 227–232.

Csemegi 1937.
Csemegi József: Szentélykörüljárós csarnoktemplomok a középkorban. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 71. 1937. 337–345.

Csemegi 1940.
Csemegi József: A szászsebesi templom szentélyének jelentősége hazánk gótikus építészetében. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 74. 1940. 156–160.

Csemegi 1955.
Csemegi József: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*. Budapest, 1955. (Magyar műemlékek)

Csernák 1985.
Csernák Béla: A szilágylompérti templom kazettás mennyezete. *Református Szemle*, 78. 1984. 448–451.

Csomaköz 2010.
Csomaköz. Történelmi és kulturális kalauz. Szerk. Szőcs Péter. Szatmárnémeti, 2010.

Csomaközi Krónika
Csomaköz Helységének Kronikája kezdődött 1857ik év első napjával. Kézirat (1857–1866). Csomaközi Református Egyházközség irattára.

Csukovits 2003.
Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003. (Historia könyvtár. Monográfiák, 20.)

Dahinten 1988.
Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1988. (Studia Transylvanica, 14.)

Dankó I. 1988.
Dankó Imre: A Kollégium partikularendszere. *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 776–802.

J. Dankó–Szekér 1994.
J. Dankó Katalin – Szekér György: A sárospataki ferences templom kutatása. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 359–376.

DAP
Documenta Artis Paulinorum. 2. *A magyar rendtartomány kolostorai N–Sz.* Szerk. Gyéressy Béla. Budapest, 1976.

Dávid L. 1981.
Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.

Deák 201.
Deák Attila: A Középkori templomok útjának a Kárpát-medence vallás és kulturális turizmusban betöltött szerepe. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 8–17.

Deanović 1995.
Deanović, Ana: *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu. Spomenik slikarstva XIV. stoljeca. Bishops's chapel of St. Stephen Protomartyr in Zagreb. A monument of the 14th century painting*. Zagreb, 1995.

Debrecen 1984.
Debrecen története 1693-ig. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984.

Dercsényi B. – Hegyi –Marosi –Takács 1992.
Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor — Marosi Ernő — Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest, 1992.

Dercsényi B.–Valter 1998.
Dercsényi Dezső – Valter Ilona: *Zsámbék, Templomrom*. 3. átdolg. kiad. Budapest, 1998. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 184.)

Deschmann 1990.
Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei*. Budapest 1990. (Tájak, korok, múzeumok könyvtára, 2.)

Diaconescu 1997.
Diaconescu, Marius: *Catolicismul în Maramureş (I) – Mănăstirea eremiţilor. Satu Mare*, 14. 1997. 123–132.

Dinzenbacher 2012.
Dinzelbacher, Peter: Monster und Masken am Tor. *Symbolon*, N.F. 18. 2012. 95–120.

DIR
Documenta privind istoria Rumîniei. Documenta Romaniae historica. Veacul XIII. C. Transilvania. I–XV. Bucureşti, 1953–2006.

Divald 1902.
Divald Kornél: Az eperjesi Szent Miklós templom. *Művészet*, 1. 1902. 386–403.

Divald 1905.
Divald Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei. Első rész: Építészeti emlékek*. Budapest, 1905.

DocBátori 2011.
Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza, 2011. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 67.)

DocVal. 1941.
Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinics et adiuvante Ladislao Gáldi ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapest, 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale, 29.)

Dőry 2005.
Dőry Tibor: *Regionális innováció-politika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2005. (Területi és települési kutatások, 5.)

Dvořáková–Krása–Stejskal 1978.
Dvořáková, Vlasta – Krása, Josef – Stejskal, Karel: *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. Praha–Bratislava, 1978.

EAM
Enciclopedia dell'arte medievale. I–XI. Roma, 1991–2002.

Az ecsedi Báthoriak 2012.
Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (A Báthori István Múzeum kiadványai, 34.)

Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 2011.
„Mellyet még az régi atyáink is birtanak" Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Sajtó alá rend. és bev. Szabadi István. Debrecen, 2001. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 9.)

Ember 1947.
Ember Győző: A munkácsi görög katolikus püspökség 1747. évi összeírása. *Regnum*, 6. 1947. 95–116

Emődi 1996.
Emődi Tamás: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul*, 69. 1996. 57–66.

Emődi 1999.
Emődi, Tamás: Cercetări efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor). *Arhitectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Coordinator: Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 188–213.

Emődi 2004.
Emődi Tamás: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület műemlék templomai. *Örökségünk védelmében*. Szerk. Emődi Tamás. Nagyvárad, 2004. 7–54.

Emődi 2011a.
Emődi Tamás: Giródtótfalu, római katolikus templom. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 231–237.
Továbbá:
Bene, református templom. 249–255.
Csomaköz, református templom. 264–266.
Tasnád, református templom. 311–319.

Emődi–Lángi 2004.
Emődi Tamás – Lángi József: A siteri református templom építészeti és falkép-restaurátori kutatása. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Szerk. Daniela Marcu-Istrate, Szőcs Péter Levente, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2004. 203–237.

Endrődi 2012.
Endrődi Gábor: *A Pilgram-apokrifek. Vizsgálódások Antal brünni kőfaragóról és szobrászairól*. PhD disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténeti Doktori Iskola. Budapest, 2012.

Engel 1987.
Engel Pál: A Perényiek. *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Budapest, 1987. I.: 438–439;

Engel 1996.
Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. (Históriai könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.)

Engel 1998.
Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 25.)

Engel 2001.
Engel Pál: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Budapest, 2001.

Entz G. 1952.
Entz Géza: Középkori építészetünk munkaszervezetének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő*, 79. 1952. 147–150.

Entz G. 1955.
Entz Géza: A csarodai templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 206–215.

Entz G. 1959a.
Entz Géza: Nyugati karzatok románkori építészetünkben. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 130–142.

Entz G. 1959b.
Entz, Géza: Westemporen in der ungarischen Romanik. *Acta Historiae Artium*, 6. 1959. 1–19.

Entz G. 1972.
Entz Géza: A debreceni Szent András templom. *Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete*. Szerk. Szőllősi Gyula. Debrecen, 1972. 42–53.

Entz G. 1980.
Entz Géza: Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés- Építészettudomány*, 12. 1980. 133–141.

Entz G. 1994
Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Előszó: Marosi Ernő. Kolozsvár, 1994.

Entz G. 1996.
Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Előszó: Marosi Ernő. Kolozsvár, 1996.

Entz G. –Szalontai 1978.
Entz Géza – Szalontai Barnabás: *Nyírbátor*. Budapest, 1978.

Entz G. A. 1982.
Entz Géza Antal: Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14–15. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 31. 1982. 182–190.

EOkm.
Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Összeáll. Jakó Zsigmond. I–III. Budapest, 1997–2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok, 26., 40., 47.)

Ercsei 1814.
Ercsei Dániel: *Statistica*. Debrecen, 1814.

Éri 1967.
Éri István: A Látrány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 183–195.

Éri–Koppány 2001.
Éri István – Koppány Tibor: *Dörgicse. Műemlékek, látnivalók*. Budapest, 2001. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 711.)

Éri–Krámer–Szentléleky 1964.
Éri István – G. Krámer Márta – Szentléleky Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 95–116.

Fabini 1999.
Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. 2. überarb. Aufl. I. Text. II. Bildband. Hermannstadt, 1999.

Fabini 2002.
Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I. Text. 3. überarb. Aufl. Hermannstadt, 2002.

Fazekas 2007.
Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. *Történelmi Szemle*, 49. 2007. 19–34.

Fejér
Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.

Fejérpataky 1880.
Fejérpataky László: Egy magyar festő a XV. század első feléből. *Századok*, 14. 1880. 161–164.

Feld 1999.
Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. *Budapest Régiségei*, 33. 1999. 35–50.

Feld 2000.
Feld István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei*. Sárospatak, 2000.

Feld 2007.
Feld István: Megjegyzések a nyírbátori várkastély kutatásához, és kiépítésének tudományos megalapozottságához. *Castrum,* No 6. 2007. 91–103.

Feld 2009.
Feld István: A Bátoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületrégészeti kutatások értékeléséhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42, 2009, 1. 155–158.

Fényes 1851.
Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. Pesten, 1851.

Festett táblák 1969.
Festett táblák 1526–1825. Szerk. és bev. Hofer Tamás. Székesfehérvár, 1969. (István Király Múzeum közleményei. D sorozat, 68.) (A magyar népművészet évszázadai, 1.)

Fitchen 1981.
Fitchen, John: *The Construction of Gothic Cathedrals. A Study of Medieval Vault Erection*. Chicago, 1981.

Fitz 1963.
Fitz Jenő: Zámoly–Kerekszenttamás. *Régészeti füzetek, 16. Az 1962. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1963. 79.

FMME 1998.
Fejér megye művészeti emlékei. Szerk. Entz Géza Antal, Sisa József. Székesfehérvár–Budapest, 1998.

Fraknói 1899.
Fraknói Vilmos: *Werbőczi István életrajza*. Budapest, 1899. (Magyar történeti életrajzok, 34.)

Freigang 2010.
Freigang, Christian: Überlegungen zum Begriff „Imitatio" in der mittelalterlichen Architektur. *Original – Kopie – Zitat. Kunstwerke des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Wege der Aneignung – Formen der Überlieferung*. Hrsg. Wolfgang Augustyn, Ulrich Söding. Passau, 2010. 15–36.

Frodl-Kraft 1978.
Frodl-Kraft, Eva: Im Zeichen des Historismus gefallen – im Zeichen des Historismus wiedererstanden. „Kaschauer-Gang" auf Burg Kreuzenstein. *Acta Historiae Artium*, 24. 1978. 409–424.

Fügedi 1991.
Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. *Századok*, 125. 1991. 35–67.

Galambos 1999.
Galambos-Göller, Franz: Michael Haas Hochschulprofessor und Pfarrer. *Suevia Pannonica*, 17. 1999. 81–113.

Galambos 2001.
Galambos Göller Ferenc: Haas Mihály püspök, egyháztörténész (1810–1866). *Pécsi Szemle*, 4, 2001, 3. 32–51.

Gangel 1942.
Gangel Judit: *Rozsnyó műemlékei*. Budapest, 1942. (A Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténytörténeti Intézetének dolgozatai, 77.)

Gaylhoffer-Kovács 2013.
Gaylhoffer-Kovács Gábor: A bakta-lórántházi római katolikus templom középkori falképei. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 80–94.

Gaylhoffer-Kovács 2014.
Gaylhoffer-Kovács Gábor: A milotai református templom famennyezetének „ládájába" rejtett iratok. *Műemlékvédelem*, 58. 2014. 252–257.

Genthon 1961.
Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. II. Budapest, 1961.

Genthon–Lux–Szentiványi 1939.
Genthon István – Lux Kálmán – Szentiványi Gyula: Szabolcs vármegye művészeti emlékei. Budapest, 1939. [különnyomat: *Szabolcs vármegye. (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék)*. Szerk. Dienes István. Budapest, 1939. 240–249.]

Gerecze 1906.
Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906. (Magyarország Műemlékei, 2.)

Gerevich L. 1966.
Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Gerevich T. 1938.
Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. (Magyarország művészeti emlékei, 1.)

Gergely–Kardos–Rottler 1997.
Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Egyházak Magyarországon*. Budapest, 1997.

German 2014.
Germán Kinga: *Sakramentnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen. Die Verehrung des Corpus Christi*. Petersberg, 2014.

Gerő 1955.
Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.

Gerstenberg 1966.
Gerstenberg, Kurt: *Die deutschen Baumeisterbildnisse des Mittelalters*. Berlin, 1966.

Gervers-Molnár 1972.
Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972. (Művészettörténeti füzetek, 4.)

Gilyén 1967.
Gilyén Nándor: Szatmári és beregi festett templombelsők. *Műemlékvédelem*, 11. 1967. 47–50.

Gilyén–Horn 1984.
Gilyén Nándor – Horn Antal: A mándi református templom. *Ház és Ember*, 2. 1984. 63–77.

Gilyén–Mendele–Tóth 1981.
Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: *A Felső-Tiszavidék népi építészete*. Budapest, 1981.

Gombosi 2008.
Gombosi Beatrix: *„Köpönyegem pedig az én irgalmasságom…" – Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon*. Szeged, 2008. (Devotio Hungarorum, 11.)

Gotika 2003.
Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Slovenská národná galéria. Ed. Dušan Buran. Bratislava, 2003.

Görög 2001.
Görög Hajnalka: Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában. *Erdélyi Múzeum*, 63, 2001, 3/4. 115–143.

Grynaeus 2004.
Grynaeus András: A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései. *„Est tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk. Romhányi Beatrix, Grynaeus András. Budapest, 2004. 87–102.

Grynaeus–Sarkadi 2007.
Grynaeus András – Sarkadi Márton: A soproni Szentlélek-templom tetőszerkezete. (Műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 2.). *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 83–93.

Grynaeus–Sarkadi 2008.
Grynaeus András – Sarkadi Márton: Újabb középkori jellegű tetőszerkezetek Nyugat-Magyarországon. *Soproni Szemle*, 62. 2008. 3–29.

Gulya A. 1963.
Gulya Attila: *A vetési református egyházközség története*. Kézirat. 1963. Vetés, Református Egyházközség levéltára.

Gulyás 2013.
Gulyás László Szabolcs: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. *Századok*, 147. 2013. 317–346.

Guzsik 2003.
Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

Györffy 1963.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1963.

Györffy 1987a.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest, 1987.

Györffy 1987b.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Budapest, 1987.

Györffy 1998.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Budapest, 1998.

Hajdú-Bihar évszázadai 2000.
Hajdú-Bihar évszázadai. Szerk. Angyal László András. Debrecen, 2000.

Halmos 2003.
Halmos Balázs: A gyulafehérvári Lázói-kápolna ablakhelyes felmérése és vizsgálatának eredményei. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 120–127.

Hassmann 2002.
Hassmann, Elisabeth: *Meister Michael. Baumeister der Herzoge von Österreich*. Wien–Köln–Weimar, 2002

Havasi 2011a.
Havasi Krisztina: Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott templomából. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 93–113.

Havasi 2011b.
Havasi Krisztina: Sárvármonostor XI. századi kőfaragványainak katalógusa elé. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért,

Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 26–59.

Havasi 2013.
Havasi Krisztina: Boroskrakkó XIII. századi templomáról. *A szórvány emlékei*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Budapest, 2013. 58–100.

Hecht 1969.
Hecht, Konrad: *Mass und Zahl in der gotischen Baukunst*. Hildesheim, 1979.

Héczey-Markó–Rácz 2012.
Héczey-Markó Ágnes – Rácz Miklós: Perényi Péter sírköve az abaújvári református templomban. *Folia Historica*, 28. 2012. 55–71.

Henszlmann 1864.
Henszlmann Imre: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. *Archaeologiai Közlemények*, 4. 1864. 125–157.

Henszlmann 1867.
Henszlmann Imre: A magyar faluk templomai. *Magyarország Képekben*, 1, 1864, 2. 89–93.

Hervay 2001.
Hervay F. Levente: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. *Paradisum plantavit*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 461–547.

HO
Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–V. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest, 1865–1891.

Hofmann 1980.
Hofmann, Siegfried: Rippenkonsolen im Stadtmuseum Ingolstadt und in der Kirche zu Unsernherrn aus dem 14. Jahrhundert mit einem Exkurs über den Bedeutungsgehalt von Blattmasken und Blattwerkbüsten als Konsolen. *Sammelblatt des Historischen Vereins Ingolstadt*, 89. 1980. 12–24.

Horvat 2010.
Horvat, Zorislav: Zágráb gótikus építészet, különös tekintettel a tagozatformákra. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 23–57.

Horvát 1819.
Horvát István: *Verbőtzi István emlékezete*. Pest, 1819.

Horváth I. 1979.
Horváth István: Az esztergomi Porta Speciosa újabb töredéke. Adatok az esztergomi Szent Adalbert székesegyház építéstörténetéhez és pusztulásához. *Esztergom Évlapjai*, 1979. 13–37.

Horváth I. 1999.
Horváth István: Esztergom Szent István korában. *Magyarok térben és időben*. Szerk. Fülöp Éva, Kisné Cseh Julianna. Tata, 1999. 227–253.

Horváth I. 2002.
Horváth István: Esztergom, Szent István vértanú templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk. Marton Erzsébet, Kisfaludi Júlia. Budapest, 2002. 200–201.

Horváth Ir. 2011.
Horváth Iringó: Két 17. századi textília összefonódó történeti vonatkozásai. *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. 139–147.

Horváth J. 1872
Horváth József: *Ung megye monographiája*. Ungvár, 1872.

Horváth Z. Gy. – Kovács S. 2002.
Horváth Zoltán György – Kovács Sándor: *Kárpátalja kincsei*. Budapest, 2002. (A Szent Korona öröksége, 2.)

Höllrigl 1934.
Höllrigl József: A csengeri ref. templom kriptájának leletei I. *Archaeologiai Értesítő*, 47. 1934. 97–114.

Hubay 1901.
Hubay Kálmán: Babocsay Izsák Tarcal város nótáriusának naplója. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 7. 1901. 10–11., 41–43., 73–75., 110–111., 138–139., 207–208., 253–254., 274–276., 299–301., 333–335.

Huszár 1979.
Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest–München, 1979.

Illyés E. 1944.
Illyés Endre: Egyházművészet – konventi Egyházművészeti Bizottság. *Egyháztörténet*, 2, 1944, 1/2. 105–119.

Inczédy 1774.
Inczédy József: *Liliomok völgye, mellyben a' földi gyönyörüségekhez szokott ember talál ugyan leg-elébb-is kényeskedö lépéseit sértegetö tövissekre, de azonnal akad sebeit meg-is gyógyítható drága hasznos füvekre [...] az az, Ötven szent elmélkedések...* [írta: Gerhárd János], [ford. Inczédy József]. Posonyban, 1774.

Ipolyi 1861.
Ipolyi Arnold: Magyar téglaépítészeti műemlék. *Archaeologiai Közlemények*, 2. 1861. 126–160.

Ipolyi 1864.
Ipolyi Arnold: *A középkori magyar festészet emlékeiből*. Pesten, 1864.

Ipolyi 1881.
Ipolyi Arnold: Magyar ikonographia. Magyarországi Szent Erzsébet képei. *Egyházművészeti Lap*, 2. 1881. 33–40., 65–70., 97–104., 129–136.

Jakab–Jankovics 2013.
Jakab Attila – Jankovics Norbert: Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 179–186.

Jakó 1940.
Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5.)

Jánó 2008.
Jánó Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008.

T. Jánó 2003.
T. Jánó Irén: Gyügye, református templom. A belső berendezések kutatása és restaurálása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 47–49.

Janotti 1988.
Janotti Judit: *Kárpátalja középkori műemléki topográfiája és az ungvári vártemplom kutatási eredményei*. BME Műemléki szakmérnöki doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 1988.

Janotti 1997.
Janotti Judit: Az ungvári vártemplom legújabb kutatási eredményei. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 183–187.

Jávor 2000.
Jávor Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő". *Művészettörténeti Értesítő*, 49. 2000. 167–186.

Jékely 2009.
Jékely Zsombor: A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet. *Colligite Fragmenta! – Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. Kis Tímea. Budapest, 2009. 194–208.

Jékelyi 2010.
Jékely Zsombor: A Lackfi család pálos temploma Csáktornya mellett. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Rostás Tibor. Budapest, 2010. 165–211.

Jékely 2011.
Jékely Zsombor: Nagyar, református templom. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 380–382.

Jékely 2013a.
Jékely Zsombor: Máramarossziget elpusztult falképei és a legkorábbi magyarországi falképmásolatok. *A szórvány emlékei*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Budapest, 2013. 324–339.

Jékely 2013b.
Jékely, Zsombor: Painted Chancels in Parish Churches – Aristocratic Patronage in Hungary during the Reign of King Sigismund (1387–1437). *Hungary in context. Studies on Art nd Architecture*. Ed. By Anna Tüskés, Áron Tóth, Miklós Székely. Budapest, 2013. 41–58.

Jékely 2013c.
Jékely, Zsombor: Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400. *Ars Transsilvaniae*, 23. 2013. 31–54.

Jékely–Kiss 2008.
Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2008.

Jékely–Lángi–Marosi 2009.
Jékely Zsombor – Lángi József: *Falképfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Bev. Marosi Ernő. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2009.

Jenei 2007.
Jenei, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. Bucureşti 2007.

Joódy 1943.
Joódy Pál: *Máramaros vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata*. Máramarossziget, 1943.

Józan 2004.
Józan Lajos: Visk – 675 éves a szabad királyi koronaváros. *Kárpátalja*, 2004. május 28.

Juckes 2011.
Juckes, Tim: *The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice. Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary*. Turnhout, 2011

Jurkowlaniec 1989.
Jurkowlaniec, Tadeusz: *Gotycka rzeźba arhitektoniczna w Prusach*. Wrocław, 1989.

Kabay 1973.
Kabay Béla: Kalotaszegi műemlékek kis adattára. *Korunk,* 32. 1973. 1680–1692.

Kaczmarek 1999.
Kaczmarek, Romuald: *Rzeźba arhitektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*. Wrocław. 1999.

Káldi 2013.
Káldi Gyula: Bene, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 319–326.

Kállay lev.
A nagykálló Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai). Összeáll. Gouth Kálmán, Czobor Alfréd, Papp László, Borsa Iván, Bottló Béla. I–II. Budapest, 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai, 1–2.)

Kálnási 1984.
Kálnási Árpád: *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1984.

Kálvin 2009.
Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Budapest, 2009.

Kandra 1887.
Kandra Kabos: Adatok középkori egyházaink némelyikéről. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. II. Szerk. Kandra Kabos. Eger, 1887. 227–229.

Kandra 1904.
Kandra Kabos: Az egri egyházmegye középkori távlati képe. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. III/2. Szerk. Kandra Kagos. Eger, 1904. 133–154.

Karácsony 2001.
Karácsony István: A bonchidai református templom építéstörténete. *Erdélyi Múzeum*, 63, 2001, 3/4. 51–65.

Karácsonyi 1900/1902.
Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Budapest, 1900–1902.

Karácsonyi 1995.
Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. [Az 1900–1902-ben megjelent háromkötetes kiadvány reprintje, folyamatos oldalszámozással]. Budapest, 1995.

Karczag–Szabó 2010.
Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Budapest, 2010.

Kárpáti–Szekér 1994.
Kárpáti Gábor – Szekér György: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 235–256.

Kelemen 1945.
Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*. Kolozsvár, 1945.

Kemény 1904.
Kemény Lajos: Alvinczi Péter életéhez. (Harmadik közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 14. 1904. 364–367.

Kenaan-Kedar 1995.
Kenaan-Kedar, Nurith: *Marginal Sculpture in Medieval France. Towards the deciphering of an enigmatical pictorial language*. Aldershot, 1995.

Kerékpáros turizmus fejlesztési stratégiája 2010–2015
Kerékpáros turizmus fejlesztési stratégiája 2010–2015. Önkormányzati Minisztérium, Turisztikai Szakállamtitkársága, 2010. http://www.pestmegye.hu/images/2014/agazati_strategiak/A_kerekparos_turizmus_fejlesztesi_strategiaja_2010_2015.pdf

Kereskényi 1989.
Kereskényi Miklós: Nagykálló demográfiai viszonyai a XVIII. században. *Helytörténeti tanulmányok VII. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. I. Évkönyvek*, 7. 1989. 237–328.

Kerny 2003.
Kerny Terézia: Az angyali koronázás motívumaSzent István ikonográfiájában, *Ars Hungarica*, 31. 2003. 5–30.

Kerny 2007.
Kerny Terézia: A kerlési ütközet megjelenése és elterjedése az irodalomban, majd a képzőművészetben. *Foklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Budapest, 2007. 202–257.

Kerny 2010.
Kerny Terézia: Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század). *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmihályi Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2010. 515–540.

Kerny 2011.
Kerny Terézia: Kárpátalja a magyarországi régészeti és művészettörténeti kutatásban (Vázlat). *Ars Hungarica*, 37, 2011, 4. 16–31.

Kerny–Móser 2010.
Kerny Terézia – Móser Zoltán: *Képet öltött az Ige. Johannes Aquila freskói*. Budapest, 2010.

Kéry 1972.
Kéry, Bertalan: *Kaiser Sigismund. Ikonographie*. Wien–München, 1972.

Kimpel–Suckale 1995.
Kimpel, Dieter – Suckale, Robert: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270*. München, 1995.

Kiss Á. 1881.
Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881.

Kiss I. 1999.
Kiss, Imola: Edificii eclesiastice cu plan central rotonda de la Pelişor. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Coordinator: Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 76–96.

Kiss K. 1875.
Kiss Kálmán: *A vetési református egyház története*. Kecskemét, 1875.

Kiss K. 1878.
Kiss Kálmán: *A Szatmári Reform. Egyházmegye története*. Kecskemét, 1878.

Kiss L. 2010.
Kiss Lóránd: A beszterccei á. h. evangélikus templom festményei. *Transsylvania Nostra*, 4, 2010, 1. 37–39.

Kiss L. 2011.
Kiss Lóránd: Beszámoló a berei református templom falképeinek kutatásáról és restaurálásáról. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 253–255.

Kiss L. 2013a.
Kiss Lóránd: A beregszászi római katolikus templom falkutatása. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 174–186.

Kiss L. 2013b.
Kiss Lóránd: A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 258–261.

Kiss M. 1999.
Kiss Margit: Az „Erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állapotvizsgálata 1997-2002." című program ismertetése. *Műemlékvédelmi Szemle*, 9, 1999, 1/2. 267–276.

Kiss M. 2009.
Kiss Margit: A hódmezővásárhelyi református templom berendezésének története. *Néprajzi Értesítő*, 90. 2009. 51–70.

KMTL 1994.
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.

Knall-Brskovsky 1998.
Knall-Brskovsky, Ulrike: Wandpfeilerkonstruktionen im spätgotischen Kirchenbau des Oberösterreichischen Mühlviertels. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 52. 1998. 393–410.

Knop, Korvin: *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff 1496–1499. Im Kontext spätmittelalterlicher deutscher Reiseberichte – Pilgern, wandeln und entdecken*. Saarbrücken, 2012.

Kollár 2000.
A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Takács Imre, Verő Mária. Szeged, 2000.

Kollár 2010.
Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Rostás Tibor. Budapest, 2010.

Kollár 2011.
Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011.

Kollár 2013a.
Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013.

Kollár 2013b.
A szórvány emlékei. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Budapest, 2013.

Komárik 1978.
Komárik Dénes: A korai gótizálás Magyarországon. *Művészet és felvilágosodás*. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978. 209–300.

Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984.
Komjáthy Attila – Bécsi János – Pintér Attila: A csarodai református templom helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 279–314.

Koppány 1967.
Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 117–150.

Koppány 1999.
Koppány Tibor: *Taliándörögd. Műemlékek*. Budapest, 1999. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 624.)

Koroknay 1968.
Koroknay Gyula: Nyírbátor szászországi kapcsolatai. *Műemlékvédelem*, 12. 1968. 99–100.

Kovács A. 1995.
Kovács András: *Beszterce. Evangélikus templom*. Sepsiszentgyörgy, 1995. (Erdélyi műemlékek, 2.)

Kovács A. 2013.
Kovács András: Középkori erdélyi zarándokok. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Ús. 6/7. 2013. 209–215.

Kovács B. 1987.
Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987. (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 3.)

Kovács B. 1998.
Kovács Béla: *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei, Szabolcs vármegye 1779*. Eger, 1998. (Az egri egyházmegye történetének forrásai, 3.)

Kovács J. 1895.
Kovács János: A természetrajzi múzeumok története. *A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894/95. iskolai évről*. Debrecen, 1895.

Kovács S. 2007.
Kovács Sándor: *Máramarosi bércek között. Kárpátalja máramarosi térségének kalauza*. Budapest, 2007.

Kovács S. 2008.
Kovács Sándor: *Bús düledékeiden. Kárpátalja vár- és kastélykalauza*. 2. bőv. kiad. Budapest, 2008.

Kováts J. 1942.
Magyar református templomok. Főszerk. Kováts J. István. I–II. Budapest, 1942.

Kozák É. 1992.
M[ezősiné] Kozák Éva: Kutatások a zánkai református templomban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992, 1. 39–43.

Kozák É. 1993.
Mezősiné Kozák Éva: *Zánka, Református templom*. Budapest, 1993. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 468.)

Kozák K. 1964.
Kozák Károly: A lovászpatonai evangélikus templom feltárása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 143–166.

Közös tér 2013.
Közös tér – Közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége. Szerk. S. Sebestyén József. Budapest, 2013.

Krcho 2010.
Krcho, Ján: Výskum kostola reformovanek cirkvi vo Veľkej Tŕni. *Monumenta Tutela – Ochrana pamiatok*, 22. 2010. 233–253.

Kristó 1988.
Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (Nemzet és emlékezet)

Kristó 2003.
Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. (Kisebbségkutatás könyvek)

Kubinyi 2000.
Kubinyi András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok, 14.)

Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013.
Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013. Az Önkormányzati Minisztérium megbízásából készítette: Barta E. Gyula, Budai Zoltán, Czunyi Tímea, Illésné Balázs Edina. Budapest, 2009. http://2010-2014.kormany.hu/download/5/6c/20000/Kultur%C3%A1lis_turizmus_fejleszt%C3%A9si_strat%C3%A9gia.pdf#!DocumentBrowse

Kun László emlékezete 1994.
Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1994. (Szegedi középkortörténeti könytár, 5.)

Laier-Beifuss 2001.
Laier-Beifuss, Katharina: *Spätgotik in Württemberg. Die Kirchenbauten des Peter Steinmetz von Koblenz*. Petersberg, 2001.

Lakatos 2002.
Lakatos Sarolta. Ahol felekezeti béke honol. *Kállósemjén*. Szerk. Németh Péter. [Budapest], [2002]. 142–154.

Lakóné 2004.
Lakóné Hegyi Éva: A zilahi és szilágysomlyói egyházmegyék 17–18. századi textíliái. *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emődi Tamás. Nagyvárad, 2004. 124–130.

Lampe–Debreceni Ember 1728.
Lampe, Friedrich Adolph – [Debreceni Ember Pál]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania…* Trajecti ad Rhenum, 1728.

Lángi 2001.
Lángi József: Vaspör–Pusztacsatár, római katolikus templom (falképkutatás). *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 265–266.

Lángi 2002a.
Lángi József: Barabás, református templom. A falképek vizsgálata. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12, 2002, 2. 17.

Lángi 2002b.
Lángi József: Erdély, falképfelmérés. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12, 2002, 2. 27–28.

Lángi 2002c.
Lángi József: Túrricse, református templom. A falfestések kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12, 2002, 2. 149–150.

Lángi 2003a.
Lángi József: Gyügye, Református templom, falképkutatás. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13, 2003, 2. 46-47.

Lángi 2003b.
Lángi József: Nemesládony, római katolikus templom. A falképek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13, 2003, 2. 110–112.

Lángi 2004a.
Lángi József: Előzetes beszámoló a lónyai református templom falképeinek kutatásáról, feltárásáról. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 357–374.

Lángi 2004b.
Lángi József: Partiumi falképek kutatása és restaurálása. *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emődi Tamás. Nagyvárad, 2004. 55–93.

Lángi 2006.
Lángi József: A Köpenyes Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltárt freskó ürügyén. *Kép, képmás, kultusz. A 6. Szegedi Vallási Néprajzi Konferencia (2002. október 8–10.) tanulmányai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2006. 50–65.

Lángi 2013a.
Lángi József: Előzetes beszámoló a viski református templom falképeinek szondázó restaurátori kutatásáról. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 102–107.

Lángi 2013b.
Lángi József: A gerényi görögkatolikus templom falképei. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 61–73.

Lángi 2013c.
Lángi József: Huszt (Хуст), református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 108–129.

Lángi 2013d.
Lángi József: Nagybégány (Велика Бийгань), református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 284–289.
Továbbá:
Feketeardó (Чорнотисів), római katolikus templom. 290–302.
Tarpa, református templom. 338–340.

Lángi 2013e.
Lángi József: A türjei premontrei prépostság templomának falkép-restaurátori kutatása. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit, Menténi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 459–474.

Lángi 2013f.
Lángi József: Szent László ábrázolásairól. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Ús. 6/7. 2013. 191–208.

Lángi–Mihály 2002/2006.
Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I–III. Budapest, [2002]–2006.

Lángi–Mihály 2008.
Lángi József – Mihály Ferenc: *A homoród-karácsonyfalvi unitárius templom*. Budapest, 2008.

László 2006.
László Csaba: Rábaszentmiklós középkori temploma. *Arrabona*, 44/1. 2006. 251–262.

LCI
Lexikon der christlichen Ikonographie. I–VIII. Hrsg. Engelbert Kirschbaum. Freiburg, 1968–1976.

Lehoczky 1863.
Lehoczky Tivadar: A fekete-ardói régi templom. *Vasárnapi Ujság*, 1863. március 8. 88.

Lehoczky 1866.
Lehoczky Tivadar: A dédai ref. templom (Beregmegyében). *Vasárnapi Ujság*, 1866. november 16. 561.

Lehoczky 1878.
Lehoczky Tivadar: Beregmegye műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 12. 1878. 90–93.

Lehoczky 1881/1882.
Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája*. I–III. Ungvár, 1881–1882.

Lehoczky 1907.
Lehoczky Tivadar: *Munkács város új monografiája*. Munkács, 1907.

Lehoczky 1911.
Lehoczky Tivadar: A munkácsi régi oltárkredencről. *Archaeologiai Értesítő*, 31. 1911. 261–263.

Liki 1939.
Liki János: Görög-katholikus magyarok és a Csonka-megyei gk. egyházak. *Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegyék (1924–1938)*. Szerk. Fábián Sándor. Budapest, 1939. 323–341.

LMA
Lexikon des Mittelalters. I–IX. München, 1980–1999.

Lukács 1980.
Lukács Zsuzsa: Beszámoló a nagyszekeresi református templom kutatásáról. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 18, 1980, 2. 75-83.

Lupescu 2006.
Lupescu Radu: *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában*. PhD disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténeti Doktori Iskola. Budapest, 2006.

Lupecu 2012.
Lupescu, Radu: A kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom nyugati kapuja. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. V. Coordinator: Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2012. 177–214.

Lux G. 1940.
Lux Géza: A Nyírség középkori építészeti emlékei. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 74. 1940. 234–238., 242–245.

Lux G. –Kiss 1939.
Lux Géza – Kiss Tibor: Építészeti tanulmányút a visszacsatolt Felvidéken. *Technika*, 20. 1939. 290–295., 329–334.

Major 2014.
Major Balázs: Esztergom–várhegy kutatási program. *Régészeti kalandozások. A régészet legújabb hazai eredményei. Új technológiák a kutatásban és a prezentációban. Konferenciakötet. Pipó-várkastély, Ozora, 2013. október 5–6*. Szerk. Nagy Gábor Miklós. Budapest, 2014. 14–16.

Makkai 1984.
Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 493–604.

Maksay 1940.
Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.)

Maksay 1990.
Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványa. II., Forráskiadványok, 16.)

MAMÜL
Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2003–2014.

Mandula 2003.
Mandula Tibor: A szatmári békét követő sváb telepítések és azok jelentősége. *„… kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom …" Történészek a szatmári békéről: „árulás vagy reálpolitikai lépés"*. Szerk. Takács Péter. Nyíregyháza, 2003. 173–183.

Marchini 1980.
Marchini, Gian Paolo: *San Fermo Maggiore*, Verona, 1980.

Marosi 1974.
Marosi Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1974. 296–304.

Marosi 1975.
Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1975. (Építészeti hagyományok)

Marosi 1984.
Marosi Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984.

MAROSI 1995A.
MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest 1995. (Művészettörténeti füzetek, 23.)

MAROSI 1995B.
MAROSI ERNŐ: Megjegyzések a középkori magyarországi kőszobrászathoz. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 233–241.

MAROSI 1995C.
MAROSI, ERNŐ: Zentrifugale Kräfte als zentripetales Deutungsschema der Geschichte der Kunst in Ungarn am Ende des Mittelalters. Kunsthistorische Überlegungen zu: Hauptstadt – Kunstzentrum – Regionalzentrum – Kunstproduktion. *Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa am der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Hrsg. von Evamaria Engel, Karen Lambrecht, Hanna Nogossek. Berlin, 1995. 173–184.

MAROSI 1999.
MAROSI ERNŐ: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettipológiájához. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Szerk. Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 10–32.

MAROSI 2007.
MAROSI, ERNŐ: Zwischen Kunstgeographie und historischer Geographie. Das Königreich und Ständestaat Ungarn im Mittelalter. *Ars*, 40. 2007. 135–143.

MAROSI 2008.
MAROSI ERNŐ: *A gótika Magyarországon*. Budapest, 2008. (Stílusok – korszakok)

MAROSI 2009A.
MAROSI ERNŐ: Magyar(országi) művészettörténet – régiók művészettörténete. *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben. Örökségvédelmi konferencia, Budapest, ELTE 2008*. Főszerk. N. Kis Tímea. Budapest, 2009. 9–19.

MAROSI 2009B.
MAROSI ERNŐ: Stallum a nyírbátori Szent György-templomból. *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 2009. 82–83.

SZ. MÁTHÉ 1975.
SZ. MÁTHÉ MÁRTA: Rómer Flóris bihari munkássága. (A bihari útinapló). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974. (1975) 283–345.

MATOLAI 1899.
MATOLAI ETELE: Zemplén-vármegye politikai és helyrajzi ösmertetése. 37. folytatás. *Adalékok Zemplén vármegye történethez*, 5. 1899. 41–43.

MEISSNER 1979.
MEISSNER, HELMUT: *Himmelkron. Geschichte und Geschichten, Namen und Daten*. Himmelkron, 1979.

MENCL 1937.
MENCL, VÁCLAV: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. I. Praha–Prešov, 1937.

MÉRAI 2010.
MÉRAI, DÓRA: *"The True and Exact Dresses and Fashion". Archaeological Clothing Remains and their Social Contexts in Sixteenth- and Seventeenth-century Hungary*. Budapest, 2010. (Archaeolingua, Central European Series, 3.; BAR international serises, 2078.)

MERLI 2002.
MERLI REZSŐ: *Harminckét település története*. Szatmárnémeti, 2002. (Otthonom Szatmár megye, 16.)

MESTERHÁZY 1973.
MESTERHÁZY KÁROLY: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 1. 1973. 37–48.

METTERNICH 2008.
METTERNICH, WOLFGANG: *Bildhauerkunst des Mittelalters*. Darmstadt, 2008.

MEZEY–SZENTESI 1996.
D. MEZEY ALICE – SZENTESI EDIT: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 1996. 47–67.

MEZŐ–NÉMETH 1972.
MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, 1972.

MICHALKÓ 2012.
MICHALKÓ GÁBOR: *Turizmológia*. Budapest, 2012.

MIHÁLY 2004.
MIHÁLY FERENC: Kazettás famennyezetek és festett faberendezések a Királyhágómelléki Református Egyházkerület templomaiban. *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emődi Tamás. Nagyvárad, 2004. 93–105.

MIHÁLY 2010.
MIHÁLY FERENC: Elpusztult templomi festett famennyezetekről. *Transsylvania Nostra*, 4, 2010, 2. 31–48.

MIKÓ 2008.
MIKÓ ÁRPÁD: Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest, 2008. I.: 22–35.

MIKÓ 2012.
MIKÓ ÁRPÁD: A nyírbátori stallum (1511) és problémái. Historiográfia, stílus, szerkezet, provenienceia. *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. 41–69.

MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987.
MIKÓ ÁRPÁD – SZENTKIRÁLYI MIKLÓS: Az ádámosi unitárius templom famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő*, 36. 1987. 86–118.

MIZSER 2001.
MIZSER LAJOS: *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi Helynévtárában*. Nyíregyháza, 2001. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II., Közlemények, 24.)

MKL
Magyar katolikus lexikon. Főszerk. Diós István. I–XVI. Budapest, 1993–2013.

MM 1987.
Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987. (A magyarországi művészet története, II/1–2.)

MM 2001.
GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: *Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2001.

MMT II.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. II. *Sopron és környéke műemlékei*. Írta: Csatkai Endre, Dercsényi Dezső et al. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 1956.

MMT X.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. X. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986.

MMT XI.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. XI. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1987.

MÓDY 1984.
MÓDY GYÖRGY: *A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között*. Debrecen, 1984. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei, 42.)

MÓDY 1993.
MÓDY GYÖRGY: Debrecen településképe a XVI–XVII. században. *Történelmi Tanulmányok*, 2. 1993. 5–15.

MÓDY 1998.
MÓDY GYÖRGY: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1995/1996. (1998). 165–190.

MÓDY 2006A.
MÓDY GYÖRGY: A Nagytemplom körüli ásatás eredményei. In: Módy György: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2006. 230–236.

MÓDY 2006B.
MÓDY GYÖRGY: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. In: Módy György: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2006. 155–229.

MÓDY 2006C.
MÓDY GYÖRGY: Építészettörténeti jelentőségű régészeti kutatások Hajdú-Biharban 1944–1984. In: Módy György: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2006. 329–338.

MON. VAT.
Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I., Tom. I–VI. Ed. Ladislaus Fejérpataky et al. Budapest, 1884–1891.

MOT I.
Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. *Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. Székely György. Budapest, 1984.

MREJT 1999/2009.
Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, fölszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Főszerk. és sorozatszerk. Tenke Sándor. Kárpátaljai Református Egyház I–XIII. Budapest, 1999–2009. (A Magyar Református Egyházak gyűjteményi összeírása)

MRT 5.
Magyarország régészeti topográfiája. Főszerk. Gerevich László. *5. Komárom megye régészeti topográfiája*. Szerk. Torma István. *Esztergom és a dorogi járás*. Írta: Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. Budapest, 1979.

MYSKOVSZKY 1867.
MYSKÓVSZKY VIKTOR: A remetei g. c. templom. *Vasárnapi Ujság*, 1867. február 24. 87–88.

MYSKOVSZKY 1901.
MYSKOVSZKY VIKTOR: Néhány felsővidéki műemlék. *Archaeologiai Értesítő*, 21. 1901. 385–403.

NEMES 2011.
NEMES ANDRÁS: *A soproni ferences–bencés templom és kolostor*. Sopron, 2011.

NÉMETH 1983.
NÉMETH PÉTER: A kisvárdai római katolikus templom Szent László ábrázolása. *Tanulmányok Kisvárda történetéből*. Szerk. Ács Zoltán. Kisvárda, 1983. 12–23.

NÉMETH 1989.
NÉMETH PÉTER: A nagygéci református templom ismertetése. *A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből. A nagygéci templomért...* Szerk. Czagány Kálmán. Budapest, 1989. 35–36.

NÉMETH 1993A.
NÉMETH PÉTER: Árpád-kori gyöngyszemünk: A nyírderzsi templom. *A Görögkatolikus Szemle kalendáriuma az 1993. esztendőre*. Nyíregyháza 1993. 111–114.

NÉMETH 1993B.
NÉMETH PÉTER: A honfoglalástól az Árpádok kihalásáig. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája*. I. Szerk. Cservenyák László. Nyíregyháza, 1993. 139–160.

NÉMETH 1997.
NÉMETH PÉTER: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.

NÉMETH 1999.
NÉMETH PÉTER: Szatmár vármegye a 14. század első felében. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Coordinator: Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 97–106.

Németh 2000.
Németh Péter: Szabolcs-Szatmár és Bereg megyék középkori egyházai. In: Szatmáriné Mihucz Ildikó: *Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Nyíregyháza, 2000. 5–12.

Németh 2002.
Németh Péter: Semjén, Egyházas-, Ó-, Kis-, Nagy-, Tót-, és Kállósemjén. *Kállósemjén*. Szerk. Németh Péter. [Budapest], [2002]. 23–41.

Németh 2006.
Németh Péter: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. 2006. 377–382.

Németh 2008.
Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 60.)

Németh 2013.
Németh Péter: Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 19–31.

Németh–Balázsik 1994.
Németh Péter – Balázsik Tamás: A nyírbátori ferences kolostor. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 377–393.

Németh–Cabello 2013.
Németh Péter–Juan Cabello: Kisvárda, római katolikus templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 350–358.

K. Németh 2011.
K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs, 2011.

Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014.
Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014–2024, Erőt adó Magyarország, A versenyképes turizmus koncepciója, készítette A Nemzetgazdasági Minisztérium Turizmusért felelős Helyettes Államtitkársága a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal közreműködésével, Budapest, 2014
file:///C:/Users/SzSzBM%20Ter%C3%BCletf%20%C3%A9s%20K/Downloads/NTK%20(1).pdf

M. Nepper 2000.
M. Nepper Ibolya: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1992–1999. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1999. (2000). 51–104.

M. Nepper 2001a.
M. Nepper Ibolya: Bericht über die Erforschung der reformierten Kirche von Berekböszörmény im Jahre 1997. *Régészeti füzetek*, 51. 2001. 123–126.

M. Nepper 2001b.
M. Nepper Ibolya: Berekböszörmény, Református templom. *Régészeti kutatások* 1998. (2001). 128.

Nyakas 1987.
Nyakas Miklós: A szabolcsi hajdúvárosok helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében 1668. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 6. 1987. 23–56.

Olajos 1991.
Olajos Csaba: A tarcali koronauradalom építészeti emlékei. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 28/29. 1991. 73–103.

Ortvay 1891/1892.
Ortvay Tivadar: *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saccule XIV. E tabulis rationes collectorum pontificiorum [...] eruta... = Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve*. Budapest, 1891–1892.

Pach 1975.
Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. *Századok*, 109. 1975. 3–32.

Pach 1978.
Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. *Századok*, 112. 1978. 1005–1038.

Pannonia regia 1994.
Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994.

Papp Gy. 1939.
Papp György: Szabolcsi görögkatolikus plébániák. *Szabolcs vármegye. (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék)*. Szerk. Dienes István. Budapest, 1939. 136–146.

Papp Sz. 1996.
Papp Szilárd: Késő gótikus építkezések Pannonhalmán. *Mons sacer 996–1996*. Pannonhalma ezer éve. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I.: 237–271.

Papp Sz. 2005.
Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, 2005.

Papp 2005a.
Papp Szilárd „A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515 között a dél-német és szász stílusösszefüggések szemszögéből" című PhD-értekezésének vitája. [Marosi Ernő, Lővei Pál opponensi véleménye, Papp Szilárd válasza] *Művészettörténeti Értesítő*, 54. 2005. 159–171.

Papp Sz. 2011a.
Papp Szilárd: Bevezető a középkori Szatmár megye gótikus egyházi építészetébe. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 119–141.

Papp Sz. 2011b.
Papp Szilárd: Helyzetkép széljegyzetekkel Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 181–207.

Papp Sz. 2011c.
Papp Szilárd: Csenger, református templom. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 272–278.
Továbbá:
Csegöld, görög katolikus templom. 279–284.
Vetés, református templom. 285–293.
Halmi, református templom. 301–304.
Sárközújlak, református templom. 305–310.
Jánkmajtis, római katolikus templom. 334–337.
Kölcse, református templom. 338–341.
Vámosoroszi, református templom. 342–345.
Nagyszekeres, református templom. 348–355.
Egri, református templom. 376–379.

Papp 2012.
Papp Szilárd: „…Ad veterem plane formam a solo restituit…" A gyulafehérvári székes-egyház gótikus főszentélyének 18. századi bontása és visszaépítése. *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest, 2012. 131–196.

Papp Sz. 2013a.
Papp Szilárd: Előzetes megfigyelések Beregszász (Берегове) középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 148–173.

Papp Sz. 2013b.
Papp Szilárd: Nagyszőlős (Виноградів), plébániatemplom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 131–147.

Papp Sz. 2013c.
Papp Szilárd: Visk (Вишковj), református templom. *Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 95–101.

Papp Sz. 2013d.
Papp Szilárd: Negybereg (Великі Береги), református templom. *Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 314–318.
Továbbá:
Kismuzsaly, egykori plébániatemplom (romtemplom). 359–368.
Nagymuzsaly (Мужієве), református templom. 369–376.
Munkács (Мукачеве), Szent Márton-plébániatemplom. 382–393.
Akli (Окліі), református templom. 394–399.

Pauler 1899.
Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. 2. jav. kiad. I–II. Budapest, 1899.

Pesty 2000.
Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A szöveget gondozta: Mizser Lajos. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 227–372.

Petri 1901/1904.
Petri Mór: *Szilágy vármegye monográphiája*. I–VI. Budapest, 1901–1904.

Piskóti 2012.
Piskóti István: *Régió és településmarketing, Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Budapest, 2012. (Marketink szakkönyvtár)

Piti–C. Tóth–Neumann 2010.
Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: *Szatmár vármegye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza, 2010. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 65.)

Plekanec–Haviar 2010.
Plekanec, Vladimír – Haviar, Tomáš: *Gotický Gemer a Malohont – Italianizmy v stredovekej nástennej malbe. (Gothic Gemer and Malohont – Italianizing in Medieval Wall Painting)*. Martin, 2010.

Poeschke 2000.
Poeschke, Joachim: *Die Skulptur des Mittelalters in Italien*. II. *Gotik*. München, 2000.

Le Pogam 2007.
Le Pogam, Pierre-Yves: Le thème de la «tête de feuilles» aux XIIIe et XIVe siècles: l'humanisme gothique à l'épreuve? *La sculpture en Occident. Études offertes à Jean-René Gaborit*. Ed. Geneviève Bresc-Bautier. Dijon, 2007. 33–45.

Pomfyová 2000.
Pomfyová, Bibiana: K niektorým otázkam hodnotenia stredovekej architektúry na Slovensku (Príklad Spiša). *Ars*, 33. 2000. 33–60.

Pomfyová 2001a.
Pomfyová, Bibiana: *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia*. PhD. Obhajoba dizertačnej práce. Bratislava, Katedra dejín výtvarného umenia, 2001.

Pomfyová 2001b.
Pomfyová, Bibiana: Súčasný obraz spišskej sakrálnej architektúry do konca 13. storočia. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia*, 3/4. 2001. 295–315.

Pomozi 1977.
Pomozi István: Festett famennyezetek és berendezések restaurálása. *Múzeumi Műtárgyvédelem*, 4. 1977. 113–126.

Pomozi 1983.
Pomozi István: Festett famennyezetek és berendezések restaurálásának elvi és gyakorlati kérdései. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 279–293.

Pomozi 1999.
Pomozi István: Gótikus tetőszerkezetek. *Történeti Fedélszerkezetek = Historic roof structures = Scarpante istorice. 3. tudományus*

ülésszak Történeti tartószerkezetek. Ed. Krizsán Imola. Cluj–Kolozsvár, 1999. 74–82.

Poór 1973.
Poór János: Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII és XVIII. században. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1973. 284–342.

Prokopp 1983.
Prokopp Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe, particularly Hungary*. Budapest, 1983.

Prokopp 2002.
Prokopp Mária: *Középkori freskók Gömörben*. Somorja, 2002.

Prokopp 2009.
Prokopp Mária: *Középkori falképek a Szepességben*. Somorja, 2009.

Puczkó–Rátz 2011.
Puczkó László – Rátz Tamara: *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei*. Budapest, 2011. (Turizmus szakkönyvtár)

Puskás 2010.
Puskás Bernadett: A görög katolikus művészet kutatásának kérdései: a kárpáti régió fogalma körüli vita és tanulságai. *Symbolae. A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, 2010. 141–156.

Pusztai 2012.
Pusztai Tamás: A Miskolc nemzetség által alapított tapolcai bencés apátság. *Várak, Kastélyok, Templomok*, 8, 2012, 6. 24.

Rácz I. 1995.
Rácz István: *Az ország iskolája*. Debrecen, 1995.

Rácz I. 1997.
Rácz István: *Protestáns patronátus*. Debrecen, 1997.

Rácz Z. 1980.
Rácz Zoltán: *Hajdú-Bihar megye középkori parohiális egyházai*. Budapest, 1980. (Magyar építészettörténet)

Rácz Z. 1984.
Rácz Zoltán: Hajdú-Bihar megye középkori templomai. *A műemlékvédelem negyedszázada Hajdú-Bihar megyében 1958–1983*. Szerk. Angyal László. Debrecen, 1984. 76–80.

Rácz 2000.
Rácz Zoltán: Építészettörténeti összefoglaló. *Hajdú-Bihar évszázadai*. Szerk. Angyal László András. Debrecen, 2000. 77–87.

Radocsay 1954.
Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.

Radocsay 1976.
Radocsay Dénes: Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése. *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 41–54.

Radocsay 1977.
Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977.

Raffay 2000.
Raffay Endre: Az aracsi templomrom. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Takács Imre, Verő Mária. Szeged, 2000. 449–474.

Ratkó 1987.
Ratkó Lujza: *Mesék, mondák Biriből*. Nyíregyháza, 1987. (A Jósa András Múzeum kiadványai, 24.)

Rauda 1905.
Rauda, Fritz: *Die mittelalterliche Baukunst Bautzens*. Görlitz, 1905.

RDK
Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Hrsg. Ott Schmidt. I. A–Baubetrieb – X. Flussgott–Fuge. Stuttgart, 1937–2003.

Reed 1992.
Reed, Susan Downs: *From Chaperones to Chaplets: Aspects of Men's Headdress 1400–1519*. Maryland, 1992.

Református történeti kiállítás 1934.
Az Országos Református Kiállítás alkalmára a magyar Nemzeti Múzeumban rendezett Református történeti kiállítás katalógusa. Budapest, 1934.

Reg. Arp.
Szentpétery Imre – Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I/1–3., II/1–4. Budapest, 1923–1987.

Reinle 1984.
Reinle, Adolf: *Das stellvertretende Bildnis. Plastiken und Gemälde von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*. Zürich–München, 1984.

Révész 1996.
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theiß-gebietes im 10. Jahrhundert*. Miskolc, 1996.

Roller 2011.
Roller, Stefan: Niclaus Gerhaert. Neue Impulse für die spätgotische Skulptur. *Niclaus Gerhaert, der Bildhauer des späten Mittelalters*. Hrsg. Stefan Roller. Petersberg, 2011. 33–59.

Römer 1860.
Römer Flóris: *A Bakony. Terményrajzi és régészeti vázlat*. Győr, 1860.

Römer 1874.
Römer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, 1874. (Magyarországi régészeti emlékek, III. 1.)

Rosta 2014.
Rosta Szabolcs: Egy elfelederr nemzetségi monostor. Bugac–Felsőmonostor – Pétermonostora. *Régészeti kalandozások. A régészet legújabb hazai eredményei. Új technológiák a kutatásban és a prezentációban. Konferenciakötet. Pipó-várkastély, Ozora, 2013. október 5–6*. Szerk. Nagy Gábor Miklós. Budapest, 2014. 7–9.

Rostás 2010.
Rostás Tibor: Három dráván túli emlék a 13. századból. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 213–293.

Roth 1910a.
Roth Viktor: Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacskák Erdélyben. *Archaeológiai Értesítő*, 30. 1910. 220–230.

Roth 1910b.
Roth Viktor: Erdélyi oltárkredencek. *Archaeológiai Értesítő*, 30. 1910. 392–400.

Salontai 2004.
Salontai, Mihaela Sanda: Klausenburger Baustellen der zweiten Hälfte des 15 Jh. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Szerk. Daniela Marcu-Istrate, Szőcs Péter Levente, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2004. 253–267.

Sápi 1987.
Sápi Lajos: Péchy Mihály. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1986. (1987). 373-404.

Sarkadi 2010.
Sarkadi Márton: *„s folytatva magát a régi művet" Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Budapest, 2010.

Sarkadi 2011.
Sarkadi Márton: Szemben a sárkánnyal. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 382–398.

Sarkadi-Nagy 2011.
Sarkadi-Nagy, Emese: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Osfildern, 2011. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 9.)

Sarkadi-Nagy 2012.
Sarkadi-Nagy, Emese: Összefüggések néhány segesvári falkép kapcsán. *Architectura religioasă medievală din Transilvania = Közékori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. V. Coordinator: Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2012. 339–358.

B. Sárosi 2005.
B. Sárosi Edit: Régészeti kutatások Buga–Felsőmonostoron: egy erősen rombolt lelőhely kutatásának módszertani tanulságai. *„…és halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása*. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika. Budapest, 2005. 233–238.

Săşianu 1986.
Săşianu, Alexandru: *Ezüst- és ónművesség a XIX. században. A nagyváradi Református Egyházmegye kegyszerei*. Nagyvárad, 1986.

Sauerländer 2003.
Sauerländer, Willibald: Phisionomia est doctrina salutis. Über Physiognomik und Porträt im Jahrhundert Ludwigs des Heiligen. *Das Porträt vor der Erfindung des Porträts*. Hrsg. Martin Büchsel, Peter Schmidt. Mainz, 2003. 101–121.

Schematismus 1864.
Schematismus cleri almae dioecesis Szathmariensis ad annum Jesu Christi 1864. Szathmárini, 1864.

Schematismus 1868.
Schematismus venerabilis Cleri Graeaci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis ad annum Domini 1868. Ungvarini, 1868.

Schematismus 1886.
Schematismus venerabilis Cleri Graeaci ritus catholicorum dioecesis Munkacsiensis ad annum Domini 1886. Ungvarini, 1886.

Schematismus 1909.
Schematismus venerabilis cleri Magno-Varadinensis graeci ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909. Nagyvárad, 1909.

Schematismus 1918.
Schematismus venerabilis cleri Dioecesis graeci rit. cath. Hajdudurogiensis ad annum Domini 1918. Nyíregyháza, 1918.

Schurr 2010.
Schurr, Marc Carel: Kopie, Zitat, Mode – die Pariser Sainte-Chapelle und die Rezeption der Gotik in Deutschland. *Original – Kopie – Zitat. Kunstwerke des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Wege der Aneignung – Formen der Überlieferung*. Hrsg. Wolfgang Augustyn, Ulrich Söding. Passau, 2010. 37–49.

Şematismul 1936.
Şematismul veneratului cler al eparhiei greco-catolice române a Maremureşului pe anul 1936. Baia Mare, 1936.

Severin 1992.
Severin, Ingrid: *Baumeister und Architekten. Studien zur Darstellung eines Berufsstandes in Porträt und Bildnis*. Berlin, 1992.

Sigismundus rex et imperator 2006.
Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2006.

Siklósi 2003.
Siklósi Gyula: Zwei Kirchen mit zentralen Grundriss aus dem Komitat Fejér. *Budapest Régisége*, 37. 2003. 167–184.

Simon 2009.
Simon Zoltán: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42. 2009. 135–154.

Simon 2013.
Simon Zoltán: Beregsurány, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 307–313.

Sipos 2000.
Sipos László: A laskodi református templom. Egy korai Szent László-legenda freskó. *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 279–285.

Sipos 2010.
Sipos László: A reneszánsz kései virágai – a 17. századi lónyai freskók. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 45. 2010. 136–141.

Somorjay 2008.
Somorjay, Sélysette: Tendencies in historic building preservation in Hungary today. Practice, consequences, responsibility. *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 255–264.

Soós 1985.
Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest, 1985.

Springer 2013.
Springer Ferenc: A feketeardói római katolikus templom falképeinek restaurálása. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 299–302.

Steiner 1994.
Steiner, Reinhard: Formen der Unordnung. Über Drőlerie im Mittelalter. *Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert*. Hrsg. Herbert Beck, Kerstin Hengevoss-Dürkop. Frankfurt am Main, 1994. I.: 505–513.

Str.
Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Srigonii, 1874–1882. III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. IV. Ed. Gabriel Dreska et al. Budapestini, 1999.

Suckale 2004.
Suckale, Robert: Der Maler Johannes Siebenbürger (um 1440–1483) als Vermittler Nürnberger Kunst nach Ostmitteleuropa. *Die Länder der Böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526), Kunst – Kultur – Geschichte*. Hrsg. Evelin Wetter. Ostfildern, 2004. 363–384

Sugár 1987.
Sugár István: *Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől*. Eger, 1987. (Studia Agriensia, 8.)

Szabó I. 1937.
Szabó István: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937. (Magyarság és nemzetiség. I. sorozat, 1.)

Szabó K. 1886.
Szabó Károly: *Kun László 1272–1290*. Budapest, 1886. (Magyar történelmi életrajzok, 6.)

Szabó L. 2003.
Szabó László: Megjegyzések a „böszörmények" kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 2002/2003. (2003). 73–108.

Szabó M. A. 2003/2004.
Szabó M. Attila: *Erdély, Bánság és a Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*. I–II. Csíkszereda, 2003–2004.

Szabó T. 2009.
Szabó Tekla: Az italobizánci stílusú falképek jellegzetességei. *Omins creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2009. 89–93.

Szabó T. 2010.
Szabó Tekla: Ikonográfiai pontosítások az újra feltárt magyarvistai falképek kapcsán. *Örökség*, 14, 2010, 1. 9–10.

Szabó T. 2011.
Szabó, Tekla: Magyarvista középkori templomának újonnan feltárt freskói. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Ús. 3/4. 2011. 139–160.

Szabó T. 2012.
Szabó, Tekla: The Bishop of Transylvania Represented on the Newly Restored Frescoes from Vişţea. *Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives*. Ed. Marjeta Cignelečki, Polona Vidmar. Maribor, 2012. 151–159.

Szakács 2004.
Szakács Béla Zsolt: A templomok nyugati térelrendezése és a „nemzetségi monostor" kérdése. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Szerk. Daniela Marcu-Istrate, Szőcs Péter Levente, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2004. 71–98.

Szakács 2007a.
Szakács Béla Zsolt: Homlokzatok színessége a romanikában. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 222–227.

Szakács 2007b.
Szakács Béla Zsolt: Toronyaljak és toronyközök a magyarországi romanikában. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Szerk.: Szőcs Péter Levente, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2007. 7–36.

Szakács 2011a.
Szakács Béla Zsolt: Az Árpád kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 8–25.

Szakács 2011b.
Szakács Béla Zsolt: Ákos, református templom. Művészettörténeti elemzés. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 86–91.

Szakács 2011c.
Szakács Béla Zsolt: Kaplony, római katolikus templom. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 238–248.

Továbbá:
Csengersima, református templom. 256–260.
Gyügye, református templom. 261–263.
Szamostatárfalva, református templom. 267–271.

Szakács 2013a.
Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 33–51.

Szakács 2013b.
Szakács Béla Zsolt: Gerény (Горяни), görögkatolikus templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 53–60.

Szakács 2013c.
Szakács Béla Zsolt: Laskod, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 229–233.
Továbbá:
Palágykomoróc (Паладь Комарівці), református templom. 251–257.
Csaroda, református templom. 262–269.
Lónya, református templom. 270–273.

Szakács 2013d.
Szakács Béla Zsolt: Entz Géza és az Árpád-kori építészet Kelet-Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 55. 2013. 153–158.

Szakács 2013e.
Szakács Béla Zsolt: Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán. *Ars Hungarica*, 39, 2013, 2. 202–211.

Szakács 2013f.
Szakács Béla Zsolt: A tamáshidai templomrom. *A szörvány emlékei*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Budapest, 2013. 133–165.

Szakály 1995.
Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció, 23.)

P. Szalay 2001.
P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség*. Debrecen, 2001.

Szarka 1916.
Szarka Károly: *A vetési református templom története*. Kézirat. 1916. [4] p. Vetés, Református Egyházközség levéltára.

Szatmár egyházi építészete 2007.
Szatmár egyházi építészete. Szerk. Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2007.

Szatmári I. 2005.
Szatmári Imre: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba, 2005.

Szatmáriné 2000.
Szatmáriné Mihucz Ildikó: *Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Nyíregyháza, 2000.

Szekér 2013.
Szekér György: Beregdaróc, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 327–337.

Szénássy 2002.
Szénássy Árpád: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona*. I. *A nyitrai kerület*. Komárom, 2002.

Szentesi 1992.
Szentesi Edit: Bekezdések a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből. II. Haas Mihály levelei Rudolf von Eitelbergerhez az 1850-es évek közepéről. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992, 1. 68–76.

Szentesi 2006.
Szentesi, Edit: Die Anfänge der institutionellen Denkmalpflege in Ungarn. (Die 1850–1860er Jahre). *The Nineteenth-Century Process of „Musealization in Hungary and Europe*. Ed. by Ernő Marosi, Gábor Klaniczay. Budapest, 2006. 235–248.

Szilágyi A. 2008.
Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*. Budapest, 2008.

Szilágyi I. 1876.
Szilágyi István: *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest 1876.

Szilágyi-Bartha 2014.
Szilágyi-Bartha Zsuzsánna: A besztercei evangélikus templom. *Transsylvania Nostra*, 2014, 1. 10–16.

Szirmay 1805.
Szirmay, Antonius: *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kovachich. Pestini, 1805.

Szirmay 1809/1810.
Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete*. I–II. Buda, 1809–1810.

Szőcs 2012.
Szőcs Péter Levente: Az ákosi monostor és az Ákos nemzetség. *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. Hegyi Géza, W. Kovács András. Kolozsvár, 2012. 7–24.

Szőke 2012
Szőke Balázs: A kisnánai vár boltozatai. *Archeológia Altum Castrum Online 2012* http://archeologia.hu/content/archeologia/102/szoke-a-kisnanai-var-boltozatai.pdf

Szőke 2013.
Szőke Balázs: A székesfehérvári Szűz Mária prépostság egykori boltozatai. *Fiatal középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Matucza Ferenc. Kaposvár, 2013. 103–114.

Szőnyi 1933.
Szőnyi Ottó: Ismeretlen siklósi renaissance kőemlékek. *Magyar Művészet*, 9. 1933. 169–180.

Szücs I. 1871.
Szücs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. I–III. Debrecen, 1871.

Szücs J. 1993.
Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. ((História könyvtár. Monográfiák, 1.)

Takács B. 1986.
Takács Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Budapest, 1986.

Takács B. 1988a.
Takács Béla: A Kollégium Múzeumai. *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 499–532.

Takács B. 1988b.
Takács Béla: *Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában*. Budapest, 1988. (Évezredek, évszázadok kincsei)

Takács B. 1991.
Takács Béla: Adatok a tiszabezdédi és vámosoroszi református templom történetéhez. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 26. 1991. 339–342.

Takács I. 2012.
Takács Imre: A gyulafehérvári második székesegyház első szentélye. *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest, 2012. 59–85.

Takács P. 2002.
Takács Péter: A hanyatló mezőváros. *Kállósemjén*. Szerk. Németh Péter. [Budapest], [2002]. 24-47.

Takács P. 2002b.
Takács Péter: A benépesülő puszta. *Kállósemjén*. Szerk. Németh Péter. [Budapest], [2002]. 47–55.

Támár 1864.
Támár Imre: A nagykállói plébánia története. *Magyar Sion*, 2. 1864. 275–285.

Tari 2000.
Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, 2000. (Studia Comitatensia, 27.)

Telekesy 1907.
Adatok Telekesy István egri püspök korához. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. IV. Szerk. Leskó József. Eger, 1907. 268–546.

Temesváry 1910.
Temesváry János: Öt erdélyi püspök rangemelése. *Erdélyi Múzeum*, 27. 1910. 254–284.

Temesváry 1931.
Temesváry János: *Hét erdélyi püspök végrendelete*. Cluj–Kolozsvár, 1931. (Erdélyi tudományos füzetek, 34.)

Terdik 2007.
Terdik Szilveszter: Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42. 2007. 177–192.

Terdik 2010.
Terdik Szilveszter: Középkori eredetű görög katolikus templomok a történeti Szatmár vármegyében. *Athanasiana*, 32. 2010. 119–134.

Terdik 2011a.
Terdik Szilveszter: *Adatok a biri görögkatolikus egyházközség történetéhez*. Nyíregyháza, 2011.

Terdik 2011b.
Terdik Szilveszter: *„…a mostani világnak ízlése, és a rítusnak módja szerint". Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez*. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana, I/5.)

Terdik 2012.
Terdik Szilveszter: Biserici greco-catolice de origine medievală din Sătmarul istoric. *Architectura religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. V. Coordinator Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2012. 85–106.

Terdik 2013a.
Terdik Szilveszter: A sztálinizmus áldozata: Szőlősvégardó (Підвинограднів) elpusztult református temploma. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 187–195.

Terdik 2013b.
Terdik Szilveszter: Ungvár (Ужгород), vártemplom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 196–205.

Thallóczy 1875.
Thallóczy Lajos: *A kamara haszna (lucrumcamerae) története*. Budapest, 1875.

Tomaszewski 1974.
Tomaszewski, Andrzej: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi. Polski, Czech i Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. (Studia z Historii Sztuki, 19.)),

Tombor 1947.
F. Tombor Ilona: *Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái*. Budapest, 1947. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténytörténeti Intézetének dolgozatai, 94.)

Tombor 1968.
Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX.* századból. Budapest, 1968.

Tóth B.–Grynaeus–Botár
Tóth Boglárka – Grynaeus András – Botár István: Dendrokronológiai kutatások Erdélyben. *Magyar Régészet. Online magazin*, 2013. ősz. http://www.academia.edu/4908891/Dendrokronologiai_kutatasok_Erdelyben

Tóth D. 1942.
Tóth Dezső: *A Hevesnagykunsági református egyházmegye múltja*. Debrecen, 1942.

Tóth G. 2007.
Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae…" című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése*. I–II. PhD disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Történettudományok Doktori Iskola. Budapest, 2007.

Tóth M. 1974.
Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Budapest, 1974. (Művészettörténeti füzetek, 9.)

Tóth M. 1995.
Tóth Melinda: Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 137–153.

Tóth S. 1963.
Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. Kőfaragványai. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése I.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 115–141.

Tóth S. 1976.
Tóth Sándor: Változatok a műértelmezés témájára. *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 127–138.

Tóth S. 1980.
Tóth Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. Rekonstrukció. *Művészet*, 21, 1980, 2. 22–26.

Tóth S. 1993.
Tóth, Sándor: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 113–136.

Tóth S. 2001.
Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–266.

Tóth S. 2008.
Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei monostorai*. [1966.] Budapest, 2008.

C. Tóth 2003.
C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. II. *(1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2003. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 53.)

C. Tóth 2009.
Cs. Tóth Norbert: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42, 2009, 1. 159–164.

C. Tóth–Horváth–Neuman 2006.
C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neuman Tibor: Oklevelek a Bátori család történetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. 2006. 327–368.

C. Tóth 2012.
C. Tóth Norbert: Egy legenda nyomában: Szapolyai és ecsedi Bátor István viszonya 1526 előtt. *Századok*, 146. 2012. 443–464.

C. Tóth 2013.
C. Tóth Norbert: A ferencesek megtelepedése Nyírbátorban. *Nyolcszáz esztendős a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*. I–II. Szerk. Medgyesy S. Norbert, Ötvös István, Őze Sándor. Budapest, 2013. I.: 153–163.

Tringli 1992.
Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények*, 63. 1992. 175–192.

Tronkáné 1999.
Tronkáné Nagy Edit: Berekböszörmény. Református templom. *Műemléklap*, 3, 1999, 12. 12.

Udvari 1994.
Udvari István: *Ruszinok a XVIII. században*. In: Udvari István: *Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. 2. kiad. Nyíregyháza, 1994. 105–112.

Ulrich 2011.
Ulrich Attila: *Bűnök és bűnösök. A Wesselényi összeesküvés utáni birtokelkobzások a Szepesi Kamara területén 1670–1679*. Az MTA Bolyai János kutatási program által támogatott ösztöndíj záró munkája. Kézirat. Nyíregyháza, 2011.

„Virágzódott… Anno" 2008.
„Virágzódott… Anno" Az Umlingok Kalotaszegen. Írta: Kiss Margit, Lángi József, Mihály Ferenc. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2008.

Valter et al. 1972.
Valter Ilona – Koppány Tibor – Gedeon Tihamér – Nemcsics Antal – Lengyel Imre – Zimmer Károly: *A Balatonfüred- temetői templomrom feltárás és helyreállítása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. 1972. 149–194.

Vančo 2000.
Vančo, Martin: *Stredoveké rotundy na Slovensku*. Bratislava, 2000.

Vándor 1996.
Vándor András: 16–19. századi ácsolt tetőszerkezetek Magyarországon. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 77–102.

Váradi kőtöredékek 1989.
Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Kerny Terézia. Budapest, 1989.

Várady 1991.
Várady József: *Tiszántúl református templomai*. I–II. Debrecen, 1991.

Várady 2004.
Várady József: *Királyhágó mellék református templomai*. I. *A Nagybányai, Nagykárolyi, Szatmári, Szilágysomlyói, Zilahi egyházmegyék*. Debrecen, 2004.

F. Varga 1896.
F. Varga Lajos: *A Szatmári Evangélikus Református Egyházmegye húsz éves története 1875-től 1894. év végéig*. Szatmár, 1896.

Varga E.
Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*. [A feldolgozás a csíkszeredai Pro-Print Kiadó által 1998–2002 között megjelentetett kötetek javított és bővített változata]. http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=2353

Varga Gy. 1990.
Varga Gyula: Adatok a debreceni asztalos céh és a népi bútor történetéhez. *A Debreceni Déri Múzem Évkönyve*, 1988. (1990). 93–161.

Varga L. 1984.
Varga Lívia: *A szássebesei evangélikus templom középkori építéstörténete*. Budapest, 1984. (Művészettörténeti füzetek, 16.)

Vătăşianu 1959.
Vătăşianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Ţările Române. I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. Bucureşti, 1959.

Végh A. 1999.
Végh András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. *Budapest Régiségei*, 33. 1999. 25–34.

Végh J. 1987.
Végh János: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. *Művészet Zsigmond király korában*. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Budapest, 1987. I.: 93–113.

Veres 1962.
Veres Miklós: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961/1962. (1962). 159–191.

M. Veres 2007.
M. Veres Lujza: A Túrricse református templomának díszítőfestése és faberendezése. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42. 2007. 87–89.

Veszendő templomaink 2001.
Veszendő templomaink I. Erdélyi református templomok. Szerk. Istvánfi Gyula. Budapest, 2001.

Vilhelm 1975.
Vilhelm Károly: *Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban*. Bukarest, 1975.

Virágos 2006.
Virágos Gábor: A nyírbátori Báthori rezidencia. Műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. *Castrum*, No 3. 2006. 102–105.

H. Vladár 1978.
H. Vladár Ágnes: Rakacaszend román kori templomának műemléki helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 22. 1978. 140–153.

H. Vladár 1988.
H. Vladár Ágnes: A rakacaszendi ref. templom műemléki helyreállítása. *Építés-Építészettudomány*, 19. 1988. 57–91.

Voit 1942.
Voit Pál: Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához. *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára*. Budapest, 1942. 111–138.

Wegner 1935.
Wegner, Max: Blattmasken. *Adolph Goldschmidt zu seinem siebenzigsten Geburtstag am 15. Januar 1933, dargebracht von allen seinen Schülern, die in den Jahren 1922 bis 1933 bei ihm gehört und promoviert haben*. Berlin, 1935. 43–50.

Walczak 2006.
Walczak, Marek: *Rzeźba arhitektoniczna w Małopolsce za czasów Kazimierza Wielkiego*. Kraków, 2006.

Wehlte 1994.
Wehlte, Kurt: *A festészet nyersanyagai és technikái*. Ford. Maria Magdalena Fischer és Juhász Emese. Budapest, 1994.

Weisz 2005.
Weisz Attila: *Torda, római katolikus templom*. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi műemlékek, 40.)

Weisz 2011a.
Weisz Attila: Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai. *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. 19–38.

Weisz 2011b.
Weisz Attila: Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei. Néhány adat Kovács János és mások pályájához. *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. Orbán János. Kolozsvár, 2011. 183–196.

Wertner 1900.
Wertner Mór: A Báthoryak családi történetéhez (Egy genealógiai táblával). *Turul*, 18. 1900. 6–29.

Weszprémi 1960/1970.
Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza – Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. I–IV. Budapest, 1960–1970.

Wortitsch 1885.
Wortitsch, Theobald: *Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz*. Bistritz, 1885.

Zaloziecky 1926.
Zaloziecky, Wladimir Roman: *Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*. Wien, 1926.

Závodszky 1904.
Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.

Zentai 2007.
Zentai Tünde: *Adorjás*. Pécs, 2007. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2008a.
Zentai Tünde: *Kóros*. Pécs, 2008. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2008b.
Zentai Tünde: *Rétfalu*. Pécs, 2008. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2009.
Zentai Tünde: *Patapoklosi*. Pécs, 2009. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2010.
Zentai Tünde: *Drávaiványi*. Pécs, 2010. (Pannónia könyvek). (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2012.
Zentai Tünde: *Drávaszög és Szlavónia*. Pécs, 2012. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zentai 2013.
Zentai Tünde: *Szigetvidék*. Pécs, 2013. (Pannónia könyvek) (A Dél-Dunántúl festett templomai)

Zlinszkyné Sternegg 2008.
Zlinszkyné Sternegg Mária: *Ládás asztaltól a gömbasztalig*. Debrecen, 2008. (A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 60.)

Zoltai 1927.
Zoltai Lajos: A debreceni Nagytemplom. *Debreceni Szemle*, 1, 1927, 3. 192–195.

Zoltai 1937.
Zoltai Lajos: *Ötvösök és ötvösművek Debrecenben*. Debrecen, 1937.

Zomborka–Ráduly 1996.
Zomborka Márta: Vác, „Fehérek temploma" kriptafeltárás 1994–96. + Ráduly Emil: Temetkezési szokások. *Magyar Múzeumok*, 2, 1996, 1. 3–14.

Zoványi 1929.
Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai a régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. XIII. Szerk. Zsinka Ferenc Budapest, 1929. 5–141.

Zoványi 1939.
Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. I–II. Összeáll. ifj. Nagy Károly. Debrecen, 1939.

Zsigmond 1996.
Zsigmond Attila: *Somlyóújlak református templom*. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi műemlékek, 12.)

ZsO
Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Összeáll. Mályusz Elemér. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. VIII–IX. Összeáll. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. X. összeáll. C. Tóth Norbert. XI. Összeáll. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. XII. Összeáll. C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2013. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok, 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.)

Attila Ulrich – József Lángi – Gábor Gaylhoffer-Kovács

Abstract

The geopolitical situation of the two historical counties of Szabolcs and Szatmár radically changed after the battle of Mohács. Between 1526 and 1581 they suddenly became bordering counties embedded in three different spheres of interest. Later on, during the 16th and 17th centuries, the history of these two historical counties was shaped by the quest for power among the Ottomans, the Principality of Transylvania, and the Hungarian Kingdom. A portion of Szabolcs County even came under Ottoman rule. Beginning in 1581 they formed the southern periphery of the newly set up Chamber Administration of Szepes. It is unique in Hungarian history that these two counties, which were important from a commercial, economic, and military point of view, were the subject of conflicts among the three powers, claimed by all three of them at the same time. As a result of these power struggles, Szabolcs and Szatmár counties emerged far more faded and torn, having suffered a significant human loss. Moreover, this region, and especially the towns Szatmár and Debrecen – the latter the seat of Bihar county – were the national centres of the Reformation, which was spreading at an amazing speed in that period.

Ottoman conquest and Reformation in the 16th century

In this period, the first significant Turkish presence in Szabolcs County was recorded on the occasion of the expedition in 1552 when the *dicators* (tax collectors) mentioned 237 destroyed homes. Nevertheless, the first proper mention of the conquered settlements is documented by the survey of 1555, in which 353 homes are listed as being under Turkish subjugation. Thus, between 1566 and 1570 the proportion of free versus subjugated homes radically altered, which means that a significant part of the county was under Ottoman domination. In the remaining part of this century, until the beginning of the 1580s, this proportion was preserved, paralleled by another major phenomenon of this century, namely the depopulation of the county.

The expansion of Ottoman rule changed only during the Long War (Fifteen Year's War, 1591-1606). Though in 1601, 966 subjugated homes had been listed alongside 644 free, in a certain area of the county this proportion changed in 1602. Then only 55 subjugated homes and 525 free ones were recorded. At the end of the 16th century, Ottoman expansion slowed thanks to several events. The defence of the region was ensured by a coherent network of border fortresses reinforced by the erection of the Kálló *palánk* (board fencing defence), and the little fortress in Ibrány. This line of fortresses (Ibrány, Kálló, Kisvárda, Ecsed, Pocsaj, Szatmár, and Oradea/ Nagyvárad with its starting point in Tokaj) defended Szabolcs County against the invasions of the enemy. At the same time, a negligible amount of territory situated in front of these border fortresses remained defenceless, and its natural edges melted into the neighbouring subjugated part of the country.

Because of the devastation caused by the Long War, in 1596 178 ¼ free homes were listed, while the rest survived the consequences of the Turkish destryction. According to the *dicalis* (tithe) census from 1600 the number of ravaged homes was 841, in contrast with the number of the tax-paying homes, which was only 95. We can state that the size of the territory subjugated by the Ottomans significantly decreased by the end of the Long War; moreover the Treaty from Zsitvatorok generated a new judicial situation. As a result, this new situation led to several conflicts among the ruling powers, since "the Ottomans in principle recognized the distinction between Hungarian and Ottoman rule, but they did not recognize the borders marked by the Hungarians."

Because of Szatmár County's location as well as the fortresses from Oradea/Nagyvárad and Szatmár and other smaller ones, it suffered little damage by the Ottomans. In addition, there were no subjugated villages in this county. Nevertheless, during the 16th century, this county was looted by larger or smaller Turkish troops from time to time, or by imperial mercenaries involved in the political skirmishes caused by the founding of the Transylvanian principality. For example, in 1562 the

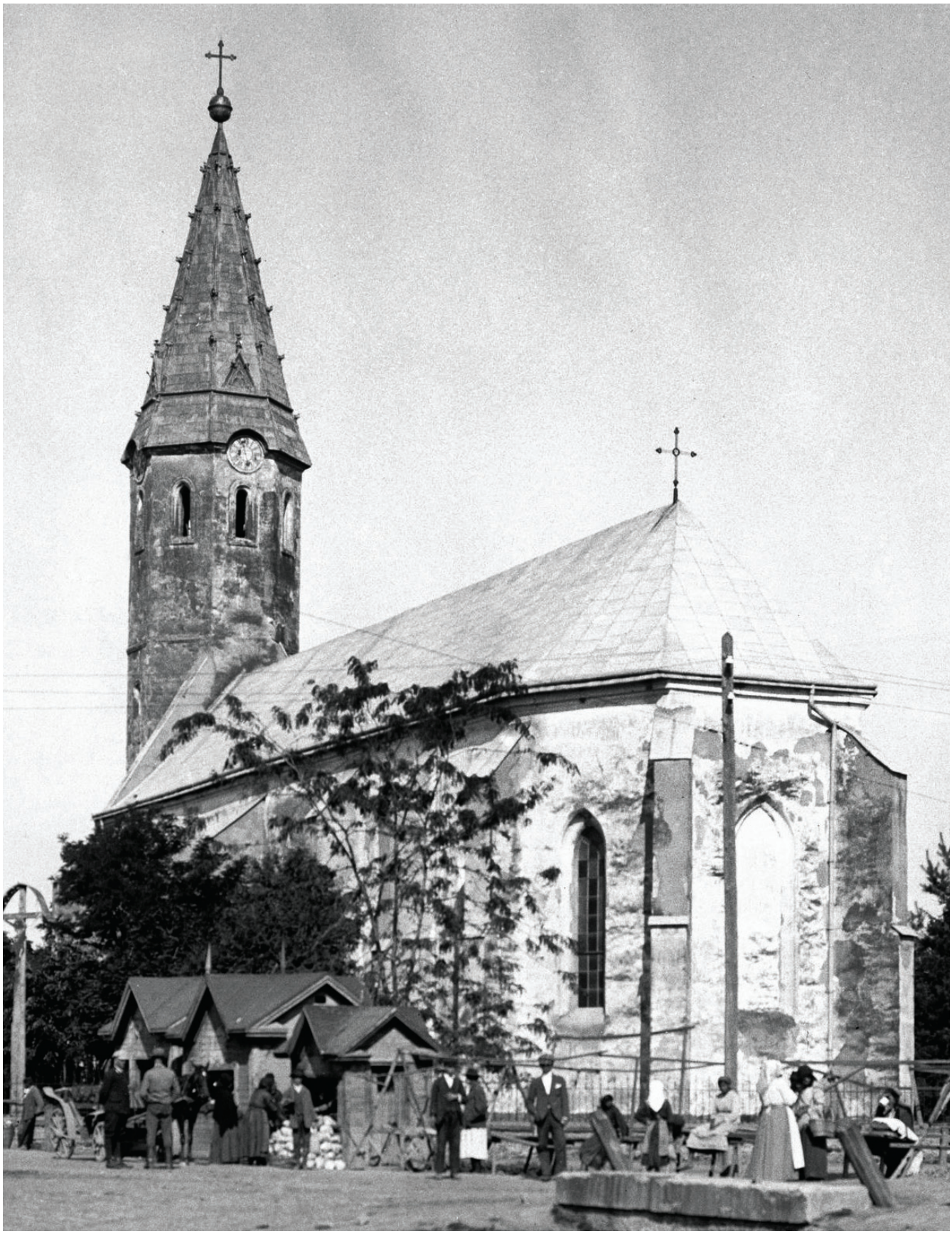
Turks laid siege to Satu Mare/Szatmár fortress and the fortified castle of Rozsály. In 1594 and four years later, in 1598, the Tatars pillaged the county, without sparing the neighbouring territories either. In 1605 the imperial general Basta and his mercenaries mercilessly devastated all settlements in their way from Hegyalja to Partium, setting many of them on fire. The last major devastation before the manoeuvres of the dissident Hungarian *kuruc* (armed anti-Habsburg rebels in Royal Hungary between 1671 and 1711) reached Szatmár County in 1657 when the Polish troops took revenge on the inhabitants of Szatmár county in response to the manoeuvres of Prince George Rákóczi II in Poland.

The history of Szabolcs and Szatmár counties in this period is interesting not merely because of Ottoman rule. This region had a meaningful role in the 16th and 17th centuries due to its economy. Important, first rank commercial routes crossed this region, which connected the Principality of Transylvania (dubbed "The Land of Fairies" in the chronicles) to the free royal towns of Szepes County and Poland. These two counties neighboured one of the most developed and financially powerful regions of this period, namely the Tokaj-Hegyalja, enjoying its positive effects on the life of the inhabitants thanks to the stable economy and employment opportunities. Given these factors, it is not at all startling that the aforementioned region, with its strong economy and rich intellectual life, became the cradle of the Reformation in Hungary.

After October 31, 1517 the reformation of Luther spread with an amazing rapidity all over Europe. Anti-reformation laws were passed in the national assemblies in 1523 and 1525, though protestant preachers had been active in Szatmár County as early as the 1520s. Therefore, in the light of these events, it is not surprising at all that Szatmár County pioneered the spread of the Reformation, in part because of the efforts of Gáspár Dragffy, who presumably was the first among the aristocrats to support the dissemination of the new belief in his court. Not surprisingly, Ardud/Erdőd, one of the centres of Drágffy's property, was a major location for the Protestant synods. In Ardud/Erdőd, outstanding personalities of the early Reformation were present, such as Demeter Derecskei, who reformed the region of Szilágyság, and András Batizi, the author of the new catechism. The role played by János Honterus and János Stöckel in the swift propagation of the Reformation in the Szepes region is unquestionable, while in our region (from Hegyalja to South-Bihar and Máramaros) the Lutheran Márton Kálmáncsehi Sánta and the Calvinist Péter Mélius Juhász converted people to the different branches of the Reformation.

Szabolcs County did not lag behind its neighbours either. By 1547, an appreciable number of Protestant preachers and churches, such as in Oros, Keresztúr (today

Kótaj), Kálló, Encsencs, Gáva, Léta, and Pálcza, could be found here. Moreover, the Protestant diocese of Nyírség (Betulia) was invited to the 1567 synod in Debrecen as an autonomous body. From the middle of the 1520s until 1605, the Catholic Church suffered one of its biggest and devastating defeats in this region: one could hardly find a Catholic priest in Szabolcs County during this time. In 1699, at the end of this period, among the parishes of the 84 medieval settlements, only two had Catholic priests left: Kisvárda and Nagykálló.

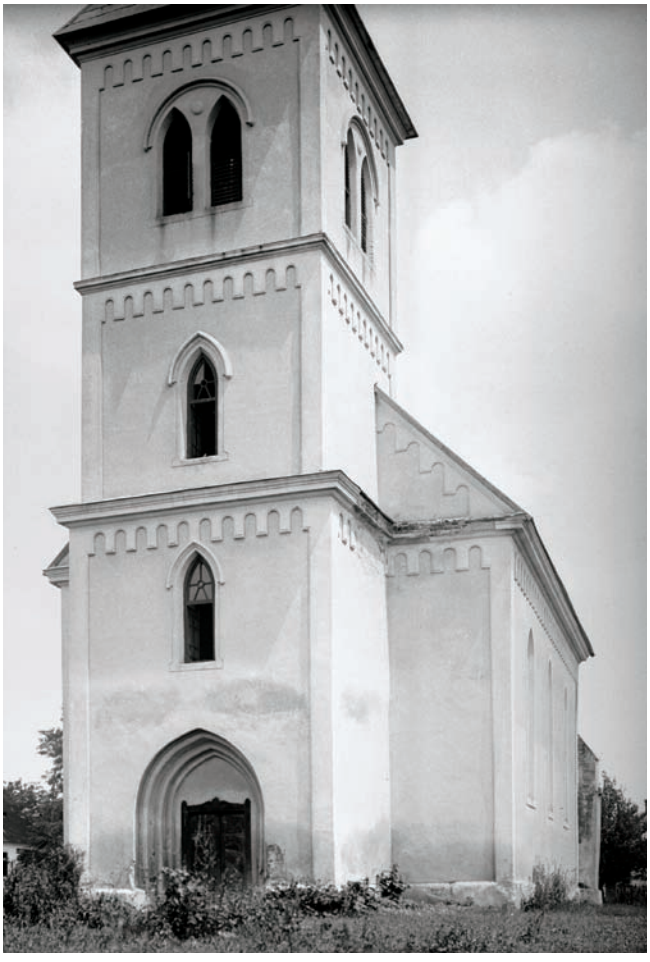
In the dissemination of the new Protestant belief and its directions (Lutheran, Calvinist, Unitarian) not only the preachers played a major role but also the nobility of the counties, since they provided money, political support, and if needed even military forces for defending their new confession with sword and fire. In the counties, the elite were the first to convert to the new Protestant belief: in Szabolcs County the Török family from Enying, the Várdays, the Báthorys of Ecsed, and the Nyárys; while in Szatmár County the formerly mentioned Drágffy family, the Báthoris of Somlyó, the Bagossys, Becskys, Gyulaffys, Kállays, Kölcseys, Kendes, Szirmays, Újfalussys, and Lónyays etc.

Later in history, we find the descendents of most of these families in one of the most important and at the same time decisive Protestant uprisings in Hungary: in the *kuruc* movement. The rapid spread of the Protestant Reformation obliged the Catholic Church to react, since it was losing not only its followers but, by the also a huge amount of income, as it was prohibited from collecting tithes. The political conflicts going on in the counties and at national level, and the bloody wars between the Catholics and the Protestants abroad brought about the Counter-Reformation in Hungary, too. This led to frequently systematic and merciless political fights between the followers of the confessions, fights which evolved mainly in the 17th century.

The peculiar 17th century, the age of the Counter-Reformation

The "peacetime" years after the Treaty of Zsitvatorok did not bring the expected tranquillity in this region, though both the counties and the leaders of the country were summoned to observe the alliance. This was necessary because of the continual Turkish threat, about which the contemporaries wrote: " (they) struggle not only to destroy the Hungarian Kingdom but all of Christianity". The terror that sprung from this uncertainty of existence led to astonishing inertness on several occasions, and it was also one of the reasons that the Turks were able to levy taxes in a region where several Hungarian border fortresses and a significant number of soldiers were located.

The tax accounts (*dica* registers) from the period between 1608 and 1636 repeatedly prove that despite the peace treaty, Turkish subjection continued in protected areas in Szabolcs County. These accounts show that mainly the southern and eastern parts of Szabolcs County were exposed to constant Turkish assaults since they were easily accessible from Gyula, Szolnok, and even Eger. The collecting of taxes continued in the territory of Szabolcs County, although from 1621 onward this county was basically part of the Principality of Transylvania. In 1628 the palatine ordered the counties in a circular letter to list all villages under Ottoman control. The survey focused on the western part of the county, which was close to the territories under Ottoman rule and comprised 59 villages. It turned out that in the period when the survey was carried out only eight settlements – Szentmihály, Lök, Buly, Dob, Dada, Kenéz, Prügy, and Eszlár – were in fact under Turkish control. Testimonies also reveal that in the last third of the 16th century, especially after the erection of the fortress of Kálló, many

settlements were either liberated from Ottoman control or forbidden from submitting to Turkish subjugation, thus reducing the dimension of the territory previously belonging to the fortress of Szolnok. Large territories were also set free after the liberation of the fortress of Fülek.

In the 1650s, renewed and inflamed Ottoman external policy – despite the aggravating economic crises – generated a fundamentally new situation. Between 1658 and 1660 the Ottoman Empire dealt with its own internal crises, such as uprisings of the janissaries, by preserving its eastern territories and acquiring new ones. The policies of George Rákóczi II, which aimed at obtaining the Polish throne (clearly an attempt to realize his father's political ambitions), had fatal consequences for Transylvania and its neighbouring territories. Rákóczi's defiance led to the strengthening of Turkish political activity. In fact, the sultan in his rage let the Tartars invade Transylvania (in those times both Szabolcs and Szatmár counties were part of the principality). In 1660 the Turkish-Tartar troops, led by pasha Szejdi Ahmed against the hated *hajdú* towns, in a retaliatory move caused great devastation, as a contemporary witness described: *"... the smoke and the fire filling the sky could be seen in Debrecen ...* „ Szejdi planned to rush Szabolcs County, but his rearguard was beaten in Pocsaj on May 8th; therefore he ordered his soldiers to return and execute the entire village.

In 1660 only the southern periphery of the county, mainly the *hajdú* towns and their surrounding areas, suffered devastation. Parlag, Ohat, Szoboszló, Tétetlen, Szentmiklós, Püspökladány, and Nádudvar were all "destroyed", but many other settlements, such as Gelse, Adony, Acsád, Béltek, Dob, Gáva, Bogdány, and Buly, were left in a ruinous state because of the Turks. Although the inhabitants had grown accustomed to the threatening Ottoman letters ordering them to submit, by this time the taxation of the villages was determined by the proximity and obvious aggression of the enemy. Besides this, soldiers from the garrisons of the Ottoman border fortresses banded together to loot and plunder throughout the counties. In 1668, according to a witness, the looting soldiers wandering around Földes came from different fortresses "... such as Buda, Eger, Szolnok, Temesvár, Gyula, Oradea/Várad, and Lipova/Lippa..." In 1658 they launched a major attack against the herds of livestock on the lands close to the *hajdú* towns. They basically laid hands on "all cattle" in Szoboszló, Nánás and Polgári, and also stole 900 animals in Böszörmény.

The fortress of Várad was also conquered in 1664, an event which had dire consequences. Transylvania lost a quarter of its territory. Trade along the international commercial roads crossing the region decreased, slowly moving to the more peaceful but less practicable eastern side of the Carpathians. The revenge of the Ottomans was terrifying: they imposed a ransom first of 500,000 thalers on the Principality, which later, according to the sources, was raised to 700,000 thalers. This was a huge amount of money for a principality that was unable to regularly pay the previous annual tax of 40,000 pieces of gold (80,000 thalers). After 1664, the newly restructured *beylerbeylik* of Oradea/Várad comprised three *nahies*, those of Nagykáló, Debrecen and Oradea/Nagyvárad, which had been taken from the *sanjak* of Szolnok and the *vilayet* of Eger.

The contemporary political and social conditions considerably eased the economic despoliation of the region, since it seems that, within the *hajdús* (or at least the so-called *hajdús*), groups had evolved that were chasing the stolen cattle in an organized manner from the Hungarian to the Turkish territories where they disposed of their onerous burden. "The *hajdús* living in those towns now steal wheat, poultry, oxen, and horses and carts, too ... and together with their wives run over to the Turks and trade stolen goods with them, thus feeding our enemies." The same instructions to the county also

stated that certain *hajdú* settlements should pay their taxes not to the Hungarian Kingdom but to the Transylvanian Principality, when in fact those settlements should have been under the authority of the kingdom.

In the 1670s the Ottomans rushed the county along the line of Rozsály, Veresmart, Kékcse, Kanyár, Ontelek, and Dombrád, while another formation was active in the area of Varsány, Ramocsaháza, Jákó, Dobos, Gelse, Pócs, Gyulaj, Apagy, Lórántháza, and Ófehértó. In the liquidation years of the Ottoman rule, the Turkish tax collectors revived their activity for the last time by collecting "the emperor's tax" in Bogdány, Nagyhalász, Bercel, Besenyő, and Penészlek.

Reformation and Counter-Reformation in the 17th century

Confessional disputes continued in the 17th century. With the involvement of Péter Pázmány, dissemination of the Catholic faith gained direction. Only a century earlier, in the 1600s, conversion had been carried out using fairly aggressive methods. The religious character of the Thirty Year War temporarily brought the strengthening of the Protestant Churches. The political importance of the reformed confessions gained in prestige in tandem with Transylvania's increased role in the region. Deep beneath the surface, hidden powers had already been active, successfully regaining territory for Catholicism. Nevertheless, at the end of this period, the number of Catholic priests failed to rise. For example in Szabolcs County, more and more noble families reconverted to their previous faith. The faith and its representation were of great importance for the medieval and early modern upper classes as indicated by the complaints made during royal assemblies in the county and estates.

The confessional war grew more volatile, and often merciless methods were employed in the entire region. The escalation of the confessional offences reached its peak in the 1662 assembly of the estates of the realm. The peace treaty of Vasvár, signed after the Christian victory in the battle of Szentgotthárd in 1664, generated considerable dissatisfaction both with the Protestant and Catholic nobility. In 1663–1664, because of Turkish military manoeuvres, certain fortresses (like Érsekújvár and Oradea/Várad) became the property of the Ottoman state and remained in its possession, which was a slap in the face of the Hungarian estates.

The Wesselényi conspiracy developed afterwards, and later culminated in the *kuruc* movement. It proved to be an opportunity for Leopold I and the Austrian state leaders

to reckon with the Hungarian estates and the Protestant nobility. After the collapse of the uprising, almost 500 noblemen and citizens were charged, and almost the same number of Protestant preachers were convicted to galley slavery. Many members of the Protestant nobility involved in the uprising received heavy jail sentences. Most of them managed to avoid torture and life imprisonment only after their properties had been confiscated and they reconverted to the Catholic faith. Many of those forced to hide did not return to their homes. They lost their lives either as prisoners in the imperial jails or in various battles fought by dissidents. Some of them even chose exile under their leader, Imre Thököly. Many of them had their properties confiscated and became outlaws together with their families, such as Mihály Apagyi, former infantry vice-captain of Ecsed fortress; György Thody, a nobleman from Dobos in Szabolcs county; Zsigmond Csomaközi and László Gyulaffy from Rátót (both previously vice-ispáns, orcounts, of Szatmár County; Anna Lónyai, widow of John Kemény, Prince of Transylvania; and her son from her first marriage, Pál Wesselényi.

This period was the peak of confessional antagonism in Hungary until the fall of the statehood of Imre Thököly in 1685. Although it brought about the strengthening of the Catholic faith, this did not yet spell total victory for the Roman Catholic Church on the local ecclesiastical level.

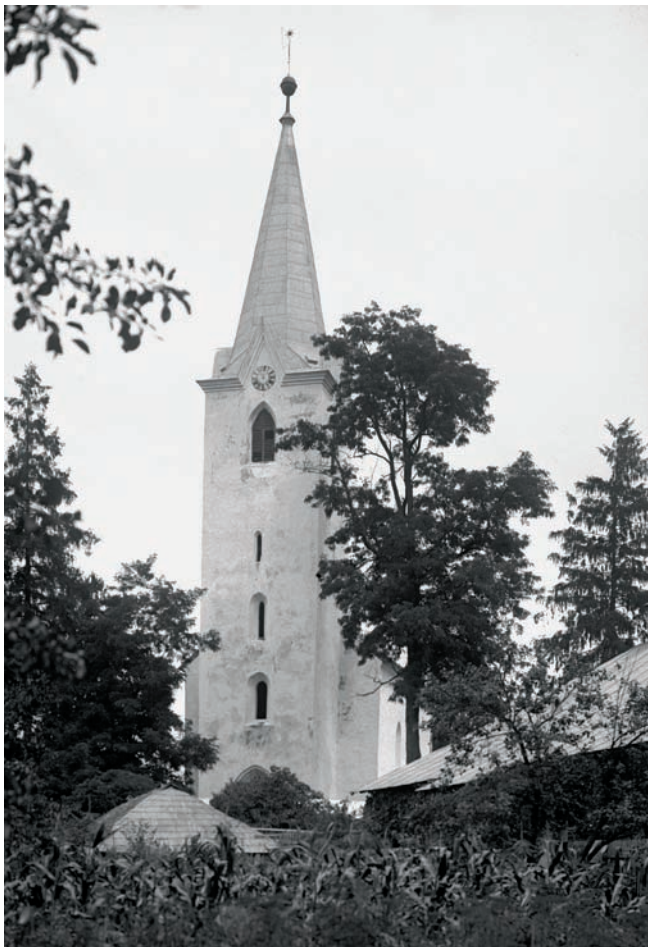
Nowadays, we benefit from a fairly rich collection of religious art of the Hungarian Protestant congregations. Important researchers in the history of art and religion have examined in particular architectural and goldsmith remains. The surveys and examinations carried out lately extended even to the embroideries preserved in religious communities, items which have survived in a great number but are scarcely in use today. The coffered ceilings and carpenter works can still be seen and are fairly well known among the general public and have been recorded by ethnographers. Nevertheless, the intensive research on this group of artefacts has increased only in the last few decades. Because they generally do not belong to the class of representative art, art historical research has produced thorough analysis of only a few of them. It has

proved to be a marginal area for ethnographic research too. As a result, these outstandingly varied and richly preserved remains have drawn the attention of researchers only in the last few decades, but have led to publications and internet sites displaying the results. Restoration of certain historical monuments has also resulted in increased interest in these objects. The subsequent results of these undertakings have significantly enriched our knowledge about this group of artefacts. The works of the Umling dynasty of carpenters were exhibited at the Museum of Ethnography, while a travelling exhibition honoured their art in several places in their homeland, Transylvania.

However, research and publication of the mural decorations that once decorated the walls of the churches has led to very few results. Unfortunately, even the pastors and the congregations using these churches frequently express reluctance to accept these rich ornamental and rarely figurative wall paintings as a part of their culture. The number of remains is constantly increasing as more old records are revealed and newer ones are discovered. Thus, typologies and transformations in the decorative system of different periods have been discovered. Moreover, fortunate circumstances have arisen when works of art of a certain artist active in a rather narrow geographical area have been identified. Unfortunately, basic archival research is still missing. Yet, this could provide information about the relationship between the craftsman and the community that ordered the painting, or the circumstances of the commission and its precise date. Fortunately, in many cases the works of art speak for themselves.

Scientific research always organizes its objects of investigation, for which it needs an appropriate number of records and data. Although the number of catalogued church frescoes following the Reformation is relatively

small, organization according to a certain criteria is still possible. Since more and more medieval frescoes have been revealed in the last two decades, we assume that the change in confession was not followed immediately by brutal destruction. At the turn of the 16th and 17th centuries, frescoes could still be seen in many village churches, since along with the frequent scratches *HIC FUIT* a multitude of dates can also be identified as originating in this period. Today, it can also be stated with certainty that in the 16th and 17th centuries the walls of the Protestant churches had been fairly colourful, and not whitewashed as suggested by collective memory. Whitewashing became frequent at the end of the 18th century, most likely as a result of a Puritan orientation, which also led to the replacement of the richly decorated ceilings – sometimes comprising figural elements – with coffers displaying stars on a blue surface.

This was not a permanent process, however, since beginning in the middle of the 19th century, especially in the Reformed churches from the north-eastern counties of the country, ornamental painting with a repertory consisting mainly of architectural elements again appeared. This is disappearing nowadays as a result of a "whitening" movement claiming its roots in the Reformed tradition. The investigation and presentation of the early wall decorations is significantly obstructed, as they were frequently painted on a thin layer of whitewash as a foundation. As a result, their state of preservation is considerably worse than that of the medieval frescoes. In spite of these obstacles, nowadays we have many details, fragments, and in some fortunate cases, even complete decorations, which allow us to identify certain groups and types.

The ornamental decorations covering the surfaces of the walls provide a context for discussing the remains preserved in the north-eastern counties. We shall turn our attention first to the frescoes of the church in Csaroda. This monument is of a great importance particularly because its donor, the date of execution, and its structure are well documented. Its significance is increased by the recent discovery of paintings displaying similar principles of decoration and attributed to the same master in several churches in the region. In 1901 Péter Gerecze, who revealed the frescoes in Csaroda, described them as *"... purple and blue ornaments painted with a lack of taste..."*. It took some time for their importance in cultural history to be understood.

The frescoes were executed in 1642 with the financial support of the Perneszi family. Their dominant motif is an ornament consisting of a vine of huge, succulent leaves covering a large surface, structured symmetrically along vertical axes equidistant to each other, and enriched with small dots. The medieval windows, partially transformed in a later period, are surrounded by motifs structured in a similar way. Here the edges are marked by a dog-tooth pattern. The leaf and vine motif also appears above the arched opening at the base of the steeple located within the church, and on the pillars of the gallery. The predominant colours are a vivid dark red and grey with blue undertones. Renaissance wall decorations with similar rendering and colours are preserved on the northern wall of the Catholic church in Ófehértó. There, the decoration was completed during the renovations of 1641, as indicated by the inscriptions on the southern facade and the northern wall of the nave.

The ornamental decorations of the Reformed church in Márokpapi were revealed when complex restoration works were carried out at the turn of the millennium. Unfortunately, the church underwent heavy transformations at the beginning of the 20th century, when several layers of plaster were destroyed. The fragments preserved nowadays around the eastern window of the sanctuary and at the middle window of the nave prove that the area around the openings had been framed with

similar decorations to those in Csaroda. A vertically structured sample of this decoration in fairly good condition can still be seen on the northern wall of the sanctuary. A separate decoration framed by four samples is still visible high, in the upper part of the northern wall of the nave. The outstanding feature of the church in Márokpapi is the exterior murals executed by the same master who created the interior. The paintings frame the windows of the southern facade, embellishing almost the entire surface. This well- preserved decoration helps us to recreate the former richness of the facades of the other churches in the area.

In the case of the Reformed church in Vámosoroszi, its facade, adorned with decorative and geometrical patterns and enriched with inscriptions, has been known for a long time. Research done in 2012 revealed the existence of the same motifs in the inner part of the church. A work by the master active in Csaroda, Ófehértó and Márokpapi was discovered in the Reformed church from Vámosatya. At the turn of the millennium, after the flood of the River Tisza ended, renovation works were commenced on the separately standing belfry and the facades of the church. By that time, the layer of plaster from the northern facade had fallen off an area of 1 square meter, bringing to light the upper part of an ornament consisting of the well-known motifs in Csaroda, namely the dark red and greyish leaves arranged on a vertical axis. Above it is the fragment of frieze showing tulips could be discerned. The ornament, decorated with dots, is fully congruent with the three wall paintings mentioned above.

Four Reformed churches in historical Bihar county (in the villages of Şişterea/Siter, Ineu/Kőröskisjenő, Fughiu/Fugyi, Tileagd/Mezőtelegd) bear inscriptions made by the same master that most likely originated in the 1730s and 40s. The meticulous text, written by a skilled hand, is the work of a schooled master. Similarly shaped letters found in the parapet of the gallery in the old church from Hódmezővásárhely, dated 1732, suggest he worked there as well. These examples confirm our supposition that those painter-carpenters or members of their workshops who executed the furniture and the ceilings, frequently engaged in the execution of the painted wall decorations, too. Thus, in many cases they aimed at creating unified interiors.

The leafy vine ornamentation and the ambition to fill the whole surface are evident in the paintings decorating the vaults of the sanctuary and the triumphal arch in the Reformed church from Lónya, presumably originating from 1631. The plaster covering the vaults of the sanctuary and its medieval frescoes presumably disappeared when the church was damaged at the beginning of the 17th century. We can infer that, at the beginning of the 1630s, the vaults were re-plastered and a leafy vine was painted with dark red and bluish-grey undertones on the white surface. The ribs of the vault and the embrasure of the triumphal arch are decorated with diamond-shaped motifs painted with robust, heavy lines.

Each of the four cells of the vault in the sanctuary bear different motifs, having in common only the curving trails adorned with blossoming carnations, tulips, and flowers with eight petals. A single little bird hides in the northern corner of the western cell, recalling an element from Hungarian folktales. Presumably, the murals adorning the vaults are not the work of a single artist, since on the western and eastern cells of the vault, the vines are courser, their curves fragmented, while in the other two cells, the vines consist of only one dashing line each. The vines extend further on the flanking walls, stopped by a large rosette situated in the upper third of each of the two windows. The windows of the sanctuary are framed by diamond-shaped patterns flanked by wide, dark-red strips, their embrasures decorated with scrolled ornaments. Various vegetal motifs were painted but only on the enlarged windows of the southern wall of the nave, each of their frames consisting of different geometrical elements. Two coats of arms can be seen on its northern

wall, which can definitely be correlated with the burial vault located in front of the same northern wall.

Finally, we must draw the attention to a fragment revealed on the western wall. Although its torso shape is difficult to discern, nevertheless, it is of extreme importance among figural representations in Reformed churches, for it calls into question the idea of widespread Lutheran iconoclasm. Investigations by Ferenc Mihály on painted furnishings and ceilings revealed a figural group of images that became popular and well-known thanks to the 17th-century work of Johann Gerhard. Its Hungarian version was created by József Inczédy and printed in several editions decorated with engravings, which in turn influenced church decorations.

In the church of Lónya only the head of a devil survived, with a wide open mouth spitting fire. The rest of the mural decoration was destroyed when a window embrasure was opened at the beginning of the 20th century. Here we may have a decoration whose type can be traced back to an engraving found in the Inczédy volume. Furthermore, the decoration on the first panel of the parapet gallery in Cubleşu Someşan/Magyarköblös and on one of the coffers on the ceiling in the Reformed church from Huedin/Bánffyhunyad can also be connected to the same engraving. In the Inczédy book an arm holding scales can be seen in the sky. Opposite to it is the burning face of Leviathan symbolizing Hell itself and a naked child sitting and blowing a soap-bubble. Differences can be noticed both in technique and colour when compared to the 17th century layer. Moreover, the volume with engravings used as its source had not been published by that time. As a result, we can rightly consider that this mural was created in the second half of the 18th century, presumably together with the furniture executed by the carpenter Ferenc Lándor. A mural interpretation of another engraving from Inczédy's work is known nowadays only on the basis of a precise archival record.

The priest László Géressy wrote a thorough description of the mural paintings in the church of Visk before it was whitewashed in 1867. The description allows us to precisely reconstruct its subject-matter and origin: *"On the northern wall of the Large Church above the Gallery of the males one can see in a big circle in the shape of a shield the following: the story of Adam with the tree of Eden with 17 big half red apples; and twisted on the trunk of the tree a huge tempting red Serpent with a beautiful leafed apple in its mouth. Four birds are flying around the trunk of the tree. To the left of the root of the tree a Deer is running in a*

green field – on the right side is a Yellow lions trampling on a Dragon puking blood. In each lower corner of the shield there is a little palm tree – above them two birds. Below the entire painted scene from the book with the beautiful title "The Valley of Lilies" by János Gerhard and translated by Josef Inczédi is the inscription: "The valley of Lilies, where the man accustomed to earthly beauties can find harmful thorns, but can immediately come across healing herbs for his wounds. In contrast, the intellect tired by the unpleasantness of the world can pick pleasant flowers and Lilies with nice fragrance that can revive his soul. Szeben 1745." Written in two lines: "I am Mourning my Being damned to perdition – but I encourage myself with the Wounds of Jesus, / Because He damaged the murderer Satan for my sake – the lion of Judah stepped on the Dragon" ... Above the big tree of Eden the following is written: HAPPY BITTERNESS. On each side of the tree there is one big pelican. Below the leafy branches of the tree birds fly coming from far."

At this point we should mention another similar depiction, which survived in the chevet of the Reformed church in Vámosoroszi. There, in the middle of the scene surrounded by an Italian wreath stands the apple tree from paradise with a serpent winding around its trunk. Four characters are standing under the tree. The two closest to the trunk are Adam and Eve, eating from the forbidden fruit. The image is painted with undertones of red and reveals of lack of drawing skill on the part of the artist. Close by is a fragment of Latin text identified by Ottó Szőnyi as an excerpt from the Gospel of Luke. He gives the dated 1604, but this number is no longer visible. These fragments and other figural elements preserved in various parts of the wooden ceiling demonstrate that representational painting in the Reformed churches of Transylvania was not unusual.

„I. In the Small Church
a. In the sanctuary of the Church, or on the back wall of the Small Church above the windows the following Latin inscription in capital letters can be read: RENOVATUM INTABULATO ET DE ALBATO INDUSTRIA AC PICTATE COM MEMBRORUM ECCLESIAE PASTORE C:D: MARTINO HÁNKA, SCOLAE RECTORE VALENTINO KISS, PRAECEPT. JOSEPHO UNGI. EDITUIS: D. MICHAELE ET STEPHANO MEZEI. ANNO 1789.
b. Below the northern window of the same Small Church it is written: QUI DEVOTE CANIT BIS ORAT.

II. In the Big Church

III.
Opposite this image on the wall above the southern entrance door the following inscription in a dark red frame held by two black eagles can be read: THE NAMES

OF THE MEMBERS OF THE CONSISTORY: PÁL PIKOLCZ curator, MIHÁLY HÁNKA lieutenant of the nobles, MÁRTON TÓTH, JÁNOS IMRE, MIHÁLY KASSAI, JÁNOS PIKOLCZ, MIHÁLY CZÉBE, JÁNOS FODOR, ISTVÁN LASSU, MIHÁLY SZABÓ, TAMÁS JÖRÖS, JÁNOS HORVÁTH, ISTVÁN BERECZ. MIHÁLY AND ISTVÁN MEZEI parish clerks. Anno. 1789.

IV.
Above the Middle big door on the western wall it is also written with big capital letters: THE NAMES OF THE MEMBERS OF THE COUNCIL: Main Judge László Bakkai. THE ELDER OF THE COUNCIL Pál Pikolczl. Scrivener. József Szabó. Jurymen: János Jónás, János Stók, Mihály Lakatos, Mihály Ernyei, János Dömöts, János Lőrincz, Márton Igyártó Anno 1789.

V.
In the middle of the ceiling of the Church in a big Circle there is the coat-of-arms of Austria, in its centre the Two Headed Black Eagle and Crown lacking ornaments, and above it a Half moon, which is worth mentioning. Written circularly are the Titles of the Austrian Emperors from the time of Joseph II. Since these can be read everywhere, they are not listed here. –.

VI.
On the panel covering the opening of the ceiling is written: THE DOOR OF THE CEILING, in which the NAMES OF THE CRAFTSMEN: MIHÁLY MEZEI, ISTVÁN MEZEI, JÁNOS IGYÁRTÓ, MIHÁLY HÉDER.

VII.
On the arch separating the nave of the big Church from the Small Church, beautifully painted on the side towards the big Church one can read: NOBILIS ANTONIUS VALI de eadem ex Com.Nitriensi aetatis annorum 47. pinxit istum Padimentum et omnia 1789. Mense Augusti finitum.

This unskilled artist lacking taste was presumably a Catholic, since he was not able to write even the normal letters and this unfortunate man found pleasure in colorful small birds and tasteless embellishments; he painted somehow better the Church in Técs."

Thanks to the exact description made by the priest Géressy and the investigations carried out, theoretically the entire 18th-century decoration of the church can be recreated. The unified character of the decoration on the walls and furnishings prove that they were made at the same time. The names of the craftsman, the priest, and the members of the congregation who commissioned the work are all known. Even if the archival records are no longer available, the history of this representative work can still be traced.

One of the most representative examples of churches with uniformly embellished walls originating in the 18th century is the church in Sonkád. Its decoration consists of geometrical and ornamental elements painted in dark-red, was revealed after its complex restoration. Presumably, the mural painting was executed during the renovations begun in 1717 after the Tatar invasion. It is uncertain whether it was made at the same time as the coffered ceiling of 1766, which was also revealed during the restoration works. In its upper part, at a brief distance from the ceiling, this painting is closed by a wide, dark-red band. Its lower margin is marked by small geometrical elements placed at equal distances.

The exact analogy of this pattern, consisting of little dark-red diamond-shaped and grey triangle motifs, can be found in the Reformed church in Akli. The only difference is that the colours are inversed. Here the motifs are also rendered under a wide dark-red band but fortunately a few elements of the former decoration above the band have also been preserved. Lóránd Kiss brought to light strange creatures reminiscent of deformed, four-legged animals and birds. Similar depictions must have been painted in the church from Sonkád.

Such deformed creatures occur elsewhere, too. Similar little birds can be found in the north-eastern region in the church of Rybník/Újvásár, located in the former Gömör County. Unfortunately, this evangelical church no longer has a congregation and is in an ongoing state of ruin. Dark-red small birds appear on the northern wall of the sanctuary, under the arch of the vault, alongside rich ornamental elements, a stylised human figure, and architectural motifs, such as a tower springing from a floral pattern. Only the face of the stylised human figure displays anthropomorphic features; his trunk and arms are constituted of symmetrically rendered luxuriant ornaments. The triumphal arch in Sonkád is decorated with dark-red diamond-shaped motifs of great size, and grey ashlars on its external surface. Around its windows, ornamental and geometrical patterns alternate. On each of the northern and southern walls of its sanctuary, a big dark-red cartouche is visible, but nothing of the text once inscribed in them has been preserved.

The ornamental paintings around the openings of the windows of the Reformed church in Túrricse were made using a very peculiar technique. It may have been made at the same time as the ceiling dating from 1792, or maybe during the renovation done in 1742. The later date is more likely to be correct. Because the plaster layer has been removed several times (most recently in the mid-1980s) – it is impossible to know if the church contained other mural decorations besides the one discovered on the southern wall. Along the edges of the windows in the nave is a series of motifs which are the result of a mixture between the stucco and *sgrafitto* techniques. At the crowning of the two windows, bundles of leaves flow downwards on the jambs starting from a middle tulip originally imprinted in the wet plaster layer. The edges of the western gate are decorated with a wavy, foliated scroll with small tulips at its end. It starts at mid-level with a bigger tulip like the one on the window jambs. Fragments of similar motifs can be also found on the facades; thus, as in Márokpapi, here, too, the same masters who worked inside must have *"flourished"* the exteriors of the church, too.

A few fragments indicate that considerably more paintings were at one time preserved. Rómer Flóris

mentions the Reformed church in Nagygéc in his great work published in 1874 "…*from the pointed arch of the eastern window of the sanctuary grows a bouquet consisting of several flowers, buds, and leaves, and it must have been part of a larger decoration which once embellished this exquisite part of the church*". On the occasion of the removal of the plaster layers in the Reformed church in Ópályi at the end of the 20th century both the medieval frescoes and the 17th century ornamental wall decoration were lost. Small fragments from it can be found east of the gallery, but these had to be subsequently covered.

Scarce fragments from the 17th-century painted embellishment are preserved around the eastern round window and the tabernacle of the Reformed church in Kisszekeres, as well as in the Reformed church of Laskod, where the middle window of the nave is framed by an architectural depiction enriched with ornamental elements. It is a peculiar decoration because it imitates a stone frame carved in Renaissance style. In Piricse, fragments of a mural painting originating from two different periods came to light. Presumably the vivid yellow band once containing an inscription and surrounded by a foliate scroll was executed in a later period. The rosette drawn with the help of a compass comes from an earlier period. However, similar but more primitive rosettes can be found in the Reformed church in Tisszaszentmárton. In the church of Beregsurány, an inscription dated 1715 preserves the memory of the Bay family, as the founders and repairers of the church. In the case of the church in Nyírmihálydi, part of an inscription is known on the northern wall, whose frame is similar to the one surrounding the inscription in the Reformed church of Gügye. The scrolls in Nyírmiháld are a little rougher; nevertheless, the areas between the intersecting scrolls, which contain ruddy lines the tapering patterns along the middle axis, suggest a similar mentality and craftsmanship. All the above listed fragments were discovered during the massive plaster removal carried out in the 20th century, and are but pale reflections of the former richness of the wall decoration. This richness is confirmed by the scrolled pattern around the window in the nave of the church in Nyírmiháld and the inscription in Gyügye, the latter preserved only because the benches of the gallery were not moved during the removal of the plaster. The date 1762 found in Gyügye suggests the mural decoration in Nyírmiháldi were also made in the 1750s or 60s.

Among the paintings of the region's 18th-century Reformed churches, the one in Taktabáj is unique. The church was built by Sámuel Patay between 1782-84 and painted by Ferenc Lieb. Paintings related to these can be found only in Switzerland. The highly intellectual patron hired an artist whose works have also been preserved in Catholic churches and castles. In Taktabáj one can find only architectural paintings, stucco imitation, and rococo ornaments executed in vivid colours. On the triumphal arch appears the coat-of-arms of the Patay family and the image of their castle flanked by a receding drapery. Huge cartouches with inscriptions decorate the cells of the vault and the parapet of the gallery. According to Anna Jávor, the author of the verses must have been János Bánhorváti, who was a priest here in the 1780s. Rococo ornamental paintings are known not only in Taktabáj. In the Reformed church of Peterd, in Baranya County, Tamás Balázsik revealed a rococo frame imitating marble around the gate. The artist possessed only moderate talent.

At the end of the 18th century the interior of the churches underwent a radical simplification and Puritan transformation. Walls were whitewashed and the ornamental decorations disappeared from the ceilings and furnishings. More precisely, the newly done ceilings were coloured merely in blue and decorated either with painted or carved stars, and occasionally with dividing

beams adorned with dark-red bands. However, in the middle of the 19th century, richly coloured interiors again came into vogue. This time the former decorative tendencies and use of material were no longer trends to be followed. Instead, new theatrical mural decorations were introduced, dominated mainly by architecture. One of the most illustrative examples in this respect can be found in the Reformed church of Barabás. This kind of decoration clearly fell into oblivion, as the Topography of Historical Monuments written in the 1980s does not mention it at all. Our taste today is radically different. Not even professionals in the protection of cultural heritage value this kind of artwork. We are ready to sacrifice an entire painted church interior from the second half of the 19th century for the sake of some medieval fragments. The ornamental painted decoration in Barabás was made by Károly Fergencz in 1866. The execution of the furnishings continued until 1871, and its painted decoration is the work of the same craftsman who decorated the walls. Traces of earlier traditions are apparent in the decorations of the interior space. We can also see that it is based on a unified, schematic concept. In the church in Barabás, the geometrical division of the ceiling, which displays romantic and eclectic stylistic traits, is preserved almost completely. Its quatrefoil and circular surfaces are marked by wide frames imitating stucco, the surfaces decorated with rich ornamental stencil patterns. Gilded stars were used, which might have belonged to the previous wooden ceiling.

In Holkere we can even see a richly moulded cornice placed at the junction of the ceiling with the walls. It is decorated with finely drawn lines and a raw of palmettes in classical style, which underlines this architectural element. The classical tradition is especially obvious here and in the articulation of the supporting walls. Fluted pilasters with capitals decorated with floral garlands appear in the corners as cantons, and at the sides of the openings. The windows are framed by rich architectural motifs. Symmetry is introduced with the help of the painted windows on the northern wall. The surface of the walls is adorned in marble like painting. Similar mural decoration – later whitewashed – originating in the 1860s was found during the research of the Reformed church in Beregsurány. We have information about this type of mural decoration executed with glue in other churches too, but unfortunately these have either been removed or whitewashed. The Reformed churches in Técső and Tiszaújhely also bear mentioning, although their decoration was destroyed in the last two decades.

Although the articulation with pilasters was preserved in Nagybégány it cannot be studied in its original richness since it was painted over in the 1980s. What is unique about this church is that its former coffered ceiling and the architectural decoration of the walls were removed in 1881. Works of the master from Bégány can also be found in two other churches. In the Reformed church from Nagybereg contains his decorations on the ceiling in the nave. On the vault of the sanctuary we can find his huge palmettes. The wooden ceiling executed by this master is preserved in the Reformed church from Babeți/Kisbábony, but more research is necessary to determine how much has been preserved from the initial painted pillars and architectural decoration of the walls.

The painted wooden ceilings from Gyügye and Csengersima occupy a special place among these types of monuments in Hungary today, and possibly in the territory of historical Hungary as well. Once you have seen them, it is hard to forget the crocodile with tufted tail, drawn with a charming naiveté, or the smiling faces of the “Sun”, the “Moon”, and the “Wind”. The two wooden ceilings are companions, and recently, it has been revealed that the ceiling in Milota may be yet another member of this group, which may have been much larger.

The former wooden ceiling in Milota – the secret of the chest

The painted church furnishings of the Calvinist church in Milota deserve more academic attention than they haves thus far received, even without taking into account this recent discovery. Among the painted church furnishings from the Tiszahát region, the ones most frequently mentioned are those from Tákos, Mánd, and Hermánszeg. The furnishings from Mánd are well known because they have been on display in the open air museum (Skanzen) in Szentendre since 1976, while the furnishings from Hermánszeg stand as a point of reference for the entire group of monuments thanks to their unusual founding inscription. Fortunately, several comparable painted church furnishings have also survived in good condition, displaying rich, unified decorations. More and more of them have undergone restoration in recent years, for example, the crucially important pulpit in Vámosoroszi, which has allowed important observations to be made about this group of artefacts. Since the last scholarly evaluations, the objects themselves have significantly changed; therefore a a more comprehensive re-evaluation of the entire group is increasingly necessary, and should include relevant monuments from Romania and Ukraine.

In Milota we can find liturgical furnishings similar to those in Hermánszeg and Mánd. In addition to a brief, topographical description, Iván M. Balassa discussed the gallery, the wooden ceiling, and the pulpit canopy in his study of the monument, attributing them to Gábor Ódor of Vasvár, master of the pulpit in Vámosoroszi. The furnishings in Hermánszeg are also considered to be the work of Gábor Ódor based on the founding inscription. Balassa felt the wooden ceiling, pulpit, and gallery from Túrricse and Tarpa are also related. The group of pulpit canopies (sounding boards), galleries, and wooden ceilings that bear strong similarites belong presumably to a larger circle. However, questions about the connections, the traditions, the pattern books used, and the workshop have yet to be solved. For example, no consensus has been reached about whether the furnishings in Mánd were produced by one master or several workshops. Nándor Gilyén considered it unlikely that the gallery in the sanctuary of Vámosoroszi was the work of Gábor Ódor, to whom the church's pulpit is attributed. Only an

extensive analysis of the aforementioned works could provide answers to these questions, but that is beyond the scope of our present undertaking. Instead, our focus is on the church of Milota.We shall try to identify the placement of each piece of furnishing, and uncover the relationship between these items and those from other churches in the region.

At first glance, the two-tiered canopy above the walled-in pulpit appears to belong to the group of sounding boards from Vámosoroszi. The closest analogy is from Mánd, mentioned by Iván M. Balassa because of its similarity. The frontispiece decorations of both levels, the S-shaped truss, and the fretwork decorations hanging from the second tier are identical to those in Kisszekeres, Tiszakóród, and Kölcse. In the latter case, even the motifs that resemble metal fittings on the frieze on the lower cornice are the same. A unique feature of the sounding board in Milota is the small flowers strung on wire, hanging from the the lower level. Such devices are entirely unknown on pulpits made by Gábor Ódor. However because of their fragility, it is possible such "moving" decorations did adorn his pulpits, but have since been lost. (Today, only the sounding board in Gyügye displays such a feature, but this piece cannot belong to this group. Its less successful proportions, the differences in technique, and its colours suggest it is the work of a follower of the fashion initiated by Gábor Ódor rather than a work of the master himself.)

A few small details of the western gallery reveal its strong connections to the pulpit. The central part of the parapet's panels is decorated with painted motifs identical to those (patterns twisted into rings) found on the boards framing them. This motif also appears on the edges of the sounding board, which were sawn from wood boards and painted as on the parapet. The spatial effect of the interwining vines is created by diagonal hachures, since the natural shading that occurs with a carved design is absent in this flat, sawed element. The pomegranate-like motif element hanging from the middle of the pulpit appears to be reiterated in a painted form on the upper board of the panels of the parapet. Another minor similarity is the fretwork corbels which decorate the parapet above the pilasters. These three features of the parapet can also be found in the church from Sonkád. It is not surprising that, opposite the parapet, is another pulpit presumably made by the workshop of Gábor Ódor. In Kisszekeres the pulpit was made of wood, and on its panels cypresses were also painted, with branches bending downwards, identical to

those in Milota. These similarities are so obvious in the church of Milota that we can confidently attribute the execution of the western gallery and the pulpit to the same workshop. Contrary to Nándor Gilyén's opinion, this seems to be true for Vámosoroszi, Sonkád, and Nagyszekeres too. In addition to the typical pulpits, we can find the gallery type specific to the Ódor workshop – but presumably this was not the only type he employed.

We can say this, because the gallery on the opposing side may also be his work, even if its parapet differs from the western one. Its columns, the nailed boards, and the decorative elements of the pilasters (shaped on a lathe) are revealingly uniform. Here, the panel frames were copied using simple carvings reminiscent of rococo strips. The capitals of the pilasters were drawn by the same hand, as they bear the same measure of self-confidence as the pediment of the pulpit. Here, too, we can also find the same fretwork corbels under the ledge. The closest analogy for the gallery is found in Mánd. In the case of the church in Milota, the formal similarities of both galleries indicate that they were produced in the same workshop responsible for the pulpit.

During analyses of church furnishings, the priest's seat and especially the pews generally receive less attention than the pulpit and the gallery. This is the case in Milota, although both of these elements display obvious peculiarities. The curved shape of the priest's seat, the carvings imitating golden fringe on the arched canopy of it (in Hungarian "bárka") also appear on the inner side of the pulpit canopy and seem to be a constant motif on pulpits made by Gábor Ódor. The curled rails of the parapet differ from the ring motifs present on the gallery, but appear on a similar "bárka" in the church in Kölcse. Its structure is identical to the one in Kisszekeres and Fehérgyarmat, even if it is smaller than the former, and simpler than the latter.

In Milota there are two types of pews, which differ only in the decoration of their front panels. Both have imitated frames around the panels, one displaying the already mentioned rococo strips present in the galleries, the other one with wider boards and square-shaped motifs. In Nagyszekeres, we find the same front panel with square framing, as in Milota, and the S-shaped leaf motifs on the pilasters of the rococo pews. These more complex front panels in Nagyszekeres suggest that both types of pews found in Milota are the product of the same workshop.

Finally, we turn to the wooden ceiling. The marble-like painting of the restored "chest" of the ceiling is almost identical to that found in the parapet of the western gallery. The shadowing of the vines that frame the inscription display the same diagonal hachures. All this is enough to identify the workshop, reinforced by the fact that the chest- or coffen-like wooden ceiling, with rosettes at the intersection of the dividing beams (for example in Hermánszeg), is also characteristic of Gábor Ódor's work. In Milota, the similarities among the furniture items lead to the conclusion that they all come from the same workshop, and this is confirmed by the external analogies, too. The only questionable stylistic identification is that of the priest's chair. The galleries and the wooden ceiling, and definitely the pews and the sounding board were made in 1793, when the new church was erected. The priest's chair was made eleven years earlier, so it must have come from the older church. The stylistic similarities do not exclude the possibility that they were all products of the same workshop.

During the late restoration of the middle chest of the wooden ceiling, a document was found that calls for a re-evaluation of the church furnishings not only in Milota, but in all the related churches. Until now, we knew about the erection of a new church in 1793 solely from the inscription on the chest. The document from the chest –

a transcription done one hundred years later – provides details about the construction: it began on September 1st, 1788 and was built by Mátyás "the Mason" (Kőműves) using material from "the abandoned church in the fields." After the names of the landlords, the local teacher, and all the farmers of the village were listed. At the end of the text comes the most important sentence: "The master carpenter N. István Szabó and his son, István Szabó Junior, and Mihály Kálnoki worked honestly and praiseworthily, completing their work in 1793." The carpenters are mentioned at the end of the document because the making of the furnishings meant the end of the construction. As we have seen, the sounding board, the galleries, and the pews display very close similarities, so they must have been done at the same time. (Only the priest's chair proves to be an exception, since it must have been brought from the older church, which was quite new at that time.) Contrary to our expectations, the name of Gábor Ódor from Vasvár is not mentioned in the text. It is difficult to believe that István Szabó and his son are responsible for only the wooden ceiling, and that the craftsmen of the rest of the furnishings are unnamed.

What can be done when a primary source contradicts stylistic analyses? Hopefully only the conclusions, which attribute everything to Gábor Ódor, are wrong, and not the observations. We may have oversimplified the entire situation when we inferred the existence of one workshop, since relationships between craftsman and workshops were probably more intricate. Taking all these things into account, we need to re-evaluate our observations, including the seemingly close analogies. Just like the chest of the wooden ceiling in Milota, the one in Kölcse

yields certain surprises. Visible beneath the year 1894 is the year 1768, the same year mentioned in the document. Under the inscription next to the chest, the letters of the earlier text from 1768 can be discerned on each side. Further on, under the inscription mentioning the repairwork of 1894, the following can be read: "This House of the Lord was built with divine craftsmanship by Master Carpenter N. Ferentz Kertész … the Carpenter's apprentices were: … ba Solt, István Szabó, Mihál Baló".

Ilona Tombor knew about the ceiling made in 1768 from Kálmán Kiss, but, misled by the date 1894, she considered it lost. In the church in Kölcse, the over-painted galleries, pews, the bench for the family members of the priest, and especially the sounding board obviously belong to the group of monuments previously analysed and attributed to Gábor Ódor from Vasvár. If we presume that the furnishings, with their unified style, were made at the same time as the wooden ceiling, we can consider them the earliest works of this workshop, predating the pulpits in Kisszekeres (1771), Nagyszekeres (1773) and Sonkád (1773). If the furnishing in Kölcse are restored, hopefully they will reveal a date on the pulpit and gallery. Unfortunately, the names of the craftsmen do not bring us closer to a reasonable conclusion. Instead all they allow is for us to form further hypothesis requiring proof. Ferenc Kertész is mentioned in a text in Nagyvarsány as an unreliable craftsman: in 1769 he was hired to make the entire furnishing of a church, but in the end he lost the commission. In Matolcs "Ferencz Kertész carpenter from Debrecen" made a gallery in 1767, which has since vanished. Among his apprentices mentioned in Kölcse, Mihály Balog was identified in 1785 as master of the wooden ceiling (and possibly of the sounding board too) in Kisharangláb (Horonhlab); in 1794 he signed the entire furnishing (ceiling, gallery, and sounding board) in the church of Szalóka (Szolovka). Here, his apprentice was the same Mihály Kálnoki, who worked together in Milota with István Szabó, also a former apprentice from Kölcse and called "master" in Milota. István Szabó, the apprentice at Kölcse, and a master at Szalóka must be the same person, as otherwise they would have used different names. (It is worth noticing that the repertory of forms and the cross-hatching present in the ornaments of the wooden ceiling in Szalóka closely resemble the motifs used in the sounding board.)

In light of all this, we can safely state that although works by Gábor Odór from Vasvár are relatively easy to identify using the records in Vámosoroszi, they nevertheless remain quite mysterious. In Hermánszeg, where all the church furnishing were presumable made by Odór, only the sounding board shows features present in the other pieces in the church. All the other components of the furnishings lack any common stylistic markers. The church furnishing in Kömörő, though attributed to him in written sources, stand out from this group of monuments because of their much higher quality. Here, carving was used instead of sawing, and also real panel frames were made. Still, from a formal point of view, the furnishings in Hermánszeg appear identical to these.

The figure of Gábor Ódor remains mysterious and the authors of the wonderful church furniture of this region are yet to be identified. Answers to these questions can be found only through a systematic analysis of the monuments and a detailed and thorough study of the the written sources and artefacts.

The first photograph was taken by Attila Mudrák and shows the tabernacle of the Reformed church in Tiszabezdéd. The black and white photographs come from the collection of Mikulas Musinka: Nagymuzsaly (page 326), Nagyszőlős (pages 327 and 337), Szőlősvégardó (page 328), Feketeardó (pages 329, 332 and 335), Bene (page 330), Akli (pages 331 and 336), Mátyfalva (page 333), Huszt (page 334) and Beregardó (page 337). The Henszlmann drawing on page 338 shows the Saint Elisabeth fresco of the demolished church in Szőlősvégardó (Kassa/Kosice, Museum of Eastern Slovakia). The images on pages 339-347 were taken during wall research and show the lower part and details of the tower, and also walled-in rib fragments of the Reformed church in Gacsály. The photographs were taken by Gellért Áment and Tibor Kollár. The photograph on page 348 was taken by Tibor Kollár and shows the spring of the vault in the church in Remeți.